વિક્રમની વીસમી સદી.

સ્નેહનું સંભારણું.

ત્રોટક વૃત્ત.

જવ બાલક આ દુધ પી વધતું;
પડયું ગોદડીમાં દિન નિર્ગમતું;
નહિ બેસતું ચાલતું કે વદતું,
તમને નિજને નહિ ઓળખતું. ૧

તવ વ્હાલ અપૂર્વ દિલે ધરીને,
ઉછર્યું[1] બહુ જત્ન કરી કરીને;
શુભ આચરણો બીજ વાવી દીધાં,
હૃદયે જડ ઘાલી રહી જ વધ્યાં. ૨

મુજ દોષ થએલ હશેજ ઘણા,
[2]સમધારથી હેત વધ્યું ન મણા;
ખરચી બહુ દામ મુને ભણવ્યો,
ગણવ્યો પણવ્યો વળી પ્રસ્તવીયો[3]. ૩

હજી આજ સુધી તમ સાથ રહું,
શિરછત્રની છાય નીચે ઠરૂં હું;
નિજ પ્રેમની હુંફ સદા પ્રસરે,
તનમાં મનમાં સુખશાન્તિ કરે. ૪

નિરખી મુજ સ્વારથ દૂર ગયો,
નિજ પ્રેમ તથાપિ ગયોછ વધ્યો;
હિત મારૂં સદા મનમાંહિ ધરો,
મુખથી મનથી ન કદીયોછ પરો. ૫

અડધી વધતી ગઇ ઉંમર છે,
ઋણ તો ઉભું બાલકને શિર છે;
બધી ઉમ્મર જન્મ અનેક જશે,
ઋણ તો ન તમારૂં કદી ફીટશે. ૬

---

૧ ઉછેર્યું. ૨ સરખી ધારોથી. ૩ આગળ પાડયો.

(તદપિ) મનહોંસ કૃતારથ કાંક બનું,
મંગલાચરણે શુભ નામ સ્મરૂં;
જનની જનક પ્રણમું હું પ્રીતે,
ચરણે પડી બાલક આજ રીઝે.

આમાં દૃષ્ટિ કરી વહાલે 'હરજે',
નિજ બાલક એ' શિર ચરણ રજે;
ત્રિભુવનમણી મુજ શિર સદા,
નરસિંહ રહો દિલમાં વસતા.

વિક્રમની વીસમી સદી

અથવા

હાલના હાલહવાલ.

એક ચાલુ સંસારી ચિત્ર.

ભાગ ૧ લો.

રોળાવૃત્ત.

આ શું ચારૂ ચિત્ર–મિત્ર મંડળનું નિરખો,
પડચું જડચું તે જડચું–ખરૂં સન્મુખમાં પરખો.
રંગ રાગને સૂર–પૂર ભભકામાં રહોએ,
હાવ ભાવની છટા–ઘટાથી મનડું મ્હોએ.
રચ્યું ધારી વિનોદ–મોદ ખુબ માનો એમાં,
ગણી મુજ લોચનદોષ–રોષ નહિ કરતા મનમાં.

(નવીન કવિતા.)

રચનાર,

મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સટ્ટાવાળા

બી. એ., એલ. એલ. બી., હાઈ કોર્ટના વકીલ,

હાલમાં શેહેર ભાવનગરના પહેલા વર્ગના દિવાની ન્યાયાધીશ.

મુંબઈ

જાવજી દાદાજીના "નિર્ણયસાગર" પ્રેસમાં છાપ્યું.

સંવત્ ૧૯૫૦, સન ૧૮૯૪.

કીંમત રૂ. ૨.

આ પુસ્તક સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા કાયદાપ્રમાણે નોંધાવ્યું છે.

ગુર્જરી ગિરા.

જય જય ગર્વી ગુર્જરી ગિરા—ટેક

ગુણવંતી કુળવંતી માતા, વીરપ્રસુ રહે સ્થિરા. જય જય 1

નરસી પ્રેમાનંદ શામળ, દયો વીરના વીરા;

વાણી તેમની દુધ તવ સ્તન પી, બાલક પુષ્ટ શરીરા. જય જય. 2

ગિરા ગુર્જરી વ્હાલી માવડી, બાલક તવ ઓસીંગણુ ખરો;

પ્રેમ ભાવથી પુષ્પ પાંખડી—અરપું તે સ્વીકરો. જય જય. 3

વ્હાલ કરીને મીઠી નજરે—વરદ કર ધર શિર;

વારી નાંખું તુજપર માડી—મોતી લાલ ને હીરા. જય જય. 4

ઉપોદ્ઘાત.

ઉપન્યાસ નવલકથા નાવેલનો હેતુ કેવળ મનરંજન કરવાનો નથી. આપણી ચાલુ સંસારી રીત રીવાજોમાં, રહેણી કહેણીમાં, જે કંઈ ખોટ ખાપણ હોય તેનું હસવું આવે એવી રીતે વર્ણન કરીને, વા તેનું પરિણામ દુઃખદાયી થઈ પડે છે એમ સ્પષ્ટ બતાવીને, તેમજ જે કંઈ સારૂં કે રાખવા જેવું હોય તેનું સારી રીતે વર્ણન કરીને, વા તેનું પરિણામ સુખદાયી થઈ પડે છે એમ બતાવીને, તે તે વાતનું દૃઢીકરણ કરવાને, હાલના જમાનાને બંધબેસતું ઉપન્યાસ જેવું બીજું કોઈ સાધન નથી. જે હેતુઓ પૂર્વે કવિતામાં વર્ણવીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવતા તે હેતુઓ હાલમાં ઉપન્યાસથી સ્થાપિત થતાં આપણે પાશ્ચિમાત્યવાસીઓમાં જોઇએ છઇએ; અને નાવેલનું ધોરણ આપણે તે લોકો પરથી લીધેલું હોવાથી, આપણે પણ આપણા સંસારના બંધારણની ખાંમીઓ અને ખુબીઓ, એકને તજવાને અને બીજાને ભજવાને, ઉપન્યાસમાં સારી રીતે બતાવી શકીએ. ઉપર દર્શાવેલી મર્યાદા તમામ ઉપન્યાસને લાગુ પડેછે એમ નથી. પણ જે ઉપન્યાસનો મુખ્ય હેતુ ચાલુ સંસારી નીતિ રીતિનું ચિત્ર આપવાનો હોય છે તેને પ્રધાનપણે લાગુ પડે છે; તે સિવાયના ઉપન્યાસોને કંઈક ગૌણપણે ને થોડે અંશે; તોપણ કોઈ ઉપન્યાસ એવું નહિ હોય કે જેમાં કોઇપણ જમાનાનું ને જનમંડળનું ચિત્ર નહિ આવતું હોય. પ્રાચીન નાટકો અને લોકોને મ્હોડેથી આપણે જે રાજા રાણીઓની વાતો સાંભળીએ છઇએ, એ બેની વચ્ચેની સ્થિતિ ઉપન્યાસની છે. અને કર્તાની કવિત્વશક્તિ ઉપર તેની મનહરણ કરવાની ખુબી સમાયલી છે.

જો કે નાવેલ બનાવવાનું આપણે પશ્ચિમ તરફથી હમણાં હમણાં શીખવા લાગ્યા છઇએ, તથાપિ તે તરફના રીત રીવાજોમાં અને આપણામાં વિશેષ તફાવત હોવાથી, તે લોકની પેઠે આપણા નાવેલોમાં મનરંજન કરવાનાં કેટલાંક સાધનોનો સહજ અભાવો રહેશે. તથાપિ બીજી કેટલીક રીતે, આપણને જે સાધનો સહજ મળી આવે તેવાં છે તેવાંઓની તે લોકમાં ખોટ છે. દાખલા તરીકે યુરોપની નાવેલોમાં કોઈ બે કુંવારાં સ્ત્રીપુરૂષની વચ્ચે પ્રેમની ભૂમિકા કલ્પીને, વિચિત્ર વિચિત્ર સંજોગો અને બનાવોનું પરસ્પર સંમીલન થવાથી, તે પ્રેમ અપચય ઉપચયને પામતો, અંતમાં તેઓના

પાણિગ્રહણમાં સમાપ્તિને પામે છે; ને વાર્તાની સંકલનાનો ઉદ્યમ અને વિરામ તેમાંજ થાય છે. તેવી રીતે આપણામાં ઇચ્છાવરની રીતિ ન હોવાથી તેવી મીલાવટ થઈ શકે નહિ. કરવા જતાં ખરૂં ચિત્ર ઉભું કરી શકાશે નહિ. તોપણ આપણા સંસારી રીત રીવાજોમાં, છેવટ સુધી મનની અંદર એક સરખી ઉત્કંઠા—અવિચ્છિન્ન રસ—વહેતો રહે એવી રીતે વર્ણવી કે ભજવી બતાવવામાં આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો અને વેદાન્તશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો, જે દરેક આર્ય પુરૂષને વારસામાં મળેલા જેવા છે, તે ઘણી સારી રીતે ઉપયુક્ત કરી શકાય. મારા ઉપન્યાસમાં મેં તેમ કરવાને મથન કરેલું છે અને વાર્તાની ઝમક તેમાંથી ખેંચેલી છે. તે કેટલે અંશે ફળીભૂત થઇ છે તે હવે વાચકવર્ગને જોવાનું અને વિચારવાનું છે.

મારી ખાતરી છે કે જે જે હેતુઓ મેં સ્વીકારેલા છે, પ્રતિજ્ઞાઓ પરથી અનુમાનો બાંધી બાંધીને જે સિદ્ધાન્ત મે સ્થાપિત કરેલા છે, તે હેતુઓ, પ્રતિજ્ઞાઓ, અનુમાનો અને સિદ્ધાન્તની સાથે ઘણો ખરો ભાગ એકમળતો થોડે અંશે પણ થશે નહિ. મારા હેતુઓ અને પ્રતિજ્ઞાઓ ખરી છે કે ખોટી, તે તપાસવાની કંઇ જરૂર નથી. તપાસવાનું તો એટલુંજ છે કે તે તે પરથી તેવા અનુમાન અને સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે નહિ. કોઇ કારીગરે કારીગરીના નમુનાવાળી એકાદ વસ્તુ બનાવી, તો પરીક્ષકને તેમાં કેવી જાતનો સામાન વાપર્યો, તે બનાવવામાં કેવી જાતનાં ઓજાર અથવા સાધનો વાપર્યા, અને તેને કેવી સ્ટાઇલ—ઘાટમાં—બનાવી તે સારૂ તે કારીગરની સાથે વાદ વિવાદ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. જોવાનું એટલુંજ છે, કે તેણે ગમે તેવી જાતનો સામાન વાપર્યો, ઓજારોનો ઉપયોગ કીધો, ને ગમે તેવી સ્ટાઇલ કે ઘાટની બનાવી, પણ ઘડેલી વસ્તુ કારીગરીનો નમુનો છે કે નહિ. જે વસ્તુના નમુના તરિકે તેને કહેવામાં આવી છે તે વસ્તુઓમાં તે સારી પંક્તિની છે કે નહિ. ગ્રંથ બહાર પાડવાના મંગળ સમયમાં વાદ વિવાદમાં ઉતરવાની હું કંઇ જરૂર જોતો નથી. થાળી ભરીને પીરસ્યા પછી ખાનારની આગળ દરેક વાણીનો લાંબો ઇતિહાસ કે પ્રસંશા કરીને ભાણા ઉપર ખાનારને ટમટમાવ્યા કરતાં, દરેકની તેણે પોતેજ પરીક્ષા કરી લેવી એ રીતિ વધારે પ્રસંશનીય છે, માટે ઉપોદ્‌ઘાતમાં વધારે કથન નહિ કરતાં હું એટલુંજ કહેવાની આવશ્યકતા ધારૂં છું કે આનાં બીજાં બેતાળીશ પ્રકરણ મારી પાસે સંપૂર્ણ તૈયાર છે અને આ પ્રથમ ભાગની ગુર્જર વર્ગ તરફથી કેવી આગતા સ્વાગતા

કરવામાં આવે છે તે ઉપર ધોરણ રાખીને તે ભાગ બહાર પાડવામાં આવશે. એ આખો ગ્રંથ લખતાં મને લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં છે ને જો વાંચક વૃંદનું તેથી મન રંજન થશે અથવા તેમાંથી કંઈ પણ સાર ગ્રહણ કરવા જેવું હોઇને સ્વીકારશે, તો લાંબી મુદતનો મારો શ્રમ ફળીભૂત થયો છે એમ હું માનીશ.

ભાવનગર,
સંવત્ ૧૯૫૦ વૈશાખ વદ ૯ ને
ભોમે, તા૦ ૨૯ મી મે સન ૧૮૯૪.

મોતીલાલ ત્રીભોવનદાસ.

સાંકળિયું.

ધન્યાશ્રી

ચોર્યાસી ગુણરૂંવાલે-તે તો મનહર લીનો-ટેક
ચલ ચાલ સખી દધ બેચનકું,
મથુરાકે લોક બડે ઠગીઆ;
સબ નદી કીનારે બન ઠન બેઠે;
અબ કહા કહું કિરતારનકું,
જીને રૂપ દિયો ગેમારનકું—ચોર્યાસી૦ ૧.

(જુની કવિતા.)

લલિત વૃત્ત.

નરમ દીલથી, ડાહિ વૃત્તિથી,
સમજી વાંચશો, સૂખિયાં થશો;
અનુભવી હશો, શુદ્ધ જાણશો,
વર્ણી વખાણશો, પાડ માનશો.

(નર્મ કવિતા.)

विक्रमनी वीसमी सदी.

પ્રકરણ ૧ લું.

સ્વરૂપ-ધ્વનિ-ચિત્ર.

ગુજરાત દેશનું બેસણું હો બહુચરી,
શેહેર અમદાવાદ ગામ;
રાજ ટોપીવાળાતણું હો બહુચરી,
નવખંડ જેનું નામ;
કલજુગ આવ્યો કોપતો હો બહુચરી,
* * * * *
કેસર ચહડે પ્યાલાભરી હો બહુચરી,
કંકુનું શું કામ;
ચોખા લઈ વધાવીએ હો બહુચરી,
શ્રીફળનું શું કામ;

વિક્રમની વીસમી સદીએ જોવા અને નોંધી રાખવા જેવો કેવડો બધો વિચિત્ર ફેરફાર કરી મુક્યો છે! કાળના મહાન્ ચક્રે કેટલું બધું ઉંધું ચત્તું અને ઉલટું સુલટું કરી નાંખ્યું છે! આજે આપણી વૃત્તિમાં, વિચારમાં અને બોલવા ચાલવામાં નવા હેતુ, અવનવા મુદ્દા, વિચિત્ર ઉદ્દેશો અને ઓરજ મર્મો લપટાયા છે, આપણા પૂર્વજો બહિર્વૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરવામાં અને તે દ્વારા ચિત્તને શાંત કરવામાં જીવનનું સાર્થક માનતા હતા. તેઓનાં સર્વ

આચરણો, રહેણી અને કહેણી તેનેજ ઉદ્દેશીને નિયમિત કરેલી હતી. બાલ્યાવસ્થાથી તે વૃદ્ધાવસ્થાસુધી કેળવણી પણ તેવીજ મળતી; સંસર્ગ પણ તેવોજ હતો; અને સર્વે મનોવૃત્તિઓ, મૂળના મુદ્દાને સહાયકારક થઈ પડે તેવી રીતે રાજ્યબંધનથી, જનસંપર્કથી અને કુટુંબ સહવાસથી દોરવાતી અને કેળવાતી. આજે આપણે બહારના દેખાવમાં, ઉપરટપકાના સુધારામાં, ટાપટીપીઆ ડોળદમામમાં સુખ માનીએ છઇએ. અંગ્રેજી રાજ્યે કેળવણીને—ખરૂં પુછો તો વિદ્યાભ્યાસને—ભાષાભ્યાસને—ઉદ્દીપન કરવાને પુષ્કળ સાધનો ઉત્તેજન મળે તેવી રીતે પ્રજાસન્મુખ ધરી દીધાં છે. તેની અસર એક નાકેથી બીજા નાકાસુધી સર્વ સ્થળમાં અને ખુણાખોચરાઓમાં, તેમજ સર્વ મંડળ અને સર્વ જનસમૂહમાં, સર્વત્ર રગેરગ પસરાતી જાય છે.

આપણે તે આપણા વડીલો જેવા નહિ **તે આપણે** એજ આજે સમયસૂચક, વૃત્તિસૂચક અને ફેરફારસૂચક મહાવાક્ય થઈ પડયું છે.

વગર વિચારે કુળાચાર, લોકાચાર અને શાસ્ત્રાચાર તજી દેવાને તત્પર થઈ રહેલા **તે આપણે**. જુનું કંઈ સમજ્યાં વગર, સમજવાને પ્રયત્ન કર્યાવગર, હોઠ ફફડાવીને—ભવાં ચહડાવીને—એક લાકડીએ હાંકીને "જંગલી" એવું ઉપનામ આપનારા **તે આપણે**. આપણા પૂર્વજોની જંગલીમાં ગણના કરનારા **તે આપણે**. વિદ્યા, ધન કે સારાવિચાર થોડાં છતાં બહુનું ડોળ ઘાલનારા **તે આપણે**. આ લોકજ આપણું સર્વસ્વ માનનારા અને તે પ્રમાણે આચરણ કરનારા **તે આપણે**. પોતાનુંજ—પેટનુંજ—પૈસા કમાઇને ભલું કરનારા **તે આપણે**. સારે માર્ગે કે ખોટે (લોકમાં ઉઘાડા ન પડીએ તો બસ) નજીવા સુખમાં, ઢંગ ધડાવગરના કામકાજના કુટારામાં, ઐહિક એશઆરામમાં વૃથા કાળ ગુમાવનારા **તે આપણે**. મૃગજળની શોધમાં અહીં તહીં ભટક્યા કરનારા **તે આપણે**. એવા હાલનો કારમો જમાનો છે.

પાણીથી ભરેલાં વાદળાંની પેઠે આવી આવી ખુબીઓ અને તરેહ તરેહના ફેરફારથી ભરપૂર ભરેલા કાળનું ચિત્ર જોવાની અને નીહાળવાની ઇચ્છા કોણ નહિ કરે?

પ્રકરણ ૨ જું.

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૧. અવલબુદ્ધિદાસ અર્ધદગ્ધદાસ.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव ।
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव ॥
त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥

મુંબઈ શેહેરના સરીઆમ રસ્તા ઉપર આવેલા કોઇ ઘરના બીજા મજલાના એક ઓરડામાં નકસીદાર ફરનીચર ગોઠવેલું હતું. ટેબલ, કોચ, ખુરશી અને કબાટો જ્યાં ત્યાં મુકેલાં હતાં. એક બાજુએ પિત્તળનો પલંગ હતો. ટેબલ ઉપર થોડી સારી બાંધણીની અંગ્રેજી ચોપડીઓ અકબંધ–કાપ્યા-વગરની-અને ધુળ ચહડેલી, પણ શોભાને સારૂ ગોઠવી દીધી હતી. તેની પાસે થોડી એક હાલહવાલ બાંધણીની ગુજરાતી ચોપડીઓ તથા થોડાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી છાપાં હતાં. એ સિવાય નાટક, ફારસ અને ગાયનની નહાની નહાની ચોપડીઓ, ચોપાનિયાં અને હેંડબીલોનો ત્યાં વરસાદ વરસી રહ્યો હતો.

આજે તે ઓરડો ઘણો વિચિત્ર દેખાતો હતો. બજારમાંથી તુરતની ખરીદેલી સેંકડો નવી નવી ચીજોથી તે ગરકાવ થઈ ગયો હતો. ટેબલ, કોચ અને ખુરશી ઉપર, જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં, બધો સામાન વગર ગોઠવે અને જેમ તેમ મુકી દીધો હતો. કેટલોક તો ભોંયપર પડ્યો પડ્યો હવા ખાતો હતો. ફાટી ગયલા કાગળોમાં વીંટાળેલા જગન્નાથી અને મલમલના તાકાઓ પગે અથડાતા હતા. કાશ્મીર, આલ્પાકા અને ફ્લેનલનાં બંડલોનો તો સુમારજ નહોતો. જાડા કાગળના નહાનાં નહાનાં બાક્સો તો ઢગલે પીટાતાં હતાં. કોઈમાં રૂમાલ તો કોઇમાં ટુવાલ, કોઇમાં હાથનાં મોજાં તો કોઈમાં પગનાં મોજાંની હારોહાર લાગી ગઈ હતી. દરજીને ત્યાંથી તરતના સીવાઈને આવેલાં ડગલા, પાટલુન અને કુડતાંઓનો ત્યાં વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. ટ્રંકો અને પાકીટો, આડી અવળી અને ઉભી, આ બધી ચીજોનો ભક્ષ કરવા મ્હોડું વકાસી તત્પર થઈ રહી હતી. જાણે કે કોઈ પરચુરણ સામાનથી ભરેલી દુકાનમાં લુટ પડી હોય, અને સામાનનાં ગાંસડાં પોટલાં બાંધતાં બાંધતાંજ લુટારાઓને નહાસી જવું પડયું હોય તે વખતના દેખાવ જેવો આજે આ ઓરડાનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

પરન્તુ તે ઓરડામાં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનાર તો જાતજાતના જોડાની જોડીઓ હતી. બુટ, શુઝ, સ્લીપર્સ, ગામઠી જોડાઓ અને સપાટો, દરેક તરેહ તરેહવારની; કેટલીક વારનીશની, કેટલીક ક્રીડ લેધરની, કેટલીક ડાયમન્ડ લેધરની, કેટલીક ચેકની, ઘણીક બટન અને કટવાલી અને થોડીક તો છેક સાદી અને થોડી દોરીથી બાંધવાની એ પ્રમાણે હતી. આ બધી મોંઘી વિલાયતી જોડા કાદવમાં ન બગડે તે માટે અડધો ડઝન તો રબરના સ્લીપરો ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં. બીજો બધો સામાન તો જ્યાં ત્યાં મુકેલો હતો, અથવા ખસતો ખસતો ક્યાંનો ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો; પણ આ બધી જોડાની જોડો તો ખાસ કરીને બહુ સારી રીતે ગોઠવી કોચ ઉપર મુકેલી જોવામાં આવતી હતી.

એ ઓરડો નવલશાનો છે. આટલી બધી ચીજો અને વિશેષે આટલી બધી સારી અને મોંઘી જોડાની જોડીઓ પોતાની હતી તે સારૂ નવલશા પોતાને બહુ ધન્યવાદ આપતો અને ભાગ્યશાળી માનતો હતો. એનાં લગ્ન પાસે આવેલાં હોવાથી એ બધો નવો સામાન પિતાએ આપેલા પૈસામાંથી એણે ખરીદ કીધો હતો.

નવલશા કોણ હતો? તે એક વનમાલીદાસ નામના વાણીઆનો છોકરો હતો. એની ઉમ્મર વીસ વર્ષની હતી. અંગે એકવડો અને પાતળો હોવા છતાં એ બહુ ઉંચો નહોતો લાગતો. એની ચામડીનો રંગ ઘઉંથી ઘણો ઉજળો લાગતો. આંખો લાંબી અને ઝીણી હતી. મુછો ફુટી હતી પણ હાથેથી આંકડા વળાય એવી મ્હોટી નહોતી. નાકની દાંડી સીધી અને લાંબી પણ અણીદાર નહોતી. કપાળ બેઠા ઘાટનું અને નહાનું હતું અને માથે બધા વાળ રાખેલા હોવાથી વધારે નહાનું દીસતું. એ વાળનો ગુચ્છો કપાળ આગળ મ્હોટો હતો. તેને બૈરાંની પેઠે સેંથો પાડીને નવલશા રાખતો. માથે વાળ રખાવવા એ તો હાલનો રવૈયો છે, અને નવલશા જમાનાની બહારનો આદમી નહોતો કે ઉલટો ચાલે. એજ નિયમને અનુસરીને એને માથે ચોટલીનું નામ માત્ર પણ હતું નહિ. નવલશાની મુખમુદ્રા હસતી હતી. પણ જ્યારે એ હોઠ દાબતો (કે જેમ કરવાની નહાનપણથી એને લઢણ પડી ગઇ હતી) ત્યારે તે કઠોર દેખાતી.

નવલશા અંગ્રેજી બહુ ભણ્યો નહોતો. સરકારી હાઇસ્કુલમાં એણે પાંચમા ધોરણસુધી અભ્યાસ કીધો. તે પછી છઠ્ઠા ધોરણમાં કોઇએ એને ન ચહડાવ્યો એટલે બહુ ધિક્કારથી નવલશાએ સરકારી શાળા છોડી દીધી. કોઈ પ્રાઇવેટ સ્કૂલમાં એકદમ સાતમા ધોરણમાં જઇને બેઠો. ત્યાંથી બે વાર

એણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી. પણ પોતાનો અભ્યાસ કાચો તેથી—કે પરીક્ષકોની ગફલતથી—કે પરીક્ષા ઘણી કઠણ હોવાથી તે ફેલ થયો. એટલે સ્કૂલ છોડી દીધી. તોપણ પરીક્ષામાં જવાની ખંત તો જારીજ રાખી. યથા-રુચિ ઘેર અભ્યાસ કરી એકવાર ફરી પરીક્ષા આપી છતાં પરિણામ ધાર્યું આવ્યું નહિ. હજી પણ એણે ભણવાનો વિચાર છોડી દીધો નહોતો. પરંતુ હાલમાં તો લગ્ન પાસે આવેલાં હતાં તેથી ભણવાપર મીંડું વળ્યું. આગળ ઉપર શું કરવું, ભણવું, કે ધંધો ઉદ્યમ કરવો, કે ચાકરીએ રહેવું, એ વાત નવલશા પોતેજ જાણતો નહોતો.

નવલશાને સારા સારા ડગલા પહેરવા, કફ અને કાલરવાળ વાસકુટો પહેરવાં તથા ઝીણાં પોતનાં અને ઝીણી કોરનાં ધોતિયાં પહેરવાનો બહુ શોખ હતો. ધોતિયાં પહેરવાનો શોખ એકવાર મેટ્રીક્યુલેશનમાં જઈ આવ્યા પછી એણે જાણી જોઈને ઓછો કરી દીધો. માથે રેશમી ખોખું પહેરતો અને અંદરની ટોપી બહુ ફક્કી રાખતો, પણ એને ખરો શોખતો જોડાનો હતો. જાત જાતના ચકચકતા ભભકાદાર અને ચમચમ થાય એવા જોડા પહેરવા તેમાં એ પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક માનતો. જોડાની પણ બહુજ સંભાળ રાખતો. ખીસામાં એક રૂમાલ ખાસ જોડા સાફ કરવાને અને એક મ્હોડું લોહોવાને રાખતો. એમ છતાં જો ભુલમાં જોડા લુછવાનો રૂમાલ રહી જતો તો મ્હોં લુછવાનો રૂમાલ તે કામમાં વાપરતો! જોડા મેલા ન થાય અને ખરાબ ન દેખાય તે સારૂ પગની, અને જોડા સાફ કરવામાં હાથ ઉપયોગી થઈ પડે છે માટે હાથની, દહાડામાં બે ત્રણવાર સાબુથી ધોઇને અને અનેકવાર ટુવાલથી લોહોઇને, સાફ અને ઉજળા રાખવાને એ બહુ મહેનત લેતો. પગને જરા ધુળ કે કાદવ લાગતાં એનો જીવ કપાઇ જતો. પણ પહેરેલા જોડાપર કોઇનો પગ પડતો અથવા કાદવ લાગતો કે તરતજ ભાઈ-સાહેબ રાતા અને પીળા થઈ જતા! ગમે તેવો ખુશમીજાજ જોડા બગડતાંની સાથે ઉડી જતો હતો! એના મિત્રો એની મશ્કરી કરતા કે નવલશાને ધપ્પો મારો તો ચાલે પણ એના જોડા બગાડવા એ જોખમનું કામ! નવલશા પોતાના મનમાં આમ નિશ્ચે માનતો કે જોડાને માટે આપણા પગ છે—પગ માટે જોડા નથી; અને જરા જરામાં બહાર જતાં આવતાં, જ્યારે ત્યારે નવલશા ખીસામાંથી રૂમાલ કહાડીને—રોબમાં ને રોબમાં—જાણે કે શું મ્હોટો લ્હાવો લેતો હોય ને પોતાને કૃતકૃત્ય થયલો માનતો હોય તેવા આનં-

દથી, પહેરેલા જોડા લુછતો ત્યારે કોઇને પણ એમ લાગે કે નવલશા પોતાના ખરા કે ખોટા સિદ્ધાંતને—ખરોજ માનતો હતો. એકવાર નહાનપણમાં મહેતાજીએ પાઠ ન કરવાસારૂ એને ગળે ખાસડાંનો હાર પહેરાવ્યો હતો. તે વખતે તો અલબત નવલશાને બહુ શરમ લાગી; પણ હમણાં હમણાં એના વિચાર એટલા બધા અગાડી પડી ગયા હતા કે નવા જોડા વિલાયતી હોય તો—તેનો હાર ગળામાં પહેરેથી શરમ કે અપમાન લાગે—એવો ખ્યાલ બહુ બહુ બુદ્ધિ દોડાવતાં પણ એને ન આવતો.

એક દહાડો શનીવારે સવારના ૭ વાગે નવલશાના ઓરડામાં આપણે જઈએ. આસપાસ સર્વે શાંત છે. નવલશા ધોળું રેશમીકોરનું ધોતિયું ઓઢીને પલંગમાં સુતેલો છે. થોડીવારમાં નવલશા જાગૃત થવાનાં ચિન્હો દેખાડવા લાગ્યો. ઓઢેલું ધોતિયું ખસેડી એણે પાસું ફેરવ્યું અને આંખો ચોળતો ચોળતો પલંગપર એ બેઠો થયો. આ વખત તેનો ચહેરો હસતો દેખાતો હતો. એ શું સારૂં સ્વપ્નું આવ્યું તેથી મલકાતો હતો? એક મીનીટમાં જાણે કોઈ ખુશવાતનું ભાન આવ્યું હોય તેમ એ વધારે ખુશ થયલો દેખાયો. ખરેખર એના મનમાં સારા તરંગો દોડાદોડ કરતા હતા. આંખો ઉઘાડી, સાવધ થઇને હસતે મ્હોડે કોચપર મુકેલા જોડાની જોડોપર એણે નજર ફેંકી અને મનમાં પરમ સંતોષ માની લીધો. બજારમાંથી આણેલી બીજી ચીજો જોઈ ન જોઈ કે પાછી કોચ ઉપર નજર કરી. પછી પલંગમાંજ બેઠા બેઠા, ઓઢવાતું ધોતિયું ખસેડી, પલાંઠી વાળી ,ઢીંચણપર હાથ મુકીને, અને માથાને હથેલીપર ટેકવીને, વળી તે જોડાને ધારી ધારી જોવા લાગ્યો, અને નીહાળતાં નીહાળતાં પોતાને જાણે કોઈ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી અને પડવાનીએ નથી એવા ખુશ મીજાજથી અને તત્સંબંધી કલ્પનાઓના તરંગથી એ મૌન ધારી બેસી રહ્યો. વળી કંઈ યાદ આવવાથી પલંગ ઉપરથી ઝટ ઉઠીને એ કોચ પાસે ગયો અને બધાં બાકૂસો પાછાં ઠીકાઠીક મુક્યાં. થોડાં બાકૂસો ઉઘાડીને બધી જોડીઓને પાછી આમતેમ ફેરવી ફેરવીને ખુબ ધારી ધારીને જોઈ. એકેમાં જરાસરખી પણ ખોડ કે ડાઘો ન જણાયો એટલે એનો જીવ થર પડચો. આ જોડા દિવસના કેવા લાગે છે, બધા બરોબર આવે છે કે નહિ, પહેરીને ચાલતાં પગ કેવા દેખાય છે, એવો વિચાર એના મનમાં આવવાથી બધાને એકવાર ફરીથી પહેરીને તપાસી જોવાની એણે ધારણા કીધી. પણ આવું મહાભારત કામ નીરાંતે કરવું જોઇએ, માટે ઉતાવળે ઉતાવળે જેમ તેમ દાતણ કીધું ન કીધું, અને મ્હોડું જેમ તેમ ધોઇને પહેરેલા પોતીઆથી લ્હોઇને નવલશાએ જોડાની તપાસ કરવી પાછી શરૂ કીધી.

પગે નહાનાં મોજાં પહેર્યાં અને હાથમાં 'શુહોર્ન' લઇને અવતારનું સાર્થક થાય એવા કામમાં છેક તલ્લીન થઈ ગયો! બધા પહેર્યા, બધા તપાસ્યા, બધાને વારાફરતી નવા રૂમાલોથી ખુબ લ્હોયા; ઓરડામાં આમ તેમ જોડાને ચમ્ચમ્ કરાવતો ધબ્ધબ્ ચાલ્યો; પાટલુન અને ડગલો પહેરીને ફરી બધાની તપાસ લીધી; એમ લે મુક કરતાં કરતાં, અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં એમ દોડાદોડ કરતાં, બીજી ચીજો પગે અથડાતી તેને અફાળતાં અને ઠીકતાં જોડાની સેવામાં અને સેવામાં બારણે નવ વાગ્યા પણ નવલશા પોતાના મનપસંદ કામથી પરવાર્યો નહિ! કામમાં એટલો બધો રોકાયો હતો કે ટેબલપર ક્યારેક થયા ચ્હાઇ પડી રહેલી તેનું પણ એને ભાન નહોતું! એટલામાં એની મા કમલા નિત્યનિયમથી પરવારી દર્શન કરવા બહાર જતી હતી તે ત્યાં આવી; અને કાંઇક લાડથી, અને પોતાની નાપસંદગી બતાવવાને કાંઇક મ્હોટો ઘાંટો પાડીને એ બોલી—"અલ્યા નવલ! કેમ આજે તેં માંડયું છે શું? નવ વાગ્યા અને હજી ન્હાઇ ધોઇને પરવાર્યો નથી કે? અને આ શું!" ટેબલપર ચ્હાઇનો વાડકો એમનો એમ પડી રહેલો જોઇને એ બોલી—"અરે વાડરે ભાઇ! તેં તો હજી ચ્હાઈ પણ પીધી નથી, અને આતે કાંઇ સારૂં કહેવાય કે ઉઠયા ત્યારથી જોડાનુંજ ધ્યાન! સવારના પહોરમાં ન્હાઈ ધોઇને સેવા પૂજા કરવી કે આ મુવાંઢોરનાં ચામડાંનીજ સેવા લઇ બેસવી!!"

નવલશા પાટલુન અને ડગલો પહેરીને આ વખતે ઉભો હતો. એના એક પગમાં હોલબુટ હતું, અને બીજા પગમાંથી એ વાંકો વળીને, ઉભા ઉભા હોલબુટ કહાડતો હતો. એની મા એને બહુ લાડ લડાવતી એટલે માનો ધાક એને જરાએ નહોતો તેથી પોતાના કામથી અટકયા વગર નવલશા બોલ્યો—"હેં! નવ વાગી ગયા? હું તો સમજ્યો કે હજી ચ્હાઈ આવી નથી તેથી આઠે નહિ થયા હોય. પણ કાંઈ ફીકર નહિ. હું હવે પરવારી રહેવા આવ્યો છું. એટલે હમણાં જઇને ન્હાઈ લઉં છું."

એટલામાં એની માની નજર નવલશાએ ખરીદેલા જોડાના ઢગલાપર પડી અને વિલાયતી જોડાની આટલી બધી જોડ નવલશાએ ખરીદી હતી તે વાત એને હમણાંજ જણાઈ તેથી ગુસ્સે થઈને એ બોલી—"અને આટલી બધી જોડને તું શું કરવાનો છે? આતો જન્મારાસુધી વાપરતાં નહિ ખુટે એટલી બધી જોડ છે! ભાઈ, તું તો હવે ભણી ભણીને છેક હાથથી ગયો. પણ મને શું?" નિરાશ થતી એ બોલી—"તારો બાપ જોશે તો તને વઢશે. હું તો જાણતીતી કે પાંચ સાત જોડ હશે."

નવલશાએ હોલબુટ બે પગમાંથી કહાડી નાંખ્યાં હતાં. તેને બોક્સમાં મુકતાં એ બોલ્યો—"પંદર વીસેક જોડી શું બહુ થઈ કે તું આટલી બધી ગુસ્સે થાય છે." એણે જોડીતો ત્રીસ લીધી હતી, પણ આમ ટકા વધઘટ કરીને બોલવું એતો એને સાધારણ વાત હતી. "લગ્ન જેવે ટાંકણે નહિ લઇએ તો શું એટલી બધી રોજ લેવાય છે? હું કાંઈ થોડો રોજ આટલી બધી જોડો લાવું છું કે તું આમ ચ્હીડાય છે." "મારે શું"—કમલા બોલી—"પણ આટલી બધી જોડો તો મેં કોઈ ઠેકાણે દીઠી નથી. તારા રોજના પહેરવાના જોડા જોતી, કેટલો ઢગ છે! તારા સાસરીઆમાં અને વધે તો નાતમાં એનું લ્હાણું કરજે કે તારૂં નામ થશે." એની મા મરોડમાં બોલી.

"હા, એમાં શું!" નવલશા હસતાં હસતાં બોલ્યો—"લ્હાણું કરવું એતો પૈસા નાંખી દેવાના. પણ જોડા જેવી સારી ચીજનું લ્હાણું કરવું એ ધુળ જેવા થાળી વાડકા કરતાં ઘણુંજ સારૂં છે." પણ વિચાર કરતાં કરતાં નવલશા બોલ્યો—"એક સરખી જોડ લઇએ તો બધાને પગે કેમ આવે? અને કોઇને કેવા જોઇએ અને કોઇને કેવા જોઇએ માટે એ ઉપયોગી વાત નહિ બને એવી છે."

કમલા જોડાની જોડ ગણતાં બોલી—"શું, આ વીસ જોડી છે? આતો ઓછામાં ઓછી બસે હશે. અને નવલ, તારા બાપે લગન જાણી પાંચસે રૂપીઆ ખરચવા આપ્યા તે બધા જોડામાંજ જશે કે! હું તો જાણુતીતી કે મને લુગડાં-લતાં અને ધુળ પથ્થર બહુ લેવું છે, અને તારા બાપે તને વધારે રૂપીઆ આપ્યા છે, તો નવલ મને સોએક રૂપીઆ જરૂર આપશે. પણ ભાઈ, હવે પાંચસેમાં તું તારૂંજ પૂરૂં કરે તો બહુ થયું." એમ બોલી એની મા ચાલી ગઈ. નવલશા કોચ ઉપર બેસવા ગયો એટલે ચ્હાઈ યાદ આવી. પણ તે છેક ટહાડી થઈ ગઈ હતી તેથી ઉન્હી કરાવવા પોતાની બહેન ગંગાને આપી આવી કોચ ઉપર બેઠો. માના જવા પછી નવલશાના મનમાં ચિંતા પેસવા લાગી. કેમકે લગ્ન જાણીને રૂપીઆ પાંચસે એના બાપે એને આપ્યા હતા. નવલશાએ તો તેજ વખતે મનમાં નક્કી કીધું હતું કે પૂરેપૂરા રૂપીઆ પાંચસે ખરચવા. એની માએ વાત છેડી અને હવે એને વિચાર થઈ આવ્યો કે રૂપીઆ સાતસે ભોર થઈ ચુકયા અને હજી બીજા દહાડસો બસોનો માથે ખરચ હતો તેનું શું કરવું? બાપ પાસે માગવા જાય તો કદાચ મળે; પણ નવલશાને એકતો પોતાના મનમાં કબુલ કરવું પડયું કે પાંચસેની રકમ કંઈ

ઓછી નહોતી કે ફરીથી માગવા જવાય. તેમાં આતો સાતસે ખરચાઈ ચુક્યા તેનું કરવું કેમ? બીજું કારણ કે હજી એના બાપનો એને ધાક હતો. મનમાંતો ઘણીએવાર બાપ સામે બહુ બડબડ કરતો; પણ બહારથી તેમ કરવાની હજી એને હામ આવી નહોતી. બીજા હાથ ઉપર રૂપીઆ દહોડ-સોથી બસોનો ખરચ કર્યા વગરચાલે, એ વાત વિચાર કરતાં નહિ બને એવી નવલને સ્પષ્ટ દેખાઈ. હજીતો ખોખાંઓ બંધાવવાનાં હતાં, અબોટિયાં અને રેશમી કોરનાં ધોતિયાંઓ લેવાનાં હતાં. વળી બીજો પરચુરણ સામાન તો જુદો. લગ્ન ઉપર પોતાના મિત્ર મંડળમાં આપવા સારૂ પોતાના ફોટોગ્રાફ પાછળ ઓછામાં ઓછા રૂપીઆ પચાસ જોઈતા હતા. કેટલીક અંગ્રેજી ચોપડીઓ ખરીદવાનો વિચાર નવલશાએ તદન માંડી વાળ્યો, અને થોડાં ધોતિયાં ઓછાં ખરીદવાં એમ નક્કી કીધું. પણ બહુજ કરકસર કરતાં રૂપીઆ દહોડસો તો જોઇએજ જોઇએ. પચાસેક રૂપીઆ ઉધાર રાખે તો ચાલે એમ હતું. ત્યારે હવે સો રૂપીઆ ક્યાંથી લાવવા એનો વિચાર નવલશા કોચ ઉપર બેસીને બહુજ કરવા લાગ્યો. એવામાં એની બહેન ન્હાઇ ઉન્હી કરીને લાવી. એકાએક નવલશાને વીજ-લીના ચમકારાની પેઠે ભાસી આવ્યું કે એક તદબીરથી રૂપીઆ મળે ખરા. એની માએ એની પાસથી રૂપીઆ લેવાનો વિચાર કીધો હતો, પણ નવલશાને એમ સુઝી આવ્યું કે સામા માની પાસેજ માગવા અને યુક્તિ લગાડવાથી વગર કાલાવાલા કરે (ન ચાલતાં છેવટે એમ પણ કરવાને એ તૈયારજ હતો) અને વળી પોતાના ભારમાં અને ભારમાં રહેતાં મળે એ વાત નવલ-શાને નક્કી જેવી જણાઇ. બહેનને પોતાના પક્ષમાં લેવા સારૂ નવલશાએ ઉદાસ મ્હોડે ન્હાઇનો વાડકો લીધો. એની બહેને આમ ઉદાસ થવાનું કારણ પુછ્યું કે નવલશા તરતજ ગરીબડા જેવું મ્હોડું કરી બોલ્યો–"શું કરૂં બહેન, આપણા લોકો જંગલી તે જંગલી. આવી આવી સારી ચીજો લીધી છે"–એક જોડાની જોડ બતાવીને–"આ બુટ કેવાં સારાં છે! એના મને સાત રૂપીઆ પડ્યા છે. પણ મને એમ ફીકર થાય છે કે લગનમાં બધે શરીરે પીઠી ચોળાવવી પડશે ત્યારે આ બીચારાં બુટ બગડી જશે"–માટે નવલશા અટકીને બોલ્યો–"હું પીઠી તો નહિજ ચોળાવવાનો."

બીચારી ગંગા નવલના આ બોલો સાંભળીને સડ જેવી થઇ ગઇ. ચમકતી અને નિસાસો નાંખતી તેણે પોતાનો હાથ છાતીપર મુક્યો. પણ શું કરવું અને શું બોલવું તેની બીચારીને ગમ પડી નહિ. આ બાબતસર મા દીકરી ભાઇની સાથે કટકટ કરીને હવે છેક થાકી ગયાં હતાં. નવલશાને સમ-

૨

જાવવા, પટાવવા ને ફોસલાવવાને તેઓએ કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. ઘણી-એ વાર એની મા આવી 'છદ જોઈને રડી હતી. પણ નવલશા મક્કમજ રહ્યો. વિદ્વત્તાની નમુનાદાર એની તકરારોનો એ બીચારીઓ શું જવાબ આપે? આપણને ઇશ્વિરે જે રૂપ આપ્યું તે ખરૂં. એમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર શી? અને પીઠી ચોળાવવાથી શું થાય? મારા ભણતરમાં ધુળ પડે! મારા મિત્રો મને હસશે અને કહેશે કે ભણ્યાપર પાણી ફેરવ્યું! પણ એની મા બહેનની સ્વાભાવિક આછછ જોઇને નવલશાને એમ લાગ્યું કે પીઠી ચોળાવ્યા વગર નહિ ચાલે; જોકે બહારથી આ વાતની હછ એ નાની નાજ કહ્યા કરતો.

આજે એની બહેનને લાગ્યું કે રોજની પેઠે આ વાત કરતાં નવલ તપતો નથી. તકરાર કરી કરીને તો બધાંએ થાક્યાં હતાં તેથી તે બીચા-રીએ રોજ કરતાં આજે વધારે કાલાવાલા કીધા ને નવલને સમજાવવા લાગી અને એમ જણાવ્યું કે પીઠી નહિ ચોળાવવાની છદ નવલશા છોડી દે તો એ જે કહે તે કરવાની પોતાની તત્પરતા બતાવી. નવલશા આવા બોલની વાટજ જોતો બેઠો હતો, એટલે ઝટ એ વાત પકડી લીધી, અને પોતાના ભણતરમાં ધુળ પડશે, મિત્રો હસી કહાડશે તે વાતની ઝાઝી દરકાર કીધા વિના, પોતાને સો રૂપીઆ વગર નહિજ ચાલે એમ કહી દીધું. ગંગાએ માની આગળ વાત કહાડીને સો રૂપીઆ નવલશાને અપાવવાની કબુલાત આપી અને જતી રહી.

ગરીબ બીચારી નવલશાની મા કમલા અને એની બહેન ગંગા! લગ-નમાં પીઠી વગર કેમ ચાલે? પણવાની ના કહે તો ચાલે પણ પીઠી વગર કાંઈ ચાલે? અને નવલશા જ્યારે કહે કે મારા ભણતરને ખોટું લાગે એનો તે બીચારીઓ શું જવાબ દે? તેથી મા દીકરીએ પોતાનેજ રૂપીઆની તાણ છતાં, અને ધારેલી ઘણી ઘણી ચીજો લેવાનો વિચાર માંડી વાળીને માણમાણ નવલશાને સો રૂપીઆ આપવા તૈયાર થઈ. ખરા પરસેવાના રૂપીઆ કમાતાં જેટલો હરખ આવે તેપ્રમાણે નવલશા હરખાયો.

મા દીકરીને વિચારજ ન આવ્યો કે ભાઈના ભણતરપર પાણી ફરી વળશે એમ નવલશા જ્યારે ત્યારે કહ્યા કરતો હતો તે વાતનું શું થયું? નવલશાને પોતાને પણ એ વાતનો જરાએ ખ્યાલ રહ્યો નહિ. માને અને બહેનને રૂપીઆ આપતાં કેટલી બધી અડચણો વેઠવી પડી હશે એમ જાણવા છતાં, એને કાંઈ લાગ્યું નહિ. ઉલટો આવી સફળ યુક્તિને માટે એ પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

પોતાની ઇષ્ટ માનેલી વસ્તુઓમાં.

With the Godsofhis own Heart.

શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઈ.
તન-મનની છબી જોઇને, મુજ મન સંદેહ આમ.

* * * * *

અગીઆરેક વાગે નવલશાએ જેમ તેમ ન્હાઈ લીધું અને જમ્યો ન જમ્યો કે પોતાના ઇષ્ટ માની લીધેલા કામમાં પાછો લાગ્યો. આટલી બધી જોડાની જોડો જ્યાં જોવાની અને પહેરવાની હોય ત્યાં બીજું કામ તે શાનું સુઝે! બાર વાગે તેના બે મિત્રો કરૂણાદાસ અને આનંદશંકર નીચેને દાદરેથી "નવલશા ઉપર છે કે?" એમ બોલતા બોલતા અને પરસ્પર મહોટેથી વાત કરતા કરતા નવલશાના ઓરડામાં જોડા સાથેજ આવ્યા. એ વખતે નવલશા કફ અને કાલરવાળું નવું વાસ્કુટ પહેરીને, અને દોરીથી બાંધવાની એક શુઝની જોડી પગમાં પહેરીને, હાથમાં રૂમાલ સાથે, આરસી આગળ ઉભો ઉભો, જોડાને અને પગને જોયા કરતો હતો. માથે મખમલની ફુંદ્રાદાર ટોપી હતી. કામમાં એટલો મશગુલ થયો હતો કે કરૂણાદાસ અને આનંદશંકર એની છેક પાસે આવ્યા ત્યારે એની નજર તેઓપર પડી.

"આવો આવો, કેમ છો? ખુશતો ખરા?" એમ હસીને બોલતાં બોલતાં નવલશાએ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને બન્ને મિત્રો જોડે શેકહેન્ડ કીધી.

આનંદશંકર કોચપરથી નવલશાના જોડા ખસેડી બેસવા માટે જગો કરતો હતો એટલામાં—"હાં-હાં! એ શું કરો છો!" એમ બોલતાં બોલતાં આરસી આગળથી એકદમ દોડી જઈ નવલશાએ તેને વાર્યો. પોતાને હાથે કોચપર પડેલાં સીવેલાં ડગલા અને પાટલુનોનો ગોટો પીંડાળો વાળી ટેબલપર મુકી દીધાં અને આનંદશંકરને સારૂ બેસવાની જગ્યા કરી આપતાં એ બોલ્યો—

"સારૂં થયું કે હું આવી પહોંચ્યો; નહિ તો હમણાં બધા જોડાનો ઘાણ નીકળી જતે"—એમ બોલી નવલશાએ પહેરેલાં શુઝ સામું જોયું, અને બગડ્યાં નહોતાં છતાં રૂમાલથી સાફ કરવા લાગ્યો. આનંદશંકરે કરૂણાદાસને તે વખતે

38197

આંખ મારી કે **નવલશા** હજી તેવોને તેવોજ રહ્યો. કરૂણાદાસ એક ખુરશી ઉપર થોડા તાકાઓ પડ્યા હતા તેપર બેઠો.

આનંદશંકરે ચકરી પાઘડી, વાંકી બાંયનો કાળો ડગલો અને ગામઠી જોડા પહેર્યાં હતાં. ખભા ઉપર છ આંગળ પહોળી પીછોડી રાખી હતી. એને માથે ચોટલી હતી અને બાબરી નહોતી. કપાળે અડધી જેવડો મોટો ચાંલ્લો કીધો હતો. એનું શરીર ઉંચું અને ભરાઉ હતું. એની આંખો બહુ તીક્ષ્ણ, નાકની દાંડી સીધી અને નસકોરાં ફુલેલાં હતાં. ઉમ્મર બાવીસેક વર્ષની હતી. બે વર્ષ પહેલાં એ મેટ્રીક્યુલેટ થયો હતો. ગરીબ અવસ્થાને લીધે એનાથી 'કાલેજ'માં જઈ શકાયું નહિ અને મહામુસીબતે આટલું ભણવાને પામ્યો હતો. એ થોડુંઘણું સંસ્કૃત ભણ્યો હતો તેથી પોતાની બોલીચાલીમાં વિદ્વત્તા બતાવવાને થોડાક અંગ્રેજી શબ્દો અને થોડાક સંસ્કૃત શબ્દો એ જ્યાં ત્યાં ઘુસાડી દેતો. રીતભાત, વિચારો અને રહેણી કહેણી પોતે આર્ય હોવામાં અભિમાન ધરાવતો હોય એવી રાખતો. હાલમાં એ કોઈ ગુજરાતી છાપાખાનામાં પ્રુફ વાંચી તથા થોડાં ખાનગી ટ્યુશન આપી પોતાનો નિર્વાહ જેમ તેમ કરતો. પોતાને વાસ્તે ઘણું ઉંચુ મત ધરાવતો અને તકરાર લેતો તે છોડતો નહિ. કોઈ અઠવાડીઆતું છાપું કહાડવું, ચોપડી કહાડવી, એવી એની હોંસ અને ઉમેદ હતી. પાસે પૈસા ન હોવાથી પોતાના સદ્ધર મિત્રોને આવા કામમાં પડવાની એ સલાહ આપતો, અને એમાં લાભ અને કીર્તિ બન્ને મળેછે એમ આંકડા કરીને અને દાખલા દલીલ સાથે દર્શાવતો. **નવલશા** બેવાર ફેલ થયો ત્યારે **આનંદશંકરે** એને કહ્યું કે. ભણવાનું મુકી દઇને કોઈ છાપું કે ચોપાનિયું કહાડો. પણ **નવલશાને** એ વાત ઝાઝી ગમી નહિ. કેમકે પોતાના ભણતરમાટે સારો મત છતાં વિષયો લખવાના કુટારામાં પડવું એને રુચતું નહિ. તેતો જાણે સમજ્યા; પણ વળી રોજ રોજ નવા નવા વિષયો ક્યાંથી લાવવા? એમ બ્હીને **નવલશા** એને નાજ કહ્યા કરતો હતો. **આનંદશંકર** બહુ દબાણ કરતો ત્યારે આગળ ઉપર થઈ રહેશે એમ કહેતો.

એના મિત્ર કરૂણાદાસે રેશમી ખોખું અને ડગલો અને ધોતિયું પહેર્યાં હતાં. પગમાં અંગ્રેજી જોડા હતા. એની ઉમ્મર **આનંદશંકરના** જેટલી હતી. એ કપાળે ટીલું કરતો. એના શરીરનો રંગ શ્યામ વર્ણનો હતો. સ્વભાવે એ ભોળો અને પારકો આદમી જેમ દોરે તેમ દોરવાય એવો હતો કેમકે પોતામાં ઝાઝી પહોંચ નહોતી. એના બાપની ચોકસીની દુકાનમાં કરૂણાદાસ બેસતો

હતો. આનંદશંકર અને બીજાઓના કહેવાપર એ પોતાના વિચાર બાંધતો અને છેક નિષ્કપટી હોવાથી તે પ્રમાણે ચાલવાને વેતરણ કરતો.

બેસતાં બેસતાં બોખું ઉતારી ટેબલપર મુકી કરૂણાદાસ હાથેથી ટોપી ઠીક કરવા લાગ્યો. આનંદશંકરે કોચપર બેસીને એક પગ જાંગપર મુક્યો, અને ખોળામાં ચકરી પાઘડી રાખી. પછી પીછોડીથી ધીમે ધીમે મ્હોડા પરનો પરસેવો લ્હોવા લાગ્યો, અને નવી નવી આણેલી ચીજો જોતાં જોતાં બોલ્યો:—

"કેમ નવલશા, બાર વાગે કોટાચાકૂરને ત્યાં જવાનું આપણું ' એપોઇન્ટમેંટ ' હતું, અને હજીતો તમે સજ્જ થયા નથી. પછી આમ ' ડીલે ' કરશો તો વાલકેશ્વર ક્યારે જવાશે. માર્ગમાં મેં કરૂણાદાસને હમણાંજ કહ્યું કે રોજ નવલશાને સણગારતાં બે ઘટિકા લાગે છે પરન્તુ આજે બાર ઘટિકા નિશ્ચે સમજવી ! કેમકે એક તો કોટાચાકૂરને ત્યાં જવાનું એટલે બધો ડ્રેસ ' ઓલરાઇટ' પહેરવો જોઇએ. તેમાં વળી લગ્નસાર નવીન વસ્ત્રો લીધેલાં એટલે બાર ઘટિકા થાય એમાં આશ્ચર્ય શું?"

એમ બોલતાં બોલતાં આનંદશંકર પોતાની પાસે પડેલા વિલાયતી જોડાની જોડો-એક-બે-ત્રણ-એમ મ્હોટેથી ગણવા લાગ્યો. પંદર ઉપર થતાં એને હસવું આવ્યું અને વધારે મહોટેથી અને ધીમેથી ગણવા લાગ્યો. કરૂણાદાસના વિસ્મયનો પણ પાર રહ્યો નહિ કે આટલી બધી જોડીને (આ વખત આનંદશંકર બાવીસ તેવીસ ગણતો હતો) નવલશા ઓઢશે કે પાથરશે ! એટલામાં ત્રીસ ગણીને આનંદશંકર અટક્યો. તેથી અચરજ થતા થતા કરૂણાદાસ બોલ્યો—

"આ બધી જોડી શું તમે લગનમાં પહેરવાના કે? ત્રીસ જોડી ! મારાબાપ !"—પોતાના હોઠોને હાથેથી વગાડીને એ બોલ્યો—"હું તો એક જોડી છ મહિના ચલાઉછું અને મને તો આ બધી જોડી બરાબર પંદર વર્ષ ચાલે!"

"ત્રીસ જોડી લીધી તેમાં શું?" આનંદશંકર મરોડમાં બોલ્યો—"આ વર્ષે અધિક માસમાં રોજ અક્કેકી જોડીનું બ્રાહ્મણને દાન કરશે તો ત્રીસ દિવસમાં ત્રીસે સ્વાહા."

"તમારે એકાદ જોઇતી હશે તેથી આમ દાન કરવાની સલાહ આપતા હશો કેમ?" કરૂણાદાસ હસીને બોલ્યો—"પણ તમે માગો તો નવલશા કંઈ ના નહિ કહે; બાકી બ્રાહ્મણને આપવાથી કંઈ પુણ્ય થાય એમ નવલશા માનતો નથી."

"હા, તમારે જોઇતી હોય તો બેલાશક લ્યો"—નવલશા બોલ્યો—"મારે બે ત્રણ જોડી બદલાવવી છે. તેમાં એક તમારે સારૂ લેવામાં કાંઈ મને વધારે પૈસા બેસે એમ નથી."

"અને કૃષ્ણાર્પણ પણ સાથે કહેજો કે નવલશાનું કલ્યાણ થાય"—કરૂણાદાસે કહ્યું.

"કૃષ્ણાર્પણ બૃષ્ણાર્પણ બોલવાનું આપણું 'બીઝનેઝ' નહિ." આનંદશંકરે જવાબ વાળ્યો. "ભિક્ષા માગે તે એમ કરે, પણ આપણા સુહૃન્ મિત્ર પાસેથી અપેક્ષિત વસ્તુ લેવી તે કાંઈ ભિક્ષા માગવી કહેવાય નહિ."

"ઠીક ત્યારે"—નવલશા બોલ્યો—"આપણે ફોટોગ્રાફરને ત્યાં થઇને વાલકેશ્વર જવા પહેલાં બુટવાલાની દુકાને જઇશું."

પછી નવલશાએ સાતેક અંગ્રેજી જોડ કહાડી અને છબી પડાવતાં કઈ સારી લાગશે તે પુછ્યું. પાટલુનમાં હોલબુટ સાથે છબી પડાવવી નવલશાને ઠીક લાગી નહિ; માટે શુઝ પસંદ કીધાં, પણ કયા પહેરવાં તે બાબતસર આનંદશંકર અને કરૂણાદાસ સાથે બહુ વાદ ચાલ્યો. ચળકતા ચામડાના આભાસથી છબીમાં શુઝ શીકાસ મારે તેથી એમ ઠર્યું કે શુઝતો કીડલેધરના પહેરવાં. તે પછી ડગલા અને પાટલુન સંબંધી પાછી તકરાર થઇ. એમ કરતાં કરતાં નવલશાએ કાળો કાશમીરી ડગલો અને વાદળી રંગનું પાટલુન પહેરવું એમ નક્કી થયું. એપ્રમાણે બધી ચીજો એક પછી એક જોતાં જોતાં, તેના ભાવતાલની અને શોભાની વાતો કરતાં કરતાં, કલાકેક નીકળી ગયો, અને નવલશાએ અમુક સ્ટીક રાખવી અને અમુક ખોખું પહેરવું એ વાતનો છેડો આવ્યો!

પછી નવલશાએ પહેરેલા ધોતિયાનો ડુચો વાળી, તે પર નક્કી કરેલું પાટલુન પહેર્યું. વાસકુટ પહેરતાં પહેરતાં કાલર અને કફ આગળનાં બટનો કેવાં જોઇએ તે નક્કી કરી ઓરવ્યા અને 'સાકસ' પહેરીને દોરીથી બાંધવાનાં શુઝ પગે ચહડાવ્યાં. દોરીને બહુ સાચવીને વાળી. માથે મખમલની ટોપી મુકી. આરસી આગળ ઉભા રહી ડગલો પહેરવાની તૈયારી કીધી. બદનનાં કાલરને અને કફને બરાબર કીધાં. ડગલો પહેર્યો. કુડતાની બાંય ખેંચી કે કફ અને તેપરનાં બટનો બહાર દેખાય. એપ્રમાણે નવલશા સજ્જ થવા લાગ્યો. બ્રશ લઈને માથાના વાળ હોળ્યા. ખીસામાં બે રૂમાલ મુક્યા. પછી માથે ખોખું મુક્યું અને હવે હું તૈયાર થયો છું એમ મિત્રોને કહ્યું. એટલામાં ફોટોગ્રા-

ફરને ત્યાંથી પરભાર્યા વાલકેશ્વર જવાનું હતું અને છેક સોમવારે સવારના ઉતરી આવવાનું હતું; માટે બે મલમલનાં ધોતિયાં, ટુવાલ અને સપાટને એક લુગડાંમાં બાંધી લીધાં. એ બધો વખત ઉજાણીમાં કોણ કોણ આવશે, ફોટોગ્રાફરને ત્યાં કેમ ઉભા રહીને છબી પડાવવી એ આદિક નવલશાના લગ્ન સંબંધી અને આણેલી ચીજોવિષે ત્રણે મિત્રો વાતો કર્યા કરતા હતા. નવલશા લૂગડાં પહેરીને તૈયાર થયો કે આનંદશંકરે કરૂણાદાસને વિકટોરીઆ લેવા મોકલ્યો.

"હું ધારૂં છું કે"—નવલશા વિચારતા વિચારતા બોલ્યો—"છબી પડાવતી વખતે હું ડાબો પગ ભોંયપર રાખીને, અને જમણા પગની આંગળીઓ ભોંયપર પડે એમ તેને ડાબા પગથી સહેજ દૂર રાખી ઉભો રહીશ, તો છબીમાં શુઝ આબાદ પડશે; કેમકે આંગળાં આગળનો અને ઉપરનો ભાગ બરાબર જણાશે. પાછલો તળીઆં આગળનો ભાગ બરોબર નહિ જણાય; પણ તેમાં શું કરીએ? જોડાની શોભા આગલા ભાગપરથી જણાય છે, અને તે બરાબર પડેતો કંઈ ફીકર નહિ." એમ બોલતાં બોલતાં નવલશા જે આસને ઉભે રહી છબી પડાવવાનો હતો તેપ્રમાણે ઉભો રહ્યો.

આનંદશંકરને નવલશાનું બોલવું સાંભળી હસવું આવ્યું કે નવલશા પોતાની કે જોડાની છબી પડાવવા જાયછે! પણ આ વિચાર મનમાં રાખી તે મહોટેથી બોલ્યો–

"અને આ તમારી સ્ટીક દક્ષિણ હસ્તમાં રાખવાને બદલે વામ હસ્તમાં ધરીને વેણુ સદૃશે રાખો તો, સાક્ષાત્ કૃષ્ણ જેવાં દેખાઓ ખરા! ચિત્રોમાં કૃષ્ણ વક્રપાદ કરીને ઉભા છે અને એની વાંસળી તે તમારી સ્ટીક."

નવલશાએ વાંસળી વગાડતા કૃષ્ણની છબી જે એક દીવાલપર ટાંગેલી હતી તેનાપર નજર કીધી, અને એમ ઉભા રહેવાથી સારૂં જણાશે એમ પોતાને લાગવાથી તેપ્રમાણે પગ ગોઠવી ઉભો રહેવા લાગ્યો. એટલામાં કરૂણાદાસ આવ્યો. ફોટોગ્રાફરને આપવા સારૂ કબાટમાંથી રૂપીઆ પચ્ચીસ કહાડી ખીસામાંના પાકીટમાં મુક્યા. ધોતિયાનું બોચકું અને પાછી વાળવાની જોડીઓ કરૂણાદાસને આપી નવલશા ઘરમાં માને કહેવા ગયો કે "અમે સોમવારે સવારે આવશું."

પછી ત્રણે જણા વિકટોરીઆમાં બેસીને ફોટોગ્રાફરને ત્યાં ગયા. ગાડીમાં બેઠા પછી નવલશાએ કરૂણાદાસને કહ્યું કે "છબી પડાવતી વખતે મારૂં

મ્હોડું બરોબર રાખ્યું છે કે નહિ તેની તપાસ આનંદશંકર રાખશે, અને હું તો શુઝ બરોબર રાખવામાં રોકાઈશ તેથી કદાચ ડગલાને કરચળી ન વળે તે વાતપર તમે ધ્યાન આપજો."

ફોટોગ્રાફરની દુકાને શનીવારને લીધે બહુ ગીરદી હતી. નવલશાએ ચાર ડજન કાર્ડ ડીવીઝીટ એક ડજન કેબીનેટ સાઇઝની અને અડધો-ડજન તેથી પણ મ્હોટી છબીની વરદી આપી. રૂપીઆ પચ્ચીસ બહાનાના આપ્યા અને છબી પડાવી. કાચપરના નેગેટીવ ની બહુ બારીકીથી તપાસ લીધી. સર્વેએ એક મતે કહ્યું કે છબી આબાદ પડશે. તેથી હરખાતા હરખાતા અને તેસંબંધી વાતો કરતા તેઓ ક્રાફર્ડમારકીટ આગળ વિલાયતી જોડાવાળાની દુકાને ગયા. ત્યાં નવલશાએ ત્રણ જોડી પાછી આપી. આનંદશંકરે પોતાને પગે બેસતી એક જોડ પસંદ કીધી. વહોરાજીએ હીસાબ કરી સાત રૂપીઆ પાછા આપ્યા તે નવલશાએ ખીસામાં મુક્યા. ત્રણે જણે વિકટોરીઆમાં બેસી વાલકેશ્વર જવાનો રસ્તો લીધો.

થોડેક ગયા ને નવલશા જે છબી વિષે વિચાર કર્યા કરતો હતો તે, છબીને પોતાની સન્મુખ જોતો હોય તેમ બોલ્યો–

"મેં કહ્યું નહોતું કે એક પગ આડો રાખ્યા વગર છબીમાં શુઝ બરાબર નહિ પડે? ઠીક થયું કે મને આનંદશંકરે આડા પગવાળા કૃષ્ણની છબી દેખાડી નીકર છબી મનપસંદ પડત નહિ."

"મને લાગે છે કે"–કરૂણાદાસ નવલશાના સામું જોઈને બોલ્યો— "તમે જો ચાંલો કીધો હોત તો છબીમાં મણા રહેત નહિ. સાચું પુછાવો તો તમારી છબી જોઇને કોઇ તરાહીત તો એમજ ધારે કે તમે પારસી હશો."

"પારસી જેવા જણાઇએ એમાં તો આપણી ઓર શોભા વધે"— નવલશાએ જવાબ આપ્યો–"જેમ જેમ આપણે આપણી જંગલી રીતો છોડીને પારસી કે અંગ્રેજ જેવા થઇશું, તેમ તેમ આપણે સુધરેલામાં ખપશું અને લોકમાં આપણી આબરૂ વધશે."

"આપણી આર્ય રીતિ શું પ્રસંશનીય નથી"–આનંદશંકર નિર્વિવાદ વાત કહેતો હોય એમ ભાર મુકી બોલ્યો–"કે અન્યનું આપણે અનુકરણ કરવું જોઇએ."

"ચાંલો કરવો એતો જંગલીનું કામ"–નવલશા જાણેકે જવાબ આપતાં

બોલ્યો—"આપણેતો હાઇસ્કૂલમાં ગયા ત્યારથી ચાંલ્લો કરવો છોડી દીધો છે અને હવે મરીશ તોપણ ફરીથી કરવાનો નથી."

"કંઈ ચિંતા નહિ"—આનંદશંકર બોલ્યો—"એક બે વર્ષમાં તમારા વિચાર મારા જેવા થશે એવો મને નિશ્ચય છે માટે અધુના હું તમારી સાથે તકરાર કરવી માંડી વાળુંછું."

"હા-અને તમારા મનથી કેશવલાલ શું જંગલી કે?" કરૂણાદાસ નવલશાને જાણે તકરારનો રદીઓ આપતો હોય તેવો ધાંટો કહાડી બોલ્યો—"આપણા બધા કરતાં એ વધુ ભણેલો છે, તોપણ એ ચાંલ્લો કરેછે. અને પાટલુન પહેર્યું હોય એવું મને સાંભરતું નથી."

"કેશવલાલ ભલેની બી. એ. થાય તેમા શું? પણ એ સુધરવાનોજ નથી, અને એનું મ્હોં મને જરાએ ગમતું નથી. મારા કાકાનો એ છોકરો થાય છે તેમાં શું થયું? આજે ઉજાણીની દેખરેખ શું પાછી એનીજ છે કે?" નવલશા બન્ને તરફ જોતો જોતો અને કંટાળતો બોલ્યો—"અને જમવાનું શું શું થશે?"

"વળી શુંશું-શું? રોજની પેઠે આજે દુધ પુરી ને પાંતરાં અને આવતી કાલે દુધપાક પુરી ને ભજીઆં"—આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો.

"અને ઉજાણીની દેખરેખ કેશવલાલ નહિ રાખે તો બીજો કોણ રાખે?"—કરૂણાદાસ બોલ્યો—"એતો છેક કંટાળી ગયો છે, અને છ મહીના સુધી દેખરેખ રાખવાનો એનો વારો આવ્યો એટલે લાચારીએ તે આપણી ઉજાણીની મંડળીમાં આવેછે. મને એ કહેતો હતો કે આપણી રીતભાત હમણાં હમણાં બહુ બગડતી જાયછે, અને ઉજાણીમાં આપણે મસ્તી તોફાન કરીએ છઇએ તે એને ગમતું નથી. પણ એક તરફ આપણે બધા અને એક તરફ એ એકલો, ત્યાં એ બીચારો શું કરે?"

વળી થોડોવાર રહીને કરૂણાદાસ બોલ્યો—"આ વખત નથુશેઠની ધર્મશાળા પણ માણમાણ મળી છે. કેશવલાલ અને નથુશેઠ બન્નેએ નથુશેઠની માને કબુલાત આપી કે કોઇને પણ મસ્તી તોફાન નહિ કરવા દઇએ ત્યારે એની માએ ધર્મશાળા આપી છે. મને લાગે છે કે આ વખત કેશવલાલ નહતે તો વાડી વગર આપણી માસિક ઉજાણી અટકી પડત. પણ કેશવલાલને એની મા ના પાડી શકી નહિ તેથી વાડી મળી."

આગળ પોતે જણાવ્યું તેમ નવલશાને કેશવલાલનું મ્હોં જરાએ ગમતું નહિ. પોતાના ધારવા પ્રમાણે વગર કારણે આજે કરૂણાદાસ તેના આટલાં વખાણ કરે છે તેથી એનો પિત્તો તપી આવ્યો અને હોઠ દાબીને એ બોલ્યો–

"કેશવલાલના શું તમે બારિસ્ટર થઇને આવ્યા છો કે એનો પક્ષ તાણો છો? કેશવલાલ નહિ હતે તો આમ થતે, અને કેશવલાલ નહિ હતે તો તેમ થતે એ શું?"—નવલશા હાથના ચાળા કરતો બોલ્યો—"જાણે કે આપણે આગળ કોઈવાર કેશવલાલ વગર ઉજાણી નહિ કીધી હોયની?"

"નવલશા, તમે આટલા બધા તપો છો શું કામ?" આનંદશંકર તેને ટંડો પાડતાં કહેવા લાગ્યો—"કેશવલાલ વગર આપણી ઉજાણીમાં કેટલા વનેખાં પડે છે તે તમે વિસરી ગયા કે? એ કંઈ મારો મિત્ર નથી, અને હું એનો એડમાયરરએ નથી. તોપણ મારે કહેવું જોઇએ કે ખરી ફેક્ટતો કરૂણાદાસે કહી તેમજ છે. આપણે ત્રણે જણ કરતાં, અને મમતારામ જે વેદાન્તી થવાનો ફાંકો રાખે છે તેના કરતાં પણ, કેશવલાલ સારો તે સારો."

નવલશા હવે છેકજ તપી ગયો. હોઠો દાબીને તે બોલી ઉઠ્યો—"અને એવા તમારા ભલા કેશવલાલે બીચારા નથુશેઠને છેક ખાડામાં ઉતાર્યો છે. નથુશેઠ હમણાં હમણાં સુમાર પાખી આડા અવળા પૈસા ઉડાવે છે અને છેક વંઠી ગયો છે. તે બધાં કેશવલાલનાં કારસ્તાન નહિ તો કોનાં? મેં તો સાંભળ્યું છે કે મારવાડીઓનું એને બે લાખનું દેવું થઈ ગયું છે અને હવે તેઓ એક અડધી ધીરવાની પણ સાફ ના પાડે છે."

"એમાં કેશવલાલનો એકે પારટીકલ વાંકનો નથી"–આનંદશંકરે હસીને જવાબ વાળ્યો–"તમે તો કિંવદન્તી કથોછો પણ કેટલાંક કારણસર મને આ વિષયમાં અધિક પ્રવેશ છે એટલે હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે કેશવલાલને તો ખબરે નથી કે નથુશેઠ એટલા બધા પૈસા ઉરાડે છે અને મારવાડીના એટલા ઋણમાં છે."

નવલશા અને કરૂણાદાસે આનંદશંકર તરફ વિસ્મય પામતાં અને એના વધારે બોલવાની વાટ જોતાં મ્હોં વિકાસી જોયા કીધું. આનંદશંકર તેઓનો ઇસારો સમજ્યો હોય તેમ બોલ્યો—

"હ્યોની, આ વિષય પરત્વે હું તમારાથી અંતર નથી રાખતો. થોડાજ દિવસ ઉપર મને મમતારામ મળ્યો હતો. હાલમાં એનું ખીસું તર થયલું

છે. મારી આગળ સહેજ વાત નીકળતાં એણે જણાવ્યું કે **નથુશેઠની** આગળ પોતાનો કોઈ વિશ્વાસુ માણસ રાખવાની એને જરૂર છે. કેટલીક સરતે મને રાખવાને એ ખુશી હતો. પણ મેં તો એને ધસીને ના જ પાડી કે તમે દૂરાદ્ નંતવ્ય છો.”

એ સાંભળી **નવલશા** વિચારમાં પડ્યો. કાંઈ બોલ્યો નહિ.

આનંદશંકર કેશવલાલનો પક્ષ તાણી કોઈવાર બોલ્યો નહોતો અને આજે આમ કેમ એમ **કરૂણાદાસને** વિચાર થયો. એણે કહ્યું તેમ એ કંઈ કેશવલાલનો **એડમાયરર** નહોતો. તેનો બચાવ કરતાં એણે ખાનગી વાત પણ કહી દીધી. એ સર્વેનું કારણ કરૂણાદાસ શોધવા લાગ્યો. **ભમતારામે** એની મારફતે પાંચ હજારનું સોનું લીધું હતું તે એને યાદ આવ્યું અને **આનંદશંકર** કહે છે તેમપણ હોય એમ એને લાગ્યું.

એની મતલબ શું કેશવલાલનો પક્ષ ખેંચવાની હતી? કે **ભમતારામને** ઉઘાડો પાડવાની હતી? કે **નવલશાએ** એને નવી જોડી અપાવી હતી તે છતાં પણ **નવલશાથી** ઉલટું બોલીને પોતાની સ્વતંત્રતા દર્શાવવાની હતી?

એટલામાં **વાલકેશ્વરને** એક નાકે ગાડી ઉભી રહી અને ત્રણે મિત્રો **નથુશેઠની** ધર્મશાળા તરફ ધીમે ધીમે ચાલતા ગયા.

જ્યારે **નથુશેઠને** કેશવલાલ ભણાવવા જતો ત્યારે **નથુશેઠની** મા એને રાજી રાખવાની મતલબથી દર રવિવારે **વાલકેશ્વરમાં** ઉજાણી આપતી. પણ એમાં **નથુશેઠને** ઝાઝી મઝા પડી નહિ તેથી થોડાજ વખતમાં જવાને આનાકાની કરવા લાગ્યો. ત્યારે કેશવલાલે **નથુશેઠને** રાજી રાખવાની તેની માની ધારણા પાર પાડવાને પ્રથમ ઉઘરાણું કરી ઉજાણી કરવાની તદબીર વાપરી, કે **નથુશેઠથી** આવવા કરવાને ના પડાય નહિ. પ્રથમ પોતે દેખરેખ રાખી. પણ પાછળથી બીજાઓ પણ એ મંડળીમાં વળગ્યા રહે તે સારૂ દેખરેખના છ છ મહીનાના વારા બાંધ્યા. તથાપિ વસ્તુતઃ બધી દેખરેખ કેશવલાલનેજ કરવી પડતી હતી. હમણાં હમણાં એ ઉજાણી બહુ પંચરંગી બની ગઇ હતી, અને ત્યાં એટલું તોફાન થતું અને ટેબલ, કોચો અને ખુરશીઓનો એટલો તો કચ્ચરઘાણ નીકળી જતો કે તે કારણસર આ વખત **નથુશેઠની** માએ ધર્મશાળા આપવાની પ્રથમ સાફ ના પાડી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૨-૩

" Breathes there a man with soul so dead,
Who never to himself hath said,
This is my own, my native land!"
દુનીયા ઝુકતીહે ઝુકાનેવાલા ચાહીએ.

કડવી વેલકી કડવી તુમડીઆ—સબ તીરથ કર આઇરે,
ગંગા ન્હાહી જમના ન્હાહી—તોભી ન ગઇ કડવાઇરે.

ભ્રમતારામનું વય પાંતરીસ વર્ષનું હતું. એનું નામ સૂચવે છે તેમ એ જાતે બ્રાહ્મણ હતો. એનું મ્હોટું કપાળ, લાંબી અને ચમક મારતી આંખો ઘણાને પોતાના તેજમાં આંજી નાંખતી; કાઠું ઉંચું અને શરીર ભરેલું હોવાથી દરેક કામમાં એનું કદ પોષાતું. જ્યારે ભ્રમતારામ માથે ચકરી પાઘડી મુકી, રેશમી કોરનું ધોતિયું અને અંગરખો કે ડગલો પહેરી, ખભા ઉપર પીછોડી નાંખી, હાથમાં લાકડી કે છતરી રાખીને ચાલતો ત્યારે એની ચમકતી આંખોથી, કપાળે ભભુત અને આડા ટીલાના આડંબરથી, અને લાંબી મુછોથી, તેમજ ભારે ડોળ દમામથી બધા એને મ્હોટો અને વિદ્વાન્ માણસમાં લેખતા. હમણાં હમણાં એણે ધર્મનો આડંબર બહુ વધારી મેલ્યો હતો. પરન્તુ ભોંય નાંખેલા આદમીને જેમ બધા વા વાય તેમ બધી જાતના સંસ્કારો એને માથે વીતી ચુક્યા હતા.

અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆતની રેલછેલમાં ભ્રમતારામ અંગ્રેજી ભણ્યો હતો. તેથી સંસ્કારિક બહુ તીવ્રતા અને ચંચળતા ન છતાં થોડું ભણ્યો એટલામાં એને સારી સરકારી નોકરી મળી. તે વખતે સુધરેલા વિચારોથી—કેવળ યુરોપની અને મુખ્યત્વે ઇંગ્લાંડની રીત રીવાજો અને મંડળની રચના સર્વનું શ્રેય કરવામાં અત્યુત્તમ અને અનુપમ સાધન છે, માટે સદા, સર્વથા અને સર્વત્ર સંપૂર્ણ અનુકરણીય છે, એવા સંકલ્પના ધુમાડાની પરંપરાથી એનું મગજ ધુમી ગયું હતું, અને તેના જોસ્સાઓ બહાર ઉભરાઈ આવતા હતા. સ્વદેશાભિમાન, 'સ્વદેશનો અને સ્વધર્મનો, સ્વજ્ઞાતીનો અને સ્વજનનો

પુનરૂદ્ધાર, જીર્ણોદ્ધાર, પુનઃસ્થાપન, પુનઃપ્રતિષ્ઠા; વગેરે વગેરે અનેક ઉદ્ધારો, સુધારો અને પુનઃશબ્દવાળા વિષયોથી તે સમયના સર્વ ભણેલાની પેઠે એનું માથું પણ ભ્રમિત થઈ ગયું હતું. તેથી જુવાનીના જોસ્સા અને ઉછળતા લોહીને લીધે દેશનું અને દેશીઓનું ઇહામુષ્મિક શ્રેય કરવાની શુભ ધારણાથી નોકરીમાં એનું મન ઝાઝું લાગ્યું નહિ. સરકારી નોકરી છ મહીનામાં એણે છોડી દીધી. ત્યાર પછી સુધારાના મ્હોટાં મ્હોટાં ભાષણ કરવામાં, અને તે વિષયો ચર્ચાવવામાં એ રોકાયો. પરન્તુ દેશી રીતિનીતિનું બરાબર સ્વરૂપ નહિ નીહાળવાથી, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસાર મંડળના બંધારણનું સૂત્ર હાથ નહિ આવવાથી, અને સર્વ વિષયોને સામટા સ્વીકૃત કરવાથી, એકેમાં ફાવ્યો નહિ; તથા એકેની છબી સહૃદય હૃદયમાં પેસવા પામી નહિ. સામું દેશ અને દેશીઓની દાઝ દીલે ધરવા જતાં, ન પોતાના સ્વાર્થને કે ન પોતાના પરમાર્થને એ લહી કે સાચવી શક્યો. એને ઉમરા આગળજ એ પ્રમાણે નાસીપાસી નડી એટલે દેશી રીતનો એને હવે કેવળ તિરસ્કાર છુટ્યો. તે સર્વનો બહુ ધિક્કારથી ત્યાગ કીધો. વર્ણાવર્ણની મર્યાદા છેક છોડી દીધી. યુરોપના, ઇંગ્લાંડના, બ્હારના અને ઉપરટપકાના ડોળદમામની મોહિની લાગી. હડખું લાગ્યું હોય તેમ પારકાંને પોતીકું કરવા ધસ્યો. પાટલુન અને બુટ અને ટોપી પહેરવા લાગ્યો. પોતાની બોલીચાલી અને રહેણી કહેણી બધું તદનુસાર કરી નાંખ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે બધી જાતનાં દુર્વ્યસનોનો પોતે ભોગ થઇ પડ્યો! પણ જેમ જેમ અંદરથી બગડતો ગયો તેમ તેમ બહારનો ઠાઠમાઠ અને દંભ વધતા ચાલ્યા. તે સમયમાં વિલાયતી માલ મગાવી આપવાની એક એજન્સી આફીસ એણે ઉઘાડી. પણ વ્યાપારોપયોગી ઝાઝી પહોંચ નહિ, અને ઘણી ઘણી બાબતોમાં એકી વખતે લાગેલા રહેવાથી કામમાં બહુ ધ્યાન અને દુરંદેશી ન અપાયાથી, આફીસ ઝાઝોવાર ટકી શકી નહિ. સામો દેવાદાર થઈ ગયો અને વટાવમાં લ્હા લેવી પડી! લોકમાં માન પ્રતિષ્ઠાતો પોતાની રહેણી કહેણીને લીધે ખોયલીજ હતી. એટલે ખાવાનાં પણ ફાકાં પડવા લાગ્યાં! તે અરસામાં કોઇ સરીઆમ રસ્તામાં ઉભો રહી પાદરીઓની પેઠે એણે ધર્મબોધ આપવો શરૂ કીધો ધર્મ એ શું છે વારૂ કે છેવટના ઉપાય તરીકે બધા એને આશરે જતા હશે? લોકને ઠગનારા અને લોકથી ઠગાયલા, જોગી અને ભોગી, સંસારથી વિરક્ત અને સંસારમાં પચેલા, ખરા ભક્તો અને બગલા ભક્તો, બધા બાવા અને વેરાગી થાયછે! બધું જતું રહેતાં ધર્મની એક બારી સર્વને માટે ઉઘાડી રહેછે! પેટ ભરવાનાં બીજાં સાધનો ખુટતાં ધર્મ ધંધો થઈ પડેછે!

એપ્રમાણે ભમતારામે થોડો વખત પરાકાષ્ઠાએ ગુજાર્યો. જોકે એની બોલવા ચાલવાની સારી છટાથી અને ભભકા ભરેલા દેખાવથી એનું બોલવું સાંભળવાને બહુ ઠઠ જામતી હતી. એવામાં કોઈ સંન્યાસીનો એને સમાગમ થયો. તેણે ભમતારામને અસર કરે એવી રીતે હિતનાં વાક્યો કહ્યાં. દુનીઆમાં હાડમાર થવાની એને કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રહી નહોતી. જુવાનીનો જોસ્સો પણ નરમ પડી ગયો હતો. તેથી ભમતારામની સુધ પાછી ઠેકાણે આવી. થોડાં વર્ષ મુંબઈની બહાર કહાડ્યાં. પ્રાયશ્ચિત્ત અને દેહશુદ્ધિઓ સારાં સારાં ક્ષેત્રોમાં કીધી. પાછો આવ્યો ત્યારે જુની રીતોને ગ્રહણ કરતો આવ્યો. પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાની–વેદાન્તી–અને ઝવેરી કહેવડાવવા લાગ્યો. એવો એ ભમતારામ હતો.

પોતાનો નિર્વાહ કેમ ચાલે છે એ વાત એના ઓળખીતામાંથી ઘણાજ થોડા જાણતા, તોપણ એ બહુ ભપકાથી રહેતો અને પાસે હોય ત્યારે બહુ છુટથી પૈસા વાવરતો.

નથુશેઠ, મુંબઈના કોઈ તવંગર ભાટીઆ વેપારીનો એકનો એક દીકરો હતો. એના કાકાને પેટે કોઈ ફરજંદ નહોતું, તેથી તે ગુજર્યો ત્યારે નથુશેઠને ઓગણીસમે વર્ષે તેની બધી દોલત મળે એવું વીલ તેણે કીધું. એના બાપે પણ એવીજ મતલબનું પોતાનું વીલ કીધું. અને નથુ પાંચ વર્ષનો નહિ થયો એટલે તે પણ દુનીઆ છોડી ચાલતો થયો. કાકાનો અને બાપનો આટલો બધો પૈસો પણ, જાણે કે નથુશેઠને છેક બગાડી નાંખવાને ઓછો હોયની, તેમ એના નસંતાન શ્રીમાન્ મામાએ પણ પોતાની મ્હોટી દોલતની સોંપણ નથુશેઠને કરવાની વ્યવસ્થા કરીને દેહ છોડી. હજી એની ઉમ્મર આઠ વર્ષની થઈ નહોતી તે પહેલાં બાપની, કાકાની અને મામાની અઢળક દોલતનો એ ધણી થયો. આવા શ્રીમંતના છોકરાને સુધરવાના કરતાં બગડવાના ઘણા રસ્તા હોય છે. નથુશેઠની બાબતમાં બન્યું પણ તેમજ! ઘરમાં બધાં એને નથુશેઠ કહીને બોલાવતાં. મા અને બ્હેન સારો દહાડો અને રાત ભાઈ ભાઈ કરીને મ્હોડું સુકવતી. ભાઈ પાણી માગે ત્યાં દુધ આપતી. એમ એક ચીજ માગે તો સો હાજર કરતાં કરતાં એને છેક બગાડી મુક્યો! હજી તો એની સમજ કાચી હતી અને છેક છોકરવાદ હતો, છતાં સાવ વંઠી ગયો! ઘરમાં કોઇને જરાએ બદતો નહિ! બન્ને હાથે અને ચચ્ચાર હાથે આંખો મીચીને અને કાન ઘરેણે મુકીને ધુમ પૈસા ઉરાડવા લાગ્યો. હાલ એનું વય

સત્તર વર્ષનું હતું. તેથી ફક્ત બાપના વીલમાં લખેલી રકમ એને ખોરાકી પોશાકી સારૂ મળતી; પણ ખરચ તો પાર વિનાનો વધારી મુક્યો હતો, તેથી એને થોડીએક અડચણ પડવા લાગી. માની અને બહેનની છાતીપર ચહડી બધું ઝવેરાત પોતાને કબજે કરી વેચવા લાગ્યો! વળી એટલામાં એને મમતારામ સાથે ઓળખાણ થઈ. મમતારામે એની થોડા વખતની અડચણ ટાળવાને માટે મારવાડીઓ પાસેથી બમણા–તમણા–ચોગણા લખીને રૂપીઆ કહડાવતાં શીખવ્યું, અને જોતજોતાંમાં એને માથે લાખ બે લાખનું દેવું થઇ ગયું! પોતે ક્યારે ઓગણીસ વર્ષનો થાય કે બાપનો, કાકાનો અને મામાનો દલો મળે, એની આડે ડોળે એ વાટ જોતો હતો. દરમ્યાન મારવાડીનું દેવું કરી આંખ મીચીને પૈસાને કાંકરા સમાન ખરચતો!

શરીરે એ અતિશે જાડો અને ગોરો ગબરૂ જેવો હતો. હજી તો એને બરાબર મુછ ફુટી નહોતી અને છોકરવાદ હતો, છતાં પોતે બહુ સમજતો હોય, બધી વાતે પહોંચેલો ને કુશળ હોયની, તેવું ગુમાન રાખતો! સ્વભાવે એ છેક સ્વચ્છંદી, આપમતલબી, પારકાની દાઝ ન જાણનારો ને ઘડીઘડીમાં તપી જનારો હતો. આટલી બધી દોલતનો પોતે ધણી છે તેથી એના અહંકારની સીમા રહી નહોતી! એની બોલીચાલી બહુ તોછડી અને બીજાને દુઃખ લગાડનારી હતી. સારૂં સારૂં ખાવુંપીવું, સારાં સારાં એશકી લુગડાં લત્તાં પહેરવાં, બબ્બે ઘોડાની જોડીઓ દોડાવવી, વાડીવજીફે હરવું ફરવું, નાટકો જોવાં અને રાંડોના નાચરંગ કરાવવા, ખુશામતખોરોને વાડી બંગલે ઉજાણી આપવી—એમાં એના જીવ્યાનું સાફલ્ય આવી જતું! સાથે લાગ્યો એ બહુ હઠીલો પણ હતો. મનમાં જે તોર આવ્યો, જે ફાંકો આવ્યો, તે હર બહાને હર નિમિત્તે પુરો કરવોજ જોઇએ! પૈસા જાય તો શું! પણ પોતાનો ટેક કે તોર ન મુકવો! કોઇ શીખામણની વાત કહેવા જાય તો મીજાજ ખોહી દેતો. બીજા બધા ભલે મરો કે જીવો, પણ પોતાનાં સુખમાં જરાએ ઉણું પડવા ન દેતો! એવો એ નથુશેઠ ગાડી, વાડી અને લાડીમાં ગુલતાન, એશ આરામમાં મચીને પચી રહેલો, અને પચીને મચી રહેલો, પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતો હતો.

નથુશેઠ થોડુંઘણુંએ ભણ્યો નહોતો. ગુજરાતી ચાર ચોપડી શીખ્યો ને શાળા છોડી દીધી. જેને રળીને પેટ ભરવું હોય તે ભણે! એના જેવા લક્ષ્મીવાનને ભણવાથી શું ફાયદો થવાનો હતો એવો નથુશેઠનો ખુદનો વિચાર હતો. તોપણ ન ભણે તો લોકમાં ખોટું લાગે. બધા પુછપુછ કરે કે નથુશેઠ, નથુભાઇ શું ભણોછે તો કાંઇ જવાબતો દેવો જોઇએ? માટે એની માએ એને

ઘેર ભણાવવા સારૂ શીક્ષક રાખ્યો. થોડાવાર કેશવલાલના હાથનીચે નથુશેઠે તાલીમ લીધી, અને અંગ્રેજી બીજી ચોપડી એક વર્ષમાં પુરી કરવા પામ્યો તે જાતીહોંશીઆરીથી નહિ પણ શીક્ષકની સીફતથી. એટલામાં નથુશેઠ કેશવલાલથી તદન*કંટાળી ગયો. કેશવલાલની શીખામણની કડવી વાતો અને લેસન પાછળ એનો અતિશે આગ્રહ નથુશેઠને કાળ જેવાં લાગ્યાં. નથુશેઠની ખરાબ ખરાબ ટેવવિષે કેશવલાલ જરાએ ઢાંકપીછોડો કરતો નહિ તેથી કેશવલાલ આવે ત્યારે નથુશેઠની મોજમઝામાં ખલલ પડવા લાગી. માને જેમ તેમ સમજાવી બીજો શીક્ષક રાખ્યો, અને ત્યારથી ભણવાના નામપર મીંડું વળ્યું. કેશવલાલના સારા ખવાસથી અને ભલી રીતભાતથી નથુશેઠની મા બહુ રાજી થઈ હતી. પણ બાપની છદ આગળ તે બીચારી શું કરે? તેથી રજા આપતાં નથુશેઠની માએ કેશવલાલને વિનવીને કહ્યું કે ભાઇ, બને ત્યારે આવ્યા કરજો. નથુશેઠને હજી તમારો ધાક છે. એ કોઇને બહતો નથી, પણ તમે કહોછો ત્યારે લાચારીએ તમારી વાત એને માનવી પડેછે. આ કારણને લીધે નથુશેઠની મા કેશવલાલને પોતાની પાસે જ્યારે ત્યારે બોલાવતી હતી.

હમણાં હમણાં નથુશેઠ બહુ પૈસા ઉડાડતો તેથી માદીકરો જ્યારે જુવો ત્યારે કજીઓ કરતાં! તેમાંના ઘણાની પતાવત કેશવલાલ મારફત થતી. કેશવલાલે જોયું કે નથુશેઠ છેક વહી જવાપર આવ્યો છે માટે દોરી બહુ ખેંચી રાખવામાં માલ નથી. તેથી નરમ ગરમ થઇને જેમ તેમ નથુશેઠને સમજાવતો, અને ખોટાં કામ અને ખોટા ખરચથી વારતો. પણ એને એમ માલમ નહોતું કે મમતારામની સોબતથી તે બહુજ બગડી ગયો છે ને માથે આટલું બધું દેવું થઈ ગયું છે. નથુશેઠે મા બહેનની છાતીપર ચહડી બધું ઝવેરાત પોતાને કબજે કરી લીધું હતું તે વાત પણ એની માએ લાજની મારી કેશવલાલને જણાવી નહોતી.

રહેતાં રહેતાં કેશવલાલના જાણવામાં આવ્યું કે મમતારામના પગપેસારા પછી નથુશેઠ આટલો બગડી ગયો છે. એણે નથુશેઠને બહુ વાર્યો કે મમતારામનું આવવું ઓછું કરે; પણ તે સમજ્યો નહિ. ત્યારે કેશવલાલે નથુશેઠની માને કહ્યું કે મમતારામપર નજર રાખે—નહિ તો એના સંગમાં નથુશેઠ સારૂં ફળ નહિ કહાડે.

મમતારામ કેશવલાલ કરતાં વધારે પહોંચેલો તેથી એતો નથુશેઠ અને તેની માની આગળ કેશવલાલનાં વખાણ કર્યા કરતો. બધાના દેખતાં નથુશેઠને કહેતો કે કેશવલાલ તમારો શીક્ષક છે ને ઘણાં વર્ષો થયાં તમને

ઓળખે છે, માટે તમારે તો તે કહે તેમ ચાલવું જોઇએ. આમ કરવામાં **મમતારામ** તાલ રમતો હતો. કેશવલાલનો કાંકરો ટાળવામાં એનું અણુહિત હતું. મોડી વહેલી **નથુશેઠ**ની બધી વાત ઉઘાડી પડ્યા વગર રહેવાની નથી એમ **મમતારામ**ની પુરી ખાતરી હતી. તે વેળાએ જો **નથુશેઠ** એના એકલાનાજ કહ્યામાં રહેતો હોય તો બધાં એમજ કહે કે **નથુશેઠ**ને **મમતારામે** બગાડી મુકયો. પણ કેશવલાલ આવતો જતો હોય ને **નથુશેઠ**ની અને તેની મા સાથે મસલત કરતો હોય તો પછી ખરી રીતે કે ખોટી રીતે, **મમતારામ**ને કહેવાને ચાલે કે "કેશવલાલે એને બગાડ્યો. હું શું કરૂં; હું તો એને ભલો સમજતો હતો. પણ એ આટલો બધો પ્રપંચી હશે તેની મને જરાએ ખબર નહિ—નહિ તો કેશવલાલને **નથુશેઠ**થી જરૂર જુદો પાડત."

એપ્રમાણે કેશવલાલનાં વખાણ **મમતારામ**ને મ્હોડે થતાં જોઇ **નથુશેઠ**ની માને એમ લાગ્યું કે કેશવલાલ એની ઠાલી અદેખાઇ કરેછે. સામો એની માના મનમાં પણ **મમતારામ** વિષે સારો વિચાર બેઠો. એ પરિણામની **મમતારામ**ને જરાએ આશા નહોતી; પરન્તુ સૌથી સરસ પરિણામ તો એ આવ્યું કે **નથુશેઠ** **મમતારામ**ને ભલો અને ખરી સલાહ આપનારો માનવા લાગ્યો, કેમકે અંદરખાનેથી **નથુશેઠ** જાણતો હતો કે કેશવલાલ એને હિતની વાતો કહેનારો છે, અને તેની શીખામણ પ્રમાણે ચાલવાનું **મમતારામ** એને કહે તો અલબત **મમતારામ**ને ખરી સલાહ આપનાર ગણવો જોઇએ.

એવા **નથુશેઠ** અને એવા **મમતારામ**ની એક બીજા સાથે ગાઢી ઓળખાણ થતાં બન્નેના ભવની ભાવટ ટળી હતી. **નથુશેઠ** સમજ્યો કે **મમતારામ** બહુ ગુણગ્રાહી, ખુશામત નહિ કરનારો અને મારી ઉદારતાને અને દુલ્લા દીલને પીછાણનારો છે. બીજા મિત્રો ખુશામત અને હાજી હા કરતા તેથી જોકે અલબત એ રાજી થતો, પણ તેઓ પોતે શ્રીમાન, છુટથી પૈસા ખરચનારો, અને તેઓને સારૂં સારૂં ખવાડનારો, ગાડીએ અને વાડીએ ફેરવનારો ને નવાજેશ કરનારો હતો તેથી એમ કરતા—એમ જાણવા જેટલી એનામાં પહોંચ હતી. પણ આ **મમતારામ** તેઓથી વિલક્ષણજ હતો. બીજાઓ જ્યારે શેઠનો બોલ ઉપાડી લેતા, તેનું ગાંડું ઘેલું બોલવું વખાણતા અને **નથુશેઠ**ને રાજી રાખવાને બધું કહે તેમ કરતા, ત્યારે **મમતારામ** તો પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવતો. **નથુશેઠ**ની ભુલ હોય તો બતાવતો. એક બે પૈસાની કેમ કસર કરવી તે શીખવતો અને બીજા મિત્રો **નથુશેઠ**ના ભાતખાઉઓ છે એમ પણ બોલતો.

મમતારામ બહુ ઘડાયલો હોવાથી એની સીફત જુદાજ પ્રકારની હતી.

નથુશેઠ સાથનો સંબંધ એને કંઇ છોડવો નહોતો કે તેને ખોટું મનાવે. પણ રાજી રાખવાની અને ખુશ કરવાની રીતિમાં ફેરફાર હોય છે એમ મમતારામ સારી પેઠે સમજતો. બીજાના મનથી તો નથુશેઠ તાત્કાલિક સુખ આપનાર હતો. મમતારામને તો એ કુબેરભંડારીનો ભંડાર, જન્મારાની તીજોરી અને જીવનનું સાર્થક કરવાનું બારૂં હતું. સંસારથી તપેલા ને દુનીઆથી હાડમાર થયલા મમતારામને નથુશેઠ અને તેની દોલત એક શીતળ જળથી ભરેલું તળાવ હતું. તેની પાસે જઇ પવન ખાવાથી, તેમાં નહાવાથી અને તેનું પાણી પીવાથી મમતારામની ઇંદ્રિયો અને આત્મા રગેરગ સંતુષ્ટ અને શાંત થતાં. કૃપણના ધનની પેઠે પોતાના એ આશયો કોઇને જોવાનો વારો આવવા દેતોજ નહિ. ધાર્યું હોય તેથી વિપરીત બોલતો અને આચરતો. પરિણામે પોતાનીજ ઇચ્છાનુસાર નથુશેઠને દોરવતો અને નચાવતો ! કોઇના કળવામાંએ આવતું નહિ કે નથુશેઠ કોઇ કામ સ્વેચ્છાએ કે મમતારામની શીખેવણીથી કરેછે.

મમતારામ સારી પેઠે જાણતો હતો કે આવા મીઠાની તાણવાળા, વયે, લક્ષ્મીએ, અહંકાર અને અજ્ઞાને અંધ–માણસોની જોડે જન્મારાસુધી ટકી શકાતું નથી. એતો ચાર દહાડાનું ચાંદરણું ! જુવાનીની પેઠે આજે છે અને કાલે નથી ! વળી શેઠને પોતાના કાબુમાં રાખતાં તેના જેવા બીજા એની અદેખાઇ કરે, એનું કાટલું કરવાને યુક્તિઓ રચે, એ સ્વાભાવિક હતું. તેથી મમતારામ પોતાના મનમાં નથુશેઠને છેતરવાની અનેક યુક્તિઓ, તદબીરો અને કોટાંઓ સદાકાલ ઘડ્યાંજ કરતો; અને સદા તેમાં મચેલોજ રહેતો. તે પાર પાડવાને માટે કોઇને પૈસા આપીને, કોઇને સારા બોલ કહીને તથા કોઇને મ્હોટી મ્હોટી આશા દેખાડીને, જેમ જેમ જે રાજી થઇ શકે તેમ તેમ તેને રાજી રાખવાને બનતા પ્રયત્નો કરતો. જ્યારે જુવો ત્યારે મમતારામ તેવાં કામોમાં અને કામોમાં મશગુલ, અને તન-મન-ધનથી મચેલો અને મચેલોજ રહેતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

મમતારામની જમાવટ.

" કરતા હે કૂબનકા ધંધા, અપને હાથ જાતા તું બંધા;
અયે હેમક દેખ હોત ક્યોં અંધા, નીચ મીંચ તે ક્યોં ઉબરેગા;
પાંઉ જંજીરા ગડા; દીવાના ક્યોં ગફલતમે પડા."
ક્યોં ગફલતમે પડા દીવાના૦

(દયારામ.)

શનિવારે સવારના જ્યારે નવલશા આટલી બધી જોડાની જોડા પોતાની છે તેથી આત્માને કૃતકૃત્ય અને કૃતાવશેષ માનીને ધન્યવાદ આપતો અને રાજી થતો હતો, તેંજ સવારે મમતારામ પણ ઘરમાં બેઠો બેઠો બહુ ખુશ થઇને પોતાને બહુ અભિવાદ આપતો મલકાતો હતો. એની મુખમુદ્રા પર હાસ્યની લહેરીઓ ચાલી આવતી હતી.

નથુશેઠે કણી નામની એક રાંડ રાખી હતી. તેની પાછળ નથુશેઠ શીદા શીદા થઈ ગયો હતો. બ્રહ્માએ એ કણીને કણે કણે ઘડી હતી, અને તેનાં રૂપ, લાવણ્ય અને યૌવનમાં અણુમાત્રની કમી હતી નહિ. તેના મદોન્મત્ત હાવભાવમાં અને વિલાસમાં—હજારો નથુશેઠ જીવ લઇને હોમાવી દે અને ખુવાર થઈ જાય એમાં નવાઈ નહોતી! કણીને નથુશેઠ પાંચસેનો મહીનો આપતો. બીજા પાંચસે રૂપીઆ તેની પાછળ ગાડીઘોડામાં, લુગડાં લત્તાંમાં અને ભાડામાં થતા. વળી તેની પાછળ દર મહીને હજાર બે હજાર કે તેથી વધારેનો ખરચ સરપાવમાં ને જરઝવેરાતમાં થતો તે તો જુદો!!

નથુશેઠને રાજી રાખવા કણી સદા તત્પરજ હતી; કેમકે નથુશેઠ ચહાય તો તેને ન્યાલ કરવાને સમર્થ હતો; પણ મમતારામની ખુશામત કરવાનું કણીને પસંદ પડ્યું નહિ. નથુશેઠના બીજા ખુશામતીઆઓ પેઠે મમતારામને તે ગણવા લાગી. પોતાની મનોહર આકૃતિ, યૌવનાવસ્થા અને ઉત્તમ પ્રતિના ગાનતાનપર તે મુસ્તકીમ રહી, કે નથુશેઠને બાંધી રાખેલો રાખવાને માટે એટલાજ પાશો પૂરતા છે. મમતારામ કંઈ કણીના રૂપ પર મોહિત થયો નહોતો; પણ એને લાગ્યું કે નથુશેઠ દર મહીને કણી પાછળ હજારો રૂપીઆ ખરચે અને તેમાં પોતાને કંઈ મળે નહિ એ કેમ ચાલે? નથુશેઠ એના કબ્જામાં નહિ હોય તો તો જાણે સમજ્યા? પણ આતો કેવળ

કણીના ગર્વથી અને સ્વછંદીપણાથી અને લોભથી નથુશેઠના ઇષ્ટ મિત્રને કંઈ મળે નહિ એ કેમ સહન થાય? માટે મમતારામે નથુશેઠને કણીના પંજામાંથી છટકાવવાનું ચોકઠું ગોઠવવા માંડ્યું. નથુશેઠને કણીના જેવી બીજી રૂપવતી રંભા મળવી કઠણ હતી—એટલે કામતો બહુ મુસ્કેલ હતું; પણ મમતારામ તેથી હાર્યો નહિ—મચ્યો રહ્યો.

નથુશેઠને ગાયનનો શોખ, પરીક્ષા કે કદર નહોતી. બીજા બધા ગાયનમાં કેમ મોહ પામતા હશે અને શું વખાણતા હશે, તે વાત તો સ્વપ્નમાં એ સમજી શકતો નહિ. એતો ફક્ત નાયકાનું રૂપ, હાવભાવ અને ઝીણા કંઠથી મોહિત થતો. ગાયનની પરીક્ષા અને કદર એના મનથી બધી તેમાંજ આવી જતી. આ ભેદ નથુશેઠ કોઇને જણાવતો નહિ; મનમાંજ સમજીને રાખતો. બીજાની પેઠે પોતે કહેતો કે સોરઠ ગાઓ, કે કલ્યાણ ગાઓ; અને તે ગીતને આખરે બીજાની પેઠે પોતે પણ, અલબત વખાણ કરતો. પણ એ સોરઠ, કે કલ્યાણ, કે કાલીંગડો કેમ થયો; આતો ઠુમરી છે કે દાદરો, તેતો એની બલા જાણતી! બીજાઓ વાહવાહ કરે તેમ પોતે પણ વાહવાહ કરતો એથી વધારે પરીક્ષાનું કામ શું? ખરી પરીક્ષા તો એના મનથી એ હતી કે રાજી થયલા દેખાઇને હાથની વીંટી કે ખીસામાંનું ઘડીઆળ આપી દેવું! એનેજ નથુશેઠ ગાયનનો શોખ સમજતો! આ વાત કણી રહેતે રહેતે સમજવા પામી. મમતારામ તો નથુશેઠની ઓળખાણ થઇ ને થોડીવારમાં જાણી ગયો કે શેઠ ગાયનની પરિક્ષામાં ભમરડા જેવા છે! કણીને પોતાના હાથમાં રાખવાને મમતારામે યુક્તિ રચી—એવી રીતે કે કણી જ્યારે ગાય ત્યારે બધા જેય એમ મમતારામ તાલ આપતો. રાગરાગના ધ્રુપદ, તીલાના વગેરે પોતે ગાવાનું કહેતો. અલબત કણી તે પ્રમાણે ગાતી, અને તે એવા મધુરકંઠે અને તાલ સાથે કે તેમાં કાંઈ ખોડ કહાડવા જેવું રહેતુંજ નહિ. ગીતને આખરે મમતારામ એના જાબજાં વખાણ કરતો તે વાજબીજ હતાં. એથી કરીને નથુશેઠના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય બેસતો ગયો કે મમતારામ ગાયનનો ખરો પરીક્ષક છે. એમ રહેતે રહેતે ગાયનની બાબતમાં તમામ વિચાર મમતારામની પાછળ પાછળ નથુશેઠ બાંધવા લાગ્યો. મમતારામને કોઈનું ગાયન પસંદ પડ્યું તો અલબત તે નથુશેઠને પસંદ પડેજ પડે! એવી રીતે જ્યારે નથુશેઠના મનની સ્થિતિ થઈ ત્યારે મમતારામે એને એમ સમજાવ્યો કે એક જગાનું ગાયન સાંભળવા કરતાં જુદા જુદા પાસથી ગાયન સાંભળવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ ઓરજ ખુબી, ઓરજ આનંદ આવે છે અને તોરીઆરી પણ ઓરજ વધે છે! એમ રહીને રહીને કણીનું ગાયન નથુશેઠ પાસે મમતારામે

ઓછું કરાવ્યું. તેને બદલે બીજી બીજી નાયકાઓ ગાયન કરવા નથુશેઠને બંગલે આવવા લાગી. જ્યાં કણીનું રોજ ગાયન થતું, ત્યાં હવે અઠવાડીઆમાં એકવાર પણ ભાગ્યેજ થવા લાગ્યું. નથુશેઠને તો કોઇના ગાયનને નામે મઝા પડતી નહિ; પરન્તુ તેમ કહેતાં પોતે ગાયનનો કદરદાન નથી એ વાત ઉઘાડી પડી જાય, તેથી તેનાથી કંઇ બોલાય એમ નહોતું. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે કણીને ઇનામ અને સરપાવ બહુ ઓછાં મળવા લાગ્યાં. મમતારામે તેના એક વિશ્વાસુ માણસની જોડે કહાવ્યું કે એ બધી વાતની દોરી એના હાથમાં છે. રોપમાં અને રોપમાં બેચાર મહીનાસુધી કણીએ મમતારામને મચક આપી નહિ, પણ આખરે જ્યારે એને જણાયું કે એમાં પોતાને નુકસાની થાયછે, ત્યારે લાચારીએ મમતારામ જોડે સલાહ કીધી, ને એવી સમજુતી કીધી કે નથુશેઠની તરફથી જે કાંઇ મળે, તેમાંથી કણીએ મમતારામને ચોથો ભાગ આપવો. વળી આગળ તેને કાંઈ આપ્યું નહોતું તેના બદલામાં પાંચ હજાર રૂપીઆ રોકડા આપવા.

હવે જ્યારે સલાહ થઈ તો તેનો વેપ પૂરેપૂરો ભજવવો એમ ધારી આજે શનિવારની સવારના કણી મમતારામની મુલાકાતે આવવાની હતી. તેથી એ પોતાના ઓરડામાં મલકાતો મલકાતો બેઠો હતો. થોડીવાર ન થઇ ને એક બે ઘોડાની બ્રુમગાડી ગડગડાટ કરતી મમતારામના ઘર આગળ ઉભી રહી. કણી ચાલી ચાલી મમતારામના ઓરડામાં આવી એક ખુરશીપર બેઠી. તેની સાથે એક વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતે હાર ખાધી ખરી, પણ રોપ રાખવાથી લાભ કરતાં હાની વધારે છે એમ જાણી, કણી મમતારામની સાથે હસીને વાત કરવા લાગી. આગલી ચાલને માટે દલગીરી બતાવીને બધાની સમાધાનીમાં પાંચ હજારની પાંચ નોટો ટેબલપર ધરી. હવેથી નથુશેઠ જે આપે તેમાંથી ચોથો હિસ્સો આપવાની કબુલાત આપી. કેટલીક આડી વાતો ચાલ્યા પછી કણી બોલી કે મને રહેવાને સારૂં ઘર નથી તેથી બહુ અડચણ પડે છે. રોકડ અને દાગીના કંઇ ઝાઝાં સચવાતાં નથી. માટે જો નથુશેઠ એકાદ સારૂં ઘર બંધાવી આપે તો જીવતાસુધી તમારો ઉપકાર હું ભુલું નહિ. મમતારામને એ વાત પસંદ પડી પણ કણીને સમજુતી આપી કે આવું કામ તુરતાતુરત કંઇ થાય નહિ. પોતે એ વાત ધ્યાનમાં રાખશે અને કળે કળે એ ચોકઠું પણ નથુશેઠને ગળે ઓળવશે. હાલ તો તે કામ સંબંધે બન્નેજણે નક્કી કીધું કે નથુશેઠ કોઇ કોઇ વાર જ્યારે કણીને ઘેર સાંઝની વખતે આવે અને તે વખતે દાદરા આગળ બધે અંધારૂં અંધારૂં હોય

કણીના ગર્વથી અને સ્વછંદીપણાથી અને લોભથી નથુશેઠના ઈષ્ટ મિત્રને કંઈ મળે નહિ એ કેમ સહન થાય? માટે મમતારામે નથુશેઠને કણીના પંજામાંથી છટકાવવાનું ચોકઠું ગોઠવવા માંડ્યું. નથુશેઠને કણીના જેવી બીજી રૂપવતી રંભા મળવી કઠણ હતી—એટલે કામતો બહુ મુશ્કેલ હતું; પણ મમતારામ તેથી હાર્યો નહિ—મચ્યો રહ્યો.

નથુશેઠને ગાયનનો શોખ, પરીક્ષા કે કદર નહોતી. બીજા બધા ગાયનમાં કેમ મોહ પામતા હશે અને શું વખાણતા હશે, તે વાત તો સ્વપ્નમાં એ સમજી શકતો નહિ. એતો ફક્ત નાયકાનું રૂપ, હાવભાવ અને ઝીણા કંઠથી મોહિત થતો. ગાયનની પરીક્ષા અને કદર એના મનથી બધી તેમાંજ આવી જતી. આ ભેદ નથુશેઠ કોઈને જણાવતો નહિ; મનમાંજ સમજીને રાખતો. બીજાની પેઠે પોતે કહેતો કે સોરઠ ગાઓ, કે કલ્યાણ ગાઓ; અને તે ગીતને આખરે બીજાની પેઠે પોતે પણ, અલબત વખાણ કરતો. પણ એ સોરઠ, કે કલ્યાણ, કે કાલીંગડો કેમ થયો; આતો ઠુમરી છે કે દાદરો, તેતો એની બલા જાણતી! બીજાઓ વાઃવાઃ કરે તેમ પોતે પણ વાઃવાઃ કરવી એથી વધારે પરીક્ષાનું કામ શું? ખરી પરીક્ષા તો એના મનથી એ હતી કે રાજી થયલા દેખાઇને હાથની વીંટી કે ખીસામાંનું ઘડીઆળ આપી દેવું! એનેજ નથુશેઠ ગાયનનો શોખ સમજતો! આ વાત કણી રહેતે રહેતે સમજવા પામી. મમતારામ તો નથુશેઠની ઓળખાણ થઇ ને થોડીવારમાં જાણી ગયો કે શેઠ ગાયનની પરિક્ષામાં ભમરડા જેવા છે! કણીને પોતાના હાથમાં રાખવાને મમતારામે યુક્તિ રચી—એવી રીતે કે કણી જ્યારે ગાય ત્યારે બધા જોય એમ મમતારામ તાલ આપતો. રાગરાગના ધ્રુપદ, તીલાના વગેરે પોતે ગાવાનું કહેતો. અલબત કણી તે પ્રમાણે ગાતી, અને તે એવા મધુરકંઠે અને તાલ સાથે કે તેમાં કાંઈ ખોડ કહાડવા જેવું રહેતુંજ નહિ. ગીતને આખરે મમતારામ એના જાબજાં વખાણ કરતો તે વાજબીજ હતાં. એથી કરીને નથુશેઠના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય બેસતો ગયો કે મમતારામ ગાયનનો ખરો પરીક્ષક છે. એમ રહેતે રહેતે ગાયનની બાબતમાં તમામ વિચાર મમતારામની પાછળ પાછળ નથુશેઠ બાંધવા લાગ્યો. મમતારામને કોઇનું ગાયન પસંદ પડ્યું તો અલબત તે નથુશેઠને પસંદ પડેજ પડે! એવી રીતે જ્યારે નથુશેઠના મનની સ્થિતિ થઈ ત્યારે મમતારામે એને એમ સમજાવ્યો કે એક જણનું ગાયન સાંભળવા કરતાં જુદા જુદા પાસથી ગાયન સાંભળવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ ઓરજ ખુબી, ઓરજ આનંદ આવે છે અને હોંશીઆરી પણ ઓરજ વધેછે! એમ રફતે રફતે કણીનું ગાયન નથુશેઠ પાસે મમતારામે

ઓછું કરાવ્યું. તેને બદલે બીજી બીજી નાયકાઓ ગાયન કરવા નથુશેઠને બંગલે આવવા લાગી. જ્યાં કણીનું રોજ ગાયન થતું, ત્યાં હવે અઠવાડીઆમાં એકવાર પણ ભાગ્યેજ થવા લાગ્યું. નથુશેઠને તો કોઇના ગાયનને નામે મઝા પડતી નહિ; પરન્તુ તેમ કહેતાં પોતે ગાયનનો કદરદાન નથી એ વાત ઉઘાડી પડી જાય, તેથી તેનાથી કંઇ બોલાય એમ નહોતું. એ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે કણીને ઈનામ અને સરપાવ બહુ ઓછાં મળવા લાગ્યાં. મમતારામે તેના એક વિશ્વાસુ માણસની જોડે કહાવ્યું કે એ બધી વાતની દોરી એના હાથમાં છે. રોપમાં અને રોપમાં બેચાર મહીનાસુધી કણીએ મમતારામને મચક આપી નહિ, પણ આખરે જ્યારે એને જણાયું કે એમાં પોતાને નુકસાની થાયછે, ત્યારે લાચારીએ મમતારામ જોડે સલાહ કીધી, ને એવી સમજુતી કીધી કે નથુશેઠની તરફથી જે કાંઇ મળે, તેમાંથી કણીએ મમતારામને ચોથો ભાગ આપવો. વળી આગળ તેને કાંઈ આપ્યું નહોતું તેના બદલામાં પાંચ હજાર રૂપીઆ રોકડા આપવા.

હવે જ્યારે સલાહ થઈ તો તેનો વેપ પૂરેપૂરો બજવવો એમ ધારી આજે શનિવારની સવારના કણી મમતારામની મુલાકાતે આવવાની હતી. તેથી એ પોતાના ઓરડામાં મલકાતો મલકાતો બેઠો હતો. થોડીવાર ન થઇ ને એક બે ઘોડાની બ્રુમગાડી ગડગડાટ કરતી મમતારામના ઘર આગળ ઉભી રહી. કણી ચાલી ચાલી મમતારામના ઓરડામાં આવી એક ખુરશીપર બેઠી. તેની સાથે એક વિશ્વાસુ માણસ હતો. પોતે હાર ખાધી ખરી, પણ રોપ રાખવાથી લાભ કરતાં હાની વધારે છે એમ જાણી, કણી મમતારામની સાથે હસીને વાત કરવા લાગી. આગલી ચાલને માટે દલગીરી બતાવીને બધાની સમાધાનીમાં પાંચ હજારની પાંચ નોટો ટેબલપર ધરી. હવેથી નથુશેઠ જે આપે તેમાંથી ચોથો હિસ્સો આપવાની કબુલાત આપી. કેટલીક આડી વાતો ચાલ્યા પછી કણી બોલી કે મને રહેવાને સારૂં ઘર નથી તેથી બહુ અડચણ પડે છે. રોકડ અને દાગીના કંઇ ઝાઝાં સચવાતાં નથી. માટે જો નથુશેઠ એકાદ સારૂં ઘર બંધાવી આપે તો જીવતાસુધી તમારો ઉપકાર હું ભુલું નહિ. મમતારામને એ વાત પસંદ પડી પણ કણીને સમજુતી આપી કે આવું કામ તુરતાતુરત કંઇ થાય નહિ. પોતે એ વાત ધ્યાનમાં રાખશે અને કળે કળે એ ચોકઠું પણ નથુશેઠને ગળે ઓળવશે. હાલ તો તે કામ સંબંધે બન્નેજણે નક્કી કીધું કે નથુશેઠ કોઇ કોઇ વાર જ્યારે કણીને ઘેર સાંઝની વખતે આવે અને તે વખતે દાદરા આગળ બધે અંધારૂ અંધારૂ હોય

ને એ થોડો ઘણો અથડાય, અને કણીતું ઘર હાલહવાલ છે એવું એના મનમાં ઉતરે તો બસ છે.

સલામ કરી, મમતારામને પોતાના રૂપાના પાનપડામાંથી તૈયાર કરી રાખેલી પટ્ટી આપી કણી ચાલી ગઇ. મમતારામે હરખભેર ટેબલ ઉપરથી નોટો લઇ તીજોરીમાં મુકી. એટલામાં ગાડી બનાવનાર એક પારસી નથુશેઠને કેટલીએક ગાડીઓ ખરીદવી હતી તે સંબંધે મમતારામને મળવા આવ્યો. પારસી પાસે બે ત્રણ ગાડીઓ હતી. તે જેમ બને તેમ વેચી નાંખવાને એ બહુ તત્પર હતો. પણ ગાડીઓ ઘણાં વર્ષથી એને ત્યાં પડી રહી હતી તેથી હાલહવાલ થઇ ગઈ હતી. બહારની ટાપટીપ તો ઠીક હતી; પણ અંદરનું લાકડું બધું સડવા આવ્યું હતું તેથી તેઓનો કોઇ ગ્રાહક થતું નહિ. નથુશેઠ બે ત્રણ ઠેકાણે ગાડીઓ જોવા જાયછે એમ એણે સાંભળ્યું, તેથી પોતે નથુશેઠને ઘેર ગયો ને પોતાની ગાડીઓ જોવા આવવાની તસ્દિ લેવાની ફરમાસ કીધી. નથુશેઠની આગળ તેની વતી કોઈ કુંચી ફેરવનાર નહોતો તેથી એની ફરમાસપર નથુશેઠે કે બીજાઓએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પારસીએ જોયું કે મમતારામ નથુશેઠને ત્યાં આવે જાયછે, નથુશેઠ એની જોડે બહુ સારી રીતે અને માનથી ચાલેછે, અને ઘણીવાર બન્ને સાથે ફરવા નીકળેછે, તેથી મમતારામને સાધવાનો એણે વિચાર કીધો. આજે સવારના તે કારણસર એ મમતારામને ઘેર આવ્યો. મમતારામ પારસીના આવવાની મતલબ તરત સમજી ગયો. મનમાં રાજી થયો કે "આજે કોઇ સારાનું મ્હોં જોઇને ઉઠયોછું." પારસીએ પોતાની હકીકત શેઠજી, સાહેબજી, જી, જીસાહેબ કરીને જણાવી. એ પોતાના ધંધામાં બહુ ખબરદાર હતો. ઉદ્યોગસર વાંદરાના કાળજાની પેઠે નીતિને ઘેર રાખીને આવતો; તેથી એક બીજાને સમજાવવામાં કે તોડજોડ કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો આવ્યો નહિ. સેકડે પચ્ચીસ ટકા કમીશનના આપવા પારસીએ ખુશી દેખાડી. મમતારામે તેની બધી ગાડીઓ ખરીદાવી દેવાનું માથે લીધું. એટલામાં એને વિચાર આવ્યો કે ગાડીઓ નથુશેઠને ઘેર આવ્યા પછી પારસી ફરી જાયતો ઉપાય રહે નહિ, માટે એવું નક્કી કરાવી લીધું કે કીમ્મત નક્કી થયા પછી, અને ગાડીઓ ઘેર આવે તે પહેલાં, એને કમીશન મળી જવું જોઇએ. મમતારામે તેને એક દહાડો એકાદ વાગે આવવાનું સૂચવ્યું. પછી તે રજા લઈ સલામ શેકહેન્ડ કરી ચાલતો થયો.

ઈંદ્રની અપ્સરા જેવી કણી ચાલી ચાલી એને ઘેર આવે; પોતાને હારેલી જણાવી એની જોડે સલાહ કરે; એને રાજી રાખવાને પાંચ હજાર

રૂપીઆ ધરે; ને ચોથો ભાગ આપવા કબુલ કરે; ઘર બંધાવવા સારૂ એની સહાયતા માગતાં આજીજી કરે; એ બધાનો વિચાર કરતાં મમતારામને એવો નિશ્ચય થયો કે અક્કલ આગળ રૂપ કંઈ ગણતીમાં નથી. પરન્તુ આવા સારા વિચારના તરંગો બહુવાર ચાલ્યા નહિ. ઉપલાં બે કામ તો મમતારામના મનથી ઝાઝી ખટપટ વગર, અનાયાસે થયાં હોય તેવાં લાગ્યાં. હજી બીજાં ઘણાં ઘણાં કામો—નથુશેઠને સારૂ રોકડ એકઠી કરવા સારૂ–સાંઝ સુધીમાં ઉકેલવાનાં હતાં; તેમાં બહુ બહુ તદબીર અને જબાંદરાજી કરવાની હતી. એ બધાનો વિચાર થવાથી આ વખત રૂપીઆ એકઠા કરવામાં બહુ મહેનત પડશે એમ મમતારામને લાગ્યું.

હમણાં હમણાં નથુશેઠને આવક કરતાં ખરચ વધારે થઈ પડ્યો હતો. રૂપીઆ તો આવતા અને ઉડી જતા! મારવાડીઓને ધુમ ચીઠ્ઠીઓ લખાતી! જરઝવેરાત ધુમ વેચાતું! પણ રૂપીઆ તો આવે ને ભોર! ૭ મહીનામાં ત્રણ લાખ રૂપીઆ ક્યાંના ક્યાં ચાલ્યા ગયા પણ નથુશેઠને રોકડની તાણતો ચાલુજ રહી! તેમાં વળી થોડા દહાડા ઉપર એની વર્ષગાંઠ આવવાની હતી. તે પ્રસંગે ભાઈબંધોને ઈનામ અકરામમાં, અને ગાનતાનમાં ઓછામાં ઓછા રૂપીઆ દશ હજારનો ખરચ ધાર્યો હતો! તે રૂપીઆ ગમે ત્યાંથી લાવ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું! એના જેવા ભાગ્યશાળી શેઠીઆની વર્ષગાંઠ બીજા સુમ અને ગરીબોની પેઠે માત્ર સારૂં સારૂં ખાવામાંજ સમાઈ જાય એ કેમ બને?! ઇશ્વિરે એને શેઠીઓ બનાવ્યો તે શું કામ? વળી દર જન્મદિવસે એટલા એટલા રૂપીઆ ખરચેલા અને આ વર્ષે નહિ ખરચે તો આગળ વાવરેલા રૂપીઆ બધા ધોવાઇ જાય; માટે શીરસ્તાપ્રમાણે ઇનામ અકરામ તો બધાને આપવાં ખરાં, એમ નથુશેઠે નક્કી કીધું. મમતારામે ગાબડી મારવાની અથવા થોડામાં ઉકેલવાની વાત કહી; પણ નથુશેઠે તે હસી કહાડી! ખરચવા બેઠા ત્યાં વળી કરકસર કેવી? એ રીતે દશ હજારની ત્રેવડ કરવાની હતી. પણ તે ક્યાંથી લાવવા તેનો વિચાર મમતારામને થતાંજ પહેલાંના બધા ખુશ વિચારો જતા રહ્યા. નથુશેઠને સારૂ રૂપીઆની જોગવાઈ કરવામાં દર વખત અડચણો વધતી જતી હતી. જ્યાંસુધી મારવાડીઓને કોરે પાને મતાં કરી આપવાનાં હતાં, ત્યાંસુધી તો બધું ઠીકાઠીક ચાલ્યું. તેઓપાસે હવે બે લાખની ચીઠ્ઠીઓ થઇ હતી, અને હવે તેઓએ જોઈએ તેટલાં ગણાં કરતાં પણ એક પાઇ વધારે ધીરવાની સાફ અને ચોખ્ખેચોખ્ખી ના પાડી. મમતારામે બહુએ સમજાવ્યા કે નથુશેઠ પચાસ લાખ, પોણો કરોડનો આસામી છે. એને ઘણી ઘણી વખારો, બંગ-

લાઓ, ચાલો અને બીજાં એસ્ટેટો છે. સારાં સારાં વ્યાજ આપતી અને તરતી મીલો અને પ્રેસોના બેસુમાર શેરેનો એ ધણી છે. ઘરમાં કંઇ નહિ તો બેચાર લાખનું ઝવેરાત અને એક લાખનું ફરનીચર છે. પણ સઘળું ફોકટ ! મારવાડીઓ એકના બે થયા નહિ! પહેલાં તો એને એમ લાગ્યું કે એક મારવાડી નહિ ધીરે તો એના બાપ બીજા ઘણા ધીરશે, પણ જ્યારે એક પછી એક બધા મ્હોટા મ્હોટા મારવાડીઓએ ના કહી ત્યારે એ લાચાર થઇ ગયો ! તેઓની હઠનું કારણ મમતારામ સમજી શક્યો નહિ. આવા શ્રીમંતને માત્ર બે લાખ તો શું, પણ પચ્ચીસ પચાસ લાખ ધીરવામાં આખરે શું ટોટો જવાનો હતો? આવું આંવું બબ્બે ટકાનું વ્યાજ બીજો કોણ આપવાનો હતો? ખાલી ચીઠ્ઠીઓ બીજો કોણ લખી આપે? હદવગરનું વ્યાજ ખાનારા અને લોભી મારવાડીઓ ગાંડા થયા છે કે નથુશેઠને વધારે ધીરવાની ના પાડે છે?

પરન્તુ મારવાડીઓ ગાંડા નહોતા. તેઓની સુધબુધ તેઓની પાસે હતી. નથુશેઠ સદ્ધર ભીલું હતો એ વાત ખરી; તેઓ લોભી અને જબરા વ્યાજખાઉ હતા એ પણ ખરૂં; પણ મારવાડીઓનો એ ધંધો હતો. મુંબઇના હજાર શ્રીમંત સાહુકારોના ઉડાઉ છોકરાઓને તેઓએ નાણું ધીર્યું હતું, અને હજીએ ધીરતા હતા, તેથી એવા ઉડાઉ છોકરાઓને નાણું ધીરવાના કામમાં તેઓ ઘડાઈ ઘડાઇને અને ઠોકરો ખાઇ ખાઇને પહોંચેલા થયા હતા.

મમતારામ સમજતો હતો કે દરેક મારવાડી સાથે જુદી જુદી લેણદેણ ચાલેછે. પણ ના, તેમ નહોતું. તેઓએ માહોમાંહે નથુશેઠની એક લીમીટેડ કંપની વસ્તુતઃ બનાવી હતી. અને બધાઓ પોતપોતાની ગુંજાસ પ્રમાણે, નાણું રોકવાની તાકાત પ્રમાણે, તેમાં ભાગીદાર ને શેરહોલ્ડર હતા. અંદર અંદર બધું કામ સર્વાનુમતે ખુબ વિચાર કરીને કરવામાં આવતું. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ ઉઘાડું છે. જ્યાં આટલું બધું વ્યાજ મળે, અને જ્યાં દામ દુપટ અને ચોપટ લખાય, જ્યાં ધુમ કોરી ચીઠ્ઠીઓ લખાય, ત્યાં આખરે હાઇકોરટે ચહડતાં, અને છેક સુધી ડગલે ડગલે લડતાં લડતાં, હદ ઉપરાંત વકીલ બારિસ્ટરોને ફી ભરતાં, આખરે નાણું વસુલ થાયછે; એમ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. જો એકજ મારવાડી કે પહેડી ધીરે, તો પછી તે ગમે તેટલો મ્હોટો આસામી હોય, તોપણ ફી ભરી ભરીને ખુવાર થઈ જાય; એટલુંજ નહિ પણ તેનાથી બીજાં કામકાજમાં લક્ષ અપાય નહિ. મારવાડીનો ધંધો બારે પહોર અને બત્રીસે ઘડી જાગતા રહેવાનો છે. એક કેસ લડવામાં બધો વખત રોકાવું પડે, ને બીજાં કામકાજમાં ધ્યાન નહિ અપાય તો નિશ્ચે પહેડી

બંધ કરી ભાગી જવાનો વારો આવે! વળી જેટલી વધારે રકમ ધીરી હોય, તેટલો ખુવાર થવાનો વધારે સંભવ જાણવો. મતલબ કે એકલ દોને એવું કામ માથે ઉઠાવવું બહુ જોખમ ભરેલું છે એ તેઓએ સિદ્ધ કરેલું હતું. હવે એવી ચીઠ્ઠીઓપર હુકમનામું મેળવી નાણું વસુલ કરવું એ તાત્પર્ય બધાને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. બધાનું તેમાં સરખી રીતે હિત સમાયલું રહે છે. તેથી જોકે બહારથી તો એક મારવાડી સામો થતો દેખાતો તોપણ અંદર અંદરની સમજુતી પ્રમાણે ખરચ ખુટણમાં અને બીજી બધી રીતે નાણું ધીરનારા બધા મારવાડીઓ ફાળા પ્રમાણે ભાગીદાર અને જુમ્મેદાર રહેતા; અને એમ કરતા તોજ તેઓ ફાવવાને પામતા. બાકી છુટા છવાયા થવાથી બધા જુદા જુદા ખરચમાં તણાતા. ને બીજા કામધંધામાં ધ્યાન ન અપાયાથી આખરે ડુબી જતા! માટે તેઓએ બહુ બહુ ગોદા ખાઈને આ તત્વ ગ્રહણ કર્યું હતું કે એવાં કામમાં એક લીમીટેડ કંપની પેઠે ચાલવું કે બધાને લાભ થાય. વસ્તુતઃ તેઓની લીમીટેડ કંપની હતી નહિ કે તે કંઈ રેજીસ્ટર્ડ થઈ નહોતી; પરન્તુ તેઓના માહોમાંહેના સંપથી એક રેજીસ્ટર્ડ કંપનીના કરતાં તેઓ સારી રીતે વહીવટ ચલાવતા અને આખરે સારૂં વ્યાજ હાંસલ કરતા.

તેઓએ જોયું કે નથુશેઠની બે લાખની ચીઠ્ઠીઓ તેઓ પાસે છે. નાણું મળતાં પાંચ વર્ષ થઈ જશે. એટલે જગ્યાએ મ્હોટી રકમ ઘણાં વર્ષ પડી રહે એ જોખમ ભરેલું તેઓ માનતા હતા. શેહેરમાં નથુશેઠના જેવા બીજા ઉડાઉઓની ક્યાં કમી હતી કે એકને ધીરી પોતાના હાથપગ નકામા બાંધી રાખવા. એકને ઘણું ધીરવા કરતાં થોડું થોડું ઘણાને ધીરવામાં જોખમ ઘણું ઓછું રહેતું. વળી હાઈકોરટમાં ફાવી જવાય કે નહિ ફાવી જવાય એ વિચારવાની વાત હતી. પરન્તુ એટલું તો ખરૂં કે એકમાં ફાવવાના કરતાં ઘણા કેસોમાંથી થોડામાં ફાવવાના સંભવો ઘણા વધારે હતા. એમ બધો વિચાર કરી તેઓએ હવે એક દમડી વધારે ધીરવાની ના પાડી. તેઓ એટલે સુધી બુદ્ધિમાન હતા કે થોડા હજારની કોરી ચીઠ્ઠીઓ તેઓએ અમતારામને આપી. અમતારામ સમજ્યો કે પોતાની મહેનતના બદલાનું કમીશન તેઓ આપે છે. મારવાડીઓ સમજતા હતા કે તેમ કરવાથી નાણાં જતાં રહેવાનું જોખમ ઘણું ઓછું થશે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી કરીને પતામણી વખતે-વગર કહે અને કારવે ચીઠ્ઠીની લાલચને લીધે અમતારામ તેઓનો પક્ષ ખેંચશેજ ખેંચશે.

મમતારામે તેઓને ધમકી આપવામાં પણ બાકી રાખી નહિ. પરન્તુ મારવાડીઓ એવી ધમકીથી ડરે એવા નહોતા. તેઓએ નાણું ધીરવા પહેલાં વિચાર કરી રાખ્યો હતો, ને સો ગળણે ગળીને તેઓએ નાણું ધીર્યું હતું. તેથી એવા સુક્કા દમથી તેઓ ડરી ગયા નહિ—મક્કમજ રહ્યા. આખરે મમતારામે મારવાડીઓ તરફથી રૂપીઆ મેળવવાની આશા છોડી. બીજી તરફ નજર ફેંકવા લાગ્યો. મુંબઇના બીજા શેઠીઆઓ વ્યાજને લોભે એપ્રમાણે નાણું ધીરે એવા હતા. તેમાંના ઘણાને મમતારામ ઓળખતો; પણ એવા શેઠીઆઓ પાસેથી રૂપીઆ કરજે કઢાવવામાં ફજેતી જેવું હતું. મારવાડીઓ વાત બહાર પાડે એવા નહોતા; કારણ કે ઘણીવાર લોકલાજને લીધે તેઓનું દેવું શીટાડવામાં આવતું હતું. એટલે વાત છાની રાખવામાં તેઓનું તો હિતજ હતું. પણ આવા શેઠીઆઓ સાથ કામ પાડવું, એમાં તો ઉઘાડા પડાયંજ પડાય. નથુશેઠની તેથી ફજેતી થશે તેની કાળજી મમતારામને ઘણી થોડી હતી. પોતાનો એકડો નથુશેઠને ત્યાંથી ટળી જાય તેથી બ્હીતો હતો. કેમકે નથુશેઠની માબહેન, સગાંવહાલાં અને ખેરખાંઓ વાત જાણે કે મમતારામે આગળ પડી નથુશેઠને એમ રૂપીઆ ધીરાવ્યા માટે નથુશેઠને બગાડનારો એનેજ ગણવો જોઇએ. તેથી તેઓ એના કાટલામાં તત્પર રહે અને લાગ ફાવે નથુશેઠને ત્યાં એનું આવવું જવું બંધ પાડે એ કારણથી શેઠીઆઓમાં બહાર પડવાને મમતારામ અચકાતો હતો. પણ હવે વાત નોંક ઉપર આવી હતી. બીજો કંઇ ઈલાજ રહ્યો નહોતો. ત્યારે એમ લડવા જવું અને હાથ પગ કપાતાં બ્હીવું, અને ગાતાં ગાતાં મ્હોડું છુપાવવું એ કેમ બને ! એવો વિચાર કરી મમતારામે શેઠીઆઓની સહાય માગવાની હામ ધરી. હવે વેષ ભજવવો તો પૂરોજ ભજવવો, બહાર પડવું તો પૂરાજ પડવું એમ એણે નિશ્ચય કીધો.

વિહારીલાલ નામના એક વાણીઆને એ ઓળખતો હતો એ વિહારીલાલ કોઈ ધનપાલ નામના શેઠને ત્યાં જતો આવતો હતો. તેનું થોડુંઘણું લખવા-કરવાનું કામકાજ કરતો હતો એમ મમતારામના જાણ્યામાં હતું. તેથી વિહારીલાલને એણે કહ્યું કે શેઠની આગળ તત્સંબંધી વાત છેડે. વિહારીલાલ તો પામી ગયો કે નથુશેઠને સારૂ રૂપીઆ જોઇતા હશે, પણ મમતારામે એને આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું કે હાલ તુરત તો ધનપાલશેઠ

આગળ ન પોતાનું કે ન નથુશેઠનું નામ પાડવું. ધનપાલશેઠ હા ભણે તો પછી બધી વાતનો ખુલાસો કરવાનો લ્હેણેએ વખત આવશે.

બારણે નવ વાગ્યા હતા. મમતારામે વિહારીલાલને ઘેર જવા ધાર્યું કે ધનપાલશેઠ પાસ વાત કેટલી આગળ પડી હતી તે માલમ પડે તો કામ એટલેથી સરાડે ચહડશે કે વળી બીજી તદબીર ચલાવવી પડશે તેનો નિશ્ચય થાય.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ભીખારીલાલ અને વિહારીલાલ.

જે જાય દરબાર, તેનાં જાય ઘરબાર.

ભરતખંડમાં જન્મ પામવો એ સારાં સારાં પુણ્યનો સંચય જાણવો. દેવતાંઓ પણ ભરતભૂમિમાં અવતરવા સદાના ઉત્સુક છે. તેમાં પણ વિક્રમની વીસમી સદીમાં, અંગ્રેજી રાજ્યની પુર જાહોઝલાલીમાં અને મુંબઈ જેવા પવિત્ર ક્ષેત્રમાં એ તો પુણ્યની સીમાજ જાણવી. પણ—પણ—મુંબઈ શેહેરમાં જન્મીને જો હાઇકોરટની દેવડીએ ચહડવું પડ્યું તો બધું પુણ્ય પરવારેલુંજ સમજી રાખવું.

આપણી વાર્તા શરૂ થઈ તે પહેલાં ઘણાં વર્ષપર **ભી**ખારીલાલના બાપની મુંબઇમાં મ્હોટી દુકાન હતી. એનો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. ધંધો આડતનો હતો. એની મારફત બહારગામના વછીઆતોનો માલ મુંબઈ આવતો અને અહીંથી વછીઆતોને માલ ચહડતો. કામધંધાસર એના બાપને ઘણીવાર બહારગામોમાં વર્ષના ઘણા મહીના કહાડવા પડતા; ત્યારે મુંબઈની દુકાનનો વહીવટ એનો મુનીમ ચલાવતો, જેનાપર એનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. તેથી ઘણાં વર્ષનું નામું અને હીસાબ નક્કી થયો નહોતો ને તેપર **ભી**ખારીલાલના બાપે, બેલની માફક ધંધામાંજ લાગી રહીને, ધ્યાન આપ્યું નહિ. મુનીમજી કાચો નહોતો. તેણે શેઠને હીસાબે અને જોખમે પુષ્કળ વ્યાપાર ડહોળ્યો, ને પોતાનું ઘર સારી રીતે ભર્યું. એવામાં લાગલાગટ બે વર્ષ સુધી **ભી**ખારીલાલના બાપને બહારગામ રહેવું પડ્યું. પાછા આવી મુનીમપાસે બે વર્ષનું નામુંઠામું જોવા માગ્યું, પણ મુનીમે ગાંગાંટાળા કર્યા કીધા! એમ વાત રસાકસીપર ચહડી. તપાસ કરતાં દશ વર્ષનું નામું પડતરમાં રહેલું **ભી**ખારી-

લાલના બાપને જણાયું એટલે લાચારીએ એણે દશ વર્ષનો હીસાબ માગવાનો હાઇકોરટમાં દાવો કીધો. હવે **ભી**ખારીલાલના બાપનો મુસીબતનો વારો આવ્યો. વકીલોને ત્યાંજ બે વર્ષ કેસ અથડાયો. ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષસુધી નીચે કોરટમાં અને કોરટમાં કેસે હવા ખાયા કીધી. વકીલ બારિસ્ટરોને સારો તડાકો પડ્યો ને **ભી**ખારીલાલના બાપનાં આયુ અને આટો બન્ને પૂરાં થઈ ગયાં. એટલે પોતાની ઉધરતી વયમાંજ બીચારો **ભી**ખારીલાલ પૂરી પંચાતીમાં આવી પડ્યો. એનું ભણવા ગણવાનું બધું ઠેકાણે પડી ગયું. વકીલ થવાનો વિચાર માંડી વાળી એને 'કાલેજ' છોડવી પડી. કેસમાં અને કેસમાં સુમાર વિનાનો હાડમાર થયો. એક હાથ તરફ હજી તો એ બાપનો કેસ લડતો હતો એટલામાં, શેઠના ગુજરવાથી મુનીમજી વધારે વાને ઘેર ચહડ્યો ને શેઠપર મ્હોટી રકમનું લ્હેણું કહાડીને સામી ફરીઆદી ઠોકી. **ભી**ખારીલાલના બાપની તમામ મીલકત, રોકડ નાણું અને એસ્ટેટો પર કોરટે **રીસીવર** નેમ્યો કે **ભી**ખારીલાલ એના બાપની મીલકત મુનીમજીના દેવામાં આપવાને બદલે, ઓહીઆ કરી જાય નહિ. અધુરામાં પૂરૂં મુનીમની ઉશ્કેરણીથી બીજા વછીઆતોએ **ભી**ખારીલાલપર દાવાઓ બાંધ્યા. એમ એ દાવાઓ ચલાવવામાં નામું તપાસી બાપના ખરા લ્હેણાંના રૂપીઆ વસુલ કરવાનો એને વારો આવ્યો નહિ. ઘણું ખરૂં લ્હેણું મુદત બહાર ચાલ્યું ગયું. આખરે બાપના મુવા પછી તીજે વર્ષે મુનીમનો અને એનો કેસ હીસાબ તપાસવાસારૂ **માસ્ટરસાહેબ**પર 'રીફર' થયો. ત્યાં કેસ ગયાને આજે પંદર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં હતાં, અને **ભી**ખારીલાલની ઉમ્મર લગભગ ચાલીસ વર્ષની થવા આવી હતી; પરન્તુ હજીએ સાહેબની આશીસમાં હીસાબ લેવાયાજ કરતો, ને હીસાબ લેવાનો નીકાલ ક્યારે આવશે એ **ભી**ખારીલાલ પણ ધારી શકતો નહિ. હાલમાં ઉપલાં બે કામો સિવાય બીજાં બધાં કામોનો અંત આવી ગયો હતો. બાપનું બીજું લ્હેણું તો ઘણું જુજ વસુલ થયું; પણ બીજા બધાં દેવાંનાં તો આના પાઈ શીખે હુકમનામાં થયાં. પરિણામે બીચારો છેક નિર્ધનાવસ્થામાં આવી પડ્યો. માથે હાઇકોરટમાં મ્હોટા કજીઆઓ, એટલે નીમાજ પઢતાં મસીદ કોટે વળગ્યાની પેઠે બીજા કામધંધામાં એનાથી લગાયું નહિ.

કોરટનું તમામ કામ **ભી**ખારીલાલ સ્વતઃ ઉભો રહીને ચલાવતો છતાં હાઇકોરટ એટલે પૈસા કંઈ ઓછા ખરચાતા નહિ. બાપના ગુજરવા પછી ચારેક વર્ષતો ખાવાનાએ વાંધા પડ્યા. આખરે કોઇ ભલા જડજને એની દયા આવી ને રીસીવર પાસથી દર મહીને પચ્ચીસ રૂપીઆ એને આપવાનો હુકમ થયો.

લાચારીથી **ભી**ખારીલાલ બહુ કરકસરથી રહેવા શીખ્યો. ખાતાંપીતાં જે વધતું તે તમામ કજીઆમાં સ્વાહા થતું. પણ એને એક ફાયદો થયો. મૂળથીજ એને કાયદા શીખવાનો શોખ હતો; અને આ બધાં કામો પંડે ચલાવવા પડ્યાં તેથી કેસો લડી લડીને કાયદાની અને તેની બારીકીની માહીતી કોઈ પાસ થયલા વકીલ કરતાં પણ એને વધારે મળી. હીસાબ તપાસવામાં તો (જેમાં ઘણા ઘણા ભણેલા વકીલ બારિસ્ટરો પણ થપ્પડ ખાઈ જાયછે) એ જબરો પાવરધો નીવડ્યો. અંગ્રેજી બોલતાં અને લખતાં ઘણી સારી રીતે આવડ્યું. થોડાં વર્ષ થયાં બીજાઓનું કોરટનું પરચુરણ કામ કરીને, એફી-ડેવીટો અને અરજીઓ લખીને એ ઠીક કમાતો થયો હતો; તોપણ કરકસર તો આગળના જેવીજ રાખી. માથે મેલા જેવું ખોળું, ફાટી ગયલો જુનો કાળો ડગલો, મેલું ધોતિયું અને પગે ફાટી ગયલા જોડા અને મોજાંમાં, એક હાથમાં જુની છતરી અને બીજા હાથમાં કાગળનાં બંડલો સાથે, અગીઆર-થી પાંચ વાગ્યા સુધી, કાંતો કોરટમાં, કે જડજની ચેમ્બર્સમાં, કે પછી વકી-લોની આફીસોમાં ફરતો ને ફરતો એ સૌને દેખાતો.

આટલું આટલું માથે દુઃખ પડ્યું, લડવામાં ખાખાવીખી થઇ ગયો, પણ ઇશ્વિરકૃપાએ એ સદા હસમુખો અને આનંદી રહ્યો. બધાની જોડે હસીને વાત કરતો. હાઇકોરટના બધા મ્હોટા કજીઆની એને માહીતી હતી. જડ્જો અને વકીલ બારિસ્ટર સંબંધી નહાની નહાની રમુજી વાતો અને ટુચકાઓનો તો એની પાસે ભંડાર ભરેલો હતો.

વિહારીલાલ **ભી**ખારીલાલનો ખાસ મિત્ર હતો. એની ઉમ્મર ચોવીસ વર્ષની હતી. કાલેજમાં એ **એફ. એ.** થયા પછી, ધનનું સાધન ન રહેવાથી કોઈ અંગ્રેજી આફીસમાં એ નોકરીએ રહ્યો. જાતે બહુ હોંશીઆર અને ચબ-રાક હોવાથી એનો પગાર ત્રીસથી વધીને હાલમાં પચાસનો થયો હતો.

અંગ્રેજી રાજ્યની ખામીઓ બતાવવાનું એને એક જાતનું ગાંડુ લાગ્યું હતું. ઘણીવાર તો છેક હસવા જેવી વાત કરતો. અંગ્રેજો આમ જુલમ કરે છે અને આમ પૈસો લુટે છે. આપણા દેશીઓની કોઇ દાદ કે ફરીઆદ લેતું નથી. જ્યાં ત્યાં સાહેબલોક ફાવી જાય છે. દેશીઓનું હવે લોહી ચુસવા લાગ્યા છે. હિંદુસ્થાન છેક ખાખાવીખી અને દયામણું થઈ ગયું છે તે અંગ્રેજોનેજ પ્રતાપે. વિહારીલાલ સદા 'અમૃતબજાર પત્રિકા' વાંચતો. પોતાનો વિચાર 'પત્રિકા' નાં લખાણોપરથી બાંધતો. બીજાં છાપાંમાંથી પણ અંગ્રેજી રાજ્યની અંધેરની અને લખલુટ ખરચની ખબરો વાંચતો ને મનમાં બધું ગોખી રાખતો.

અંગ્રેજી રાજ્યની ઝીણામાં ઝીણી ખામીને મ્હોટું રૂપ આપતો. તેવે વખતે દયામણું મ્હોં કરી, પોતાની શાહદતમાં કહેવત ટાંકીને બોલતો. જાણે કે અંગ્રેજોના જુલમનો પોતે ભોગ થઇ પડ્યો હોયની !

ભીખારીલાલના બધા દાવાઓની વાત તેને મ્હોડેથી એણે ઘણીવાર સાંભળેલી હતી. બન્ને મળ્યા કે પછી થઇ રહ્યું. બીજી વાતજ ન મળે. ભીખારીલાલની વાતો સાંભળી સાંભળી એની તો ખાતરજમા થઈ હતી કે ઇનસાફને નામે પણ અંગ્રેજો દેશીઓને લુટે છે અને ખાડમાં ઉતારે છે. મ્હોટા કામોમાં કેમ લડાય છે, કેટલી કેટલી મ્હોટી મ્હોટી એફીડેવીટો થાય છે, બારિસ્ટરો કેવડી મ્હોટી ફી લે છે, ખડીઆમાં કલમ ઘોંચવાના અને સામા નજર કરવાના બીલપર બીલ સોલીસીટરો કેમ વધારતા જાય છે, નામનો એ ઇનસાફ મળતાં કેટલી ઢીલ અને હાડમારી થાયછે તે બધું સંભારી સંભારી વિહારીલાલનો પિત્તો ઉછળી આવતો, ને મનમાં કહે તો કે એકાદ 'પત્રિકા' જેવું છાપું કહાડી અંગ્રેજોની બધી ખોડખાપણ દેખાડી આપું તો મને નીરાંત વળે. વિલાયત જઇને દેશીઓ તરફથી મ્હોટી મ્હોટી લડતો લડવાના એને તરંગો થતા; પણ પૈસા નહિ અને નાતજાતના વાંધામાં ઉતરવું પડે તેથી લાચારીએ એવા સારા વિચારો એને માંડી વાળવા પડતા.

શનિવારે સવારના આઠ સાડાઆઠ વાગે, વિહારીલાલના ઘરમાં એક ટેબલપાસે સામસામી ખુરશીઓ પર તે અને ભીખારીલાલ નીરાંતે બેઠા બેઠા વાતો કર્યા કરતા હતા.

જે આફીસમાં વિહારીલાલ નોકરીએ હતો તે આફીસનું કામ બહુ મહેનતનું અને કપરૂં હતું. ખાસ્સા આઠ કલાક સવારના દશથી તે સાંઝના છ સુધી બેઠાં બેઠાં ઘસડ ઘસડ કર્યાજ કરવી પડતી. તેમાં મેલને આગલે દહાડે તો નવથી રાતના સાત આઠ વાગ્યા સુધી, અને મેલને દહાડે પણ સવારના નવથી તે મેલ બંધ ન થાય ત્યાં સુધી, કામ કરી કરીને ફીસોટો નીકળી જતો. જોકે આફીસવાળા સાહેબોએ એની લાયકાત પીછાણી એનો પગાર પચાસનો કીધો હતો, પણ નોકરી કપરી તેથી બીજી કોઈ તેવી સારી નોકરી મળેતો આફીસની નોકરી છોડી દેવાનો વિહારીલાલનો વિચાર હતો. તેમાં કોઈ સોલીસીટરને ત્યાં નોકરી મળે તો કાંઈ મણા રહે નહિ એમ વિહારીલાલ ધારતો હતો, વિહારીલાલની એવી ઉમેદની વાત ભીખારીલાલ બહુ સારી રીતે જાણતો; બન્નેએ એ સંબંધી ઘણીવાર વાત કીધી હશે. પણ અત્યાર સુધી દૈવયોગે જ્યાં જ્યાં નોકરી ખાલી પડવાની વાત સાંભળેલી,

ત્યાં ત્યાં વગ ન હોવાને લીધે વિહારીલાલને આશીસમાંજ નોકરી કરવી પડી. આજે ભીખારીલાલ એવી ખબર લાવ્યો કે એક પહેલા નંબરની સોલીસીટરની પહેડી જેનું નામ **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન** હતું તેમાં, કોઈ કારણથી પોણોસાના પગારની એક જગો ખાલી પડી હતી.

વિહારીલાલને ધનપાલશેઠ જોડે બહુ સારી ઓળખ હતી. કેટલુંક ખાનગી અને જોખમ ભરેલું પત્રવ્યવહારનું કામ વિહારીલાલ હોંશીઆર હોવાથી ધનપાલશેઠ એની પાસેજ કરાવતો. તેથી કામ બહુ સારી રીતે થતું એટલુંજ નહિ પણ વિહારીલાલ પર ધનપાલશેઠનો વિશ્વાસ હોવાથી વાત બહાર પડતી નહિ. એના જેવો મ્હોટો શેઠીઓ જે મુંબઈના બધાં કામ કાજમાં ધુમતો અને વ્યાપારવણુજ બહુ કરતો, તેને ઘણું કામ ખાનગીરીતે અને ગુપચુપ પણ કરવાનું હોયજ હોય. તેથી વિહારીલાલ શેઠનો ખાનગી સેક્રેટરી જેવો હતો. **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન** શેઠના જુના સોલીસીટર હતા. બહોળો વ્યાપાર હોવાને લીધે શેઠનું કામ હમેશા કંઈને કંઈ હોયજ હોય. તેથી **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સનને** ધનપાલશેઠ કહે તો જરૂર નોકરી આપવી પડે એમ ભીખારીલાલ સારી પેઠે જાણતો હતો. અને તે બધી વાત કરવાને તે આજે સવારે વિહારીલાલને મળવા આવ્યો હતો.

“આવો, આવો, ભીખારીલાલ”–વિહારીલાલ બોલ્યો—“કાલે રાતના **ફેમીલી હેરલ્ડ** નામનું ચોપાનિયું વાંચતાં તમે મને યાદ આવ્યા હતા. એમાં એમ લખ્યું હતું કે એક અંગ્રેજી મ્હોટા વેપારીએ પોતાના મિત્રને કહ્યું કે મારે બે વાર લ્હા લેવી પડી હતી. એકવાર હું ચેન્સરીમાં એક કેસ જીત્યો ત્યારે, અને બીજીવાર બીજો કેસ હાર્યો ત્યારે. દોસ્દારે કારણ પુછવાથી વેપારી બોલ્યો કે વકીલનું બીલ હારતાં અને જીતતાં મારાથી ચુકવાઈ શકાયું નહિ, તેથી મારે લ્હા લેવી પડી હતી. આપણી હાઇકોરટમાં-હાયકોરટમાં પણ એમજ બનેછે કેની?”

“હા”–ભીખારીલાલ હસીને બોલ્યો–“તું જ્યારે આ રમુજી ટુચકો વાંચેલો કહેછે, ત્યારે ગઈ કાલે આપણી હાઇકોરટમાં મેં એક હસવા જેવી વાત સાંભળી તે હું તને કહુછું. કાલે **ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપની લીમીટેડના** સેક્રેટરીની સાહેદી એક કેસમાં લેવાવાની હતી. સેક્રેટરીએ રોબમાં અને રોબમાં અંગ્રેજીમાં જુબાની આપવી શરૂ કીધી. એના બારિસ્ટરે શરૂઆતની તપાસણીમાં ઓહ્દો સુચવનારો પહેલો સવાલ કીધો. તેનો સેક્રેટરીએ જવાબ આપ્યો કે હું ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપનીનો અને

બીજી ધર્માદા મંડલીઓનો સેક્રેટરી છું. બધા હસી પડ્યા. જડજે હસીને પુછ્યું કે ત્યારે શું ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપની પણ ધર્માદા મંડળી છે? પણ આજે હું કંઈ ઠાલા ગપાટા મારવા નહિ પણ એક ખુશ ખબર કહેવાને આવ્યો છું. તું જો ધનપાલશેઠને સમજાવે તો તને જરૂર **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન** સોલીસીટરોને ત્યાં પોણોસોની નોકરી મળે.

"હેં! શું તમે ખરૂં કહોછો કે? તમને કોણે કહ્યું?"–વિહારીલાલે હરખાતાં હરખાતાં ખુરશીઉપરથી ઉભા થઇને અને હાથનાં ચાળા કરીને બધા સાંમટા સવાલો પુછવા માંડ્યા—"નોકરી કેમ ખાલી પડી? અને શું એને ત્યાંજ છે કે બીજાને ત્યાં? મને બધો ખુલાસો કેમ કરતા નથી?"

"પણ ભાઇ તું બોલવાનો વારો આપે ત્યારે બોલું કે આપણે બે સાથેજ બોલીએ? જરાક ધીરો રહ્યો હોત તો બધી વાત ક્યારનીએ જાણી હોત. આટલા બધા સવાલ એકસામટા નહિ પુછ્યા હોત તોએ હું બધું કહેવા આવ્યો હતો તે કહેતજ; પણ હું તને વધારે અહીડાવવા ઇચ્છતો નથી." એમ કહી **ભી**ખારીલાલે બધા સમાચાર કહ્યા. **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન** ધનપાલશેઠના સોલીસીટરો હતા. શેઠના કામકાજમાં તેઓ દર વર્ષે સારૂં કમાતા; તેથી શેઠનો સુખન તેઓ માન્યા વગર રહે નહિ એ વાત વિહારીલાલની જાણ બહાર નહોતી. બીજા હાથઉપર શેઠનીજોડે એને એટલો ધાડો સંબંધ હતો–શેઠ એનાપર એટલી બધી ચાહેના અને વિશ્વાસ રાખતો હતો કે વિહારીલાલ સારૂ શેઠ સોલીસીટરોને મજબુત ભલામણ કરવાને ના પાડે એમ નહોતું. તેથી બન્ને જણે વાતો કરી કરી એમ નક્કી કીધું કે આફીસમાં જવા પહેલાં વિહારીલાલે ધનપાલશેઠને મળવું; અને આજને આજ શેઠ સોલીસીટરને જરૂર મળે એવી વિનંતી કરવી. મુંબઇ શેહેરમાં નોકરી ખાલી પડી કે અરજીઓનો વરસાદ સમજી રાખવો. નોકરી ભલે દશ કે પંદરની હોયની! એક નોકરી અને હજાર ઉમેદવાર! ભલામણ પણ મહોટા મહોટા માનવંત શેઠીઆઓની આવે. સિવાય નોકરી મેળવવામાટે જાતજાતની તદબીરો રચાય તે તો જુદી. સારાંશ કે નોકરી આપનાર બહુજ કંટાળી જાય કે આ બધી અરજીઓમાંથી અને આટલી બધી ભલામણમાંથી કોને નોકરી આપવી અને કોને નહિ. લાયકાતની વાતતો કોરેજ રહેતી ને કોઈ મહોટો ખુબખદાસ કોઈ ધુસણદાસ શેઠીઆની સહાયતાથી નોકરી પામતો. એ પ્રમાણે લાગવગ અને ખુશામતનો મુંબઇમાં દોર ચાલેછે. કહેવત છે કે "જેનો હોય વગ તેનો પહેલો પેસે પગ" તેથી આવા કામમાં ઢીલ કરવામાં સાર નહોતો. **ભી**ખારીલાલે સલાહ આપી કે આફીસવાળા સાહેબની

સરટીફીકેટ વિહારીલાલે લઈ રાખવી અને સોલીસીટરે ધનપાલશેઠને શું કહે છે તે જાણ્યા પછી જરૂર હોય તો અરજી આપવી.

"હા–ઠીક છે, આપણે પાછા ક્યારે મળશું?" વિહારીલાલ બોલ્યો—"અરે હા, ઠીક થયું કે તમે મને મળ્યા: હું તો વાત ભુલીજ ગયો હતો. આજે આપણી મંડળીની ઉજાણી વાલકેશ્વરમાં છે ત્યાં તમે જરૂર આવજો. આપણે ત્યાં મળશું અને ધનપાલશેઠની સાથે શું વાતચીત થાય છે તે હું તમને ત્યાં જણાવીશ. પણ આવજો ખરા."

"મને કંઈ આવવાની ના નથી"—ભીખારીલાલે જવાબ આપ્યો–"ઘણો ખુશીથી આવું. જંજાળતો રોજની લાગેલી છે. બે ઘડી મળ્યા કર્યા ને આનંદમાં વખત કહાડ્યો તે ખરો. પણ મારી પાસથી ઉજાણીની ઉઘરાણીની ટીપમાં કોઈ લેતું નથી તેથી હવે મેં નક્કી કીધું છે કે એમ કરો તો મારે આવવું નહિ. આગળની વાત તો જુદી હતી, પણ ભાઈ, હવે હું સારૂં કમાવા લાગ્યો છું તે તું કયાં નથી જાણતો? માટે ટીપમાં મારા બે રૂપીઆ લેવાની કબુલાત આપો તો હું આવું."

"ઠીક છે, ઠીક છે. તમારી એમ મરજી છે તો ભલેની આપજો"–વિહારીલાલે હસીને કહ્યું. "પણ તમે બહુ કમાઓ છો તો હવે આવા હાલહવાલ ડ્રેસમાં કેમ ફરોછો? એ કંઈ ઠીક લાગતું નથી."

"અરે ભાઈ, હજીસુધી તું કંઈ સમજ્યો નહિ"—ભીખારીલાલ બોલ્યો–"એવા ફાટા તુટા ડ્રેસને લીધે તો હજી મારે કેસો જીતવાના છે. તું જાણતો નથી કે મારો એવો વેષ હતો તો એક જડજે મારી દયા ખાધી અને રૂપીઆ પચ્ચીસ રીસીવર પાસથી અપાવવાનો હુકમ કીધો. તું જાણતો નથી કે બહારનો દેખાવ અંગ્રેજોના મનપર કેવી અસર કરે છે? હું જો સારાં સારાં લુગડાં પહેરૂં તો આ ભવે તો શું, પણ પેલે ભવે પણ મારા કેસો જીતું નહિ."

એટલામાં મમતારામ આવ્યો એટલે વાત ત્યાં બંધ પડી. મમતારામની સાથે થોડી ઘણી વાતચીત કીધી ને ભીખારીલાલ જતો રહ્યો. પછી મમતારામે વિહારીલાલને પુછ્યું કે પેલી વાત ધનપાલશેઠ આગળ છેડીતી કે કેમ? વિહારીલાલે કહ્યું કે શેઠની આગળ વાત કીધી. બે ટકાનું વ્યાજ અને વળી આસામી સદ્ધર તેથી ધનપાલશેઠના મ્હોંમાં તો પાણી ભરાઈ આવ્યું. પણ શેઠ કંઈ કાચો નથી, તેથી નામઠામ જાણ્યા વગર અને ચોકસી કર્યા વગર, નક્કી હા કે ના કહેવાની એણે ના કહી.

"તમે મને હાલ તુરત નામ આપવાની ના કહી હતી તેથી મારાથી વાત વધારે છેડાઈ નહિ–" વિહારીલાલ બોલ્યો–" પણ તમે કહો તો હું નામ

કામ આપું. શેઠની પાસે હાલ રૂપીઆની બહુ છત છે. તેમાં વળી લોભી છે એટલે રૂપીઆ ધીરે ખરો. પણ ચોકશી કરી કરીને તમારો ને મારો દમ લેશે ત્યારે હા ભણશે. આજે મારે હમણાં એમની પાસે બીજા કામસર જવું છે. તમે કહો તો વળી પાછો વાત છેડું."

"ઠીક છે, ભલે કહેજો કે નથુશેઠને રૂપીઆ જોઇએ છઇએ-" મમતારામે વિચાર કરી જવાબ આપ્યો-"મારી મારફતે એ કામ કરવાનું છે માટે શેઠ જ્યારે કહે ત્યારે હું એમને મળું ને બધો ખુલાસો કરૂં. તમે હમણાં જાઓ ત્યારે આ વાત ભુલતા નહિ કેમકે નથુશેઠને રૂપીઆની બહુ તાણ છે. શેઠ મને ક્યારે મળવાનું કહે છે તે નક્કી કરી આવજો."

"હા, પણ નથુશેઠની પાસથી મને બે ટકા કમીશનના અપાવો તો હું આ કામ ઉપાડું."

"બે ટકા તો નહિ, પણ મને જે નથુશેઠ આપશે તેમાંથી આપણે નીમોનીમ વેંચી લઇશું. આજે તમે ઉજાણીમાં તો આવવાના હશો, ત્યાં આપણે મળશું ને ધનપાલશેઠ શું કહેછે તે મને તમે ત્યાં જરૂર કહેજો."

એમ કહી સલામ શેકહેન્ડ કરી બન્ને છુટા પડ્યા. મમતારામે ઘેર જવાનો રસ્તો લીધો. પણ માર્ગમાં એક મુદ્દો નવો સુઝી આવ્યો તેથી ઘેર જવા પહેલાં કેશવલાલને મળવા ગયો. એમ કરવાનું શું કારણ?

મમતારામ અને કેશવલાલના સ્વભાવજ વિલક્ષણ હતા. એક બીજા જોડે બીલકુલ બનતું નહિ. કોણ જાણે શાએ કારણથી મમતારામ પર કેશવલાલને અરુચિ લાગી હતી. બીજા હાથ ઉપર કેશવલાલની સાદાઈ, શીલસાઈ અને ભલમનસાઈ પોતાપર સદાના ટીકા કરતાં હોયની એવાં એને લાગતાં. પોતાનું ચાલે તો કેશવલાલનું એ કાટલું કરવાને ચુકે નહિ એટલો બધો કોઈ અનિર્વચનીય કારણથી મમતારામને તેની તરફ ઝેર, દ્વેષ અને તિરસ્કાર છુટતો. પણ મમતારામે ઠોકરો ખાઈ ખાઇને પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ કાબુમાં રાખવાનો ધડો બહુ સારી રીતે શીખી રાખ્યો હતો. મનના એવા કાલા તરંગો અને જોસ્સાઓ-સ્વાર્થની આડે આવવા દેવા અને તેવી કાલી લાગણીઓને અનુસાર કોઇની સાથે નકામી દુશ્મની બાંધવી એતો મૂર્ખનું કામ, મમતારામનું નહિ. કેશવલાલને રાજી રાખવામાં, તેનાં વખાણ કરવામાં, તેની જોડે એખલાસ ને મિત્રતા વધારવામાં, અથવા કંઈ નહિ તો તેવું ડોળ ઘાલવામાં, બહારથી તેમ બતાવવામાં, લોકને તેમ જ-

ણાવવામાં મમતારામનો સ્વાર્થ હતો. તેથી પોતાના મનના જોસ્સાઓને દાબી દઇને કેશવલાલને રાજી રાખવા એ મથતો હતો.

કેશવલાલને ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ છે એમ મમતારામ સારી રીતે જાણતો. મમતારામ થોડું થોડું બધી નિશાળે ભણ્યો હતો. આગળ પોતાની કેળવણીના પૂર બહારમાં એ વિષયને ઉદ્દેશી એણે થોડું ઘણું મથન કરેલું હતું. તેથી પોતાને પણ એવોજ શોખ ઘણાં વર્ષથી છે એ વાત એણે બહાર પાડી હતી. એ બાબતસર કેશવલાલની સહાયતા માગી તે બહાને તેની જોડે એખલાસ વધારવાની ને તેને ત્યાં જવા-આવવાની મમતારામે યુક્તિ ધારી. રસ્તામાંથી તેજ કારણસર એ કેશવ-લાલના ઘર તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

કેશવલાલ અને ગુલાબવહુ.

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत्स्नेहसारे स्थितम् ।
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥ (ભવભૂતિ.)

વાલકેશ્વરમાં ઉજાણીમાં બધા ભેગા મળે તે પહેલાં કેશવલાલનું વૃત્તાન્ત વાંચનાર આગળ મુકવાની જરૂર છે; અને તદંગે વનમાલીદાસના બે ભાઇઓ વિમલદાસ અને ચંદ્રદાસ સંબંધી થોડું લખીએ.

આપણી વાર્તા શરૂ થઈ તે વખતે ચંદ્રદાસ પંચાવન વર્ષનો હતો. કોઈ શ્રીમંત પારસીને ત્યાં એ મુનીમગીરી કરતો. એની બહુ વર્ષની જુની નોકરી અને ઇમાનદારીને લીધે એના શેઠે હમણાં હમણાં એને દુકાનમાં ભાગ કરી આપ્યો હતો. ચંદ્રદાસને ચાર દીકરા અને એક દીકરી હતી. સૌથી મહો-ટાનું નામ દુલારામ હતું. જેની ઉમ્મર તેતરીસ વર્ષની થઈ હતી. એનો બીજો દીકરો નિર્મલદાસ તેવીસ વર્ષનો હતો. નિર્મલદાસને બે વર્ષનો મુકી એની મા ગુજરી ગઈ. ત્યાર પછી થોડાં વર્ષમાં ચંદ્રદાસ બીજી પરણ્યો. એની નવી બૈરીનું નામ ગૌરી હતું. એને પેટે ચંદ્રદાસને બે દીકરા અને એક દીકરી થયાં. તેમાં એકનું નામ રેવાદાસ અને બીજાનું નામ મતલબીદાસ હતું. છોકરીને લાડમાં બધા કીકી કહીને બોલાવતા.

વનમાળીદાસનો બીજો ભાઈ નિર્મળદાસ હતો. કેશવલાલ એનો એકનો એક દીકરો હતો. એની મા એને ૭ મહીનાનો ને બાપ બે વર્ષનો મુકી ગુજરી ગયાં. એના બાપે એકવાર વ્યાપારમાં બહુ નાણું મેળવ્યું હતું, પણ કેશવલાલ જન્મ્યો તેવામાં એને આશામી ખાધ લાગવાથી બાપાર છોડી દીધો. મરવાની થોડું પહેલાં ચંદ્રદાસના પારસી શેઠને ત્યાં કેશવલાલના નામના બે હજાર રૂપીઆ જમે કરાવ્યા. મરતી વેળા પોતાની બૈરીના પંદર-સોના દાગીના ચંદ્રદાસને સોંપી કેશવલાલની સોંપણ પણ તેનેજ કરતો ગયો; કે એમાંથી કેશવલાલને ભણાવે, ગણાવે અને પરણાવે. ચંદ્રદાસ કેશવલાલને પોતાના છોકરાની પેઠે પાળવા પોષવા લાગ્યો ને કેશવલાલ પાંચ વર્ષનો નહિ થયો એટલામાં તેની પહેલી બૈરી નિર્મળદાસને બે વર્ષનો મુકી ગુજરી ગઇ. થોડા વખતમાં તે બીજી વાર પરણ્યો એમ ઉપર જણાવ્યું છે. એ ગૌરી-ને નિર્મળદાસનું મ્હોડું જરાએ ગમતું નહિ. કેશવલાલ, નિર્મળદાસનું જ્યારે ત્યારે ઉપરાણું તાણી બોલતો તેથી ગૌરીના મનથી એની જોડે રૂસામણાંજ હતાં. પોતાની સમજ કાચી એટલે થોડાં વર્ષ સુધી ગૌરી બધું મનમાં સમજીનેજ બેસી રહી. પણ જેમ જેમ મ્હોટી થતી ગઈ ને ધણી ઉપર તથા ઘરમાં પોતાનો કાણુ વધતો ગયો તેમ તેમ એ નિર્મળદાસને અને કેશવ-લાલને સતાવવા લાગી. નજીવી બાબતોમાં તેઓને ઓછું પાડવા લાગી. લાગ આવે કજીઓ કરવાને પણ ચુકતી નહિ. તોપણ કેટલોક વખત સુધી ચંદ્રદાસ આગળ નિર્મળદાસનું અને કેશવલાલનું વાંકું બોલતાં એને બ્હીક રહી.

એવામાં ગૌરીને સીમન્ત આવ્યું. તે વખતે નિર્મળદાસ આઠ વર્ષનો અને કેશવલાલ અગીઆર વર્ષનો હતો. સીમન્તના અવસર ઉપર ગૌરીનો ચૌદ વર્ષનો એક ભાઈ મુંબઇ આવ્યો હતો. તે બીચારાની બોલીચાલી ને રીતભાત દેશી હોવાથી બધાને નવી નવી લાગતી. નિર્મળદાસ જન્મથીજ ર-મુજી સ્વભાવનો અને તીખલી હતો. એતો એને ગૌરીના દેખતાં પણ ખુબ બનાવતો અને સુમાર વગરના ચાળા પાડતો. એક દહાડો નિર્મળદાસે ગૌરી-ના ભાઇની એવી નકલ કીધી કે કેશવલાલને અને બધાને હસવું આવી ગયું. એવામાં ત્યાં ગૌરી આવી પહોંચી. બધા હસતા રહી ગયા પણ ગૌરી-ને તો એમજ લાગ્યું કે કેશવલાલની શીખવણીથી નિર્મળદાસ એમ કરતો હશે. ત્યારથી ગૌરીએ કેશવલાલની પુંઠ પકડી. હવે એ છડેચોક કેશવલાલ ને નિર્મળદાસ સાથે વારે વારે કજીઓ કરવા લાગી. ચંદ્રદાસના કાન

ભભેરવા માંડ્યા. ચંદ્રદાસ મનમાં તો બધું સમજતો હતો, પણ નવી બૈરી આગળ શું કરે? પોતાના ઘરમાં રોજનો કજીઓ પેઠેલો જોઇને આખરે એ પણ હારી ગયો; ને ગૌરીને વચન આપ્યું કે "કેશવલાલને પરણાવ્યા પછી નોખું ઘર મંડાવી આપીશ. હાલમાં એને જુદો કહાડીએ તો લોકમાં ખોટું લાગે. કેશવલાલને નહાનાથી મ્હોટો કીધો એ બધું ધોવાઈ જાય." પોતાના ધણીની વાત ગૌરીને ખરી લાગી તેથી એટલેથીજ સંતોષ માનીને બેઠી. ચંદ્રદાસે એટલું કહ્યું એજ બહુ થયું. પણ હવે એને કેશવલાલને પરણાવવાની ચટપટી થઇ રહી. દુલારામને જેમ તેમ સમજાવી કેશવલાલનો વિવાહ નિર્મલદાસનો જે ગામમાં થયો હતો ત્યાંજ કરાવ્યો. ચંદ્રદાસે બન્નેનાં લગ્ન સાથે ઉકેલી નાંખ્યાં.

પરણ્યા ત્યારે કેશવલાલ પંદર વર્ષનો અને નિર્મલદાસ બાર વર્ષનો હતો. પરણ્યાને બે વર્ષ નહિ થયાં કે ગૌરી, પાછી પોતાના ધણી આગળ કેશવલાલને જુદો પડાવવાની હઠ લઈ બેઠી. એવામાં કેશવલાલની બૈરી બે ત્રણ વાર સાસરે રહી ગઇ ને કંઇક સમજણી થઇ કે ચંદ્રદાસે કેશવલાલને જુદું ઘર મંડાવી આપવાનો ઇરાદો જણાવ્યો.

કેશવલાલની બૈરીનું નામ ગુલાબવહુ હતું. તેને દુઃખ દેવામાં અને મેણાં ઓહાંથી બાળી નાંખવામાં ગૌરી કંઈ કચાસ રાખતી નહિ. કેશવલાલ પણ કાકાના ઘરથી છેક કંટાળી ગયો હતો. દુલારામને એ વાત પાલવતીજ હતી. ચંદ્રદાસને ઘેર અને બહાર બધે દુલારામનુંજ ચલણ હતું. હાથનો એ બહુ ચીકો, મુજી અને હલકા સ્વભાવનો હતો. તેથી ગૌરીની સાથે ચંદ્રદાસ આગળ એ પણ ટાપસી પૂરવા લાગ્યો. કાકાનું હેત કેશવલાલને ઓછું થતું જણાયું. પણ એનો વિચાર દુઃખે સુખે બે ચાર વર્ષ કાકાને ત્યાં કહાડવાનો હતો કે મેટ્રીક્યુલેટ થઇને કાલેજની ટર્મસ્ ભરાય. કાકાએ એને જુદો રહેવા કહ્યું તેજ વર્ષે એ પરીક્ષામાં જનાર હતો. આમ મ્હોડે મ્હોડે કહ્યું તેથી ખેદ પામીને સત્તરમે વર્ષે કાકાથી જુદી ઓરડી માંડી. મનમાં તો બહુ ખોટું લાગ્યું કે ચંદ્રદાસ કાકા બૈરીના કહ્યા પ્રમાણે ચાલ્યા, પણ બહાર કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. વનમાલીદાસે એને પોતાને ત્યાં રહેવાને સમજાવ્યો, પરન્તુ એમ કરે તો ચંદ્રદાસની લોકમાં આબરૂ જાય, અને જેને ત્યાં નહાનાથી મ્હોટો થયો તેને હલકું કેમ લગાડાય એવા વિચારથી એણે વનમાલીદાસને નાપાડી.

ચંદ્રદાસ બે પૈસે સુખી હતો ને સારૂં કમાતો. એના મનમાં તો એવું ખરૂં કે કેશવલાલને બે હજાર રૂપીઆ આપું તો સારૂં કે એ કંઇ ધંધો ઉદ્યમ કરે અને રળતો ખપતો થાય તો લોકમાં ઠીક દેખાય. પણ એના એવા ભલા વિચારને દુલારામે તોડી પાડ્યા. દુલારામ લોભી અને પૈસા એકઠા કરી જાણતો. તેણે મ્હોટા મ્હોટા આંકડાઓ માંડીને ચંદ્રદાસને બતાવ્યું કે કેશવલાલના લગનમાં રૂપીઆ ત્રણ હજાર તો ખરચાયા છે. વળી એને ભણાવ્યો ગણાવ્યો ને મ્હોટો કીધો તે ખરચ તો જુદો. દુલારામ અને ગૌરીનું ચાલત તો એમનું એમ કેશવલાલને નીકળવું પડત. પણ ચંદ્રદાસ છેક અવિવેકી કે દુલારામ જેવો લોભી નહોતો. પોતાની સુધસાન થોડી ઘણી રહી હતી. કેશવલાલને જુદો કીધો તે એનાથી કંટાળીને નહિ પણ ઘરમાં ગૌરી રોજની રહાડ લઈ બેઠી હતી તેથી. માટે નીકળતી વખતે ચંદ્રદાસે કેશવલાલને એની માનો થોડો ઘણો દાગીનો, થોડોક રાચ રચીલો અને સો રૂપીઆ રોકડા આપ્યા ને કહ્યું કે કામ પડે તો બીજા રૂપીઆ બેલાશક લેવા.

કેશવલાલને એવી આશા હતી કે કાકાનો વખત સારો છે એટલે બાપના બે હજાર રૂપીઆ અને દાગીનાં અનામત રાખ્યા હોય તેમ પાછા મળશે. એ રૂપીઆ મળે તો એનો વિચાર બી. એ. સુધી ભણવાનો હતો. પણ કાકાએ ઝાઝી પત કીધી નહિ તેથી એ લાચાર થઈ ગયો. હવે ઘરસંસાર કેમ ચલાવવો તેના વિચારમાં એ પડ્યો. તે વર્ષે તો મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં એનાથી જવાઇ શકાયું નહિ.

એની હોંશીઆરીને લીધે અને અંગ્રેજી આવડતું હતું તેથી કોઇને કોઇ ઠેકાણેથી એને પચ્ચીસ ત્રીસનો મહીનો મળત ખરો; પરંતુ ભણવાનું છેક છોડી દેવાનું એને રુચ્યું નહિ. તેથી ખાનગી ટ્યુશન આપી પોતાનો નિર્વાહ જેમ તેમ કરવા લાગ્યો. જે વખત બચતો તેમાં પરીક્ષા સારૂ ભણતો. બીજે વર્ષે મેટ્રીક્યુલેટ થયો. તે પછી એક વર્ષે બહુ કરકસરથી રહીને એણે થોડા ઘણા પૈસા એકઠા કીધા ને કાલેજમાં દાખલ થયો. ત્રણ વર્ષ સુધી વગર ભણાવ્યે કાલેજમાં ભણવું અને સાથે લાગ્યો ઘરનો ખરચ ચલાવવો એટલી એની શક્તિ નહોતી; તેથી કાલેજની ટર્મસ્ માત્ર ભરી. એકે પરીક્ષા અપાઈ નહિ. એમ કાલેજની ટર્મસ્થી પરવાર્યો કે કેશવલાલ પાછો ભણવા અને ભણાવવા લાગ્યો. એમ કરતાં પાંચેક વર્ષ નકામાં જેવાં નીકળી ગયાં. આપણી વાર્તા શરૂ થાયછે તે વખતે એની ઉમ્મર છવીસ વર્ષની થઇ હતી.

બી. એ. ની પરીક્ષા એણે તરતની આપેલી હતી. પણ વાલકેશ્વરની ઉન્નતિ વખતે એનું પરિણામ જણાયું નહોતું.

એનો સ્વભાવ અને રીતભાત તો ઉપલા વર્ણન ઉપરથી અને પાછલાં પ્રકરણોમાં જે કંઈ થોડું ઘણું લખાયું છે તે પરથી સહેજમાં સમજી શકાશે. ખંતીપણું એનામાં સોએસો ટકા હતું. બીજા ઘણાએ એનાથી વધારે નિપુણ હશે, પણ ખંતીપણાના ચલણી સીક્કા વગર, બીજાઓ પોતાને મળેલા સાનુકૂળ પ્રસંગો વ્યર્થ ગુમાવી દેછે. ખંતીપણાની ગેરહાજરીને લીધે તેઓની કુશળતા છેલ્લે સરવાળે નુકસાનને ઘેર લઈ જાયછે. કેશવલાલ જે કામ લેતો તેમાં, જાણે બીજું કર્ત્તવ્યજ ન હોયની તેમ, તન મનથી, બહુ કાળક્ષેપ થતાં મચ્યો રહેતો. એ ગુણને અવલંબવાથીજ બી.એ. માં જવાને એ શક્તિમાન્ થયો. સ્વભાવે એ ભલો અને એકમાર્ગી હતો. દુનીઆની ખટપટ એને અરુચિકર હતી. બહારનો ઠાલો દમામ અને લુખ્ખી રીતભાતથી એનું હૈયું છેક વિરક્ત થઈ ગયું હતું. ઝાઝી તકરાર કરવી કે બોલબોલ કરવું એને પસંદ નહોતું. થોડું ઘણું મુદ્દાસર બોલીને એ ચુપ થઈ જતો. જેટલું વિચારતો અને મનન કરતો તેના દશમા અંશ જેટલું એ બહાર બોલતો નહિ. પણ સર્વ ઠેકાણે બધી ઇન્દ્રિયદ્વારા અવલોકન કરી મનમાં તત્સંબંધી મનન કર્યા કરવાની એને ટેવ હતી.

એની મુખમુદ્રા શાંત અને કંઈ ઔદાસીન હતી. શરીર એકવડું ને ઉંચું હતું. કપાળ આગળ પડતું ભવ્ય હતું. મનના તરંગોમાં અને તરંગોમાં એનાં નેત્રો ઘણીવાર અન્તર્મુખ થતાં ત્યારે એ સમાધિસ્થ જેવો દેખાતો. એનું નાક લાંબું, સીધું અને અણીદાર હતું. મુછો આવેલી હતી પણ તેને નીચીજ વાળતો. માથે થોડી ધારી રખાવી હતી. બીજા ભણેલા માથે બાબરી રખાવતા તેની એને જબરી છીટ હતી. પોતાના ધંધા ઉપરાંત એ મોજાં પહેરતો. સાધારણ રીતે નહિ, પણ પાટલુન પહેરવાના તો એણે સોગનજ લીધા હતા. એ કાયસ્થ સહી પાઘડી પહેરતો અને કપાળ વચ્ચોવચ મહોટો સરખો ચાંલ્લો કરતો. પોતાના બાપદાદાનો ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક એ પાળતો. જેમ જેમ એનો સંસ્કૃત અભ્યાસ વધતો ગયો અને સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો એના વાંચવામાં આવતા ગયા, તેમ તેમ એની શ્રદ્ધા બળવત્તર થતી ગઈ.

સંસારના ઠાલી કુટારા તરફ એને વૈરાગ્ય હતો તેથી પ્રતીકરણ દાખલ, કવિતાઓ બનાવવામાં, તાલસાથે ગાવામાં અને વગાડવામાં, પોતાનો ફુરસદ-

ધીર વીર ધીર ધીર ધાર ધીર,
તકદીરની તકસીરથી અમીર છે ફકીર. ટેક,
કરાળ કાળ ફેરી ફાળ ભાળ કરી ખ્યાલ,
વિશાળ દેશના હવાલ માલોમાલ હાલ. ધીર૦ ૧
ગઈ તમામ હામ નહિ દામમાં બદામ,
સુનામ શ્યામ આમ નહિ રામ કામ ઠામ. ધીર૦ ૨
ખાનપાન તાનમાં ન માન સાન કાન,
ન ભાન જ્ઞાન ધ્યાન નહિ દેશ અભિમાન. ધીર૦ ૩
મેદાન બીઆબાન આણ ત્યાં ફરે ગુમાન,
હેરાન તેથી દેશ ને ખેડાણ છે વેરાન. ધીર૦ ૪
સૂરને જગાડનાર નૂર આપનાર,
કરાવનાર સંપને કુસંપ કાપનાર. ધીર૦ ૫
નસાડનાર વે'મ ને વધારનાર નાર,
ઉતારનાર ભારને સજાવનાર સાર. ધીર૦ ૬
તોડનાર નાત બેડી દેશ થાપનાર,
કીર્તિને પ્રસારનાર વેદ ધારનાર. ધીર૦ ૭
સારવાર કારભારને ચલાવનાર,
સુધારનાર ઠારનાર સરદાર આલ. ધીર૦ ૮

એકવાર ગાઈ, બીજીવાર છેલ્લી આઠ લીટીઓ ટેક વગર કંઇક ઝડપથી સામટી ગાઈ છેલ્લે "ધીર વીર ધીર" બોલી કેશવલાલ વિરમ્યો.

"સ્વામિન્, તમારી કવિતાનું સ્વરૂપ મને આજે ઉદાસી કરી નાંખેછે." ગુલાબવહુ બોલી–"અરે અરે આર્યાવર્તની અવદશા ખરેખરી બેઠી જાણવી કે તમારા જેવા સુજ્ઞ અને વિદ્વાન્ પણ કોઈ સરદારની અપેક્ષા રાખેછે."

"પ્રિયે! એમજ છે. આપણું હત ભાગ્યજ જાણવું"—કેશવલાલે કહ્યું–બધે દેશમાં, વર્ણોમાં, ન્યાતમાં, તડમાં, અને જાણે એટલું પૂરતું નહિ હોય તેમ રહ્યુંસહ્યું ઘરમાં, પિતરાઈમાં અને ભાઇઓભાઇમાં જ્યાં જુવો ત્યાં કુસંપ અને ક્લેશ, અદેખાઇ અને ઇર્ષ્યા જબરાં મૂળ ઘાલી બેઠાં છે. જે આગળ પડ્યો તેની કમબખ્તી. એમ છે ત્યારે એવો સરદાર માગવો જરૂરનો છે. તે કોઇ દેવજ હોવો જોઇએ. ત્યારેજ આપણું ભારતવર્ષ ભભકમાં આવશે. હાલ

એવી અવદશા બેસી ચુકેલી છે, માટેજ હું મારા જીવને ધીરજ આપુંછું કે એમાં તું શું કરીશ; એતો કર્મના લેખ ટાળ્યા ટળવાના નથી.”

ભમતારામે આ બધું સાંભળ્યું. કવિતાને અંતે આટલો વાર ઉભો રહ્યો તે એટલા માટે કે કેશવલાલના જાણવામાં આવે નહિ કે એણે કવિતા સાંભળી હોય. પછી ધબ્‌ધબ્ કરતો ઉપર ચહડયો. દાદર આગળ કોઇના આવવાનો અવાજ સાંભળી ગુલાબવહુ બોલવા જતાં બંધ પડી. ભમતારામને ઘરમાં આવતો જોઈ તે ગાદી ઉપરથી ઉઠી નીચી નજરે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

ભમતારામે ગુલાબવહુને આગળ કોઇવાર દીઠી નહોતી, પણ માત્ર નામે જાણતો. આજે એનો સૂર સાંભળી એ છક થઇ ગયો. હમણાં કેશવલાલના ઓરડામાં જતાં એણે ગુલાબવહુને જોઈ; અને તેની મનહર આકૃતિથી એનાં દીલે કહ્યું કીધું નહિ, ચાલતાં ચાલતાં એક બે લથંડીઆં આવ્યાં. જેમ તેમ હૈયું ઠેકાણે રાખી કેશવલાલ પાસે ચાલ્યો આવ્યો. મુખાકૃતિમાં ક્ષોભ ન દેખાડતાં એ બોલ્યો—

“કેમ સાહેબ, શું કરોછો?” એમ કહી શેકહેન્ડ કરવા હાથ આગળ ધર્યો. કેશવલાલે બેઠા બેઠા શેકહેન્ડ કરતાં નજર કરી એક ખુરશી દેખાડી કે તેપર ભમતારામ બેસે. જે ચોપડીમાંથી કવિતા ગાઈ હતી તે બંધ કરી ટેબલપર મુકી, અને ભમતારામના બોલવાની રાહ જોતો બેઠો.

“તમારી પરીક્ષાનું પરિણામ ક્યારે જણાશે? હું આશા રાખુંછું કે તમે જરૂર પાસ થશો.”

“હજી તો મ્હોંની પરીક્ષા હમણાંજ પૂરી થઈ, હવે થોડા દહાડામાં જણાશે.”

“ઠીક છે” ભમતારામ બોલ્યો. તમને હાલ ઝાઝું કામ નહિ હશે એમ જાણી, એક બાબતસર હું તમારી સલાહ અને સહાયતા લેવા આવ્યો છું. તમે જાણતા તો હશો કે પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંબંધે મને મૂળથીજ બહુ શોખ હતો ને હજીએ છે. પણ ભાઇ, હું કંઇ તમારા જેવો કુશળ કે બુદ્ધિમાન્ નથી. તમારા સંશોધન આગળ મારૂં કામ કુછ બીસાતમાં નથી. હમણાં મેં સાંભળ્યું છે કે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં રજતપુરમાં જુના ગ્રંથોના એક બે પેટારા છે. ગ્રંથો બહુ ઉત્તમ ને સારી લિપિએ લખાયલા તે જણાવેછે. રૂપીઆ

ખસોમાં ગ્રંથો વેચવાને તે રાજી છે. ગ્રંથો કેવા છે તે કાંઈ હમણાં જણાતું નથી. એ કામ આપણે ભાગમાં ઉપાડીએ તો કેવું સારૂં? અને તે વિષે તમારી શું સલાહ છે?"

"મારી પાસે રૂપીઆની જોગવાઈ નથી."

"હું ભુલ્યો, રૂપીઆની જોગવાઇ હું કરીશ. તમે વિદ્વાન્ છો તેથી સંશોધન કરવામાં, શુદ્ધ પ્રતો તૈયાર કરવામાં તમારી સહાયતા માગુંછું. મારો વિચાર જો પ્રાચીન ગ્રંથો સારા હાથ આવે તો, પ્રગટ કરવાનો છે. એમાં હું પૈસા રળવાની બીલકુલ આશા રાખતો નથી. ખરચ નીકળે તો બહુ છે. પણ તેનીએ મને દરકાર નથી. નર્મદની વાણીએ મારા દીલને આશક કરી નાંખ્યું છે. "**જય જય ગરવી ગુજરાત.**" હું પણ ગુજર્જરી ભાષાનો ઓસીંગણ છું અને યથાશક્તિ સરસ્વતી દેવીને ફુલ નહિ ને ફુલની પાંખડીથી વધાવી લઉં તો હું પોતાને કૃતકૃત્ય થયલો માનીશ."

"તમારો વિચાર ખરેખર પ્રશંસનીય છે. જો દેવીના બધાં ભણેલા ભક્તો દેવીને થોડું ઘણુંએ પૂજ્યભક્તિથી નૈવેદ્ય ધરે તો, આજે આપણી ગરવી **ગુજજરી** ખરેજ ગર્વી બની ગાજે." ગુજર્જરી ભાષાની વાત આવતાં કેશવલાલ પીગળી ગયો ને મનનો સંકોચ દૂર મુકીને એ બોલ્યો—"તમને મારાથી મદદ આપી શકાશે કે નહિ તે માટે હું બંધાતો નથી. રાત થોડી ને વેષ ઘણા એમ મેં બહુ બહુ આરંભો આદર્યાં છે. વળી હું પાસ થઇશ કે કેમ, તે ઉપર બધાનો આધાર છે. તોપણ મારાથી બનશે તો હું તમને જરૂર મદદ કરીશ. પણ તમારા ગ્રંથો કેવા છે તેનો કંઈ હાલ પત્તો લાગે એમ છે?"

"ના પણ બ્રાહ્મણને કહીએ તો આપણે—મારે ખરચે થોડાં પુસ્તકો જોવા સારૂ અહીં મગાવી આપે ખરો."

"હા, એમ થાય તો બહુ સારૂં. તમે શું ગામનું નામ રજતપુર કહ્યું? **નવલશાનાં** લગ્ન ઉપર અમે બધા ત્યાં જવાના છઇએ, તેથી એ બ્રાહ્મણનું મને ઠેકાણું આપો તો હું જાતે તે પુસ્તકો ખુશીથી તપાસીને તમને યોગ્ય સલાહ આપીશ."

"વાઃ એતો બહુજ સારૂં થયું. મને તો **નવલશાનાં** લગ્નની વાત યાદજ રહી નહિ. પણ આવો લાગ વારે વારે આવતો નથી. વળી બ્રાહ્મણભાઇ

જોડે કામ છે માટે જોવાસારૂ હાલતો થોડાં પુસ્તકો અહીં મગાવીએ તો કેમ? એમાં કંઈ વધારે ખરચ બેસે એમ નથી."

"હા, તેમ થાયતો બહુ સારૂં"—કેશવલાલે જવાબ વાળ્યો.

"ઠીકની ત્યારે, તે બ્રાહ્મણને હું આજેજ મળીશ. પુસ્તકો જેમ તાકી-દથી અહીં આવે તેમ કરીશ. તમે કહો તો આવેથી હું તમને જોવા મોકલું?"

"હા, મોકલજોની."

"આજે તમે ઉજાણીમાં આવશો કેની? ત્યાં આપણે એ સંબંધી વધારે ખુલાસો કરીશું." પછી થોડી ઘણી આડીતેડી વાત કરી મમતારામ ત્યાંથી ગયો. કેશવલાલે કોઇ વાતે કબુલાત આપી નહિ પણ એણે સંતોષ માની લીધો કે ચાલો, એ મસે કેશવલાલને ત્યાં જવાની બારી તો ઉઘાડી છે. થોડી વારમાં ગુલાબવહુ, જે પાસેના ઓરડામાંથી બધું સાંભળતી હતી તે ત્યાં આવી ને મરોડમાં માર્મિક રીતે બોલી—"કાલે તમારી ઉજાણી નહિ હોત તો બહુ સારૂં થાત. તમે આજે જશો તે સોમવારે પાછા આવશો. ત્યારે મમતારામ આવતી કાલે નીચે કાળીને મળવા નહિ આવ્યો તો વળી મારે કાળી સાથે માથાફોડ થવાની."

"જોઇએ, કાલે મમતારામ આવે છે કે નહિ. એ જો આવવા ધારશે તો, ઉજાણીથી એને કંઈ બાધ આવવાનો નથી. માટે હવે તો ધીરજ રાખવી, ને આવતી કાલે શું થાયછે તે જોવું. પછીની વાત પછી.

પ્રકરણ ૮ મું.

વાલકેશ્વરમાં ઉજાણી.

ખાવું પીવું ને કરવી ઉજાણી.
પૈસા ભરીને પીવું ભાંગપાણી.

(નવીન કવિતા.)

બીજા પ્રકરણને અંતે લખવામાં આવ્યું છે કે વાલકેશ્વરને એક નાકે વિક્ટોરીઆ ઉભી રેહીને નવલશા, આનંદશંકર અને કરૂણાદાસ ધીમે ધીમે નથુશેઠની ધર્મશાળા તરફ ચાલતા ગયા. ઉજાણીમાં આવનાર પાત્રો જોડે વાંચનારની ઓળખ થઈ ગઈ છે, માટે હવે ત્યાંથી વાર્તાને આગળ ચલાવવામાં આવેછે.

રસ્તામાં કરૂણાદાસને આનંદશંકરે પુછ્યું કે ઉજાણીમાં કોણ કોણ આવવાના છે.

"આપણે ત્રણે જણાતો ખરા"—આનંદશંકરે જવાબ દીધો—"કેશવલાલ, ભ્રમતારામ, નથુશેઠ, નવલશાના બે પિત્રાઈ ભાઇઓ, નિર્મળદાસ અને રૈવાદાસ, ભીખારીલાલ અને વિહારીલાલ, એટલાતો ખરાને ખરા; બીજા બે ચાર જણા હશે પણ વધારે નહિ."

નથુશેઠની ધર્મશાળા નામનીજ ધર્મશાળા હતી. વસ્તુતઃ સારા સારા કોચ ખુરશીથી, ટેબલોથી, ગલીચાથી, હાંડી ઝુમ્મરોથી, મ્હોટા મ્હોટા આરસાથી, અને હામેહામ કાચનાં રમકડાં અને આરસપાહાણનાં પુતળાંથી સણગારેલો તે બહુ વિશાળ બંગલો હતો. બંગલાની ચોગરદમ પુષ્કલ ખુલી જગ્યા હતી. તરેહ તરેહનાં તેમાં સારાં સારાં ઝાડો અને ફુલપાનના રોપાઓ વાવી દીધાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે રંગ બેરંગી ચીનાઈ કાચનાં કુંડાંઓ નજરે પડતાં હતાં. ઘણે ઠેકાણે ઝાડપાનના રોપાઓમાં જાતજાતની બેઠકોની જુગતી કરેલી હતી. કેટલેક ઠેકાણે ફુવારાઓમાંથી પાણીની શેરો અદ્ભુત રીતે ચોતરફ છૂટાતી હતી.

ધર્મશાળામાં જતાં જતાં નવલશાએ ધોતિયાની પોટલી કરૂણાદાસના હાથમાંથી લઈ લીધી કે અંદરનાં સ્લીપર્સ, કરૂણાદાસ પોટલી જ્યાં ત્યાં મુકી દે તો બગડે નહિ. આનંદશંકરના હાથમાં નવલશાએ અપાવેલા જોડાની

જોડી હતી; અને કરૂણાદાસના હાથમાં છતરી હતી. પહેલાં તો ચાલતા ચાલતા ત્રણે જણા દીવાનખાનામાં ગયા; ત્યાં આમતેમ કોચ અને ખુરશી ઉપર બધાનાં પાઘડી લુગડાં પડેલાં હતાં. પણ ત્યાં કોઇ દીઠામાં આવ્યું નહિ. રસોડા તરફ હસાહસનો અવાજ કાને પડ્યો તેથી તેઓ રસોડા તરફ વળ્યા. રસોડાની જોડે સો આદમી સુખે જમે એવા એક ઓરડામાં નહાનાં નહાનાં છોકરાંઓ અને ભાઇઓ સાથે આવેલા પંદરેક મિત્રો ગુંછળું વળીને કોઇ પતવાળી ઉપર, કોઈ પાટલા ઉપર અને કોઈ ખુરશી ઉપર યથારુચિ આસનો કરી બેઠા હતા. વચ્ચોવચ **ભમતારામ** પથરાની નીસાઉપર ભાંગનો મસાલો વાટતો હતો. તેની પાસે **નથુશેઠ ભમતારામને** ભાંગ વાટવામાં મદદ કરતો બેઠો હતો. બીજા બધા ભાંગ વટાતી જોતા, અને આપસ આપસમાં ખુશમીજાજથી ગપ્પાં મારતા હતા. થોડે દૂર કેશવલાલ બેઠો બેઠો રસોઇ સારૂ શાક સુધારતો હતો. ત્યાં બે ત્રણ જણા એની પાસે રહ્યા રહ્યા પરચુરણ કામ કરતા હતા.

એ ઓરડામાં દાખલ થવા પહેલાં કરૂણાદાસ અને **આનંદશંકરે** હાથ લગાડ્યા વગર પગમાંથી જોડા કહાડી નાંખ્યા. **નવલશા** તો જોડા સાથે જ્યાં **નથુશેઠ** બેઠો હતો ત્યાં ગયો અને **ભમતારામની** છેક અડોઅડ આવ્યો કે **નથુશેઠે** એને વાર્યો.

"હાં હાં દૂર રહો"–**નથુશેઠ** હાથેથી **નવલશાને** દૂર કરતો બોલ્યો– "અહીં સુધી તે જોડા પહેરીને અવાય કે?"

એટલે **ભમતારામ**, જે નીચી મુડીએ ભાંગ વાટયા કરતો હતો તેણે **નવલશા** સામું જોયું અને જોડા સાથે છેક અહીં સુધી આવ્યો તેથી નાખુશ થતો એ બોલ્યો—"**નવલશા**, હજી તમે જેવા ને તેવાજ રહ્યા કે? બધા સુધર્યા પણ તમે સુધર્યા નહિ."

"જેવો તેવો પણ તમારા કરતાં ઘણો સારો છું." **આનંદશંકરે** વિકટોરીઆમાં કહેલી વાત યાદ કરતાં એ હસીને બોલ્યો.

"અરે, પણ તમે જોડા તો કહાડી આવો, પછી જોઇએ તેમ બોલોની"—**નથુશેઠે** કહ્યું–"વાણીઆ બ્રાહ્મણ થઇને રસોડા સુધી જોડા પહેરીને આવતાં શરમાતા નથી? અને કેશવલાલ તમે પણ **નવલશાને** કેમ કહેતા નથી?"

કેશવલાલ શાક સુધારતાં સુધારતાં **નવલશાને** આંખનો ઇસારો કરી

બોલ્યો—"એમ ચાલે નહિ. દીવાનખાનામાં ભલે જોડા રાખ, પણ રસોડા આગળ તો નહિજ લઈ અવાય. મેં તને કેટલીવાર કહ્યું છે કે ખરા સુધરેલામાં ખપવું હોય તો સમદૃષ્ટિ રાખવી. અને કોઇને દુઃખ થાય તેનાથી દૂર રહેવું."

"એતો તમે સુધારાની નહિ પણ જ્ઞાનની વાત કહી–" નિર્મલદાસ જે પોતાના ભાઈ રેવાદાસ જોડે ત્યાં આવ્યો હતો તે બોલ્યો–"કેમ મમતારામ, સમદૃષ્ટિ અને બધામાં દયા, એતો વેદાન્તની વાત કેની?"

નવલશા બોલ્યો– "જ્યારે વેદાન્તની અને સમદૃષ્ટિની વાત કરોછો, ત્યારે મને કહેવા દેશો કે ચામડાના જોડા છે અને આપણું શરીર પણ ચામડાનું છે તો પછી જોડા પહેરી અહીં આવવામાં આભડછીટ શાની?"

નિર્મલદાસ બહુ તીખલી અને હસમુખો હતો. નવલશાની રીતભાત એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે જોડા બગડતાં એનો જીવ કપાઈ જતો. તેથી રમુજ કરવાને એ બોલ્યો કે– "અને તું સમદૃષ્ટિ રાખવા માટે અહીં સુધી ચલકતા જોડા પહેરી આવ્યો છે કેમ?" નવલશાએ હા કહેતાં ડોકુ ધુણાવ્યું, એટલે એ બોલ્યો– "જોજે હોં–લાવ જોઇએ· તારા જોડાપર થોડું પાણી છાંટવા દે, પછી તારી સમદૃષ્ટિ જોઇએ." એમ કહીને જાણે કે ખરે પાણી છાંટવા જતો હોયની એમ ઉઠીને એણે નવલશા તરફ જવા માંડ્યું.

નવલશાએ જોયું કે મશ્કરીમાં રખેને એ ખરેખર પાણી છાંટે, કેમકે એવું તીખલ કરે એવો એ હતો તેથી પોતે દૂર ખસી ગયો. એટલે બધાજણા ખડખડ હસી પડ્યા કે નિર્મલદાસે ઠીક કીધી. કોઇને ગાંઠતો નહોતો તે કેવો ઠેકાણે આવ્યો. વિહારીલાલ કહેવત લાગુ પાડતો બોલ્યો– "જોયું વાર્યો નહિ કરે તે હાર્યો કરે તે આનું નામ."

થોડીવારે ભાંગ તૈયાર થઈ. તેને ખુબ ફીણ ચહડાવીને સર્વેના વાડકા નથુશેઠે પોતાને હાથે ભર્યા. પછી બધાએ ભાંગ પીધી. કેશવલાલે ફક્ત પીધી નહિં. થોડી ચોખ્ખી ભાંગ લઈ જઇને ધર્મશાળામાં એક સંન્યાસી ઉતર્યો હતો તેને એ આપી આવ્યો.

ત્યાર પછી થોડીવારે નમતે પહોરે બધા મિત્રો વાલકેશ્વર દર્શન કરવા નીકળ્યા. ત્યાંથી દરીઆ કીનારે ફરવા જવાનો ઈરાદો હતો. તે વખતે બધાએ વાસ્કુટ પહેરલાં હતાં. તેમાંથી ઘણાખરાનાં છેડા સાથ ઘડીઆળો બહાર દેખાતાં હતાં. માથે ટોપીઓ મુકી તેને ઠીકાઠીક કરતા હાથમાં કોઈએ લાકડી તો કોઇએ છતરી રાખી. કોઇએ ખીસામાંથી બહાર દેખાય એવી રીતે

રૂમાલ રાખ્યો. કોઇએ રૂમાલ ગળે બાંધ્યો ને કોઈએ તો હાથમાંજ રાખ્યો. એમ રોણમાં ને રોણમાં ઘડીઆળની સાંકળીના છેડાને અને સ્ટીકને હલાવતા હલાવતા બબ્બે ત્રણ ત્રણ જણા સાથે સાથે, માંહોમાંહે વાતો કરતા અને કંઈક નીશો ચઢવાથી ખુશ મીજાજમાં ચાલવા લાગ્યા.

નિર્મલદાસ સૌની પાછળ કરૂણાદાસ અને આનંદશંકરની જોડે વાત કરતો હતો. તે સૌ સાંભળે એમ બોલ્યો—" હજી સાંઝ પડી ને ભીખારીલાલ કેમ આવ્યો નહિ?" વિહારીલાલ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—"તમે એને કહેવાનું તો ભુલી ગયા નથી. બાકી એ આવવાને ચુકે એવો નથી."

" નારે"—વિહારીલાલે જવાબ આપ્યો—" આજેજ સવારના એણે કહ્યું કે હું જરૂર આવીશ. ટીપમાં બે રૂપીઆ ભરવાને એણે બહુ જીદ લીધી કે બધા ભરે ને મારી પાસથી નહિ લ્યો તો હું હવે આવીશ નહિ. આખરે એણે હા તો કહી હતી."

" કોણ જાણે"—રેવાદાસ વિચાર કરીને બોલ્યો—" વળી એનો કજીઓ તો નહિ જાગ્યો હોય."

" એનો કજીઓ સુવે છે ક્યારે કે જાગે"—વિહારીલાલ ભીખારીલાલની દયા ખાતો બોલ્યો—" બીચારો આજે પંદર વર્ષ થયાં કેસ પાછળ ખરાબ ખરાબ થઈ ગયો. એનો બાપ પણ લડતાં મુવો, ને એ ઘરડો થશે તોપણ કેસનો છેડો આવશે નહિ."

" સાળા એવું તે શું લડતા હશે?" નથુશેઠે પુછ્યું—" હાલમાં તો એને પચ્ચીસ રૂપીઆનો મહીનો કોરટમાંથી મળે છે કેની?"

" હા, પણ એવા એવા તો કેટલા પચ્ચીસ રૂપીઆ મહીને દહાડે ભાર થઇ જાયછે તે તમને શું જાણો? એ તો બધું કામ જાતે કરેછે. કોઇ સોલીસીટર નથી તોપણ બાઇ એ તો હાઇકોરટ છે એટલે ડગલે ડગલે પૈસા જોઇએ. ખરેખર જે જાય કરનાર તેનાં જાય ઘરબાર, એ કહેવત ભીખારીલાલને બરોબર લાગુ પડેછે." વિહારીલાલ બોલ્યા.

એતો હજી વધારે બોલતે પણ એટલામાં નિર્મલદાસે ભીખારીલાલને દુરથી આવતો જોઇને કહ્યું કે—" લો, પેલો ભીખારીલાલ આવે. એના હાથમાં કાગળનું બંડલ અને જનરી નો ખરીતો ભરી." એનાં બધાં લુગડાં અને પાઘડી ફાટેલાં તુટેલાં જોઈને એ બોલ્યો—" એના હાલ સદા આવાજ રહેવાના કે?"

૮

"પણ એ કેવો ભલો અને નિષ્કપટી છે. કાળા એટલા ભુતનાસાળા નહિ, એ કહેવત તમારે સત્ય માનવી"—વિહારીલાલે કહ્યું.

એવામાં ભીખારીલાલ હસતે મ્હોડે બગલમાં બંડળ ઘાલતો અને એક હાથે છતરી હલાવતો પાસે આવ્યો ને કહ્યું કે-"એક બીચારા ગરીબ આદમીનો કેસ મારા હાથમાં આવ્યોછે. એની પાસે ખરચવાને કંઇ નથી, પણ એ જીતે તો પચાસ હજાર રૂપીઆ મળે એમ છે. તેમાંથી અડધો અડધ ગાંઠના પૈસા ખરચીને જે કોઇ એને માટે લડે તેને આપવાને એ તૈયાર છે. મે એના દાવાની તપાસ કરી, અને એ જરૂર જીતશે; માટે કોઇની સાતસો આઠસો રૂપીઆ રોકવાની મરજી છે?" બધાએ મુંગા રહ્યા ને કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

એટલામાં વાલકેશ્વરનું દહેરૂં આવ્યું, એટલે તેઓએ બહાર બેઠેલા એક બ્રાહ્મણના છોકરા પાસે જોડા ઉતાર્યા, અને લાકડીઓ તથા છતરીઓ તેને સોંપી.

નવલશાનું ચાલત તો સ્લીપર્સ બગડવાની બ્હીકે અંદર જાત નહિ. પણ બધા દહેરામાં જવા લાગ્યા એટલે લાચારીએ એને પગમાંથી સ્લીપર્સ ક-હાડ્યાં. બ્રાહ્મણને ટોકી ટોકીને કહ્યું કે "જો જે, જોડાને સાચવજે, મેલા થવા દેતો નહિ." થોડુંક ચાલ્યા ને નવલશાએ પાછું ફરી બ્રાહ્મણ તરફ નજર કીધી કે જોડા સાચવે છે કે નહિ. પણ તે તો એક જણ બધા બ્રાહ્મણોને અડધી આપતો હતો તે લેવાને, નવલશાએ તેને ટોકી ટોકીને કહ્યું હતું તેની દરકાર કીધા વિના દોડયો. અડધી લેવાની લ્હાયમાં નવલશાનાંજ સ્લીપર્સ-પર પગ મુકાઈ ગયો તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ. નવલશાએ તો દૂરથી બ્રાહ્મણના છોકરાને દોડતો જોયો. સ્લીપર્સ બગડ્યાં છે તે તો બ્રાહ્મણની બેસ-વાની જગ્યા પાસે આવ્યો ત્યારેજ એના જાણવામાં આવ્યું. છેક પાસે આવી જોયછે તો એક સ્લીપરના પંજાને બ્રાહ્મણના પગનો કાદવ લાગેલો જણાયો; એટલે તો એના હોંસ કોસ ઉડી ગયા ને શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ. જો રૂમા-લથી લ્હોયતો કાદવ તરતનો લાગેલો હોવાથી ડાઘા રહે; કાદવને સુકાવાની વાટ જોય તો કોણ જાણે એ ક્યારે સુકાય; અને ત્યાંસુધી એનો જીવ કેમ રહે? એટલામાં બ્રાહ્મણનો છોકરો અડધો લઇને ત્યાં પાછો આવ્યો. નવલ-શાએ રોષમાં તેને બે ચાર ધપ્પા લગાવી દીધા, અને ગાળ દઇને કહેવા લાગ્યો કે "આ શું કીધું? તને જોડા સાચવવા રાખ્યો તે આવી રીતે કે." બ્રાહ્મણે જોયું કે ભુલતો થઈ ખરી, પણ તેટલા માટે તે કાંઇ નવલશાનો

ધપ્પો ખાઈ રહે તેવો નહોતો. તેમાં વળી **નવલશા** ગાળો દેવા લાગ્યો એ-ટલે એને પણ ક્રોધ ચઢ્યો. **નવલશા**ને સામો મારવા દોડ્યો અને હોહા થઈ રહી. બીજા બ્રાહ્મણો વચમાં પડ્યા. બધા જણ છોકરાને ટપકો આપી કહેવા લાગ્યા કે જજમાનને મરાય નહિ; અને **નવલશા**ને કહેવા લાગ્યા કે "શેઠ તમે બ્રાહ્મણના છોકરા સામે હાથ ઉઠાવો એ સારૂ નહિ." પછી હાંસાતોસી-નું કારણ પુછાતાં, **નવલશા**એ બગડેલું સ્લીપર બ્રાહ્મણોને બતાવ્યું. તેઓ તો ધારતા હતા કે શેઠના જોડા કોઇ તફડાવી ગયું હશે, કે કોણ જાણે શું એ હશે, નહિ તો શેઠ કંઈ આટલા બધા ખીજાઇ જાય નહિ. પણ જોડા બગડે તેમાં આટલો બધો કજીઓ કરે, એ તેઓને દુર્ઘટ લાગ્યું. એટલામાં એના મિત્રો દર્શન કરીને હસતા હસતા બહાર આવ્યા.

નવલશા સ્લીપર્સની ખટપટ કરતો હતો, તે વખતે દહેરામાં એક હ-સવા જેવી વાત બની.

બધાના હાથમાં બીલીપત્ર આપીને બ્રાહ્મણ મ્હોડેથી સંસ્કૃત શ્લોક બોલતો શિવની પાસે છાબ લઇને ઉભો હતો. બીજાઓ આગળ પાછળ હાથમાં બીલ લઈને ઉભા રહ્યા. ઘણાએ પોતાને માથેથી ટોપીઓ ઉતારી હાથમાં લીધી. **ભી**ખારીલાલ બહારો બહાર આવ્યો હતો તેથી એને માથે પાઘડી હતી તે ઉતારીને એક હાથમાં ધરી રાખી; ને બીજા હાથમાં બીલીપત્ર લઇને પોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન ધરતો એ ઉભો. એટલામાં **વિ**હારીલાલ જે એની સન્મુખ હતો તેને, પાછળથી કોઇનો આંચકો લાગ્યો. ધબ્ લેતો કે એનો હાથ **ભી**ખારીલાલની પાઘડી પર પડ્યો ને એક ગોલાંટ આવી ગઈ. **ભી**ખારીલાલે પાઘડી જોરથી ઝાલી રાખી નહોતી. તેથી વિહારીલાલના આં-ચકાની સાથે પાઘડી હાથમાંથી ગઇ ને પોતે પણ પડતો પડતો સહેજમાં બચ્યો. સર્વે જણાઓએ ખડ ખડ હસવા માંડ્યું અને ગમત માનવા લાગ્યા. **ભી**-ખારીલાલે પાઘડી લીધી. ત્યાં ભીનું હતું અને લોકોનાં પગલાં પડવાથી બધે કા-દવ જેવું થઈ રહ્યું હતું, તેથી ધોતીઆના છેડાથી પાઘડી લુછતાં લુછતાં બધા સાથે એપણ હસવા લાગ્યો.

થોડી વારમાં બધા હસતાં હસતાં બહાર આવ્યા ત્યારે ઉપર જણાવ્યું તેમ **નવલશા**ની આસપાસ બ્રાહ્મણો વીંટળાઈ વળ્યા હતા.

નવલશા એક તો ચ્હીડાયો હતો. તેમાં વળી બીજા બ્રાહ્મણો પેલા છો-કરાનો પક્ષ ખેંચવા લાગ્યા તેથી એ ભાઇનો વધારે મીજાજ ગયો. તેવામાં

એના મિત્રો એની પાસે આવી લાગ્યા, અને તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે નવલશાનું સ્લીપર કાદવથી બગડેલું હતું. એનું મ્હોં ઉતરી ગયલું હતું. બધાની જોડે જાણે કજીઓ કરવા તત્પર થઈ રહ્યો હોય એવો તેને જોઇને તેઓના હસવાનો પાર રહ્યો નહિ. આ પણ ઠીક થઈ, અંદર ભીખારીલાલની પાઘડી પડી અને બહાર નવલશાનો જોડો બગડ્યો. જોડો બગડ્યો તે તો સમજ્યા, પણ નવલશાનો ચહેરો જોઇને તેઓનું હસવું સમાયું નહિ. તેથી પાઘડી પડવાની વાત યાદ કરીને અને નવલશાનું કોકું જોઇને બધા પેટ દાબી દાબીને હસવા લાગ્યા.

નવલશાનો મીજાજ હવે છેક હાથથી ગયો. તે વખતે એની પાસે કરૂણાદાસ હતો. બધા ભેગું એને પણ હસવું તો આવ્યું, પણ પોતાનું મ્હોડું ડાવકું રાખીને નવલશાની પાસે જઇ એ કંઇ બોલવા જતો હતો, તેવામાં નવલશાનો તોબરો જોઈ એનાથી પણ ખડખડ હસી દેવાયું, નવલશાએ જાણ્યું કે મારી એ મજાક કરેછે તેથી ક્રોધને વશ થઇને કરૂણાદાસને એ મારવા દોડ્યો. પણ એટલામાં સમતારામે નવલશાનો હાથ ઝાલી લીધો. નવલશા ખરેજ ગુસ્સે થયો હતો ને વધારે હસવાથી વાત વધી પડશે ને હસવાનું ખસવું થશે એમ ધારી સર્વેને તેણે સાન કરી કે હવે હસવાનું બંધ રાખો તો સારૂં. પછી નવલશાને રાજી રાખવાને બ્રાહ્મણના છોકરાનો બહુ વાંક નહિ છતાં તેઓએ તેને બહુ ઠપકો આપ્યો ને નવલશાના જોડા બગડ્યા માટે કંઈ પણ આપ્યા વગર, ત્યાંથી બધા દરીઆ કીનારે ફરવા ગયા.

પ્રકરણ ૯ સું.

નવલશાનું 'કોરર્ટીંગ.'

પીપળપાન ખરતાં–હસંતી કુંપલીઆ.
અમ વીતી તમ વીતશે–ધીરે બાપુડીઆ.

અમ બીગરે તો બીગરે ભાઈ–તુમ બીગરો તો રામ દુહાઈ.

સમતારામ નવલશા સાથે જાણે કે કંઈ નહિ બન્યું હોય એમ આડી તેડી વાત કરતો ચાલવા લાગ્યો. રોષમાં અને રોષમાં નવલશા કોઇની જોડે

કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેથી ભીખારીલાલે એની પાસે જઇને મમતારામ જોડે વાત ચાલુ રાખી. નિર્મલદાસ અને નથુશેઠ થયલી વાત સંભારીને અને નવલશાના મ્હોંનો દાથરો યાદ કરીને, રહી રહીને હસ્યા કરતા હતા. તેઓને કરૂણાદાસ વારતો કે જવા દોની, હજી એનો મીજાજ ઠેકાણે આવ્યો નથી. એમ ચાલતાં ચાલતાં દરીઆ કીનારે આવ્યો અને બધા જેમ ફાવ્યું તેમ પથરા ઉપર બેઠા. નિર્મલદાસ મહોટો ઘાંટો કહાડીને ગાવા લાગ્યો કે "જ-મકા અજબ તડકા બે—તું કયાં જાને લડાકા બે." નવલશા મુંગો બેસી રહ્યો. થોડીવારે એનો રોપ ઉતરવા માંડ્યો તેથી, એના મનમાં એમ આવ્યું કે બ્રાહ્મણના છોકરાને મારવા જતો હતો તેનું તો કંઈ નહિ, પણ કરૂણાદાસ ઉપર હાથ ઉગામ્યો તે કંઈ ઠીક થયું નહિ. એવા વિચારથી એના મનમાં કંઇક દલગીરી લાગી તેથી એ મુંગોજ બેસી રહ્યો. નવલશાને પાછો ઠેકાણે આવતો જોઇને નિર્મલદાસે મજાક કરવાને વાસ્તે એને કહ્યું કે– "લાવ તારા જોડા હું સાફ કરી નાંખું." કરૂણાદાસને આંખની સાન કરી કહેવા લાગ્યો કે– "અને તું કહેતો કરૂણાદાસ સાફ કરે, પછી કંઈ છે?" સ્લીપર ઉપર કાદવ હવે છેક સુકાઇ ગયો હતો તેથી નવલશાએ રૂમાલથી બગડેલું સ્લી-પર સાફ કીધું, ને મેલો થયલો રૂમાલ ખીસામાં મુકી, નવો રૂમાલ બહાર કહાડીને હાથમાં રાખ્યો.

એમ બધે સુલેહ પથરાતી જોઇને નિર્મલદાસે દેવાલય આગળ બનેલી વાત પાછી ઉચકી અને કહ્યું કે– "તારા કરતાં આ ભીખારીલાલ ભલો કેની કે એની એકની એક પાઘડી વિહારીલાલનો આંચકો લાગવાથી પડી ગઈ અને બગડીએ ખરી, પણ એતો કંઈ ચ્હીડાયો નહિ? સામો બધાની સાથે હસવા લાગ્યો, પણ તું તો એટલો રીસાયો હતો કે મનાવવો પણ ભારી પડે."

"જુઓની એની પાઘડી કેટલી બધી બગડી છે?"–નથુશેઠે કહ્યું અને વાત યાદ આવવાથી ખુબ હસતા હસતા એણે ભીખારીલાલની પાઘડી લ-ઇને નવલશાને બતાવી.

કરૂણાદાસે વાતમાં વાત નીકળતાં નિર્મલદાસને કહ્યું હતું કે નવલ-શાએ લગ્ન સારૂ ત્રીસ જોડી ખરીદી છે, તે હકીકત યાદ આવવાથી એ બોલ્યો– "તને શું, તું તો કાલથી બીજી જોડ પહેરશે પણ આ ભીખારીલાલ તો એની બગડેલી પાઘડી છ મહીના ચલાવશે, કેમ ભીખારીલાલ?"

"અને રીસમાં ને રીસમાં દર્શન કરવાએ નહિ ગયા એ કંઇ ઠીક નહિ–" ભમતારામ બોલ્યો– "માટે પાછા ફરતાં દર્શન કરજો, એમાં દેવતાએ શું ચોરી કીધી કે દર્શન નહિ કીધાં."

"કેમ હવે–" નિર્મલદાસે પુછ્યું–"કરૂણાદાસ ઉપર તો રીસ નથી કેની?"

નવલશા હસી પડ્યો. કરૂણાદાસ તરફ જોઇને પાછું હસ્યો. બીચારો કરૂણાદાસ દીલમાં પાપ નહોતો રાખતો તેથી તે બોલ્યો—"હોય, ખીજાઇ જાય ત્યારે એમ પણ થાય. એમાં શું?" વળી નવલશાને ભલું મનાવવાને એણે કહ્યું–"હું તપુંછું ત્યારે મારાથી પણ એમ થઈ જાયછે."

પાછા ફરતાં અંધારૂં થવા આવ્યું હતું. દરીઆ કીનારે બહુ મસ્તી કરવાથી અને ભાંગ બહુ ચહડવાથી, સૌને કકડીને ભુખ લાગી. તેથી ધર્મશાળામાં આવતાં વારને, બધા રસોડા તરફ રસોઇને કેટલીવાર છે તેની તપાસ કરવા ગયા. રસોઇને થોડી વાર હતી માટે બધા આમ તેમ વીખરાઈ ગયા. કેશવલાલ જમવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એણે પાટલા મુક્યા, ને બધા જમવા બેઠા.

અડધું જમણ થઈ રહ્યું અને પાંતરાંઓના ઉન્હા ઉન્હા ધાણ પીરસાતા હતા તે વખતે ભમતારામ અને આનંદશંકર વારાફરતી સંસ્કૃત શ્લોકો બોલવા લાગ્યા. દરેક શ્લોકને અંતે બધા ભમતારામની સાથે મહોટા મહોટા ઘાંટા કહાડીને, હસતાં હસતાં, ને હાથના ચાળા કરતાં કરતાં, **હરા–હરા–મહાદેવ** બોલતા હતા.

નિર્મલદાસને હવે સૂર છુટ્યું. તેથી એક શ્લોક એ પણ બોલ્યો.

"મોટો દેવ તું વિશ્વનાથ વિનવું તારો સદા દાસ જે,
"પીડાયો અતિ ભાગ્ય ભાર ખમતાં આવ્યો તજી વાસ જે;
"ખોયું છે નિજ રાજપાટ સરવે દેવું થયું હેમનું,
"દેવાને દરશાવ માર્ગ સવળો હાવે કરૂં કેમનું."

એમ બે ત્રણ વાર બોલ્યો પણ પાછો વારો આવતાં એકે શ્લોક યાદ આવ્યો નહિ ત્યારે બધાને હસાવવા "છન્જ્યા જાળીઆ માળીઆ ખૂબ છાજે, રૂડાં બારીએ બારણાંતો બિરાજે" એટલુંજ બોલીને **હરા હરા મહાદેવ** કીધા. બધા જણે વધારે મહોટા મહોટા ઘાંટા પાડીને અને ખુબ હસીને એની સાથે **હરા હરા મહાદેવ** કીધા.

જમી રહી એક ગોળ ટેબલ ઉપર પાનસોપારીની રકેબી પડી હતી

બોલશું ચાલશું. આજે મેં મારો ફોટો પડાવ્યો છે તેમાંની એક છબી હું વીજળીને આપીશ. મારૂં ચાલશે તો હું એની જોડે એકલો ફરવા જઈશ અને મીઠી મીઠી વાતો કરીશ. પણ સાથે ફરવા જવાનું કેમ બનશે તેનો મને વિચાર થાય છે."

"કોર્ટ કરશો તે લગ્ન પહેલાં કે પછી ?" વિહારીલાલે પુછ્યું. આનંદશંકર હસીને બોલ્યો–"હે હે હૅં વિહારીલાલ તમે ઘેલા થયા છો કે શું ? વળી કોરટીંગ તે કંઇ પાછળથી થતું હશે. પરણ્યા પછી તે કોર્ટ થાય કે ? કેમ નવલશા ખરૂં કેની."

"અલબત નહિ"–નવલશા રોબમાં અને રોબમાં બોલ્યો.

નવલશાની આવી સુધરેલી વાત સાંભળી બધા છક થઇ ગયા. (પણ નવલશા ધારતો હતો તે કારણથી નહિ.) નિર્મલદાસ, આનંદશંકર અને કરૂણાદાસ મ્હોં વિકાસી એના સામું જોઇજ રહ્યા. નથુશેઠને તો એમજ લાગ્યું કે નવલશા બડો લાહેર છે. નવલશાથી નિર્મલદાસ ઘણે વર્ષે મ્હોટો હતો. પણ નિર્મલદાસ એની સાથે સમવયનો હોય એમ વર્તતો. આવી આવી મજાક મશ્કરી તેને બહુ ગમતી તેથી તેના દેખતાં નવલશાને બોલવા ચાલવાને બધી વાતે છુટ હતી. થોડો વાર રહીને નવલશાને શીખામણ આપતો એ બોલ્યો.

"સારૂં થયું નવલ કે આજે આ વાત નીકળી. બાકી મને ખબર નહોતી કે તું આટલો બધો સુધરી ગયો છે." પછી એને એવા કામથી વારતો હોય એમ કહ્યું.–"આપણી માહોમાંહે તું આવું ઘેલું ગાંડું બોલ્યો તેની તો ફીકર નહિ પણ સાસરે આવા ચાળા કરીશ કેની તો નકામું ફુલસુંઘણું ખોઈ બેશશે માટે—

"હવે બોલ્યું" નવલશા તિરસ્કારપૂર્વક વચમાં બોલી ઉઠ્યો.–"પારકાની બૈરી સાથે એમ બોલીએ ચાલીએ તો ફીકર. પણ તમે કેશવલાલની દેખાદેખીએ ચાલોછો એટલે એ બધું તમને ખોટું લાગશે. પણ અમારા બધાના વિચાર તમારાથી જુદા છે."

"ભાઈ, તમે તમારી વાત કરોની ?" ભીખારીલાલે હસીને કહ્યું–"અમને બધાને ક્યાં ખરડો છો ? વસ્તુતઃ તમારા વિચાર ખોટા નહિ હોય પણ કેવળ એકલાથી સુધારો થવાનો નથી એ વાત હજી તમારે શીખવાની છે."

નથુશેઠ કોરટીંગનો અર્થ જાણતો નહોતો તોપણ એ નવલશાનો

"તમારી બૈરી તમારા જેવા વિચાર ધરાવે છે ?" મમતારામે ઉત્તર આપ્યો—"તેતો હજી નહાની છે, પણ તમારાં સાસરામાં તમારા વિચારને પસંદ કરનારા કોણ કોણ છે ? વધારે તો રહ્યું, તેઓ તો જાણે દેશના રહ્યા એટલે એવા હોય, પણ ખુદ તમારાજ ઘરમાં, તમારા માબાપ કે બહેન અંગ્રેજી રીતનું અનુકરણ કરવા તત્પર છે ?"

નવલશા કંઈ બોલ્યો નહિ. બીજા બધા મમતારામના મતને મળતા થયા ને તેઓએ નવલશાની વતી જવાબ આપ્યો કે ના.

"વારૂ ત્યારે"—મમતારામ પાછો બોલ્યો—"આટલું તો સિદ્ધ થયું કેની કે આવાં આવાં સુધારણાં એકલાના કરતાં જનસમૂહ પર વધારે આધાર રાખેછે. જ્યાંસુધી જનસમૂહ તમારા જેવા વિચારને અનુમોદન નહિ આપે ત્યાંસુધી તમે જે જે કરશો તેમાં નોખા ને નોખાજ પડશો, ને વળી વટાવમાં છોકરવાદમાં ખપશો."

નવલશા કંઇ સમજ્યો નહિ.

"તમે કેવી રીતે ચાલશો તેની મને થોડીજ લેવા દેવા છે."—મમતારામે કહ્યું —"પણ જાણવા છતાં તમને શીખામણ ન આપું, તેનો દોષ મારે માથે રહે માટે તમને કહું છું કે એક વખત એવો પણ આવશે કે મારા બોલ તમને સાચા લાગશે."

એવામાં કેશવલાલ આવ્યો ને બધી વાત બંધ પડી.

પછી નથુશેઠે બ્રાહ્મણને વરદી આપી કે રાતના બાર વાગતે કાફી બનાવે. દુધ તો વધેલું હતું, પણ કાફી નહોતી તે વાત બ્રાહ્મણે શેઠને જણાવી. મમતારામે તથા કેશવલાલે એને સમજાવ્યો કે હજી તો આપણે હમણાંજ જમ્યા છઇએ માટે કાફી કરાવવાનો વિચાર માંડી વાળો.

પરંતુ નથુશેઠે કાફી પીવાની જીદ લીધી. વાલકેશ્વરમાં મોડું થઇ જવાથી કાફી મળવી મુસ્કેલ હતી તોપણ નથુશેઠે રાતના દશ વાગતે બ્રાહ્મણને શેહેરમાં મોકલ્યો કે કાફી લઈ આવે. એ પ્રમાણે રાતના બાર વાગ્યાસુધી જેઓ જાગતા હતા તેઓએ કાફી પીધી. બાદ થોડો વખત પાનાં ટીપ્યાં, ને મોડી રાત થતાં તેઓ પાનાથી કંટાળ્યા, પણ જાગવું તો ખરૂં તેથી મસ્તી તોફાન કરવા લાગ્યા. નથુશેઠ બધાના ઉપર તકીઆ ફેંકવા લાગ્યો. તેઓનાં ઓઢવાનાં ખસેડી મુક્યાં, બધી બારીઓ ઉઘાડી નાંખી કે અંદર ખુબ પવન આવે ને તેઓ સુતેલા જાગે. એ રીતે એ બધાને હેરાન કરવા લાગ્યો. રાતના

એ વાગતે બહુ શોર બકોર થઇ રહ્યો તેથી કેશવલાલે નથુશેઠને સમજાવ્યો કે કોચ ખુરશી ભાંગશે તો માનો ઠપકો મળશે. મસ્તી તોફાન કરી એ શેઠ થાકી ગયો હતો તેથી થોડીવાર સુધી હા ના કરીને સુઇ ગયો. એના સુવા પછી બધે થોડી વારમાં શાંત થઇ ગયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સંન્યાસી.

જો મૈં જાનું તું ક્યા જાને,
ફરમાયા મેરે મૌલાને;
નૂરીમે નૂર સમાજાને,
આદમકું આદમ ક્યા જાને;
સોરબકી મરજી ક્યા જાને,
દુનીઆ મતલબ અપની જાને;

પ્હો ફાટતાં કેશવલાલ ઉઠ્યો. ન્હાઇ ધોઇ પાઠ પૂજા કરી પરવારી ઘડીઆળમાં જોયું તો સાડા છ થયા હતા. હજી કોઇ જાગ્યું નહોતું. કેટલાક મોડા સુતા તેથી અને કેટલાક અત્યારે ઉઠીને શું કરીએ એવા વિચારથી પડ્યા પડ્યા ઉંઘતા હતા. તેથી કેશવલાલ, સંન્યાસી ઉતર્યાં હતો ત્યાં ગયો.

નથુશેઠની ધર્મશાળામાં એક મ્હોટા આંબાના ઝાડની નીચે સંન્યાસીએ પોતાનું આસન કરેલું હતું. રાત્રિએ પણ તે ત્યાંજ પડી રહ્યો હતો. ગઈ કાલે તે મુંબઈ શેહેરમાં આવ્યો હતો, પણ શેહેરમાં ઉતરવાનું એવા લોકને બીલકુલ પસંદ પડે નહિ માટે વાલકેશ્વર આવ્યો. તે વખતે ધર્મશાળા બહાર કેશવલાલ ઉભો હતો, તેણે સંન્યાસીને પ્રણામ કીધા ને પુછ્યું—"મહારાજ! આપનો મુકામ ક્યાં છે?" સ્વામીએ જણાવ્યું કે હું તરતનો મુંબઈ આવેલો છું અને આસન સારૂ જગ્યા સોધું છું. કેશવલાલે તેને બંગલામાં ઉતરવાનો આગ્રહ કીધો, પણ સંન્યાસીએ તેની ના કહી ને આંબાનાં વૃક્ષની નીચે પોતાનું આસન માંડ્યું. આઠમાં પ્રકરણમાં જણાવ્યું તેમ ચારેક વાગે કેશવલાલે એને ચોખ્ખી ભાંગ આપી જે એણે ખુશીથી પીધી. એને જમાડવા સારૂ કેશવલાલે બહુ કીધું, પણ નોખી રસોઈ કરવાની તો

એણે ના કહી ને બધાને સારૂ રસોઇ થાય ત્યારે ભોજન લેવાનું એણે જણાવ્યું. તેથી રાતના સૌના જમવા પહેલાં કેશવલાલના કહેવાથી રસોઇઓ થાળી ભરી એને જમાડી આવ્યો. સંન્યાસી બહુ મિતાહાર હતો. જોકે સવારનો એ ભુખ્યો હતો છતાં બહુજ થોડું ખાધું. એની સાથે એક કમંડલુ અને વ્યાઘ્રચર્મ હતાં. હાથમાં દંડ નહિ પણ કોઇ ઝાડની લાકડીનો સોટો અને પગમાં પાવડી હતી. તે સિવાય બીજું કંઇ પણ એની પાસે નહોતું. એણે લંગોટ વાળી, ગેરૂથી રંગેલું એક જીર્ણ વસ્ત્ર કમ્મરપર બાંધી દીધું હતું. બાકી બધું અંગ છેક ઉઘાડું હતું. સારી રાત થોડી થોડી ઠંડી છતાં એમ ઉઘાડો ને ઉઘાડોજ આંબાનાં તરતળે એ પડ્યો રહ્યો. રાતના એક પહોરની નિદ્રાથી એને આરામ મળ્યો. હજી તો ધર્મશાળામાં નથુશેઠ અને તેના મિત્રો મસ્તી તોફાન કરતા હતા એટલામાં સંન્યાસી જાગ્યો. ન્હાઈ ધોઇને જલદીથી પરવારી, વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેઠો બેઠો વેદનો ને ઉપનિષદોનો જપ કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં અજવાળું થયું અને થોડી વારમાં કેશવલાલ ત્યાં આવ્યો.

કેશવલાલની સાદી અને વિનીત રીતભાતથી તથા એની શ્રદ્ધાથી સંન્યાસીને સંતોષ થયો હતો તેથી કેશવલાલને બહુ ભાવથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પગે લાગીને કેશવલાલ એની પાસે ભોંયપર બેઠો.

સંન્યાસીનું વય એંસીથી નેવું વર્ષનું હશે, પણ તે જરાએ વૃદ્ધ જણાતો નહિ. એનું પાંચ હાથ ઉંચું અને હૃષ્ટપુષ્ટ નિરોગી શરીર જોઇને કોઈ એની ઉમ્મર પચાસ વર્ષથી વધારે લેખે નહિ. વીર્યબળે, યોગબળે, અને વિદ્યાબળે એનું બધું શરીર લસલસતું હતું. બધું માથું બોડકું હોવાથી એનું ભવ્ય કપાળ વધારે ભવ્ય દીસતું. એનું વિશાળ કપાળ, કાળાં તેજ મારતાં અને સ્થિર રહેતાં નેત્રો, શાંત ગભીર અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, અને શિર આગળ છાઇ રહેલા તેજના અંબારથી એની મૂર્તિ ખરેજ અલૌકિક દીસતી. એ પ્રમાણે સંન્યાસીની છબી બધાના ચિત્તને આકર્ષક અને આહ્લાદક લાગતી. પોતે બહુ વિદ્વાન અને યોગમાં કુશળ હતો એમ એની મનહર આકૃતિપરથી અને કંચન પેઠે ચકચકતા શરીર પરથી સ્પષ્ટ દેખાતું.

કેશવલાલને યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો થોડો ઘણો અભ્યાસ હતો. પ્રાણાયામ અને યોગની ક્રિયાઓ શીખવાનું એને બહુ મન હતું તેથી થોડી વારમાં સંન્યાસી આગળ એણે યોગસંબંધી વાત છેડી. એને સંસ્કૃત આવડતું જોઇને અને એનું યોગશાસ્ત્રીય જ્ઞાન તરફનું વળણ જોઇને સંન્યાસી વધારે પ્રસન્ન થયો. કેશવલાલની એ વિષયમાં શ્રદ્ધા છે એવી પોતાને પતીજ એકવાર

પછી કે સંન્યાસી બહુ પ્રેમથી અને ખુલાસાથી વાત કરવા લાગ્યો. કેશવલાલે પુછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર ચિત્તમાં ઠરી રહે એવી વાણીથી મધુર રીતે એણે આપ્યા. કેશવલાલ સંબંધી કેટલીક માહીતી એણે મેળવી. એવી વાત ચાલતી હતી એટલામાં, સંન્યાસી એકાએક બોલતો બંધ પડયો. પાંચેક મીનીટસુધી મૌન ધારીને બેસી રહ્યો. પછી જાણે કે એને કોઈ અંદરથી પ્રેરતું હોય તેમ, પ્રકૃત વિષયથી અસંબદ્ધ, પોતાના ગુરુની એક વાત એણે કહાડી અને વાર્તા કહેવાની શૈલીથી તે કેશવલાલને સંભળાવવા લાગ્યો.

સંન્યાસીએ કેશવલાલ સાથે હિંદુસ્થાની ભાષામાં વાત કીધી હતી, પણ આ વાત તો ગુજરાતી એની સ્વદેશી ભાષા હોયની, તેવી સફાઇથી ને છટાથી એ કહેવા લાગ્યો. કેશવલાલ વિસ્મય પામવા લાગ્યો, તથાપિ સંન્યાસીનું કહેવું એણે મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કીધું.

લોકો મને આનંદગિરિને નામે ઓળખે છે. જગદ્અભિવંદનીય સ્વરૂપ અને પૂજ્યપાદ મારા ગુરુ શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ સુમારે સો વર્ષ ઉપર એક મહાપર્વને સમયે નાસક યાત્રાર્થે નીકળ્યા હતા. માર્ગમાં એક ગિરિ પરથી ઉતરતાં દૈવયોગે એમનો પગ સરી પડ્યો, અને પોતે અફળાતા ઝીંકાતા પાસેની ખાઇમાં પડ્યા. સોએક કદમ સુધી ગબડ પછડાયા પછી, કોઈ ઝાડનું ઠુંઠું એમના શરીરની આડું ન આવ્યું હોત તો ગુરુશ્રીના શું હાલ થાત તે કહેવાતું નથી. અચાનક રીતે પોતાનો પગ સરી પડ્યો તેથી અને આડા અવળા પથ્થરોમાં ગબડ ગબડ્યા તે કારણને લીધે, પડતાંને વાર એમની સુધ સાન જતી રહી. કેટલીવાર એમ બેશુદ્ધ થઇ રહ્યા તે જણાયું નહિ. પણ જ્યારે કંઈક કળ પડી અને શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે એક ભલા વાણીઆને પોતાની સારવાર કરતો જોયો. એ વાણીઓ ઇશ્વરેચ્છાએ ત્યાંથી નાસક યાત્રા નિમિત્તે જતો હતો. તેણે ગુરુશ્રીને ખાડમાં ગબડતા જોયા. એ ખાડમાં ઉતરવાનો જરાએ વગ નહોતો તથાપિ, જીવ જોખમમાં નાંખીને તે અંદર ઉતર્યો. ગુરુજી પાસે આવીને જોય છે તો મહારાજના હાથપગ લચકાઈ ગયલા જણાયા. બોલવાની કે ઉઠીને બેઠા થવાની હોંસકોંસ તેનામાં રહી નહોતી. પરન્તુ પોતે વનસ્પતિવિદ્યામાં કુશળ હતા તેથી જેમ તેમ વાણીઆને અમુક વૃક્ષનાં અને વેલનાં પાંતરાં તથા મુળીઆંઓ આણવાને સમજાવ્યો. કેટલીક જડી બુટ્ટીઓનો રસ પોતાને અંગે શરીરે એમણે વાણીઆ પાસે લગડાવ્યો. કેટલાંક પાંતરાંઓને ભાંગેલાં હાડકાંપર મુકાવી પાટા બંધાવ્યા. ગુરુશ્રીએ મગાવેલી જડી બુટ્ટીઓ સોધીને આણવામાં ઘણો કાળ વીતી ગયો; કેમકે

તે વાણીઓ ધણીકનાં નામ જાણતો નહોતો, અને ધણીકને જુદે નામે
ઓળખતો; તેથી અહીંથી તહીં વનસ્પતિની ખોળમાં ફરતાં ફરતાં, લાવીને
તે ગુરુજીને બતાવતાં બતાવતાં, કેટલીક ન મળવાથી બીજા ઝાડપાલાની
સોધમાં જતાં જતાં, તેઓનો રસ કહાડીને છેલ્લે સંન્યાસીના કહેવા પ્રમાણે
પીછોડીથી અને પાઘડીના ચીરા કરીને પાટા બાંધતાં બાંધતાં, એક આખો
દિવસ નીકળી ગયો. તથાપિ તે વાણીઓ મહારાજશ્રીની સેવામાં તત્પર રહ્યો;
ખાવાપીવાની પણ દરકાર કીધી નહિ. પાટા બંધાવ્યા પછી થોડી વારે ગુરુ-
જીને આરામ મળ્યો. પણ શરીર છેક હાલ હવાલ થયું હતું તેથી પોતે જ્યાં
પડ્યા હતા ત્યાંજ, કંઇક દુ:ખમાં અને કંઇક બેશુદ્ધિમાં પડી રહ્યા ને ત્રિજે દિ-
વસે જાગ્યા. તે વખતે પણ પેલો વાણીઓ મહારાજની પાસેજ બેઠો બેઠો
સેક તથા સારવાર કરતો હતો. ત્રિજે દહાડે બધા પાટા છોડાવી, તાજી વન-
સ્પતિ મગાવી, પાછો બધો શરીરે રસ ચોપડાવ્યો ને પાટા બંધાવ્યા. એમ
ચાર પાંચ વાર થયું ત્યારે ગુરુજીનું શરીર કંઇક ઠેકાણે આવ્યું. પરન્તુ જે
પર્વ નિમિત્તે તેઓ બન્ને નાસક જવા નીકળ્યા હતા તે વીતી ગયું. વાણીઓ
પુણ્યશાળી કે ત્યાંથી ચસ્યો નહિ. ગુરુ મહારાજની સેવા ચાકરી શિષ્યભાવે
કર્યા કીધી. એમ કરતાં કરતાં એક માસ પછી ગુરુશ્રીમાં ઉઠવા બેસવાની
શક્તિ આવી. બન્ને જણ ધીમે ધીમે મજલ કાપતાં નાસક ગયા. ગુરુજી યોગ-
વિદ્યામાં બહુ પ્રવીણ હતા તેથી તેની સાધનાએ નાસક પહોંચ્યા ત્યારે એ-
મનું શરીર ઘણુંખરૂં પાછું ઠેકાણે આવી ગયું. નાસકમાંથી વાણીઓ એમ-
નાથી જુદો પડ્યો, અને થોડા દિવસમાં મુંબઈ પાછો આવ્યો. મહારાજશ્રીએ
એને આશીર્વાદ આપ્યો, પણ તે વખતે બીજું કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યા નહિ.

ઘેર આવીને વાણીઓ જુવેછે તો દહાડ બે માસ સુધી એની કંઈ ખ-
બર અંતર ન સાંભળવાથી બધે હોહાકાર થઈ રહ્યો હતો. જો એ થોડોક
વધારે મોડો આવ્યો હોત તો એની ઉત્તરક્રિયા પણ કરી નાંખી હોત! પણ
એટલામાં સારે ભાગ્યે વાણીઓ ત્યાં જીવતો આવી પહોંચ્યો. એનાં સગાં
વહાલાં તથા ભાઇબંધુઓ, એને કંઇ ખબર ન મોકલી માટે ઠપકો દેવા લાગ્યાં,
તેથી વાણીઓ તો ચુપ થઈ ગયો ને હાંસી થવાની બ્હીકે, આમ મોડું
આવવાનું કે કંઈ ખબર ન મોકલવાનું ખરૂં કારણ પોતાની બૈરી સિવાય
કોઇને પણ જણાવ્યું નહિ.

નાસકમાં બે માસ રહીને મારા ગુરુ પાછા વળતાં મુંબઈ ગયા. એક
ક્ષણવાર પણ તમે તમારા મનમાં ધારતા નહિ કે ગુરુ મહારાજ નગુણી

હતા કે વાણીઆએ મહાકષ્ટ વેઠી, પર્વની યાત્રા ચુકી, જે ખરી સેવા ચાકરી નિષ્કામ ભાવથી કરી હતી, તે એક પળવાર પણ ભુલી ગયા હોય.

ગુરુશ્રી સર્વે વાતે સમર્થ હતા. પોતાની વિદ્યાબળથી વાણીઆને નાસકમાંજ ન્યાલ કરવા ઇચ્છતે તો કરી શકતે. પણ એમણે વિચાર્યું કે વાણીઆએ આટલી બધી સેવા ચાકરી કરી છે માટે એને કંઇ એવી ફળ–સિદ્ધિ આપવી જોઈએ કે એના વંશજો પણ એ ફળને ભોગવે. તે સંબંધે મહારાજને જાણવાની જરૂર હતી કે વાણીઆના મનમાં કંઇ વાંછા—અભિલાષા છે કે નહિ.

પણ વાણીએ તો નાસકમાં મહારાજશ્રીનો આશીર્વાદ લઇનેજ ચાલ્યો ગયો; કંઈ અભિલાષા દર્શાવી નહિ. ગુરુજી એને મુંબઈમાં મળ્યા ત્યારે પણ વાણીએ કંઇ પણ અપેક્ષા વગર કેવળ શુદ્ધ ભાવથી તેમની ચાકરી બરદાસ્ત કરવા લાગ્યો, ને દૈવયોગે આટલી સેવા કરવાનું મળ્યું તેથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગતો જણાયો. આ ઉપરથી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ. વાણીઆને બહુ બહુ ધન્યવાદ આપ્યો કે તારી નિષ્કામ ભક્તિ તારૂં પરલોકમાં શ્રેય કરશે એમાં પુછવુંજ શું? પણ આ લોકમાંએ તારૂં શ્રેય કરવાને હું સમર્થ છું અને કરીશ. પરન્તુ વધારામાં તારા વંશજોમાંથી કોઇ લાયક અને ભાગ્યશાળી જન્મશે તેને હું કેટલીક યોગપ્રભાવજ સિદ્ધિઓ આપવા ધારૂંછું.

ધવલકૂટ નામનો એક ગિરિ મુંબઇથી બહુ દૂર નથી. મારા ગુરુ મહારાજ સદા તે પવિત્ર ધવલકૂટની ગુફામાં વાસ કરી રહ્યા હતા, ત્યાંથી વાણીઆને સારૂ પુષ્કળ ઝવેરાત લેતા આવ્યા ને તેને ન્યાલ કીધો; અને કોઈ યોગ્ય ભાગ્યશાળી નર એના વંશમાં જન્મે તેને કેટલીએક યોગસિદ્ધિ આપવાની હકીકત અને વ્યવસ્થાથી વાણીઆને માહીત કીધો. હાલ એ વાણીઆની ત્રિજી પહેડી ચાલેછે. તે પૈસે ટકે સુખી છે. એ વાણીઆનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હાલમાં પણ મુંબઇમાં ધનવાન્ ગણાય છે.

હવે બચ્ચા કેશવલાલ, તે યોગસિદ્ધિઓ આપવાનો સમય બહુ પાસે આવ્યો છે. એના વંશજોમાંથી એ સિદ્ધિઓ કોને આપવી તે વિષે મારા ગુરુ મહારાજે જે વ્યવસ્થા કીધી છે તે પ્રમાણે ચાલવામાં એનો જે વંશજ ભાગ્યશાળી થશે તેને એ સિદ્ધિઓ આપવામાં આવશે. તે વાત તેના વંશજોને જણાવવા માટે ખસુસ કરીને આ ટાંકણે હું મુંબઇ આવ્યો છું. થોડા વખતમાં એ વાણીઆના જ્યેષ્ઠ પુત્રનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, જેને હું નામે ઓળખું છું તેને મળીશ અને તે વખતે સર્વે વાતનો ખુલાસો થશે.

કેશવલાલે એક ચિત્તે આનંદગિરિનું કહેવું સાંભળ્યા કીધું. એમની વાણીનો રણકારો એના કર્ણને અને હૃદયને આનંદ આપતો હતો એટલામાં, આનંદગિરિ સંન્યાસી કોણ જાણે શાએ કારણથી બોલતો બંધ પડ્યો. હજી જો કે એ વાતને અંગે બહુ સાંભળવાનું બાકી હતું તોપણ, કેશવલાલની અચરતીનો કંઇ પાર નહિ રહે એમાં આશ્ચર્ય શાનું ? સંન્યાસીએ જો કોઇ પુરાણમાંની એકાદ કથા કહી સંભળાવી હોત અથવા સત્યયુગના વખતની એકાદ વાર્તા કહી હોત તો તો જાણે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું. પણ આ વાત સાંભળી કેશવલાલ તો દંગ થઈ ગયો. વિક્રમની વીસમી સદીમાં, સુધરેલા અંગ્રેજી રાજ્યમાં, અને ખુદ મુંબઈ જેવાં મુખ્ય શેહેરમાં આવી આવી ચમત્કારથી ભરપૂર વાત કોઈ વાણીઆના વંશમાં બને એ બીના એક લેખે નહિ મનાય તેવી હતી. પરંતુ તે જોડી કહાડેલી પણ નહોતી લાગતી. સંન્યાસીને તેમ કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નહોતું. વળી પોતાનો ગિરિગુફાનો નિવાસ છોડી વિના કારણે આનંદગિરિ અહીં સુધી આવે નહિ. આમ વિચારતાં કેશવલાલ થોડો વાર મુંગો બેસી રહ્યો. આસપાસની બધી વાતનું તોલ કરતાં એને ખાતરી થવા લાગી કે મહારાજની કહેલી વાત ખરી હોવીજ જોઇએ. એવો વિચાર એક વાર એના મનમાં ઠસ્યો કે તે વાણીઓ કોણ છે ? ક્યાં રહેછે ? તે સિદ્ધિઓ કેવી અને કેવા ચમત્કારવાળી છે ? એ બધું જાણવાની એને ઉત્કંઠા થઇ અને એ બોલ્યો—"તે વાણીઆના વંશજને આપ ઓળખો છો ? આગળ આપ એને કોઇવાર મળ્યા હતા ?" સંન્યાસીએ ડોકું ધુણાવતાં ના કહી, ને જવાબ આપ્યો કે "આગળ હું એકવાર મુંબઇ આવી ગયો હતો પણ કંઈ કારણ ન હોવાથી તે વાણીઆને મળ્યો નહી. હાલમાં એ સિદ્ધિઓ આપવાનો સમય પરિપક્વ દશાને પામ્યો છે માટે મારે અત્રે આવવું થયું છે અને તે કામ ખલાસ થતાં હું તરત પાછો ચાલ્યો જઇશ. કેમકે આ મ્હોટું શેહેર જેમાં પ્રવૃત્તિનો ઓઘ અરે ! અસંખ્યાત ઓઘના ઓઘ એક બીજા સાથે અથડાતા કુટાતા અને દોડતા વહ્યા જાયછે. તે તો ગ્રામેચરોને ભલે પસંદ આવે. અમારા જેવા નિવૃત્તિમાર્ગને ગ્રહણ કરનારને તે જરાએ અનુકૂળ નથી. પણ શું કરીએ ? આતો સકારણ આવવું થયું છે."

"સારે મહારાજ ! તમે એને ઓળખતા નથી તો આવા મ્હોટા શેહેરમાંથી તેને કેમ ખોળી કહાડશો ?"

તમને એમાં મુસ્કેલ જેવું લાગતું હશે, પણ અમને તો ધારેલો શખસ ખોળી કહાડવો જરાએ મુસ્કેલ નથી. જ્યારે હું તેને મળવાનો નિશ્ચય કરીશ

ત્યારે અનાયાસે કયે ઠેકાણે અને કયે ઘેર જવું તે સર્વ, મારૂં મન મને આપો-આપ દેખાડતું જશે. કારણ કે મન બહુ ચમત્કારિક વસ્તુ છે."

"જેને આપ મળવા માગો છો તેનું નામ મને જણાવશો?"

સંન્યાસી એનો શું જવાબ આપત તે કહેવાતું નથી કેમકે એટલામાં નવલશા ત્યાં આવી લાગ્યો. કેશવલાલ તેને પ્રશ્ન પુછવામાં એટલો તો મશગુલ થયો હતો કે નવલશા છેક પાસે સુધી આવ્યો ત્યારે એને જણાયું કે કોઈ આવે છે. નવલશા ધીમે ધીમે સ્લીપર્સને સાચવતો, તેના પર નજર કરી મનમાં ખુશ થતો, (કેમકે આજે સવારના સ્લીપર્સને સાફ કરતાં ગઈ કાલના કાદવનું નામ રહ્યું નહોતું,) રૂમાલથી મ્હોં લ્હોતો, અને એક હાથે લાકડી હલાવતો ધર્મશાળાની બહાર ઝાડપાનમાં ફરવાને એકલો નીકળી પડ્યો હતો. કેશવલાલને સંન્યાસી જોડે વાતમાં મગ્ન થયલો એણે દુરથી જોયો. તેનું કહેવું કેશવલાલ બહુ ધ્યાનથી અને માનથી સાંભળતો એને દેખાયો. જો કેશવલાલ ત્યાં નહિ હતે તો સંન્યાસીને એ વગર નમવે ચાલ્યો જાત. પરન્તુ કેશવલાલને આટલો બધો ભાવિક બનેલો જોઈને નવલશાને અવળું ચાલવાનું મન થઈ આવ્યું. એવા બીખારી વેરાગી લોકને પોતાનો તિરસ્કાર બતાવવાનો એણે નિશ્ચય કીધો. જોકે એ લોકની વિદ્યા ખરી છે કે ખોટી તે સંબંધી એણે કોઈ વાર વિચાર કે મનન કરવામાં એક પળ પણ ગાળી નહોતી. પણ બન્ને પક્ષ તપાસ્યા વગર, જાણ્યા વગર ખોટું, જંગલી એમ કહેવું તે તો, એના જેવાના મનથી ભણ્યાનું સાર્થક કરવાનું હતું તેથી સંન્યાસીની કાંઈપણ દરકાર કીધા વિના સ્લીપર્સ્ સાથે એ છેક પાસે આવ્યો ને ભારે દમાકમાં, રૂમાલવાળા હાથને કમ્મરપર મુકી, બીજે હાથે લાકડીથી કમ્મરને ટેકો દેતો, એ ઉભો રહ્યો. હજી એ સંન્યાસીની છેક બરોબર નજતે, પણ એટલામાં કેશવલાલની એનાપર નજર પડી ને નવલશા ઉપર કહ્યું તેમ દમાકમાં ઉભો રહ્યો.

ચોરને ચોરેલી વસ્તુ સાથ પકડતાં છુપી પોલીસનો કોઈ માણસ જેમ જોય તેમ નવલશા સંન્યાસી તરફ જોવા લાગ્યો.

આનંદગિરિએ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી એના સામું જોયું; નજર નાંખતાં-વાર તે પામી ગયો કે નવલશા છાલકો અને ચોડ પાણીનો તાર છે; તથાપિ મ્હોંપર તેમાંનું કંઈ બતાવ્યું નહિ.

જોગાન જોગે કેશવલાલે પુછેલા સવાલના ઉત્તરમાં "અનાયાસે, મારૂં મન આપોઆપ દેખાડતું જશે: કારણ કે મન બહુ ચમત્કારિક વસ્તુ છે"—

એ શબ્દો નવલશાને કાને પડયા; તેથી એને નક્કી લાગ્યું કે સંન્યાસી પોતાની મ્હોટાઇના બાંકાં ફુંકેછે ને કેશવલાલને ભોળવે છે.

કેશવલાલે એને આંખના ઇસારાથી સમજાવવા માંડયો કે સંન્યાસીને જોડા ઉતારી પગે લાગે. નવલશા તે ઇસારો સમજ્યો ખરો પણ કંઇ દરકાર કીધી નહિ; સામો કેશવલાલને લુટી લીધો હોય તેમ તેની દયા ખાતો અને આનંદગિરિ તરફ અનાદર કરતો એ બોલ્યો.—

"ક્યું મારાજ, ચમત્કારકી ક્યા બાત બોલતે હો!"

"ક્યા બચ્ચા?"

"ક્યા બચ્ચા ક્યા"—નવલશાએ, જાણે કે સંન્યાસી એના બોલવાથી ગભરાઇ ગયો હોય તેવો ડોળ ઘાલી તોછડાઈથી કહ્યું. મહારાજની સાથે આમ તોછડાઇથી વરતવાનો એના ચહેરા પર ઠરાવ જોઇને કેશવલાલ એને વારતો બોલ્યો—

"નવલ કેમ?"

પણ નવલશાએ કેશલાલનું બોલવું ગણકાર્યું નહિ ને સંન્યાસી આગળ બોલ્યો—

"અબી તુમેરા લોકકા બખત ચલ ગયા હે—સબ લોક ભણકે સુધરે હે સો તુમેરા લોકકા ઢોંગ બોંગ નહિ માનતા હે."

આનંદગિરિ હસ્યો ને નવલશા તરફ નરમાસથી જોતાં કહ્યું—

"બચ્ચા, તું કહા કહેનેકું મંગતા હે સો તો ધીરજસે બોલ, મેં તુજકું જવાબ દેઉંગા. એ ભાઇકી (કેશવલાલ તરફ બતાવીને) પાસ બેઠ ઔર જો પુછનાં હોવે સો પુછ."

"બેઠને કરનેકી અમકુ ફુરસદ નહિ હે. પણ તુમેરી પાસ ચમત્કાર હોવે સો દેખાવ, ફીર દેખેંગે. અમતો તુમેરી સબ બાત ખોટી માનતા હે."

"બચ્ચા"—સંન્યાસીએ હસીને જવાબ આપ્યો—"ખોટું માનવું એવો તારા મનનો ઠરાવ હોય તો પછી ચમત્કાર જોવાથી શું?" નવલશા આમાં કાર્યકારણસંબંધ જોઈ શકયો નહિ. કેશવલાલ સમજીને હસ્યો ને નવલશાને લાગ્યું કે પોતાની વાતને જે વળણ આપવા માગતો હતો તે મળ્યું નહિ, તેથી ચ્હીડાઇને એ બોલ્યો—

"હું તો વધારે ઓછું જાણું નહિ. તમારી પાસે શું કંઇ ચમત્કાર છે; પણ આવું પુછવું એજ બેવકુફી છે."

"ખરૂં"—સંન્યાસીએ કહ્યું.

"બરાબર છે"—કેશવલાલ તેની સાથે બોલી ઉઠયો.

નવલશા વિચારમાં પડયો કે શું કરવું. પણ ભાંડવામાં કંઇ વિદ્વત્તા કે હોંશીઆરી જોઇતી નથી તેથી સંન્યાસીવર્ગને ભાંડવા લાગ્યો.

"તુમેરે જેસે લોક મેરે ઘરકું આવે તો મેં લાત મારકે ઘરકી બહાર કહાડું." નવલશાએ પગથી લાત મારવાના ચાળા કીધા.

કેશવલાલને આ બધું બહુ ખોટું લાગ્યું. એનાથી હવે રહેવાયું નહિ તેથી નવલશાને ધમકાવતાં એણે કહ્યું—

"નવલ, આવા લોકને વગર જાણે અને વગર કારણે શું કામ વગોવે છે. તારો બાપ તો સાધુ સંન્યાસીની સેવા ચાકરી કરે છે તે શું તું નથી જાણતો? તારામાં આટલા આટલા નાદાનવેડા છે તે હું હમણાંજ જાણવા લાગ્યો. તને સંન્યાસી ઉપર આસ્થા નહિ હોય તો તું તારે રસ્તે જાની? એ કંઈ થોડા તને પગે લાગવા આવે છે."

"મારા જેવાને પગે લાગવા આવે તોપણ અમે બદીએ નહિ. એ કામ તો તમારૂં."

આનંદગિરિ તો જાણે આ વાત જોડે એને લેવા દેવા નહિ હોય તેમ, તરાહિત માણસની પેઠે બેઠો બેઠો તેઓનું બોલવું સાંભળ્યા કરતો હતો. તેને વિચાર થયો કે—

જ્ઞાનીને અને અજ્ઞાનીને બધું સરખું હોય છે પણ જુદાં જુદાં કારણોથી. એક શ્લોક યાદ આવ્યો તે બોલ્યો—

न मृत्युर्न शंका न मे जातिभेदः ।
पिता नैव मे नैव माता न जन्म ॥
न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यः ।
चिदानंदरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् ॥

નવલશાને સંસ્કૃત આવડતું નહોતું. પણ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજવો કંઈ ભારે નહોતો. न मे जातिभेदः એનોજ અર્થ પકડી લઇ કેશવલાલને ભુલાવામાંથી વારતાં એ બોલ્યો—

"જોયું! આવા જંગલી લોક આપણી પાસ ધર્મ પળાવે છે અને બ્હીવડાવે છે કે નહિ તો પાપ લાગશે. પણ પોતાને માટે કહેછે કે અમને જાતિભેદ નથી. અહીંઆ પણ કહેનેકી બાત હે કરનેકી નહિ. ઘણું સારૂં થયું કે હવે જમાનો બદલાયો છે નહિ તો આવા ધુતારાઓએ હિંદુસ્થાનને ખરાબ ખરાબ કરી મુક્યું છે અને હજીએ કરતે એમાં થોડોજ શક છે."

કેશવલાલનો પિત્તો હવે ઉછળ્યો. સંન્યાસીને આમ વિના કારણે હલકું લગાડવાનું એને કામ શું! ઉઠીને નવલને દૂર ખસેડી મુંગો રહેવાને જણાવ્યું. નવલશા હજી વધારે અડપલાં કરતે પણ એટલામાં ભમતારામ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નવલશાને, કમ્મરે એક હાથ રાખી, બીજે હાથે લાકડી સાથે ચાળા કરતો જોઇને, અને કેશવલાલને તેને વારતો જોઇને, એને લાગ્યું કે નવલશા પાછો વાને ઘેર ગયો હશે. તેથી ઝડપથી ચાલી આવી એ તેઓની પાસે આવ્યો. પાસે આવી લાગતાં એની નજર સંન્યાસી પર પડી ને એ ચમક્યો. થોડીવાર સુધી શું કરવું, પાસે જવું કે પાછાં ડગલાં ભરવાં તેના વિચારમાં એ ઉભો રહ્યો. ઘણું કરીને તો એ પાછો ફરતે પણ સંન્યાસીની નજર એના પર પડવાથી તેણે એને ઓળખ્યો. પાછું ફરવું ભમતારામને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેથી ચાલતો ચાલતો પાસે આવ્યો. તે વેળા કેશવલાલ ઉભો થઇને નવલશાને દૂર ખસેડતો હતો.

ભમતારામ આનંદગિરિને ભાવથી પગે લાગ્યો. નવલશાએ વિચાર્યું કે ભમતારામ આટલા ભાવથી સંન્યાસીને પગે લાગે છે. કેશવલાલ મ્હીડા-યોછે—ને વળી પોતાના ધારવા પ્રમાણે બાવાંનો ઠીક ફેરતો કીધો છે તો હવે વધારે ડહોળવામાં કંઈ માલ નથી એમ માની ત્યાંથી સંન્યાસી તરફ અના-દર કરતો ફરતો ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો. કેશવલાલ પાછો બેઠો અને ભમતા-રામે બેસતાં બેસતાં સંન્યાસીને કહ્યું—

"અહો ગુરુ મહારાજ! તુમ ઇધર કહાંસે?"

"તમે શું આ સંન્યાસીને ઓળખોછો?"

"હા, એ મહારાજે મારા પર જેવો તેવો ઉપકાર નથી કીધો."—ભમતા-રામે જવાબ આપ્યો—"આગળ મને અંગ્રેજી હડખું લાગ્યું હતું તે તો તમે જાણતા હશો. તેમાં એક વખત એવો આવ્યો કે મને મામ્ મામ્નાએ વાંધા પડયા, ત્યારે રહ્યું સહ્યું પાદરીઓની પેઠે હું ક્રીશ્ચાનીટીનો ઉપદેશ ક-રવા લાગ્યો. તે પ્રસંગે જો ગુરુ મહારાજનો મને સમાગમ નહિ થયો હોત તો આજે મારા કેવાએ ભુંડા હાલ થતે." સંન્યાસી તરફ જોઇને એ બોલ્યો—"મહારાજ, મેં તો એ સબ બાત ભુલા નહિ હું, આપકું યાદ આતા હએ?"

આનંદગિરિએ ડોકું હલાવી પુછ્યું—"બચ્ચા ભમતારામ, અભી તું ઠીકાના પર આયા?"

"હા મહારાજ"—તેણે કરેલો ઉપકાર યાદ કરીને ભમતારામ પાપ છુ-ટતું બોલ્યો—"ઓરતો કુચ્છ સુધરા નહિ, તોભી ધર્મકે વાસ્તે મેરી સામને કોઈ આંગળી નહિ દીખાયગા."

મમતારામની રહેણી અનુકરણીય નહોતી એ બીના સંભારીને, અને મહારાજની આગળ એને ખરા દીલથી વાત કરતો જોઇને કેશવલાલ હસ્યો.

"બચ્ચા, આત્મવૃત્તિ સબમે સમાન રખની ઉસકા જબ તેરેકું નિશ્ચય હોગા તબ તું રસ્તે પડેગા."

"વારૂ"–મમતારામે કેશવલાલને પુછ્યું–"નવલશા અહીં શું કરતો હતો? મને એની રીત દૂરથીજ તોછડી લાગી તે સારૂ હું અહીં આવતો હતો પણ એટલામાં મેં મહારાજને ઓળખ્યા, ને તેની ગડબડમાં નવલશા ચાલ્યો ગયો."

કેશવલાલનો રોપ નવલશા ઉપરથી હજી ઉતર્યો નહોતો તેથી એ કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ આનંદગિરિએ હસીને કહ્યું—"એતો હજી નાદાન છે, માથે પડી નથી તે એમજ હોય. પણ જુવો, હવે જમાનો કેટલો બદલાઈ ગયો છે. અંગ્રેજી ભણવાથી જુવાનીઆઓ પર વિચિત્ર અસર થાયછે. મે મમતારામને આગળ જોયો ત્યારે મને એમ લાગ્યું હતું. પણ વાત આટલી નોક પર આવી છે એતો મેં હમણાં હમણાંજ જાણ્યું." વિચાર કરતો કરતો આનંદગિરિ બોલ્યો–"હું ધારૂંછું કે એમાં કંઈ વડીલનો વાંક—બેદરકારી હશે ખરી.

કેશવલાલને પેલા વાણીઆનું નામ જાણવાની ચટપટી થઇ રહી. મહારાજે વાત કહેતાં પોતાનું તથા ગુરુનું નામ તો કહ્યું, પણ વાણીઆનું નામ જાણી જોઇને કે વાર્ત્તાના તોરમાં ન વાપર્યું. પાછો હમણાં વાત ઉલટાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એટલામાં ધર્મશાળામાંથી બધા મિત્રો ત્યાં આવ્યા. નવલશાએ જઇને તોપ મારી કે તકરારમાં એણે સંન્યાસીને પાણીથી પણ પાતલો કરી નાંખ્યો, તેથી ઉલટભેર બધા બહાર નીકળ્યા કે જોઇએ તો ખરા, એ સંન્યાસી કેવો છે. તેઓના આવવાથી કેશવલાલને તે વાણીઆનું નામ જાણવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ. બધા આવીને એક પછી એક પગે લાગીને સંન્યાસીની સામા બેઠા. નવલશાને ખાતરી હતી કે બધા એની સાથે મહારાજને હડધુત કરવામાં સામેલ થશે, પણ ઉલટા તેઓ તો મહારાજ તરફ બહુ ભાવથી જોવા લાગ્યા, ને નવલશાનો મીજાજ પાછો ગયો. પણ બધાનું વળણ સંન્યાસી તરફનું જોઈને, ડહાપણ વાપરી ત્યાંથી બોલ્યા ચાલ્યા વગર એ જતો રહ્યો.

આનંદગિરિએ થોડીવારમાં સૌને જવાની રજા આપી. કેશવલાલ મહારાજને સારૂ ભોજન સંબંધી સવાલ પુછવાને પાછળ રહ્યો. પણ વાણીઆનું નામ પુછવાનો લાગ આવ્યો નહિ. એ જતો હતો ને આનંદગિરિએ કહ્યું–

બચ્ચા કેશવલાલ, મને એમ જણાયછે કે તું અને ભમતારામ બહુ બહુ પ્રસંગોમાં એક બીજાની આડા આવશો, માટે એનાથી તું ચેતતો રહેજે."

અગીઆરેક વાગે જમ્યા પછી ભમતારામે સૌના દેખતાં કહ્યું કે આજે રાતસુધી મારાથી અહીં રહેવાય એમ નથી. મને એક જણ ચાર વાગે મળવા આવવાનો છે તેથી ગયા વગર નહિ ચાલે.

એ વખતે કેશવલાલ એવી જગ્યાએ ઉભો હતો કે ભમતારામની તેનાપર નજર પડી નહિ. બાકી એણે તે વેળાએ કેશવલાલને જોયો હોત તો, એને જરૂર વિચારવા જેવું થઈ પડતે. બધાને એના જવાની વાત નવાઈ જેવી લાગી. પણ કેશવલાલ એ વિષેની વાટ જોતો હોયની તેમ જોવા લાગ્યો. ભમતારામ બોલ્યો કે મારે એક જણને ચાર વાગે મળવું છે, તે સાંભળી કેશવલાલ મુછમાં હસ્યો. ભમતારામ ક્યાં જવાનો હતો તે શું એ જાણતો હતો?

એના મિત્રો એને વારવા, ને જતો અટકાવવાને બહુ મથ્યા, કે હવે ગયા—કામ તો રોજનું છે, કંઈ જતું રહેવાનું નથી માટે નહિ જાઓ. નથુશેઠે ઘણોએ સમજાવ્યો, પણ ભમતારામ એકનો બે થયો નહિ. થોડીવાર પછી ભમતારામ વિકટોરીઆમાં બેસી શેહેરમાં આવ્યો. પોતાને ઘેર ઉતરીને ઓરડામાં બેસી બહુ વિચાર કીધો કે જવું કે નહિ જવું? આખરે મનમાં જવાનું નક્કી કીધું, ને તીજોરીમાંથી એક દાબડી બહાર કહાડી. તેને ખખડાવીને વાસકુટના ખીસામાં મુકી. દાબડી ઝાઝી કીમતી નહોતી, ફક્ત પતરાની હતી; પણ તેને આમ સાચવી રાખી હતી તે પરથી અને બહુ જતનથી દાબડીને વાસકુટનાં ખીસામાં મુકતાં ખણખણાટ થયો તે પરથી તેમાં કંઈ દાગીનો હતો એ અનુમાન કરવું બહુ મુસ્કેલ નહોતું.

એક વાગે ભમતારામ ધારેલે ઠેકાણે જવા નીકળ્યો. હજી પણ જે કામે એ જતો હતો તે વિષે એનાં દીલમાં હચુપચુ થતું હતું. તેનું પરિણામ રખેને ધારવાથી ઉલટું આવે તેની બ્હીકમાં ને બ્હીકમાં, ચાલતાં ચાલતાં એની ચાલ છેક ધીમી પડી ગઈ. ખરેખર જ્યારે એણે ધર્મશાળામાંથી ગામમાં જવાનો વિચાર બધાને જણાવ્યો ત્યારે એની નજર જો કેશવલાલ ઉપર પડી હોત તો આટલું ચાલ્યા પછી પણ એ પાછો ફરત! જોગાન જોગે તેમ બન્યું નહિ ને ભમતારામ પોતાને કામે ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૪.

બૈરીકલ્યાણરાહદાસ—બૈરીવસુદાસ.

वृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणादपि गरीयसी

એકી જાઉં—બેકી જાઉં—લાગ પડે તો નહાસી જાઉં.

અમતારામ જે કામે નીકળ્યો હતો તેની થોડી હકીકત વાંચનારને જણાવીએ. કેશવલાલ જે ઘરમાં રહેતો હતો તેનો ઘરધણી કોઈ સુખપાલદાસ નામનો વાણીઓ હતો. એને લોકો કાકા કહીને બોલાવતા, કેમકે એની ઉમ્મર સાઠની થવા ગઈ હતી. કાકાને પળીઆં આવેલાં હતાં—મ્હોડે કરચળી વળી હતી—ઘણા ખરા દાંત પડી ગયા હતા, તોપણ કાકા એશકી બનીને, હાથમાં લાકડી રાખી, કમ્મરે પીછોડી બાંધી, જુવાનીઆ પેઠે સેલ સેલાનીથી ફરતો. જ્યારે બની ઠનીને એ બહાર નીકળતો ત્યારે કોઈ અતરાપું એની ઉમ્મર પચાસની આસપાસ ધારે. કાકા આમ જુવાનમાં ખપવા માગતો તેનું કારણ ઉઘાડું હતું. ઘરડે ઘડપણ કાકાએ ચોથી બૈરી કીધી હતી. તેને સારૂ એ એટલો બધો ડોળદમાક રાખતો. કાકાની પચાસની ઉમ્મરે એની ત્રીજી ભાર્યા દેવલોક પામી. થોડાવારમાં કાકાને ફરીથી પરણવાનું ગાંડું લાગ્યું. પોતાના ઝવેરાતના ધંધામાં એણે સારી કમાણી કરી હતી. વળી બે ઘર હતાં તેનું ભાડું પણ ઠીક આવતું એટલે એ પૈસે ટકે સુખી હતો. માટે બૈરીની સોધમાં કાકાએ પૈસો ખરચવામાં બાકી રાખી નહિ. આખરે ત્રણ વર્ષે તમોપુરી નામના એક ગામમાં એની નાતની કોઈ રાંડી. રાંડને ત્યાં ચૌદ વર્ષની કન્યા છે એવી ભાળ મળતાં કાકા ત્યાં જીવ નાંખતો ગયો ને ચોકઠું બેસાડી દીધું. કન્યાનું નામ કાળી હતું. તે રૂપાળી કે સીક્કાદાર નહોતી. તેનું લાંબું મ્હોડું, લાંબા ને જાડા હોઠ, પહોળું અને ચપટું નાક છતાં કાકા તેનાપર મોહી પડ્યો. કન્યાની માને પાંચ હજાર રોકડા આપ્યા અને માંડવા ખરચના પાંચસો જુદા આપવા પડ્યા. પરન્તુ કાકાને પૈસાની થોડી દરકાર હતી. ચૌદ વર્ષની કન્યા મળી અને તે પંચાવન વર્ષની ઉમ્મરે, એટલે કાકાના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. પરણીને વાજતે ગાજતે મુંબઈ આવ્યો, પછી તો બસ! બધા પાસ કાકા પોતાનાં લગ્નનીજ વાત કર્યા કરે.

સાસુને આમ સમજાવી, સગાંવહાલાંને આમ થાપ ખવડાવી, ટાણાવગરનાં લગન લેવામાં નાત જાતમાં કેવી સીફ્ત વાપરી તે સિવાય કાકા આગળ બીજી વાતજ મળે નહિ! અને વાત કરતાં કાકા જુવાન બની જતો. પરણ્યા પછી છએક મહિના કાકાએ ધંધો ધાપો છોડી દીધો, બૈરીને દેખ્યા કીધી. લોકમાં કહેતો કે ઘડપણમાં સેવાચાકરી કોણ કરે માટે ચોથી કરી છે; પણ કાકા તો સામી તેની સેવા કરવા લાગ્યો! ત્રણ વર્ષ આમ તેમ અથડાતાં કન્યા મળી, અને તેપણ ઘડપણમાં, એટલે કાકા કાળી પાછળ ઘેલો બને એમાં નવાઈ નહોતી. દરેક વાતે તેને રાજી રાખવાને સુખપાલકાકા બનતું કરતો ને કાળીનું મ્હોડું કરમાતાં એનો જીવ બળી જતો. એમ કરતાં પરણ્યાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. કાકાની ચાહના કાળી પરથી જરાએ ઓછી નહોતી થઈ તથાપિ હવે એ પાછો પોતાને ધંધે લાગ્યો હતો.

સુખપાલકાકા સાફ દીલનો અને હસમુખો હતો, ઝવેરી હોવાથી એની બોલવા ચાલવાની સીફ્ત બહુ સારી હતી. જો કે લોકને કાકાનો ધાક હતો એ વાત ખરી; પણ—પણ—ઘરમાં તો બૈરી આગળ કાકા બેલ બની જતો. કાળી જે કહે તે હાજી હા કરતો અને મગાવેલું લાવીને હાજર કરતો. આવા ઘરડા વરની વહુ, જેનો ધણી ખુબ લાડ લડાવે, તે બહુ સ્વછન્દી હોય તેમાં પુછવુંજ શું? પરણી ત્યારે કાળી ચૌદ વર્ષની હતી, હાલમાં એનું વય ઓગણીસ વર્ષનું થવા આવ્યું. પણ નાદાન તો આગળના જેટલીજ રહી. કંઈક બૈરીના વળોટમાં આવી ખરી અને ઘરનો કારભાર જેવો તેવો ચલાવતાં શીખી પણ નાદાનબુદ્ધિ ગઈ નહિ. તેમાં કાકા એનો પડ્યો બુખન ઝીલી લેતો એટલે એ વધારે ને વધારે બહેકી ગઇ. જ્યારે ત્યારે ધણી આગળ લુગડાં ઘરેણાંની વાત. એક વસ્તુ તૈયાર ન થઇ કે બીજી માગીજ છે. કાકા કોઇવાર આનાકાની કરતો કે કાળી રૂશામણાં લઇને બેસતી. ઘડીક ઘડીકમાં છણકો કરતી. મ્હોડાનો દસ્સેરો ચહડાવીને વખતે આંસુએ પાડતી. એમ હરાવીને, થકવીને કાકા પાસે પોતાનું ધાર્યું કાળી કરાવતી હતી. સાસરે સુખ હોવાથી અને ધણીની માનીતી હોવાથી કાળી શરીરે બહુ જાડી બની હતી. જન્મથીજ શરીરનો ઉઠાવ સારો હોવાથી એ મોટી પડછંગ જેવી લાગતી.

હજી એની રાંડીરાંડ માની એને દાઝ હતી. અને કોઇ જતા આવતા જોડે, કાંતો લુગડાં, કાંતો એની નાની બહેનને માટે ઝીણાં ઝીણાં દાગીનાં કે કાંતો કંઇ ખાવાનું એ મોકલ્યાજ કરતી.

સમતારામ કાળીના ગામનો હતો. નહાની હતી ત્યારે કાળીએ કોઈ કોઈ-વાર સમતારામને જોયલો; તેમજ નામથી એને ઓળખતી. પરણીને કાળી સાસરે રહેવા ગઈ ત્યારે સમતારામ આનંદગિરિની શીખામણથી થોડાં વર્ષ પોતાને ગામ રહી આવ્યો એ વાત આગળ આવી ગઈ છે. પાછો મુંબઈ આવ્યો ત્યારે કાળીની મા જોડે ઓળખાણ હોવાથી, કાળી સારૂ એ સંદેશો લેતો આવ્યો. એની બહેનનાં લગ્ન હવે પાસે આવ્યાં હતાં, તે ઉપરે એની માએ મુંબઈથી કેટલોક સામાન મોકલવાને કાળીને કહાવ્યું. તે પ્રસંગે સમતા-રામનું કાળી પાસે બહુ જવું આવવું થયું. બજારમાંથી સામાન ખરીદવાનું તેમજ ગામ મોકલવાનું સર્વે કામ કાળી તેની પાસે કરાવવા લાગી, કેમકે બીજો કોઈ હાવડો માણસ એની નજરમાં આવ્યો નહિ. સમતારામ બધું કામ બહુ ધ્યાનથી કરવા લાગ્યો. શું શું મોકલવું, કેમ મોકલવું, કેવી રીતે સારૂં લાગે તે સંબંધી એ કાળીને સલાહ આપતો અને એમ કરતાં કરતાં ઓળ-ખાણ વધી. આગળ પાછળના સંજોગો તે ઓળખાણ વધારવામાં સમતા-રામને સાનુકૂલ થઈ પડ્યા.

સમતારામ તે વખતે મુંબઈમાં તરતનો આવેલો હતો. તેથી કંઈ ચાકરી કે ધંધો રોજગાર એને નહોતો. કેટલાક ઝવેરી જોડે ઓળખાણ હતી. તેઓ સાથે એ ઝવેરની દલાલી કરવા લાગ્યો, પણ તરતનો આવેલો તેથી જમાવટ થઈ નહોતી. તેમજ નથુશેઠને ત્યાં પણ હજી એનો પગ ઘુસ્યો ન-હોતો. એવાં અરસામાં કાળી જોડની આ ઓળખાણ એને બહુ કામની થઈ પડી. એ મસે એનો નિર્વાહ ચાલવા લાગ્યો ને કાળી પાસે જવું, જોઈતું કરતું આણી આપવું, એજ ઉદ્યમ એ લઈ બેઠો. સુખપાલકાકાને ઘેર જતાં આવતાં એના જાણવામાં સહેજ આવી ગયું કે કાકા બહુ ગભ્ભર છે; કાળીને બહુ લડાવે છે, અને પુષ્કળ દાગીના કરાવી આપ્યા છે, એટલે સમતારામ નહિ કામનું કામ કહાડીને કાળી પાસે જવા લાગ્યો. જ્યારે સુખપાલકાકા જમી કરી, એક ઉંઘ કહાડી, બહાર કામ ધંધાસર જાય ત્યારે, પહેલાં તો કોઈ કોઈ વાર, પણ પાછળથી રોજ રોજ, સમતારામ તેને ઘેર જવા લાગ્યો. કાળી મહોટી છતાંએ અણસમજુજ હતી. ધણીના જવા પછી સમતારામ એની પાસે રોજ રોજ આવતો તેમાં ખોટું થાય છે, એવું એને જરાએ ભાન નહોતું. તેને પોતાના ગામનો માની તેની જોડે એ છુટથી વરતતી હતી. તેનું બોલવું સાંભળતી; તેની સલાહ પુછતી; પીએરની, માની અને

બ્હેનની વાત કરતી. તે આવે છે તો વારૂ, બે ઘડી મારો દહાડો જાય છે એમ માનતી. સિવાય એના દીલમાં પાપ નહોતું. મમતારામ કાળીનો વિશ્વાસ પોતાપર વધે તેને સારૂ નવી નવી યુક્તિઓ લગાડતો ગયો. અત્યારસુધી કાળીને પીએર જે જે વસ્તુ જતી તે સર્વ સુખપાલની જાણમાં હતું ને બધું મમતારામ મારફ્તે જતું એમ પણ તે જાણતો. ધણીથી ભેદ પડાવીને, કાળીપર પોતાનો કાબુ વધે એવા હેતુથી, મમતારામે સુખપાલથી છાના-માનાં પીએર લુગડાં વગેરે મોકલવાનો ભાસ કરી દીધો, અને આ વાત તો મારો ધણી જાણતો નથી, મમતારામ જાણે છે, એમ કાળીનો વિશ્વાસ એના પર વધ્યો.

સુખપાલકાકાનું ઘર બે મજલાનું હતું. પહેલે માળે એ પોતે રહેતો ને બીજો માળ કેશવલાલને ભાડે આપ્યો હતો. તે ઘરની એક બાજુએ બે માળ સુધી સલંગ દાદર હતો, એટલે એક માળ ચહડી, બીજે માળે જવા પહેલાં, પહેલા માળના ઓરડામાં કોણ કોણ બેઠું છે તે, ખામખા અંદર નજર કર્યા વગર જણાય એમ નહોતું. ભોંયતળીએ વખાર હતી એટલે આડોશી પાડોશી પણ નહોતાં. કાકા જમી કરી બપોરનો બહાર જતો તે સાંઝે ઘેર આવતો. બીજે માળ કેશવલાલ કે તેની બૈરી ગુલાબવહુ પારકાની વાતમાં માથું મારે એવાં નહોતાં.

આપણી વાર્તા શરૂ થઈ તે અરસામાં ગુલાબવહુએ મમતારામને કાળી પાસે ઘણી વાર આવતો જતો જોયો. એક વાર કોઈ કારણસર કાળીના ઓરડામાં એણે મમતારામને સુખપાલકાકાના ચાળા પાડતો અને કાળીને બહુ હસતી જોઈ. પ્રસંગે કેશવલાલની આગળ મમતારામની વાત નીકળતાં, નથુશેઠને મમતારામ બગાડે છે એ વાત ગુલાબવહુના જાણવામાં આવી. મમતારામ વિષે ગુલાબવહુને પ્રથમથીજ સારો વિચાર નહોતો તેને કેશવલાલના કહેવાથી પુષ્ટી મળી. કાળી જોડે ગુલાબવહુને બહુ એખલાસ નહોતો, તોપણ બંને જણાં એક બીજાની જોડે હસી રીઝીને વર્તતાં હતાં, તેથી મમતારામની વાત એક દહાડો ગુલાબવહુએ કાળી આગળ છેડી; પણ કાળીએ જેવો તેવો જવાબ દઈ વાત ઉડાવી, એટલે ગુલાબવહુએ વધારે રકઝક કરવી માંડી વાળી.

બીજા હાથ ઉપર, ઉપર પ્રમાણે મમતારામ કાળીનો વિશ્વાસ વધારતો ગયો. એકવાર કાળીએ મમતારામને છાનામાનાં પીએર મોકલવા સારૂ એક

મોતીની કંઠી, ચારેક હીરાની વીંટીઓ અને મોતીનાં બે ચોકડાં આપ્યાં. આટલી બધી કીંમતનો માલ અગાઉ એને છાનામાનાં પીએર મોકલવાની હામ બીડી નહોતી, તેથી દાગીના આપતાં તો આપ્યા, પણ મનમાં બ્હીક લાગી કે મારો ધણી જાણશે તો? બીજે દિવસે કાળીએ ભમતારામને કહ્યું કે પેલા દાગીના હાલમાં ગામ મોકલાવતા નહિ. એમ કરવાનું તેણે કારણ પુછ્યું. જો ધણીની ધાસ્તી રહેછે એમ કહીશ તો ભમતારામ મને હસશે એમ ધારીને કાળીએ કારણ દર્શાવ્યું નહિ. ભમતારામે કારણ જાણવાનો બહુ આગ્રહ કીધો ને કાળીના દીલમાં વસવસો થવા લાગ્યો કે ભમતારામ કારણ જાણવાને આટલી બધી હઠ શું કામ લેતો હશે? આખરે બૈરાંની જાત, તેથી પેટમાં વાત ન રાખી શકી, અને ગુલાબવહુ આગળ જઇને, ભમતારામને ધણીથી છાનાં, પીએર મોકલવા સારૂ દાગીના આપ્યાની હકીકત કહી દીધી.

ગુલાબવહુ બહુ ખબરદાર હતી. ભમતારામ ભલી નિષ્ઠાથી આવતો હોય તે વિષે એને પ્રથમથીજ શક હતો. હવે જ્યારે કાળીને મ્હોડેથી ગુલાબવહુએ સાંભળ્યું કે ભમતારામની શીખવણીથી પોતાના ધણીથી છાનોમાનો કેટલોક દાગીનો પીએર મોકલવાને એણે ભમતારામને આપ્યો હતો, ત્યારે તો ભમતારામ ઉપરનો શક મજબુત થયલો ગુલાબવહુએ માન્યો. એણે હવે કાળીની આંખ ધીરે ધીરે ઉઘાડવા માંડી ને પુછ્યું કે બધી ચીજ પીએર પહોંચી છે કે કેમ? સુખપાલકાકા ઉપર કાળીની માએ કાગળ લખ્યો હતો તેમાં ઘણી ખરી મોકલેલી વસ્તુની પહોંચ નહોતી એમ કાળીએ જણાવ્યું. હવે કાળીના મનમાં તો ખાતરી થઈ કે ભમતારામ તેની સાથે દગો રમે છે, પણ બૈરા બુદ્ધિથી બહારથી હઠ લઈને બેઠી, કે ભમતારામ બધી ચીજ પીએર મોકલતો હોવો જોઈએ. વાતમાં અને વાતમાં ગુલાબવહુથી બોલાઈ ગયું કે તમે રૂપાળા નથી કે ભમતારામ તમારા ઉપર મોહ્યો હોય, અને જો તમારી પાછળ ભમતારામ ગાંડો નથી થયો તો, તમારા દાગીના ખાઇ જવા સિવાય તમારી પાસે આવવાનું એને બીજું કારણ શું? કોઇ પણ સ્ત્રીને મ્હોડે મ્હોડ કહેવું કે તું રૂપાળી નથી એ કાંઇ જેવી તેવી વાત નથી; તેમાં એક સ્ત્રી બીજીને એમ કહે તો પછી જોઇ લેવું! ગુલાબવહુને આવી ઉઘાડી રીતે બોલતી સાંભળી, કાળી મનમાં બહુ ખીજવાઇને તેની જોડે કજીઓ કરવા લાગી, ને છેલ્લે રડી પડી, કેમકે ગુલાબવહુનું કહેવું ખરૂં હતું એમ એનું મન સાખ દેવા લાગ્યું; તથાપિ બહારથી ગુલાબવહુ તરફ રોષ કરતી, વાતને પડતી મુકી, રડતી

રડતી એ નીચે ઉતરી અને પોતાના ઓરડામાં આવી માને ને બ્હેનને યાદ કરીને સારી પેઠે રોઇ લીધું.

એમ રડી કરીને જીવનો ખુલાસો થયા પછી, ગુલાબવહુની કહેલી વાત યાદ કરતી કાળી વિચારમાં બેઠી. જેમ જેમ વિચાર કીધો તેમ તેમ એને નક્કી લાગ્યું કે ગુલાબવહુએ સાચું કહ્યું છે. હવે મમતારામ પર કાળીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ, ને તેને કાળ જેવો જોવા લાગી. જે મોટી કીંમતના દાગીના પીએર મોકલવા ધાર્યાં હતા તે મમતારામ જરૂર ખાઇ જશે તેમાં એને શક રહ્યો નહિ. આમ પોતાને બેવકુફ બનાવી, પીએરીઆં તરફના ભાવને ઓછું કરી, મમતારામે એને ભોળવી, તેથી પોતાને બહુ હલકું લાગ્યું એમ માનવા લાગી અને મનમાં નિશ્ચય કીધો કે જીવ જાય, ફજેતી થાય, બધાં જાણે, પણ મમતારામ પાસથી પેલા દાગીના લેવા અને ફીર લેવા.

મમતારામ પાસથી કેવી રીતે દાગીના પાછા લેવા, તેના વિમાસણમાં કાળીને રાતના ઉંઘ આવી નહિ. એક પછી એક મનમાં ચોગઠાં ગોઠવવા લાગી. બીજે દહાડે એકલી પડી કે ગુલાબવહુ પાસે ગઈ ને થોડા વારમાં, ગઈકાલે રીસ કીધી હતી તેની સમાધાની કરી દીધી. દાગીના પાછા કેમ કહડાવવા તે વિષે કાળીએ ગુલાબવહુની સલાહ પુછી. જો આમ કરૂં તો મારો ધણી જાણી જાય, આમ કરૂં તો મમતારામ ચેતી જાય અને બધી બાજી બગડે; એવી એવી વાતમાં કાળીનું હવે ધક ધ્યાન લાગ્યું.

આખરે ગુલાબવહુને એક યુક્તિ સુઝી આવી. એણે જોયું કે ઝેરનો ઉતાર ઝેર હોયછે. મમતારામ લોભી છે માટે, તેને વધારે લોભ બતાવવાથી કાર્યસિદ્ધિ થશે. અને તે પ્રમાણે મમતારામ આગળ વરતવાને કાળીને ગુલાબવહુ શીખવવા લાગી.

બીજે દહાડે મમતારામના આવવાની વખતે આપેલી કંઠી કરતાં ઘણાં સારાં મોતીની એક કંઠી કાળીએ ગળામાં પહેરી. મમતારામ આવ્યો ને એની નજર તે કંઠી પર પડી. જે કંઠી પીએર મોકલવા એને આપી હતી તેના કરતાં આ કંઠી બહુ સારી હતી, તેથી એનું મન લોભાયું; ને વિચારવા લાગ્યો કે શું તાલ રમવી? કાળી જાણે કંઈ જોતી કે સમજતી ન હોય તેમ, એની સાથે આડી તેડી વાત કરવા લાગી. વચમાં વચમાં કંઠીના દાણાને રમતમાં પંપાળતી અને, કંઠીની શેરને આમ તેમ હલાવતી. પરંતુ પહેરેલી કંઠી વિષે મમતારામ આગળ કંઇ બોલી નહિ. મનમાં તો વાટ જોઇનેજ બેઠી હતી

કે મમતારામ કંઠી વિષે ક્યારેને વાત કહાડે. પણ સુલક્ષણવહુએ એને ટોકી ટોકીને શીખવ્યું હતું કે કંઠી વિષે પ્રથમ મમતારામનેજ બોલવા દેવો; કેમકે મમતારામ લાભને ઘેર જઇને જરૂર પુછશેજ. એટલામાં મમતારામથી ન રહેવાયું, ને કંઠી જોવાને માગી. કાળીએ તે આપી. અહો! મોતી કેવાં ગોળ અને પાણીદાર હતાં. ખુબ વાર જોઇને કંઠી પાછી આપતાં મમતારામ બોલ્યો કે તે બહુજ સારી છે. કાળીએ તે પાછી લીધી અને હસતી હસતી બોલી કે તે કંઠી મારા ધણીએ પરણ્યા પછી તરત કરાવી આપી હતી. પછી જાણે, પોતાના મનનો પડદો ખોલીને, મમતારામ ઉપર બહુજ વિશ્વાસ રાખતી હોય તેવો ડોળ ઘાલીને, મ્હોડું હાવરૂં રાખીને કાળી બોલી—"તમને ખબર છે પેલા દાગીના મેં તમને પીએર આપવા સારૂ મોકલ્યા ને બીજેજ દહાડે ના કહી તેની?"

મમતારામ તે વાત ભુલી જાય એવો નહોતો. તથાપિ યાદ કરતો હોય તેમ એણે હા કહી. કાળી સહેજ રીતે બોલી—"બીજે દહાડે કબાટ ઉઘાડતાં આ કંઠી મારી નજરે પડી. તમારા કાકાએ બહુ હોંસથી મને એ કરાવી આપી હતી. આગળ તો જો હું એક દહાડો એ નહોતી પહેરતી, તો એ કારણ પુછતા, પણ હમણાં હમણાં વરસેક થયું એ કંઠી વિસારે પડી છે. તે દહાડે કબાટ ઉઘાડતાં મેં એ કંઠી જોઇ અને મને લાગ્યું કે મારી બહેન સારૂ આ કંઠી મોકલાવું તો કેવું સારૂં થાય?"

મમતારામ એક છવે બધું સાંભળતો હતો. પોતાને ટહાડક વળી હોય એમ એણે શ્વાસ નીચો ખેંચ્યો, અને કાળી બોલી—"પણ એ—આગળ મને કંઠી પહેરવાની બહુ છદ કરતા, તેથી મને ફીકર થઇ કે કોઇ દહાડો પુછે તો શો જવાબ દેવો?"

"એમાં શું"—મમતારામે જવાબ આપ્યો.

"મારે મન તો બહુ થયું કે મારી બહેનને એ મોકલાવું, પણ તમારા કાકાની બ્હીકે શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ, અને તેટલામાટે બીજે દહાડે મેં તમને ના કહી કે હમણાં પેલા દાગીના મોકલાવતા નહિ; કેમકે મારૂં મન આ મોકલવાનું હતું પણ હવે—

"હવે શું, તારા ધણીએ તને એ મોકલવાની હા કહી છે?" મમતારામ અધીરો પડીને પુછવા લાગ્યો.

"નારે, મારા ધણીને પુછું એવી હું ગાંડી નથી તો"—ભોળપણનું ડોળ

ધાલીને કાળી બોલી—"પણ મને મોકલવાનું મન, તેથી વિચાર કીધો કે જાણીને શું કરશે? વળી થોડું ઘણું બોલીને રહેશે"—એમ બોલતાં કાળીએ ધણીની પરવા નહિ કરતી હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું ને કંઠી જોવા લાગી.

"હા, બીજું શું કરે"—ભમતારામે હસીને કહ્યું—"કંઇ તને મારી તો નહીં નાંખત?"

કાળી હસી અને બોલવાનું પાછું શરૂ કીધું.

"તેથી આજે એ કંઠી પાછી કહાડી કે વારૂ, મોકલ્યા પહેલાં એક બે દહાડા પહેરી તો લઉં." એમ કહી કંઠીને લડાવવા લાગી. પછી ભમતારામે તેવો ચહેરો કીધો હોય તેનો જવાબ આપતાં એણે કહ્યું—

"તમારા કાકા આવશે તે પહેલાં હું એને પાછી મુકી દઇશ. તમે બ્હીઓ છો શું કામ? એમ રાંડ હું છેક નાદાન છું?"

"મારી સલાહ માને તો"—ભમતારામે નિસ્વાર્થી બનીને કહ્યું—"જ્યારે તારે આ કંઠી મોકલવીજ છે તો નહિ પહેર? કેમકે કાકા જાણે તો બધી વાત બગડે. એમ એક બે દહાડા પહેરી તો શું અને નહિ પહેરી તો શું?"

"ના, તે તો મારો જીવ રહે નહિ"—કાળી છણકો કરતી બોલી—"પહેરીશએ ખરી ને મોકલાવીશએ ખરી. બધુંએ થશે. તમે જુઓ તો ખરા."

ભમતારામને ચિંતા થઇ કે એની પહેરવાની હોંસમાં સુખપાલકાકા જો કંઠી જોશે, તો બધો તાલ જતો રહેશે, તેથી વાત ફેરવીને એ બોલ્યો—

"વારૂ, સારૂં થયું કે દાગીના મોકલવાની વાત નીકળી. આજે હું તને એજ કહેવાને આવ્યો હતો કે એક માણસ સોમવારે જવાનો છે. પણ તારો વિચાર તો આ કંઠી મોકલવાનો છે એટલે તે વાત હવે નકામી છે."

"હા હવે પેલા દાગીનાની દાબડી લઈ આવજો." કાળી ઘણુંજ ડાવકું મ્હોં રાખીને બોલી. જો કે એની છાતી તો ધડક્ ધડક્ થતી હતી કેમકે વાત ખરા મીજાનપર આવી હતી.

"તે તો જાણે સમજ્યા"—ભમતારામે વિચારીને કહ્યું—પણ પેલો સોમવારે જનારો આદમી બહુ ડાવકો છે, અને આવી મ્હોટી કીમતની કંઠી બીજા જોડે મોકલતાં વિચાર થઈ પડે. બીજું ધુળ પથ્થર હોય તેનું તો કંઈ નહિ પણ—"

"ના, એવા ડાવકા આદમી પાખી કંઇ મોકલાવાય કે?" વળી કંઈ યાદ

આવતાં, નિશ્વાસ નાંખતી એ બોલી—"પણ મુઈ રાંડ હું—સોમવારે મોક-લાવીએ તો પછી પહેરૂં ક્યારે? આજે તો શનિવાર થયોની?"

"તું તો હજી ગાંડીની ગાંડીજ રહી"—મમતારામ એને હસાવતો બોલ્યો—"આટલો બધો વાર એ કંઠી પહેરી પણ હજી ધરાતી નથી?"

"હજી તો આજેજ પહેરવા કહાડી છે"—કાળી પાછો છણકો કરીને બોલી—"અને વળી બહુ વાર શાની થઈ?"

"હું તો આગળની વાત કરૂં છું. તેંજ મને હમણા નહોતું કહ્યું કે એક વરસ ઉપર તું રોજ પહેરતીતી"—મમતારામે કહ્યું—"પણ આવો ઠાવકો આદમી ફરીથી નહિ મળે અને પછી જતી રહે તો મને ઠપકો ન આપીશ.

ના, ના, જતી રહે તેના કરતાં તો હુંજ પહેરૂંની? પણ મારે મારી બ્હેનને આ કંઠી આપવી છે ખરી.

માટેજ હું કહુંછું કેની"—મમતારામ એને સમજાવતાં બોલ્યો—"એવો ઠાવકો માણસ ફરી ફરીને નહિ મળે. એ તો મોકલવી તે મોકલવી. પણ તું સમજતી નથી ત્યાં હું શું કરૂં?"

કાળી હવે બધું સમજી ગઈ. મનમાં વિચાર કીધો કે બહુ ખેંચતાણ કરતાં વળી બધું ધુળ મળશે. તેથી મમતારામના વિચાર સાથે એક મત થતાં એ બોલી—

નારે ના, તમે કહો તેમ કરૂં. તમે કહો તો સોમવારે મોકલીએ, પછી કાંઈ છે?"

"સારૂં ત્યારે, બે દહાડા આ કંઠી પહેરી લે. કાલે હું આવું ત્યારે મને આપજે. હું તેને આપીશ. એ તો સવારની ગાડીએ જવાનો છે માટે આવતી કાલે એને હાથોહાથ કર્યા વગર નહિ ચાલે."

"હા અને સાથે લાગ્યા પેલી દાબડીએ લેતા આવજો." મમતારામે હા કહી. થોડીવાર આમ તેમ વાત કરી એ ગયો અને વાલકેશ્વર ઉજાણીમાં દાખલ થયો. બીજે દિવસે એટલે રવિવારે એણે ધર્મશાળામાં બધાને જણાવ્યું કે મને એકજણ ચાર વાગે મળવાને આવવાનો છે.

દાબડી લઈને એક વાગે કાળીને ઘેર જતાં, એના મનમાં બહુ ઢચુ-પચુ થતું હતું તેનું કારણ ઉઘાડું છે. એના મનથી દાબડી તો પચી ગયા જેવી હતી. પણ કાળીએ બીજી કંઠી બતાવી ને એની દાઢ ડળકી. તે કંઠી લેવાનુંએ

મન ખરૂં, અને હાથમાં આવેલી દાબડી કેમ છોડાય તે પણ ખરૂં. એકદમ બંને કંઠી કાળી પીએર મોકલાવે નહિ. વળી કાળીએ કહ્યું ને દાબડી નહિ લઈ જાય તો, કદાચને કાળીને શક આવે; માટે એક આપ્યા વગર બીજી મળે એમ નહોતું. મમતારામ વિચાર કરતો કહેવા લાગ્યો કે "દાબડી આપીને કંઠી ન મળી તો શું કરવું? ધારો કે કાળીએ કહ્યું કે મારે હજી કંઠી પહેરવાનું મન છે તો શું? તો તો જાણે મોડી વહેલીએ કંઠી મળવાનો લાગ ખરો." પણ પોતે કાવતરાનો ભરેલો તેથી બીધો કે કાળી મારી જોડે દગો તો નહિ રમતી હોય! શનિવારની તેની બોલીચાલી પર વિચાર કરવા લાગ્યો, પણ તેના પર ઝાઝું વજન મેલાય એમ નહોતું; કેમકે મમતારામ જાણતો હતો કે કાળી હજી નાદાન છે, અને કેમ બોલવું ચાલવું તેની સમજ ધરાવતી નહોતી; એમ વિચાર કરતાં એની ચાલ ધીમી પડી ગઈ.

મમતારામને નથુશેઠ જેવો સદ્ધર ઘરાક મળ્યો હતો છતાં હજી એને કાળીને ત્યાં જવા આવવાની જરૂર શું? જ્યાં રોજ ટંકશાળ પડતી ત્યાં આવી કંઠી આવી તો શું ને ન આવી તો શું? પણ ના—મમતારામ એમ ધારતો નહોતો. નથુશેઠ સાથે એને ઓળખાણ પડી તે પહેલાં કાળીને લીધેજ એનું ગાડું ચાલતું હતું. હવે જો કે કાળી વગર ચાલે ખરૂં, પણ કાલ કોણે દીઠી છે એવા વિચારથી કાળીને ત્યાં એને જવું આવવું છોડી દીધું નહિ. એમ બહુ બહુ ખટપટનો એ કાંઇ કાયર નહોતો. એના વિચાર પ્રમાણે તો જેમ જેમ વધારે ખટપટ તેમ તેમ મન વધારે પાવરધું થતું જાય. ગમે તેવી ખટપટ છોડવી એ તો મનને સરસાઈ આપી ગણાય; માટે આવેલો શીકાર જતો મેલવો નહિ એ મમતારામનો સિદ્ધાંત હતો.

બીજે દિવસે વખત થયો ને કાળી મમતારામની વાટ જોતી બેઠી. બતાવેલી કંઠી એના ગળામાં હતી. મમતારામ આવ્યો અને કાળીની અધીરાઇનો પાર રહ્યો નહિ. એનો જીવ તલપાપડ થઇ ગયો. મનમાં તો મમતારામને કાળ જેવો જોતી, અને આજે એ આવ્યો તેથી એના બધા પ્રપંચને પોતે પામી ગઈ. ગુલાબવહુએ શીખવી રાખ્યું હતું કે દાબડી હોય કે નહિ હોય, તોપણ વધારે ઓછું બોલવું નહિ. તેથી એ માણમાણ મુંગી રહી. મમતારામેં વિચાર્યું કે દાબડી આપવીજ છે, તો પછી વેપ પૂરો ભજવવો; તેથી આવતાં વાર પાઘડી ઉતારી, હીંચકાપર બેસી, લાગલી ખીસામાંથી દાબડી કહાડી અને કાળીને આપવાને હાથ લાંબો કીધો. કાળી ચોડે દૂર હતી તેથી પાસે આવીને એણે દાબડી લીધી ને ભોંય બેઠી; તેની સાથે એનો જીવ પણ હેઠો બેઠો. દાબડી ઉઘાડી જોયું કે ચોકડાં અને વીંટી છે કે

નહિ. પણ મમતારામને શક ન પડે માટે દાબડીમાંની કંઠી બહાર કહાડીને મલકાતાં મલકાતાં ગળે પહેરી અને નહાના બાળકની પેઠે, એક હાથમાં દાબડી સાથે, પાસે આરસામાં જોવા દોડી કે કંઠી કેવી લાગેછે. આમ ચાળા કરતાં વખત કહાડવો તે એની મતલબ હતી, કેમકે મમતારામના આવવા પછી તરત ગુલાબવહુએ ત્યાં આવવું એવો સંકેત હતો. થોડીવાર આરસીમાં જોઇને હસતી હસતી, અને ગાંડા જેવું મ્હોં કરતી, મમતારામ પાસે આવી, અને અંને કંઠી કેવી લાગેછે તે પુછવા લાગી. કાળીના આવા નાદાન વેડાથી મમતારામને આ વખતે ખરેખર કંટાળો છુટયો, પણ કરે શું ? મનમાં તો એમ કે કયારે કાળી કંઠી આપે. એટલામાં કોઇનો દાદરથી ઉતરવાનો અવાજ સંભળાયો. બારણું તો ઉઘાડુંજ હતું. અને કાકીજી કાકીજી કરતી ગુલાબવહુ દીવાનખાનામાં આવી. મમતારામ બેઠો હતો તેને ન દીઠો હોય એમ એણે કાળીને કહ્યું–" વા પેલા બંગડીવાળાને કયારનો ઉપર બેસાડવાનું કહ્યું ને તમે હજી આવતાંએ નથી ? વળી એ જતો રહેશે તો ? " કાળી હાથ જોડે હાથ જોડતી બોલી ઉઠી—"હાય, હાય, હું તો એને વિસરી ગઈ." એટલામાં ગુલાબવહુએ મમતારામને જાણે કે તેજ વખતે જોયો હોય તેમ બોલી–" બંગડીવાળાને પાછો મોકલી દઉંછું." જાણે કે મમતારામ છે માટે કાળીથી કેમ અવાશે ? એમ ગુલાબવહુ અને કાળી વેષ ભજવવા લાગી. ગુલાબવહુ બંગડીવાળાને પાછો વાળવા સારૂ બહાર નીકળી. બંગડીવાળો રખેને જતો રહે તેની લહાયમાં તેની પાછળ કાળી દોડી. "મમતારામ ભાઈ, તમે બેસજો, આ હું હમણાં આવી"–એમ કહેતી, ધબ્ ધબ્ કરતાં ગુલાબવહુની સાથે એ પણ દાદરો ચહડી ગઇ.

ઉપર જઇને બંને પેટ દાબી દાબીને હસ્યાં. મમતારામના લોભે લક્ષણ ગયાં માટે ગુલાબવહુ, ને દાગીનો પાછો મળ્યો તે સારૂ કાળી, રહી રહીને હસે. બંને બહાર નીકળ્યાં તે વખતે મમતારામનો ચહેરો જોવા જેવો થઇ ગયો હતો. ઉપલો એક બે મીનીટનો વેષ, નાટક પેઠે એની નજર આગળથી પસાર થતો એણે જોયો. શું ધારવું તે સુઝયું નહિ. વિચારમાં અને વિચારમાં એનો ચહેરો ઉતરી ગયો. બેઠા બેઠા પા કલાક ગયો. અડધો કલાક કે કલાકેક થયા પછી કાળી નીચે આવી. સાથે ગુલાબવહુ પણ હતી. કાળીના એક હાથમાં બંગડીનો થોક મમતારામે જોયો પણ દાબડી ન મળે. ગળામાં બે કંઠી હતી ખરી. મમતારામને જોઈ, જાણે તેને નીચે બેસી રહેવાનું કહ્યું હતું તે વાત હમણાંજ એને જોવાથી તરત યાદ આવી હોય તેમ, વિસ્મય પામતી, અને હાથે હાથની તાળી પાડતી કાળી બોલી—" હાય, હાય, હું તો મુઈ વિસરી ગઇ કે

તમે નીચે બેઠા છો. પણ કંઈ નહિ, તમે કાલે આવજો; આપણે બધી વાત કરશું. હમણાં તો બીજી બંગડીઓ લેવા ગુલાબવહુ જોડે હું બજારમાં જાઉંછું. મારે થોડી પીએર મોકલાવવી છે માટે જરૂર આવજો. પણ હાય હાય, મારા હાથમાં એક દાબડી હતી તે ક્યાં છે?" એમ બોલતી કાશી દીવાનખાનામાં દાબડી સોધવા લાગી. બહુ સોધ્યો પણ હતોજ નહિ તેથી જડ્યો નહિ. કાશી બહેબાકળી બની ગઈ. આમ તેમ દોડાદોડ અને અફળા ઝીક કરવા લાગી. ગુલાબવહુ મુંગીજ ઉભી રહી. કાશીને આમ નકામી સોધાસોધ કરતી જોઈ મમતારામથી ન રહેવાયું, તેથી એ સ્હીડાતો બોલ્યો કે બંગડીની લહાયમાં દાબડી ઉપર તો નથી લઈ ગઈ. "હા, હા, હવે યાદ આવ્યું." એમ બોલી લલકુદા વેડા કરતી, ગુલાબવહુને દીવાનખાનામાંજ પડતી મુકી, કાશી પાછી ઉપર ચહડવા લાગી. તેની પાછળ ગુલાબવહુ ગઈ. મમતારામ દીવાનખાનામાં પાછો એકલો પડ્યો. મનમાં બહુ સ્હીડાવા ને પરિતાપ કરવા લાગ્યો. કાશી હમણાં આવશે એ વિચારમાં એ બેસી રહ્યો. બહુ વખત થયો ને તે ન આવી એટલે બબુઝીકું કરતો, જો કાશીએ ખરેખર દગો દીધો હોય તો એ રાંડનો જીવ લઉં એવું બબડતો, ધીલે મ્હોડે કાશીના ઘરમાંથી મમતારામ નીકળ્યો.

જતાં જતાં મમતારામને યાદ આવ્યું કે હું બે કલાક બેઠો હોઈશ, પણ બંગડીવાળો તો ઉપરથી ઉતરતો જણાયોજ નહિ!

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બૈરાંઓના કજીઆ.

સહીએરને સહીએર વહાલી,
બાઈ તેં મને હાથે છે ઝાલી.
(પ્રેમાનંદ.)

મુંબઈ શેહેરની બીજી ખુબીઓ ભેળી આ ખુબી પણ વિચારવા જેવી છે કે, ત્યાં દિવસના દશ અગીઆર વાગ્યા પછી સ્ત્રિયારાજ ચાલે છે.

જમીનની તાણ અને વસ્તીના ભરાવને લીધે, વળી કેટલોક વ્યાપાર જથ્થામાંજ ચાલી શકે છે તેથી, દુકાન અને રહેવાનાં ઘર નોખી નોખી જગ્યાએ હોયછે. સવારના દશેક વાગ્યાથી વેપારીઓ ધંધા વણજમાં લાગે તેથી, અને નોકરીઆત વર્ગ નોકરીએ જાય તેથી, દિવસના મુંબઈમાં સ્ત્રિયારાજ ચાલે છે. એ પ્રમાણે સાંઝના પાંચ છ સુધી ચાલે છે. પાછો અમલ બદલાવા માંડે છે. વળતે દિવસે પાછું તેમનું તેમ.

મમતારામ પાસેથી પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, દાબડી મેળવવામાં ફાવ્યા પછી, બીજે દહાડે સોમવારે જમી કરીને પરવારીને, કાળી ગુલાબવહુને ઉપર મળવા ગઇ. તેના મનમાં મમતારામ ઉપર અપૂર્વ વેર, અને ગુલાબવહુ તરફ નિઃસીમ હેત, બંને સાથે ઉછાળા કરતાં હતાં. ગુલાબવહુ પરવારીને દીવાનખાનામાં બેઠી હતી ત્યાં એ આવી.

કાળી અને ગુલાબવહુની ઉંમરમાં ઝાઝો ફરક નહોતો, તોપણ સુખપાલકાકાની બૈરી હોવાથી, ગુલાબવહુ એને કાકીજી કહીને બોલાવતી; અને કાળી એની જોડે તુંકારેથીજ વાત કરતી. આજે કાળી, હરખભેર ગુલાબવહુ બેઠી હતી તે ઓરડામાં આવીને કહેવા લાગી—

"મારા જીવને હવે એવી નીરાંત વળી છે કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. હાય, હાય, જો એ દાબડી ન મળી હોત તો, મારાથી કોઈ વાર કોઈની આગળ, અને એ મમતારામની આગળ, ઉંચું મ્હોં લઈને બોલાત નહિ; પણ ગુલાબવહુ તારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલી તો હું ફાવી. માટે હું મરીશ પણ તારી ઓશીઆળી રહીશ.

"કાકીજી, એમ વારે ઘડીએ શું કામ કહ્યા કરતાં હશો ? એ તો બધું તમે હોંશીઆરીથી ચાલ્યાં ત્યારે એમ થયું છે."

" ના, ના, એવી હું કંઇ ગાંડી નથી કે ? મારામાં કેટલી સમજણ છે તે હું હવે જાણવા લાગીછું. પણ એ મગતારામ ઉપર મને એવો કાળ આવેછે કે ન પુછો વાત ! એની જ્યારે ખુબ ફજેતી કરીશ ત્યારે મારો જીવ હેઠે બેસશે. તું જો કંઈ બીજી તદબીર બતાવે તો બાઈ, હું તારા પગ ધુવે ધોઇને પીશ."

" જો, જો, કાકીજી ! વળી તમે નાદાન વેડા કરતાં નહિ. આપણું ધાર્યું મર્યું માટે એને દુરથીજ નમસ્કાર કરો. તમે એને વધારે બોલાવશો કરશો નહિ. એટલે એની મેળે આવતો બંધ થશે. એવા દુષ્ટ આદમી ઓછા પળકે એમાંજ આપણું સારૂં છે."

" પણ મારા મનમાં બધે ઝેર વ્યાપી રહ્યું છે તેનું કેમ ? હું તો જ્યારે એની ફજેતી કરીશ, ત્યારેજ મારા જીવને ટાઢ વળશે. માટે હું તો જાણે કંઈજ જાણતી નહિ હોઉં એમજ કરીશ ને એ પી— આવશે તો આવવા દઈશ. કોઇ ને કોઇ દહાડો એ મને લાગ નહિ મળે ? અને તું કાંઇ મને સલાહ નહિ આપે કે એનો ઘાટ કેમ ઘડું ?"

ના કાકીજી, તે મારૂં કામ નહિ, મને તે આવડે નહિ.

આવડે તો બધુંએ. બાકી તું નહોત તો મને આ જન્મારે દાળડી પાછી મળત નહિ. પણ હશે. વળી કોઈ બીજી વારવાત. હું તો એમ પુછવાને આવી હતી કે આપણે વનમાળીદાસને ત્યાં દાણા વીણવાને અને ગાવાને જવું છે ત્યાં તમે આવશો કેની ? ને વારૂ, હું શું પહેરૂં કે સારૂં જણાય."

ગુલાબવહુએ હસીને કહ્યું કે આપણે જે સારૂં લાગે તે.

"મારે તો બધુંએ સારૂં અને ભારેછે. પણ શું પસંદ કરવું તેની મને ગમ પડતી નથી. તું નીચે આવીને નો જો ? બધાં લુગડાં અને સાળુઓને જોઇને તો, મારો જીવ સામો મુઝાયછે કે શું કરવું ?"

કાકીજી, આપણે બે વાગે જવાનું છે. મારા માશીજી અને કીકી પણ અહીં થઇને જશે. માટે વખત થશે ત્યારે હું નીચે આવીશ."

ઠીક ત્યારે, તમે નીચે આવજો. આપણે બધાં સાથે જઇશું." એમ બોલી કાળી જતી રહી.

વખત થવા આવ્યો ને ગુલાબવહુ લુગડાં પહેરી ધનકોર અને કીકી સાથે નીચે આવી ત્યારે, દીવાનખાનામાં કાળી બોચકાંઓની ગથલ મથલ

અને ઉથલ પાથલ કરી રહી હતી. બધું જ્યાં ત્યાં પડેલું હતું. કાળી એક ગાંસડી બાંધતી અને બીજી છોડતી. કોઇમાંથી સાળુ કહાડતી, તો કોઈમાંથી મગિયું કહાડતી. એકની ઘડી વાળતી તો એકની છોડતી. આ સાળુ નહાનો પડેછે કે કેમ તે જોતી. વળી એવામાં કંઇ બીજો વિચાર આવતો, તો બીજું બોચકું કહાડી તેમાંથી કંઇ કહાડી જોતી. એમ બાંધવા છોડવામાં, લે મુક કરવામાં, શું પહેરવું તેનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ. જો કે સવારથીજ એના મનને બીજું રટણ આજે હતું નહિ. જેમ જેમ વધારે બોચકાંઓ છોડ્યાં અને વધારે સાળુઓ જોયા, તેમ તેમ એનું મન વધારે ને વધારે અનિશ્ચયાત્મક થતું ગયું. કાળીને સારા સારા રંગનાં ભારે લુગડાં પહેરવાનું અને બહુ દાગીના પહેરવાનું ઘણું ગમતું. તેમાંજ એ પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક માનતી. સુખપાલકાકા સારો વાણીઓ ગણાતો તેથી એને ત્યાં વરા અઘરણી કે લગ્નનાં નોતરાં આવ્યાંજ કરતાં. કાળી બધે જતી કે એ મસે સારૂં સારૂં પહેરી ઓઢી, બહાર હરવા ફરવાનું ને મહાલવાનું મળે. સુખપાલકાકા તો કાળીપર કુરબાન હતો, તેથી એને દાગીનાની કે લુગડાં લતાંની કંઈ કમી નહોતી. કાળી જે જે જોતી તેવું માગતી. પણ બધું ભારે ભારે અને મોઘું મોઘું ખરીદ કરતી. સાદાં અને સુતરાંથી શરીર શોભે છે એવું એને પરણી આવી ત્યારે તો ભાનજ નહોતું. હમણાં હમણાં ઘડાતાં ઘડાતાં, એટલું સમજવાને પામી હતી કે બધું ભારે ભારે પહેરવાથી કંઈ શોભા મળતી નથી. જુગતે જુગતું જોઇએ. તે કેમ મેળવવું તેની એને ગમ નહોતી. એણે ઘણીવાર જોયું હતું કે ગુલાબવહુ, જે પહેરીને નીકળતી, તે બધું ઠીકાઠીક ને બંધ બેસતુંજ હતું. તેથી હમણાં હમણાં એવું બધું કામ એ ગુલાબવહુને પુછીનેજ કરતી.

ગુલાબવહુ આવ્યા પછી વાત હારમાં પડી. થોડી વારમાં કાળી સજ્જ થઈ કે બધાં વનમાલીદાસને ત્યાં જવાને નીકળ્યાં.

તે પહેલાં ધનકોર અને કીકી વિષે થોડી હકીકત જણાવીએ; અને તે સાથે કીકીના ધણીની હકીકત પણ જણાવવાની જરૂર છે.

આગળ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ચંદ્રદાસને ગૌરીને પેટે બે દીકરા અને એક દીકરી થયાં હતાં, તેમાં સૌથી મોટી દીકરીને, લાડમાં કીકી કહીને બધાં બોલાવતાં. કીકીનું સાસરૂં મુંબઇમાંજ હતું. એની ઉંમર સત્તર અરાડ વર્ષની હશે. એનો સ્વભાવ રાંક અને છેક ભોળો હતો. મ્હોડે કે મનમાં જે આવ્યું તે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના ભફ્ ભફ્ કરતી.

ઝાઝી પહોંચ કે અક્કલ એ નહોતી ધરાવતી." શરીરે એ એકવડી ને દુબળી હતી. એના મ્હોંનો ચહેરો જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતો ને હસતોજ રહેતો. એની મા ગૌરીએ એને લડાવવામાં અને બહેકાવી મુકવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી. પરન્તુ કીકી તો રાંક અને અશીલજ રહી. જો કે સાસરે સાસુનું બહુ દુઃખ હતું તોપણ એ બીચારી બધું મુંગે મ્હોડે સાંખી રહેતી ને કોઈને તુંકારે કે આંખ ફેરવીને બોલાવતી નહિ. ધનકોરડોસી બહુ વઢકણી અને કપાતર છે એમ બધાં જાણતાં છતાં એના દીકરા વેરે ચંદ્રદાસે અને ગૌરીએ કીકીનો વિવાહ કીધો તેનું કારણ એટલુંજ કે ધનકોરડોસી મુંબઈમાં રહેતી. પીએરમાં કીકી ઉપર આટલો આટલો લાડ છતાં, એનો ધણી કેવો નીવડશે તેની કોઇએ દરકાર કરવાની જરૂર ધારી નહિ. સોધી સોધીને તેઓએ મુંબઈજ સોધ્યું ને તેથીજ રાજી થયાં. કીકીને સારે ભાગ્યે ધણી સારો નીવડ્યો.

એનું નામ ફુળીદાસ હતું. એની ઉમર વીસથી વધારે નહોતી. કીકીની પેઠે એ પણ ભલો અને સાહુ આદમી હતો. અંદરખાનેથી બહુ રાંક, અને મરતાને મેર નહિ કહે એવો હતો. એનું શરીર મધ્યમ કદનું પણ બહુ કસાયલું ને મજબુત હતું. જો કે કીકીનો ધણી એને રાજી રાખવાને પોતાથી બનતું કરતો છતાં પોતાનું ધાર્યું પાર પડતું નહોતું એમ સારી પેઠે જાણતો. કેમકે એની મા અને કીકીની સાસુ ધનકોર, વહુ દીકરાને સુખે રોટલો ખાવા દેતી નહિ. ધનકોરડોસી રાંડીરાંડ હતી. કીકીને એ ભવની ભાવટ ઉતરાવતી. કીકી બીચારી ગરીબ ગાય જેવી તે સાસુની સામા થવાની પ્રાપ્તી ક્યાંથી લાવે? એટલે ધનકોરડોસી પોતાનું ફાવ્યું કરતી. એના મનથી ફુળીદાસ તો કંઈ ગણતીમાંજ નહોતો. જો કે એ વીસ વર્ષનો મરદની હારમાં આવ્યો હતો, અને હવે રળતો ખપતો થયો હતો, અને જો કે, ઘરનો બધો ખરચ હમણાં હમણાં એને વડે ચાલતો હતો છતાં, ધનકોરડોસીને મનથી તો એ કંઈ લેખામાંજ નહોતો. આવા રળતા ખપતા, અને પરણાવેલા પસ્તાવેલા દીકરાને પણ ડોસી ચ્હીડાતી તો લાકડી લઈને મારવા દોડતી!! ગાળો તો હાલતાં ચાલતાં દેતી. સહેજ વાતમાં શોર બકોર કરી, જે ચાલમાં રહેતાં હતાં તે ચાલ ગજાવી મુકતી. બીચારો ફુળીદાસ, મા જે કરતી તે મુંગે મ્હોડે સહન કરતો. પરણ્યા પછી એના દુઃખમાં ઓર વધારો થયો. કીકીને એ રાજી રાખે છે એ વાત ધનકોરડોસીને જરાએ રુચતી નહિ. માટે કીકીને હાલતાં ચાલતાં હેરાન કરવાનું, પજવવાનું, મેંણાં" ઓઠાં દેવાનું, અને તેને બધી વાતે હાડમાર કરવાનું ધનકોરડોસીના મનથી તે એક સબળ કારણ હતું. ફુળીદાસ

મનમાં તો બધું સમજતો પણ મા આગળ ભાઇનો એકડો નહિ તેથી લાચાર. હતો. એ રીતે માનો ફીકી તરફ અભાવ જોઇને, ફીકીને એ વધારે ચહાવા લાગ્યો અને તેમ તેમ ધનકોરડોસી મનમાં વધારે બળવા લાગી. વહુદીકરાને કેમ સંતાપવાં એની વેતરણમાં અને વેતરણમાં એ પોતાનો કાળ ગુમાવતી.

ધનકોરડોસી કેશવલાલની માસી થતી હતી. એની ઉંમર ચાલીસેક વર્ષની હતી. અંગે બહુ કદાવર અને રાતી રાયણ જેવી હતી, કેમકે ફુળીદાસને ચારેક વર્ષનો મુકી એનો બાપ ગુજરી ગયો, એટલે ડોસીને હવે કોઇનો ધાકજ રહ્યો નહિ. ડોસીની પાસે બે ત્રણ હજારના દાગીના હતા તે બધા ધણીના મુવા પછી વેચી નાંખી, તેના રૂપીઆ ડોસી વ્યાજે ફેરવવા લાગી, કે તેમાંથી પોતાનો અને ફુળીદાસનો નિર્વાહ ચાલે. ડોસી બહુ કરકસરથી રહેતી ને વ્યાજમાંથી દર વરસ થોડું બચાવતી છતાં ફુળીદાસને અંગ્રેજી ભણાવ્યો નહિ. લોકને તો એમ કહેતી કે પૈસો નથી માટે પોતાનું ગજું નહિ. પણ ખરૂં કારણ તો ફુળીદાસ વંઠી નહિ જાય તે હતું. અંગ્રેજી ભણીને આજ કાલના છોકરાઓ વંઠી જાય છે ને પછી ઘરમાં કોઇને બદતા નથી એ બ્હીકે, ડોસીએ ફુળીદાસને આઠમે વર્ષે નિશાળેથી ઉઠાડી મુક્યો ને કોઈ કાપડીઆની દુકાને ગદ્ધા વૈતરૂં કરવાને, હેરા ફેરા ખાવાને રાખ્યો. સારા ભાગ્યે ફુળીદાસને કોઈ સારો શેઠ મળ્યો. ફુળીદાસની ભલમણસાઈ જોઈ તે બહુ રાજી રહેતો. ધીમે ધીમે એનો શેઠ એને ખબરદાર અને હોંશીઆર બનાવવા લાગ્યો. નામાં ઠામાંમાં અને વેપાર વણજમાં આગળ પાડ્યો. માની આગળ કોડીનું ચલણ નહિ છતાં એ હોંશીઆર હતો તેથી જીજ વખતમાં કાપડીઆની દુકાનનો ફીસણ બધો શીખી ગયો. એનો શેઠ હાલમાં એને પાંચસોનું વર્ષાસન આપતો. ફુળીદાસ દુકાનનું નામું ઠામું અને ફુરસદે ઉઘરાણીનું કે બીજુંએ કામ કરતો; કેમકે શેઠનો એના પર પૂરતો ઇતબાર હતો.

પોતાને જે વર્ષાસન મળતું તે એ માની આગળ ધરી દેતો. ધનકોરડોસી એક અડધી પણ એને ખીસા ખરચી માટે આપતી નહિ. પાંચસોમાં ત્રણ આદમી સુખે રહી શકે એમ હતું, અને ડોસીને વ્યાજ હવે બધું બચતું, પણ જન્મથીજ હાથની બખીલ હોવાથી, પૈસાની છુટ છતાં અસલ રીવાજને વળગી રહી અને બધું એકઠું કરતાંજ શીખી. ઘરમાં કરકસર તો એવી રાખતી કે નપુછો વાત! જરાક ઘી કે તેલ ફીકીથી વધારે વપરાતું કે ડોસી તો છાજીઆં લેતી ને બે દહાડા કોઇને સુખે જંપવા નહિ દેતી. ફુળીદાસ મનમાં

ધણીએ વાર માની સામે માથું ફેરવવાનો મનસુબો કરતો, પરન્તુ ડોસીએ અસલથી કરપ રાખેલો એટલે કોઈ પણ રીતે એ ફાવતો નહિ.

પાંચસેના વર્ષાસન ઉપરાંત એને થોડી સુખડી વગેરે મળતું. એણે વિચાર કીધો કે જો માને આપીશ તો બધું વટાવમાં ચાલ્યું જશે, માટે એ ઉપલેક મળતની વાત માથી છુપી રાખવાનું એણે ડહાપણ વાપર્યું. વળી ધનકોરડોસી કીકીને જોઈતું જરાએ મગાવતી નહિ; અને કીકીપર એની પ્રીતિ હતી તેથી કોઈ કોઈ વાર માથી છાનું, કીકીને જોઈતું કરતું એ તેમાંથી આણી આપતો હતો.

નવલશાનાં લગ્ન ઉપર ફુળીદાસ અને કીકી જાનમાં જવાનાં હતાં. કીકીને સારૂ પીએરથી દાગીના લુગડાં થયાં હતાં ખરાં, તોપણ કીકીના કહેવાથી ફુળીદાસે એને સારૂ હાથમાં પહેરવાનાં આમળાવાળાં સોનાનાં કડાં ધનકોરડોસીને માલમ પડે નહિ તેવી રીતે કરાવ્યાં. આજેજ તે તૈયાર થઈને આવ્યાં હતાં. કડાં બહુ સારાં થયાં તેથી કીકી મનમાં બહુ હરખાઈ. વનમાલીદાસને ત્યાં એની મા ગૌરી પણ આવશે એવું ધારી, પોતાની કોથળીમાં એણે કડાં રાખ્યાં હતાં કે ધનકોરડોસીથી છાનામાનાં, લાગ આવે તો માને બતાવે. બાપડીને ખબર નહોતી કે એ કડાં શું વીટંબણા પાડવાનાં હતાં!

ચારે જણી વનમાલીદાસને ત્યાં જવા નીકળી. કીકીએ ગુલાબી બુટ્ટાદાર સાળુ પહેર્યો હતો. ગુલાબવહુએ પીળો અને કાળીએ રાતી બાંધણીનો. રસ્તામાં જે રીતે તેઓ ચાલ્યાં જતાં હતાં તે પરથી તેઓની ચાલ અને સ્વભાવનું વર્ણન કરવું બહુ સહેલ હતું. ધનકોરડોસી સૌથી આગળ ચાલતી ને મ્હોટેથી વાત કરતી; તેની જોડે કાળી ઉતાવળાં ડગલાં ભરીને તેની સાથે વાત જારી રાખતી; બીચારી કીકી સૌથી પાછળ પડી ગઈ ને તેની સાથે રહેવા સારૂ ગુલાબવહુએ પોતાની ચાલ ધીમી કીધી.

વનમાલીદાસને ત્યાં આજે આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો. એ બહુ પૈસાદાર હતો ને મુંબઈના શેઠીઆમાં ખપતો તેથી એના એકના એક દીકરાના લગ્ન ઉપર વાણીઆભાઈની પેઠે, દુહું દીલ કરી, બહુ ધન વેરે એમાં ઝાઝી નવાઈ જેવું નહોતું. લગ્નને પ્રસંગે સાધારણ માણસનું પણ મન મોકલું થઈ જાયછે ને છુટથી પૈસા વાવરવાનો બધાને હરખ થાયછે. તેથી કરીને એક કહેવત ચાલી આવે છે કે 'વાણીઆ ઘોડે અને વહોરા રોડે.' ત્યારે વનમાલીદાસ જેવો ધનવાન્ શેઠીઓ બહુ પૈસા ઉરાડવા ધારે એમાં

શું ? વળી મુંબઈમાંજ લગ્ન હોત તો આટલે લાંબેથી, કે આટલી બધી આગળથી, ધામધુમ જણાત નહિ; પણ આ તો જાન કહાડીને બહાર ગામ જવાનું હતું તેથી બધી તૈયારીઓ ને ખરીદી ઘણા મહીના થયા ચાલુ થઈ હતી.

ઉપલે માળે મોટી સરખી ચાલમાં બૈરાંઓ દાણા વીણવાને સામસામાં બેઠેલાં હતાં. તેઓ લગ્નને ઉદ્દેશીને સારાં સારાં ગીતો ગાતાં ને તેઓનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં હતાં. તેઓની મુખમુદ્રા ખીલી રહી હતી. વચમાં વચમાં કોઈ હસવા જેવી વાત નીકળતી ને ગાવાનું બંધ પડતું. માહોમાંહે બધાં વાતો કરવા મંડી જતાં. કોઇ ઠેકાણે વધારે હસવાનું થતું, તો આપણે એમાં ભાગ લઈએ તે સારૂ બધાં તે તરફ જોતાં ને હસવાનું કારણ પુછતાં ને વાત સાંભળીને ખુબ હસી પડતાં. દાણા વીણવાનું કામ ચાલતું હતું ખરૂં, પણ વાસ્તવિક રીતે તો, એક બીજાને જાણે આનંદ આપતાં લેતાં હોયની, અને તેની વાંટણી કરવાને આ બધાં ભેગાં મળ્યાં હોયની, એવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો.

સૌથી આગળ બારણા પાસે નવલચાની મા કમલા અને તેની બહેન ગંગા ભેગાં બેઠાં હતાં. તેઓ જે આવતાં તેને મલકાતે મોઢે આવકાર આપતાં ને પોતાને રુચે તેમ કોઇને દૂર ખસેડીને, કોઇને એક જગોએથી બીજી જગે બેસવાનું કહીને, નવાં આવનારને જગો કરી આપતાં. કોઈ કહેતી કે અમારાથી કાલે અવાયું નહિ, તો કોઈ મોડું આવવાનું કારણ કહેતી. બધે લગ્નની ને લગ્નનીજ વાત ચાલી રહી હતી.

વનમાળીદાસને ઘેર આવ્યાં ને દાદરો ચડવા માંડ્યો કે ધનકોરડોસીને તેની ઓળખીતી એક સામળી બાહ્મણી મળી તેની જોડે એ વાત કરવામાં અને બધું કેમ બંધાય છે, મુકાય છે અને લેવાય છે તે જોવાને માટે નીચે રહી.

ગુલાબવહુ, કાળી અને કીકી ઉપર ચાલ્યાં ને થોડી વારમાં દાણા વીણવાને જગો કરી બેઠાં. કાળી, દુલારામની બૈરી શાંતી પાસે બેઠી. તેનેથી થોડે દૂર, કીકી પોતાની મા ગૌરીની પાસે જઇને બેઠી અને ગુલાબવહુ કમલાની સામા નિર્મલદાસની બૈરી બાલા પાસે બેઠી. કીકી આજે કશાં નવાં થઈ આવવાથી પ્રથમથીજ હરખાયલી હતી. વનમાળીદાસને ત્યાં બધાંને હરખમાં જોઇને એનો પણ હરખ માયો નહિ, તેમાં વળી ધનકોરડોસી એની ઓળખીતી કોઈ ગંડીરાંડ બાહ્મણી જોડે વાત કરવાને અને જોવાને નીચે

રોકાઈ. એટલે એણે ધાર્યું કે હવે લાગ ઠીક છે, તેથી પોતાની માની આગળ બેઠી ન બેઠી, ને બીજી વાત કહાડી ન કહાડી, કે કડાં તૈયાર થઇ આવ્યા છે એમ ગૌરીને કહ્યું ને લાગલી કેડેથી કોથળી કહાડી, ગૌરીને કંઈક છાના-માનાં, બારણા આગળ નજર કરતાં કરતાં અને બ્હીતાં બ્હીતાં, અને કંઈક હરખાતાં હરખાતાં કડાં દેખાડ્યાં. કડાં સારાં થયાં હતાં તોપણ એમાં એટલું બધું હરખાવા જેવું નહોતું. તથાપિ બૈરાંનો જીવ એટલે ગૌરીએ તે જોયાં ને ખુશ થઈ. પણ એટલામાં ધનકોરડોસી આવે ને કડાં જુવે તો કીકી પંચાતીમાં આવી પડે તે બ્હીકે, ગૌરી કીકીને ઠપકો આપવા લાગી કે બતાવવાની એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી. કીકીને કહ્યું કે પાછાં મુકીદે ને ઘેર આવે ત્યારે ફરી બતાવવાને લાવે.

આ બધું બીજાઓએ તો જોયું કે નહિ જોયું હોય, પણ દુલારામની બૈરી રાતી જોયાજ કરતી હતી. એ રાતી બહુ હરાગી અને કજીઆખોર હતી. ગૌરી ઘરમાં બધાંનો નાદરો ઉતારતી; પણ ગૌરીનો નાદરો એ રાતી ઉતારતી. રાતી પહોચેલી હતી ને દુલારામનું ઘરમાં ચળણ હતું તેથી ગૌરી, રાતી જોડે લડવામાં કોઈવાર ભાગ્યેજ ફાવતી. બંનેની ઉમરમાં ઝાઝો ફરક નહોતો. રાતી ત્રીસ વર્ષની ને ગૌરી પાંતરીસ વર્ષની હતી. જ્યારે રાતી સાસરે આવવા લાગી ત્યારે ગૌરી પણ નાદાન જેવીજ હતી, તેથી રાતીને એનો ધાક અસલથી નહોતો. પ્રથમમાં તો ગૌરીને, રાતી કાળ જેવી લાગતી, ને એનાપર મનમાં બહુ રોષ રાખતી. સાસુવહુ બહુ બહુ વાર લડેલાં અને અબોલાં રહેલાં હતાં, હમણાં હમણાં એ બે જણીઓ, આટલાં આટલાં વર્ષના સહવાસ પછી, એક બીજા જોડે હળી મળી રહેતાં શીખ્યાં હતાં. વચમાં વચમાં અથડાતાંએ ખરાં, પણ હવે વાત બહુ આગળ વધતી નહિ. રાતી જોડે ફાવતું નહોતું તેથી ગૌરી કંઈ દબાઈ ગઈ નહિ. જ્યાં સુધી ગુલાબવહુ ઘરમાં હતી ત્યાં સુધી ગુલાબવહુને પજવીને, રાતીનું વેર વાળી મનમાં એ શાંત થતી. દુલારામના કહેવાથીજ રાતીએ કેશવલાલ અને ગુલાબવહુને નોખા કરવામાં ભાગ લીધો હતો. બાકી રાતી ને ગુલાબવહુને અણબનાવ જેવું હતુંજ નહિ; કેમકે ગૌરી ગુલાબવહુને બહુ પજવતી ત્યારે ફક્ત ગૌરીની સામા થવાનાં હેતુથી, રાતી ગુલાબવહુનું ઉપરાણું તાણીને બોલતી. હવે ગુલાબવહુએ જુદું ઘર માંડ્યું એટલે ગૌરી પોતાનો રોષ નિર્મલદાસની બૈરી બાલા પર કહાડતી. રાતીને બાલાનું કે કીકીનું મ્હોં ગમતું નહિ તેથી બાલાને સતાવવામાં ગૌરી ને રાતી એક થઈ જતાં; પણ ધનકોરડોસી કીકીનો

પૂરેપૂરો નાદરો ઉતારે છે એવી વાત કરી કરીને રાતી ગૌરીનું પેટ બાળી નાંખતી.

કાકી હરખાતી હરખાતી આવી ને ગૌરીની પાસે બેઠી કે રાતીને એમ લાગ્યું કે કીકી કંઈ કારણસર એમ કરતી હશે, તેથી ગૌરી ને કીકી શું વાત કરેછે તે ધ્યાન દઇને સાંભળવા લાગી. એની પાસે કાળી બેઠી હતી તેની જોડે એ નામનીજ વાત કરવા લાગી. થોડી વારમાં કીકીએ ચોરનીપેઠે માને કડાં બતાવ્યાં. રાતી તરત જાણી ગઈ કે ફુળીદાસે ધનકોરડોસીથી છાનામાનાં એ કડાં કીકીને કરાવી આપ્યાં હશે. કડાં બહુ સારાં હતાં તેથી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે રાતીને વધારે બળતરા થઈ અને હવે ધનકોરડોસીને એ વાત બહારો બહાર કેવી રીતે જણાવવી તેના વિચારમાં પડી.

થોડીક વારમાં ધનકોરડોસી આવી અને બધાં બેઠાં હતાં ત્યાં પોતાની ઓળખીતી બ્રાહ્મણી જોડે દાણા વીણવા બેઠી. સહેજ વાત કહાડી રાતીએ કાળીને પુછ્યું કે તમે જાનમાં આવશો કેની?"

"હું તો ધણીએ આવું"—કાળી હસીને બોલી—"પણ તમારા કાકાજી મોકલે ત્યારે કેની? બાકી આવા ઘર જેવા ઘેર લગન ને હું આવ્યા પાખી રહું?"

પરણ્યા પછી સુખપાલે કાળીને કોઇવાર પીએર મોકલી નહોતી. માત્ર આ બાબતમાં કાળી કોઈ વખતે ફાવી નહોતી. હવે હવે એણે પીએર જવાની લલુતા છોડી દીધી હતી. સુખપાલકાકાને વનમાલીદાસ જોડે ઘરોબો હતો અને કાળીને લગનમાં મહાલવાનું મન તો ઘણુંએ હતું, પણ સુખપાલ મોકલે નહિ તેથી એ બાબત સર, સમજીને એણે કંઇ કહ્યુંજ નહોતું. એ વાત રાતી પણ સારી રીતે જાણતી તો પણ એ બોલી—

"વળી પાછાં દાગીના લુગડાં કરાવી આપવાં પડે માટે કાકાજી ના કહેતા હશે."

"એ તો બધું જોઇએ તેટલું છે."

"તે તો હશે, પણ કંઈ લગનને મસે કાકાજીએ કરાવી આપ્યું? મને લાગે છે કે કાકાજીનો મોહ હવે તમારા પર થોડો હશે. અમે તો બધાંએ દાગીના ને સાળુઓ નવાં કરાવ્યાં છે ને કીકી બહેનનાં કડાં કેવાં સારાં છે. તમે જુવો તો તમનેએ તેવાં કરાવવાનું મન થાય!"

કાળીને રાતીનું કહેલું ખરૂં લાગ્યું કે લગ્નને નિમિત્તે એના ધણીએ કંઈ કરાવી આપ્યું નહોતું. મનમાં નક્કી કીધું કે કંઇ ને કંઈ કરાવવું તો ખરૂં, એટલામાં રાતીએ કીકીનાં કડાંની વાત કહી એટલે કાળી બોલી—

"શું, કડાં બહુ સારાં છે ને તમે ક્યાં જોયાં ?"

"અરે, એવાં સારાં છે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. હું તો આજે ને આજે એવાં કરાવીશ. હમણાંજ કીકી બહેને સાસુજીને કોથળીમાંથી કહાડીને બતાવ્યાં તે તમે નહિ જોયાં ?"

"ના, મેં તો કંઈ જોયાં નહિ. પણ તમારી સાથે વાતમાં રોકાઇ તેથી જોવાયાં નહિ હોય."

રાતીએ પછી બીજી વાત કહાડી અને લાગ જોઇને ત્યાંથી ઉઠી, બીજી જગોએ જઇને બેઠી. પણ કાળીને કડાં જોવાની ચટપટી થઇ રહી. એને એવું તો ભાન આવ્યુંજ નહિ કે કીકીને ધનકોરડોસી જોડે અથડાવવાને રાતી આમ કહેતી હશે તેથી બૈરાંઓનું ગાવું બંધ પડ્યું કે બધાં સાંભળે એમ એ બોલી—

"કીકી બહેન, તમારાં કડાં મને તો બતાવો. મારે પણ એવાં કરાવવાં છે." કીકી તો સડકજ થઈ ગઇ! ને શું કરવું તે સુઝ્યું નહિ. નીચી મુડી કરી, કંઈ સાંભળ્યું નહિ હોય એમ દાણા વીણવા લાગી. ધનકોરડોસીને અને ગૌરીને, બંનેને જુદા જુદા કારણથી, પેટમાં ફાળ પડી. બંને જણીઓ કીકી શું કરેછે તે ધ્યાન રાખીને જોવા લાગી. રાતીએ જોયું કે હવે ઠીક સળગી છે એટલે એ તો મનમાં રાજી થવા લાગી.

"કીકી બહેન, તમે કેમ સાંભળતાં નથી ?" હમણાંજ તમે ગૌરી ભાભીજીને કોથળીમાંથી બતાવ્યાં ને મને નહિ બતાવો ?

ગૌરીને નક્કી લાગ્યું કે જરૂર કોઇનું કારસ્તાન હશે, તેથી તેનું નામ જાણવાને વાસ્તે, એણે કાળીને અધીરા પડીને પુછ્યું કે એમ કોણે કહ્યું.

"કોણે શું, હમણાંજ હું અને રાતી—" એમ બોલીને કાળી રાતી તરફ જોવા લાગી. તે તો દૂર જઇને બેઠી હતી તેથી દૂર નજર કરી. રાતી, જાણે કંઈ જાણતી ન હોય તેમ કોઈ જોડે વાત કરતી હતી. કાળી, રાતીને જોવામાં, ઉપર લખ્યું તેટલુંજ બોલીને અટકી.

ગૌરીનો પિત્તો બહુજ ઉછળ્યો પણ શું કરે ? આ પ્રમાણે વાત કરવાથી વળી સાસુવહુ ઘેર જઇને ધમરોળ મચાવશે તેની એને ફીકર પેઠી. તે અધીરાઇ કરી કાળી પાસે વાત કરનારનું નામ માગ્યું તેથી ધનકોરડોસીને વધારે વહેમ પડશે એમ વિચાર આવવાથી એ બ્હીવા લાગી. અધુરામાં પૂરૂં કીકી, જાણે ચોર હોયની તેમ ગભરાઇ ગઈ. દાણા વીણવાનું

તો એક કોરે રહ્યું ને નીચેથી ઉંચું કરીને જોયું નહિ. ધનકોરડોસી તેના સામું જોઈ રહી હશે તેથી તે વધારે બ્હીવા લાગી. પોતાને બ્હીક લાગી છે એમ બધા જાણે છે એવા વિચારથી તેની બ્હીક ઘટવાને બદલે ઓર વધી.

ગૌરીએ ઢાંક પીછોડો કરવા ધનકોરડોસી સાંભળે એમ કહ્યું "કેમ ફીણી, તારાં કડાં બતાવતી નથી? હમણાંજ મેં ઘેરથી લાવીને આપ્યાં એટલામાં ખોઈ તો નથી નાંખ્યાં?"

ગૌરીનું આવું બોલવું સાંભળી ફીણીના ગભરાટની હવે સીમા રહી નહિ. એ તો વધારે ને વધારે ધ્રુજવા લાગી, અને પોતાની મુડી વધારે ને વધારે નીચી કરવા લાગી. ગૌરીએ જોયું કે ફીણી બધો તાલ બગાડી નાંખે છે તેથી તેની કેડમાંથી કોથળી કહાડી, કોથળીની કોથળી ફાળી તરફ ફેંકી અને સહેજ રીતે ધનકોરડોસીને કહેવા લાગી—"એ તો નવલશાનાં લગન સારૂ અમે કરાવ્યાં છે. આજેજ તૈયાર થઇને આવ્યાં તેથી ફીણીને આપવા સારૂ હું આહીં લાવી હતી, પણ તમે નીચે હતાં તેથી તમને બતાવવા રહી ગયાં."

"હશે બાઇ"—ધનકોરડોસી બહુ હાવકું મ્હોં રાખીને બોલી—"તમારી દીકરી છે તે તમે ભલે કરાવો, ને મારા દીકરાએ કરાવ્યાં હોય તોએ શું, તેની વહુ છે."

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સાસુ વહુની લડાઈ.

એવાં વચન સુણીને રે, વધાં વળતાં વહુજી,
ગંગાજળ સરખાં રે, હો સાંભળો સાસુજી;
જેના મનમાં જેવું રે, તેવું તે તો દેખે;
સારાં ને નરતાં રે, પોતાં સરખાં પેખે.

(દયારામ.)

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે "તમારી દીકરી છે એટલે ભલે કરાવે, ને મારા દીકરાએ કરાવ્યાં હોય તોએ શું, તેની વહુ છે" એટલું બોલતાં બોલતાં, ધનકોરડોસીને આંકડી થઈ આવી. તે પોતાનું માથું ધુણાવવા લાગી ને હાથપગ નચાવવા ને કુદાવવા લાગી. મ્હોટા મ્હોટા સાસ લેતાં એ બોલી. "ઓ મને પાછી આંકડી થઈ આવી, મને કોઈ ઝાલોરે ઝાલો." એમ બોલતાં બોલતાં, જે થાળા આગળ બેસી દાણા જોતી હતી તેને ઉંધો વાળી, વીણેલા અને ન વીણેલા દાણા એકઠા કરી, પડતાં પડતાં પાસેના બીજા પણ બે ત્રણ થાળાઓ એણે ગબડાવી દીધા. પછી આંખો ફાટી ગઈ હોય તેમ ભોંય પર લાંબી ગજી પાટ થઈને એ પડી ગઈ. સાદડીપર બરાબર પડી ને શરીર ગોઠવાયા પછી, એણે આંખો મીચી દીધી અને થોડી વારમાં, હાથ પગ નચાવવા બંધ કરી, લાંબા લાંબા સાસ ભરતી, એ લાકડા જેવી થઈ પડી!

આ બધા ધનકોરડોસીના ઢોંગ હતા. કાળીએ કીકી પાસે કડાં જોવા માગ્યાં ત્યારથીજ એના મનમાં વસવસો થવા લાગ્યો હતો. તેમાં વળી ગૌરીએ ચ્હીડાઈને કાળી પાસે કડાંની વાત કરનારનું નામ માગ્યું, એટલે એને નક્કી લાગ્યું કે એના દીકરા ફુળીઆએ કીકીને છાનામાનાં કડાં કરાવી આપ્યાં છે. તે વિષે જે થોડો ઘણો શક હતો તે કીકીની ચાલ જોતાં નીકળી ગયો. ચોરના કરતાં પણ કીકી વધારે શરમાઈ, અને ન કાળી તરફ, કે ન પોતાનાં સાસુ તરફ, ઉંચું મ્હોં કીધું. દાણા જોવાના પણ એક કોરે રહી ગયા ને કીકીને તો એવું લાગ્યું કે જો ધરતી માગ દે તો હમણાં સમાઈ

જાઉં. વળી ગૌરીએ જુઠી વાત બનાવી કહાડી ને કીકીના ગભરાટની સીમા રહી નહિ. ધનકોર ડોસીની ખાતરી પણ પૂરેપૂરી થઈ કે ફુળીઆએજ કડાં કરાવી આપ્યાં છે. એના દીલમાં તો લહાય લહાય વરસવા લાગી. વહુ દીકરાને કેટલી બનતી રાસ હતી તેનો આ એક નવો પુરાવો મળ્યો. વળી પોતાથી છાનામાનાં ફુળીઓ કીકીને કડાં કરાવી આપે, એ વાત વિચારતાં તો ડોસીના પેટમાં તેલ રેડાયું! બંનેનો પૂરેપૂરો ભાંખરો ક્યારે ઉતારૂં એવી એના મનમાં ચટપટી થઈ રહી; પણ એકાએક ઉઠીને જવાય નહિ તેથી આંકડી થઈ આવ્યાનો ઢોંગ આરંભ્યો. "મારા દીકરાએ કરાવી આપ્યાં હોય તોએ શું, તેની વહુ છે" એવું એ જાણી જોઇને બોલી કે ગૌરીને માલમ પડે કે તેની બનાવટી વાતથી પોતે છેતરાઈ નથી. પણ દીકરા અને વહુનું નામ લેતાં એને ફુળીઓ ને કીકી યાદ આવ્યાં, ને ડોસીનો પિત્તો ખરેખર ઉછળ્યો હતો, તેથી આંકડી થઈ આવ્યાનો ઢોંગ કરીને એ ભોંયપર પડી ગઈ.

બધાં જાણતાં હતાં કે ધનકોરડોસી ઢોંગ કરેછે ને ઘેર જઇને હવે એ ધમરોળ મચાવશે. કેમકે, ધનકોરડોસી કેવી કજીઆખોરી અને પાજી સ્વભાવની હતી, વહુ દીકરાને કેવી રીતે સંતાપતી, એ વાત કોઇની જાણ બહાર નહોતી. તોપણ કીકીની સાસુ થાય એટલે, વળી ઢોંગ કરતી હતી અને અંદરથી શુદ્ધિ તો ખરી તેથી બધું જાણે ને સાંભળે માટે, થોડી ઘણી સારવાર કરવાનું તો ડોળ બતાવવું જોઇએ. દાણા જોવાનું ને ગાવાનું એક કોરે રહ્યું. બધાં ધનકોરડોસીની આસપાસ વીંટલાઇ વળ્યાં. પેલી રાંડીરાંડ બ્રાહ્મણી જેને ધનકોરડોસી જોડે બહુ બહુ વાતે મેળ હતો ને જેનું નામ સામળી હતું, તે એની પાસેજ બેઠી બેઠી દાણા જોતી હતી. તેણે ધનકોરડોસી પડી, કે લાગલા એના પગ દાબી રાખ્યા ને મ્હોટો ઘાંટો પાડીને કીકીને કહ્યું કે તારી સાસુના હાથ ઝાલી રાખ. બાપડી કીકી તો મરવા જેવી થઇ ગઈ હતી. એનાજ હાથ પગ થર થર ધ્રુજતા હતા તે ધનકોરડોસીના હાથ કેમ ઝાલી રાખે? દહેસતની મારી એ ત્યાં આવી ખરી, પણ કંઈ કરી શકી નહિ. એટલામાં કાળીએ આવીને તેના હાથ ઝાલી રાખ્યા ને ઘડીકવારમાં તો ત્યાં શોર બકોર મચી રહ્યો. કોઈ કહે એને પંખો નાંખો, કોઈ કહે એની ચોળીનાં બોરીઆં છોડો, કોઇ કહે એને કુલાંગવાટર સુંઘાડો; એમ જેમ જેની ધ્યાનમાં આવ્યું તેમ કહેવા લાગ્યાં, પણ ખરી રીતે કોઇ કામે લાગ્યું

નહિ. કેટલીક તો ધનકોરડોસી ઢોંગ કરે છે એમ જાણી માહોમાંહે હસવા લાગી ને ગુસપુસ કરવા લાગી; ને કેટલીક તો ઢોંગ છે એમ જાણવા છતાં પણ સડક થઇ ઉભી રહી.

ખરેખરી આંકડી તો કીકીને થઈ હતી. એ બીચારી સારે શરીરે ધ્રુજતી હતી. એની છાતી ધડક્ ધડક્ થતી હતી ને એની આંખે પણ આ બધું શું થાયછે તે દેખાયું નહિ. પણ સંસારમાં ડોળઘાલુઓનુંજ ચાલેછે એટલે એની સારવાર કરવાનો વિચાર કોઇને શાનો સુઝે ?

આંકડી ચહડવાનો કીસબ ધનકોરડોસીના ઘરનો હતો. વારે વારે એ પ્રમાણે ઢોંગ કરીને પડી જવાથી, એ કામમાં હવે એ બહુ પાવરધી થઈ ગઇ હતી. તેથી એવી સીફતથી અને હોશીઆરીથી એ ભોંયપર લાંબી ચત્તી પાટ પડતી કે કાંઇ વાગે કરે નહિ, કે લુગડું લતું બગડે નહિ. ભોંયપર પડીનેજ આંખો મીચતી, નહિ તો વળી પડ્યું પાથર્યું કંઇ વાગી બેસે. બધી વાતે આંકડી ચહડાવવી એના મનથી સહેલ વાત હતી, તેથી આજે એણે આંકડીનો ઢોંગ આરંભ્યો હતો. દશેક મીનીટ એ પ્રમાણે પડી રહ્યા પછી, શુદ્ધિમાં આવવાનાં ચહેન ધનકોરડોસી દેખાડવા લાગી. લાંબા લાંબા સાસ લેતી હતી તે હવે ટુંકા કરવા લાગી. થોડી વારે આંખો ઉઘાડી, ડોળા સ્થીર કરી નાંખ્યા, ને ભાન આવતું હોય એમ બોલી—" હું ક્યાં છું " ઓ બાઇ ફુળીઆ તું ક્યાં છે ?"

સામળી બોલી—" માજી, એ તો કંઇ નથી; એ તો તમને આંકડી આવી હતી; પણ હરીએ બધું સારૂં કીધું. તમે મુંગાં મુગાં સુઇ રહો એટલે ઝટ હોંશીઆર થશો."

" ના ના, મને કાંઇ થયું નહોતું—ધનકોરડોસી ભાનમાં આવતાં ધીરે ધીરે અને ઝીણે ઘાંટે બોલી—" પણ આ બધીઓ મારી પાસે વીંટલાઇને શું કરે છે ? અરે રામ, હવે મને યાદ આવ્યું; મને આંકડી આવી હતી ને હું પડી ગઈ. એ રાંડ આંકડી મારો જીવ લેશે ત્યારે છુટશે. પણ હવે મને સારૂં થયું છે માટે મને સામળી તું ઉઠાડ."

" માજી, તમે પડ્યાં રહોની, વળી પાછી આંકડી ઉબલશે તો ? " સામળીએ કહ્યું.

" ના ના, હવે હું હોંશીઆર થઇ છું માટે તું ઉઠાડ "—એટલે સામળીએ એને ઉઠાડી. ધનકોરડોસી બહુ ભાર દેતાં દેતાં, ઉઠીને બેઠી થઇ ને

કહેવા લાગી—"અને સારૂં તો થયું છે પણ મારો જીવ બહુ ડહોવાયછે ને માથે ચકરી આવેછે માટે હું તો હવે ઘેર જઇશ."

કમલા અને ગંગાએ ધનકોરડોસીને બહુ સમજાવી કે થોડીક વાર બેસો, ને વધારે હોંશીઆરી આવે પછી જાઓ; પણ ધનકોરડોસી તો હઠ લઇને બેઠી ને સામળી તથા કીકીની સાથે ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા લાગી.

એ સામળી બહુ ખુશામતખોરી ને મીઠાં બોલી હતી. ધનકોરડોસી જે કહેતી તેની હાજી હા કરતી ને પટુડા વેડા કરીને પોતાનું પેટ ભરતી હતી. ધનકોરડોસી અને એને બહુ મેળ હતો, કારણ કે કીકીને સતાવવામાં સામળી બહુ ઉપયોગનું સાધન થઈ પડતી. જ્યારે પણ કીકીને પજવવી હોય, (અને એમ રોજજ બનતું;) જ્યારે જ્યારે મેંણાં ઓઠાં દઇને અને બોલી બોલીને કીકીને બાળી મુકવી હોય ત્યારે સામળી કે એના જેવી બીજી કોઇ ડોસી-ડગરી ધનકોરની આગળ આવતી, ત્યારે એવાની આગળ વાત ભેળી વાત કરતાં, ધનકોરડોસી કીકીને પજવતી. સામળી પણ મનમાં બધું સમજતી. કીકીને ડોસી નાહક સતાવે છે ને દુઃખ દે છે એ બધું જાણવા છતાં તેમ કરવામાં ડોસીને એ મદદ કરતી. ધનકોરડોસીની વાતમાં ટાહુકા પૂર્યા કરતી, અને જેવું વળણ ડોસી આપવા ધારે તેમ વાતનું સુકાન ફેરવતી. એના મનમાં કીકી પર કંઈ દ્વેષ કે વેર નહોતું છતાં, ધનકોરડોસી તરફથી એને કોઈ વાર દાણો દુણી કે લુગડું લતું મળતું તેથી ધનકોરડોસીને રાજી રાખવાને એ પ્રમાણે કરતી.

વનમાલીદાસનું ઘર મુક્યા પછી, સામળીનો હાથ ઝાલી ધનકોરડોસી વધારે ઝડપથી ચાલવા લાગી. ડોસીનું શરીર રાતી રાયણ જેવું ને છેક નિરોગી હતું. જે રીતથી એ ચાલી જતી હતી તે પરથી કોઇ વટેમાર્ગુને એમ લાગે નહિ કે ડોસીને આજે કે કોઇ વાર આંકડી આવી હોય.

બાપડી કીકી બંનેની પાછળ નીચી મુડી કરીને, પાછળ નહિ પડી જવાય માટે, મ્હોટાં મ્હોટાં પગલાં ભરી ચાલતી હતી. એના મ્હોંનો ચહેરો ઉતરી ગયો હતો. આંખો રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી. એનું બધું શરીર ધ્રુજતું હતું. છાતી ધડક્ ધડક્ થઈ રહી હતી. ધનકોરડોસી હવે એને ઘેર જઈને સુખે રોટલો ખાવા દેશે નહિ. જાત જાતના ઢોંગ અને ચાળા કરશે. ફુળીદાસને પણ પજવશે ને એ કજીઓ હોલવાતાં હોલવાતાં પાંચ સાત દિવસ નીકળી જશે, એવા એવા વિચાર એના મનમાં ઉભરાવવા લાગ્યા.

રસ્તામાં ધનકોરડોસીને અધીરાઈ આવી ને ફીફી પાસથી કોથળી લઈ લીધી, તેથી હવે કડાંનું મ્હોડું આ જન્મારે જોવાની ફીફીએ આશા છોડી. કડાં ગયાં તે તો જાણે હશે. પણ એના મનમાં પસ્તાવો થવા લાગ્યો કે મેં કડાં બતાવવાની આટલી બધી ઉતાવળ ન કરી હોત, તો આવી પંચાતીમાં હું આવી પડત નહિ. વળી ફૂળીદાસ એને શું કહેશે? જરૂર ફીફીનો વાંક કહાડશે. વાંક કહાડશે તો કહાડશે, પણ ફીફીની એક નહાની સરખી ચુકને લીધે ડોસી એને પણ જંપ વળવા દેશે નહિ. એવા એવા વિચારથી એને તો ચાલવુંએ ભારે થઈ પડ્યું. માણમાણ રસ્તો કપાયો ને ત્રણે જણી ફૂળીદાસને ઘેર આવી પહોંચી. તે વખતે સાંઝના ચાર થવા આવ્યા હતા.

ઘરમાં મોખરાનો ઓરડો ધનકોરડોસીએ પોતાને માટે રાખ્યો હતો. ઘેર આવી એણે ફીફીને તળાઈ કરવાનું કહ્યું ને પેટારો ઉઘાડી ફીફીની કોથળી સાચવીને તેમાં મુકી. કોથળીમાં કડાં ભેગી થોડી ઘણી ચવલી પાવલી ને ખુરદો હતો તે પણ એણે ફીફીને પાછો આપ્યો નહિ. પછી તળાઈ પર સુતાં સુતાં એણે ફીફીને પોતાની પાસે બોલાવી ને પુછ્યું કે કડાં ઉપરાંત ફૂળીઆએ શું શું કરાવી આપ્યું છે? ફીફીમાં ખોટું બોલવાની હામ રહી નહોતી તેથી બધું ખરેખરૂં કહી દીધું કે એક બે સાળુ અને થોડીક ચોળીઓ કરાવી આપી છે, ડોસીએ તે પણ લઈ લીધું ને પેટારામાં મુક્યું.

હવે ડોસીએ માંદાં પડ્યાનો ઢોંગ શરૂ કીધો. સામળીને કહ્યું કે મારા હાથ પગ બહુ ચુંથાય છે. તેણે ભોંયરસો ચોપડવાનું સુઝાડ્યું ને ફીફીને તે કરવા મોકલી. પોતે ધનકોરડોસીના પગ ચાંપવા લાગી. પગે ને કપાળે ભોંયરસો ચોપડાવ્યો તેને સુકાવવાને માટે ફીફી પાસે પંખો નંખાવ્યો. ડોસી કહે કે મારો જીવ બહુ ચુંથાય છે. સામળીએ એને શીરો ખાવાનું કહ્યું. પોતાની પાસે આણેલી સગડીમાં ફીફી પાસે એણે શીરો કરાવ્યો. ખાતાં ખાતાં ઓ-

ફીઆરા કરે ને ફીફીને ... પણ સામળી એના પડુડા વેડા

કરે. એને ધમકાવે ... નહિ ખાઓ તો પછી હોંશીઆર

ક્યારે થશો? તેથી ... ણે બધો ... ગઈ! પછી

... ગો. ... કરાવ-

ઓ કહેવા

વાતે બી

રીતે ફી

ને ઘડી

મુક, એમ ઉઠ બેસ કરાવ્યા કરે. ઘડીકમાં ઓઢવાનું કહાડી નાંખે ને ઘડીકમાં કહે કે મને ઓરાડો. કોઈ વાર સુતી બેઠી થઈ તકીઆ પાસે બેસે ને વળી થોડી વારમાં કહે કે મારે સુઇ જવું છે ને કીકીને સુવાડવાનું કહે. ઘડીકમાં પાણી માગે. ઘડીકમાં થુંકવા ઉઠે ને ઘડીકમાં પાન સોપારી માગે. કીકી બીચારી ઉઠ બેસ કરીને ને આમ તેમ ફેરા હેરા ખાઇને થાકી ગઈ. ત્રણ વાગ્યાથી એનો જીવ ખીંટીએ ટંગાયો હતો. ધનકોરડોસી એને આમ તેમ ફેરાહેરા ખવડાવવા લાગી ને ઘડીનો વિસામો આપ્યો નહિ તેથી એનો જીવ ખરેખર ફરવા લાગ્યો. ભ્રમિત થયલા કે કેફ ચહડેલા આદમીની પેઠે કહેલું કામ કરવા લાગી. બે ત્રણ વાર ફેરાહેરા ખાતાં તમરી આવી અને એને વાગ્યું. ધનકોરડોસીએ જાણ્યું પણ ખરૂં કે કીકીને વાગ્યું છે તોપણ એના દીલમાં દયાનો અંશ આવ્યો નહિ. સામળી બધું જોયા કરતી હતી તેના દીલમાં પણ દયા વસી નહિ. એવી નીચ વૃત્તિથી એનું હૈયું કઠોર થઈ ગયું હતું તેથી કીકીને એ જરાએ કામે લાગી નહિ. ધનકોરડોસીના પગ નામના દાબ્યા કીધા. ડોસીની રૂગતી પ્રમાણે પોતાની તરફથી એક બે ફેરા કીકીને વધારે ખવાડવા લાગી. કીકી જે જે કામ કરતી તેમાં એ ખોડ-ખાપણ કહાડતી ને બધામાં ક્રોઇના હાથ મુકતી.

બારણે આઠ વાગવા આવ્યા પણ ડોસીએ કીકીનો કેડો છોડયો નહિ. વાળું કરવાનો વખત થવા આવ્યો પણ ડોસીએ કે સામળીએ વાળુંની તૈ-યારી કરવાનું એને કહ્યું નહિ. ફુળીદાસ આવશે ને વાળુંની તૈયારી ન હશે તો એને પણ ભુખ્યા ટીચાવું પડશે એમ વિચારી એ બીચારી નિરાશ થતી બેસી રહી. સાસુની સેવામાંથી પરવારે તો વાળું તૈયાર કરવા જાય કેની? ધનકોરડોસીને તો વહુદીકરાને કોઇને આજે ખવાડવું નહોતું. પોતાથી ભુખ્યા ન રહેવાય માટે શીરો કરાવ્યો હતો અને તે પેટ ભરીને ચાંપ્યો હતો. કીકીને ફેરાહેરા ખવડાવતી તેનું આ પણ એક કારણ ખરૂં કે એને વાળુંની તૈયારી કરવાનો વખતજ મળે નહિ.

આ બધું ધનકોરડોસીની પડોશમાં રહેનાર એક અલંગા નામની વા-ણીઆણી જોયા કરતી હતી. એનું વર્ણન આગળ જતાં આવશે. આ જગોએ એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એ બહુ સાચા બોલી, લડવામાં પાવરધી અને કોઇની દબાવી દબે નહિ એવી હતી. ધનકોરડોસીએ ચાર વાગ્યાના આ પ્ર-માણે ઢોંગધતુરા કરવા માંડ્યા તે એણે બોલ્યા ચાલ્યા વગર જોયા કીધા.

ફૂલીથી બધી વાત જાણી લીધી અને ડોસીના પેટમાં શેની બળતરા છે તે એ સહેજમાં પામી ગઈ અને એનો પિત્તો ઘણો ઉછળ્યો.

અલંગા ફૂલીની દાઝ દેડે બહુ ધરતી ને ઘણી વાર તેનું ઉપરાણું તાણીને ધનકોરડોસીની સાથે એ લડતી. ધનકોરડોસી જો કે જાતે સેતાન હતી, તથાપિ અલંગા એવી બાખડી હતી કે ડોસી તેનાથી દબી જતી અને ચું કે ચાં કરી શકતી નહિ. ધનકોરડોસી દીલમાં તો બહુ બળતી પણ અલંગા આગળ ફાવવા પામતી નહિ. જ્યારે જ્યારે અલંગા ફૂલીની વહારે ધાતી ત્યારે ત્યારે વઢવાડનો તે વખતે છેડો આવી જતો, અલંગા ફૂલીને બહુ બહુ સમજાવતી કે સંસારમાં ગરીબ ગાય જેવા થઇએ તો નીચી ઓરડીની પેઠે, બધાએ ઝુડી કહાડે જ. માટે વખતે દાંત બતાવવા પણ જરૂરના છે. પણ ફૂલી સ્વભાવની રાંક રહી તેને કોઈવાર સાસુની સામા થવાની હામ છુટીજ નહિ. અલંગા જેવી કજીઓ કરવામાં પાછી પાની નહિ ભરનારી બૈરી, ફૂલી જેવાની દાઝ ખાય એ સ્વભાવિક હતું. ધનકોર અને સામળી જેવાં કઠોર હૈયાનાં, ફૂલીને ભલે દુઃખ દે પણ સાધારણ રીતે કોઈ પણ ફૂલીની દયા ખાધા પાખી રહે નહિ.

બારણે આઠ વાગવા આવ્યા પણ ડોસીએ ફૂલીને વાળુની તૈયારી કરવાનો કંઈ વખત આપ્યો નહિ, ને કંઈ કહ્યુંએ નહિ, તેમ તેમ અલંગાનો રોષ ધનકોર અને સામળી પર વધતોજ ચાલ્યો. હજીએ એ તો ખામોશ રાખીને રહી અને બધો તમાશો વારે વારે આવીને જોયા કીધો. એવામાં ફૂળીદાસને શેઠની દુકાનેથી આવતાં ધનકોરડોસીએ જોયો ને વધારે ચાળા કરવા લાગી. ડોસી તકીઆ પાસે અઢેલીને બેઠી થઇ. કંમર સુધી ઓઢવાનું ઓઢયું ને બધાં ગાત્ર શિથિલ થયાં હોય તેની પેઠે, સામળી એની પાસે બેઠી પગચંપી કરતી હતી તેને, ઝીણે ઘાંટે, અને બોલતાં શ્રમ પડતો હોય તેમ અચકાઈ અચકાઇને ફૂળીદાસ સાંભળે એમ એ કહેવા લાગી—

"હવે તો બહેન, મારાથી દુઃખ સહેન થતું નથી. મને તો હવે પરમેસર પોતાની પાસે બોલાવી લે તો હું છુટું."

"માજી, તમે આવા ગાંડા વેડા કેમ કરોછો"—સામળીએ જવાબ દીધો—"હજી તો ફૂળીદાસ બાળક છે ને વહુએ નાદાન છે તે એને છોડીને કેમ જવાય?"

"ના બહેન, ના, પણ હું તો હવે છેક કંટાળી ગઈ છું ને આ સંસાર મને કાળ જેવો વસમો લાગેછે."

"વળી પાછા એવા ગાંડા વેડા કીધા કે? હોય, એ તો શરીર છે તે બે દહાડા દુખએ થાય તેને શું કરીએ? દેહનું લાગ્યું દેહને ભોગવ્યા પાખી કંઈ છુટકો છે?"

"એ તો ખરૂં, પણ મારાથી જુની આંખે નવાં કૌતક જોવાતાં નથી. હવે તો હું મરૂં તો છુટું? આજ કાલની વહુઓ બહુ છકેલી, કામણ ટુમણ-ની ભરેલી, તે વરને ગોળનું પાણી પાઇ દે છે. એવામાં ફુળીદાસને ડોસીએ તેજ વેળા જોયો હોયની તેમ બોલી—

"ઓ ભાઇ ફુળીઆ, તું આવ્યો કે? બહુ સારૂં થયું. જો ભાઇ હું તો હવે એક બે દહાડાની પરોણી જેવી છું. આજના મંદવાડમાંથી હું હવે બચ-વાની નથી; માટે ભાઈ, તું તારૂં સંભાળી લેજે. આ તારૂં ઘરબાર, આ તારો રાચરચીલો ને આ તારી બૈરી; મારા હવે તને છેલ્લા રામરામ છે."

ફુળીદાસ તો આ બધું જોઇને સડક થઈ ગયો કે વળી આ શું તોફાન ઉઠયું; તેથી ડોસી બોલી તેનો કંઈ જવાબ એનાથી દેવાઈ શકાયો નહિ, એટલે સામળી એને ઠપકો આપતાં બોલી—"કેમ ભાઈ, તમે કંઈ કહેતા નથી? માજીને આવું આવું બોલતાં વારોની, હું તો હવે સમજાવી સમજાવીને થાકી પણ માજી તો મરવાની હઠ લઈ બેઠા છે."

"જીયા, તને શું થયું છે?" ફુળીદાસે પુછ્યું અને કીકી ક્યાં બેઠી છે તે જોવા લાગ્યો. કીકી નિરાશ થતી ને થાકીપાકી એક ખુણામાં બેઠી હતી.

"ઓ ભાઇ,"—એટલુંજ બોલીને ધનકોરડોસી ચુપ રેહી. સામળીએ ફુળીદાસને કહ્યું કે "માજીને આજે વનમાલીદાસને ત્યાં દાણા વીણતાં વીણતાં, જીવલેણ આંકડી થઇ આવી ને હજી એને ચેન પડતું નથી."

"ઓ ભાઇ હવે હું જવાની"—ધનકોરડોસી અચકાતી અચકાતી વળી બોલવા લાગી પણ દમ ભરાયો હોય તેમ થોડી વાર અટકી ને કહ્યું—

"તેં ને આ વહુએ મારી બહુ બરદાસ કીધી છે. હું રાંડ કોઇ વાર કંઈ બોલી ચાલી હોંઉ તો તે હવે વિસરી જજો. ભાઈ, મારી પાછળ તું ઝાઝો ખરચ કરીશ નહિ. આપણું ગજું નથી."

"પણ જીયા, તું કહે તો હું કોઇ ડાકટરને તેડી લાવું."

"નારે ભાઈ, હવે મારે ડાકટર કેવા? હવે એવા સીસા પીને હું મારી જાત શાને વટાળું? મારા જેવી ડોસી ડગરી મુઈ તો શું થવાનું છે? તું ને તારી વહુ અખ્યાતાં રહેજો એટલે મારી આંખ ઠરશે.

ધનકોરડોસી એ પ્રમાણે મર્મમાં બોલવા લાગી ને ફુળીદાસને લાગ્યું કે વળી કાંઈ પંચાતી આવી પડી છે, તેથી જીયા એમ કરે છે. આગળ પણ

ડોસી બહુ બહુ વાર એમ કરતી તે બધું એને સારી પેઠે યાદ હતું; તેથી તેનો વિચાર કરતો ધનકોરડોસી પાસે એ બેઠો.

એવામાં અલંગા ત્યાં આવી ને કીકીને કહ્યું કે જા, વાળુની તૈયારી કર! ફુળીદાસ ભુખ્યો થયો હશે. માજીને જોઈતું કરતું હું આપીશ.

ધનકોરડોસીથી કંઈ મ્હોડે મ્હોડ ના કહેવાય નહિ તેથી કંઈ બોલી નહિ. અલંગા કીકીને હઠ કરીને કહેવા લાગી તેથી લાચારીએ કીકી વાળુની સોઈ કરવા ગઈ.

અલંગાએ મનમાં નક્કી કીધું કે હવે ડોસીનો ને સાંમળીનો નાદરો ઉતારૂં. તેજ કારણસર પોતે વાળુથી ઝટપટ પરવારી રહી ત્યાં આવી. એના દીલમાં લડવાનું જોમ વ્યાપી રહ્યું હતું, તેથી એ ભારમાં અને ભારમાં ત્યાં આવી અને ઉપર પ્રમાણે કીકીને કહ્યું. પોતે ધનકોરડોસીની પાસે જઈ બેઠી. રોષમાં ને રોષમાં એની આંખો મ્હોટી થઈ ગઈ. હોઠ દાબતી અને અનિયમિત રીતે લાંબા ટુંકા શ્વાસ લેતી એ બેઠી. જમતાં જમતાં લડાઈ કેવી રીતે કરવી તે બધું એણે પોતાના મનમાં નક્કી કીધું હતું ને તેના પગરણમાં કીકીને રસોડામાં મોકલી. ધનકોરડોસીના મનમાં વધારે લ્હાય લાગવા માંડી. ધનકોરડોસીની પાસે બેસીને અલંગા ફુળીદાસને મરોડમાં કહેવા લાગી–"તમે જાણો છો આજે માજીને આંકડી કેમ થઈ આવી તે? એ તો માજીનું અસલ ખાનપાન તેમાં આજે બચ્યાં. બાકી મારા જેવી કે બીચારી કીકી જેવી હોત તો ક્યારનીએ રામ શરણે થઈ ગઈ હોત. બપોરથી અત્યારે નવ વાગ્યા ત્યાં સુધીમાં બીચારી કીકીને પગ વાળી બેસવાનો વારો આવ્યો નથી. માજી માંદાં પડે ત્યારે વહુવારૂને ઝંપ કે રોટલો શેનો મળે? એ તો તમારા ઘરનો ચાલ છે." ફુળીદાસ સડક થઈ ગયો ને ડોસી પડી પડી સળવળ કરવા લાગી.

"માજી"—અલંગા રોષમાં બોલી—"કીકીના કડાં કોઈ પેટારામાંથી લઇ તો નહિ જાય કેની?" પછી ફુળીદાસ તરફ મરોડ કરતાં એણે કહ્યું–"તમારે કડાં કરાવવાં હતાં તો જોશી પાસે મુરત કેમ જોવડાવ્યું નહિ? એવા અપસુકનમાં કરાવ્યાં કે વનમાલીદાસને ત્યાં કીકીનાં કડાંની વાત સાંભળી ત્યારથી માજીને આંકડી પર આંકડી આવી જાય છે."

"ના ના—" ફુળીદાસ બ્હીતાં બ્હીતાં બોલ્યો—" મેં તો કંઇ કરાવ્યું નથી.

"તમે એમ માવડીમોયા થઇને ના કહેતાં લાજતા નથી?" અલંગા ફેણીદાસ તરફ આંખો ફેરવીને બોલી—"બધાએ ભાયડા હશે પણ તમારાથી તો આડો આંક છે! જુઓની માજી તરફ કેવા બ્હીતા બ્હીતા જુઓ છો? એ શું કંઇ વાઘ છે કે તમને ખાઇ જશે? કે આવા રળતા ખપતા થઇને બ્હીયો છો?"

"પણ મેં તો કંઇ કરાવ્યું નથી"—ફેણીદાસ બોલ્યો.

"તમે કડાં કરાવ્યાં. સાળુઓ કરાવ્યાં. ચોળીઓ કરાવી"—અલંગા આંગળીએ ગણતી ગણતી બોલી—"એ બધું ધનકોરમાજી ક્યારનાએ જાણી ચુક્યાં છે. તેમાંજ આજે આંકડીઓ આવે છે. બાકી માજીને પુછીને કરાવ્યું હોત તો એ શું તમને કંઈ ના કહેત?"

ધનકોરડોસીથી હવે રહેવાયું નહિ તેથી એ બોલી ઉઠી—

"અલંગા તારે પાલવે તો બેસ ને પાલવે તો જતી રહે. અમારા ઘરના કજીઆમાં તારે પડવાનું કામ શું?"

"માજી, હું તમારા ઘરના કજીઆમાં ક્યાં પડું છું" અલંગાએ હાવકું મ્હોં રાખીને કહ્યું—"હું તો તમને આંકડી આવે છે તે જોવાને આવી છું. મારામાં લડવાનું બળ ક્યાં છે? મેં કંઇ આજે થોડો શીરો ખાધો છે કે તમારી જોડે લડું."

"અરે, માજી ખાતાંતાં ક્યાં"—સામળી બોલી ઉઠી—"એ તો મેં માણમાણ ખવડાવ્યો. એને તો કોળીઆ ખાધો ન ખાધો ને આંકડીઓ આવી ગઈ તેથી બધો પડ્યો રહ્યો."

"તારા જેવી ભાતખાઉનું બોલવું હું કેમ માનું?—અલંગા બોલી—"હું બધું જોયા કરતી. ખાસ્સો શેર શીરો માજીના પેટમાં પડ્યો ત્યારે એની આંકડી હેઠી બેઠી છે."

ધનકોરડોસીથી હવે રહેવાયું નહિ. લાગલી બેઠી હતી તે ઉભી થઇ અને ઘાંટો કહાડીને અલંગાને કહેવા લાગી કે મારા ઘરમાંથી નીકળ? અલંગાને એટલુંજ જોઇતું હતું. એણે તો વિચારજ કરી રાખ્યો હતો કે ડોસી સારી પેઠે ઘાંટો કહાડીને અને ઉભી થઇને લડે તો એનો ઢોંગ ઉઘાડો પડી જાય. તેથી એ પણ ઉભી થઇ ને ડોસીના કરતાં વધારે મ્હોટા ઘાંટા કહાડીને લડવાનું શરૂ કીધું. અલંગાના મરોડના બોલોથી ડોસીને બહુ ક્રોધ ચહડ્યો હતો અને એ પણ બોલવામાં કોઇની હઠાવી હઠે એવી હતી નહિ.

તેથી ઘડીકવારમાં ત્યાં જોવા જેવું થઇ રહ્યું. સામળી અને ફુલીદાસ પણ ઉભાં થઇ ગયાં. સામળી ધનકોરડોસીનો પક્ષ ખેંચી લડવા લાગી. ફુલીદાસ ત્રણેને વારવા લાગ્યો. પણ અલંગા ને ધનકોર બંને બાખડે બાખડ સામાં થયાં, એટલે ટકોરખાનામાં ફુલીદાસનો પીપુડી જેવો અવાજ ક્યાં સંભળાય ? માત્ર મ્હોટા મ્હોટા ઘાંટાઓ મ્હોટા મ્હોટા સૂરમાં નીકળવા લાગ્યા. કોણ બોલે છે ને શું બોલાય છે તે તો કંઇ સંભાળાયું નહિ. આસપાસના પડોશીઓ પોત પોતાનું કામ છોડી એકઠાં થયાં. શોર બકોર ઉલટો વધી પડયો. એમ પાએક કલાક સુધી ચાલ્યું. અલંગાની નેમ પાર પડી. ચાલના બધા લોકોએ જાણ્યું કે ધનકોરડોસી અલંગા જોડે વઢવાડ કરે છે. એટલે અલંગાએ વઢવું બંધ કીધું. રોપમાં અને રોષમાં અલંગાની સાથે લડવામાં ધનકોરડોસીને ભાન રહ્યું નહિ કે પોતે મંદવાડનો ઢોંગ આરંભ્યો હતો. જ્યારે અલંગા બોલતી બંધ પડી ત્યારે એને ભાન આવ્યું ને સડક થઇ ગઇ ! અલંગાનું ફાવી ગયું ને એ બોલી—" જોયું બાઇઓ, હું કહેતી નહોતી કે ધનકોરડોસી વફામો ઢોંગ કરે છે ? ને બીચારી કીકીને નાહકની સતાવે છે ? બાકી આમ ખરેખરી માંદી હોય તો મને મારવા આવે એવી રીતે, મારી જોડે, આખી ચાલી જાગે એવો કજીઓ થાય ?"

ધનકોરડોસી એનો જવાબ શું આપે ? બધાં અલંગાનો ભાગ લેવા લાગ્યાં ને ડોસીનો વાંક કહાડવા લાગ્યાં. સામળી આમ તેમ છુપાવા લાગી. ધનકોરડોસી મનમાં બહુ બળવા લાગી. પણ કરે શું ? તેથી એ મુંગી મુંગી ઉભી રહી. અલંગાએ હવે, આજે કીકી ઉપર શું શું વીટંબણા ધનકોરડોસીએ પાડી હતી તે વાત મરી મસાલો ભભરાવીને કહી સંભળાવી. ધનકોરડોસીને તો મરવા જેવું થઈ ગયું !

બીચારી કીકી આ બધો શોર બકોર સાંભળી, રસોઇ પડતી મુકી, ત્યાં આવી. અલંગાને આ પ્રમાણે પોતાનું ઉપરાણું તાણી વઢવાડ કરતી, ને ધનકોરડોસીને તેની સાથે વઢતી જોઇને, એના તો હાજાજ ગગડી ગયા !

બપોરના ત્રણ વાગ્યાથી એના પેટમાં લહાય બળતી હતી. ધનકોરડોસી સારૂ ફેરાહેરા ખાઇને, અને ભુખ્યા રહેવાથી, એનું માથું ફરી ગયું હતું ને જીવ ડહોવાઈ જતો હતો. ચુલો સળગાવતાં, આંખે ધુમાડો બહુ લાગ્યો તેથી એને વધારે ફેર આવવા લાગ્યા. માણમાણ રસોઇ કરવા બેઠી. એવામાં અલંગા અને ધનકોર લડવા લાગ્યાં. બહાર આવી જોવા લાગી તો હોહા

થઇ રહેલી અને આડોશી-પાડોશી ભેગાં થયલાં હતાં. અલંગા ડોસીની ફજેતી પૂરેપૂરી ઉઘાડી પાડતી હતી, તે એણે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું ને એનો જીવ હવે વશ રહ્યો નહિ. એક ચીસ પાડી ને એ બેશુદ્ધ થતી ભોંય પર પછડાઈ પડી. એવામાં કેશવલાલ અને દુલારામ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બૈરાંઓના કજીઆનો લાગેલો પાટો પાટ.

ખેતી કરવી ત્યારે રાખવું ગાડું—લડાઈ કરવી ત્યારે બોલવું આડું.

વાર તારા હરામીને, નહિ તો ખાઉં તારા ગરીબને!

કેશવલાલ અને દુલારામ ત્યાં કેમ આવી ચહડ્યા તે માટે થોડીક વાતનું પાછળથી અનુસંધાન કરવું જરૂરનું છે.

વનમાલીદાસને ત્યાં બધાં બૈરાંઓ નવલશાના લગ્નને ઉદ્દેશીને દાણા વીણવાને ભેગાં થયાં હતાં, ત્યાં કીકીએ આગળ પાછળનો વિચાર કીધા વિના, પોતાની મા ગૌરીને ફૂળીદાસે નવાં કરાવી આપેલાં કડાં બતાવ્યાં. તે દુલારામની બૈરી રાતીએ જોયાં અને તેના પેટમાં બળતરા લાગવાથી કાળી મારફતે તેણે રણસ્તંભ રોપ્યો. 'કીકી બહેન, તમારાં કડાં મને તો બતાવો? મારે પણ એવાં કરાવવાં છે.' એમ કાળી બોલી ને કજીઆનું બીજ રોપાયું. એ શબ્દો જો કે સ્વતઃ નિર્દોષ હતા, તે બોલનારી કાળી પણ નિર્દોષ હતી, તોપણ આ જગતમાં તમામ વસ્તુ—કર્મ—અને શબ્દ—દેશ, કાળ અને સમયને પરત્વે ગુણદોષરૂપ થાયછે. કાળી એવા સંજોગો વચ્ચે એ બોલો બોલી કે પોતે અને તેના શબ્દો, સ્વતઃ કંઇ દોષવાળા નહિ છતાં, કીકીને મહાદુઃખનું કારણ થઇ પડ્યાં.

ધનકોરડોસી આંકડી આવવાનો ઢોંગ કરી કીકી અને સામળી સાથે વનમાલીદાસને ત્યાંથી જતી રહી. પછી ત્યાં પાછું ગાવા કરવાનું કોઇને સૂર છુટયું નહિ. ડોસીના ફીતુરથી બધાંના સહજ આનંદમાં ભંગ પડ્યો. બધાં આપસઆપસમાં જુદી જુદી વાતો કરવા લાગ્યાં. કાળીને તો હજીએ ભાન આવ્યું નહિ કે તેણે કંઈ ખોટું કીધું હોય! પણ ગુલાબવહુને કંઇક વહેમ

પડ્યો હતો તેથી કાળીને હકીકત પુછતાં, એના જાણવામાં આવ્યું કે એ બધાં રાતીનાં કારસ્તાન હતાં; છતાં પણ કાળીની નાદાનીનું ફળ બીચારી નિરપરાધી કીકીને વેઠવું પડશે, તેથી એ કાળીને બહુ ઠપકો આપવા લાગી. કાળીએ જ્યારે જાણ્યું કે કીકીના દુઃખનું પોતે વગર લેવે દેવે કારણ થઈ પડી છે, ત્યારે એ હાય પીટ કરવા લાગી.

નિર્મલદાસની બૈરી બાલા પણ મનમાં બધું સમજી ગઈ, કારણ કે રાતીને કાળી જોડે ગુસપુસ કરતાં એણે જોઇ હતી. વળી રાતી કાળી સાથે થોડી વાર વાત કરીને દૂર જઇને બેઠી તેથી એની પણ ખાતરી થઇ કે રાતીએ એવું કાળું કામ કીધું છે. કીકીને માટે એ દયા ખાવા લાગી ખરી, પણ એને તો એવી ફીકર પેઠી કે ગૌરી, રાતી જોડે લડવામાં કોઇ વાર નહોતી ફાવતી, તેમ આજે પણ નહિ ફાવે; અને તેના પરિણામમાં ગૌરી, બધો રોષ પોતા પર કહાડશે, માટે આજે સાસુજીના જરાકે વાંકમાં ન આવવાની સાવચેતી રાખવાનો વિચાર કરતી એ બેઠી.

રાતી તો જાણે કશું જાણતી કે સમજતી ન હોય, તેમ એક ઠેકાણે ડાહી ડમરી થઇને, બેઠી બેઠી દાણા જોયા કરતી હતી. એના મનમાં તો પોતાની યુક્તિથી ધારેલી નેમ પાર પડી તેથી હરખ તો આવતો હતો, તોપણ ડહાપણ વિચારી એ દાવકું મ્હોડું રાખી રહી.

એક ઠેકાણે ગૌરી પણ નીચી મુડીએ દાણા જોયા કરતી હતી. ઘેર જઇને ધનકોરડોસી કીકીને બહુ પજવશે તેથી એના પેટમાં તો લહાય લહાય બળવા લાગી. રાતી તરફ નજર કરી કરીને એની બળતરા વધારે સળગવા લાગી. મનમાં બળુબળું અને ખાવું કરડું થઈ રહી.

એ પ્રમાણે સૌ પોતપોતાના વિચારમાં બેઠાં હતાં. થોડો વખત પહેલાં જે આનંદ ત્યાં છવાઈ રહ્યો હતો તેમાં ભંગાણ પડ્યું. એવામાં પાંચ વાગવા આવ્યા. કેટલીકે જોયુંકે ગાવા કરવાનો તાલ હવે આજે પાછો આવશે નહિ, તેથી એક પછી એક જવા લાગી. પાંચ વાગ્યા ને ગૌરી મ્હોનો દાંયરો ચહડાવીને, રાતી તરફ ધુરકતી ધુરકતી ઉઠી, અને કમલાને કહીને ઘેર જવા નીકળી. ગૌરીની જોડે રાતી અને બાલા ઉઠ્યાં. ગુલાબવહુ અને કાળી પણ સાંથી જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં રાતી જાણી જોઇને ગૌરીની પાછળ ચાલવા લાગી. બાલાએ જોયું કે જો ગૌરી જાણશે કે પોતે રાતીની સાથે ચાલે છે તો વળી વધારે રોષે ભરાશે, તેથી એ ગૌરીની સાથે ચાલવા લાગી. એટલામાં

ધનકોરડોસીના ઘર તરફ જવાનો રસ્તો આવ્યો ને બાલાએ સાસુના વહાલા થવાને પુછ્યું કે કહો તો ફળીદાસને ઘેર જાઉં, ને જોઉં તો ખરી કે કીકી ને ધનકોરડોસી શું કરેછે. ગૌરી કંઈ બોલી નહિ, પણ આંખો તાણી બાલા સાંમું જોઈ રહી એટલે બાલા ચુપ થઈ ગઈ.

ઘેર આવી પ્રથમમાં ગૌરી રસોડામાં ગઇ અને ભટને કહ્યું કે મારે શરીરે ઠીક નથી માટે હું જમવાની નથી. બાલા અને રાતી પોતપોતાના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં ને ગૌરી પણ પોતાના ઓરડામાં ગઇ. હવે એણે બૈરીચરિત્ર કરવાનો આરંભ કીધો. પહેરેલો સાળુ ઉતારી, જ્યાં ત્યાં મુકી દઈ, એક કુલાંગવાટરની સીસી પોતાની પાસે લઇ, માથે રૂમાલ બાંધી, એક કોચ- પંર એ સુઇ રહી; કોઈની જોડે બોલી કે ચાલી નહિ. એને આ વખતે ખરેખર દુઃખ થતું હતું કે હાયરે મારી કીકીને શું ને શું વનેખાં ડોસી ઉતરાવશે! જેમ જેમ વધારે વિચાર કરવા લાગી તેમ તેમ એને ચેન પડયું નહિ. અરે, જો કીકી એટલી અધીરી ન થઈ હોત ને કડાં ત્યાં આણ્યાં ન હોત તો કેવું સારૂં થાત! પણ બની ગઇ તેને કોણ ફેરવી શકે? વળી એને વિચાર આવ્યો કે એ બધાં કાળાં કરતુક રાતીનાં છે, તેથી રાતીને મનમાં હજારો ગાળો દેવા લાગી ને અશુભ ઇચ્છવા લાગી. પણ એમ કર- વાથી એની બળતરા હોલવાઈ નહિ. એવામાં બાલા એના ઓરડામાં ચ્હાઇનો વાડકો લઇને આવી. આજે બાલા પોતાના મનમાં ગૌરીથી સાચે- જ બ્હીતી હતી તેમાં ઓરડામાં આવતાં, માથે રૂમાલ બાંધેલી અને રડવા જેવું મ્હોં કરી કોચ ઉપર ગૌરીને જેમ તેમ સુતેલી જોઈને, એણે તો મનમાં બાધા લીધી કે આજની રાત મને નિર્વિઘ્ને જાય તો હું ભુલેસરમાં ઘીનો દીવો કરીશ. માણસની બ્હીકજ તેની આડે હમેશા આવે છે. બાલાને પણ એમજ થઈ પડયું! ચ્હાઈનો વાડકો લઇને ગૌરી પાસે એ કંઇ આજે નવા- ઇની આવી નહોતી. ઘણી વાર તેમ કીધું હતું. પરન્તુ આજે એનો હાથ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. તેથી બે હાથે રકેબી ધરી પાસે આવી ને ગૌરીને કહ્યું કે સાસુજી તમારે માટે ચ્હાઇ લાવી છું, ગૌરીએ રીસમાં અને રીસમાં ના કહી કે મારે પીવી નથી! પણ એટલા ઉપરથી કંઇ બાલાથી વાડકો લઇને પાછાં જવાય? વહુવારૂનો નાતો રહ્યો તેથી ભાવે કે કભાવે, ચ્હાઇ પીવડાવવાને થોડો મ્હોડાનો આગ્રહ કર્યા વગર કેમ ચાલે? તેથી ગૌરીને સમ- જાવવાને એ બોલી–“ થોડી છે. થોડીક તો લ્યો. તમારૂં શું આજે માથું દુઃખે છે?”

"બળી તમારી ચ્હાઈ! મને રાંડને તો કંઇ થયું નથી"—ગૌરી કોચ-ઉપર બેઠી થઇને બોલી—"તમે આજે મારી નજરથી ખસતાં રહો એટલે થયું. મારા પેટમાં આજે લહાય લહાય બળે છે."

બાલા બ્હીતાં બ્હીતાંજ ઓરડામાં આવી હતી. તેમાં ગૌરીને એક-દમ કોચ ઉપર બેઠી થતી જોઇને, એનો હાથ વધારે ધ્રુજ્યો ને ચ્હાઇનો વાડકો ભોંય પર ઉંધો વળી ગયો! બધે ચ્હાઇ ચ્હાઈ થઇ રહી. થોડાક છાંટા ગૌરીને ઉડ્યા. બાલાના હાથ બળી ગયા. સાથે લાગ્યા બાલાનો પગ લાગવાથી એક ખુરશી પણ પડી ગઇ. પોતાનો હાથ બળવાની વાત તો એક બાજુએ રહી; પણ ગૌરી હવે બાલાપર બધો રોષ કહાડવા લાગી. "તમે બધાંએ આજે મારો જીવ લેવો ધાર્યો છે? મને કયાં ચ્હાઇ જોઈતી હતી? હું તો હવે આ ઘરથી છેક ધરાઇ ગઇ છું. મને તો તમે બધીઓ કાળ જેવી લાગો છો. તમે બધાં મારાથી ખસતાં રહો તો બાઇઓ, તમારો પાડ માનીશ. મને રાંડને એકલી મરવા દોની કે હું છુટું."

બાલા શું બોલે? મુંગી મુંગી જલદી જલદી એક ગળણું લઈ આવી ચ્હાઇ ઢોળાયલી જગો લ્હોવા લાગી અને પડી અપડી કરવા લાગી. એટ-લામાં ગૌરી ન બોલવાનું બોલી તે બધું સાંભળવું પડ્યું. ગૌરી ઘેર આવી ત્યારથીજ બળુઝીકું કરતી આવી હતી. તે બાલાને એમ બોલી બોલીને બાળવા લાગી. પણ બાલા આજે વખત વિચારીને કંઇ બોલી નહિ, તેમ તેમ એ વધારે ઉખળી ને આખરે બોલી—"તારો ધણી હવે કમાતો થયો છે, માટે હવે તમે એક પછી એક મારા ઘરમાંથી ટળો તો મારો જીવને કળ વળે. તમને બધાંને જોઇને હું તો બળી જાઉં છું. તમે મને સુખે રોટલો કયાં ખાવા દો છો?"

ગૌરીનો ઘાંટો સાંભળી નિર્મલદાસ પાસેના ઓરડામાંથી ત્યાં આવ્યો. તેણે ગૌરીના છેલા શબ્દો સાંભળ્યા ને પાણીથી પણ પાતળો થઇ ગયો. એને કંઈ ખબર નહોતી કે ગૌરી આજે શા કારણથી આમ વધતું ઓછું બોલે છે; તેથી એ તપી ગયો ને કંઇ બોલવા જતો હતો, પણ એટલામાં ચંદ્રદાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એટલે બાલા અને નિર્મલદાસ ત્યાંથી મુંગાં મુંગાં ખસી ગયાં.

"કેમ, વળી આજે શું માંડી બેઠાં છો?" એમ બોલતાં ચંદ્ર-દાસે ઓરડામાં પગ મુકયો. જોય છે તો ગૌરીએ માથે રૂમાલ બાંધેલો, તેની પાસે ચ્હાઈ ઢોળાવાથી બધી જગો ભીની ભીની થયલી, ને એક

ખુરશી ઉંધી વળેલી દેખાઈ. ગૌરીએ હવે રડવાનું શરૂ કીધું. રડી રડીને અને ચીસ પાડી પાડીને એ રડવા લાગી. રડતું રહે નહિ તેમ ડચકીઆં ખાઈ ખાઇને અને સાસ લેતી લેતી એ વધારે રોવા અને કાકારોળ કરવા લાગી. મનમાં પોતાના મુવેલાં માબાપને અને સગાંવહાલાંને યાદ કરી એ ચોધાર આંસુ પાડવા લાગી. એ વખતે ખરે ગૌરીની આકૃતી બહુ શોકજનક થઈ પડી હતી. ચંદ્રદાસનું એના પર ઘણું હેત હતું. તેમાં એની આવી દયાજનક છબી જોઇને એનું દીલ પીગળી ગયું. ગૌરીની આસના વાસના કરતાં એણે રડવાનું કારણ પુછયું. ગૌરીએ રડતાં રડતાં ને ડચકીઆં ખાતાં ખાતાં, રાતીએ આજે વનમાળીદાસને ઘેર કીકી પર જે કાળો કેર વરસાવ્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યો. ધનકોરડોસી ત્યાંથી આંકડીનો ઢોંગ કરી જતી રહી તે પણ જણાવ્યું. કીકી ઉપર તે હવે શું શું વનેખાં પાડતી હશે, એ સંભારતાં સંભારતાં એનું હૈયું વશ રહ્યું નહિ ને પોકેપોક મુકી એ રોવા લાગી.

આખા ઘરમાં બધાને કીકી પર હેત હતું. તે બીચારી એવી નિર્દોષ, રાંક અને ભોળી હતી કે બધાં એને કીકી બહેન કહેતાં ને એને બધાં લાડ લડાવતાં. નઠોર હૈયાનો અને આપમતલબીદાસ દુલારામ પણ કીકીને ચહાતો. ચંદ્રદાસને તો કીકી આંખની કીકી જેવી હતી. તેથી ઉપલી હકીકત સાંભળી એનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. રાતી પર રાતો પીળો થઈ ગયો. અતિશે ક્રોધ કરતો એ બોલ્યો—"બસ મારા ઘરમાં રાતી જોઇએ નહિ. મારે એનું મ્હોં જોવું નથી. એની સાથે દુલારામ પણ ભલે જાયની? મારો એ દીકરો શાનો? બસ, આજે ને આજે એ બંનેને મારા ઘરમાંથી કહાડું તોજ હું ખરો, ને ત્યારેજ મારા જીવને હવે ઝંપ વળશે? રાતી બહુ દારૂન ને કજીઆખોરી છે એમ હું પણ પ્રથમથીજ જાણતો હતો. ઘરમાં ઘણીએ વાર કંકાસ માંડતી તે હું સહન કરતો કે હશે, બૈરાંબુદ્ધિ છે તે એમજ કરે. એની મેળે ઠેકાણે આવશે. ઘરમાં લડે તે તો જાણે સમજ્યા પણ એ રાતી મારી કીકીને દુઃખ દે?"

ઘરના બધાં માણસો ગૌરીનું આવું આક્રંદ સાંભળીને ભેગાં મળ્યાં હતાં. ગૌરી છાતીફાટ રડતી તે બધાં સ્તબ્ધ અને સડક થઇને જોયાંજ કરતાં હતાં. તેમાં ચંદ્રદાસને આ પ્રમાણે રાતોપીળો થતો જોઇને, તેઓ તો થરથરી ગયાં. આખું ઘર ખળભળી ગયું. ચંદ્રદાસ બહુ ખામોશ રાખતો. આજના જેવો ક્રોધ એણે જન્મારામાં બે ત્રણ વાર કીધો હશે, તેથી બધાં

કંપી જાય એ સ્વભાવિક હતું. એવામાં બહારથી દુલારામ ત્યાં આવ્યો. બધાંને એ પ્રમાણે પુતળાંની પેઠે, ચું કે ચાં કર્યા વગર, મ્હોટી મ્હોટી આંખો કરીને, અને ચકિત થયલાં ત્યાં ઉભેલાં જોઇને એના પણ હાંજા ગગડી ગયા. ચંદ્રદાસે એને જોયો અને ક્રોધે છેક પરાધીન થઇને બોલી ઉઠયો—"બસ દુલારામ, તું ને તારી બૈરી આજે ને આજે—આ ઘડીએ-મારા ઘરમાંથી નીકળો. મને તારૂં મ્હોં કોઈ વાર બતાવતો નહિ. હું બધાંને કહેતો હતો કે ધનકોરડોસી મહા કપાતર છે માટે કીકીને ત્યાં નહિ આપો. પણ મારૂં કહ્યું સાંભળતુંતું કોણ? કીકીનું સાસરૂં મુંબઈમાં છે એટલુંજ બધાંએ જોયું ત્યારે આજે આપણે આ દહાડો આવ્યો કેની? પણ દુલારામ, તું તો મારા ઘરમાંથી નીકળજ. એવી ખોડકીઓને ત્યાં તો કોઇ દહાડો દીકરીઓ આપવી નહિ."

આ સંસારનું બંધારણજ એવું છે કે કોનું કર્યું કોને ભોગવવું પડે છે. વાંક તો રાતીનો હતો, પણ ચંદ્રદાસ દુલારામને ઘરમાંથી કહાડી મુકવાને તત્પર થઇ રહ્યો!

દુલારામ તો આ બધું સાંભળીને છક થઈ ગયો કે વળી આ નવી પીડા શું આવી? બહારથી એ તરતનો આવ્યો હતો તેથી હજી એને બધી વાતની ખબર નહોતી. તોપણ એને એવો આભાસ થયો કે કીકીને કંઇ દુઃખ પડયું છે ને તેમાં રાતીનો વાંક છે, તેથી ચંદ્રદાસ આ પ્રમાણે રોષમાં અને રોષમાં બોલે છે.

દુલારામ વીસે વીસ વસા વાણીઓ હતો. ચંદ્રદાસ આજે કારણસર કોપતો હશે. વિનાકારણે પણ ચંદ્રદાસ એનાપર ક્રોધ કરતો તથાપિ એ કોઈ કાળે તપી જતો નહિ. ઠંડા પાણીના માટલા પેઠે એ તો સદા ઠંડોજ રહેતો. પાસે જવાથી ચંદ્રદાસ વધારે કોપશે અને કંઇ વધતું ઓછું બોલી જવાશે તો પાછળથી ચંદ્રદાસને પસ્તાવા જેવું થઈ પડશે, એવી અગમબુદ્ધિ વાપરી, એ ત્યાંથી પોતાના ઓરડામાં જતો રહ્યો. રાતીને પાંચ સાત પુષ્પાંજળીથી વધાવીને બધું પુછવા લાગ્યો. રાતી કંઈ કાચી હતી કે પાધરૂં અને સાચે સાચું બોલે? તેથી ખરી બાતમી મેળવવાને એ બહાર આવ્યો. એવામાં બાલા ત્યાંથી જતી હતી. તેણે દુલારામના પુછવાથી બધું ખરેખરૂં કહી દીધું. દેરાણી જેઠાણીને અસલથીજ બનતી રાસ હતી નહિ ને રાતી આજે ખાસી સપડાઇ હતી તેથી બાલાએ બનેલી હકીકત કહેવામાં કંઇ કચાસ રાખી નહિ.

દુલારામ રાતી પર બહુજ ચ્હીડાઇ ગયો. પરિણામમાં રાતી ને થોડાંક

પાછું પડ્યાં. એ રીતે આખાં ઘરમાં યાદવાસ્થળી જેવું થઈ રહ્યું. વાળું તો વાળુંની ઠેકાણે રહ્યું ને બધાં આમ તેમ મુંગાં મુંગાં બેસી રહ્યાં. દુલારામે નિર્મલદાસને ચંદ્રદાસ પાસે મોકલ્યો કે એને સમજાવી વાળું કરવા ઉઠાડે. પણ ચંદ્રદાસે વાળું કરવાની સાફ ના પાડી. એણે ના પાડી એટલે બીજાંઓ પણ એક પછી એક ના પાડવા લાગ્યાં.

'કીકી બ્હેન તમારાં કડાં મને તો બતાવો?' એ સ્વતઃ નિર્દોષ વાક્યના પરિણામમાં એ ઘરના માણસો ભુખ્યાં રહ્યાં !!

દુલારામે વિચાર્યું કે કંઇ કરવું તો જોઇએ. આમ બેસી રહેવાથી કંઇ વળવાનું નથી, તેથી પાઘડી લુગડાં પહેરી એ ચંદ્રદાસની પાસે બ્હીતો બ્હીતો આવ્યો ને કહ્યું—"સાહેબ, તમે શું કામ ફીકર રાખો છો. બસ, ફુળીદાસને ધનકોરડોસીથી જુદું ઘર મંડાવી આપું તોજ મારૂં નામ દુલારામ ખરૂં!"

ગૌરીને અને ચંદ્રદાસને ટઢાડેક વળવા લાગી કે હા, એમ થાય તો બાપડી કીકીનું જન્મારાનું દુઃખ જાય. બધાં જાણતાં હતાં કે ફુળીદાસ બહુ અસરાફ માણસ છે. કીકીને એની તરફથી રતિમાત્ર દુઃખ નહોતું. માત્ર ધનકોરડોસી કજીઆનું કાલબુત હતી, તેથી વચમાંથી એ પાપ ખસે તો પછી કંઇ મણા રહે નહિ. એ પ્રમાણે ગૌરી અને ચંદ્રદાસનો ક્રોધ સમાવવા લાગ્યો. એટલામાં બાલા કંઇ યુક્તિ કરી સાસુ પાસ આવી અને છાનામાનાં કહ્યું કે દુલારામે રાતીની સારી પેઠે પૂજા કરી છે એટઘે ગૌરીનો જીવ વધારે થર પડ્યો.

દુલારામે વિચાર કરી કેશવલાલને પોતાની સાથે લીધો. બંને જણે ફુળીદાસના ઘરના ઉમરામાં પગ મુક્યો તેજ વખતે, કીકી એક કારમી ચીસ પાડી જમીન પર પછડાઇ પડી ને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ.

કીકીની ચીસ એવી આર્તિસૂચક, કારમી અને હૃદયભેદક હતી કે તેની ચીસની સાથે, એકદમ બધે સુનકાર જેવું થઈ ગયું. ધનકોરડોસી, અલંગા ને બીજાં આડોશી પાડોશીઓ ચુપ થઇ ગયાં. બધાં કીકીની પાસે દોડી ગયાં. સામળીએ જોયું કે બધી બાજી ફેરવાઇ ગઇ. ધનકોરડોસીની ફજેતી થઈ ને પરિણામમાં કીકી પછડાઇ પડી, તેથી પોતાનો જીવ લઇને એ ત્યાંથી ચુપચુપ પોબારા ગણી ગઈ.

અલંગા જીવ નાંખતી કીકી પાસે દોડી ગઇ. જોય છે તો એ બીચારીનાં ગાત્રો બધાં શીતળ થઈ ગયલાં! હવે એના ક્રોધની સીમા રહી નહિ.

અત્યાર સુધી તો માત્ર ડોસીને ખીજવવાને એ વઢી હતી. પરન્તુ કીકીની આવી દશા જોઇને એનો મીજાજ હાથથી છેક ગયો. લાલ ચોળ આંખો કરી, હાથથી અને જીભથી અલંગા ડોસીને હુંકારો કરી ધિક્કાર અને ફીટકારનો વરસાદ વરસાવવા લાગી. ખરે, એ વખતે અલંગાની આકૃતિ બહુ ક્રૂર અને પ્રચંડ થઈ ગઈ હતી.

અલંગા એવડા કાઠાની, ભારે શરીરની, ઉંચી બૈરી હતી. એનું વય સત્તાવીસ વર્ષનું હતું. આ વખતે એનું મ્હોટું માથું, મ્હોટું કપાળ, મ્હોટી આંખો ને મ્હોટો ચોટલો, કંઇ ઓરજ શોભા આપતાં ને તેમાં સામે કી-નારેથી દેખાય એવો કપાળની વચ્ચોવચ કીધેલો મ્હોટો ચાંલ્લો વધારે ઓર દેખાતો. જાણે કીકીનું પરિત્રાણ કરવા, અને ધનકોરડોસીનું દમન કરવાને, કોઇ ઉગ્ર સ્વભાવની દેવી આકાશમાંથી ઉતરી આવી હોયની! કીકીને ધન-કોરડોસીની તળાઈમાં અલંગાએ સુવાડી, પણ એને મરવા જેવી હાલતમાં જોઇને, અલંગા પોતાની સુધસાન ભુલી ગઇ, ને કીકીની સારવાર* કરવી, કે ધનકોરડોસીને ફીટકાર કરવો તે સુઝયું નહિ, તેથી બન્ને સાથે કરવા લાગી. ફુળીદાસ ગાભરો પડી ગયો ને દિઙ્મૂઢ થઇને ઉભો રહ્યો. કેશવલાલે કહ્યું ત્યારે કુલાંગવાટરની સીસી લાવી અલંગાને આપી. અલંગા તે કીકીને પગે અને હાથે અને છાતીએ ઘસતાં ઘસતાં, મ્હોડેથી ન ઘટે એવાં વચનો ધન-કોરડોસીને સંભળાવવા લાગી.

"મેં કહ્યું નહિ કે આ બાપડી ગાય જેવી કીકીનો આ કરકશાઓ જીવ લેશે? એવા દુષ્ટને ત્યાં તે આવું રતન જોઇએ? અરે અરે, હું આજે બધો તમાશો જોયા કરતી હતી કે જોઇએ, એ બે વંતરીઓ શું શું કરવાની હામ ભીડેછે? પેલી ઓડકી સામળી સટકી ગઇ કે? હવે જો એણે આપણી ચાલીમાં પગ મુકયો છે તો એ રાંડનો હું ટાંટીઓજ ભાંગી નાંખીશ. કડાં લઈ લીધાં તો લઈ લીધાં, પણ બીચારી કીકીની થોડીક અવલી પાવલી કો-થળીમાં હતી તે પણ આ ડોસી સ્વાહા કરી ગઇ! દીકરાએ વહુને કડાં કરાવ્યાં તેમાં તારા પેટમાં શેની બળતરા થઇ? કોઈ રાંડ બાંડને તો નહોતાં કરાવ્યાં? ને તેમાં આટલો બધો કજીઓ! ઓ પરમેસર, તું આ બધું કેમ જોયા કરતો હશે? આ તો આ લાવ અને તે લાવ, આ તો મને શીરો કરી આપ, ને આતો મારા પગ દાબ! એમ કરી કરી આજે એ બે ખરસાણીઓએ આ બીચારી કીકીને ઝંપવા દીધી છે? પણ હાય હાય, કીકીને હજી ભાન કેમ આવતું

નથી ? હાથ પગ વધારે ને વધારે ટહાડા થતા જાયછે ! જો એને કંઈ થયું છે તો હું કોઇ ને કોઈનો જીવજ લઈશ ! !”

એ પ્રમાણે અલંગા આકુળ વ્યાકુળ થઇ, કીકીની સારવાર કરતાં, મ્હોડેથી ધનકોરડોસી પર કેર કરવા લાગી. કીકી તરફ એની અપૂર્વ દાઝ આ વખતે જણાઈ આવતી હતી. ઘડીકમાં કીકીના હાથ ચોળે, ઘડીકમાં પગ ચોળે, વારે વારે નાડ જોયા કરે, ને રહી રહીને કીકીના મ્હોં સામી નીચી વળી નજર કરે કે એ આંખ ઉઘાડે છે કે નહિ, ને બરોબર શ્વાસ લે છે કે નહિ.

ધનકોરડોસીને તો મરવાથી પણ વસમું થઈ પડ્યું. સામળી તો જાણે પોતાને ઘેર જતી રહી. પણ પોતાથી ઘર છોડીને કંઈ જવાની બારી નહોતી. એ તો આ કલજુગમાં ધરતી કોઇને માગ આપતી નથી, બાકી આપે તો ધનકોરડોસી આ વખતે જરૂર સમાઈ જાત ! એટલી બધી આજની નામોશી એને હવે સાલવા લાગી. પણ કોને માલમ કે અલંગા બધું જોયા કરતી હતી, શીરો ખાધાની વાત જાણી તો જાણી, પણ અલંગાએ કેવી તદબીર વાપરી એના મંદવાડનો ઢોંગ ઉઘાડો પાડ્યો. “એ હું બધું વિસારી મુકું, પણ હાય હાય, આ કીકીને જો કંઈ થયું તો મારે માથે જરૂર કાળી ટીલી આવશે ! ને હું લોકમાં મ્હોડું શું દેખાડીશ ?” એમ વિમાસતી ધનકોરડોસી એક ખુણામાં બેસીજ રહી ને સસી કે વસી જણાઇ નહિ !

ફુળીદાસ ને દુલારામ બંનેનું કીકી પર હેત તેથી બહાવરા જેવા થઇ ગયા. વધારે વખત થતો ગયો ને કીકી શુદ્ધિમાં આવી નહિ તેથી બીજાં પણ ગભરાયાં ને ગભરાવવા લાગ્યાં. કોઇને એમ સુઝયું નહિ કે અલંગાને હવે બોલતાં વારે. આખરે એણે કહ્યું કે મને તો હવે કંઈ સમજણ પડતી નથી, માટે હવે તો કોઇ ડાકતરને બોલાવી લાવો તો બહુ સારૂં.

ધનકોરડોસીનો જીવ તો ખીંટીએ ટંગાઈ ગયો. ફુળીદાસની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યા કે ઓ બાપરે, હવે શું થશે. કેશવલાલ ઝટ ઝટ કોઇ ડાકતરને તેડવા ગયો. એમ કરતાં પા કલાક અરધો કલાક નીકળી ગયો ને થોડી વારમાં કીકી હોંશીઆર થવા લાગી. અલંગાના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાના જીવમાં જીવ આવ્યો હોય તેના કરતાં પણ, એ વધારે હરખાઇ અને ધનકોરડોસીને કહ્યું કે તમે કીકીને પગે લાગો તોએ ઓછું છે કેમકે આજે તમારી શોભા રહી. લાવો, હવે કડાં અને સાળુઓ બધાં આપી દો ? ને એની આસના વાસના કરો ? ફુળીદાસનું મ્હોડું

પુન કે આજે ફીફી બચી. બાકી તમે તો એનો આજે ઘાટજ ઘડી રાખ્યો હતો.

ડોસી કંઈ બોલી નહિ. એના જીવને પણ કળ વળી, ને પેટારામાંથી કડાં અને લુગડાંનું બોચકું કહાડી, ફીફીની તળાઇ પાસે મુક્યું. એવામાં ડાકટર આવ્યો તેણે તપાસ કરી જણાવ્યું કે બ્હીક અને ફીકરને લીધે ફીફીની આવી દશા થઈ છે. એક બે દિવસ આરામ મળશે તો હોંશીઆર થઈ જશે; માટે એને કંઇ ઝાઝું બોલાવતાં કરતાં નહિ ને હું દવા લખી આપું તે પાજો.

એ પ્રમાણે બધાંના જીવમાં જીવ આવ્યો. ફીફી હોંશીઆર થઇ. તેને અલંગાએ તળાઇ પર ઓસીકે અઢેલીને બેસાડી. ફુળીદાસ ને દુલારામ પણ હરખાઇ ગયા. ફુળીદાસનો હરખ જોઇ ધનકોરડોસીએ આજે બરોબર જાણ્યું કે એનું ફીફી પર કેટલું હેત છે. લાગ જોઇને દુલારામ ફુળીદાસને એક બાજુએ લઇ ગયો ને બે હાથ જોડી હસતું મ્હોં કરી બોલ્યો—

"ભાઇ સાહેબ, મારૂં બોલવું માફ કરજો. હું તમને કોઇ રીતે કહેવા લાયક નથી. ને તમે ક્યાં ઓછા સમજુ છો ? તમારી મા છે એટલે તમારે પૂજવા જેવી છે. એના તમે રોજ રોજ પગ ધોઇને પીઓ તો પણ ઓછું છે. પણ—પણ—માફ કરજો હોં, આજે કંઇ નવું જુંનું થયું હોત તો તમારે અને અમારે મરવા જેવું થઇ પડત. વગર લેવે દેવે આપણે માથે ટીલી આવી જાત. વેવાણ સ્વભાવે લગાર હારૂન છે. પણ અમે અત્યાર સુધી તમારી લાયકાત જોઇને મુગાં રહ્યાં હતાં કે ધનકોર વેવાણ જખ મારે છે ? ફુળીદાસ ક્યાં કાચા છે. પણ આમ રોજ ચાલે એ કેમ ખમાય ? તમે રળતા ખપતા છો. વેવાણ આપશે ને તમે ખાશો એમ તો કંઈ નથી ? ને અમે કયાં તમારાથી વેગળા છઇએ ? માટે, માટે, હું વધારે શું કહું ?"

વાણીઓ પહોંચેલો કે મગતું નામ પાડયું નહિ. બધું ગોળ ગોળ બોલ્યો. તે એવી સીફતથી કે ફુળીદાસ સમજ્યો ખરો કે માથી પોતાને જુદો રહેવાની તે સલાહ આપે છે. શરમનો માર્યો એ કંઇ બોલ્યો નહિ; પણ નીચું મ્હોડું કરી, દુલારામનું બોલવું સાંભળ્યા કીધું. વધારે હીંમત ધરી દુલારામે હસીને કહ્યું—

"હું કાંઇ તમારા મા દીકરાની વચમાં ક્લેશ કરાવવા માગતો નથી. પણ હમણાંનો કાળ બહુ દોહ્યલો છે ને આપણે આગળ પાછળનો વિચાર કરીને ન ચાલીએ તો પછી વાણીઆ શેના ? બીચારી ફીફીને પણ સુખ

થશે ને તમારો જીવ થર પડશે, તો વારૂ, વેપાર ધંધામાં જાગૃતી રહેશે ને મન ચોંટશે. જ્યાં હરપલે ઘરની ચિંતા લાગી રહે ત્યાં માણસ બીચારો શું કરે? પણ હવે તમને કંઇ વધારે કહેવાની હું જરૂર ધારતો નથી." પછી દુલારામ કીકી પાસે આવ્યો. અલંગા એને રીઝવવાને ઘેલું ઘેલું બોલતી હતી ને રાંક મ્હોં કરી કીકી હસતી હતી.

"બ્હેન, કીકી, હવે તને કેમ છે"—દુલારામે પુછ્યું.

"સારૂં છે, હું હવે હોંશીઆર થઇ છું"— કીકીએ કહ્યું—"પણ આજે તમે ને કેશવલાલભાઇ અહીં ક્યાંથી ?"

"અમે તો સહેજ આવી ચઢ્યા હતા એટલામાં તું બેભાન થઇ ગઇ. પણ હવે તો તને ઠીક છે કેની?" કીકીએ હા કહી એટલે દુલારામ જે હાથનો મુછ્છ હતો તે કીકીને રાજી રાખવા બોલ્યો.—

"બ્હેન, હવે તારે કડાંની બે જોડ થઇ. મને શું ખબર કે તારે સાસરેથી એક જોડ થઈ છે. મેં તો આજેજ જાણ્યું. પણ તે પહેલાં એક જોડ તારે માટે કરાવવા હું આપી ચુક્યો હતો. મારા મનમાં કે તૈયાર થશે ત્યારે તને બધી વાત કહીશ. પણ આજે એવો વખત છે, એટલે હું હવે તારી આગળ ભરમ ખુલ્લો કરી દઉંછું."

દુલારામે કંઈ કડાં કરાવવા આપ્યાં નહોતાં પણ કીકીને રાજી રાખવા એ પ્રમાણે એ બોલ્યો. મનમાં નક્કી કીધું કે કીકીને એક જોડ હું મારા ગાંઠના પૈસામાંથી કરાવી આપીશ. સુમ છતાંએ એટલું બધું એનું કીકી ઉપર હેત હતું.

થોડીવારમાં અલંગાના જાણવામાં આવ્યું કે કીકી ને ફુળીદાસ ભુખ્યાં છે, તેથી રસોડામાં ગઇ ને કીકીએ અધુરી મુકેલી રસોઇ પાછી જેમ તેમ કરવા લાગી.

ધનકોરડોસી કેશવલાલની માસી થતી તેથી કેશવલાલ એને શીખામણ આપવા લાગ્યો કે માસી તમે આમ રોજ ભવાડા કરો છો એમાં કંઈ શોભા રહેતી નથી. લોકમાં ફજેતી થાયછે. માટે હવે વખત વિચારીને સમજો તો બહુ સારૂં, નહિ તો હવે ફુળીદાસ જરૂર જુદું ઘર માંડશે.

રસોઇ તૈયાર થઈ કે અલંગા, કીકીને અને ફુળીદાસને આગ્રહ કરીને જમવા તેડી ગઈ. ધનકોરડોસીએ ખાવાની ના પાડી. દુલારામ અને કેશવલાલ કીકીને કહી ઘેર જવા નીકળ્યા

જતાં જતાં કેશવલાલે ફૂળીદાસને કહ્યું કે મને એક બે દિવસમાં ફુરસદ હોય ત્યારે જરૂર મળજે. મારે કંઇ તારી જોડે વાત કરવી છે. દુલારામ અલંગાના નવ નવ કકડે વખાણ કરવા લાગ્યો કે ગરીબની બેલી થઇને એને કીકીની વહાર કીધી. રસ્તામાં દુલારામે કેશવલાલને સમજાવી કહ્યું કે ફૂળીદાસને જરૂર જુદા રહેવાની સલાહ આપજે; નહિ તો ચંદ્રદાસથી જુદા રહેવું પડે એવો મારો વખત આવેલો છે. જે દુલારામ અને રાતીએ ચંદ્રદાસને ત્યાંથી પોતાનો પગ કહડાવવામાં ગૌરીને ઘણી મદદ કરી હતી, તેજ દુલારામ અને રાતી આજે ચંદ્રદાસને ત્યાંથી નીકળે તો એ બંનેનો પૂરેપૂરો નાદરો ઉતરે એમ હતું. એવો વિચાર કેશવલાલને આવ્યો પણ ખરો. દુલારામના મનમાં પાપ એટલે એને પણ એવોજ વિચાર આવ્યો. પણ કેશવલાલે જોયું કે ફૂળીદાસ જુદું ઘર નહિ માંડે ત્યાં સુધી કીકીને સુખે બેસવાનો વારો આવશે નહિ, તેમજ કીકીને એ ચહાતો હતો તેથી એણે હા કહી. થોડુંક ચાલ્યા પછી બંને છુટા પડ્યા.

દુલારામે ઘેર જઇને ગૌરી અને ચંદ્રદાસને રાજી રાખવાના હેતુથી, જેમ ફાવી તેમ હકીકત કહી, ને ખાતરી આપી કે થોડા દિવસમાં ફૂળીદાસ જુદો પડશે ને કીકીની ભવની ભાવટ ટળશે. ગૌરી અને ચંદ્રદાસ બંને રાજી થયાં. ચંદ્રદાસનો ક્રોધ ઓછો થયા લાગ્યો; તોપણ ચંદ્રદાસે એની સાથે મન મુકીને વાત કીધી નહિ.

દુલારામે રાતીને પુષ્કળ ઠપકો આપ્યો કે તમે સાસુવહુ ઘરમાં ભલે લડો. પણ નાહક કીકીને શું કામ સતાવી? રાતી એમ ધારતી નહોતી કે વાત આટલી બધી વધી પડશે. એના મનમાં કે ગૌરી થોડા ઘણા ફુંફાટા મારીને રહેશે, પણ આ તો શું ધાર્યું હતું ને શું થયું. ઘરમાં બધાં એને ધીટકાર કરવા લાગ્યાં. ચંદ્રદાસ એના પર કોપ્યો. દુલારામે એની સારી પેઠે પુષ્પાંજળીથી પૂજા કરી તેથી એને પણ મનમાં ગાંઠ વાળી કે હવે કીકીને કોઇ વાર સતાવવી નહિ.

ધનકોરડોસીએ પણ સુતાં સુતાં એજ સિદ્ધાંતનું ગ્રહણ કીધું કે કીકીને સતાવવામાં કંઈ સાર નથી. ફૂળીદાસ કદાચને જુદો નીકળે તો પોતે શું કરવું તે વિચારમાં રાતના એને ઉંઘ આવી નહિ.

રાતીના રણસ્તંભનું ટીખળ એક-ત્રીજે ઘેર પણ સળગ્યું હતું. વનમાળીદાસને ત્યાં દાણા વીણતી વખતે કજીઆનું બી રોપતાં રાતીએ કાળીને કહ્યું

હતું કે દાગીના લુગડાં કરાવી આપવાં પડે માટે કાળીને સુખપાલ નવલશાનાં લગનમાં જાનમાં નહિ મોકલતા હોય; વળી તાણો માર્યો હતો કે કાકાજીનો મોહ તેના પરથી ઉતરી ગયો હશે. કાળીએ રાતીને તો પાધરો જવાબ આપ્યો. પણ આખરે બૈરાંની જાત, તેથી સુખપાલનો મોહ ઉતરી ગયો છે એ વાત એના મનમાં સાલવા લાગી. એવામાં ધનકોરડોસીએ ધમરાણ મચાવ્યું ને બહુ ગડબડ થઇ ગઇ. પછી ગુલાબવહુએ કાળીને સમજણ પાડી કે તેણે અજાણતાં સાસુવહુમાં ક્લેશ કરાવ્યો. બીચારી દીકીને દુઃખ પડશે એ વિચારમાં થોડી વાર સુધી તો રાતીએ કહેલી વાત કાળી વિસરી ગઈ. પરન્તુ ગુલાબવહુની સાથે પોતાને ઘેર ગયા પછી કાળીને તે નવેસરથી યાદ આવી. એને કંઈ લુગડાં લત્તાંની કે દાગીનાની ખોટ નહોતી. કાકાએ પેટપૂર કરાવ્યાં હતાં ને હજી વળી વારે વારે કરાવી આપતોજ હતો. એ વાત કાળી પણ પોતાના મનમાં બહુ સારી રીતે જાણતી હતી છતાં, રાતીના કહેવાથી કલહનો વાયરો બધે ફેલાયલો હોયની તેમ, કાળીને પણ આજે થોડી ઘણી સ્ત્રીહઠ કરવાનું મન થયું.

સાંઝના સુખપાલ ઘેર આવ્યો ને જોય છે તો એક હીંચકા ઉપર કાળી જેમ તેમ મ્હોડાનો તોબરો ચહડાવી પડેલી દીઠી. ધણી આવ્યો પણ કાળીએ મ્હોં ફેરવીને જોયું સુદ્ધાં નહિ કે કોણ આવે છે. માત્ર ભારે ભારે, સંભળાય એવા શ્વાસ લેવા લાગી. દરરોજ સાંઝના વાળુની તૈયારી કરવામાં કાળી રોકાતી, તેને આજે આ પ્રમાણે માંદી પડવાના ઢોંગ કરી પડી રહેલી જોઇને, કાકા બહાવરો જેવો થઇને, કાળીની પાસે ગયો. તેને ઢંઢોળીને પુછવા લાગ્યો કે તને શું થાયછે? કાળી પોતાનું મ્હોહું ઓસીકા નીચે ઢાંકતી ગઈ ને કંઇ બોલી નહિ.

"આજે મારે શરીરે સારૂં નથી, માટે આજે તમે મને બોલાવતા નહિ. નહિ તો વળી જોવા જેવું થઇ જશે." કાળી ઘણી વાર રહીને બોલી- "પણ તમે આવ્યા ને હજી મેં વાળુની તૈયારી કીધી નથી, માટે લ્યો, હું તો આ ચાલી. મારે રાંડને તો વાળુ બાળું કંઈ કરવું નથી. તમારા ઘરમાં રોજ ખાઈ ખાઇને મારૂં તો પેટ ભરાઈ ગયું છે."

એમ કહી કાળી રસોડા તરફ દોડી. કાકા તેની પાછળ દોડ્યો ને આગ્રહ કરી કરીને પુછ્યું કે તને શું થાય છે તે તો કહે? પણ કાળીને કંઇ થતું હોય તો કહે કેની? તેથી એણે જવાબ આપ્યો નહિ. સુખપાલે વિચાર્યું કે કાળી માંદી છે, તેની પાસે રસોઇ કેમ કરાવાય? ને કાળી નહિ ખાય તો

એને ગળે કોળીઓ કેમ ઉતરે ? તેથી એણે કાળીને રસોઈ કરતાં વારી અને કાળી વધારે વધારે હઠ કરતી સુલા તરફ દોડી. કાળી કહે કે મને રસોઈ કરવા દો નહિ તો વળી મારે લીધે તમે ભુખ્યા રહેશો. કાકાએ કાળીના મંદવાડનું કારણ પુછવા કીધું. આખરે લાગ જોઇ કાળી મરોડમાં બોલી.—"મને નવલરામનાં લગન જાણી કંઈ લુગડાં લુગડાં કેમ કરાવી આપ્યાં નહિ? આજે વનમાળીદાસને ત્યાં દાણા જોવા જતાં બધાં બૈરાંઓએ જાણ્યું કે તમે મને કંઈ કરાવી આપ્યું નથી તેથી મારે તો મરવા જેવું થઇ પડ્યું. જાનમાં તો જવાનું રહ્યું, પણ લુગડાંમાંથીએ હું ગઈ ? પણ તમે મને શેના કરાવી આપો ? હું મરીશ તેમાં તમને શું ? વળી બીજી પરણજો તેને કરાવી આપજો."

એ પ્રમાણે ઘણી માણીઆણીને કજીઓ થયો. રાતના નવ વાગે માણમાણ રસોઈ થઈ. કાકાએ વચનપર વચન આપ્યાં કે કાળી જે કહે તે કાલે ને કાલે કરાવી આપું. એમ ઝઘડો વસ્તુતઃ હોલવાયો. પણ કાળી જમવાની તો નાજ પાડવા લાગી. સુખપાલ સમજાવી સમજાવીને થાક્યો તથાપિ કાળી એકની બે થઇ નહિ. તેથી આખરે સુખપાલ ગુલાબવહુને તેડી લાવ્યો ને એણે આવી કાળીને સમજાવી ત્યારે વાળું કરવાની કાળીએ હા પાડી.

રાતના દુકાનેથી છુટા પડી, કેશવલાલ ઘેર આવ્યો ને ફુલીદાસને ત્યાં શું શું બન્યું તે સરવે ગુલાબવહુને કહ્યું. હીરીને આખરે સારૂં થયું તેથી બન્ને જણાં અંદરથી રાજી થયાં ને ફુલીદાસ ધનકોરથી જુદો રહેશે તોજ હીરીને સુખ થશે એવા નિશ્ચય પર દંપતી આવ્યાં. પછી ગુલાબવહુએ કાળીના ઢોંગની વાત કેશવલાલને કહી કે જુઓની કાળી કેવી નાદાન કે નકામો કાકાજી જોડે કજીઓ લઈ બેઠી. મારી સમજાવી કાળી ન સમજી હોત તો એ ઘેર પણ આજે કોઈ વાળું ભેળા થાત નહિ. માણમાણ આજે કાળી પાસે વાળુની હા કહેવડાવી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મુંબઈના શેઠીઆ નંબર ૪. આપમતલબીદાસ લોભીદાસ.

ધનપાલશેઠ અને મમતારામ. ધુમાડો—વ્યાજ વટાવ—અને કમીશન.

એઠા એઠા ફેરવ્યું નાણું—ન જોયું રાત કે વહાણું;
કમાઈ શી કમાયો—ગિરિધરલાલ ના ગાયો;
જોબનિયું અટક્યું લટકું—ઘડી એક ચારનું ચટકું. (દયારામ.)

વિહારીલાલને પ્રસંગે ધનપાલશેઠનું થોડું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. એ ધનપાલશેઠ મુંબઈનો એક ધનાઢ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ હતો. જાતનો એ વાણીઓ હતો. એની ઉંમર પચાસ વર્ષની હતી. કદે એ એકવડો, ગોરીઓ સરખો ને ઉંચો હતો. મુંબઈની દજનેક મીલનો, પ્રેસ અને બેંકનો, એ ડીરેક્ટર હતો. કેટલીકનો તો પ્રમુખ હતો. એને બે ત્રણ મીલ તો પોતાના ઘરનીજ હતી. તે ઉપરાંત કેટલીક મીલ, પ્રેસો, અને આખો નફો સ્વાહા થાય એવી કમીશન આપતી અને વ્યાજ આપતી બીજી એસોશીએશનો, કોરપોરેશનો અને મંડળીઓનો એ સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને અથવા અથવા મેનેજર હતો. મીલો, પ્રેસો, એસોશીએશન, કોરપોરેશન, બેંકો અને મંડળીઓની કોઇની કોઇ સભામાં એને રોજ હાજર થવું પડતું. કોઇમાં ડીરેક્ટરો ખાનગી કામ અને મસલત કરવાને—કોઇમાં કોઇ કોન્ટ્રેક્ટની બહાલી આપવાને, ટેન્ડરો આપવાને, લેવાને, કે બ્હાલ રાખવાને—તો કોઈમાં નવું સાંચાકામ ઉભું કરવાની હીલચાલ ચલાવવાને ભેગા થતા. કોઈ સાધારણ વર્ષ આખો રીની કે છ માસની મીટીંગ હોય, તો કોઇ અસાધારણ, શેર હોલ્ડરની અરજી ઉપરથી બોલાવેલી, તોફાની મીટીંગ હોય, કે કોઈ, ડીવીડન્ડ નહિ આપવાથી શેરહોલ્ડરો ધાંધલ અને રમખાણ કરે એવી મીટીંગ પણ હોય. ટુંકમાં મીટીંગોનાં કામકાજમાં, મીલોનો વહીવટ ચલાવવામાં અને બધામાં હાજર થવામાં, ધનપાલશેઠના વર્ષના બારે માસ અને માસના તીસ દિવસ વહ્યા જતા. પોતાને વરસ દહાડે જે બેહદ ઉપજ થતી તેનું નાણું ગીરો ઉપર, દાગીના ઉપર, એસ્ટેટોની ખરીદીમાં, અને સારા સારા વ્યાપારમાં રોકતો; તેથી તે કામમાં પણ એનો ઘણો વખત જતો. પરન્તુ ઘણાં વર્ષનો ગાઢો પરિચય પડવાથી ધનપાલશેઠને આ સઘળાં કામને લીધે જરાકે મુઝામણ

પડતી નહિ. ઔરંગઝેબ સીતેર વર્ષનો ઘરડો થયો તોપણ આખા હિંદુસ્થાનનો તમામ રાજ્યકારભાર પોતાને એકલે હાથે ચલાવતો, તેમ ધનપાલશેઠ અસંખ્યાત મીલો, પ્રેસો, અને વ્યાપાર વણજના કુટારામાં બારે પહોર અને બત્રીસે ઘડી ઘુમ્યો ને ઘુમ્યોજ રહેતો. બધામાં તન અને મનથી લક્ષપૂર્વક કામ કરી ધનસંચય કરતો. પોતાને વધારે લાભ, વધારે કમીશન, વધારે ડીવીડન્ડ, વધારે વ્યાજ કેમ મળે તેની અનેક અનેક યુક્તિઓ પોતાના ઘડાયલા મનમાં રચ્યાજ કરતો. આખો જન્મારો રૂપીઆ એકઠા કરવામાંજ એણે રોકયો હતો. અડધી પર અડધી ચહડાવી અઢળક ધન મેળવ્યું, તથાપિ આત્માને કૃતાર્થ માન્યો નહિ. હજી પણ આખર સુધી ડીવીડન્ડ અને કમીશનનું સ્મરણ કરવામાં એ પુરૂષાર્થ સમજતો હતો. તે પ્રમાણે એનું વર્તન હતું. જાતે બહુ લોભી તેથી પાઇનો પણ ઉગાળો કરવો—બરબાદ ન જવા દેવી—એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. જ્યારે જ્યારે વાર્ષિક કે છ માસિક કોઈ મીલ કે પ્રેસની ડીવીડન્ડ આપવાની સભા મળતી, અને જ્યારે પાછલા વર્ષનો હીસાબ પસાર કરાવવાનો હોય તેવી સભામાં ધનપાલશેઠ હાજર થતો, ત્યારે આ લોકના તેવા સુખને સ્વર્ગના સુખ કરતાં પણ અધિક ગણતો! સભામાં પ્રમુખસ્થાને બેસવું તેથી બીજું વધારે ધન્યવાદ આપવા જેવું શું? અને ત્યાં આગળ ઉભા થઈ, બહાર પાડેલો અને છાપેલો રીપોર્ટ, ટેબલ પર પડેલાં ચશ્માં ધીમે ધીમે આંખે ચહડાવી, હસતું મ્હોં કરીને, અને દીર્ઘ દૃષ્ટિ જણાવવાને આંખો ટુંકી કરીને વાંચી સંભળાવવો, એ સુખ સ્વર્ગમાં પણ નથી એમ ધનપાલશેઠ માનતો!!! બે ઘોડાની ગાડી દોડાવી, આ મીટીંગમાંથી તે મીટીંગમાં દોડ્યા જવું; મીટીંગના કામથી પરવારી પોતાની આફીસમાં જઈ બીજાં કામકાજોમાં ધ્યાન આપવું; એ બધી ગરબડ સરબડમાં ધનપાલશેઠના આત્માને એક ઘડી પણ ફુરસદ મળતી નહિ.

ધનપાલશેઠ રોજ સવારના છ વાગે ઉઠી, ન્હાઈપાણી પી, પોતાને ઘેર અંગ્રેજી છાપાં વાંચતો. છાપાં તો શું વાંચતો પણ મીટીંગોનો રીપોર્ટ વગેરે જે છપાયું હોય તે બધું જોઇ જતો કે રીપોર્ટ અને આંકડા બરાબર આપ્યા છે કે નહિ, વા તેમાં કંઇ ભુલ ચુક તો નથી થઈ. તેવામાં જે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવવો હોય તે સંબંધે વિહારીલાલ પાસે કાગળ પત્રો લખાવતો. બાદ આઠ વાગતે શેરના અને વિમાકંપનીના કે બીજા દલાલો કે વેપારીઓ કામધંધાસર આવતા, તેમની જોડે વાતચીત કરતો. જમી કરીને બારેક વાગ્યા સુધી સુતો. પછી દરરોજનાં નામાનાં ચોપડાંઓ તપાસી તેમાં સહી કરતો. કોઇ મળવા કરવા આવ્યું હોય તેની મુલાકાત લઇ, બે વાગે આફીસમાં જતો.

ત્યાંથી સાંજના ૭ વાગે પરવારી, જે મીલોનો વહીવટ પોતે ચલાવતો તેની તપાસ લેવાને જતો. રાતના નવ વાગે વાળું કરી, થોડી ઘણી વાત કરી ન કરી કે સુઈ જતો. એ પ્રમાણે ખરી મહેનત કરી, બહુ બહુ બુદ્ધિ વાપરી, ધનપાલશેઠ ધનસંચય કરતો અને કરેલું વધારતો.

નથુશેઠને સારૂ મારવાડીઓ મારફતે વધારે નાણું કઢાવવામાં મમતારામ નિષ્ફળ ગયો, એવામાં એને બાતમી મળી કે ધનપાલશેઠ એવી રીતે પૈસા ધીરે છે; તેથી મમતારામ વિહારીલાલને મળ્યો એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેના કહેવાથી વિહારીલાલે નથુશેઠનું નામ ધનપાલશેઠને જણાવ્યું. નથુશેઠને પૈસાની તાણ હોય એ સાંભળી ધનપાલશેઠને અચંબો તો લાગ્યો ખરો, તોપણ તે કામ સારૂ મમતારામને મળવાની ઇચ્છા દેખાડી અને સોમવારના સવારના આઠ વાગે કે બપોરના બાર વાગ્યા પછી મળવાનો વખત આપ્યો. એ હકીકત વિહારીલાલે મમતારામને વાલકેશ્વરની કિનારીમાં કહી અને સલાહ આપી કે સવારના આઠ વાગે વેપારીઓની અને દલાલોની શેઠની આગળ બહુ ગીરદી હોય છે, માટે એકાંતમાં વાત કરવી હોય, તો બપોરના બાર વાગ્યા પછીનો વખત ઠીક છે. તેથી મમતારામે ધનપાલશેઠને ત્યાં બપોરના જવાનું નક્કી કર્યું.

સોમવારે બપોરના બાર વાગે ધનપાલશેઠ સુઇ ઉઠી એક મહોટા સરખા દીવાનખાનામાં ટેબલ પાસે બેઠા બેઠા નામું તપાસતો હતો. ટેબલ ઉપર શેઠનું આફીસ બાક્સ, થોડાં અંગ્રેજી ગુજરાતી છાપાંઓ, મીલોના અને પ્રેસોના રીપોર્ટ અને થોડીએક ચોપડીઓ પડી હતી. શેઠની પાસે મુનીમ ઉભો હતો. નામું જોતાં જોતાં શેઠ જે ખુલાસો માગતો તેનો એ જવાબ આપતો. મમતારામ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે શેઠ નામું જોવામાં રોકાયલો હતો. તેથી મમતારામને પાસે પડેલી એક ખુરશી ઉપર બેસવાને અણુસારો કર્યો અને પોતાના કામમાં લાગ્યો. એવામાં એમના ખાસ મિત્ર મદનપાલશેઠ જે મુંબઈનો એના જેવોજ ધનાઢ્ય શેઠીઓ હતો તેનું માણસ એક ચીઠ્ઠી લઇને આવ્યો. શેઠે તેને પણ બીજી ખુરશી પર બેસવાને આંગળી કરી અને પાછો નામું જોવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં પોતાની આફીસમાં, કે શેર હોલ્ડરની સભામાં, કે બીજે સાંભળેલી કરેલી ઉપયુક્ત વાત મુનીમને કહેતો; અથવા તેનાથી ખુલાસો માગતો. તેના ઉત્તર મુનીમ શેઠની રૂચિ પ્રમાણે આપતો. એવી રીતે દુકાનના બધા ચોપડા તપાસી, તે પર સહી કરી, શેઠે મુનીમને ત્યાંથી જવાની રજા આપી. પછી મદનપાલશેઠનો માણસ જે ચીઠ્ઠી

લઇને આવ્યો હતો તે ઉઘાડતાં, શેઠે તેને મદનપાલશેઠની તબીએત વિષે ને હમણાં શું કરેછે તે વિષે સમાચાર પુછ્યા.

મદનપાલશેઠનું વર્ણન આગળ જતાં આવશે. આ ઠેકાણે વાર્તાના અનુસંધાન માટે એટલુંજ કહેવું આવશ્યક છે કે મદનપાલશેઠ માનનો અને આગળ પડવાનો બહુ ભુખ્યો હતો. હાલ તે એવા સિદ્ધાંત પર આવ્યો હતો કે મુંબઈ અને બહાર દેશાવરના દેશી લોકો—શું ગરીબ કે તવંગર તમામ—પોતાના ઘરમાં થતો રસોડાનો ધુમાડો, રસોડામાં અને રસોડામાંજ, ભીતે અને સીલીંગે પચવા અને એકઠો થવા દે છે; તેથી કરીને ધુમાડાની ગંધથી વ્યાપ્ત થયલો ખોરાક અને પાણી તેઓના પેટમાં જાય છે; તેના પરિણામમાં તમામ દેશીઓ શરીરે દુર્બળ, વીર્યહીન અને અનેક અનેક રોગો અને દરદોના ભોગ થઇ પડે છે। તેઓ જાતે એ પ્રમાણે દુઃખી થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓની થતી પ્રજા અને ઓલાદ પણ શક્તિહીન અને કૌવત વગરની ઉત્પન્ન થાય છે। માટે જો રસોડાની એવી ગોઠવણ કીધી હોય કે ચીમની મારફત ધુમાડો બહારો બહાર હવામાં નીકળી જાય, ને ભીતને કે સીલીંગને ન ચોંટે તો ધુમાડાનાં આવાં પરિણામ થતાં અટકે। માટે આવા પરોપકારી કામમાં દરેક દેશીના ખેરખાએ આગળ પડતો ભાગ લેવો જોઈએ અને કંઈ એવી ગોઠવણ—બંદોબસ્ત—અને વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ કે દરેક દેશી પોતાના ઘરના રસોડામાં ચીમની મુકે। એ સંબંધે મદનપાલશેઠે ઘણા ઘણા મહીના થયા, પોતાના જેવા બીજા ખેરખાઓ જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. ઘણા ઘણા વિદ્વાન ડાક્ટરો, તજ્ઞત કાર્ય કુશળ જનો અને પંડીતોના મત એકઠા કરી પુસ્તકો છપાવ્યાં હતાં। અને તે સર્વએ એકમતે, સપ્રમાણ એવા અભિપ્રાય દર્શિત કીધા હતા કે દેશીઓની સ્થિતિ પડતી થવાનું મુખ્ય અને ઘણું પ્રબળ કારણ, ચીમની મારફતે રસોડાનો ધુમાડો બહાર નહિ કહાડવાનું છે। તેથી આવું શુભ કાર્ય પાર પાડવાને, દેશીઓનું ભલું કરવાને, અને પોતાનું નામ અમર કરવાને મદનપાલ શેઠે મન પર અને હાથ પર લીધું। ઉપલી સંકલના ઉપાડી લેવાને ઘણો કાળ વિચાર કીધા પછી, તેણે એમ નક્કી કીધું કે તે સંબંધી કોઇ મંડળી, એશોશીએશન કે સમાજ કહાડવાની જરૂર છે. તે વિના આવું મહાભારત કામ આગળ પડશે નહિ. માટે એવી મંડળી સ્થાપવાને અને તે સંબંધી વ્યવસ્થા નક્કી કરવા સારૂ દેશીઓની દાઝ હેડે ધરનારા અગ્રેસર ખેરખાઓને એકઠા કરવાને તેમણે પોતાના બીજા મિત્રોને આમંત્રણ કીધાં હતાં ને તત્પ્રસંગે ધનપાલશેઠ ઉપર આ ચીઠી લખી—

ખુશ હવાનો બંગલો વાલકેશ્વર.

પ્યારા ભાઇજી,

"આપની આગળ મેં ઘણી ઘણી વાર આપણા દેશીઓની પડતી થવા વિષે તકરાર ચલાવેલી છે. દેશીઓની દશા કેમ સુધરે તે વિષે લોકમાં જુદા જુદા મતો છે. પણ મારા વિચાર પ્રમાણે દેશીઓની દુર્દશા, રસોડાનો ધુમાડો ચીમની મારફત હવામાં નહિ કહાડતાં, ઘરમાં અને ઘરમાંજ ભરવા દેવાથી થઈ છે. ઘણોજ પુખ્ત વિચાર કીધા પછી અને ઘણાજ કુશળ શખસોના મત ઉપરથી એ સિદ્ધાંત પર હું આવેલો છું. એ બધી હકીકત આપ સાહેબ સારી રીતે જાણો છો, કેમકે આપણી વચ્ચે એ સંબંધે ઘણી ઘણી વાર વાત ચાલેલી છે. હાલમાં આપને તસ્દિ આપવાની કે એ કામ હવે પાર પડવાની અણી ઉપર આવ્યું છે. મારા ઘણા ખરા મિત્રો એ કામમાં દીલસોજી બતાવીને આગળ પડતો ભાગ લેવાને કબુલ થઈ ચુકયા છે. પણ આપણે જેમ વધારે એકઠા મળીએ અને વગવાળી કમીટી નીમીએ તો વધારે સારૂં. આવું કામ એકાદી મંડળી અને મેનેજીંગ કમીટી સ્થપાયા વગર પાર પાડવું બહુ કઠણ છે, માટે તે સંબંધી વ્યવસ્થા નક્કી કરવા સારૂ, એક ઉપર ટપકાની ખાનગી સભા મારા બંગલામાં—દહાડે ત્રણેક વાગે મળશે ત્યાં તમે જરૂર કરીને પધારજો ? મારે તમારી પાસથી એ કામમાં આગળ પડતો ભાગ જરૂર કરીને લેવડાવવો છે. તમે જ્યારે ત્યારે આવી આવી વાતોમાંથી સટકી જાઓ છો, પણ એ પ્રમાણે આ વખતે હું તમને જરૂર નહિ કરવા દઉં. દેશીઓની ખરાબ દશાનું ખરૂં કારણ હવે જ્યારે પકડાયું છે તો તે દૂર કરવાને, જ્યારે આપણા જેવા શેઠીઆઓ આગળ નહિ પડે તો પછી તેઓનું કોઇ કાળે ભલું થવાની આશા રાખવીજ ફોગટ છે. વળી આપણે આગળ નહિ પડીએ તો સરકારમાં અને લોકમાં આપણે જાણીતા કયારે થઇશું ? ને તમે જાણો છો કે છાપાંમાં વારે વારે નામ નહિ આવે ત્યાંસુધી સરકાર આપણને કંઈ ખીતાબ આપે નહિ કે લોકમાં પણ કંઈ કીર્તિ વધે નહિ; માટે પ્યારા ભાઇજી, એ મંડળીમાં અને કારભાર કરનારી કમીટીમાં આપનું નામ હું જરૂર દાખલ કરાવવા ધારૂં છું. આ વખતે તમારી ના બા હું કંઇ સાંભળવાનો નથી. માટે—દહાડે વાલકેશ્વરને મારે બંગલે જરૂર આવજોજ આવજો ?"

ચીઠી વાંચતાં વાંચતાં ધનપાલશેઠનું મ્હોડું કડવું થવા લાગ્યું. જેમ જેમ વધારે વાંચતો ગયો તેમ તેમ એ વધારે ચ્હીડાયો. એટલી વાંચતાંજ એનાથી રહેવાયું નહિ તેથી મદનપાલનું માણસ અને મમતારામ સાંભળે એમ એ બોલી ઉઠયો—

"આ જોની, મદનપાલશેઠને શું કહીએ? પોતે ગાંડા બને છે તો બને છે પણ સાથે લાગ્યા મને પણ દીવાનો કરવા માગે છે! એ તો જાણે સરકારમાંથી ખીતાબો મળે એટલે ન્યાલ થયા એમ માને છે, તે એને તો બધુંએ પાલવે, પણ નકામાં મને શું કામ ખરડતા હશે? નકામી નહિ લેવા, નહિ દેવા, ને જે તે વાતમાં પોતાની સાથે મને પણ ઘસડી જાય-છે, પણ મને ક્યાં ખીતાબો જોઇએ છઇએ. આપણે તો આપણી મીલોમાંજ ધ્યાન આપીએ તો બસ છે!"

"આ ચીઠ્ઠીમાં બધું ગાંડું ગાંડું શું લખી માર્યું છે? ધુમાડો રસોડામાં મરવા દેવાથી દેશીની આવી દશા થઈ! પણ ભલા માણસ, એવી દશા થઈ તો થવા દોની, તેમાં તમારૂં ને મારૂં શું ગયું કે હવે ચીમની દ્વારા ધુમાડો બહાર કહાડો તો સુધરે? તમે કહો છો તેમ સુધરે નહિ. રસોડાનો ધુમાડો ચીમની દ્વારા બહાર કહાડવાથી કંઈ સુધરવાની નથી. એતો મીલો વધારો, ને મીલોનો ધુમાડો ચીમની દ્વારા બહાર કહાડો તોજ!! મદનપાલશેઠ તો ન સમજાય એવી કડાકુટ ઢાલી લઈ બેઠા છે કે આપણા દેશીની આવી દશા થઈ છે. પણ દેશીની જોડે આપણે સ્નાન સુતક શું છે, તે તો એમને પુછો? વાણીઆઓ અસલથીજ બધા વેપારમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા અને હજી પણું ક્યાં નથી લેતા? ખરૂં છે કે મુંબઇમાં ભાટીઆઓ, પારસીઓ અને ખોજાઓ પણ આગળ પડ્યા છે. પણ તમામ હિંદુસ્થાનમાં વાણીઆ અને શ્રાવક સિવાય વેપારમાં આગળ કોણ પડેલું છે? આપણો કારભાર તો જેમ અસલથી ચાલતો આવ્યો તેમ ચાલતો આવેછે. ત્યારે આપણી દુર્દશા શેની થઇ ગણાય? શું મદનપાલશેઠનો વિચાર વાણીઆ પાસે ઢાલ તરવાર બંધાવી લડાઇમાં મોકલવાનો છે કે વળી આ તીખલ કરેછે? વળી વાણીઆ તે વેપારે શૂરા, તે બીજું શું કરે? પૈસો રળવો ને વ્યાજ ખાવું! હમણાં મીલોનો ધંધો જાગ્યો છે તો બસ, હવે મીલો કહડાવી ને ધુમ કમીશન ખાવાં ને ડીવીડન્ડો લેવાં. બીજું આપણા વાણીઆનું કંઇ કર્તવ્યજ નથી! તેને બદલે આ મેનેજીંગ કમીટી શી ને મંડળી શી? મને આગળ એમણે વાત કરી હતી ખરી. મેં તે વખતે બધી હા ભણી, પણ મને શું માલમ કે આમ મંડળી કહાડવાનો મદન-પાલશેઠનો વિચાર છે.

એમ કહી ધનપાલશેઠ ચ્હીડાતો ચ્હીડાતો અધુરી મુકેલી ચીઠ્ઠી પાછી વાંચવા લાગ્યો.

"મારો વિચાર—ચીમની મારફત ધૂમ ગૃહાદ્ બહિ નિષ્કાશક અને તે દ્વારા દેશીઓની ઉદ્ધારક મંડલી—એવું નામ તે મંડળીને આપવાનું છે. તમને કદાચને એ નામ વાંચી હસવું આવે એવી મને ધાસ્તી રહે છે. પણ તમે એ બાબત

સર લાંબો વિચાર ચલાવ્યો નથી તેથી તમને એમ લાગે તો લાગે. હું આજે મહીનાના મહીનાથયા નામની ખોળમાંજ હતો, પણ ઉપર સિવાય વધારે સારૂં નામ મને જડયું નથી. આપણે મળશું ત્યારે બધો ખુલાસો કરીશ. પણ તમે આવજો તો ખરા. પછી બધું થઇ રહેશે. હું આશા રાખું છું કે તમારી તબીએત સારી ચાલે છે.

હું છું પ્યારા ભાઈ,
તમારો ખરેખર,
મદનપાલ નિધિપાલ શેઠ.

તાજે કલમ૦ વળી તમે યાદ ન રહ્યું એવું બહાનું કરીને આ વખતે પણ સટકી જાઓ માટે—દહાડે વખત થશે ત્યારે હું તમને તેડવાને માણસ મોકલીશ.

ધનપાલશેઠ ચ્હીડાવા અને હસવા લાગ્યો—"વાઃ મદનપાલશેઠ, તમે ખરેખર શેઠજ છો! તમે લખો છો તેવી મંડળીમાં હું જોડાઉ તો પછી તમે ને આપણે બંને ખરે ખરજ બનીએ! ને કેવું મ્હોટું નામ! મારા બાપરે! મારાથી તો વંચાયુંએ નહિ, રીતભાત બધી અંગ્રેજી, માત્ર દેશીઓમાં ગોઠવવાને મ્હોટા મ્હોટા બ્રાહ્મણી શબ્દ મુકી દીધા છે, પણ આખરે બધો ધુમાડાનો ધુમાડોજ સમજવો!! કેમકે બ્યાજ ન આપે એવી એટે મંડળી ક્યાં સુધી ચાલે?"

"વળી તાજે કલમમાં લખે છે કે—દહાડે વખત થશે ત્યારે તેડવાને માણસ મોકલીશ. ના ભાઈ, ના, તેડવા કરવાને માણસ મોકલતા નહિ. મને ફુરસદ કયાં છે કે હું આવું." પછી મદનપાલશેઠના માણસ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—"તમારા શેઠને કહેજો કે મારાથી આવવા બાવવાનું કંઈ બનશે નહિ. મને વખત નથી. અને મારૂં નામ મેનેજીંગ કમીટીમાં કે મંડળીમાં નકામું દાખલ કરાવતા નહિ?"

"શેઠજી"—માણસ બહુ માનપૂર્વક બોલ્યો—"મદનપાલશેઠે આપને સલામ કહાવી છે ને કહ્યું છે કે ચીઠ્ઠીનો જવાબ લખી મોકલજો."

"પણ એવી નકામી ધાંધલમાં હું શેનો પડું?" ધનપાલશેઠ બોલ્યો—"તમારા શેઠની વાત તો જુદી રહી તે એમ કરે તે ઠીકજ છે! પણ સો વાતની એક વાત કે મારે એવા ઢંગ ધડા વગરના કામમાં એક અડધી ભરવી નથી. બધામાં રૂપીઆ ભરી ભરીને મારા તો હવે હાથ ઘસાઈ ગયા! સાળું મુંબઈમાં પૈસા રળવાનું સુખ ખરૂં, પણ આ એક મહાદુઃખ કે લગાર પૈસાદાર

થયા કે આવા આવા શેઠીઆઓ પાછળ લાગેલાજ છે! આજે તો ગવરનર સાહેબ આવ્યા ને આજે તો ગવરનર જનરલ સાહેબ સીધાવ્યા! તેતો નોકરીએ આવેએ ખરા ને જાએ ખરા! તેમાં રોજને રોજ તે માનપત્ર શાનાં! આપણને કંઈ થોડા ન્યાલ કરેછે કે બધાને ચાંલ્લા કરવા જોઇએ? ફેકટરી આકટ કહાડીને નકામા હેરાન હેરાન કરે છે! જો મારૂં ચાલે તો હું તો એક અડધીએ ભરૂં નહિ. પણ આ મદનપાલશેઠ ને બીજા શેઠીઆઓ મારો પીછો છોડતા નથી ત્યાં શું કરૂં?"

"શેઠજી આપ શ્રીમાન્ છો તે ભરવુંએ પડે"—મમતારામે કહ્યું.

"પણ ભાઈ, શ્રીમાન્ છઇએ તે શું પૈસા નાંખી દેવાને? ખરી મહેનત કરી પરસેવો ઉતારીએ છઇએ ત્યારે પૈસાદાર થવાય છે. હવે કંઈ આગળનાં જેવાં કમીશનો મળે છે? વખત તો બારીક આવતો જાયછે અને અમારા મદનપાલશેઠને તો ધુમાડો બહાર કહાડવાની મંડળી કહાડવી છે! એ તો ભાઇ, ગર્ભશ્રીમાન્ છે તે એમને પાલવે. પૈસો કેમ રળાય છે તે વાત એ શું જાણે?"

"શેઠજી, હું શો જવાબ લઇને જાઉ?"—માણસે પુછ્યું.

"બસ, તમે જઇને કહેજો કે હું બધી વાતે ના પાડું છું."

"શેઠજી"—માણસે બ્હીતાં બ્હીતાં કહ્યું—"કંઇ લખીને જવાબ નહિ આપો? મદનપાલશેઠ મારા પર વળી નકામા ખીજાશે. અમારા મદનપાલશેઠ તો અમારા અંનદાતા અને મુરબ્બી છે, એટલે એ જે કહે તે સ્વીકારવું જોઈએ. પણ સાહેબ જ્યારથી ચીમની મારફત ધુમાડા મંડળીની વાત નીકળી છે, ત્યારથી અમારા શેઠે બીજો કામધંધો ને ધકધ્યાન છોડી દીધાં છે! વાલકેશ્વરના એમના બંગલામાં પુષ્કળ જગો છે. ત્યાં અમને બધાને રહેવાને ઘરો બંધાવી આપ્યાં છે. તે તો જાણે ઘણું સારૂં કીધું, પણ દીવાનખાનું ને બીજા ઓરડાઓ નહાનાં નહાનાં ને રસોડાં મ્હોટાં! તેમાં વળી અમારા શેઠ આગ્રહ કરે છે કે તમે રોજ કાંટા પર જોખાજો, ને વજનમાં કેટલા નીકળો છો તેની રોજની રોજ નોંધ રાખજો? એટલુંજ નહિ, પણ ધુમાડો ચીમની મારફત બહાર નીકળવાથી, દરેકની ભુખ કેટલી વધે છે તે જાણવાની બહુ જરૂર છે, માટે અમે જે જે ખાઈએ, શાક ભાજી વગેરે, તેની પણ, તેમજ જેટલું પાણી પીએ તેનું વજન પણ, છાપેલા કાગળોમાં લખવાનું ફરમાવે છે. અમે તો જાણે શેઠના નોકર રહ્યા તેથી કહે તેમ કરીએ. પણ બધા ચાકર માણસોના ઘરમાં બૈરાં છોકરાંઓ ને બીજાઓ રોજ બેસુમાર કજીઆ કરે છે કે ભાણામાં જે જે લેવું તે જોખવું કેમ પાલવે? ને વળી પાણી પણ જોખીને પીવું એ

શો જુલમ ? આંકડા માંડવામાં કે જોખાવવામાં જરાક ચુક થાયછે તો શેઠનો મીજાજ જતો રહેછે; તેથી ઘર બંધાવી આપ્યાં એતો સારૂં થયું; પણ આ રોજરોજ જોખાવાની, પાણી પણ માપી માપીને પીવાની, ને શાક ભાજી પણ જોખીને ખાવાની મહાવીંટંબણામાં અમે આવી પડ્યા છઇએ. ટુંકમાં શેઠજી, અમારો એકે દહાડો શેઠના ઠપકા વગર જતો નથી; કારણ કે આંકડા ભરવાના કાગળો એવા અટપટા છે કે ન પુછો વાત! માટે સાહેબ, તમે લેખી જવાબ આપો, નહિ તો વળી હું નકામો સપાટામાં આવી જઇશ!"

"જાઓ જાઓ, તમારા શેઠ મળશે તેને હું બધો ખુલાસો કરીશ, એટલે તમને ઠપકો નહિ મળે."

"પણ શેઠજી, તમારી ચીઠ્ઠી નહિ જોશે ને મારા પર તરત શેઠ ઉતરી પડશે ને તમે તો કોણ જાણે, ક્યારે ભેગા થશો?"

"તમે મારૂં નામ દઇને કહેજોની પછી શું છે?"

"ઠીક છે સાહેબ, જેવી તમારી મરજી." એમ કહી માણુસ બ્હીતો-બ્હીતો, જવાબ લેખી ન મળવાથી નિરાશ થતો ગયો.

માણુસના ગયા પછી શેઠે મમતારામ જોડે વાત કરવી શરૂ કીધી.

"મમતારામ, હું ઘણો દલગીર છું કે મદનપાલશેઠની લેવાદેવા વગરની પંચાતીમાં આપણો બંનેનો વખત નકામો ગયો."

"શેઠજી, એમાં શું થઈ ગયું. મારો તો વખત કંઇએ નકામો ગયો નથી. સાહેબ, મદનપાલશેઠ તમારા મિત્ર હશે, પણ મને કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે એવા શેઠીઆઓ મુંબઈ શેહેરને માથે બિરાજે છે એ મેં આજેજ જાણ્યું! એ પણ મુંબઇની અને વીસમી સદીની બલિહારી છે!!!"

"જુઓની મમતારામ"—ધનપાલશેઠે હસીને કહ્યું—"મદનપાલશેઠ મારા મિત્ર છે ખરા; ખાસ મિત્ર છે એમ કહું તોએ ચાલે. એ ભાઈ સાહેબ, પૈસા ખરચતાં પણ, સાહેબ લોકમાં ને બીજા અધિકારીઓમાં લાગવગ વધાર્યાંજ કરેછે, ને તમે જાણો છો આજ કાલ તો જે કામ પૈસાથી નહિ થાય તે લાગવગથી થાયછે. વળી એ મ્યુનીસીપલ કોરપોરેશનના મેંબર છે ને મારે એસ્ટેટો રહ્યાં તેથી મ્યુનીસીપાલીટીમાં કંઇને કંઈ કડાકુટ હોયજ હોય. જો મદનપાલશેઠ જેવા મારી ઓથે ન હોય તો અમારૂં ગાડું એક ઘડી ભર પણ ચાલે નહિ. માટે એમની દોસ્દારીને વળગી રહ્યો છું બાકી"—

"સાહેબ"—મમતારામ ધનપાલશેઠને રાજી કરવા બોલ્યો—"આપ જે કરતા હશો તે વિચારીનેજ કરતા હશો."

"હાજર તો"—ધનપાલ શેઠે હસીને કહ્યું—"પણ હવે તમે જે કામે આવ્યા છો તે આપણે ચલાવીએ. ખરેખર, નથુશેઠનું નામ જ્યાંસુધી વિહારીલાલે મારી આગળ નહિ લીધું, ત્યાંસુધી મારા સપનામાંએ નહોતું કે તેને રૂપીઆની તાણ હશે. મેં સાંભળ્યું છે કે તેને બે હજાર રૂપીઆ ખોરાકી પોશાકીના મહીને મળે છે ને આમ કેમ? શું તે પૈસા બહુ ઉડાવે છે?"

અલબત ધનપાલશેઠે આગળથીજ નથુશેઠ સંબંધી સઘળી તપાસ કરી હતી અને તે મારવાડીઓનો પણ ક્યાંસુધી અને કેટલો દેવાદાર થઈ ગયો છે તે સુદ્ધાંની એણે બાતમી મેળવી રાખી હતી! તોપણ ડાહ્યો ડમાક થઈ, જાણે કંઈ ન જાણતો હોય તેમ, એ મમતારામને પુછવા લાગ્યો. મમતારામ પણ કાચો નહોતો. આવો સવાલ ધનપાલશેઠ જરૂર પુછશે તેની એ બાંધણી બાંધીને આવ્યો હતો તેથી જરા પણ અચકાયા વગર, કે વિચાર કર્યા વગર એણે ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો.

"સાહેબ, હું તમને શું કહું. માણસના હાથમાંથી પૈસા કેમ ઉડી જાય છે તે? તેમાં મુંબઈ જેવા શેહેરમાં તો રૂપીઆ કાંકરા પેઠે આવ્યા આવ્યા ને ગયા જાણવા! પણ તે આપ સાહેબ ક્યાં નથી જાણતા? મારે નથુશેઠ જોડે ઘણો પરિચય નથી, તોપણ એટલું તો ખરૂં કે તે બહુ ઓલીઆ દીલના છે; ને તે ધનવાન્ છે તો હોવા જોઇએ. ખોરાકી પોશાકીના બે હજાર મળે છે તે મને ખબર નથી. પણ હું એટલું જાણું છું કે નથુશેઠને ખરચી સારૂ બસો કે ત્રણસો રૂપીઆ તેમની મા આપે છે. એટલા થોડા રૂપીઆ નથુશેઠને ચટણી થઈ જાય તેમાં કંઈ નવાઇ છે?"

"વારૂ"—ધનપાલશેઠ જે બધું ધ્યાન રાખી મમતારામ સામું જોઈ રહીને સાંભળતો હતો, તેણે મમતારામ પરથી નજર ન ફેરવતાં પુછ્યું—"વારૂ, નથુશેઠ પાસે કંઈ જર ઝવેરાત છે?"

"સાહેબ"—મમતારામે હસીને જવાબ વાળ્યો—"હોય તો આમ પૈસાની તાણ રહે?"

"ઠીક, પણ—હું તો કંઇ જાણતો નથી, પણ લોકમાં એવી બુમ છે કે એને મારવાડીઓનું દેવું છે."

"તે તો સાહેબ કેમ ખબર પડે?" મમતારામ શેઠની સામે જોતાં બોલ્યો.

"કેમ ખબર પડે એટલે શું?" ધનપાલશેઠે પુછ્યું.

મમતારામને લાગ્યું કે ધનપાલશેઠ વ્યાજમાં ડગે એમ નથી. પણ વટાવ સંબંધે શેઠની આવી ઢીલી દોરી જોઇ, ખેંચતાણ કરવી એણે જરૂરની ધારી. અને તેમ કરવામાં એને બીજાં પણ કારણો હતાં તેથી એ બોલ્યો—

"ના સાહેબ, તમે વટાવની વાત તો છોડી ઘો. આપને મ્હોં માગ્યું વ્યાજ મળે છે તો બીજું શું જોઇએ ? વળી સાહેબ હું તમને એક બીજું કહું. આપને ઘણી ઘણી મીલો છે ને ઘણી ઘણી મીલોના શેરો છે. ઘણી-ખરી મીલોમાં નથુશેઠનાં મોટી સંખ્યામાં શેરો છે, એટલે હું એમને સમ-જાવીશ તો તમે કહેશો તેની તરફ, વાર્ષિક સભામાં કે કોઇ પણ વખતે, એ મત આપશે."

"ઠીક, ઠીક, એ વાત પર તો મારૂં ધ્યાનજ ગયું નહોતું. એવા મતો તો ઘણી વાર બહુજ કામના થઈ પડેછે. પણ વારૂ, મારો જરાકે સુખન નહિ રાખો ? જાઓ તમારે જોઇએ તે વટાવ આપજો. મને જે આપશો તેથી હું રાજી થઇશ; પછી કંઈ છે. જુઓ, એ તો હું એમ રૂપીઆ ધીરવા તૈયાર થાઉં છું. બાકી બીજો જરૂર કંઇ **સીક્યુરીટી** માગે."

"તેમ હોય તો કોઇ બે ટકાનું વ્યાજ આપે ? તેનો તો વિચાર કરો સાહેબ ? માટે એ વટાવની વાત તો છોડીજ ઘો. મારે ઠેકાણે કોઈ બીજો હોય તો જરૂર દલાલી માગે, પણ તે વિષે હું એક શબ્દ પણ બોલું છું ? તમારા જેવા ધનવાનૂની મહેરબાની હશે તો હું બીજેથી કમાઈ લઇશ."

"ઠીક છે, ઠીક છે, આપણે બીજી વાર મળશું ત્યારે બધું થઇ રહેશે. તમે મને બે ત્રણ દિવસમાં આ વખતે પાછા મળજો ? એટલામાં મારે મદન-પાલશેઠને કે બીજાને પુછવું છે તે પુછી લઇશ. પણ પચાસ હજારથી વધારેની વાત તમારે સમજવી નહિ ? ને વકીલ મારફત પાકું ખત થયે અમે રૂપીઆ આપશું. વકીલનો ખરચ બધો તમારે આપવો પડશે હોં ? ને તે બધું કામ મારા વકીલ મારફતે તમારે કરાવવું પડશે હોં ?"

"તે તો સાહેબ ઠીક છે, પણ ઝાઝે મ્હોડે વાત ન જાય એમ કરજો."

"તેની તમારે જરાકે ફીકર રાખવી નહિ."

"વારૂ સાહેબ, ત્યારે હું જવાની રજા લઉં છું. આપને બહુ તસ્દી આપી છે તે માફ કરજો. નથુશેઠને જેમ બને તેમ તાકીદે રૂપીઆ જોઇએ છીએ માટે આપ બને તેટલી ઝડપ રાખશો."

"તે વિષે તમારા કહેવા જેવું હું રાખીશ નહિ. મારે ત્યાં વગર વ્યાજે રૂપીઆ પડી રહ્યા છે એટલે તમારા નથુશેઠ કરતાં મને વધારે કાળજી રહેશે"—ધનપાલશેઠે હસતાં હસતાં કહ્યું.—"એકાદવાર નથુશેઠને મારી પાસે લઇ આવજો તો ખરા કે અમારી ઓળખાણ પાછી તાજી થાય? અત્યાર સુધી તો મારે ને એને સલામ વેવારજ છે."

"તમે કહેશો ત્યારે એ આપને મળવા આવશે. એમાં શું?"

એમ કહી સલામ શેકહેન્ડ કરી મમતારામ ત્યાંથી ગયો.

ધનપાલશેઠ વિચાર કરવા લાગ્યો ને ખુશ થવા લાગ્યો કે ચલો બે ટકાનું વ્યાજ તો નક્કી થયું. વળી વટાવનું લફરૂં તો હજી ઉભું છે. પોદળો પડ્યો છે તે ધુળ લઈનેજ ઉઠશે. પાંચ ટકા મળત તો કંઈ મણા રહેત નહિ! પણ હશે? નથુશેઠના શેરહોલ્ડર તરીકે મતો મળશે તે મને ખરેખર બહુ કામના થઈ પડશે. હું વિસ્મય પામું છું કે મને એ બાબત તો યાદ આવીજ નહિ?"

"સા— મમતારામ બહુ પહોંચેલો જણાય છે હોં? નથુશેઠને એજ બગાડે છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું તેમાં કંઈ શક નથી. પેલા કેશવલાલનું નામ તો નકામુંજ વગોવાય છે. પણ તેમાં આપણે શું લેવા દેવા છે? નથુશેઠ ભલેની વધારે બગડે! મારવાડીનું ચાર લાખનું દેવું છે તે પાંચ લાખનું કરે! ખાસું બે ટકાનું વ્યાજ ને રૂપીઆને ઉન્હો વા વાવાનો નથી. મને લાગે છે કે હું એકલોજ પચાસ હજાર ધીરૂં તોપણ કંઈ બ્હીવાનું નથી. પણ જોઇએ, મદનપાલશેઠ શું કહે છે. પછી થઈ રહેશે.

એમ વિચાર કરતો કરતો, લુગડાં પહેરી ધનપાલશેઠ કોટમાં પોતાની આફીશમાં ગયો, ને આ ઠેકાણેથી તે ઠેકાણે, બે ઘોડાની ગાડી દોડાવતાં, મીલોની અને બીજી મીટીંગોના કામકાજમાં લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ગાડી પારખુ શેઠ અને હીરા પારખુ વેદાન્તી.

कलौ वेदान्तिनो भांति फाल्गुने बालका यथा.

ધનપાલશેઠે જેમ અટકળ કરી તેમ ભમતારામ બહુ પહોંચેલો ખરો! પોતાના મનમાં એને પ્રથમથીજ ખાતરી હતી કે બે ટકાથી ઓછે કોઈ પણ નથુશેઠને રૂપીઆ નહિ ધીરે. મારવાડીઓ પણ બે ટકાથી શું ઓછું લેતા હતા? તેના કરતાં તો આવા ધનપાલશેઠ જેવા જોડે કામ પાડવું સારૂં કેની? કેમકે પથ્થર કરતાં ઈંટ પોચી તે પોચીજ. વળી એણે જોયું કે બે ટકાના વ્યાજને લોભે ધનપાલશેઠનું મન લોભાયું હતું તેથી વ્યાજ ઓછું કરાવવા રકઝક કરવામાં કંઈ સાર નહોતો. એમ સઘળો વિચાર કરીને ધનપાલશેઠ પાસે વ્યાજ સંબંધી એણે જરાકે ખેંચતાણ કીધી નહિ. બે ટકાના વ્યાજબાબત એણે શેઠનો બહુજ આગ્રહ જોયો તેથી લોકલાજે, અને નથુશેઠનું માણસ એટલે તેનું હિત વિચારે છે એમ જણાવવાને થોડી ઘણીએ નામની કાળજી બતાવવી જોઈએ, તેથી વ્યાજ સંબંધી બોલ્યો ન બોલ્યો ને તે વાત પડતી મેલી. પણ પાંચ ટકાના વટાવની વાત ધનપાલશેઠને મ્હોડે સાંભળી એને ફીકર લાગી. એનો વિચાર તો નથુશેઠની આગળ વટાવની વાત ક્હાડી બધું પોતાનેજ ઓહીઆં કરી જવાનો હતો. તેને બદલે જ્યારે એણે જોયું કે વટાવનો બધો ધણી તો ધનપાલ પોતેજ થવા માગે છે ત્યારે પોતાના હિતની એને ફીકર પેઠી! શેઠને બે ટકાનું વ્યાજ મળે ને વળી વટાવ તે શાનો લે? બે ટકાનું વ્યાજ તો નથુશેઠને ગમે ત્યાં ભરવું પડશે એટલે તે તો જાણે સમજ્યા; પણ પાંચ ટકાનો વટાવ આપવો પડે એટલું તો પોતાના ખીસામાંથી ઓછું થાય તે કેમ પાલવે? તેથી ભમતારામે વ્યાજની વાત પડતી મુકી ને વટાવ સંબંધે અતિશે હઠ લીધી. વળી એમ કરવાથી નથુશેઠ તરફથી ખેંચતાણ કરી ગણાય તેમાં પણ શું ખોટું હતું? જો ધનપાલશેઠે જેવી રીતે વ્યાજ સંબંધી ભાર મુકીને વાત કીધી તેવી રીતે વટાવ સંબંધી પણ ભારોભાર કહ્યું હોત તો ભમતારામને ખરેખર વિચારવા જેવું થઈ પડત! પણ ધનપાલશેઠ બે ટકાના લોભે લોભાઈ ગયો, ને વટાવ સારૂ બોલવામાં ઝાઝો દમ બતાવ્યો નહિ, એટલે ભમતારામ સરજોર થતો ગયો. લોભે લોભાઈ

શેઠ ઢીલી દોરી મુકતો ગયો ને મમતારામને વધારે તાન આવતું ગયું. વટાવ નહિજ આપવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. સાથે લાગ્યું નથુશેઠના શેરહોલડર તરીકેના મતો ધનપાલશેઠને ઉપયોગી થઇ પડવાનું મમતારામે સૂચવ્યું તેથી શેઠે જોયું કે હવે વટાવની ભાંજગડ પૂરી કરવી સારી છે. તથાપિ એક-દમ વાત છોડી દેવાય નહિ માટે બીજી વખતે થઇ રહેશે એવો મોઘમ જવાબ, હા પણ નહિ ને નાએ નહિ, એવો આપ્યો. મમતારામ ફાવ્યો ખરો પણ શેઠે જણાવ્યું તેમ પોદળો પડ્યો છે તે ધુળ લઇને ઉઠશે એમ એને પણ લાગ્યું ખરૂં. પોતાને મળતું એ બધું ઓછું થાય માટે એનો બંગ નથુશેઠ ઉપર કેવી રીતે વાળવો તેનો એ વિચાર કરતો કરતો નથુશેઠના ઘર તરફ ચાલ્યો. કુતરાઓને ઠેકાણે ઠેકાણે રોટલા નાંખવાના હતા. પહેલો કુતરો વિહારીલાલ, કે જેણે પોતાનું ધારવાનું પ્રથમથીજ મમતારામને કહી રાખ્યું હતું. બીજો ધનપાલશેઠ પોતે, કે જેને વટાવનું હડખું લાગ્યું હતું. વળી સોલી-સીટર મારફતે ખત થશે એટલે તે પણ કંઈને કંઈ લઇ મરશે. વકીલના મેનેજીંગ કલાર્કો પણ પોતાને કેમ ભુલવા દેશે? મમતારામને હસવું આવ્યું કે સૌથી મ્હોટો કુતરો તો હું કે આખો રોટલો ખાઈ જવા ધારૂંછું. નથુશેઠને જેટલો વધારે ખરચ થાય તેટલું પોતાની પદરે ઓછું પડે તેનો મમતારામને હવે શોચ થવા લાગ્યો! નથુશેઠને તો ખાસ્સા લાખ રૂપીઆ જોઇતા હતા અને ધનપાલશેઠે તો પચાસ હજારથી વધારે ધીરવાની ચોખ્ખી ના પાડી તે સં-બંધી પણ મમતારામને ફીકર પેઠી. બીજા પસાસ હજાર ક્યાંથી મેળવવા? જોઇએ, મદનપાલશેઠને ધનપાલશેઠ સીસામાં કેવી રીતે ઉતારે છે? ધન-પાલશેઠ એક રકમે લાખ રૂપીઆ આપવાની ના કહે છે. પણ કટકે કટકે વ્યાજની લહાયમાં હોમાવે એ કંઈ અશક્ય નહોતું. વળી મદનપાલશેઠનો તો થોડો ઘણો ખ્યાલ, મમતારામને ધનપાલને ત્યાં આવ્યો હતો. તે શેઠ ઓળખાણ થયે ધીરવાને હામ ભીડે એ પણ સંભાવ્ય જેવું હતું. એ પ્રમાણે નથુશેઠને ઘેર જતાં મમતારામના મનમાં જે જે વિચારો ઉઠતા તેની ચોખ-વટ કરતો કરતો એ નથુશેઠને ઘેર ગયો.

એટલા પર પેલો પારસી ગાડીવાળો, મમતારામે આજનો વાયદો કરેલો હોવાથી, ક્યારનો આવીને બેઠેલો એણે જોયો. હજી પણ કલાકેક સુધી નીચે બેસી રહેવાની સૂચના કરી મમતારામ ઉપર ચાલ્યો. નોકર નફરને પુછતાં જણાયું કે નથુશેઠ દીવાનખાનામાં બેઠા છે.

જે દીવાનખાનામાં **નથુશેઠ** બેઠો હતો તે બહુ મ્હોટું હતું. ત્યાં સુંદર ગલીચો બીછાવેલો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે હાંડી ઝુમરો ટંગાવી દીધાં હતાં. ચારે ખુણે આરસપાહાણનાં મ્હોટાં પુતળાંઓ મુકેલાં હતાં. ને ભીતે મ્હોટા મ્હોટા આરસાઓ અને છબીઓ ટાંગી હતી. ઓરડામાં બેસુમાર નકસીદાર કોચ ખુરશીઓ ને ટેબલો પડેલાં હતાં. ભીતની થડામાં કબાટો ગોઠવ્યાં હતાં તેમાં જાતજાતનાં રમકડાં અને બીજો સામાન શોભી નીકળે એવી રીતે ગોઠવેલો હતો. દીવાનખાનું જોતાં **નથુશેઠ** બહુ સમૃદ્ધિવાન્ છે એમ જણાઈ આવતું હતું.

નથુશેઠ ટેબલ પાસે એક મઝાની ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો ગુજરાતી છાપાંનાં પાનાં ફેરવતો હતો. હમણાંજ એ બપોરની ઉંઘ કહાડીને ઉઠ્યો હતો ને એનો મીજાજ જોઈએ એટલો ઠેકાણે આવ્યો નહોતો. છાપું વાંચવામાં એનું ધ્યાન હતુંજ નહિ. તેથી અમસ્યો પાનાં ફેરવ્યા કરતો હતો. ટેબલ પર, એક શોભીતો ગલીચો પાથરેલો હતો તેપર થોડી ચોપડીઓ, છાપાંઓ ને તરતનો ખરીદેલો કેટલોક ફેન્સી સામાન જ્યાં ત્યાં પડ્યો હતો. એ ત્રણ છાપાંનાં પાનાં ફેરવ્યાં પણ **નથુશેઠને** કંઈ ગમત પડી નહિ. બગાસું ખાતાં અને આળસ મરડતાં એણે ઘડીઆળમાં જોયું ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે બે વાગવા આવ્યા, ને હજી **મમતારામ** કેમ નહિ આવ્યો? આજે એ ધનપાલશેઠને ત્યાં જવાનો હતો. ત્યાં ગયો હશે કે નહિ? ધનપાલશેઠ શું કહે છે? લાખ રૂપીઆ ધીરશે કે નહિ તે જાણવાની **નથુશેઠને** ખાએશ થઈ અને એ મનમાં બોલ્યો—"મારા જેવા શેઠીઆને લાખ રૂપીઆ એકઠા કરવા તે શું મ્હોટી વાત છે કે હું આટલી બધી ફીકર કરતો હોઈશ? ધનપાલશેઠ તો શું, પણ હરકોઈ મને પગે લાગીને ધીરે. હશે, બધું **મમતારામ** આવશે ને થઈ રહેશે. પણ એટલું તો ખરૂં કે આવા શેઠીઆ પાસથી લેવા કરતાં મારવાડીઓ સારા ખરા. મારી મા બહેન કે કેશવલાલ જાણશે તો વળી થોડી વાર જોવા જેવું થઈ રહેશે? પણું હું કંઈ થોડો કોઈની પરવા કરૂં છું. વારૂ, **મમતારામ** મને કહેતો હતો કે ધનપાલશેઠ વિષે હાલમાં કોઈની આગળ કંઈ વાત કરવી નહિ તેનું શું કારણ? આજે આવશે ત્યારે હું જરૂર પુછીશ."

એમ વિચાર કરતાં કરતાં **નથુશેઠ** વળી બીજા છાપાંઓનાં પાનાં ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો ફેરવવા લાગ્યો. થોડીવારમાં **મમતારામ** આવ્યો. **નથુશેઠે** એને જોયો કે લાગલી જાગૃતિ આવી. આંખો ચોળતાં ચોળતાં એણે **મમતારામ**

સામે જોયું ને મલકાયો. મમતારામે દીવાનખાનાની અંદર જોડા કહાડ્યા. હસતે મ્હોડે શેઠને સલામ કરતો, તેની પાસે એક ખુરશી પર બેઠો.

"આવો મમતારામ"–નથુશેઠે હસીને કહ્યું—"હું હમણાંજ વિચાર કરતો હતો કે હજી તમે કેમ આવ્યા નહિ? વળી કંઈ ઝવેરાત કરવા નીકળી પડયા કે શું?"

"નારે સાહેબ, હું તો કંઇ બીજા કામસર ગયો હતો."

"વારૂ મમતારામ, તમે કહોછો કે હું બ્રહ્મજ્ઞાની વેદાન્તી છું ને વળી ઝવેરી છું એ બે વાત સાથે કેમ બને?"

"શેઠજી, એમાં શું?" મમતારામે હસતાં હસતાં કહ્યું—"ઝવેરીનું કામ હીરા પારખવાનું છે. સો પથ્થર મુકો ને એક હીરો મુકો; અને બધા સરખા ચળકે તથાપિ ખરો હીરો હશે તે ઝવેરી પારખી કહાડશે. હવે હરિરૂપી પણ હીરો છે તો તેને ઝવેરી સિવાય બીજો કોણ પારખી શકે? આ જગતમાં બધા પથ્થરમાંથી હરિરૂપી હીરો ઝવેરી સોધી કહાડે છે માટે સરવે ઝવેરીઓ વેદાન્તી છે ને જેટલા વેદાન્તી એટલા ખરા ઝવેરી સમજવા?"

"પણ ત્યારે વેદાન્ત એ શું ને જ્ઞાન કેવું હશે."

"જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સાહેબ, કોઈથી કળી શકાતું કે કહેવાઈ શકાતું નથી, કારણ કે વાણી ત્યાં પહોંચી શકતી નથી. પણ આ સંસારની અંદર બધે આત્મા જોવો ને બીજું કંઈ નહિ જોવું એજ જ્ઞાન, અને એજ વેદાંન્તનું રહસ્ય જાણવું!"

"ત્યારે તો મમતારામ, તમને કોઇ બોલાવે તો તમારે જવાબએ ન આપવો જોઇએ."

'હા શેઠજી, ખરૂં પુછો તો તેમજ છે. પણ આ સંસારમાં આવ્યા છઇએ ને પ્રારબ્ધ પાછળ લાગેલું છે એટલે બાળકની પેઠે થોડી ઘણી ચેષ્ટા કરવાની જરૂર રહે છે; માટે હું અને મારા જેવા બીજા ઘણા વેદાન્તીઓ કામકાજને સારૂ હજામ ભાઇની ધોપચીની પેઠે અહંકારને સાથે લઇને ફરીએ છઇએ; પરન્તુ કામધંધાથી પરવાર્યા ને ઘેર ગયા ત્યારે આત્મસ્વરૂપ ઓળખવામાં અહંકારને કયાંનો કયાં મુકી દઇએ છઇએ. કારણ કે તેમ કીધા સિવાય આત્મા જણાયજ નહિ!"

"તમારી વાત મને નવી નવી લાગે છે. મને પણ એમ થાયછે કે હું પણ વેદાન્તી બની જાઉં."

"સાહેબ, આપની ઉમર હજી બહુ નહાની છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે
તીસ વર્ષ પહેલાં માણસને વેદાન્તનો અધિકાર નથી."
"એમ કે ? એ તો મેં આજેજ જાણ્યું."
"હા સાહેબ એમજ છે. દુનીઆમાં રહીને તેના પ્રપંચમાં ખુબ પચ્યા
મચ્યા રહેવા સિવાય તેપર વૈરાગ્ય આવવો કઠણ છે. અને વૈરાગ્ય આવ્યા
સિવાય જ્ઞાનનો સંભવજ નથી."
"ત્યારે શું તમારે પૂરા જ્ઞાની થવાને માટે વેરાગી થવું પડશે ?"
"નાજી એમ નહિ. ભગવાં પહેરવાં કે બાવા સાધુ થઇ જવું તેનેજ
ફક્ત વેરાગી કહેવાતા નથી. પણ આ સંસારને દુઃખરૂપ જાણી, તેમાંથી
આપણું મન ઉઠાડી નાંખવું એજ વૈરાગ્ય છે."
"મન ઉઠાડી નાંખવું એટલે શું, એ કેમ બને ?"
"એની સમજણ આપવી તો બહુ મુશ્કેલ છે. પણ જાગ્યા પછી
માણસ સ્વપ્નામાંથી મન ઉઠાડી નાંખે છે તેના જેવો એ કંઈ પ્રયોગ છે."
"એ સાચું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. પણ હશે, બધું વખત આવે
જણાશે. તમેજ કહો છો કે હાલ તો મારે સંસારમાં પચ્યા મચ્યા રહેવું;
તીસ વરસનો થાઉં પછી વાત."
હા શેઠજી, આપ હજી હમણાંજ બધું સમજવા લાગ્યા છો ને હજી તો
બીજના ચાંદ છો. માટે હાલતો મોજ મઝા કરી મનને તરપત રાખવું ને
આનંદ કરવો. લાયક ઉમર થયે એની મેળે વેરાગ આવશે, કારણ કે ઇશ્વરે
તમારા પર પ્રીત આણી તમને ધનાઢ્ય બનાવ્યા છે; માટે હાલ તો તમારે
હોંશીઆરી મેળવવી એજ પુરૂષાર્થ કરવો."
"ત્યારે તમે મને કહો તો ખરા કે હોંશીઆરી કેમ વધે ?"
"શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે। देशाटनं पंडितमित्रता च वेश्यांगणे राजसभाप्रवेशः।
"દેશાટન તો હું જાત્રાએ નીકળીશ ત્યારે થશે. પંડિતની મિત્રાઇ તો
હું કરૂં છું ને હજી વધારીશ. તમે છો, કેશવલાલ છે ને બીજા ઘણાએ મળી
રહેશે. રાજસભામાં પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ છે કારણ કે મને અંગ્રેજી હજી શીખ-
વાનું છે. પણ વેસ્યાંગણે હોંશીઆરી કેમ આવે ? આપણે આપણા બંગલામાં
રાંડ પાસે ગાણું કરાવીએ છઇએ તેથી શું હોંશીઆરી નહિ આવે કે તેને
ઘેર જવું જોઇએ ?"
ગાણું કરાવવાથી તો સાહેબ, ગાયનવિદ્યામાં હોંશીઆરી આવે. પણ
જાતની હોંશીઆરી વધારવાને વેસ્યાને ત્યાં જવું આવશ્યક છે. તમે સાહેબ,

ન ગણાય માટેજ. તેથી મમતારામને મ્હોડે આવી વાત સાંભળી એ અત્યંત રાજી થયો. થોડીવાર વિચાર કરી એ બોલ્યો—

"મમતારામ, હું તમને એક વાત પુછું પુછું ને ભુલી જાઉંછું. તમે મને વાલકેશ્વરની ઉજાણીમાં એમ શા માટે કહ્યું હતું કે ધનપાલશેઠની પાસથી રૂપીઆ લેવાની વાત કેશવલાલને કે બીજા કોઇને કહેવી નહિ."

"શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આપણું માન અને મરતબો વધારવાં ને લોકને દેખાડવાં; પણ ધન અને અપમાનની વાત છુપાવવી ને લોકને દેખાડવી નહિ. કેશવલાલ કે બીજા જાણે કે તમે ધનપાલ પાસથી રૂપીઆ લીધા છે, તો વળી માખીની પેઠે વધારે બણબણ ર્ક્યા કરે માટે."

"ઠીક"—નથુશેઠે ડોકું હલાવતાં કહ્યું—"હવે હું સમજ્યો. તમે જે જે વાત કરો છો તે એવી બંધબેસતી હોય છે ને વળી શાસ્ત્રમાંથી જોઈ વિચારીને કે મારા મનમાં તરત ગોઠી જાય છે. કેશવલાલ ભણેલો છે ખરો. કહે છે કે આ વખતે એ **બી. એ.** માં પાસ થશે, પણ તમારી માફક એને કંઇ બોલતાં આવડતું નથી. હું તમને શું કહું—મને એ ભણાવવા આવતો ત્યારે બસ કોઈ દહાડો હસવા બોલવાની તો વાતજ નહિ. પણ લેસનની જોડેજ વાત! કે આતો તમે એકસરસાઇઝ લખી નથી અને આતો તમે પાઠ કીધો નથી! આટલા શબ્દો સ્પેલ કરતાં આવડતા નથી માટે સો સો વાર લખજો ને આટલા બોલ મ્હોડે કરજો! હું તો કંટાળીજ ગયો—" નથુશેઠ હસીને બોલવા લાગ્યો—"કે આ પાપમાંથી ક્યારે છુટીશ! વળી બોલે બોલે ડાહ્યો થઇને શીખામણ આપ્યા કરે કે હું શેઠીઓ છું તોએ મારે હંકાર રાખવો નહિ. કોઈને હુંકારો કરવો નહિ. બધાની જોડે નરમાસથી ચાલવું વગેરે. મેં એને લેસન કરાવવા રાખ્યો હતો કે એવી એવી શીખામણ સાંભળવાને? મારો વખત બધો એણે નકામો કહાડી નાંખ્યો. તેને બદલે જો તમે મારા શીક્ષક હોત તો આજે હું અંગ્રેજીમાં પાવરધો થયો હોત."

"કેશવલાલને હજી બહુ ગણવાનું છે"—મમતારામે કહ્યું—"અંગ્રેજી બહુ આવડ્યું તેથી શું થયું? હજી એની ઉંમર કેટલી થઇ કે એ બધી રીતભાત જાણે. પણ હશે, તમારો એ ગુરૂ થાય ને શાસ્ત્રમાં ગુરૂને પૂજવાનું કહ્યું છે માટે તમારે એને માન આપવું; પણ આપણે એની જોડે આડીતેડી વાત કરવાનું શું કામ."

"નારે, હું એને કોઈ દહાડો તુચ્છકારતો નથી. ખરૂં પૂછો તો હજીએ મારા મનમાં એનો ધાક રહે છે. પણ હું એની કંઈ દરકાર કરૂં એવો નથી. તમે કહો છો તો હું હવે વધારે ચેતીને ચાલીશ."

"હા સાહેબ," 'ચેતે તો સુખ પામશે ગાફળ ખાવે માર.'

પછી ધનપાલશેઠની વાત નથુશેઠ અને મમતારામ વચ્ચે નીકળી. મમતારામે કહ્યું કે સાહેબ મેં ઘણા ઘણા લોભીઓ જોઈ કામ પાડ્યું હશે, પણ એ વાણીઆએ તો હદજ વાળી! એ તો સારૂં થયું કે હું ચેતેલો હતો ને મને કંઈ વહેમ જવાથી, એના એક મેલાપી આદમીને બે ટકાની લાલચ આપી, આપણા પક્ષનો કરી લીધો હતો, નહિ તો એ ધનપાલશેઠની આગળ બાજી ચુંથાઇ જાત. એ શેઠ તો કહે કે હું તો ચીઠ્ઠીચપટી લઈને નાણું ધીરીશ. નથુશેઠની માની કે બહેનની જામીનગીરી વગર હું અદધી ધીરવાનો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ બે ટકાનું વ્યાજ અને દશ ટકાનો વટાવ એને જોઈતો હતો. બે ટકાનું વ્યાજ મારવાડીઓ લે છે એટલે તે તો જાણે ઠીક છે અને એ લોકો પણ વટાવ લે છે ખરા; પણ મેં ખેંચતાણ કીધી કે દશ ટકાનો વટાવ તો નહિજ પાલવે; તેથી હું ધારૂં છું કે સાત આઠ ટકે એ વાંધો પતી જશે ખરો. પણ આપણે જામીનગીરી આપવી કેમ પાલવે? તેથી એ વાતની તો મેં હાથ ઘસીને ના પાડી કે ધનપાલશેઠ તમે શું પાણી મુકવાની વાત કરો છો? જરાક વિચાર તો કરો? નથુશેઠ દીવાળીઓ બીવાળીઓ છે કે આવા આવા સુમખાની વાત કરો છો. અમારા શેઠનો હાથ લાલ લગાર ભીડમાં છે. બાકી તમારા જેવા ઘણાને લાખો રૂપીઆ ધીરે એવા સબળા છે!! એમ જ્યારે બહુ યુક્તિથી, રોફમાં વાત રાખી ત્યારે ફાવ્યો. વળી જે માણસને આપણા પક્ષમાં કરી રાખ્યો હતો તેણે મમરો મૂક્યો કે સાહેબ બહુ ખેંચતાણ કરશો તો બાજી જતી રહેશે. ત્યારે ધનપાલશેઠની આંખ ઉઘડી અને જામીનની વાત પડતી મુકી. પેલો માણસ આપણો છે. તે કહેતો હતો કે મારાથી બનશે તેટલી મહેનત કરી, વટાવમાં જેમ ઓછો થશે એમ કરીશ. પણ ધનપાલશેઠ સાત આઠ ટકા લઈ મરશે ખરો એમ મને તો લાગે છે. જોઈએ હવે શું થાય છે.

"તમે મારે માટે કાળજી રાખી આ સોદો પાર ઉતાર્યો એ તો બહુ સારૂં કીધું. પણ આઠ ટકા વટાવ આપ્યો તો શું ને દશ ટકા વટાવ આપ્યો તો શું? એમાં શો ફેર પડી જતો હતો કે તમે એટલી બધી ખેંચતાણ

કીધી? સારૂં થયું કે તમે એના માણસને સાધી રાખ્યો હતો. નહિ તો ધનપાલશેઠ ના કહેત તો આપણે વળી કોઈ બીજાને સોધવા જવું પડત?"

"તે તો સાહેબ ખરૂં, પણ એટલા માટે કંઇ રકઝક કર્યા વગર ચાલે? રૂપીઆ શું નકામા આવે છે કે ધનપાલને આપી દઈએ. તમે તો સાહેબ મ્હોટા માણસ છો તે આઠ કે દશ ટકા સારૂ તમને ઝાઝી પરવા રહે નહિ. પણ એ તો વ્યવહાર છે તે બધાએ વેપ ભજાવવા જોઇએ. ખેંચતાણ નહિ કરીએ તો એવા લોભી વાણીઆ સમજે નહિ તો?"

"ઠીક છે, એ બધી કડાકુટ તમે કર્યા કરજો. તમે જે કરશો તે મારે કબુલ છે. પણ તમે જાણો છે કેની કે હાલમાં મારે રૂપીઆની કેટલી તાણ છે; માટે હવે ધનપાલશેઠ ક્યારે આપશે તે વાત કરો."

"સાહેબ, હવે થોડા દહાડામાં પચાસ હજાર રૂપીઆ આવ્યા જાણવા. એના વકીલને ત્યાં ખત તૈયાર થવા જઇ ચુક્યું છે."

"શું? ધનપાલશેઠ બસ પચાસ હજારજ આપશે! એ તો બધું વટાવમાં અને આમ તેમ કાંકરા પેઠે ઉડી જશે! લાખથી ઓછે કેમ ચાલશે? તમે ક્યાં નથી જાણતા? અને વળી વકીલને ત્યાં જઇશું તો બધાના જાણવામાં આવે, માટે વળી એ લફરૂં તમે ક્યાં લગાડ્યું?"

"શેઠજી હું શું કરૂં? મેં તો બહુએ ના પાડી, પણ ધનપાલ સમજ્યો નહિ ત્યારે લાચારીએ મારે વકીલની વાત કબુલ રાખવી પડી. તમે સાહેબ જુઓ છો કે મારે આ કામમાં અડધીની હાંસલ નથી. એ તો વારૂ સાહેબ, તમે હેતથી બોલાવો છો તો હું આપની સેવામાં ધંધો મુકીને પણ આવું જાઉં છું કે વારૂ, દુનીઆમાં જે ભલાઈ કરી લીધી તે ખરી; સાથે બીજું તો કંઈ લઇ જવાનું નથી."

"ના ના મમતારામ, હું કંઈ તમને ઠપકો આપતો નથી. તમે તો મારા હિતેસરી છો ને તમે આવો જાઓ છો તો મારો વખત ઠીક જાય છે. હું તો એમ કહેતો હતો કે વકીલને ત્યાં જવું પડશે તો વળી બીજા લોક વાત જાણશે અને તમને સતાવશે; બાકી મને તો કોઈની કશી પરવા નથી."

"એ તો સાહેબ એમજ હોય. પણ હું એવી તજવીજ રાખીશ કે વકીલને ત્યાં પણ કોઈને માલમ નહિ પડવા દઉં પછી કંઈ છે?"

"હા, એમ થાય તો બહુ સારૂં. પણ પચાસ હજાર ને હું શું કરીશ? મારે તો લાખ કે તેથી પણ વધારે જોઇતા હતા. પચાસ હજાર તો આવતાં

વારને ઉડી જશે. જુઓની, આપણે તે દહાડે અડસટો નહોતો કહાડયો કે દશથી પંદર હજાર તો મારી વર્ષગાંઠ ઉપર જોઇશે. દશ પંદર હજાર તો વકીલના બીલમાં અને વ્યાજ વટાવમાં જતા રહેશે. ત્યારે કંઈ દશ પંદર હજારે એક વર્ષ ચાલે? મારી ઉમર લાયક થવાને તો હજી ચૌદ મહીના બાકી છે."

"તમે સાહેબ એમ ગભરાઓ છો શું કામ? હાલ તો પચાસ હજાર લ્યો અને તમે જુઓ તો ખરા, એજ ધનપાલશેઠને હું સીસામાં ઉતારીશ! ને બીજા પચાસ હજાર પણ આપણે એની પાસેથીજ લઇએ તો મારૂં નામ મમતારામ જાણજો! ને એ નહિ તો એના બાપ બીજા ઘણાએ છે. મુંબઈ શેહેરમાં રૂપીઆ ધીરનારનો ક્યાં ટોટો છે? તમારો હોઠ ફફડે ને રૂપીઆ એની મેળે ચાલ્યા આવે, એમાં તે શું મ્હોટી વાત છે!"

"તે તો ખરૂં, પણ વળી બીજા મેળવતાં વખત લાગે કેની?"

"નારે શેઠજી, વખત શેનો? હાલ પચાસે પાંચ છ મહીના તો ચાલશે ને હું બીજાની વેતરણમાંજ છું. તમારા કહ્યા પહેલાં મેં મારા મનમાં બીજી તજવીજ ધારી રાખી છે."

"તે તો મારી ખાતરી છે કે તમને મારા કામમાં મારા કરતાં વધારે કાળજી છે. ઠીક છે. ત્યારે વળી બીજા રૂપીઆની વાત બીજી વખતે. આજે તમે મારે બંગલે આવશો કેની? આજે પાછો નાચ થવાનો છે."

"મને વખત હશે તો હું આવીશ, પણ હું તમને કહેવું ભુલી ગયો કે નીચે એક ગાડીવાળો પારસી, હું જ્યારનો આવ્યો ત્યારનો બેસી રહ્યો છે. મને કહે કે શેઠને ઉપર કહેજો. એને સાહેબ ના હા જે કહેવી હોય તે કહી ધોની કે નીકાલ પતે. હું તો એને આ સુદ્ધાં ઘણી વાર ધક્કા ખાતા જોઉછું."

"એકાદ ફેટીન લેવાનો મારો વિચાર છે ખરો, પણ એ પારસીને તો તમે નાજ કહી ધો?"

"તમારો જ્યારે ફેટીન લેવાનો વિચાર છે ત્યારે જુઓ તો ખરા કે એ શું કહે છે. માટે લાવો, આપણે એને ઉપર બોલાવીએ. પછી ના કહીશું."

નથુશેઠે એક ભૈયાને મોકલી પારસીને ઉપર બોલાવ્યો. પારસી સલામ કરતો શેઠની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો—"સાહેબ, મારી પાસે બે તન ગારીઓ ફરમાસુ છે. આપ જોઇને ખુસ થાસો. હું કંઈ તમને જીઆદા કહેતો નથી. તમો સાહેબ, આવીને એકવાર જોઈ જાઓ. તે તમો કદરદાન

છો તો તમોને જરૂર જરૂર પસંદ આવસેજ. એવી ગારીઓ રોજ આવતી નથી ને વલી ધની કીફાયતે જાએછ. સબબ મારે રૂપીઆની જરૂર છે તેથી જેમ જાએ તેમ કહારી નાંખવીછ."

"તમારી પાસે ફેટીન બેટીન છે?" ભમતારામે પુછ્યું—"અમારા શેઠને તો ફેટીન જોઇએ. છીએ. તે હોય તો આવીએ, નહિ તો નકામો ધક્કો ખાવાની અમને ફુરસદ નથી."

"અરે સાહેબ, ફેટીન તો એવી સોજ્જી છે કે આખી મુંબઈમાં એની જોરી નથી. પણ અહીંઆ બેઠા એની તારીફ કરવી રીકામી છે, તમો એકવાર આવો ને પછી મને કહેજો. એવી ગારીતો આવા સેઠીઆને ત્યાં સોભે તેથી હું આયોછ કે વારૂ સેઠજી લે તો મને ઇઆદ કરસે."

"કેમ ભમતારામ, આપણે જોવા જઇશું"—નથુશેઠે પારસી સાંભળે એમ પુછ્યું.

"સાહેબ, મને બીજું કામ છે"—ભમતારામે જવાબ આપ્યો—"પણ આ પારસી દેખીતો બહુ ભલો દેખાય છે તો જુઓ તો ખરા કે ગાડીનાં વખાણ કરે છે તેવી છે કે નહિ."

"અરે ચાલોની, હમણાં પાછા આવતા રહીશું. એમાં શું વખત લાગશે કે ના કહો છો?" નથુશેઠે કહ્યું.

"નારે સાહેબ, એમાં મારૂં શું કામ? આપણે ગાડી બાડીની પારખ મળે નહિ તે નકામું જેમાં તેમાં માથું મારવાથી શું વળે? એ તો સાહેબ, તમે શ્રીમાન્ એની પરીક્ષા કરી શકો."

"કેમ, તમે ઝવેરી છો ને ગાડી નહિ પારખી શકો"—નથુશેઠે હસીને કહ્યું.

"ના સાહેબ, મેં મારા જન્મારામાં ગાડી ખરીદી હોય તો હું જાણું કની? અમે ઝવેરી તો પથરાજ પારખીએ, પણ આપને એ બાબતમાં પૂરેપૂરી માહીતગારી છે, માટે આપ પધારો."

"પણ તમે મારી સાથે તો આવો? હું તમને એની પારખ કરતાં શીખવીશ."

"ઠીક સાહેબ, તમે કહોછો તો ચાલો, આપણે જઇએ."

નથુશેઠ પાસેના ઓરડામાં લુગડાં પહેરવા ગયા. ભૈયાને બે ઘોડાની ગાડી જોડાવવાની વરદી આપી. એ સાંભળે એમ ભમતારામ પારસીને

કહેવા લાગ્યો—"જો ભાઈ, અમે તમારા કહેવાથી આવીએછ ખરા, પણ તમારૂં પાણી ન જતું રહે તેની તપાસ રાખજો. કારણ કે હજારો ગાડીઓ નથુશેઠના હાથ નીચે આવી ગઈ છે. ગાડી ઘોડાનો એમને અતિશે શોખ હોવાથી એમની પારખ કંઇ જેવી તેવી નથી। એ વાત હું પોતે જાણું છું એટલે કહુંછું. માટે તમે જોઈ વિચારીને કામ પાડજો, નહિ તો ખરે તમારી જન્મારાની રોટી જતી રહેશે."

"અરે સાહેબ" પારસીએ કહ્યું—"મને બરોબર ખબર છે કે એવન સેઠ જેવી ગારી ગોરાની પારખ મુંબઈમાં બીજા કોઈ સેઠીઆને નથી. તારેજ હું હીંમત રાખી અહીંઆ આયોછ કેની? એવન સેઠ કદરદાન છે. તે મારી ગારીની કદર પીછાનસે."

નથુશેઠે બધું સાંભળ્યું ને પોતાના મનમાં હરખાયો. એને એમ લાગ્યું કે ગાડી બહુ સારી હોવી જોઈએ નહિ તો એ પારસી એની પાસે આવવાની હામ ભીડત નહિ. તેથી ફેટીન તો ખરીદ કરવાનું એણે મનમાં નક્કી કીધું, ને બીજી ગાડી પણ પસંદ પડે તો લેવાનું ધાર્યું. તથાપિ લુગડાં પહેરી બહાર આવી પારસીની આગળ દમમાંજ એણે કહ્યું—

"તમે અમને નકામો આંટો દેવડાવતા નહિ. જો ગાડી પસંદ નથી પડી તો મારે ત્યાંથી તમારો પગ સદાનો બંધ થશે।"

"અરે મેહેરબાન—તમે પધારો તો ખરા. ખોદાએ સહુની ખેર કરસે."

થોડીવારમાં નથુશેઠ ભમતારામને લઇ બે ઘોડાની કડકીનમાં બેઠો. પારસી કોચમીન પાસે પાછળ બેઠો ને નથુશેઠ ભમતારામને લઇને ગાડી પારખવા ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સંન્યાસી અને વનમાળીદાસ.

સંગત સંતનકી કરલે—જનમકા સાર્થક કછુ કરલે. ટેક
ઉત્તમ નરદેહ પાયા પ્રાની—ઇસકા હિત કછુ કરલે,
સદ્ગુરૂ ચરણે જાકે બાબા—જનમ મરન દુર કરલે; (કબીર.)

દશમા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાલકેશ્વરની ઉજાણીમાં કેશવલાલને આનંદગિરિ સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. એ સંન્યાસીએ કોઈ વાણીઆને ઉદ્દેશીને એક ખરી બનેલી વાત કેશવલાલને કહી હતી. એ વાણીઆએ આનંદગિરિના ગુરૂ શ્રીવિદ્યાનંદની ખરી એનની વખતે સેવા ચાકરી કીધી હતી, તેથી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજે તેના પર પ્રસન્ન થઈ તેને ન્યાલ કીધો. અને આ લોકમાં અને પરલોકમાં તેનું ભલું કીધું એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાંક કારણો, જે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ યોગી હોવાથી જાણતા હતા તેને લીધે, તે વાણીઆનું પૂરેપૂરૂં શ્રેય કરવાને માટે એના વંશમાંથી કોઈ યોગ્ય પુરૂષને કેટલીક સિદ્ધિઓ આપવાની પોતાની ઇચ્છા તે વાણીઆને દર્શાવી હતી. તે સંબંધી થોડી હકીકત અને વ્યવસ્થાથી તે વાણીઆને વાકેફ કીધો હતો ને જણાવ્યું હતું કે કાળે કરીને સમયની પરીપક્વ દશા થતાં, તે પોતે કે તેનો શિષ્ય, કે શિષ્યનો શિષ્ય, વાણીઆના પુત્ર પૌત્રોમાંથી જેકને મળશે. ને એ સિદ્ધિઓ કેવી રીતે પમાય તે વિષે જોઇતો ખુલાસો કરશે. એ વાત આગળ આવી ગઈ છે.

જે વાણીઆએ શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીની સેવા ચાકરી ધર્મપરાયણ બુદ્ધિ રાખી કરી હતી તેનું નામ સાધુદાસ હતું. મહારાજના આશીર્વચનથી તેનો પ્રભાવ વધ્યો. તેથી કરીને શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી પર એની સંપૂર્ણ આસ્થા ચોંટી હતી. સ્વામીમહારાજે સિદ્ધિ આપવા સંબંધી જે વાત કહી તે એણે ખરીજ માની હતી; અને પોતાને નહિ અને પોતાના વંશજોમાંથી કોઈ લાયક નરને એ સિદ્ધિ આપવાનું શું કારણ તે વિષે મહારાજને એણે પ્રશ્ન પુછયો હતો. જેનો ઉત્તર સંન્યાસીએ મનમાનતો આપવાથી સાધુદાસ સંતોષ પામ્યો હતો. સાધારણ રીતે શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીના શુભ વચનથી સાધુદાસ બે પૈસે સુખી થયો, તેથી બીજા સાધુ પુરૂષોનો એ સેવાસત્કાર

યથાશક્તિ કરે એ સ્વાભાવિક હતું. તેમ એના પુત્ર પુત્રીઓ પણ તેવાં આચરણને અનુસરે તેમાં પણ નવાઈ નહોતી. ઘણે ઘણે પ્રસંગે સાધારણ રીતે **સાધુદાસે** પોતાનાં દીકરા દીકરી ને સગાંવહાલાં આગળ, વિદ્યાનંદસ્વામીની પોતે કરેલી સેવા અને તેથી પોતાને થયલા સારા લાભની વાત કરેલી હતી. **સાધુદાસ**ના પ્રત્યક્ષ દાખલાથી દોરવાઇને, તેમજ આજે નહિ તો સો વર્ષે, બસો વર્ષે, ગમે ત્યારે પણ, મોડા વહેલા એના વંશમાંના કોઇ વિરલા જનને કેટલીક સિદ્ધિઓ મળશે અને તેથી કરીને આખા વંશનું બન્ને લોકમાં કલ્યાણ થશે, એ કથા પણ ઘણી ઘણી વાર ચરચાઈ હતી. એ વાત સાંભળી એની પ્રજા અને બંધુ બાંધવો સૌ પોતાની અક્કલ પ્રમાણે અનુમાન બાંધતાં અને જાત જાતના તર્ક દોડાવતાં. કેટલીક વાર અધીરાં પડી જતાં કે એ સિદ્ધિ પામવાનો સમય ક્યારે આવશે? એ સિદ્ધિઓ કેવી શક્તિવાળી હશે? એમાં શું શું ચમત્કાર ભરેલા હશે? તે બધું જાણવાની તેઓને સહજ ઉત્કંઠા થઈ આવતી. પરન્તુ **શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી**એ **સાધુદાસ**ને સિદ્ધિ સંબંધે ઝાઝું વિવેચન કરેલું નહોતું. એટલુંજ કહ્યું હતું કે સુકૃતને પ્રતાપે, સમય આવે અલૌકિક શક્તિ ધરાવનારી કેટલીક સિદ્ધિ તેના વંશમાંથી કોઇને પ્રાપ્ત થશે. તેની વ્યવસ્થાથી સ્વામી પોતાના શિષ્યને માહીત કરી રાખશે અને સાનુકૂળ કાળ આવે તે પોતે કે તેનો શિષ્ય કે શિષ્યનો શિષ્ય વગેરેમાંથી કોઇ આવીને જોઇતો ખુલાસો કરશે

સાધુદાસના વંશજમાં ઉપરના કારણથી સંતસાધુ પર સારો ભાવ રહેવા લાગ્યો અને ઉપલી વાત એક દંતકથારૂપે પહેડી દર પહેડી દીઠ ઉતરતી ગઇ. તથાપિ એટલું તો ખરૂં કે જેમ જેમ કાળ થતો ગયો તેમ તેમ સિદ્ધિની વાત સંબંધે સૌનો જોસ્સો ઓછો થતો ગયો. જેટલી આસ્થાથી **સાધુદાસે** ભગવદ્ભક્તોની સેવા ચાકરી કરી તેટલી આસ્થા તેના પુત્ર પુત્રીઓમાં રહી નહિ. **સાધુદાસ**ની તીજી પહેડી ચાલતાં તેમાં ઘટાડોજ થતો ચાલ્યો. **સાધુદાસ**થી તીજી પહેડીમાં **નવલશા**નો બાપ વનમાલીદાસ, **કેશવલાલ**નો બાપ વિમલદાસ, અને **દુલારામ** ને **નિર્મલદાસ**નો બાપ ચંદ્રદાસ હતા. તેઓ ત્રણે કુટુંબની આ ઐતિહાસિક વાત જાણતા હતા ખરા, પણ તેઓના અને **સાધુદાસ**ના ભાવમાં ગાડે ગાડા ફેર પડી ગયો હતો. તીજી પહેડી ચાલતાં તો એ સિદ્ધિની વાત એટલી બધી વિસારે પડી ગઈ હતી કે **નવલશા**, **દુલારામ**, **નિર્મલદાસ** કે **કેશવલાલ**ને કોઈને પણ તે વિષે કશી ખબર નહતી. તેમ તેઓની આગળ તે વિષે વાત કરવાનો પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. **નવલશા**

સિવાય તેઓ તો એટલુંજ જાણતા હતા કે ઘરડા વરડાના વખતથી સાધુસંતની સેવા ચાલી આવી છે તે પ્રમાણે વનમાલીદાસ અને ચંદ્રદાસ કરેછે. શા કારણથી તેમ કરવામાં આવે છે તે તેઓ જાણતા નહિ. અને તેથી કરીને આનંદગિરિએ કેશવલાલની આગળ વાત કીધી તોપણ કેશવલાલના કળવામાં આવ્યું નહિ કે તે વાણીઆના વંશમાં ચોથી પહેડીએ પોતે જન્મેલો છે. વળી દશમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આનંદગિરિએ કહ્યું હતું કે તે વાણીઆના જે જેષ્ઠ પુત્રને પોતે મળવા આવ્યો છે તેનું નામ જાણે છે. અલબત કેશવલાલને તો તે વાણીઆનું નામ જાણવાની ચટપટી થઈ હતી, પણ તેટલામાં નવલશા સંન્યાસી આગળ આવી લાગ્યો, ને તેનો અનાદર કરવા લાગ્યો તેથી વાત ચુંથાઈ ગઈ. કેશવલાલને વાણીઆનું નામ જાણવાની ફરી તક મળીજ નહિ. બીજા વ્યવસાયમાં પડવાથી કેશવલાલથી સ્વામી પાસે ફરી જઈ શકાયું નહિ, તોપણ સોમવારની સવારે નથુશેઠના બંગલામાંથી પોતાને ઘેર જવા પહેલાં, મહારાજને સારૂ સીધું સામાનનો બંદોબસ્ત એ કરતો ગયો હતો અને પગે લાગી ગામમાં જવા નીકળ્યો હતો.

ગુરૂવારે સવારના આઠ નવ વાગે આનંદગિરિ જે કારણસર મુંબઈ આવ્યો હતો તેની ખોળમાં નીકળ્યો. એણે કેશવલાલને કહ્યું હતું કે સમય આવે મારૂં મન આપોઆપ મને ત્યાં દોરવીને લઈ જશે, કારણ કે મન બહુ ચમત્કારિક વસ્તુ છે. બન્યું પણ તેમજ. આનંદગિરિને જ્યાં જ્યાં જવાનું એનું મન સ્ફુરાવતું ગયું, ત્યાં ત્યાં એ ચાલ્યો. જાણે કે પોતાના મનનોજ એણે ભોમીઓ કર્યો હોયની ! જરા પણ અથડાયા વગર કે આડેઅવળે રસ્તે ગયા વગર, કાલબાદેવીના રસ્તા પર વનમાલીદાસના ઘર આગળ આવી સંન્યાસી અટક્યો. એટલે એણે ધાર્યું કે આ ઘરમાં મારે જવાનું છે. નામતો પોતે જાણતો હતો. ઓટલા પર ચહડી એક ભૈયો બેઠેલો હતો તેને પુછ્યું કે વનમાલીદાસ શેઠ આ ઘરમાં રહેછે. હાનો જવાબ મળતાં આનંદગિરિએ શેઠને મળવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી.

આનંદગિરિએ ભગવું રંગેલું એક વસ્ત્ર કમરે બાંધી દીધું હતું ને બીજું ગરદનથી નીચે ઓઢી લીધું હતું. તેનું માથું ઉઘાડું હતું. પગમાં પાવડા પેર્યા હતા ને હાથમાં પોતાની સાથે આણેલી લાકડી હતી. વ્યાઘ્રચર્મ આસન પર મુકી આવ્યો હતો. વાલકેશ્વરથી કાલબાદેવી સુધી પગમાં પાવડા પહેરીને ચાલતો આવ્યો છતાં એને જરાકે શ્રમ લાગ્યો હોય કે હાંફ ચહડી હોય એમ દેખાયું નહિ. એની મુખમુદ્રા આપણે જોઈ તેવીજ શાંત, ગંભીર અને પ્રસન્ન

હતી. બીજો કોઇ સાધુ વેરાગી હોત તો ભૈયો તેને નીચેથી અને નીચેથી વિદાય કરી દેત; પરંતુ **આનંદગિરિ**ની આકૃતિ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી હોવાથી, ભૈયો થોડી વાર સુધી એની સામે જોઇ રહ્યો. શેઠને વરદી આપવા જવાનો વિચાર કરી એણે સ્વામીને પુછ્યું–"મહારાજ શેઠને જઇને તમારૂં શું નામ અને કામ કહું."

"કહો કે **શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી** મહારાજનો શિષ્ય આપને મળવા માગે છે?"

શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીનું નામ ભૈયાને મ્હોડેથી સાંભળીને **વનમાલીદાસ**ને ચમક લાગી હોય તેમ ચમકી ઉઠયો. પોતાને જુની વાતનું સ્મરણ થયું. તેનો દાદો **શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી**ની સેવા કરવાથી ન્યાલ થયો હતો તેજ આ **વિદ્યાનંદ** હશે કે બીજા, એમ **વનમાલીદાસ**ને વિચાર થયો ને ભૈયાને ફરીથી પુછ્યું કે કોણ આવ્યું છે. પછી મહારાજને ઉપર બોલાવવાનું એણે ફરમાવ્યું અને પોતે દીવાનખાનામાં આવીને બેઠો. થોડીવારમાં **આનંદગિરિ** સંન્યાસી ઉપર આવ્યો. તેનું અદ્ભૂત સ્વરૂપ જોઇને **વનમાલીદાસ** સહસા ઉઠીને ઉભો થયો ને પ્રણામ કરતાં મહારાજને ગાદી પર માનની જગોએ બેસાડી, પોતે સામે બેઠો ને હાથ જોડી રહ્યો.

"બચ્ચા, તારૂંજ નામ **વનમાલીદાસ** છે કે? અને તારાજ દાદાનું નામ **સાધુદાસ** હતું કે?"

"હા માહારાજ, આપનો શો હુકમ છે?"

"હું **શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી** મહારાજનો શિષ્ય છું. મને લોકો **આનંદગિરિ** કહે છે. **સાધુદાસે** **શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામી** મહારાજની સેવા કીધી હતી તે વાત તમારા સાંભળવામાં છે?"

"મારા બાપને મ્હોડેથી અમે સાંભળી હતી ખરી મહારાજ."

"ઠીક ત્યારે, તારી જાણમાં આ વાત છે કે યોગ્ય સમય આવે **સાધુદાસ**ના વંશમાંથી કોઈ યોગ્ય પુરૂષને કેટલીક અલૌકિક સિદ્ધિઓ આપવાનું ગુરૂ મહારાજે **સાધુદાસ**ને કહ્યું હતું?"

"હા મહારાજ, અમે સાંભળ્યું છે, પણ આવા કલજુગમાં"—**વનમાલીદાસ** એટલુંજ બોલીને અટક્યો. **આનંદગિરિ** એના બોલવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો ને બોલ્યો—

"ઠીક, ઠીક, હું સમજ્યો તું શું કહેવા માગે છે તે. આ કલિયુગમાં એવી સિદ્ધિની વાત કેમ મનાય એમજ કેની? પણ આ કલિના ચમત્કારો

સત્યુગમાં પણ જોવામાં આવતા નથી. જમાનો તો એવો સારો છે. પણ એમાં તમારો વાંક નથી. આ જમાનો નહિ પણ જમીનજ માણસને પશુ-હૃદયના બનાવી દે છે. મેં પણ એક જુવાનની ઓળખ વાલકેશ્વરમાં કરી હતી. પણ હશે, તેની જોડે આ પ્રકૃત વિષયને સંબંધ નથી; તથાપિ હવે થોડા વખતમાંજ બધું પારખું થઇ જશે. બચ્ચા વનમાલીદાસ, મારા ગુરૂ-મહારાજે સાધુદાસના વંશમાં કોઇને સિદ્ધિઓ આપવાનો જે સમય કહ્યો હતો તે હવે પાસે આવ્યો છે. માટે હું તમને સોધતો સોધતો અહીં આવ્યો છું. વારૂ સાધુદાસને કેટલા દીકરા હતા?"

"મહારાજ, સાધુદાસને તો દયારામ કરીને એકજ દીકરો હતો ને ત્રણ દીકરીઓ હતી.

"દીકરીઓનું આપણે કામ નથી. દયારામને કેટલા પુત્ર હતા?"

"અમે ત્રણ દીકરા હતા. મારૂં નામ વનમાલીદાસ છે. બીજાનું નામ વિમલદાસ હતું જે એક પુત્ર મુકીને ગુજરી ગયા છે. ને તીજાનું નામ ચંદ્રદાસ છે જેને ચાર દીકરા છે.

"તારા અને તારા ભાઇના દીકરાઓનાં મને નામ જણાવો અને તેઓની શું ઉંમર છે?"

"મહારાજ, મારા દીકરાનું નામ નવલશા છે, અને એની ઉંમર સતર અઢાર વરસની હશે. વિમલદાસના દીકરાનું નામ કેશવલાલ છે જેનું વય પચ્ચીસ છવીસ વરસનું હશે. ચંદ્રદાસને ચાર દીકરા છે. તેઓનાં નામ દુલા-રામ, નિર્મલદાસ, રેવાદાસ અને મતલબીદાસ છે. દુલારામ પાંતરીસ વર-સનો, નિર્મલદાસ બાવીસ તેવીસ વરસનો, રેવાદાસ ચૌદનો અને મતલબીદાસ દશ બાર વરસનો હશે."

"બચ્ચા તને ખબર છે કે કયા વર્ષથી કયા વર્ષ સુધીના સાધુદાસના વંશજને એ સિદ્ધિ મળવાનો સંભવ છે?"

"મારા બાપ દયારામે તે વિષે બે ત્રણ વખત વાત કહાડેલી ખરી, પણ મને બરોબર યાદ નથી."

"પંદરથી ચાળીસની અંદર જે વંશજ હશે તેમાંથી કોઈને એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. તમે ત્રણે ભાઇઓ તો હવે તેથી વધારે ઉંમરના થઈ ગયા છો માટે વ્યવસ્થા બહાર છો તથાપિ તું સાધુદાસના વંશમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે માટે તારા જોવામાં કંઈ ચમત્કાર આવશે ખરો. તમે ત્રણ ભાઇઓ વચ્ચે છ પુત્ર

છે. પણ તેમાંથી ચંદ્રદાસના બે પુત્રો પંદર વર્ષની અંદર હોવાથી લાયક નથી. ત્યારે હવે ચારમાંથી કોણ ભાગ્યશાળી થાય છે એ જોવાનું રહ્યું. એ ચારેનાં નામ મને ફરી કહી જા."

"નવલશા, કેશવલાલ, દુલારામ અને નિર્મલદાસ."

"ત્યારે બચ્ચા, આવતા રવિવારનો દહાડો બહુ શુભ યોગસૂચક છે. એ ચારે અહીં આગળ સવારના આઠ વાગે ભેગા થાય એમ ગોઠવણ જરૂર તું કરજે. કોઇ હાજર નહિ રહેશે તો વ્યવસ્થાની બહાર વગર લેવે દેવે ચાલ્યો જશે. તારી સમક્ષમાં એ ચારેને શ્રીગુરૂમહારાજે સિદ્ધિ પામવાને જે જે સરતો નક્કી કરી છે તે હું કહી સંભળાવીશ પછી આપણે જોઇશું કે ચારમાંથી કોણ ભાગ્યશાળી નીવડે છે ને કોણ કસોટીમાં પૂરેપૂરો ઉતરે છે."

"મહારાજ, અમે તો સંસારી છઇએ. સિદ્ધિની વાત હું નથી માનતો એમ નહિ, પણ અમારૂં મન કોણ જાણે કેવુંએ થઈ ગયું હતું કે અમે ઝાઝો વિચાર કીધોજ નથી. ખરૂં પુછો તો આજે કેટલે વર્ષે શ્રીવિદ્યાનંદ સ્વામી-મહારાજનું નામ આપને મ્હોડે સાંભળી, એ વાતનું મને સ્ફુરણ થયું છે. હમણાંનો જમાનો આપ કહો છો તેમ બહુ કપરો છે. અંગ્રેજી થોડું ઘણું ભણેલા ઘણાખરા વહી ગયલા ને ચકરમ જેવા થઈ ગયલા છે, તો તેઓ-માંથી કોઇ પણ આપ જેવા યોગીની કઠણ કસોટીમાંથી કેમ પાર ઉતારશે?"

નવલશાની વાત સંભારી આનંદગિરિ હસ્યો કે વનમાલીદાસ કહે છે તે યથાર્થ છે. અંગ્રેજી થોડું ઘણું ભણેલા ઘણાખરા વહી જાયછે ને ચકરમ બની જાયછે ખરા, તથાપિ વનમાલીદાસ જેમ બ્હીએ છે તેમ બ્હીવાનું કંઈ કારણ નથી એમ ધારી એ બોલ્યો—"બચ્ચા, તારી ફીકર છેક નિ-ર્મૂળ નથી. જો કે અત્યાર સુધી સિદ્ધિ વિષે તારા દીલમાં શ્રદ્ધા નહોતી; હવે તને કંઈ શ્રદ્ધા છુટે છે ત્યારે અમારી કસોટીમાંથી કોઇ પાર નહિ ઉતરે એવી તને શંકા થાયછે; એજ તારા દીલનું ચંચળપણું દેખાડી આપે છે."

"હા મહારાજ, તમે તો કહેશો કે તેઓએ સાધુ થઈ જવું, અથવા અપવાસ કરવા, કે તપ કરવાં, કે એવુંજ બીજું કંઈ કરવાનું કહેશો તો દેખીતું છે કે હાલના જમાનામાં એ બનવું અશક્ય છે."

"ભાઈ, તું જરા ધીરો પડ ને મારી વાત સાંભળ તો ખરો? તું નકામો બ્હીએ છે. તું ધારે છે તેવી સરતો છેજ નહિ. એકવાર તેમ હોય તોપણ તેમાં શું ખોટું છે તે હું સમજી શકતો નથી. ચારેમાંથી જેને શ્રદ્ધા હશે, જેની બુદ્ધિ મારા વચનોનું ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હશે, જેની રતી તપતી

હશે, ટુંકમાં જેના પર પ્રભુ કૃપા કરવાને તત્પર હશે તે એ સિદ્ધિને પામશે. કંઈ મારી કે તારી આપી એ સિદ્ધિ કોઇને મળવાની નથી. એ સરતો શું છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું, એટલે કહું છું કે એક લેખે તેઓ કપરી છેજ નહિં. વળી મારા ગુરૂ મહારાજ સમર્થ યોગી અને ત્રિકાળને જાણનારા છે તેઓએ જે કીધું હશે તે **સાધુદાસનું** હિત વિચારીનેજ કીધું હશે. એ સિદ્ધિ કોને મળશે તે મારા જેવો જાણવા માગે તો ઘડીકમાં જાણી શકે તો ગુરુ મહારાજની તો શી વાત કરવી? **સાધુદાસના** વંશદ્વારા પણ **સાધુદાસના** બંને લોક સુધારવાનો મારા ગુરુચરણનો ઉદ્દેશ હતો. તેમણે આપણ બંનેના કરતાં બહુ બહુ વિચાર કીધોજ હશે. મને જે આજ્ઞા આપી છે તેમાં તમારા સર્વેનું હિત સમાયલું છે એવીજ બુદ્ધિ તમારે રાખવી ઉચિત છે. હાલમાં હું કંઈ વધારે કહી શકતો નથી, પણ રવિવારે તું બધું જોજે ને સાંભળજે. પછી મને જે પુછવું હોય તે સુખેથી પુછજે,"

"ઠીક છે મહારાજ, ત્યારે હવે આપની શી આજ્ઞા છે?"

"એટલીજ કે રવિવારે સવારના આઠ વાગે એ ચારે જણને અહીં જરૂર કરીને બોલાવજે. હું પણ તે વખતે આવીશ. આપણું બધાનું બેસવાનું કોઈ એકાંતમાં થાય એમ કરજે. ત્યાં બીજો કોઈ આવી શકે નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું. પછી બચ્ચા વનમાલીદાસ, તું જોજે કે આ કલિયુગ છે કે સત્યયુગ; ને પછી તારે જોઇએ તો એ સિદ્ધિની વાતને નહિ માનતો."

મુદ્દાની વાતનો તો તે ઠેકાણેથી અંત આવ્યો. વનમાલીદાસને પુછવાથી જણાયું કે કોઈ શ્રીમાન્ ભાટીઆની વાલકેશ્વરની ધર્મશાળામાં આનંદગિરિએ પોતાનું આસન રાખ્યું છે અને પોતે શનિવારનો મુંબઈ આવેલો છે. તેણે સ્વામીને પોતાને ત્યાં આસન કરવાનો અને કંઈ નહિ તો આજનો દહાડો ભિક્ષા લેવાનો બહુ આગ્રહ કીધો, પણ આનંદગિરિએ સાફ ના પાડી. વાલકેશ્વરમાં પોતાને ગોઠી ગયું છે. અને થોડા દિવસને માટે આસન બદલવાની કંઇ જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. વનમાલીદાસનો બહુ આગ્રહ જોઇને સ્વામીએ તેને ધીરજ આપી સમજાવ્યો કે **સાધુદાસનું** કુટુંબ તેઓની સદા સેવા કરતુંજ આવેલું છે, તેથી હમણાં ભિક્ષા ન લેવાથી કે આસન નહિ કરવાથી કંઇ ફેર પડતો નથી. જો વાલકેશ્વરમાં ઠીક ન પડયું હોત તો જરૂર પોતે તેને ત્યાંજ મુકામ કરતે. પરંતુ એક જુવાન વાણીઆના કહેવાથી પેલા ભાટીઆની ધર્મશાળામાં પોતાની સારી આગતા સ્વાગતા થાય છે. માટે હાલ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું.

થોડી વારમાં આનંદગિરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સ્વામીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી, તેના ચરણનો સ્પર્શ પોતાની આંખે કરી, નીચે સુધી વનમાલીદાસ તેને વિદાય કરવા ગયો. પાછા આવી પોતાના ખાનગી ઓરડાના હીંચકા પર બેસતાં, એના મનમાં જાતજાતના તરંગો ચાલવા લાગ્યા.

"આજે મેં શું જોયું ને શું સાંભળ્યું." આનંદગિરિ કોઇ ધુતારો હોય એવો શક એના મનમાં ઉઠયોજ નહિ. એની દેદીપ્યમાન થતી આકૃતિ જોઈને કોઇને તેવી શંકા રાખવાનું કારણ રહેજ નહિ. સંન્યાસીની આકૃતિ મનમાં સંભારી સંભારીને, સિદ્ધિનું અસ્તિત્વ એ ખરૂં માનવા લાગ્યો. સ્વામી આગળ એણે જણાવ્યું તેમ અદ્યાપિ સુધી એણે સિદ્ધિ વિષે ઝાઝો વિચાર કીધોજ નહોતો. કર્યો હશે તો તે વાતને છેક ખોટી માનેલી નહિ. પરતું એવી એવી વાતો આ કલિયુગમાં ક્યાંથી બને એમ વિચારી, પોતાના મનનુંસમાધાન કરેલું. "વારૂ એ સિદ્ધિઓ ખરી છે એ વિષે મને હવે આનંદગિરિનું સ્વરૂપ જોઇને જરા જેટલો શક નથી. પણ એ સિદ્ધિઓ શું હશે ? શું કંઇ રત્નો હશે, કે કેવળ શક્તિરૂપ હશે, કે બીજા પદાર્થો જેવા પદાર્થો હશે? વિક્રમના પંચદંડની વાત મેં સાંભળી છે તેના જેવા શું એ ડંડો હશે કે અખેપાત્ર, ઉડણપાટ વગેરે અલૌકિક પદાર્થોની વાત સાંભળીએ છઇએ તેવું કંઇ હશે ? આનંદગિરિ મહારાજ તે સંબંધે કશું બોલ્યા નથી. અમે ત્રણ ભાઇઓને તો એ સંબંધે શ્રીવિદ્યાનંદની વ્યવસ્થા બહાર ગણેલા છે. તેની કંઈ ફીકર નહિ, પણ મારા પર સ્વામીમહારાજે તુષમાન્ થઇ કંઇ ચમત્કાર રવિવારે બતાવવાનું કહ્યું છે ખરૂં.? જોઇએ ત્યારે, આ રવિવારે શું થાય છે? મહારાજ શું કરવા ધારે છે? સરતો કેવી કપરી છે? પણ એ સિદ્ધિઓ આપવામાં સરત કરવાનું શું કામ હશે ? પોતે ચહાય તેને આપવાનું વિદ્યાનંદ મહારાજ કેમ કહી ગયા નહિ હોય ! વળી પંદરથી ચાળીસ વરસની અંદરનો કોઈ શખસ એ સિદ્ધિ પામવાને લાયક ગણવો એમ વ્યવસ્થા કરવાનું કંઇ કારણ હશે ? પણ એ સરવે આપણા જેવાની બુદ્ધિમાં ઉતરવું બહુ કઠણ છે. મહારાજ કહેતા હતા કે વિદ્યાનંદસ્વામી સમરથ યોગી ને ત્રણ કાળને જાણનારા છે. મારા દાદા સાધુદાસનું હિતજ એમના હૃદયમાં હતું, એટલે એ મહારાજે જે કીધું હશે તે બધો વિચાર કરીનેજ કીધું હશે. ખરેખર, એમ હોવુંજ જોઇએ. મારા દીકરા નવલને એ સિદ્ધિઓ મળે તો કેવું સારૂં થાય ! પણ એ તો અંગ્રેજી પૂરૂં ભણ્યો નથી ને વહી ગયા જેવો થઈ ગયો છે. હશે, જેને મળશે તે સાધુદાસનો તો વંશજ ખરો કેની ? જોઈએ હવે કોની રતી તપે છે."

“ રવિવારે જો કોઈ આવવાને ચુકશે તો શ્રીવિદ્યાનંદની ઠરવેલી વ્યવસ્થાની બહાર, વગર લેવે દેવે, તે નીકળી જશે; એમ મહારાજ કહેતા ગયા છે. સાધુલોકોની રીતભાતજ આપણા જેવાના તો કળવામાં આવે નહિ એવીજ હોય છે. માટે બધાને મારી પાસે લાવ, રવિવાર પહેલાં બોલાવું ને કહું કે ખાસ કરીને, સો કામ પડતાં મુકીને, લાખે લાખનું હાંસલ હોય તો-એ તેવું કામ પડતું મુકીને, રવિવારે સાત વાગે મારે ત્યાં જરૂર આવે. વારૂ હું એ ચારેને થોડી ઘણી વાત કહું કે રવિવારે શા કારણ ભેગા થવાનું છે? પણ ના, મારે તે વાત છેડવાનું કારણ શું? તે દહાડે સરવેને સઘળું આપો આપ જણાઇ આવશે. માટે હું તો બધાને એટલુંજ કહીશ કે જો રવિવારે આટલું આટલું કહેવા છતાં, સાત વાગે હાજર રહેવાને ચુક્યા તો પછી કોઈ મને ઠપકો આપતા નહિ. હું જવાબદાર રહીશ નહિ કે વનમાલીદાસે અમને બરોબર કહ્યું નહોતું. મારી નજરમાં તેઓને રવિવારે વહેલા બોલાવવા ઠીક લાગે છે. તે દહાડે સ્વામીમહારાજ શું કહેવાના છે તે સંબંધી થોડો ખુલાસો હું તેઓને કરીશ. પણ હાલ તો કંઈજ કહીશ નહિ.”

એ પ્રમાણે વિચાર કરી વનમાલીદાસે બધાને એક પછી એક પોતાની પાસે બોલાવ્યા ને જણાવ્યું કે રવિવારે સાત વાગે તેને મળવું. તેઓની આગળ એક ઘણીજ અગતની બાબતસર વાત કરવાની છે. સર્વેએ પુછ્યું કે શું બાબત છે, પણ વનમાલીદાસે તેનો જવાબ નહિ આપતાં કહ્યું કે રવિવારે જણાશે. એવું બોલવું એટલું તો મોઘમ ને ભારવાળું હતું કે સૌએ રવિવારે જવાનું નક્કી કીધું.

રવિવારે સાત વાગે ચારે જણા વનમાલીદાસને ત્યાં ભેગા થયા. બધા એમ જાણતા હતા કે અમને એકનેજ વનમાલીદાસે તેડ્યા છે. તેથી જ્યારે ચારે ભેગા થયા ત્યારે એકબીજાના સામું જોવા લાગ્યા ને પુછવા લાગ્યા કે “ કેમ આવ્યા છો, તમને પણ વનમાલીદાસે તેડ્યા છે કે શું?” નિર્મલદાસ હસવા લાગ્યો કે એવું શું કામ હશે? દુલારામ કહે કે નવલશાના લગ્નસંબંધી કંઇ વાત હશે. કેશવલાલ કહે કે જો એમ હોય તો વનમાલીદાસકાકા એટલો બધો ભાર મુકીને શું કામ કહે કે આપણે હાજર ન થવાથી જે પરિણામ થાય તેના તે જવાબદાર નથી? બધા નવલશાને પુછવા લાગ્યા કે એ કંઈ જાણતો હશે. નવલશાએ ના કહી. એટલામાં વનમાલીદાસ દીવાનખાનામાં આવ્યો ને ચારેજણને ગુસપુસ વાત કરતા જોઇને એણે હસતાં કહ્યું.—

"તમને બધાને મેં શું કામસર બોલાવ્યા હશે તેનો તમે વિચાર કરતા જણાઓ છો. પણ તમે કહો તો હું તમારી જોડે સરત બકું, કે દશ દહાડા-સુધી તમે જોઇએ તેટલી માથાફોડ કર્યા કરો, ને અટકળો બાંધો, પણ તમે તે કામ કળી શકવાના નથી."

"સાહેબ,"—નિર્મલદાસે કહ્યું–"તમે કંઈ કહો તો અમને માલમ પડે કેની?" અમે તો નવલશાનાં લગનનું કામ ધારીએ, પણ તમે એટલો બધો ભાર મુકીને વાત કરી કે તે વાતનો સંભવ જણાતો નથી."

"તમને શું કારણસર બોલાવ્યા તે હું તમને હમણાં કહુંછું. તેમને મેં સાત વાગે તેટલાજ માટે બોલાવ્યા છે. જો કે સંન્યાસીએ આઠ વાગે ભેળા મળવાનું કહ્યું હતું. પણ સંન્યાસીનું નામ લેવાથી તમને વધારે અચંબો લાગે છે. માટે મારે તમને અથથી તે ઇતિ સુધી સરવે કહેવું પડશે."

એમ કહી વનમાલીદાસે બધી વાત કહેવી શરૂ કીધી કે તેની ત્રીજી પહેડી ઉપર કોઈ સાધુદાસ કરીને થયો હતો. તેણે શ્રીવિદ્યાનંદ નામના યોગીની એવા સંજોગો વચ્ચે સેવાચાકરી કીધી કે મહારાજે તેને ન્યાલ કીધો. બંને લોકમાં તેનું ભલું કરવાનું ધારી, કેટલીક સિદ્ધિઓ તેના વંશ-જમાંથી કોઈ યોગ્યને આપવાની પોતાની ધારણા સાધુદાસને જણાવી. તે વિષેની વ્યવસ્થા શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજે નક્કી કરી પોતાના શિષ્યને કહી. એમના શિષ્ય આનંદગિરિ મારી પાસે ચાર પાંચ દિવસ ઉપર આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે તમે સાધુદાસના વંશમાં છો, ને સિદ્ધિ આપવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. એ સિદ્ધિઓ જેની ઉમર પંદરથી ચાળીસની અંદર હશે તેને મળવાનો સંભવ છે. મારી પાસેથી તમો ચારેનાં નામ જાણી, આજે આઠ વાગે એકઠા કરવાનું એમણે મને કહ્યું હતું, તેથી મેં તમને આજે અહીં બોલાવ્યા છે. સાધુદાસનો ઇતિહાસ દુલારામ કે બીજા કોઇના જાણવામાં નહોતો. નવલશાને લાગ્યું કે આ વળી ઢોંગ ધતુરાની વાત ક્યાંથી નીકળી! સિદ્ધિ કેવી ને વાત કેવી! એવી એવી વાતોને આટલું આટલું અંગ્રેજી ભણ્યા પછી પોતે કેમ માને! પોતાના બાપનો બહુ આગ્રહ જોઇને, અને માનતો હોય તેવી રીતે બોલતા સાંભળીને, એ મુંગો રહ્યો. એના મનમાં એ વાત ખરી હોય એમ શક આવ્યોજ નહિ! તેમ એણે જાણ્યું નહિ કે વાલકેશ્વરની ઉજાણીમાં જે સંન્યાસીનું પોતે અપમાન કીધું હતું તેજ આજે આઠ વાગે આવવાનો હતો.

કેશવલાલ દંગજ થઇ ગયો ! જે વાત વનમાલીદાસે આજે એઓને કહી સંભળાવી, તેજ વાત આનંદગિરિએ એને કહી હતી. પણ સાધુદાસનું નામ કે વનમાલીદાસનું નામ જાણી જોઇને, કે કોઈ બીજા કારણથી, આનંદગિરિએ લીધું નહિ. તેથી એણે તો સપનામાંએ એમ ધાર્યું નહોતું કે તે સિદ્ધિઓ તેઓ ચારમાંથી કોઇને મળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે. વળી મહારાજ શું મને સાધુદાસના વંશજ તરીકે જાણતા હશે, કે એણે મારી આગળ સાધુદાસનો ઈતિહાસ કહ્યો, વા એ જોગાન જોગજ હતો ? પણ એવા યોગીઓ વિના કારણે વાત કેમ કરે એમ વિચારતાં, એણે દંગ થઇને વનમાલીદાસનું કહેવું સાંભળ્યા કીધું.

નિર્મલદાસ પણ દંગ થયો હતો. એનાથી ન રહેવાયું તે એ બોલી ઉઠયો– “ અરે–પણ કાકા સાહેબ, અમે તો કોઈ સાધુદાસની વાત જાણતા નહોતા ! સાધુદાસ અમારા બાપનો દાદો થાય છે એટલી ખબર છે, પણ શું માલમ કે એણે શ્રીવિદ્યાનંદની સેવા ચાકરી સારી કીધી હતી ને તેનાં ફળ અમારામાંથી કોઇને મળશે ? વાહ સાહેબ, એ સિદ્ધિઓ કેવી છે, શું છે, ક્યારે મળશે, કોને મળશે ને કેવી રીતે, તે તો બધું કહો? ”

“ તે તો હું કંઇ જાણતો નથી. મહારાજ આવશે ને બધો ખુલાસો થશે.” દુલારામે વિચાર કરતાં કરતાં, ને નિર્મલદાસને જવાબ દેતા કહ્યું—

“ સાધુદાસની વાત તો મને ખબર નથી પણ આપણામાં કહેણી છે કે આપણા ઘરડા વરડાઓ સાધુ પુરૂષની સેવા કરતા, માટે આપણે કરવી. તેં શું બાપાને (ચંદ્રદાસને) એમ કહેતાં નથી સાંભળ્યા કે કોઈ સાધુસંતને કંઈ આપ્યા વગર કહાડી મુકતા નહિ. કેશવલાલ તેં પણ શું નથી સાંભળ્યું ! ”

“ ઘણીએ વાર સાંભળ્યું છે.” નિર્મલદાસ અને કેશવલાલ બોલી ઉઠયા.

“હું તો એમાનું કશુંએ જાણતો નથી”—નવલશા બોલ્યો. પછી કોઇ ન સાંભળે એમ ધીરેથી એ લવ્યો કે “ ને જાણીને પણ શું કરવું છે? ”

કેશવલાલે બધાને વિસ્મય પમાડતાં, વનમાલીદાસને કહ્યું—“ સાહેબ તમે મારી વાત માનશો નહિ. પણ એ આનંદગિરિ મહારાજનાં ગયા રવિવારે અમને દર્શન થયાં હતાં. એમણે મારાપર પ્રસન્ન થઇને, સાધુદાસની વાત મને કહી. પણ સાધુદાસનું નામ મારી આગળ, ગમે તે કારણથી, એમણે લીધું નહિ. વળી એમણે મને કહ્યું હતું કે જે વાણીઆને તે મળવા આવ્યા છે તેનું નામ પોતે જાણે છે, પણ દૈવયોગે મને નામ પુછવાનો વારો આવ્યો નહિ.”

"અરે હા, હવે મને યાદ આવેછે"—નિર્મલદાસ બોલી ઉઠયો. "આપણે રવિવારે ધર્મશાળામાં બધા દર્શન કરવા ગયા તેજ એ આનંદગિરિ સંન્યાસી કે? નવલશા જેના અડપલાં કરતો હતો તે એજ કે?"

નવલશા ગભરાયો કે તેનો બાપ બધી વાત જાણશે તો નકામો ઠપકો મળશે. વનમાલીદાસે અધીરા પડીને પુછ્યું કે નવલશાએ મહારાજને શું કીધું? પણ કેશવલાલ વાત ફેરવતો બોલ્યો કે એ તો કંઈ નહોતું. નિર્મલદાસ તરફ એણે આંખ મારી, એટલે તે વધારે બોલતો અટકયો. હજી વાત વધારે ચાલત, પણ એટલામાં આઠનો ટકોરો થયો ને તરતજ આનંદગિરિ મહારાજ ત્યાં પધાર્યા.

સંન્યાસીએ આગળની પેઠે બે ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. તેના પગમાં પાવડા અને હાથમાં સોટો હતો. પરન્તુ ગયા વખતના કરતાં આજે તેની છબી વધારે ચમત્કારિક થઈ ગઈ હતી. જાણે કે પોતાના ગુરૂની સાથે પોતાની ઐકયતા માનતાં, સાધુદાસના ઋણમાંથી છુટવાના શુભ કાર્યનો સમારંભ આજે શરૂ થયલો હોવાથી, પોતાને શું કૃતકૃત્ય થયલો માનતો હોયની, એવી રીતે એના ભવ્ય કપાળપર આનંદની લહેરીઓ ઉભરાઈ જતી હતી. પ્રસન્ન મુખમુદ્રા છતાં પણ, કોઇની જોડે આજે એ કંઈ બોલ્યો નહિ. બધા ઉભા થયા અને મહારાજને હાથ જોડી ઉભા ઉભા નમવા લાગ્યા. સ્વામીની અદ્ભુત આકૃતિ જોઇને, અને તેની વૃત્તિઓ બધી અંતર્મુખ હોય એમ જણાવવાથી, કોઇની બોલવાની હામ ચાલી નહિ. વનમાલીદાસ તેને પાસેના એક એકાંત ઓરડામાં લઈ ગયો. ત્યાં મહારાજને સારૂ એક ગાદી બીછાવી હતી. તેનાપર મહારાજને બેસવાની પ્રાર્થના કીધી. મહારાજ તે પર વગર બોલે ચાલે બેઠા. ત્યાર પછી બધા એક પછી એક મહારાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને અને તેની આસપાસ વીંટળાઈ વળીને બેસતા ગયા. તેઓના દંડવત્ પ્રણામ સ્વીકારતાં સંન્યાસીએ તેઓના માથાપર પોતાનો દક્ષિણ કર મુકયો. મહારાજના દક્ષિણકરસ્પર્શથી બધાની વૃત્તિઓ અંતર્મુખ થઈ ગઈ! સંન્યાસી કંઈ વધારે બોલ્યો નહિ. માત્ર એટલુંજ કહ્યું—"તમારા જાણવામાં બધો વૃતાન્ત આવ્યો હશે, નહિ તો હું તમને પાછળથી બધું વિદિત કરીશ. હાલમાં તમે જ્યાં બેઠા છો ત્યાં સ્વસ્થ થઇને બેસો. કશો ભય રાખતા નહિ. તમારાં નેત્રો થોડીવાર મીચી દ્યો. મનને શાંત અને સ્થિર કરો. તમારા ઇષ્ટદેવનું અથવા હું જેનો શિષ્ય છું એવા શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરૂમહારાજનું અથવા મારૂં ધ્યાન ધરો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

યોગદર્શન.

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।
अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयतु जयनाथः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥

(मालतीमाधव.)

આજે શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની છબીજ અવનવી બની રહી હતી. કેશવલાલને લાગ્યું કે રવિવારની ઉજાણીમાં જે મહારાજનાં તેને દર્શન થયાં હતાં તેજ મહારાજ એ ખરા, પરન્તુ આજે તેનું વદન સહસ્ત્રાવધિ વધારે પ્રસન્ન અને ગંભીર દેખાતું હતું. તેજ પ્રમાણે વનમાલીદાસને અને નિર્મલદાસને પણ વિચાર થયો. મહારાજની મનહર છબી નીહાળી બધા સ્તબ્ધ બની ગયા. તેની વૃત્તિઓ અંતર્મુખ થયલી જોઇને સંન્યાસી આવ્યો તથાપિ કોઈ કંઇ બોલી શક્યું નહિ. તેની પાછળ પાછળ ઓરડામાં જતાં જતાં તો બધાની વૃત્તિ સંન્યાસીને અનુસરતી થતી ગઇ. ઓરડામાં મહારાજ ગાદીપર બેઠા ને સર્વ તેને પગે લાગ્યા. મહારાજે તેઓને માથે હાથ મુક્યો કે તરત તેઓપર સંન્યાસીના યોગપ્રભાવની છાયા છવાઈ રહી. સર્વનું મન મહારાજ વદતા ગયા તેમ તેમ અને તેવી રીતે તલ્લીન થતું ગયું. આંખ મીચવાનું કહેતાં અનાયાસે તેઓની આંખ મીચાઇ ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણે દિવ્ય ચક્ષુ આપી અર્જુનને પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું તેવેજ પ્રકારે, આનંદગિરિ યોગીએ તેઓને માથે હાથ મુકી પોતે ધારેલું અને ઇચ્છિત યોગદર્શન તેઓને કરાવ્યું.

તેઓને એમ લાગ્યું કે જાણે તેઓએ ધવલકૂટગિરિ તરફ જવાની તૈયારી કરી છે. શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજ તેઓની સાથે છે. એક સવારના તેઓ વહેલા વહેલા ઉઠી, ન્હાઈ ધોઈ ખાઇપીને જલદી જલદી પરવારી, ગાંસડાં પોટલાં લઈ રેલવે સ્ટેશન પર ગયા ને ટીકીટ કહડાવી. થોડીવારમાં ધારેલી આગગાડી આવી તેમાં બેસી તેઓએ મુસાફરી શરૂ કીધી. આગગાડી ધસમસ ચાલવા લાગી. એક પછી એક સ્ટેશનો આવતાં ગયાં. મ્હોટી મ્હોટી ખાડીઓ અને નદી વટાવતાં વટાવતાં, ગાડીમાં બેઠા બેઠા પુલોપરથી ગાડીને પસાર થતી જોતાં જોતાં, તેઓ ખરેખરી મુસાફરી કરતા હોય એવી ઝડપથી જતાં જતાં—બીજે દિવસે પ્હોં ફાટતાં અમદાવાદમાં ઉતર્યા. ત્યાં એક ધર્મશાળામાં

તેઓએ એક દહાડો આરામએશ લીધી. બીજે દિવસે સવારના વળી પાછા આનંદગિરિ સાથે તેઓ એક બીજી રેલવેમાં બેઠા. તે સાંઝે ધવલગિરિથી બે ગાઉ દૂરના એક ગામડામાં આવ્યા. ગામથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળા હતી તેમાં ઉતરીને ત્યાં રસોઈ પાણી કરી તેઓ બે દિવસની મજલથી થાકી ગયા હતા તેથી, અને વળી સવારના ઉઠી પગે કાપતાં લાંબી મજલ કરવાની હતી તેથી ઝટપટ સુઈ ગયા. વળતે દિવસે મળસકાના ચાર વાગે આનંદગિરિએ તેઓને જગાડ્યા. દાતણ પાણી કરી ન્હાઇ ધોઇ છ વાગ્યા પહેલાં તેઓ પાછા પંથે પડ્યા ને અત્યાનંદથી પોતાની સન્મુખ ધવલગિરિનાં શિખરો જોતાં જોતાં ગિરિ તરફ તેઓએ ચાલવા માંડ્યું.

ધવલગિરિનો એવો જાગતો પ્રતાપ હતો, તેમાં ઈશ્વરમાં મગ્ન થઇને એટલા બધા યોગીઓ ધ્યાન અને સમાધિમાં બેઠા હતા કે કેવળ ધવલગિરિમાંજ નહિ, પણ તેની આસપાસ બધી દિશાએ ઘણા ગાઉ સુધી શાંતિની લહેરો પવનની પેઠે પથરાઈ રહી હતી, તેથી જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ તેઓના મનનો આહ્લાદ વધતોજ ચાલ્યો. આસપાસનો દેખાવ પણ વધારે રમણીય થતો ગયો. બે ગાઉની મજલ તેઓએ બે કલાકમાં પૂરી કરી. તેઓ છેક પાસે આવી પહોંચ્યા અને હવે તેઓને ગિરિ ચહડવાનો હતો. ગિરિ ચહડવા પહેલાં પાસે એક વાવ હતી તેમાં તેઓ હાથપગ ધોવાને ઉતર્યાં. વાવનાં પહેલાં ચાર પગથીઆં કાચી બાંધણીનાં હતાં. બાકીનાં નીચે સુધી રાતા પથરનાં બાંધેલાં હતાં. અંદર એક પીપળો અને વડનું ઝાડ ઉગ્યું હતું તેથી કરીને તે ઉંડી વાવ બધી ઢંકાઇ ગઇ હતી.

ગિરિ જોતાં જોતાં તેઓ સ્તબ્ધ થઇને થોડો વાર ઉભા રહ્યા. કેવો ભવ્ય દેખાવ! કેવી શાંતિ અને પ્રસન્નતા ચોગરદમ પથરાઈ રહી હતી! ધવલગિરિનાં અગણિત શિખરો—નહાનાં મહોટાં—દશો દિશાએ મહોડાં કરી ગગનમાં લાગેલાં દેખાયાં. બધા પર લીલી લીલોતરી છવાઈ રહી હતી ને દિનકરનાં કોમલ કિરણો તેઓ પર પડવાથી સર્વેની શોભા વિધવિધની બની રહી હતી. કેટલાંક દૂરનાં ગિરિશિખરો પર હજી આદિત્યનાં કિરણો પહોંચી વળ્યાં નહોતાં, પણ અરુણોદયથી ઘેરા લીલા રંગનાં દીસતાં. કેટલાંક શિખરો તો ધુમ્મસથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં ને તે તરફની લીલોતરી કાળા ધાબાની પેરે જણાતી. બહુ દૂર—આ શિખરો હશે કે કાળાં અભ્રો હશે તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નહિ. પણ એટલે દૂર શું કામ નજર નાંખવી જોઇએ? ગિરિશિખરોનો પાસેનો દેખાવ ક્યાં કમી હતો? કેટલાંકમાંથી પાણીના ઝરા જોસમાં

કે ધીમે ધીમે નહાના નહાના કે મ્હોટા મ્હોટા નીચે પડતા, દોડતા અને જુદી જુદી આકૃતિઓ ખડી કરતા. તેઓમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રતિબિંબિત થતાં તેથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે, જાણે કાચની નદી કે પીગળાવેલા રૂપાનો વા સુવર્ણનો ઝરો વહ્યો જતો હોય, વા કોઇએ ત્યાં ગોઠવી દીધો હોય, એવો ભાસ થતો. કોઇ કોઈ ઠેકાણે ઝરાઓ ધ્વનિ કરતા એવા જોસથી આગળ ધસ્યા જતા, વા આડી અવળી ઉંચાણ ભૂમિપરથી એવા તો વિવિધ પ્રકારે નીચેની ભૂમિમાં પડતા કે કેટલેક દૂર સુધી બધે શીણ શીણ થઇ રહેતું ને ચારે તરફ મેઘનાં બુંદની પેઠે ઝરમર ઝરમર જળ સીંચાતું; એટલુંજ નહિ પણ તેથી કરીને ત્યાંના તરુઓ અને વનસ્પતિ વધારે લીલીને ચળકાટ મારતી બની આંખને ટહાડી કરતી હતી. ગિરિનો આનંદજનક દેખાવ જોઇ તેઓ મનમાં બોલ્યા—"ખરેખર ધવલગિરિ! તારૂં દૈવી સ્વરૂપ લખવાથી વર્ણવી શકાતું નથી. તારા પ્રદેશને ઉત્તમ ધામ સમજી યોગીઓ તેમાં વાસ કરતા, કે તેઓના નિવાસ હોવાથી તારી ભૂમિ પવિત્ર અને શાંત સાત્વિક સુખદ થઈ પડી હતી, વા તેઓનો વાસ અને તારી ઉત્તમાવસ્થા એક બીજાને સહાયભૂત થઇ પડી હતી તે તો કોણ જાણે? પરંતુ આ જમાનામાં સ્વર્લોકથી આરંભીને તેથી ઉત્તમ ઉત્તમ લોકોનો યત્કિંચિત્ આભાસ આપવાને આ લોકમાં તું નમુનો છે એમ કહીએ તો ચાલે. અથવા તે તે ઉત્તમ લોકોનું તું આ લોકમાં મૂર્તિમાન્ સ્વરૂપ છે. તારી લીલોતરીનો રંગ, ચળકાટ અને ઘાટ કંઈ ઓરજ છે. તારી વૃક્ષલતા ચોદશ મનને ઠારે અને શ્વાસને નીચે બેસાડે એમ નોખી નોખી કે ભેગી ભેગી કલોલ કરતી પથરાઈ રહી છે. પવનથી આમ તેમ ઝોલા ખાતી જોનારને તેઓ પોતા પાસે આવવાનો ઇસારો કરેછે કે અહીં રહેલા સુખનો જરા અનુભવ તો કરો. અમે આતિથ્ય કરશું; માટે આવો આવો! આ મ્હોટાં તરૂઓ પણ નહાની નહાની વૃક્ષવેલીની પેઠે અમને આદર સત્કાર કરે છે. અમારૂં આમંત્રણ કરી પોતાનો સાધુભાવ સપ્રેમ બતાવવાને તેઓની શાખા અને ડાળો અને પાંદડાં બોયસાથે નીચાં વળી, પાછાં ગગન ઉપર ચહડી અમને મ્હોટા મ્હોટા સાદ કરી નિમંત્રે છે. પાસે જે નહાનાં નહાનાં વૃક્ષો જણાયછે ને આમ્રવર્ગના કે કિંકરવર્ગના હોઇને અમારો સત્કાર કરવાને સામાં તેડવા આવ્યાં છે કે ચાલો પધારો! એ શું, બબ્બે હાથે, ચચ્ચાર હાથે વા સહસ્ત્ર હાથે અમને ભેટવાને દોડતાં આવે છે વારૂ? આ નહાની નહાની વેલીઓને તેઓ શું પોતાની સાથે અમારૂં મનરંજન કરવાને માટે લેતા આવ્યા છે? તેઓ કેવી કલોલ

કરી રહી છે અને પોતાનો વિકાર રહિત ઉચ્ચ પ્રેમ પ્રદર્શિત કરેછે! કેવો સુગંધિ અને શીતળ વાયુ વાઈ રહ્યો છે. એ તો અમારો સત્કાર કરવાને, અમને લલચાવવાને અમારી તરફ મંદ મંદ આવ્યા કરેછે, માટે ચાલો ધવલગિરિના સાનુજો ચહડીને આત્માને કૃતાર્થ કરીએ."

બે ગાઉની મજલ કરી તેઓ ધવલગિરિની છેક પાસે આવ્યા પણ શ્રમિત થયા નહિ. ઓર આસપાસની શોભા નીહાળી તેઓ રંજીત થયા ને અધિક ઉમંગથી તેઓ ગિરિશિખર ચહડવા લાગ્યા. સંન્યાસી તેઓની આગળ આગળ ચાલ્યો. સર્વે શોભા નીહાળતાં મુંગા મુંગા ચાલવા લાગ્યા. એક શિખર ચહડી પાછા ઉતર્યાં. જેમ જેમ ધવલગિરિની અંદર અંદર ચાલતા ગયા, તેમ તેમ આસપાસનો દેખાવ વધારે દિવ્ય અને ભભક મારતો સન્મુખ ખડો થયો. બીજી ટેકરી પણ ચહડીને ઉતર્યા. હવે સપાટ જમીન આવી. ચોતરફ તરેહ તરેહની વૃક્ષવેલી છવાઈ રહી હતી. ત્યાં આગળ રસ્તા જેવું તો કંઈ હતુંજ નહિ. આનંદગિરિની પાછળ પાછળ ચાલતા ચાલતા, અને આસપાસ નજર નાંખી શોભા નીહાળતા તેઓ થંભીજ ગયા. વળી પાછળ પડી જવાની ધાસ્તીએ તેઓ જલદી જલદી ડગલાં ભરી સાથે થઈ જતા અને ધવલગિરિને આંખેથી પીવામાં પાછા સહજ નોખા થઈ જતા. એ પ્રમાણે ગિરિનો ખીણ જેવો પ્રદેશ તેઓ વટાવી ગયા. સૂર્ય વધારે તપવા લાગ્યો. મધ્યાહ્ન થવાને એક કલાકની વાર હતી. એવામાં એક શિખરની સન્મુખ તેઓ આવ્યા. પરંતુ આનંદગિરિ તે શિખર પર ચહડ્યો નહિ. પાસેજ વેલીઓથી આચ્છાદિત થયલી એક ગુફા હતી. વેલીઓને દૂર કરી અંદર જવા જેટલો માર્ગ કરી સંન્યાસીએ ગુફામાં પ્રવેશ કીધો. અંદર બધે અંધકાર હતો તેથી પાછળનાને એણે જણાવ્યું કે મારી સાથે નિડરપણે ચાલ્યા આવો.

ગુફાની ભોંય સર્વેના પગને ભીની અને શરદી મારતી જણાઈ. કોઈ બીજે પ્રસંગે ગુફાનો માર્ગ તેઓને ખબર હોત તોએ અંદર પગ મુકતાં તેઓ જરૂર આંચકો ખાત. પરન્તુ આજે તો તેઓએ જે અદ્ભુત દેખાવો જોયા હતા તેથી અને સ્વામીના વિશ્વાસજનક શબ્દો વડે તેઓને કશીએ બ્હીક લાગી નહિ. બેધડક તેઓ ચાલવા લાગ્યા. જેમ જેમ વધારે અંદર ગયા તેમ તેમ ઉજાસ ઓછો થતો ગયો ને હવે તો છેક અંધકાર પથરાઈ ગયો.

સંન્યાસીએ પોતાની પાછળનાનો હાથ ઝાલ્યો. હવે તેઓ એક બીજાનો હાથ ઝાલી, ભોંય પર સાચવી સાચવી પગ મુકતા ચાલ્યા. સરપ નાગો અને

બીજા એવાજ જીવોનો અવાજ તેઓને કાને પડવા લાગ્યો. તેઓના પગને અડકીને કેટલાક જતા હોયની એમ તેઓને લાગ્યું. તથાપિ આજે તેઓને ભયનું ભાન સુદ્ધાં આવ્યું નહિ. નિશ્ચિન્ત જીવે તેઓ આગળ વધતાંજ ગયા. એમ અડધો કલાક ચાલ્યા પછી ગુફામાં પાછો કંઈ ઉજાસ પડવા લાગ્યો. થોડી વારમાં તેઓ તે ગિરિગવ્હરને બીજે નાકે આવી પહોંચ્યા. એકદમ તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા ને આસપાસ દૃષ્ટિ ફેંકીને તે સ્થળના દેખાવનું ચિત્ર પોતાનાં મનમાં ખડું કરવા લાગ્યા.

એક વિશાલ ગિરિખીણમાં ઉભા ઉભા આસપાસ જોય છે તો એક બાજુએ વિસ્તીર્ણ સરોવર તેઓએ જોયું. લીલ, વેલી અને લતાથી તે એટલું બધું તો આચ્છાદિત થયલું હતું કે ઘણીવાર સુધી જોયા પછી તેઓને લાગ્યું કે એ સરોવર છે. તે તરફ બધું શાંત સુનકાર જેવું હતું. તેની અંદર નવનવાં નહાંનાં મ્હોટાં તરુઓ ઉગેલાં હતાં. સરોવરને કીનારે પણ ઘણાં ઘણાં વૃક્ષો દૂર દૂર અને પાસે પાસે યથેચ્છિત જ્યાં ત્યાં દેખાતાં. જાણે કે તેઓ સર્વે યોગીરૂપ હોઇને દૃઢ આસનવાળી ધ્યાન ધરતા હોયની !! ખુદ સરોવરમાં કમળ, પોયણી અને બીજી વૃક્ષવેલીઓનાં વિવિધ રંગનાં ફુલ અને ગુચ્છાઓ ચોમેર પથરાઈ રહ્યા હતા. સૂર્યના કિરણોનું તેપર ચુંબન થતાં તેઓ અદ્ભુત બહાર આપતા. ખીણની બીજી બાજુએ એક શિખર સુતું સુતું ગગને લાગ્યું જણાતું હતું, તેનો પ્રદેશ બધો ખાડા ખબોચીઆવાળો, પહોળો અને ઉંચો હતો. વળી એ શિખરના કેટલાક ટેકરાઓ સ્ફટિકમણિ સદૃશ શ્વેત હતા અને દિનમણિનાં બિંબો તેમાં પ્રતિબિંબિત થવાથી તેનો ચળકાટ ચોતરફ પસરી રહ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ જોનારની આંખ તે તરફ ઠરી શકતી નહિ. તેજ સહન ન થવાથી અનાયાસે નેત્રો પાછાં વળતાં હતાં. ત્યાં પણ અગણિત ઝાડો શિખરનાં મથાળા સુધી ચાલ્યાં જતાં હતાં. ખીણની એક બાજુએ તમામ જંગલ હતું. ત્યાં વૃક્ષવેલી અને લીલા ઘાસ સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું નહિ. એ જંગલ કેટલે સુધી ચાલ્યું જતું તે કંઈ કહી શકાતું નહોતું; પણ જ્યાંસુધી દૃષ્ટિમર્યાદા પહોંચતી ત્યાંસુધી તમામ લીલોતરી ને લીલોતરીજ નજરે પડતી હતી. એ અરણ્યનો લીલો આભાસ તેઓ જ્યાં ઉભા હતા ત્યાં પણ પડતો હતો અને એટલે દૂરથી પણ, તે અરણ્યમાં વાસ કરી રહેલા ક્રૂર પશુઓની ગર્જના તેઓને કાને પડતી હતી. ખીણની ચોથી દિશાએ એક સુંદર અને નહાનુંસું ઝરણ ઝરમર ઝરમર વહ્યું જતું હતું. તેનો પટ ત્રણ હાથથી વધારે પહોળો નહોતો. તથાપિ તેનો દેખાવ સરોવર કે શિખર કે જંગલના કરતાં ઓછો ધ્યાન ખેંચનારો નહોતો. ઝરાનું પાણી

નિર્મળ અને શ્વેત હતું. તેનાપર તડકો પડવાથી જાણે ચકચકતો આરસો સાંથી વહ્યો જતો હોયની એવું દેખાતું! પાસે જઇને જોવાથી એમ જણાતું કે જે જમીનપર થઇને એ ઝરો ચાલ્યો જતો હતો તે ચળકતા શ્વેત પથ્થરોથી ભરપૂર હતો. મંદ મંદ પવનની લહેરોથી નહાની નહાની ઉર્મિઓ તેનાપર આવતી હતી. અને તેનું પાણી વહેતાં વહેતાં પથ્થરો જોડે અથડાવાથી તેમાંથી મધુર ધ્વનિ નીકળતો હતો.

કેશવલાલને લાગ્યું કે આ ગગનને લાગતું શિખર–આ અરણ્ય–આ સરોવર–અને આ ઝરો–જીવની શું ચાર અવસ્થા સૂચવે છે? આ શિખરની ટોચ ગગનસુધી પહોંચીને આશા અને સંસારનો છેડો નથી એમ દેખાડે છે! એનો ઉંચો નીચો ખાડા ખબોચીઆવાળો પ્રદેશ સંસારના દુસ્તર માર્ગનું ચિત્ર આપે છે. ઉપર ચહડતાં જરાક ચુકયા કે પગ લપસ્યો તો અફળાતા ઝીકાતા કયાંના કયાં રોળાઇશું તેની ખબર પડતી નથી. આ બધાં વૃક્ષો અને શ્વેત ટેકરાઓ અને ટેકરીઓ ચહડવાને ઓથારૂપ છે. ખરેખર વૃક્ષોને જે ફળફુલ લાગેલાં છે તે અને આંખે ઝાંપ વાળતા ટેકરા ટેકરીઓ વિધવિધના ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે. એનાં ફળફુલ ખાવાથી, વા જોવાથી, વા ટેકરીઓપર કેવળ ચહડવાથી, આપણે કૃતાર્થ માનવાનું નથી: વા ફળફુલની લાલચમાં સાંજ પડ્યા રહેવાનું નથી; કેમકે તેઓનો તો છેડોજ નથી અને ઉપર નીચે બધે સહજ મળે એમ છે. માટે ઉપયોગી વા દૈવાત્ પ્રાપ્ત થયલાં ફળફુલો ખાઈ કરી, આગળ ને આગળ ચાલ્યા જઈ શિખરની ટોચને પહોંચવાનું છે! જીવની જાગૃત્ અવસ્થાનું ચિત્ર આપનાર આ શિખર છે ખરૂં. - આ લીલું અરણ્ય કયાંથી ઉભું થાયછે અને કયાંસુધી પહોંચેછે તે કંઇ કહેવાતું નથી. એમાં શું શું છે તે પણ કંઈ જણાતું નથી. માત્ર તેની લીલોતરીનો આભાસ અહીં સુધી પડેછે. શું એ જીવની સ્વપ્ન અવસ્થા દાખવેછે કે એમાં ભુલા પડ્યા તો ફરીથી બહાર કેમ નીકળાશે તે જણાતું નથી? આ સરોવર તો ખરેજ જીવની સુષુપ્તિ અવસ્થા દાખવે છે. એને બહુ બહુ વખત નીહાળવા પછી, જાણે જાગ્યા પછી ઘણીવારે ભાન આવે છે કે એ સરોવર છે. આ અગાધ સરોવરની પેઠે આપણી સુષુપ્તિ અવસ્થા અકળ છે.

આ ઝરણ તો તુર્યાવસ્થાદર્શક છે. એ કેવું શાંત–સ્વચ્છ–અને સ્વાનંદ મગ્ન વહ્યું જાય છે! નહાના નહાના કાંકરાઓ અને પથ્થરો જોડે એનું જળ અથડાય છે, આમ તેમ અફાળ ઝીક થાય છે, તથાપિ એ ઝરો તો એક સરખી રીતે મધુર ધ્વનિ કરી આનંદમાં મગ્ન થતો થતો ચાલ્યો જાય છે!

એ પ્રમાણે પોતાનાં મનમાં કેશવલાલ તરંગોની લહેર ચલાવતો હતો
એટલામાં આનંદગિરિ સંન્યાસી તેઓની તરફ ફરીને બોલ્યો—"ભાઇઓ
તમે આજે પ્રાતઃકાલથી ચાલ્યા કરો છો માટે થાકી ગયા હશો. સવારનું તમે
કંઈ ખાધું પીધું નથી ને દહાડો ચઢડી ગયો છે એટલે જરૂર તમને ભુખ
લાગી હશે. હવે આપણે ઝાઝું ચાલવાનું નથી. અહીંની આ સુંદર ખીણમાં
આપણે બે ત્રણ કલાક આરામ લઈશું. તમે ખાઈ પીને તૃપ્ત થાઓ.
અહીં પાકી રસોઈની તો સોઈ બને એમ નથી. પરંતુ હું તમને જંગલનાં
કંદ મૂળ આણી આપું છું. તેને તમે આસપાસ પડેલી સુકી ડાળો વીણી,
અગ્નિ સળગાવી બાફીને ખાશો તો પાકી રસોઈ કરતાં પણ તમને વધારે
તૃપ્તિ અને આનંદ થશે. થોડાં ફળફુલ પણ તમારે માટે હું લાવું છું અને
બનશે તો, દહી દુધ લાવીશ. જુઓ ! આ પાસે આંબાનું ઝાડ છે. એની ઘટા
સૂરજના કિરણોથી ભેદાય એમ નથી માટે તમે એ વૃક્ષની નીચે મુકામ કરો.
હું તમારે માટે અતિથિ સત્કાર કરવાને જાઉં એટલામાં આ પાસે નિર્મળ ઝરો
વહે છે તેમાં તમે ન્હાઇ ધોઈ, શરીર અને મનને સ્વચ્છ કરી, શાંત થાઓ.
મારી ગેરહાજરીને લીધે તમે જરાકે ડરશો મા. તમારાં પોતાનાં ઘરમાં—ઘ-
રના ઓરડામાં—ઓરડાના છટ્ઠા ખુંણામાં બેઠા બેઠા તમને જે નીરાંત રહે
તેના કરતાં પણ અહીં તમને વધારે નીરાંત છે ને કોઇ પણ વાતે બ્હીવાનું
કંઈ કારણ નથી એમ વિશ્વાસ રાખજો. શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરુમહારાજ આપણા
બધાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. હવે હું જાઉં છું."

એમ કહી આનંદગિરિ સંન્યાસી થોડીક વારમાં તેઓની નજર આગ-
ળથી અદૃશ્ય થઇ ગયો. પણ તેના જવાથી તેઓ કંઇ ગભરાયા નહિ. આજે
આ ધવલગિરિનાં દર્શન થતાંજ તેઓની વૃત્તિ જુદી તરેહની થઈ ગઇ હતી.
ધવલગિરિની શોભા નીહાળવામાં, અને ઈશ્વરની લીલાના જે અદ્‌ભુત દેખાવો
તેઓને દૃષ્ટિગોચર થયા હતા તેમાં તેઓનું મન તલ્લીન થઈ જવાથી, તેઓ
પોતાનું ભાન ભુલી ગયા હતા. કેટલું ચાલ્યા—કેટલો દહાડો ચઢ્યો છે, કેટલી
ભુખ લાગી છે તેમાંના કશાનું તેઓને આજે સ્મરણ થયુંજ નહિ. એક
પછી એક નવા નવા અને મનહર દેખાવો જોયાજ કીધા. હજી પણ સં-
ન્યાસીએ તેઓને યાદ દેવડાવ્યું નહોત તો તેઓને ભુખ, તરસ કે શ્રમ કંઇજ
લાગત નહિ. પરંતુ આનંદગિરિ ઉપર પ્રમાણે કહીને અદૃશ્ય થયો ત્યારેજ
તેઓને, સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા હોય તેમ, પોતાનું ભાન આવ્યું. આનંદગિરિએ જે
આંબાનું વૃક્ષ બતાવ્યું તેની નીચે તેઓ જઈને બેઠા. ખુદ ખીણની શોભા કંઈ
જેવી તેવી નહોતી. તેની પીળી માટીની ભોંય, બારીકમાં બારીક રેતીની કણો

પેઠે, પગને સુંવાળી લાગતી; અને જાણે સાફ, લીસા અને બહુ જાડા ગલીચા-પર પગ પડ્યો હોય, તેવું તેઓને લાગ્યું. સૂર્યનાં કિરણો પીળી માટી પર પડતાં હતાં. તથાપિ માટીના પીળા રંગને લીધે તડકો અને કિરણો ખીણમાં પીળાં પડતાં હોયની—અથવા પડીને પીળા રંગનાં થઈ ગયાં હોયની, એવો ભાસ થતો. ચાલ્યા ચાલ્યા આંબાના વૃક્ષ નીચે જઇ ધોતિયાંનું, બોચકું જે તેઓ મહારાજના કહેવાથી પોતાની સાથે લાવ્યા હતા (બીજો બધો સામાન છેલ્લા ઉતારામાંજ રાખ્યો હતો) તેમાંથી અકેક ધોતિયું ને તુવાલ લઈ, બધા પેલા દિવ્ય ઝરા તરફ નહાવા ચાલ્યા. નીતરૂં કાચ જેવું પાણી જોઇને તેઓ બહુ હરખાયા. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ પાસે કે દૂર ઝરામાં તેઓ નહાવા પડ્યા. પાણીનો સ્પર્શ તેઓને બહુ શીતળ અને આનંદદાયી લાગ્યો. જળ પીવામાં પણ બહુ મધુર હતું. ખોબે ખોબે ગળા સુધી તેઓએ પાણી પીધું. ઝરામાં પડ્યા પડ્યા તેઓ આમ તેમ ચાલવા લાગ્યા. પાણી એક હાથથી ઉંડું ન-હોતું. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો તેથી પણ ઓછું હતું તેથી તેમાં લાંબા ચત્તા-પાટ સુઇને તેઓ અનેક ચાળા કરવા લાગ્યા. તેઓને તો એમ લાગ્યું કે બસ સારો દહાડો અને રાત આમાં પડ્યા રહીએ તોપણ તેઓને થાક કે કંટાળો લાગશે નહિ. થોડી વારમાં આનંદગિરિને ફળફુલ અને કંદમૂળ સાથે આવતા જોઇને તેઓ જળમાંથી બહાર નીકળ્યા તો તેઓને પોતાનું મન બહુ નિર્મળ અને ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થયું હોય તેવું લાગ્યું. તેની સાથે તેઓનો ઉજમ અને આનંદ પણ વધ્યો. ઝટઝટ તુવાલથી અંગ લ્હોઈ નાખી, આણેલાં ધોતિયાં પહેરી આંબા નીચે તેઓ ગયા. આનંદગિરિ મહારાજે તે-ઓને સારૂ ચારેક સુરણની ગાંઠો જેવી ગાંઠો, થોડી કેરીઓ, પેરૂઓ, સીતા-ફળ અને રામફળ આણેલાં હતાં. એક સળગતું છાણું પણ તેના હાથમાં હતું. તેણે આણેલાં બે તુંબડાંમાં દહી અને દુધ હતાં. કંદને અગ્નિમાં કેમ બાફવો ને કેવી રીતે તેની છોલ ઉતારવી તે બતાવી, પાછા આવવાનું જણાવી, એ જતો રહ્યો. કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ સુકી ડાળો અને પાંદડાં એકઠાં કરવા ગયા. મહારાજ તેઓ સારૂ થોડાં અડાયાં લેતા આવ્યા હતા તેને ગો-ઠવી કરી, તેઓએ ધુણી કરી. જોઇએ તેવો તાપ થયો કે સુરણના જેવી ગાંઠો બાફવા સારૂ તેઓએ તેમાં મુકી. પછી પાસેથી કેટલાંક ઝાડનાં મ્હોટાં મ્હોટાં પાંદડાં એકઠાં કરી તેના દુના અને પતરાળીઓ કેશવલાલ અને નિર્મલ-દાસે બનાવ્યાં. પાંચે જણા ખાવા બેઠા. મહારાજે આણેલી એ ગાંઠો એવી

હતી કે તે સીજાઇને તૈયાર થઈ કે તેમાં છીદ્ર પાડતાં બાફેલા ચોખા જેવી કુણીઓ તેમાંથી પડવા લાગી. કેશવલાલે બધાની પતવાળીમાં જોઇએ તેટલી તે મુકી. પછી બીજી બે ગાંઠ છોલી તો તેમાંથી લીંબુ જેટલા મ્હોટા મ્હોટા કટકાઓ નીકળ્યા. તેને પણ પાંચે પતવાળીમાં મુકયા. આણેલાં ફળ પણ અક્કેક બબ્બે તેઓએ લીધાં. પછી એક દડીઆમાં દુધ અને એકમાં દહી લઈ તેઓ ખાવા બેઠા. ગાંઠનો સ્વાદ કંઈ ઓરજ લાગ્યો. તેમ જેમાંથી ચોખા જેવા દાણા નીકળ્યા હતા તેનો સ્વાદ કમોદના ચોખા કરતાં પણ વધારે સારો થઇ પડ્યો. સોરમમાં પણ કંઈ મણા નહોતી. પેટ ભરી ભરીને તેઓએ ચોખાના દાણા ખાધા. વચમાં વચમાં બડી જેવું દુધ અને ઢેબા જેવું દહી પણ લીધું. બધું અમૃત જેવું સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું ને એક બીજાની સાથે લેવાથી તેનો સ્વાદ વધતોજ ગયો. ભુખ તો લાગેલી હતી; પણ આ અમૃતનો આહાર જોઈને અને તેનો સોરમ લઇને તેઓની ભુખ બેવડી વધી. આકંઠ મગ્ન થતાં સુધી તેઓ હોંસે હોંસે જમ્યા કે આવો ઉત્તમ પદાર્થ ખાવાનો તેઓને ફરી અવસર આવશે નહિ. આણેલાં ફળ પણ સ્વર્ગનાં જેવાં હતાં. તે પણ યથાતૃપ્તિ લઈ, પતવાળીઓ દૂર ફેંકી, ઝરા આગળ જઇ મ્હોડું સાફ કરી તેઓએ યથારુચિ ખોબે ખોબે પાણી પીધું. દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવા પદાર્થોનું ભોજન કરવાથી અને અમૃત જેવું મીઠું પાણી પીવાથી તેઓને જે તૃપ્તિ થઈ તે અવર્ણનીય હતી. એક અવાજે બધા પરમ સંતોષ બતાવતા બોલી ઉઠયા કે આવું ઉત્તમ ભોજન તેઓ કોઈ જન્મારે જમ્યા નહોતા! પાકી રસોઇ-પછી ભલે તેમાં મિષ્ટાન્ન હોઈની-તેપણ એની આગળ પાણી ભરે છે. ઝાડ તળે આવી તેઓ જેમ ફાવ્યું તેમ બેઠા. જો કે ત્યાં બીછાનાં કે ગલીચાં નહોતાં, તથાપિ ખીણની પીળી ભોંય એટલી સાફ અને લીસી હતી કે બીછાનાની ગરજ તેઓએ જોઈ નહિ. થોડી વારમાં બધા લાંબા થઈને સુતા. તેઓ આજે માહોમાંહે ઝાઝું બોલતાજ નહોતા. બધે આનંદ આનંદજ હતો! અને તે આનંદ એકલા એકલાજ લેવાનો હોયની તેમ-એક બીજાની પાસે છતાં-વગર બોલે ચાલે અને પડ્યા પડ્યા-તેઓ સૃષ્ટિસૌંદર્ય નેત્રદ્વારા પીવા લાગ્યા. કેફ ચહડ્યો હોય, વા ભાન ભુલ્યા હોય, તેમ બધો ચીતાર અર્ધનિમિલિત ચક્ષુએ નીહાળતાં તેઓ મુંગા મુંગાજ પડ્યા રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

શ્રીવિદ્યાનંદ યોગીરાજનાં દર્શન.

હું તો લળી લળી લાગું પાય, નિગમ નેતિ ગાય,
અગમ પદરાય—વારી જાઉં વારણે;
પુરૂષોત્તમ પરિબ્રહ્મ પુરણ—જનમીઆ જગમાંય,
સદ્‌ગુરૂ રૂપે શોભતા રે—જિજ્ઞાસુની ગ્રહવા બાંય,
વારી જાઉં વારણે.

છે ને નથી, નથી ને છે એ લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે. (અખો).

એમ ધવલગિરિના અદ્‌ભૂત મહિમાનું મનન કરતાં—પ્રાતઃકાળથી જે એકેકથી વધારે ભભક ભર્યા ને મનહરતા ચીતારો અને દેખાવો તેઓની નજર આગળથી પસાર થયા હતા તેઓનું સ્મરણ કરતાં—ઈશ્વરની લીલા નીહાળતાં—આનંદગિરિના આતિથ્યભાવથી આત્માને સંતોષ મનાવતાં—ઈશ્વરના અગાધ સામર્થ્યને મનુષ્યબુદ્ધિ કદાપિ ભેદી શકતી નથી, તેની ગહન કળાઓનો આભાસ મનમાં ઉઠવોજ કઠણ છે એમ વિચારતાં—પડ્યા પડ્યા તેઓ આનંદમાંજ ઝુલતા હતા. હજી તો બીજા કેટલાક અવનવા આનંદજનક દેખાવો નીહાળશે એમ વિચારતાં તેઓની વૃત્તિ નિજાનંદમાં મગ્ન થઈ. આનંદગિરિ સંન્યાસી ત્યાં પાછો આવ્યો. દૂરથી તેઓની આનંદમગ્ન સ્થિતિ જોઈને પોતાથી તેઓનો આતિથ્ય સત્કાર સારો થયો છે એમ જાણી એ હરખાયો. એને લાગ્યું કે સર્વે જણ આજે પોતાનું ભાન ભુલીને સ્વાનુભવજનક સુખમાં મહાલે છે. ધીમે ધીમે પાસે આવી પ્રસન્ન વદને સૂચવ્યું કે ચાલો હજી આપણને ઘણું કામ છે.

મહારાજે તેઓને વશ કરી નાંખ્યા હોયની, તેમ તેની વાણીનો ધ્વનિ કર્ણે પડતાં તેઓ ઉજમ ભેર ઉઠીને ઉભા થયા ને ધોતિયાંનું બોચકું બાંધી સંન્યાસીની પાછળ પાછળ ચાલવાને સજ્જ થયા.

ગિરિની ખીણમાં આવ્યા ત્યારે મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો. ન્હાઈ ધોઈ ખાઈ પીને પરવારી પાછા ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યુ ત્યારે બપોરના બારપર ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા. પરન્તુ એ ત્રણ કલાક ત્રણ પળની પેઠે વીતી ગયા હોયની એમ તેઓને લાગ્યું. અડધો કલાક સુધી તેઓ આનંદગિરિની પાછળ પાછળ ચાલ્યા એટલે એક ઘણુંજ મ્હોટું અશોકનું વૃક્ષ તેઓની

નજરે પડયું. સ્વામીએ તે વૃક્ષ તેઓને બતાવતાં કહ્યું કે એ વૃક્ષની નીચે શ્રી-વિદ્યાનંદ ગુરુમહારાજની પર્ણકુટી છે. એમ કહી પોતે ભોંય પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કીધા. પાંચે જણે તેજ પ્રમાણે દંડવત્ કીધા. થોડુંક વધારે ચાલ્યા અને સંન્યાસીએ બતાવેલી પર્ણકુટી તેઓની નજરે પડી. પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તેઓ ધીમે ધીમે ડગલાં ભરવા લાગ્યા. ખીણનો પ્રદેશ મુકયા પછી મનને એમજ લાગતું કે આ કોઇ મૃત્યુલોકની ભૂમિ નહિ પણ સ્વર્ગ કે તપોલોકનો પ્રદેશ છે. તેમાં જેમ જેમ શ્રીવિદ્યાનંદની પર્ણકુટીની પાસે પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ આસપાસનો દેખાવ વધારે આનંદ આપનારો થતો ગયો. છેક પાસે આવ્યા ને પર્ણકુટીનો તથા આસપાસનો બધો દેખાવ દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ જણાવવા લાગ્યો ને તેઓ અનાયાસે ચાલતા અટકી પડ્યા. તેઓને ભય લાગ્યો કે બહુ ધીમે ધીમે જતાં પણ તેઓના જવાથી ત્યાં જે નિઃસીમ શાંતિ પથરાઈ રહી હતી તેમાં ભંગાણ પડશે, તેથી તેઓ એકદમ અટકી પડયા ને આગળ ચાલવાની હામ બીડી નહિ. તેઓનો આશય જાણીને આનંદ-ગિરિએ તેઓને હામ આપતાં પોતાની પાછળ આવવાનો ઇસારો કીધો એટલે તેઓ આગળ ચાલ્યા. હવે તેઓ શ્રીવિદ્યાનંદના આશ્રમથી પંદર હાથ છેટે હતા. આનંદગિરિ તેઓને પર્ણકુટીની સન્મુખમાં ઉભા રાખી પોતે પાસે ઉભો રહ્યો.

એક નહાની સરખી પંદર હાથ ઉંચી ટેકરી ઉપર શ્રીવિદ્યાનંદ યોગીની પર્ણકુટી હતી. તેનો દર્શનિક ભાગ પૂર્વ દિશાની સન્મુખ હતો. ટેકરીની નીચે ઘણું મ્હોટું જાડું અને સીધું એક અશોકનું વૃક્ષ હતું જેનાં દર્શન આનંદગિરિ સંન્યાસીએ ઘણે દૂરથી તેઓને કરાવ્યાં હતાં. એ વૃક્ષની ઘઘઘસ ઘટામાં તમામ ટેકરી, જેનો વિસ્તાર ત્રીસ હાથથી વધારે નહોતો તે ઘેરાઈ ગઈ હતી; પરંતુ તેથી કરીને તે ઢંકાઈ ગઈ નહોતી; કારણ કે વૃક્ષની ડાળો ટેકરીથી ઘણે ઉંચે વિસ્તારને પામી હતી. તથાપિ વૃક્ષની ઘટાને લીધે લીલી વરીઆળી જેવી એ પર્ણકુટીનો દેખાવ દૂરથી ઘેરા લીલા રંગનો દીસતો હતો. ટેકરી ઉપર દશ બાર હાથ ઉચું, સુંદર કદંબ સરખું ને નહાના પાંદડાંવાળું એક ઝાડ ઉગ્યું હતું એ કદંબ સરખા ઝાડને કિંશુકના જેવા પીળા કેસરીઆ રંગના ફુલો ઠેકાણે ઠેકાણે લાગી ગયાં હતાં, ને તે ફુલો વિદ્યુતની પેઠે ચમક ચમક કર્યાં કરતાં. ટેકરીની એક બાજુએ પર્ણકુટી હતી. બીજી બાજુએ એ કદંબ જેવું વૃક્ષ હતું. એ ઝાડ એવી રીતે ઉગ્યું હતું કે તેની ડાળો

પર્ણકુટીને આચ્છાદી દેતી હતી; અને પર્ણકુટીની બે ત્રણ હાથ આગળ, જ્યાં શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ આસન માંડીને બેઠા હતા ત્યાં, મહારાજની ઉપર છત્ર કરી રહ્યું હતું. એ વૃક્ષની એકે ડાળી બીજી બાજુએ ટેકરી બહાર નીકળી નહોતી. ટેકરી તરફ અને પર્ણકુટી ઉપર બધી ડાળો નમેલી હતી. મહારાજનું આસન ઝાડની નીચે કે પર્ણકુટીના મધ્યભાગ તરફના પ્રદેશમાં નહોતું, પણ ટેકરીના આગલા ભાગમાં હતું; તેથી કરીને તેઓના જમણા હાથ ઉપર આવેલી પર્ણકુટી–ડાબા હાથ તરફ આવેલું કદંબ જેવું ઝાડ–અને આસન એ ત્રણે દૃષ્ટાની સન્મુખ દેખાતાં. પ્રથમ મહારાજનું આસન જણાતું. તેની એક બાજુએ થોડેક પાછળ કદંબ સરખું વૃક્ષ ને બીજા હાથ ઉપર તેથી પણ પાછળ પર્ણકુટી હતી. એ ટેકરી છેક પીળા રંગની હતી. કદંબ જેવા વૃક્ષના થડમાં દોરડાથી એક કામધેનુ જેવી શ્વેત રંગની અને નહાનીસી ગાય બાંધેલી હતી. તેનું શરીર અતિ હૃષ્ટ પુષ્ટ હતું. તે બેઠી બેઠી ચારો ખાતી હતી. જ્યારે તેણે આનંદગિરિને પોતાની તરફ આવતો જોયો ત્યારે તે ઉઠીને ઉભી થઈ અને તેને ઓળખીને પોતાનો હર્ષ દેખાડવા લાગી ને આમ તેમ દોડવા અને કુદવા લાગી. આનંદગિરિએ હાથેથી તેને શાંત રહેવા કહ્યું અને ગાયે ઉભા ઉભા એક-ટગરે અને હાલ્યા ચાલ્યા વગર તેના સામું જોયા કીધું.

જે જગ્યા પર તેઓ ઉભા હતા ત્યાંથી ટેકરી પર ચહડવાને તે બાજુના ભાગને ઢોળાણ પડતો કરી દીધો હતો. ત્યાં એક બીજા ઉપર અક્રેક બબ્બે પથ્થરો મુકીને ટેકરી ચહડવાને જેવી તેવી પગથિયો કરેલી હતી. આજે આનંદગિરિ પગથિયાં ચહડીને પાસે ગયો નહિ. બંને કર જોડીને મહારાજનું દર્શન પ્રેમાર્દ્ર હ્રદયે કરવા લાગ્યો.

જો કે પર્ણકુટી, કદંબ સરખું વૃક્ષ અને કામધેનુ જેવી ગાય એ સર્વે સ્વર્ગનાં હોય એવાં જણાતાં ને તેઓનો દેખાવ જેવો તેવો આનંદ આપનારો નહોતો, તથાપિ મહારાજ શ્રીવિદ્યાનંદની શોભા આગળ તેઓ કંઈ ગણતરી-માં નહોતાં.

મહારાજનું દર્શન થતાં કોઇને સહસા એમ લાગે કે એ સાક્ષાત્ યોગનું કે ધ્યાનનું મૂર્ત્તિમાન્ સ્વરૂપ છે. એક મૃગચર્મ ઉપર પોતે પદ્માસન વાળી બેઠા હતા. એમના ગળામાં અને દક્ષિણ હાથમાં તુલસીના અતિ મહોટા મણકાની માળા હતી. પાસે ઘણી સુંદર અને નાજુક સુવર્ણની પાવડીઓ હતી. એમનો દેખાવ જોઇને કોઇને લાગે કે એમની ઉંમર બસો અઢીસો કે તેથી પણ

વધારે હશે, છતાં એમનું શરીર કોઈ વૃદ્ધ પુરૂષની પેઠે શુષ્ક કે કરચલી વળી ગયલું બીલકુલ નહોતું. સામું પુષ્ટ અને ભરાઉ દેખાતું હતું. ગાળેલા હેમની પેઠે તે લસલસતું હતું. દૂરથી બધાને કેટલીવાર સુધી તો એમ લાગ્યું કે એ કોઈ જીવતો નર નહિ પણ નર આકૃતિનું સુવર્ણનું પુતળું હશે. પાસે આવીને જોતાં પણ તેઓની એ ભ્રાંતિ ગઈ નહિ. કારણ કે મહારાજનાં નેત્રો મીચાઈ ગયાં હતાં, શ્વાસોચ્છ્વાસ જરાકે ચાલતા નહોતા; શરીર અને ઇન્દ્રિયોની ગતિ તદ્દન વિરામતાને પામી હતી; હાથમાંની તુલસીની માળા પણ સ્થિર થઇ ગઇ હતી; એટલે જોનારને એમ લાગે એમાં આશ્ચર્ય જેવું નહોતું. એના ભવ્ય અને અતિ તેજસ્વી કપાળમાં ભભુત ચોળી દીધી હતી. માથે તમામ તાલ પડી ગઇ હતી તેથી આ કપાળનો ભાગ અને આ માથાનો ભાગ એમ કહેવાઇ શકાતું નહિ. બધું માથું કપાળમાં ભળી ગયું હોયની, વા કપાળજ વધ્યું વધ્યું માથા સુધી ગયું હોયની એમ લાગતું. નિર્દોષ નહાના બાળકની પેઠે એની મુખમુદ્રા અતિશે શાન્ત અને ગંભીર હતી. સંસારમાં જોર મારતા કામક્રોધાદિ વગેરે, એમનાથી પરાજય પામીને, જાણે કે કેટલાંક વર્ષોથી એમને છોડીને ચાલ્યા ગયા હોયની, એવી એની મુદ્રા પ્રસન્ન અને આનંદજનક હતી અને તે એટલી તો શાંત દીપતી હતી કે જોનારને એમજ લાગે, કે સ્વર્ગના દેવતાઓ મહારાજની યોગચર્યાથી સંતુષ્ટ થઇને એમની સેવામાં ચમ્મર કરતા હશે! એટલો બધો મહારાજના મુખ આગળ તેજનો અંબાર ભેળો થયો હતો. શરદ પુનેમના ચાંદરણાનો કોઇએ ગોળો પીંડાળો વાળ્યો હોય, અને તેની વચમાં એક મનહર આકૃતિવાળું—ભવ્ય સ્વરૂપવાળું—યોગ સામર્થ્યે પુષ્ટ શરીરવાળું પુતળું કોઇએ મુકી દીધું હોયની, તેવો દેખાવ ત્યાં વિરાજી રહ્યો હતો! અને એ પુતળું સચેતન હોય તેમ તેનાં દર્શનથી જોનારના દીલમાં શીતલતા અને આહ્લાદતા પથરાતી. વળી તેમાં ખુબી એ હતી કે એ તેજનો પુંજ ચકડોળ પેરે ફર્યા કરતો, વા પવનની પેઠે આમ તેમ હાલતો અને તેથી કરીને ઘડીકમાં મહારાજનું વદન—ઘડીકમાં છાતી આગળનો ભાગ—અને ઘડીકમાં એમનાં ચરણો અને આસન વધારે દીપતાં દેખાતાં. એ યોગ તેજના અંબારને લીધે શ્રીવિદ્યાનંદની દાઢી અને મુછ જે ઘણી લાંબી અને ભોંયને અડકતી હતી, તે શ્વેત છે કે સોનેરી રંગની છે એ કળી શકાતું નહોતું. મહારાજ દૃઢ આસન વાળી પદ્માસન કરી, કાયાને સરળ રાખી બેઠા બેઠા ધ્યાન ધરતા હતા. કદંબના અને અશોકનાં

વૃક્ષ પર જાત જાતના સહસ્ર પક્ષીઓ વસતા હતા. તેઓ બધા જાણે મહારાજની સમાધિમાં ભંગ ન પડે તે સારૂ ચુપચુપ ત્યાં આવતાં જતા હતા. ચોમેર શાંતિ અને શાંતિ પથરાઈ રહી હતી.

થોડીવારે મહારાજનું ધ્યાન ધરી અને ચારે તરફ ફરીને આનંદગિરિ ઘણાજ ધીમા અવાજમાં બોલ્યો—"ભાઇઓ સાધુદાસની સેવાનું ઉત્તમ ફળ આજે તમને પ્રાપ્ત થયું છે કે આવા ઇશ્વિરસદશ—ઐશ્વર્યતાને પણ કશી ગણતીમાં ન ગણનાર—કેવળ સ્વાનંદમગ્ન મહાપુરૂષનું આજે તમને સાક્ષાત્કાર દર્શન થાય છે! અને તે પણ એમની ધ્યાનસ્થ સ્થિતિવાળું! માટે તમારૂં આજે અહો ભાગ્ય છે એમ માનો. ખરે આજે તમારા અપૂર્વ પુણ્યના સંચયનું ફળ મળ્યું છે એમ ગણો. આવા યોગીનાં દર્શન દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. પણ તે આજે તમને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે માટે તમે પોતાને કૃતાર્થ માનો. આ મહારાજની દિવ્ય મૂર્તિ તમારા હૃદયકમળમાં ધારી રાખો કે અંતકાળે પણ તે તમને શ્રેયને માર્ગે દોરવશે. એમનાં પવિત્ર દર્શનથી બીજી ઉત્તમ સિદ્ધિ તમને શું મળવાની હતી તે હું સમજી શકતો નથી. તથાપિ મહારાજશ્રીની આજ્ઞા છે તો એ સિદ્ધિઓ પણ હમણાં હું તમને દેખાડું છું. તોપણ એક વાર, અનેક વાર ભોંય પર લાંબા પડી, બબ્બે હાથ લાંબા કરી, મહારાજશ્રીને નમસ્કાર કરો ને કૃતાર્થ થાઓ."

શ્રીવિદ્યાનંદની દિવ્ય મૂર્તિ તેઓની દૃષ્ટિએ પડી ત્યારથી બધા ચકીત થઇને પુતળાંની પેઠે એક તસે જોયાજ કરતા હતા. જાણે કે તેઓની સર્વે ઇન્દ્રિયો ચક્ષુમાંજ આવીને વસી હોયની! અથવા જાણે બીજી સર્વે ઇન્દ્રિયો ચક્ષુદ્વારાજ પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી હોય—તેમ તેઓ આંખો ફાડી ફાડીને, આનંદગિરિના પૂજ્ય ગુરૂનાં દર્શન કરતાં સ્તબ્ધ થઇને ખડાજ હતા. એણે નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું ને બધા ભોંય પર પડી લાંબા લાંબા દંડવત્ બંને હાથ વિસ્તારીને કરવા લાગ્યા. વારે વારે ઉભા થઇ, વારે વારે દંડવત્ પ્રણિપાત કરવા લાગ્યા. આનંદગિરિએ તેઓને એ પ્રમાણે થોડી વાર કરવા દીધું. પછી તેઓના ઉઠવા બેસવાથી તે તરફની શાંતિમાં ભંગાણ પડતું હશે એમ ધારી, તેઓને વિરમવાને કહ્યું કે તેઓ ઉભા રહ્યા. પછી ભોંય પર પડેલી ધૂળ તેઓને કપાળે આનંદગિરિ મહારાજે પોતાને હાથે ચોળી.

સંન્યાસીએ હવે તેઓને પાછે પગે હઠવાનું કહેતાં, ડાબા હાથ તરફ નજર કરવાનું કહ્યું તો, ત્યાં એક બીજી પર્ણકુટી ઉત્તર તરફ મ્હોડું કરીને ઉભેલી

તેઓને જણાઈ આનંદગિરિએ કહ્યું કે એ પર્ણકુટીમાં હું વાસ કરૂંછું; તેપરથી પોતાના નિવાસને માટે એને કેટલી કાળજી હતી તે જણાતું હતું, કારણ કે એ પર્ણકુટી ઝાઝી જોવા જેવી નહોતી. મહારાજની પર્ણકુટી લીલીછમ જેવી હતી પણ આનાં પાંદડાંઓ અને ડાળીઓ સુકાઇને પીળી ખખ્ખ થઈ ગઈ હતી. માત્ર ટહાડ અને તડકાથી આસરો લેવાને જેવી તેવી તે ત્યાં ઉભી કરી દીધી હતી. પોતાની ઝુંપડીની પાસે લઇ જઇને આનંદગિરિ બોલ્યો—"જુવો! અહીંથી ગુરુમહારાજનાં દર્શન બરોબર થાય છે. આ જુવો! કદંબ સરખા ઝાડ નીચે કામધેનું છે તેપણ દેખાય છે. મહારાજની પર્ણકુટી પણ અહીંથી બરોબર દેખાય છે. મારી ઝુંપડીની બહાર બેસીને પણ એ બધું જોઈ શકાય છે, કારણ કે એ બધું ટેકરીપર આવેલું છે ને મારી પર્ણકુટી તો નીચાણમાં છે, તેથી કરીને અહીં બેઠા બેઠા પણ મહારાજ મને બોલાવે કે એમને કંઈ જોઇતું કરતું હોય તો તે મને માલમ પડે છે. મહારાજશ્રીની સેવા કરવી એમાંજ હું પુરૂષાર્થ માનુંછું. બીજાઓ એમ ધારેછે કે હું પણ યોગી છું; પરંતુ હું તો ગુરુમહારાજની ચરણની રજને સેવનારો એમના દાસોનો દાસ છું. ચાલો, હવે ઝુંપડીમાં ત્યાં હું તમને સિદ્ધિઓ દેખાડું."

ઝુંપડીનો અંદરનો દેખાવ બહારની પેઠે કંઈ સારો નહોતો. ત્યાં બે તુંબડીઓ ને બે મૃગચર્મ પડેલાં હતાં. એક મૃગચર્મ ખસેડી મહારાજે કહ્યું—"જુવો! આ તમારી સિદ્ધિઓ."

નજર કરી બધા જોવા લાગ્યા તો થોડીએક છાબો જણાઇ. એક છાબમાં સોનાની મહોરોનો ઢગલો ચળકતો હતો. બીજામાં નહાના મહોટા હીરા, માણેક, મોતી ને બીજું ઝવેરાત ઝુંપડીના અંધકારનો નાશ કરતું—ઝળઝળાટ કરી રહ્યું હતું. તેની પાસે એક ત્રીજી છાબમાં પગમાં પહેરાય એવી લાકડાની બે પાવડીઓ—પાવડી પાસે એક લંગોટી જેવો ભગવા રંગનો નહાનો કટકો—ઝાડની એક ડાળ—અંજન ભરેલી એક નહાની સરખી દાબડી—અને એક ફળ એટલાં વાનાં જોયાં. એ પાંચે પદાર્થોની સન્મુખ પાંચ મણિઓ ગોઠવી દીધા હતા. થોડી વાર સુધી આનંદગિરિએ તેઓને એ પાંચે છાબો જોવા દીધી. પછી તેઓ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—

"જુવો! આ તમારી સિદ્ધિઓ રહી. એને પ્રાપ્ત થવાનો પ્રકાર તો આ યોગદર્શનને અંતે હું તમને કહીશ. પરન્તુ હાલમાં તો તમે એને જોઈ રાખો કે આ સિદ્ધિઓ અમારે પ્રાપ્ત કરવાની છે. પણ રહો! તમે આ સોનું અને

ઝવેરાતની છાબડીને કશા લેખામાં ગણતા નહિ હોં! પરંતુ જે પાંચ સિદ્ધિઓ તમને પ્રાપ્ત થવાની છે તે એકજ છાબડીમાં છે. આ બે પાવડીઓ—આ લંગોટી—લાકડીનો કટકો—અંજનની દાબડી–અને આ એક ફળ એ તમારી પાંચ સિદ્ધિઓ છે. એ સિદ્ધિઓનો પ્રતાપ તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે ત્યારેજ તમને જણાવવામાં આવશે, પણ તમે આખરે સંસારી જીવ રહ્યા—બહારની લઘુતા કે તુચ્છતા જોઈને અંતરમાં રહેલો પ્રભાવ તમે કળી શકો નહિ, માટે આ સિદ્ધિઓની હાલ તરત તમે ખરી તુલના કરી શકો તે સારૂ, આ પાંચે મણિઓ એ પાંચેની સન્મુખ ગોઠવી મુક્યા છે. લૌકિક રીતિએ જોતાં આ પાવડીની કંઈ કીંમત આંકીએ તો આંકી શકાય. તેથી ઓછી કીંમતની આ લંગોટી છે. આ લાકડીની કોઈ કોડી બે કોડી આપે ખરૂં. પરન્તુ આ અંજનની તો કોઈ ફુટી બદામે આપે નહિ, અને આ ફળનું તો કંઈ મળેજ નહિ. લૌકિક નજરે એમ જણાય ખરૂં, તથાપિ તમે તે પ્રમાણે ભુલ ન ખાઓ તે સારૂ આ પાસે પડેલાં પાંચ રત્નો જુવો. એ રત્નો પ્રકાશમાં અને કદમાં એક-બીજાંથી ચહડતાં ઉતરતાં છે. જોકે દરેક અમૂલ્ય છે એ ખરૂં, તથાપિ પાંચેની માહોમાંહે સરખામણી કરતાં એક બીજાથી ચહડે ઉતરે છે. તેવીજ રીતે આ પાંચે સિદ્ધિઓમાંની એકે સિદ્ધિ જેની પાસે નથી, તેને તો ગમે તે સિદ્ધિ મળે તો, તે સિદ્ધિ તેના મનથી અતુલ છે; તથાપિ જેને પાંચે સિદ્ધિ મળે, તે તો એ પાંચેની માહોમાંહે જરૂર તુલના કરશે. કઈ કેનાથી કેવી રીતે વધે છે તે બતાવવાને આ પાંચ મણિઓ છે. પણ રહો! એ મણિઓની તુલના તમે કરી શકો તેને સારૂ, પાસે પડેલી આ બે છાબો તરફ તમે નજર કરો. એકમાં સુવર્ણની સવાલક્ષ મહોરો છે. બીજામાં હીરા મોતી માણેક વગેરેના પહેલાં મહોટા મહોટા અને પછી નહાના નહાના એમ, એક પછી એક ઢગલા કરી દીધા છે. એ બે છાબને શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજે સિદ્ધિમાં ગણીજ નથી. પરન્તુ લૌકિક દૃષ્ટિએ ધન અને ઝવેરાત સિદ્ધિઓમાં છે. ખરેખર, સંસારમાં એ બેની સહાયતા વડે માણસ જે નહિ કરી શકે તે ઓછું છે. તેથી તમે એને બીજી બે સિદ્ધિઓમાં ગણશો તો કંઈ ખોટું નથી અને એમ ધારશો તોજ આ પાંચે પદાર્થોની અને તેના મણિની ખરી કીંમત અને તુલના તમારા ધ્યાનમાં ઉતરશે."

"જુવો ત્યારે આ સવાલક્ષ મહોરો છે. એની કીંમત તો તમે જાણી શકશોજ કેમકે તમે વણિક્ વંશના છો. તમે નહિ તો તમારા બાપ દાદાએ વેપાર

ડહોળેલો હશેજ હશે. તમે હીસાબ ગણવામાં અને વ્યાજ ચહડાવવામાં કુશળ હશોજ. કોઇ એવી અભણ કોમ હોય તેની આગળ પાંચ હજાર મહોર મુકો, કે પચાસ હજાર, કે પાંચ લાખ મહોર મુકો, તો તેઓ માત્ર એટલુંજ કહેશે કે નહાના મહોટા ઢગલા છે; પણ એક ઢગલો બીજાથી કેવી રીતે અને કેટલો વધારે છે તે તેઓ જાણી શકશે નહિ. પણ તમે વાણીઆતો એક રૂપીઆનો નહાનામાં નહાનો ભાગ જે રેસ છે, તેનો પણ હીસાબ રાખો છો; એટલે એક કોડીની બીજી કોડી સાથે કીંમત કરી શકો એવા તમે ચતુર છો; તેથી આ સવાલક્ષ સુવર્ણની મહોરની ખરી કીંમતનો ખ્યાલ તમે જરૂર કરી શકશો. કોઇ એવી અભણ કોમ આગળ તો આ પાંચ સિદ્ધિઓની તુલના ખરેખરી થાય તે સારૂ, કોઇ બીજીજ યુક્તિ વાપરવી પડત; પણ તમારી સન્મુખ તો આ બે છાબોમાં સોનાની મહોરો અને ઝવેરાત ભરવાથી બધાની કીંમત અંકાઈ જાય છે. એ બે છાબમાં મુકેલી સુવર્ણની મહોરો અને ઝવેરાત તમને આપવામાં આવશે પણ ખરાં; પરંતુ તે સારૂ તમારે વણિક્વર્ગના ઈષ્ટદેવનો ઉપકાર માનવાનો છે, કે કેવળ પાંચ સિદ્ધિઓની તમે ખરી તુલના કરી શકો એવા હેતુથી મહોરો અને ઝવેરાત તમને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે".

"હવે જુવો, આ બીજી છાબમાં હીરાનો ઢગલો છે. એની કીંમત આ સોનાની છાબ કરતાં સોગણી કે સહસ્ત્રગણી વધારેછે એમ હું કહીશ તો તમે સમજી શકશો. તેના કરતાં આ મોતીનો ઢગલો સહસ્ત્રગણો વધારે છે, કારણ કે દરેક બોર બોર જેટલાં મહોટાં અને પાણીદાર છે. આ માણેકો મોતી કરતાં સહસ્ત્રગણાં કીંમતી છે; ને આ બીજું ઝવેરાત તેના કરતાં પણ સહસ્ત્રગણું વધારે મૂલ્યવાન છે. પણ એ બધાથી લક્ષગણી મૂલ્યવાળી તો આ બે પાવડીઓ છે. પાવડીઓ સમજી તમે એને હલકી કીંમતની ન ગણો તેને સારૂ, તેની કીંમત સૂચક આ મણિ તેની પાસે મુકેલું છે કે જેને આધારે પાવડીની તુલના તમે કરી શકશો. આ લંગોટીવાળું મણિ કદમાં અને તેજમાં પાવડીના મણિ કરતાં વધારે છે. એમ ઉત્તરોત્તર લાકડીનું મણિ, અંજનનું મણિ ને ફળનું મણિ શ્રેષ્ઠ છે. નજરે જોતાં પણ તેમ જણાઇ આવે છે. એ મણિઓને આધારે તમે સમજી શકશો કે આ સિદ્ધિઓ અકેક કરતાં કેવી ચહડીઆતી છે. પણ તમે વળી બીજી રાતે ભુલાવો ન ખાઓ તે સારૂ મારે તમને કહેવું જોઇએ કે, જોકે તમને આપવાની સિદ્ધિઓમાં પાવડીના કરતાં લંગોટી વધારે કીંમતી ગણેલી છે તથાપિ દરેક ઠેકાણે લંગોટીમાં રહેલી સિદ્ધિ પાવડીમાં રહેલી સિદ્ધિ કરતાં, વધારે

કીંમતી હોય છે એમ નથીજ. પરમેશ્વરની શક્તિઓ અને તે શક્તિઓમાં રહેલો પ્રતાપ અગાઢ છે. તેમાંથી કોઈ પદાર્થ ઓછી શક્તિએ યુક્ત થાય છે ને કોઇ વધારે. બીજે ઠેકાણે એવી પણ શક્તિ કોઇ પદાર્થમાં હોય, કે ઉત્પાદન કરી શકાય, કે જેથી કરીને લંગોટી કરતાં પાવડી વધારે શક્તિવાળી ગણાય. તમારે માત્ર એટલુંજ સમજવાનું છે કે તમને આપવાને તૈયાર કરી રાખેલી આ પાંચ સિદ્ધિઓમાં, પાવડી કરતા લંગોટીની શક્તિ વધારે છે; અને નહિ કે દરેક ઠેકાણે, દરેક વખતે એમ હોય છે અથવા હોવું જોઇએ. એ પ્રમાણે આ બીજા પદાર્થો માટે પણ સમજી લેજો."

"વળી આ વિષય તમે બધા સમજી શકશો કે નહિ તે હું જાણતો નથી તોપણ તમને જણાવી રાખુંછું કે આ પાવડી–લંગોટી–લાકડી–અંજન–અને ફળ જે દેખીતાં નહિ ગણતીનાં જણાય છે તે–તે તે સિદ્ધિઓના આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, આ પાંચે રત્નો, તે તે સિદ્ધિઓનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે; અને એ પાંચે સિદ્ધિઓમાં જે શક્તિઓ રહેલી છે તે શક્તિઓ–સિદ્ધિઓનું આધ્યાત્મિકસ્વરૂપ છે એમ જાણજો. આ વિષય જરાક ગહન છે, અને યોગના કે વેદાન્તના સારા અભ્યાસ પાખી એકાએક સમજવામાં નહિ આવે એવો છે, તોપણ તમને કહી રાખવાની જરૂર છે."

"આ શક્તિઓ તમને કેવી રીતે મળશે તે હું હવે પછી કહીશ. પરંતુ અહીં આગળ તમને આટલું કહેવું આવશ્યક છે કે તમે એને જોઇને લોભાશો નહિ? અથવા એ પ્રાપ્ત થવાથી તમે કે તમારા દીકરાના દીકરા, સાત પહેડી સુધી, કે યાવત્ચંદ્રદિવાકરૌ સુધી, ખાશે, પીશે ને સુખી થશે એવી તુચ્છ અને નીચ દૃષ્ટિ આ સિદ્ધિઓ સંબંધે તમે સવર્થા કરશો નહિ. જીવવું ત્યાંસુધી ખાવું પીવું ને મોજ કરવી એ હેતુ આ સંસારમાં વાસ્તવિક રીતે જોતાં, પૈસાનો નથીજ. તેમ કરવાથી તો માણસ નરકનો ભાગી થાય છે. વીર્ય ક્ષીણ થવાથી જેમ માણસને યૌવનાવસ્થા મટી જરા અને મૃત્યુ આવે છે, તેની પેઠે પોતાના હાથમાં આવેલી શક્તિ–સ્વાર્થમાં ધન વાપરવાથી–જતી રહે છે. પરાર્થે વાપરવી. પરાર્થે વાપરવાથીજ લક્ષ્મીની અંદર જગત્સ્રષ્ટા ઇશ્વરની જે શક્તિ રહેલી છે તે શક્તિયુક્ત લક્ષ્મીવાળો થાયછે; અને તેટલી શક્તિ તેમાં આવવાથી તેટલે અંશે ઇશ્વરના જેવો થાય છે. એનું નામજ પૈસાનો સદુપયોગ છે, અને એજ પૈસાનું નહિ નાશ પામે એવું ફળ છે–કે જેટલે અંશે અને જેવા પ્રકારથી પૈસાને પરાર્થમાં વાપર્યો હોય, તેટલે અંશે અને તેવે પ્રકારે, પૈસામાં

રહેલી શક્તિ વાપરનારમાં આવે-અને તેટલે અંશે અને તેવે પ્રકારે-તે ઐશ્વર્યતાને પામી ઇશ્વિર જેવો થાય. પૈસાનો જ્યારે એજ સદુપયોગ છે તો આ સિદ્ધિઓનો પણ બીજો ઉપયોગ કેમ સંભવે ? કારણ કે બંને ઈશ્વરની એક જાતની શક્તિ છે, માત્ર આ સિદ્ધિઓનો પ્રતાપ ધન કરતાં વધારે બળવાળો છે. એટલોજ સિદ્ધિમાં અને ધનમાં ફેર છે. એજ પ્રમાણે સત્તા અને અધિકાર માટે સમજી લેવું. જગતસૃષ્ટાની એકની એકજ શક્તિ સિદ્ધિ-ધન-સત્તા-ને અધિકારનાં અનેક અનેક રૂપો ધારીને બહુરૂપા જણાય છે, તેનો સદુપયોગ કરવાથી જે સામર્થ્ય આપણામાં આવે છે, તેને શાસ્ત્રમાં પુણ્ય-સ્વર્ગ-સારાં કર્મોનો સંચય-ભાગ્ય એવાં એવાં અનેક રૂપે વર્ણવેલું છે. એજ વાતનું દૃઢીકરણ કરવાને વિચાર કરો કે ધન કંઈ સ્થિર નથી. ઇશ્વિર એકને આપેછેને બીજાની પાસથી લઇ લે છે તે કંઇ આકાશમાંથી નાંખતો નથી, વા અલોપ કરી દેતો નથી, જેના બાપદાદા સોનાને પારણે ઝુલતા, કે સોનાનાં રમકડાંથી રમતા, કે સોનાનાં નેવાંના ઘરમાં વસતા, તેના દીકરાના દીકરા નોકરી કરી, ગુલામગીરી કરી, મહામુશીબતે પોતાનો નિર્વાહ કરેછે. કેટલીક પહેડી જશે ને પાછા એના એજ શ્રીમાન્ ગણાશે ને સુખસંપત્તિ ભોગવશે. કેમકે લક્ષ્મી ઇશ્વિરની મહામાયા છે-મહાશક્તિ છે ને તેનો સ્વભાવ સદા ચંચળ છે. છે **ને નથી-નથીને** છે એજ એનું સ્વરૂપ છે. એમ છે માટેજ એનો ખરો ઉપયોગ સ્વાર્થમાં-પેટ ભરવામાં-કે કીર્તિ મેળવવામાં સર્વથા નથી, પણ પરાર્થે વાપરવામાં છે. સારાંશ કે આ સવાલક્ષ સુવર્ણની મહોર જોઇને, આ ઝવેરાતના ઢગલા જોઇને, વા આ મણિઓ જોઈનેતમે લોભી થશો નહિ, ને હલકી નજરથી જોશો નહિ; પણ પરાર્થમાં વાપરવાને તમને એ સહાયકારક થઇ પડે, અને તેથી કરીને ઈશ્વરની તે શક્તિઓ તમારામાં આવવાથી તમે ઐશ્વર્યતાને પામો, અને ઐશ્વર્યતાને પામવાથી પરમેશ્વરનું ખરૂં સ્વરૂપ અને મહિમા તમે અનુભવપૂર્વક જાણો, અને તેથી કરીને તમે કૃતકૃત્ય થાઓ-ભવાટવીમાં રઝળતા, રવડતા અટકો, અને ભવબંધનને કાપી નાંખી સ્વારામમાંજ ઈહામુત્ર મગ્નના મગ્નજ રહો, એજ આ સિદ્ધિ આપવામાં મારા ગુરુમહારાજનો ઉદ્દેશ છે.

આ બધું તમારા હૃદયમાં ઉતરે એવી રીતે, સવિસ્તર કહેવામાં મારો આશય એટલોજ છે કે આ સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ સંસારનાં સુખ અને વિષયો ભોગવવામાં કરવાનો નથી. એમ કરવાથી તો તમે વિષયના બંધનમાંથી કોઇ કાળે છુટવાના નથી, અને ભવાટવીમાં રઝળતા રવડતા તમે આરામને

પામવાના નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોના સેવનથી સારૂં ફળ થાય એ આશા ખોળ વેચી ગોળ લેવા જેવી છે. તમારા મનની અંદર આ સિદ્ધાન્ત તમારે સદાકાળ જાગતો રાખવાનો છે કે જે ગુરુમહારાજ સાધુદ્વારે કરેલી સેવાનું સ્મરણ આજે સો વર્ષે પણ ભુલી નહિ જતાં તેના ઋણમાંથી છુટવાને તમને આવી અલૌકિક સિદ્ધિઓ આપવાને તત્પર છે તે ગુરુમહારાજનો હેતુ, તમને સંસારમાં અને વિષયોમાં બાંધી રાખવાનો કદાપિ હોયજ નહિ. એના બાંધ્યા વગર તમારાં કર્મોએ કરી તમે બંધાયલાજ છો! મહારાજથી તમારા પર કૃપા કરી તમને છોડવશે નહિ ત્યાંસુધી તમારૂં છુટવું અતિદુષ્કર છે. સાધુદાસની કેટલીક વાસનાઓ કાપી નાંખવા સારૂ આ સિદ્ધિઓ પસંદ કરવામાં આવી છે. તમારામાંથી કોણ એ સિદ્ધિઓને પામશે એ તો દૈવાધીન વાત છે. પરન્તુ એને નિમિત્તે મેં જે તમને હિતનાં વાક્યો કહ્યાં છે તેજ જો તમે બરાબર સમજી તમારા દીલમાં ઠસાવશો તો તે કંઇ ઓછા પ્રતાપવાળી સિદ્ધિ તમને પ્રાપ્ત થઇ છે એમ સમજતા નહિ. આ સિદ્ધિઓ આપવામાં શ્રીગુરુમહારાજનો ઉદ્દેશ ગૂઢ છે, અને તમારી આગળ મેં તે યત્કિંચિત્ પ્રકાશિત કરેલો છે. જે નર સિદ્ધિ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થશે તેને પૂરેપૂરી સમજુતી આપવામાં આવશે ને સિદ્ધિઓનો પ્રતાપ અને ઉપયોગ પણ તેનેજ બતાવવામાં આવશે.”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ધર્મની વહારે ધાશો તો પામશો.

“બસ, હવે તમે તમારી આંખો ઉઘાડો”. શ્રીઆનંદગિરિના મ્હોંમાંથી એ શબ્દો નીકળતાંની સાથે તેઓની આંખ ઉઘડી ગઇ. તેની વાણીએ જાણે તેઓને વશ કરી નાંખ્યા હોયની, તેમ આંખ બંધ કરવાનું કહેતાં તેઓનાં નેત્રો મીંચાઇ ગયાં હતાં ને ઉઘાડવાનું કહેતાંની સાથે અનિચ્છાએ ઉઘડી ગયાં. જોય છે તો વનમાળીદાસના એક એકાંત ઓરડામાં ગાદી ઉપર મહારાજ હમણાં બેઠા છે અને એક પછી એક સાષ્ટાંગ દંડવત્ નમસ્કાર કરીને, મહારાજ તેઓને માથે હાથ મુકતા હતા તેનો સ્પર્શ લઇને, તેની આસપાસ વીંટળાઇને હજી હમણાંજ તેઓ બેઠેલા છે. આકનો ટકોરો થતાં આનંદગિરિ મહારાજ

વનમાલીદાસને ઘેર આવ્યા હતા. દીવાનખાનામાંથી એકાંતના ઓરડામાં જતાં, ત્યાં પ્રણામ કરીને એક પછી એક બેસતાં, ઓછામાં ઓછી બે ત્રણ મીનીટ ગઇ હશે. ઓરડામાં ઘડીઆળ પાસે હતું તેમાં જોય છે તો આઠ ને પાંચ મીનીટ થઇ હતી! ત્યારે શું આ બધો ચમત્કાર—આ યોગદર્શન એક બેજ મીનીટમાં બન્યું!!! ના, ના, એ કેમ સંભવે? શ્રીધવલકૂટગિરિની જાત્રા સંન્યાસીની સાથે કરવાને માટે તેઓએ એક દહાડો અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી. બે દિવસ તો ખાસ્સા તેઓએ રેલવેની મુસાફરીમાં કહાડ્યા. ત્રીજી રાતના તેઓએ ધવલગિરિથી બે ગાઉ દૂર આવેલી એક ધર્મશાળામાં મુકામ કીધો. ત્યાં રાત કહાડી અને ચોથે દહાડે મળસકામાં આનંદગિરિ મહારાજે તેઓને ચારવાગે જગાડયા. પગની મંજલ કરતાં તેઓ ખાસ્સા બે ગાઉ ચાલ્યા ત્યારે ધવલગિરિ પાસે આવ્યા. ત્યાં તેઓ એક પછી એક બે શિખરો ચહડ્યા અને ઉતર્યા. પછી એક ગિરિગહ્વરમાં ઓછામાં ઓછો અડધો કલાકસુધી તેઓ આનંદગિરિનો હાથ પકડી, એક બીજાની પાછળ પાછળ અને ઓથે ઓથે, અંધારામાં ચાલ્યા ત્યારે ગિરિના ખીણના પ્રદેશમાં આવ્યા. કેટલીક-વાર સુધી ત્યાંની શોભા નીરખી પાસેના ઝરામાં તેઓ બહુવાર સુધી નહાયા. પછી આનંદગિરિ તેઓને સારૂ કંદમૂળ અને ફળફુલ લાવ્યા. સુરણ જેવી ગાંઠોને તેઓએ ધીમે ધીમે અગ્નિમાં બાફી અને ઘણા સ્વાદથી તેઓએ પેટ ભરીને નીરાંતે આહાર કીધો. ઝરાનું નિર્મળ પાણી પીને તેઓએ થોડોક વાર પેલા વિશાળ આંબાના વૃક્ષ નીચે આશ્રય લીધો. ત્યાં બે ત્રણ કલાક તેઓ પડ્યા રહ્યા. પછી પાછા ગુરુમહારાજની સાથે તેઓ એક કલાક ચાલ્યા ને પેલો અશોકવૃક્ષ દેખાયો કે જ્યાં શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની લીલી વરીઆળી જેવી પર્ણકુટીનાં દર્શન થયાં. થોડુંક ગયા ને પેલી ઉંચી ટેકરી અને પેલું સુંદર કદંબ જેવું વૃક્ષ તેઓને દેખાયું. એ વૃક્ષની છાયા નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠેલા શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં તેઓને દર્શન થયાં. હજી તો એમની દિવ્ય છબી તેઓના મનમાં અને ચક્ષુ આગળ તર્યા કરતી હતી. હજી તો હમણાંજ તેઓ એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને ઉભા હતા. હજી તો હમણાંજ શ્રીઆનંદગિરિએ તેઓને કપાળે માટી ચોળી હતી અને હજી હમણાંજ ગુરુ-મહારાજ તેઓને પોતાની હાલ હવાલ મઢી પાસે લઇ ગયો હતો. ત્યાં પેલી પાંચે સિદ્ધિઓ—તેના પાંચે મણિઓ અને સોનાની તથા ઝવેરાતની બે છાબ બતાવી હતી. તે સંબંધે મહારાજે તેઓની આગળ કેટલી લાંબી લાંબી વાત કીધી

અને ખુલાસો કીધો; કેટલોક બોધ પણ આપ્યો કે એ સિદ્ધિઓ જે ધન જેવી છે તેનો ઉપયોગ સંસારમાં ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગવવામાં કરવાનો નથી; એ બધું જોતાં જોતાં ને ત્યાં જતાં જતાં ખાસ્સા ચાર દહાડા નીકળી ગયા ને આ શું?! ઘડીઆળમાં તો આઠને પાંચ થઇ છે, ને જાણે કે મહારાજ હમણાંજ ઓરડામાં આવ્યા ને હમણાંજ તેઓ પગે લાગીને એની પાસે બેઠા છે. ખરે-ખર, આ ઘડીઆળ બંધ પડ્યું હશે! પણ ત્યારે એનું લોલક તો હાલતું દેખાય છે! અને આ બધું શું થઈ ગયું? ઓરડામાં આવીને આનંદગિરિ બોલ્યો હતો કે "ભાઇયો તમારા જાણવામાં બધો વૃતાન્ત આવ્યો હશે—નહિતો હું તમને પાછળથી કહીશ. હમણાં તો તમે જ્યાં બેઠેલા છો ત્યાં સ્થિર થઇને બેસો. કશો ભય રાખતા નહિ. તમારાં નેત્રો થોડો વાર મીચી ઘો. મનને શાંત અને સ્થિર કરો. તમારા ઇષ્ટદેવનું, અથવા હું જેનો શિષ્ય છું એવા શ્રીવિદ્યા-નંદ ગુરૂમહારાજનું, અથવા મારૂં ધ્યાન ધરો". હજી તો એ શબ્દોનો રણ-કારો તેઓના કાનમાં ગાજી રહ્યો છે ને હજી તો તેઓ આંખ મીચે છે એટલામાં વળી મહારાજે તેઓને શું કહ્યું કે "બસ હવે તમે તમારી આંખો ઉઘાડો." એ બધું ખરેખર પાંચ મીનટમાં—બે મીનીટમાં—કે એક મીનીટમાં જોતાંજોતા-માં બન્યું છે, પણ તેની વચમાં તેઓએ ચાર દહાડાની મજલ કીધી તે શું? તેઓ જાગે છે કે એ બધું તેઓએ ઉંઘમાં જોયું?

મહારાજના કહેવાથી નેત્રો ખોલી, દિંગમૂઢની પેરે મૌનજ ધારી રાખી, તેઓ એક નજરે આનંદગિરિ મહારાજની સામું જોઇજ રહ્યા. કોઈ સુતેલો માણસ સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગૃત થતાં, પોતે સ્વપ્નમાં જોયલા અને આનંદ પમાડનાર દેખાવને વિચારીને જોયાં કરે, અને તેમાંથી ન છુટવાની આશાએ મનમાં તેનો તેજ વિષય ખડો કરવાને મથે—કે સ્વપ્નમાં જોયલો, મોજ આપ-નારો દેખાવ, જાગ્યા પછી પણ પાછો ભોગવાય—તેવી રીતે તેઓએ મહારાજ-ના કહેવાથી નેત્રો ખોલ્યા પછી પણ—જે જે જોયું હતું—સાંભળ્યું હતું તે સર્વેને—પાછું જોવાની લાલસાએ, મહારાજની સામું ટગર ટગર જોયાંજ કીધું ને ધવલગિરિ સંબંધીના વિચારો મનમાં ખડા કરવા લાગ્યા. એમ કેમ બને કે તેઓ ધવલગિરિ ગયાજ નહોતા? અહીં બેઠા બેઠા તેઓએ જાણે ખરે-ખરૂં બન્યું હોય તેવી રીતે ધવલગિરિ સંબંધે સ્વપ્ન જોયું હતુ! સ્વપ્ન હોય તો તે સુતા પછી અને રાતનાં આવે, પણ આ તો દિવસના આઠ વાગ્યા છે! તેઓ બધા મહારાજની આગળ બેઠા છે ને એમ કેમ? વળી એકના એક વિપ-યતું ને પ્રકારનું બે પુરૂપને એક વખતે સ્વપ્ન આવે કે? એમ વિચારતાં તેઓના

વનમાલીદાસને ઘેર આવ્યા હતા. દીવાનખાનામાંથી એકાંતના ઓરડામાં જતાં, ત્યાં પ્રણામ કરીને એક પછી એક બેસતાં, ઓછામાં ઓછી બે ત્રણ મીનીટ ગઇ હશે. ઓરડામાં ઘડીઆળ પાસે હતું તેમાં જોય છે તો આઠ ને પાંચ મીનીટ થઇ હતી! ત્યારે શું આ બધો ચમત્કાર—આ યોગદર્શન એક બેજ મીનીટમાં બન્યું!!! ના, ના, એ કેમ સંભવે? શ્રીધવલકૂટગિરિની જાત્રા સંન્યાસીની સાથે કરવાને માટે તેઓએ એક દહાડો અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી. બે દિવસ તો ખાસ્સા તેઓએ રેલવેની મુસાફરીમાં કહાડ્યા. ત્રીજી રાતના તેઓએ ધવલગિરિથી બે ગાઉ દૂર આવેલી એક ધર્મશાળામાં મુકામ કીધો. ત્યાં રાત કહાડી અને ચોથે દહાડે મળસકામાં આનંદગિરિ મહારાજે તેઓને ચારવાગે જગાડ્યા. પગની મજલ કરતાં તેઓ ખાસ્સા બે ગાઉ ચાલ્યા ત્યારે ધવલગિરિ પાસે આવ્યા. ત્યાં તેઓ એક પછી એક બે શિખરો ચહડ્યા અને ઉતર્યા. પછી એક ગિરિગહ્વરમાં ઓછામાં ઓછો અડધો કલાકસુધી તેઓ આનંદગિરિનો હાથ પકડી, એક બીજાની પાછળ પાછળ અને ઓથે ઓથે, અંધારામાં ચાલ્યા ત્યારે ગિરિના ખીણના પ્રદેશમાં આવ્યા. કેટલીક-વાર સુધી ત્યાંની શોભા નીરખી પાસેના ઝરામાં તેઓ બહુવાર સુધી નહાયા. પછી આનંદગિરિ તેઓને સારૂ કંદમૂળ અને ફળફુલ લાવ્યા. સુરણ જેવી ગાંઠોને તેઓએ ધીમે ધીમે અગ્નિમાં બાફી અને ઘણા સ્વાદથી તેઓએ પેટ ભરીને નીરાંતે આહાર કીધો. ઝરાનું નિર્મળ પાણી પીને તેઓએ થોડોક વાર પેલા વિશાળ આંબાના વૃક્ષ નીચે આશ્રય લીધો. ત્યાં બે ત્રણ કલાક તેઓ પડ્યા રહ્યા. પછી પાછા ગુરુમહારાજની સાથે તેઓ એક કલાક ચાલ્યા ને પેલો અશોકવૃક્ષ દેખાયો કે જ્યાં શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની લીલી વરીઆળી જેવી પર્ણકુટીનાં દર્શન થયાં. થોડુંક ગયા ને પેલી ઉંચી ટેકરી અને પેલું સુંદર કદંબ જેવું વૃક્ષ તેઓને દેખાયું. એ વૃક્ષની છાયા નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠેલા શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં તેઓને દર્શન થયાં. હજી તો એમની દિવ્ય છબી તેઓના મનમાં અને ચક્ષુ આગળ તર્યા કરતી હતી. હજી તો હમણાંજ તેઓ એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને ઉભા હતા. હજી તો હમણાંજ શ્રીઆનંદગિરિએ તેઓને કપાળે માટી ચોળી હતી અને હજી હમણાંજ ગુરુ-મહારાજ તેઓને પોતાની હાલ હવાલ મઢી પાસે લઇ ગયો હતો. ત્યાં પેલી પાંચે સિદ્ધિઓ—તેના પાંચે મણિઓ અને સોનાની તથા ઝવેરાતની બે છાબ બતાવી હતી. તે સંબંધે મહારાજે તેઓના આગળ કેટલી લાંબી લાંબી વાત કીધી

અને ખુલાસો કીધો; કેટલોક બોધ પણ આપ્યો કે એ સિદ્ધિઓ જે ધન જેવી છે તેનો ઉપયોગ સંસારમાં ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગવવામાં કરવાનો નથી; એ બધું જોતાં જોતાં ને ત્યાં જતાં જતાં ખાસ્સા ચાર દહાડા નીકળી ગયા ને આ શું?! ઘડીઆળમાં તો આઠને પાંચ થઇ છે, ને જાણે કે મહારાજ હમણાંજ ઓરડામાં આવ્યા ને હમણાંજ તેઓ પગે લાગીને એની પાસે બેઠા છે. ખરેખર, આ ઘડીઆળ બંધ પડ્યું હશે! પણ ત્યારે એનું લોલક તો હાલતું દેખાય છે! અને આ બધું શું થઈ ગયું? ઓરડામાં આવીને આનંદગિરિ બોલ્યો હતો કે "ભાઇયો તમારા જાણવામાં બધો વૃતાન્ત આવ્યો હશે—નહિતો હું તમને પાછળથી કહીશ. હમણાં તો તમે જ્યાં બેઠેલા છો ત્યાં સ્થિર થઇને બેસો. કશો ભય રાખતા નહિ. તમારાં નેત્રો થોડો વાર મીચી ઘો, મનને શાંત અને સ્થિર કરો. તમારા ઇષ્ટદેવનું, અથવા હું જેનો શિષ્ય છું એવા શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરૂમહારાજનું, અથવા મારૂં ધ્યાન ધરો". હજી તો એ શબ્દોનો રણકારો તેઓના કાનમાં ગાજી રહ્યો છે ને હજી તો તેઓ આંખ મીચે છે એટલામાં વળી મહારાજે તેઓને શું કહ્યું કે "બસ હવે તમે તમારી આંખો ઉઘાડો." એ બધું ખરેખર પાંચ મીનટમાં—બે મીનીટમાં—કે એક મીનીટમાં જોતાંજોતામાં બન્યું છે, પણ તેની વચમાં તેઓએ ચાર દહાડાની મજલ કીધી તે શું? તેઓ જાગે છે કે એ બધું તેઓએ ઉંઘમાં જોયું?

મહારાજના કહેવાથી નેત્રો ખોલી, દિંગમૂઢની પેઠે મૌનજ ધારી રાખી, તેઓ એક નજરે આનંદગિરિ મહારાજની સામું જોઇજ રહ્યા. કોઈ સુતેલો માણસ સ્વપ્નમાંથી એકાએક જાગૃત થતાં, પોતે સ્વપ્નમાં જોયલા અને આનંદ પમાડનાર દેખાવને વિચારીને જોયાં કરે, અને તેમાંથી ન છુટવાની આશાએ મનમાં તેનો તેજ વિષય ખડો કરવાને મથે—કે સ્વપ્નમાં જોયલો, મોજ આપનારો દેખાવ, જાગ્યા પછી પણ પાછો ભોગવાય—તેવી રીતે તેઓએ મહારાજના કહેવાથી નેત્રો ખોલ્યા પછી પણ—જે જે જોયું હતું—સાંભળ્યું હતું તે સર્વેને—પાછું જોવાની લાલસાએ, મહારાજની સામું ટગર ટગર જોયાંજ કીધું ને ધવલગિરિ સંબંધીના વિચારો મનમાં ખડા કરવા લાગ્યા. એમ કેમ બને કે તેઓ ધવલગિરિ ગયાજ નહોતા? અહીં બેઠા બેઠા તેઓએ જાણે ખરેખરૂં બન્યું હોય તેવી રીતે ધવલગિરિ સંબંધે સ્વપ્ન જોયું હતુ! સ્વપ્ન હોય તો તે સુતા પછી અને રાતનાં આવે, પણ આ તો દિવસના આઠ વાગ્યા છે! તેઓ બધા મહારાજની આગળ બેઠા છે ને એમ કેમ? વળી એકના એક વિષયનું ને પ્રકારનું બે પુરૂષને એક વખતે સ્વપ્ન આવે કે? એમ વિચારતાં તેઓના

મનમાં શંકા થઈ કે પોતે જે જે જોયું ને સાંભળ્યું તેવું બીજાઓએ જોયું અને સાંભળ્યું છે કે નહિ. વા તેઓએ કંઈ નોખું નોખું જોયું છે. એ વાતનો પૃહેલો સંશય ભાંગવો જરૂરનો છે એમ તેઓને લાગ્યું.

આનંદગિરિએ તેઓને આંખ ઉઘાડવાનું કહી પાછું મૌનજ ધારી રાખ્યું કે તેઓએ જે અદ્દભૂત લીલાનાં દર્શન કીધાં હતાં તેમાંથી તેઓને એકદમ બીજા વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરવાની જરૂર નથી. ધીમે ધીમે તેઓ પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થાય એ વધારે સારૂં. વળી તેઓએ જે જે જોયું ને સાંભળ્યું તેનો ચીતાર મનમાં ઠસાવી રાખે એ જરૂરનું હતું. એવા ઉદ્દેશથી પા કલાકસુધી તે કંઈ બોલ્યો ચાલ્યો નહિ. માત્ર મુંગા મુંગા તેઓની સામા જોઇ રહ્યો, એમ પા કલાક ગયો. એને લાગ્યું કે હવે તેઓની વૃત્તિ વધારે જાગૃત થઇ છે એટલે એ બોલ્યો—

"ભાઇઓ—તમોએ જે જોયું છે તે બધું ખરૂં છે, પણ તેનો પુરાવો હું તમને ઝાઝો આપી શકું એમ નથી. તોપણ ધવલગિરિથી બે ગાઉ છેટે, ગામથી થોડે દૂરની ધર્મશાળામાં તમે રાતવાસો કીધો હતો તે ગામ તેવુંજ હાલ મોજુદ છે. વળી ધવલગિરિના શિખરો ચહડવા પહેલાં જે વાવ તમોએ જોઈ હતી તે પણ ખરી છે. એ વાવનાં પહેલાં ચાર પગથિયાં કાચી બાંધણીનાં છે અને છેક સુધી તે રાતા પથ્થરની બાંધેલી છે. એ વાવ વડ અને પીપળાથી તદન ઢંકાઈ ગઈ છે અને બહુ ઉંડી છે એ બીનાની સાબીતી કોઇ તે તરફનો જતો આવતો પણ તમને આપી શકશે. બીજો વધારે પુરાવો મારી પાસે નથી. પણ રહો! તે સંબંધે તમારા દીલમાં શંકા લાવવાનું જરા જેટલુંએ કારણ નથી. તમારૂં મનજ તમને સાખ નથી પૂરતું કે ધવલગિરિમાં જે જે જોયું, જે જે સાંભળ્યું તે ખરૂં છે? શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ હજી બીરાજે છે. એમની મૂર્તિ ભગવતસ્વરૂપ સદશ છે. પેલી સિદ્ધિઓ પણ ખરી છે. તે વિષે મે તમને જે જે ઉપદેશ કીધો છે તે યથાર્થ છે. તમારે એ પાંચે સિદ્ધિઓનો દુરુપયોગ કરવાનો નથી, પણ તે સારે માર્ગે વાપરવાની છે. સંસારમાં તમામ વસ્તુઓ સ્વતઃ ગુણકારી કે હાનીકારક નથી. બધી વસ્તુઓ વાપરનારની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઇને વર્તે છે. જુવો, ઝેર જેવી વસ્તુ ઘણા પ્રમાણમાં લીધી હોય તો ખાનારના પ્રાણ હરે છે. પણ તેને સારી રીતે કેળવીને જોઇતા માપમાં લીધી હોય તો કેટલાંક અસાધ્ય દરદો પણ તેથી નાશ પામે છે ને શરીરને દીપ્તિ આપે છે. વધારે તો શું, પણ અન્ન જેવી વસ્તુ જેને લીધે આબાલવૃદ્ધ સર્વે જીવે છે અને મહોટા થાય છે, તે

અન્ન હદ ઉપરાંત ધોંચી ધોંચીને પેટમાં ભર્યું હોય તો, ખાનારને મોરચી થાય છે ને વખતે પ્રાણ પણ લે છે. આ નિયમ જડ અને નિર્જીવ વસ્તુને લાગુ પડે છે એમ નથી. જુવો, જો પુત્રને સારી તાલીમ આપી હોય તે તે સમજણો થતાં, ઘરડાં માબાપનું અને કુટુંબનું પોષણ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ મુવેલા બાપને પણ નરકમાંથી બચાવે છે; તેજ પુત્રને જો સારી રીતે નહિ ટેરવ્યો હોય તો, તે પોતાના બાપનું અને કુળનું નામ આ લોકમાં અને પરલોકમાં બોળે છે. અર્થાત્ એકે વસ્તુ સ્વતઃ ગુણદોષવાળી નથી, અથવા ગુણદોષ બંને યુક્ત છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેને સુમાર્ગે વાપરવી એ માલીકની ઇચ્છાને અનુસાર વાત છે. તમામ વસ્તુઓ ગુણદોષયુક્ત હોવાથી આ સિદ્ધિઓના વિષયમાં પણ તેજ નિયમ લાગુ પડે છે. સિદ્ધિઓ છે તેથી કરીને તે કંઇ અપવાદરૂપ થતી નથી. તમને એ શ્રેયસ્કર થાઓ કે ન થાઓ એ વાત તમારે પોતાને આધીન છે. અમે તો તમને તમારા ભલાને અર્થે આપવા તૈયાર થયા છઇએ. તમને તેથી હાની પહોંચાડવાની અમારી યતકિંચિત્ પણ ધારણા હોવાનો સંભવ નથી. એ વાત તમે તમારા દીલમાં મજબુત રીતે ઠસાવજો. સિદ્ધિઓ બતાવતી વખતે તે સંબંધી કેટલોક ઉપદેશ મેં તમને આપવો જરૂરનો ધાર્યો હતો ને તમારૂં મન બીજા વિષયોમાં પ્રવર્તે તે પહેલાં પણ, હજી હું તમને તેનું તેજ કથન કરૂં છું."

"તમે જોયલી સિદ્ધિઓ કંઈ જેવી તેવી નથી. બહુ પ્રતાપી છે. યોગમાં સુદૃઢ રીતે પક્વ થવાથી પણ બધાને જે સિદ્ધિઓ મળતી નથી, તે સિદ્ધિ તમારા દાદા **સાધુદાસનાં** સુકર્મોને લીધે, તમને અનાયાસે મળે એમ છે. તે પ્રાપ્ત કરવાને તમારે કંઈ સંસારનો ત્યાગ કરવાની—વા ભગવાં પહેરવાની—વા વ્રત, અપવાસ કે દુશ્ચર તપ કરવાની કશી જરૂર નથી. આ સંસારમાં રહીને, જો તમે બે વર્ષ સુધી એકજ નિયમને અનુસરીને ચાલશો, તો એ સિદ્ધિઓ તમારી દાસી થઇને રહેશે. તે નિયમ એટલોજ છે કે **ધર્મની વહારે ધાશો તો એ સિદ્ધિઓને પામશો.** શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ ત્રિકાળ જ્ઞાની છે. તે મહારાજ ધ્યાન ધરીને બેઠા છે તોપણ જ્યારે ઇચ્છા કરે ત્યારે તમારાં બે વર્ષનાં આચરણની ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પરીક્ષા કરવાને સમર્થ છે. બે વર્ષના સમયમાં તમે ચારેમાંથી જેને માટે ગુરુશ્રીની ખાતરી થશે કે તે ધર્મની વહારે ધાયો છે, અને તે કસોટીમાં પૂરેપૂરો ઉતર્યો છે, તેને એ સિદ્ધિઓ પ્રસંન થઇને આપી દેશે. તમારા દીલમાં આ વાત

તમે સારી પેઠે ગોઠવી રાખજો કે તમારા બાહ્ય અંતરના સર્વે વ્યાપારો મહારાજશ્રીથી છાના રહેવાના નથી. માટે ગુરૂશ્રીથી ડરીને, અથવા સિદ્ધિઓ પામવાને સારૂ તમારી રહેણી અને કહેણી શુદ્ધ રાખજો. મન, વાણી અને કર્મ સર્વે સમાન સ્થિતિમાં રાખજો. મનમાં કંઇક વિચારો દોડે–વાણીથી કંઇક બોલાય અને કર્મો બંનેથી જુદી રીતનાં કરાય, એ ધર્મનું લક્ષણ નથી. ત્રણેને પવિત્ર રાખજો. ત્રણેને ધર્મપરાયણ કરજો. એનું નામ ધર્મની વહારે ધાવાનું છે. ધર્મની વહારે ધાવું એના ઘણા ઘણા અર્થો ઉઠે એમ છે. માટે તે વિષે હજી વધારે સમજુતી આપવા હું ધારૂં છું. જુવો, તમે ગૃહસ્થી છો. ગૃહસ્થાશ્રમ શાસ્ત્ર વિહિત છે–એટલે ગૃહ ખટલો ચલાવવા માટે વ્યાપાર કરવો, ધંધો કરવો, કે નોકરી કરવી એ કંઈ શાસ્ત્ર બહારની વાત નથી. પરન્તુ તેમ કરવામાં નીતિને માર્ગે ચાલવું. વ્યાપાર ધંધામાં અતિશે લોભ રાખવો નહિ. કોઈનું બુરૂં કરવું નહિ. સર્વે પ્રાણીઓ પર દયા રાખીને તેઓનાં સુખદુઃખ આપણી પેઠે જાણવાં. આપણને ખોટ જતાં પણ, પારકાનું ભલું થતું હોય એમ કરવું. ટુંકામાં ષડ્રિપુઓનું જોર આપણા પર ફાવવા દેવું નહિ. એનું નામ ધર્મની વહારે ધાવું છે. સારો દિવસ અને રાત ઇશ્વિરપરાયણ બુદ્ધિ રાખવી એ ધર્મની વહારે ધાવા જેવું છે. કંઈ નહિતો સવાર સાંઝ બે વાર, તેની સેવા પૂજા કે દર્શન કરવાં, સ્તુતિ પાઠો વાંચવા, અને મનને સ્થિર કરવું એ ધર્મની વહારે ધાવું છે. વળી આપણું મન ઘણા ઘણા જન્મોનાં કર્મોને લીધે મલિન બની ગયલું છે. તેને સારે માર્ગે દોરવતાં બહુ શ્રમ પડે છે, પણ કુમાર્ગે ઝટ લાગી જાયછે; માટે એ મનની કુટેવ દૂર કરવાને સારૂ, સારા સારા વેદાન્તના વિષયોના ગ્રંથો વાંચવા, તેનો અભ્યાસ કરવો ને તેમાં આપેલો ઉપદેશ મનમાં બરાબર ઠસાવી રાખવો કે જેથી કરીને કુમાર્ગે જવાની મનની સહજ ચંચળતા નરમ પડે, એ ધર્મની વહારે ધાવા જેવું છે. ધર્મની વહારે ધાવામાં તમે પોતાને ભુલીજજો. બીજાનું ભલું થતું હોય તો તમને નુકસાન કે દુઃખ થશે તેની દરકાર રાખશો મા. એમ કરતાં તમે સંકટમાં આવી પડવાના નથી. શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરુમહારાજ તમારૂં રક્ષણ કરશેજ કરશે એમ તમે પાકે પાયે જાણજો. વળી તમે એમ ભુલાવો ખાશો નહિ કે તમારી પરીક્ષા કરવાને માટે મ્હોટી મ્હોટી માયાઓ તમારી સન્મુખ ખડી કરી દેવામાં આવશે અને તમને ભુલાવવાને, ફસાવવાને અને લલચાવવાને, જાત જાતનાં કૌતુકો દેખાડવામાં આવશે. ના, ના, એમાનું કશું કરવામાં આવશે નહિ. તમારો

નિત્યનો વ્યાપાર જેમ ચાલે છે તેમ સરળ રીતે ચાલ્યા કરશે; જાણે કે આ સિદ્ધિઓની વાત છેજ નહિ એવી રીતે ચાલ્યા કરશે. તથાપિ દિવસ રાતમાં માણસ ઘણાં ઘણાં કર્મો કરેછે—અગણિત વિચારો અને મનસુબા તેના મનમાં ઉઠેછે—તે સર્વમાં તમારી બુદ્ધિ ધર્મની વહારે ધાય એવી બનાવજો; અથવા હાલમાં એવી બનાવવાને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશો તો મોડી વહેલી—ધીમે ધીમે પણ—તમારી બુદ્ધિ ધર્મપરાયણ થશે; એટલે તમારાં મન વાણી અને કર્મો આપોઆપ ધર્મની વહારે ધાશે; ને ત્યારે તમે ખચીત જાણજો કે એ સિદ્ધિઓ તમને મળી ચુકેલી છે." એટલું બોલી આનંદગિરિએ તેઓને કહ્યું કે આ વિષય સંબંધે તમારે મારી પાસે ખુલાસો જોઈતો હોય તો પુછી લ્યો? કારણ કે હવે હું ઝાઝા દિવસ મુંબઈમાં રહેનાર નથી. મારે ધવલગિરિ જવું છે. પણ હજી હું પાંચ સાત દિવસ વાલકેશ્વરમાં રહીશ. વનમાલીદાસ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—

"વનમાલીદાસ, તારે આજે અહો ભાગ્ય માનવું જોઇએ કે જોકે તું એ સિદ્ધિઓનો ભાગી નથી છતાં આ ચારે જણે જે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે તેં પણ જોયું અને સાંભળ્યું છે. મારા મનથી તો તારે એમજ માનવું જોઇએ કે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં તને દર્શન થયાં તે કંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ નથી. આ બીજાઓને તો બે વર્ષની કસોટીમાં પાર ઉતરવાનું છે પણ તને તો વગર કસોટીએ એમનાં દર્શનની ઉત્તમ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઇ છે."

"મહારાજ"—વનમાલીદાસે પુછ્યું—"આપે ધવલગિરિમાં અમને જે જે બતાવ્યું તેજ પ્રમાણે ત્યાં બધું છે કે? અને અમે પાંચે જણે એક સરખુંજ જોયું છે કે?"

"બચ્ચા, મેં કંઇ ખોટો દેખાવ તમારી સન્મુખ ખડો કર્યો નહોતો. સાક્ષાત્ ધવલગિરિ જેવી રીતે છે તેવીજ રીતે તમારી દૃષ્ટિગોચર થયો હતો. તમે પાંચે જણે એક સરખુંજ જોયું અને સાંભળ્યું છે. તમારા લોકનો યોગ વિષે અભ્યાસ કે વિચાર નથી એટલે તમને એ સર્વ ખોટું વા સ્વપ્ન જેવું જણાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. યોગને પ્રતાપે દૂરની વસ્તુ સમીપમાં આવે છે અને દૂર બોલાયલું આપણે શ્રવણે પડે છે. આ પણ યોગની પરમ સિદ્ધિ સમજજો કે તમને બધાને એકી વખતે એક સરખું હું બતાવી શક્યો છું અને તેમાં મારે તમને જે કંઇ કહેવાનું હતું તે પણ હું કહી ચુક્યો છું. મારૂં સૂક્ષ્મ શરીર ધવલગિરિમાં તમારી સાથેજ હતું. મારે તમને જે જે કહેવાનું

હતું તે તે શરીર વડેજ મે તમને કહ્યું હતું. તમે જે આજે જોયું તેને યોગ-દર્શન કહે છે, સ્વપ્ન નહિ."

"પણ મહારાજ"—વનમાલીદાસે પુછ્યું—"જેવી રીતે અમે તમને હમણાંજ જોઇએ છીએ તેવીજ રીતે તમને ધવલગિરિમાં જોયા હતા."

"બચ્ચા, મને જો તમે તેવી રીતે જોત નહિ તો પછી મને ઓળખતજ કેમ કે આ આનંદગિરિ છે, માટે મારા સૂક્ષ્મ શરીરે સ્થૂલના જેવું રૂપ ધાર્યું હતું."

"મહારાજ"—વનમાલીદાસે વળી પુછ્યું—"આ બધો ખેલ માત્ર બે કે ત્રણ મીનીટમાં બની ગયો છે. અમે જે જોયું તેમાં તો ચોખ્ખા ત્રણ દિવસ અને રાત ચાલી ગઈ ત્યારે એ બે મીનીટમાં એમ કેમ બન્યું?"

"એ પણ યોગનો પ્રભાવજ છે"—આનંદગિરિએ હસીને કહ્યું—"સ્વપ્નની અંદર વર્ષોનાં વર્ષો વહી જાય છે, પણ જાગીને જોઇએ તો માત્ર સ્વલ્પ કાળ ગયો એમ ખાતરી થાય છે, તે પ્રમાણે વિચારી લેવું."

"ત્યારે તો મહારાજ એમજ કહોની કે અમે જે જોયું તે સ્વપ્ન હતું."

"હા બચ્ચા, તમે એને સ્વપ્ન જેવું ગણશો તો કંઇ ખોટું નથી કારણ કે તમારી બુદ્ધિ બીજી રીતે આ યોગદર્શનને સમજી શકશે નહિ. પરન્તુ સ્વપ્નમાં અને આ દર્શનમાં એટલો ફેર છે કે સ્વપ્નના વિષયો અને વસ્તુઓ કેવળ મનઃકલ્પિત હોય છે. વંધ્યાના પુત્ર પેઠે ત્રણે કાળમાં છેજ નહિ. પણ તમે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે કંઇ ખોટું નહોતું. જાગૃત અવસ્થામાં જે સંસાર તમને સ્ફુરી આવે છે અને તે જેટલો સાચો છે તે પ્રમાણે ધવલગિરિમાં તમે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે સાચું છે. એટલોજ દર્શનમાં અને સ્વપ્નમાં ફેર છે. માટે એને હું યોગદર્શન કહું છું. એની તમને વધારે ખાતરી તો હું શું આપું, પણ યોગદર્શનમાં તમે જે આનંદગિરિ જોયો તેજ આનંદગિરિ તમને જાગૃત અવસ્થામાં કહેછે કે તમે સાચું જોયું અને સાંભળ્યું છે. તમે કહો તો વળી તમારી વધારે ખાતરી કરવા તમે જે જે જોયું અને સાંભળ્યું તે હું તમને કહી જાઉં. પાંચે સિદ્ધિઓ બતાવતાં મે તમને ઉપદેશ કીધો હતો કે સિદ્ધિઓનો દુરુપયોગ કરવાનો નથી."

"ના—મહારાજ, તે તો અમે બધા એમજ માનીએ છીએ કે આપ કહો છો તે ખરૂંજ છે, અને તેમજ હોવું જોઇએ.

"મહારાજ,"—કેશવલાલે પુછ્યું—"અમને ફરીને એ ધવલગિરિનાં અને શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં દર્શન થશે."

"તે તો હું કહી શકતો નથી; થાએ ખરાં ને નહિએ થાય, એ વાત તમારી પોતાની અને ગુરુમહારાજની ઇચ્છાને આધીન છે."

"ત્યારે મહારાજ,"—કેશવલાલે ફરી પુછયું—"બે વર્ષની આખેરીએ અમારામાંથી કોઇને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશેજ કેની? અને તેને એ સિદ્ધિઓ કેવી રીતે મળશે?"

"કેવી રીતે મળશે એટલે શું? જુવોની, મારી યોગદૃષ્ટિ વડે ખાસ કરીને મેં જોયું નથી કે એ સિદ્ધિઓ કેવી રીતે મળશે. કોને મળશે તે પણ જાણી જોઇને મેં જોયું નથી કારણ કે એમ કરૂં તો, તમારામાંથી જેને એ પ્રાપ્ત થવાની હોય તેની તરફ મારૂં ચિત્ત, ઇચ્છું નહિ ઇચ્છું તોએ, પ્રસંન રહે ને તમારા મનમાં આશંકા આવે કે મહારાજ પક્ષપાત કરે છે; તોપણ હું એટલું કહું છું કે શ્રીમહારાજ, કાંતો તમને ત્યાં બોલાવીને સિદ્ધિ આપશે કે કાંતો મારા-દ્વારા તમને અહીં મોકલી દેશે."

"એ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ અમારામાં કેવી રીતે આવશે? તમે અમને યોગદર્શનમાં એવી સમજણ આપી હતી કે સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ, તે સિદ્ધઓનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે; તો એ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિ અમા-રામાં કેવી રીતે આવશે?"

"બચ્ચા"—આનંદગિરિએ પ્રસન્ન થઇને જવાબ આપ્યો—"તારો પ્રશ્ન યોગની અંદર તારી બુદ્ધિનો પ્રવેશ થયલો થોડો ઘણો સૂચવેછે. પણ તેનો જવાબ બહુ સહેલો છે. તમને યાદ છે કે યોગદર્શનમાં મેં તમને કહ્યું હતું કે ધન અને સિદ્ધિમાં ઝાઝો ફેર નથી. માત્ર શક્તિની પ્રાબલ્યતામાં ફેર છે; એટલે કે જે શક્તિ ધનમાં રહેલી છે તેજ શક્તિ સિદ્ધિમાં રહેલી છે. જેમ એક રૂપીઓ અને એક સોનાની મહોર, બંને ધન છે; પણ સોનાની મહોરની કીંમત રૂપીઆ કરતાં વીસ પચ્ચીસ ગણી વધારે છે. તેવીજ રીતે એ સિદ્ધિઓ ધન કરતાં વધારે શક્તિવાળી છે. હવે ત્યારે તારો પ્રશ્ન એવો છે કે એ સિદ્ધિ-ઓમાં રહેલી શક્તિ તમારામાં કેવી રીતે આવશે, તો તેનો જવાબ એમ છે કે તમારી પાસે સો રૂપીઆ હોય તો તમારામાં કેવી શક્તિ આવેછે તે તમે જાણો છો?" બધા મહારાજના સામું જોઈ રહ્યા પણ કોઇ બોલ્યું નહિ, એ-ટલે આનંદગિરિ તેનો ઉત્તર આપતા બોલ્યો—"કેમ વારૂ, એમાં તમે એટલા બધા શાના વિચારમાં પડી ગયા? સો રૂપીઆ હોય તો તમે અમુક અમુક કામ કરી શકો, જેમ કે આટલા મણ દાણો લઈ શકો—આટલો દાગીનો કરાવી શકો—આટલા બ્રાહ્મણો જમાડવા ધારો તો જમાડી શકો—આટલા

ભોગ ભોગવવા કે શોખો પૂરા પાડવા હોય તો પાડી શકો—એ વગેરે સો રૂપીઆ સુધી જે જે કામ થાય, તે તે કામ તમે ધારો તો કરી શકો; કારણ કે એ બધી શક્તિઓ સો રૂપીઆમાં રહેલી છે અને સો રૂપીઆ તમારા છે—તમે તેનો ધણી છો—એટલે તેમાં રહેલી શક્તિઓ પણ તમારામાં આવી જાય છે. તેવીજ રીતે સિદ્ધિઓ માટે જાણવું. તેમાં રહેલી શક્તિઓનો તમે યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકશો. તે શક્તિઓનો પ્રતાપ તમારામાં આવશે. અર્થાત્ સિદ્ધિઓમાં રહેલી શક્તિઓને વાપરવાનું સામર્થ્ય તમારામાં આવશે એટલે એ સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ તમારામાં આવી જાણવી."

"એનો મહારાજ—" કેશવલાલે ફરી પુછ્યું—"કેવો પ્રતાપ છે ને દરેકમાં કેવી કેવી શક્તિઓ છે તે અમને સમજાવશો?"

"તે તો જ્યારે તમને સિદ્ધિઓ મળશે ત્યારે સમજાવવામાં આવશે. હાલમાં તો દરેકમાં અદ્ભૂત શક્તિ રહેલી છે એટલું જાણવું બસ છે."

"કેમ ત્યારે"—નિર્મલદાસ હસીને કેશવલાલની ટકોર કરતો બોલ્યો—"આ બધી સિદ્ધિઓ શું તમારેજ લઈ જવી છે કે આવા એક પછી એક અટપટા અને નહિ સમજાય એવા સવાલો કહાડ્યાજ કરો છો. ભલા માણસ, સિદ્ધિઓ આવશે ત્યારે એ તો એની મેળેજ આપણી આંખો ઉઘાડતું આવશે. કેમ મહારાજ એમજ કેની?"

"હા બચ્ચા, એમજ છે."

"સારૂં ત્યારે મહારાજ, આ બધા એક પછી એક આપને સવાલો પુછે છે તો મારે પણ તમને એ ત્રણ સવાલો પુછવા રહે છે તેનો જવાબ આપશો-કેની?" સંન્યાસીએ હા કહી એટલે નિર્મલદાસ બોલ્યો—"એકતો મહારાજ એ કે અમારે બે વર્ષસુધી શું શું કરવું ને શું શું તજવું તે ખુલાસો કરીને કહો."

આનંદગિરિ ખડખડ હસી પડ્યો ને કહ્યું—"ભાઈ, તારૂં દીલ બહુ નીખાલસ જણાય છે. તને શું સિદ્ધિઓ પામવાની પરવા નથીં કે આવી રીતે બે દરકારીથી પ્રશ્ન પુછે છે?"

"નારે મહારાજ,"—નિર્મલદાસે કહ્યું—"પરવા તો બહુએ છે; પણ આપ જાણોછો—આવી આવી પર્વત જેવી મોટી સિદ્ધિઓ છે તે કંઈ લાડવો ખાવાનું કામ છે કે એકદમ મળી જશે, માટેજ હું તમને પુછું છું કે અમારે શું શું કરવું ને શું શું તજવું?"

"તમારે કંઇ નવું કરવાનું કે તજવાનું નથી. જેમ તમે કરો છો તેમ કરજો. જે તમે તજો છો તે તજજો. મેં તમને પ્રથમ કહ્યું છે કે તમારો

સંસાર આ સિદ્ધિઓ જોવા પહેલાં જેવી રીતે સીધો અને સરળ ચાલ્યો જાય છે તેવીજ રીતે હવે પછી પણ ચાલશે."

"ત્યારે શું અમારે પ્રાપ્તિ માટે કંઈજ કરવાનું નથી?"

"એક લેખે નથી એમ કહું તો ચાલે—એટલે કે તમારે નવાં કર્મો, કે આચરણો આદરવાનાં રહેતાં નથી. પણ તમારે તમારાં નિત્યનાં કામોમાં, ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં ધર્મની વહારે ધાવાનું છે; એમાં અર્થાત્ એમ પણ આવી જાય છે કે અધર્મને પુઠ આપવી. હવે એ ધર્મની વહારે ધાવામાં તમે ફાવો તે સારૂ, તમે તમારાં મન અને વાણીને પણ ધર્મની વહારેજ રાખજો; કારણ કે મન અને વાણીમાં કર્મો સૂક્ષ્મ રીતે રહેલાં છે; એટલે, કર્મ એક જાતનાં અને મન અને વાણી જુદી જાતનાં, એ નહિ બની શકે એવું છે. સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ સારૂ ધર્મની વહારે ધાવાનો નિયમ રાખવાનું મુખ્ય કારણ એ કે તમે તમારી બુદ્ધિને ધર્મપરાયણ કરતાં શીખો. જેની બુદ્ધિ ધર્મપરાયણ છે તેને ચારે પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે; તો આતો સિદ્ધિરૂપી એક પુરૂષાર્થ પામવો એમાં શું મ્હોટી વાત છે. જેની બુદ્ધિ ધર્મપરાયણ છે તેનાં મન વાણી અને કર્મ પણ ધર્મપરાયણ થાય છે—અર્થાત્ ધર્મની વહારે ધાય છે."

"મહારાજ આ તો તમે બહુ કપરી વાત કહાડી"—નિર્મલદાસ બોલ્યો—"હું તો સમજ્યો કે આપ અમુક અમુક કામ કરવાં કે નહિ કરવાં એમ ચોગઠા પાડીને સમજાવી દેશો, પણ આ તો બધું માટલીમાં ગોળ ભાંગવા જેવું થાય છે. શું કરવું ને શું નહિ કરવું તે અમને માલમ નહિ પડે તો પછી અમારે ચાલવું કેમ?"

"બચ્ચા, વિષય કપરો છે ખરો, પણ હું તને સહેલમાં સમજાવી દઉં છું કે જેથી તને સુખ દુઃખ થાય તેથી બીજાને પણ તેવુંજ સુખ દુઃખ થાય છે એવી બુદ્ધિ રાખવી એ ધર્મપરાયણ બુદ્ધિ છે. તે ઉપરથી તદનુસાર આચરણ રાખવું એનું નામ ધર્મની વહારે ધાવું છે.

"ઠીક ઠીક, હવે હું સમજ્યો"—નિર્મલદાસે જવાબ આપ્યો—"આપે હમણાં જે વાત કહી તે હવે મારી અક્કલ બહાર જતી નથી. આપણે સુખ થાય છે તેવી રીતે બીજાને પણ સુખ થશે. એમ સમજી તેવાં કામો કરવાં; અને તેથી ઉલટી રીતે આપણે દુઃખ થાય તેવી રીતે બીજાને પણ દુઃખ થશે એમ વિચારી તેવાં કામોથી દૂર રહેવું એનુંજ નામ ધર્મની વહારે ધાવું છે કેમ?"

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સબ સબકી સમાલીઓ.

ઇતિનો દે કીરતાર—શીર નહિ માંગનો.

ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષય વધારે ચરચાવા લાગ્યો. શ્રીઆનંદગિરિએ આજ્ઞા કીધી ને એક પછી એક, પોતાની જેમ બુદ્ધિ પહોંચી અને શંકા ઉત્પન્ન થઈ તેને અનુસાર પ્રશ્નો પુછવા લાગ્યા. ધર્મની વહારે ધાશો તો પામશો એ વિષે આનંદગિરિએ પોતાથી બનતો ખુલાસો પ્રથમથીજ આપ્યો હતો. યોગદર્શન વેળાએ પણ સિદ્ધિઓનો દુરુપયોગ ન કરવો તેને ઉદ્દેશીને એણે વિસ્તારથી વિવેચન કીધું હતું. યોગદર્શનને અંતે પણ—ધર્મની વહારે ધાવું તે શું અને કેમ બને—બનાવવું કેમ સહેલ પડે—તે વિષે લંબાણથી કેટલીક સમજુતી એણે આપી હતી; તોપણ તેઓની બુદ્ધિને અનુસાર મહારાજના કહેવાના ભાવાર્થનું સ્વરૂપ તેઓના મનમાં ખડું થયું. જેવું આદર્શ હોય તેવું દર્શન થાય. જો આરસો છેક મેલો હોય તો જોનારનો ચહેરો તેમાં બરોબર પડતો નથી; તેજ આદર્શ જો સ્વચ્છ હોય તો દ્રષ્ટાને તેની સન્મુખ ખડો કરી દે છે. એમાં જોનારનો કંઈ દોષ નથી, પણ આદર્શની ગ્રહણ કરવાની શક્તિમાં તારતમ્ય છે. તેવીજ રીતે મહારાજે કહેલા વિષયનું ગ્રહણ સર્વેની બુદ્ધિની ગ્રાહ્યશક્તિને અવલંબીને થયું.

સોનાની મહોરો—તેના કરતાં અગણિત કીંમતવાળું ઝવેરાત—તેના કરતાંએ અગણિત મૂલ્યવાન મણિઓ—અને તે પાંચે પણ ઉત્તરોત્તર વધારે મૂલ્યવાન્—એ સર્વેથી બધાની બુદ્ધિ ઝાંખ મારી ગઈ. કેટલાક તો આજે જે અવનવા દેખાવો જોયા હતા તેની વાત છેક ભુલી ગયા. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજનાં અલૌકિક દર્શનની વાત તો તેઓના મનમાં એક કોરે ક્યાંએ ખસી ગઈ, અને સિદ્ધિઓને ને સિદ્ધિઓનેજ પોતાની નજર આગળ દર્શન પૂરૂં થયા પછી તેઓએ જોયા કીધી. વળી ધર્મની વહારે ધાવાનું કેમ બનશે તે તેઓ બરોબર સમજી શક્યા નહિ. વનમાલીદાસના પ્રશ્નો તે સંબંધે નહોતા. પણ નિર્મલદાસના પ્રશ્નો તે સમજવામાં બધાને કેટલી મુસ્કેલી લાગતી હતી તે સૂચવતા હતા. એણે કેશવલાલને રોકીને પોતાને તે સમજવામાં જે દુર્ગમ લાગ્યું, તેનો સવાલ કહાડ્યો. મહારાજના ઉત્તરથી કંઈ સ્પષ્ટીકરણ થયું ખરૂં. હજી

એને બીજું પુછવાનું બાકી રહેતું હતું એટલામાં દુલારામે વાતનું સુકાન એક-દમ ફેરવી નાંખ્યું.

દુલારામ બધું એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યા કરતો હતો. બધા કરતાં સિદ્ધિ-એોને અને સોનાના ઢગલાને અને ઝવેરાતને જોઇને, એની બુદ્ધિ છેક જડ જેવી થઇ ગઈ હતી. સરવે વાત ભુલી જઇને એ તો સોનાને અને સોનાની મ્હોરને પોતાની સન્મુખ જોવા લાગ્યો. યોગદર્શન થઈ રહ્યું, ને મહારાજે સર્વેને પ્રશ્નો પુછવાની રજા આપી, તથાપિ એનું મન તો ઝવેરાત અને સવાલક્ષ મહોરોમાં ખુંચી રહ્યું; તેથી બધું ધ્યાન દઇને સાંભળવા છતાં, એના મનમાં બુદ્ધિનાં કિરણો જુદીજ તરેહથી પ્રકાશવા લાગ્યાં. બીજા બધા ચમત્કારની વાતતો એના મનથી કુચ–બીસાત–નહિ જેવી થઇ પડી. શ્રીવિદ્યાનંદ મહા-રાજનાં દર્શન–ત્યાંના અદ્ભૂત દેખાવો બધા બાજુએ રહ્યા ને એ વિચાર કરવા લાગ્યો —

“ મારા બાપ ! સવાલાખ મહોર ! ! ! કેવડો મહોટો ઢગલો ! ઘણા લોકો લખેસરી હોયે છે પણ એક લાખ રૂપીઆનો ઢગલો એક જગોએ અને એક વખતે જોવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થતા નથી. આંકડા મુકવા અને લાખે લેખાં ગણવાં એતો નહાનું બાળકે કરી શકે. એક લાખ રૂપીઆની વાત તો એક બાજુએ રહી ને આતો સોનાની એક લાખ ને પચ્ચીસ હજાર મહોરનો પર્વત જેવડો ઢગલો મારી નજરોનજર મેં જોયો! મહોરો પણ કેવી ચકચકતી–જાણે ટંકશાળમાંથી તરત ને તરત બહાર કહાડેલી હોયની! કેવી ખુબીની વાત, કે એ મહોરોને લીધે, ને એ ઝવેરાત અને પેલા મણિઓને લીધે, મહારાજ-ના ઓરડામાં બીજી રીતે અજવાળું આવવાનો લાગ નહોતો છતાં–જાણે ત્યાં સુરજ ઉગ્યો હોયની, એવી ઝાક ઝમાલ થઈ રહી હતી. બાપરે, મારી નજર તો મેં જ્યારથી કૌતુક જોયું છે ત્યારથી ત્યાંથી ખસતીજ નથી! બધાની કીંમત રૂપીઆમાં તો અંકાયજ નહિ! માણમાણ આંકીએ પણ મનમાં તો ઉતરેજ નહિ! કરોડ, દશ કરોડ હોય તો કંઇએ સમજીએ ખરા; પણ આતો ખર્વ, નિખર્વ, શંકુ અને પદ્મનીએ પેલી પાર જાયછે! અને કરોડો ને કરોડોએ ગુણીએ તોએ કંઈ થાકો લાગે એમ નથી ત્યાં શું કરવું ? જો એનો લાખમો ભાગ–રે એક કરોડમો ભાગ–મારા જેવાને મળે તો બેડો પાર સમજવો ! ! કોઈ વાતની મણા રહેજ નહિ! આકાશ ફાટે ને પૃથ્વી ભાર ન ઝીલે એટલું બધું ધન ત્રણ છાબોમાં ગોઠવી દીધું હતું ! પણ રહો! સવાલક્ષ મહોરોની શું કીંમત થાય વારૂ ? મહોરો વજનમાં ભારે હોય

એમ લાગતી હતી. દરેક ઓછામાં ઓછી અક્કેક તોલો હશે. હાલમાં સોના-ની પીઠ ચહડતી છે એટલે દરેકની કીંમત પચ્ચીસ રૂપીઆતો ઓછામાં ઓછી હોવી જોઇએ. મહારાજે અમને મ્હોરો હાથમાં આપીને બતાવી હોત તો કેવું સારૂં થાત! પણ ત્યાં તો સોનાના દેવ અને હીરાની આંખો જેવું હતું. ઝવેરાત અને એ મણિઓ આગળ તો એ સોનાનો ઢગલો કશી ગણુતીમાંજ નહોતો; પણ એવો ન ગણુતીનો ઢગલો ખાસ્સો પાંતરીસ લાખ કે તેથી વધારે કીંમતનો હતો! નાંખી દેતાં છ ટકાનું વ્યાજ ગણીએ તો એ પાંતરીસ લાખના દર વર્ષે બે લાખ, અઢી લાખતો વ્યાજના થવા જા-ય. ગમે તેવો ઉડાઉ આંખ મીચીને પૈસો ઉરાડે, તોએ ખુટાડયું ખુટે નહિ. એ તો એક છાબની વાત થઈ. બીજી બે છાબોની વાત કરવી તો મુનાસબ નથી. બોર બોર જેવડાં તો મોતી હતાં. એમાં હીરા, મોતી કે માણેકો, શું સારૂં, તે તો હજી પણ કંઈ કહેવાતું નથી. હું તો વિચાર કરૂં છું અને હજી પણ મારી આંખે ઝાંપ વળી જાય છે! ખાસ્સા મઝેના બબ્બે ખોબા ભ-રાય એવો અક્કેક ઢગલો હતો. પેલા મણિઓએ તો હદ વાળી નાંખી હોં! રતન તે રતન! આપણે તો કોઈને સાધારણ રીતે કહીએ છઈએ કે તું રતન જેવો છે, પણ મેં આજેજ જાણ્યું કે રતનની બરોબરી કરનાર આ દુનીઆમાં કોઈ પદાર્થજ નથી. એની એકેની કીંમતજ નથી. આડો આંક વળી જાય છે!"

"મહારાજ કહેછે કે તમે એક નિયમ પ્રમાણે ચાલશો તો એ સિદ્ધિ-ઓ તમારી દાસી છે. પેલી સવાલક્ષ સોનાની મ્હોરો અને ઝવેરાતની છાબ તો વટાવમાંજ મળશે. તેનો તો આ મહાત્મા કંઈ હીસાબજ ગણુતા નથી. પણ હું તો મહારાજને બે હાથ જોડીને કહું છું કે મહારાજ મને એ સિદ્ધિઓ જોઈતી નથી. એ મ્હોરોજ આપો, અથવા એક મુઠ્ઠી ભરીને પેલું ઝવેરાત, હીરા મોતી કે માણેક ગમે તે આપોની, કે બસ! પછી જુવો, અમારા કર-તાં દુનીઆંમાં કોણ સરસાઈ કરેછે? સાધુદાસે બધી સેવા કીધી ત્યારે વળી આટલું શું કામ બાકી રાખ્યું કે અમારે એક નિયમ પ્રમાણે ચાલીને, બે વર્ષ સુધી એક કસોટીમાં પૂરેપૂરા પાર ઉતરવું જોઈએ. પેલો કેશવલાલ તો ગાંડો થયો છે ગાંડો! જાણતો નથી, કરતો નથી ને પેલી સિદ્ધિઓની શક્તિ કેવી રીતે આવશે તેનો ખુલાસો મહારાજને પુછે છે. જાણે કે સિદ્ધિઓ એ-નેજ મળવાની હોયની! આ નિર્મલદાસ મહારાજને પુછે છે કે અમારે શું શું

કરવું ને શું શું તજવું? એને શું સિદ્ધિની આશા છે? પણ ભાઇઓ, તમે બધા ગાંડા થયાછો. ધર્મની વહારે ધાશો તો પામશો ખરા એમ મહારાજ કહેછે, અને સમજાવે છે કે પારકાનાં સુખે સુખ માનવું, ને દુઃખે દુઃખ માનવું. મને તો એમ લાગેછે કે એ બધી કંઈ હાંસી ખેલની વાત નથી. આપણાથી તે વળી ધર્મની વહારે ધવાય? જો ધર્મની વહારે ધાવું સહેલ હોત તો મહારાજ એવી સરત કરતજ નહિ—કોઈ બીજીજ ભારે સરત મુકત. આતો જે સહેલ દેખાય છે તે તો ઉપર ઉપરથી જોવામાંજ. માટે એ કસોટીમાં સો ટચના નીવડીએ, ને એ સિદ્ધિઓ મળે, એ આશા ભાઈ દુલારામ, તું ખોટી જાણજે હોં! બીજા ભેળો તું પણ ભુલાવો રખે ખાતો હોં કે!"

"પણ હાસ,મને એક યુક્તિ સુઝી છે. ઈશ્વિર કરશે તો જોઈ લ્યો મઝા! સરત જોઇએ તેવી ભારે હોયની, પણ આપણા બધાનું કામ થઈ જાય!" એમ વિચાર કરી મહારાજની આગળ બે હાથ જોડતો એ બોલ્યો—

"મહારાજ, આ સર્વે આપને જે લાગે છે તે પુછે છે ત્યારે મને પણ થોડું પુછવાનું રહે છે." આનંદગિરિએ રજા આપી ને દુલારામે કહ્યું—

"અમારા ચારમાંથી કોઇને પણ એ સિદ્ધિઓ મળશે ખરી કેની?"

"બચ્ચા, મળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે ત્યારેજ હું તમારી પાસે આવ્યો કેની? બાકી જેમ પોણોસો, સો વર્ષ સિદ્ધિ આપવાની કબુલાતમાં નીકળી ગયાં તેમ બીજાં તેટલાં કે વધારે વર્ષ નીકળત તો તમે શું અમારો હાથ ઝાલવાને આવત? માટે એ વર્ષ સુધીમાં ધર્મની વહારે ધાવાની કસોટીમાં જે પાર ઉતરશે તેને એ સિદ્ધિઓ અવશ્ય મળશે."

"પણ સ્વામીજી"—દુલારામે ફરી પુછ્યું—"કોઈ કસોટીમાં પાર ન ઉતર્યો તો—"

"બચ્ચા, એવો સંભવજ નથી. તમારા ચારમાંથી કોઇ ને કોઈ ભાગ્યશાળી નીવડશેજ નીવડશે. કોઇ ને કોઈ પૂર્વજન્મનો યોગી બચ્ચો હશેજ હશે; જો તેમ નહિ હોત તો મારૂં અહીં આવવાનુંજ થાત નહિ."

"ઠીક મહારાજ, હું પણ એમજ ધારતો હતો"—દુલારામે કહ્યું—"પણ વધારે ખાતરી કરવાને મેં આપને પુછી લીધું; કારણ કે ચેતતો નર સદા સુખી રહે છે. આ તો મહાસિદ્ધિઓની ને અઢળક ધનની વાત છે માટે અગમબુદ્ધિ વાપરી પાણી પહેલાં પાળ બાંધી રાખવી જોઇએ કે પાછળથી કોઈ વાતે પસ્તાવો રહે નહિ, ને બધું ફારજ સરે. હશે તે.

અમારા ચારમાંથી એકને એ સિદ્ધિ મળશે એ વાત નક્કી છે; અને મહારાજ તમે કહ્યું હતું કે અમારે ઝાઝો લોભ રાખવો નહિ–લાલચુ થવું નહિ–માટે અમે લોભ ન રાખતાં, લાલચને પરહરી, માહોમાંહે એવી કબુલાત કરીએ કે ચારેમાંથી જેને એ સિદ્ધિઓ મળે તે, એ મણિઓ પોતાને પસંદ પડતા પોતાની પાસે રાખે, અને બાકીના ત્રણ મણિઓ સિદ્ધિ સાથે બીજા ત્રણ જણા અમુક ધોરણે વેચી લે. જે જર ઝવેરાત અને સવાલાખ મહોરો રહી તેના સરખા ચાર ભાગ કરવા, અથવા પાંચ ભાગ કરવા. કસોટીમાં પાર ઉતરનાર બે ભાગ પોતે રાખે, ને બાકીના ત્રણ ભાગ ત્રણેને આપે તો કેમ? એમાં બધાનું કામ થશે. વળી લોભ ને લાલચ પરહરી ગણાશે. એ સિદ્ધિઓ અને ઝવેરાત અને મહોરો એટલી બધી તો કીંમતી છે કે અમે બધા સિદ્ધિવાળા થઇશું. એમાં બધાને લાભ અને કોઇને ટોટોજ નહિ! એક જણની પાસે દશ લાખ રૂપીઆ હોય તેના કરતાં દશ જણની પાસે લાખ લાખ રૂપીઆ હોય, તો તે વધારે સારૂં કેની? કે દશે જણ લખેસરી ગણાય. વળી અમે સરત્રે સાધુદાસની પ્રજા છઇએ. માટે એવી સરત અમો ચારે વચ્ચે તમે કરાવી આપશો. તો લાવો હમણાં આપણે કાગળ, ખડીઓ ને કલમ લાવીએ અને તમારી સમક્ષ કપરા સોગન ખાઇએ કે સિદ્ધિઓ, અને જર ઝવેરાત, અને મહોરો જોઇએ તેને મળે, પણ ઉપર પ્રમાણે ભાગ પાડવા—કેમ મહારાજ શું કહો છો?"

નવલશાનું મન દુલારામની આ યુક્તિ જોઇને બહુ પ્રસન્ન થયું. એકદમ પૂર હરખમાં એ બોલી ઉઠયો—"કબુલ છે, કબુલ છે, જાઓ, મારે એ કબુલ છે. જો પાવડીની સિદ્ધિ મને આપો તો તમે આ કે બીજી સરતો કરો તે પર મારી સહી હું ખુશીથી આપીશ."

આનંદગિરિએ દુલારામનું બોલવું મુંગા મુંગા સાંભળ્યા કીધું. દુલારામની બુદ્ધિ કેવળ લોભી અને લાલચુ હતી એમ વિચાર આવતાં એનો આત્મા કંઈક કચવાયો તથાપિ મનનો વિચાર મનમાંજ રાખી મુકયો. લોભ અને લાલચથી માણસની બુદ્ધિ કેવી બગડી જાય છે, એમ વિચાર આવતાં, આનંદગિરિ મનમાં હસીને કહેવા લાગ્યો—"આ વાણીઓ જબરો પહોંચેલો છે! કેવી અગમબુદ્ધિ વાપરે છે ને બધી વાત કેવી યુક્તિ પુરઃસર આગળ પાડે છે! કેવી ખુબીથી મને એ સમજાવવા માગે છે કે લોભ અને લાલચ ન રાખવાને માટે મારો ઉપદેશ છે માટે એ સિદ્ધિઓને ચારે જણે વેંચી લેવી; તોપણ

ઉઘાડું છે કે કેવળ લોભ અને લાલચનો માર્યો આ વાણીઓ એ પ્રમાણે કહે છે. જો એના મનમાં નક્કી હોય કે, એ સિદ્ધિઓ એનેજ મળશે ને આવી વાત કરે તો તો એક લેખે ગણાય. પણ એ સારી રીતે સમજે છે કે એ સિદ્ધિઓમાંની એક, અથવા ધનનો ને ઝવેરાતનો એક ભાગ એને મળે તો એ ધનાઢ્ય ગણાય; તેથી એનું મન એની પાસે આવી વાત કરાવે છે. અસ્તુ, મારે તો એણે પુછ્યું તેનો જવાબ આપવો જોઇએ."

"ભાઇ, તમે થેલીના ડાહ્યા અગમ બુદ્ધિવાળા ગણાઓ છો તે યથાર્થ છે. કોઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રીને તમારા જેવી બુદ્ધિ કે યુક્તિ એકાએક સુઝેજ નહિ. તમે માહોમાંહે એ પ્રમાણે સમજુતી કરો, વા તે વિષે કોલ આપો, કે લેખ કરો તે તમારી પોતાની ખુશીની વાત છે. મારે તેની જોડે કંઇ લેવા દેવા નથી. શ્રીગુરૂમહારાજ તો કસોટીમાં જે પૂરો ઉતરશે તેને એ સિદ્ધિઓ આપશે. તેને મેળવનાર જોઇએ તો એકલો વાપરે કે જોઇએ તો બીજાને આપી દે, તે તેની ખુશીની વાત છે."

"પણ ગુરૂમહારાજ,"—દુલારામે કહ્યું—"આપની સંમતિ વગર એમ કેમ બને?"

"કેમ વારૂ?"

"જેને સિદ્ધિઓ મળી તેને બીજાની પરવા શેની રહી?" દુલારામે ઉત્તર આપ્યો—"અને તે, સરત પ્રમાણે ન ચાલે તો અમારાથી તેની સામે કેમ થવાય? તે તો એક રાજા થઇને બેસે. વળી આવા કામમાં દાવો કે ફરીઆદી કરીએ તોપણ કોઈ સાંભળે નહિ; માટે તમારી સમક્ષ એવી સરત થઈ હોય તો પછી તેનાથી ફરાયજ નહિ."

"બચ્ચા, જેને સિદ્ધિ મળશે તે પોતાના વચનથી ફરે એવો માણસજ હશે નહિ; પણ એમાં મને વચમાં રાખવાનું કારણ નથી, તમે અંદર અંદર જોઇએ તેમ સમજો."

"મહારાજ, એમાં બધાનું કામ થશે ને વળી આપનો ઉપદેશ છે કે લોભ અને લાલચ નહિ રાખવાં તેપણ પળાશે; માટે લોભ અને લાલચ ન વધે એવા કામમાં આપની સંમતિ તો જરૂર જોઇએ."

"ભાઈ દુલારામ"—આનંદગિરિએ કહ્યું—"આ પ્રમાણે બોલી તું મને છેતરવા માગે છે તે કંઈ સારૂં નહિ. જો કે તું બહુ જુગતે જુગતી વાત કરે છે ને બહારથી લોભ અને લાલચને છોડતો હોય, એવી રીતે નિઃસ્વાર્થપણે

વાત કરે છે, તોપણ એટલું તો ખરૂં કે તારા મનમાં આવો વિચાર કેવળ લોભ અને લાલચને લીધે જન્મ પામ્યો છે. લોભ અને લાલચ તો ક્યારે ખરાં પરહર્યાં ગણાય કે વગર સરતે, અને પ્રસન્નતાના પૂર ઉભરામાં, તું એમ કહી ઉઠે કે જાઓ, મને સિદ્ધિઓ મળશે તે આપણે ચારે જણા વેંચી લઇશું. તમને સિદ્ધિઓ મળે તો ભલે તમે એકલા ભોગવજો. પણ હું તો તમને બધાને આપીશ. એનું નામ તે લોભ અને લાલચને પરહર્યાં ગણાય. બાકી તારી વાત તો લોભ અને લાલચનું બારૂં દેખાડે છે ને આતો નરસિંહના નામની દુકાન માંડવા જેવું થાય છે."

દુર્લારામ ચુપ થઈ ગયો.

બીજા હાથ ઉપર, **નવલશાના** મનમાં જુદીજ તરેહના વિચાર દોડવા લાગ્યા. એના મનથી તો સિદ્ધિ પામવા સારૂ, ધર્મની વહારે ધાવાની સરત, નહાના બાળકની રમત જેવી અને દમ વગરની જણાઈ. કેશવલાલ અને નિર્મલદાસે તે સંબંધે જે જે ખુલાસા પુછ્યા તે એણે પૂરૂં ધ્યાન દઇને સાંભળ્યા નહિ. યોગદર્શન થઈ રહ્યા પછી, થોડોવાર સુધી તો જે સારૂં સારૂં જોયું હતું તેથી એ ખુશ થયો. ઝરાના પાણીમાં નહાવાની અને રમવાની ખુબ મઝા પડી અને હાથપગ સ્વચ્છ થયા તેથી એ હરેખાયો. પણ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત તો, એના મનથી એ થઈ પડી કે શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ ધ્યાન ધરવા બેઠા હતા, તોપણ સુવર્ણની સુંદર પાવડીઓ પોતાની સન્મુખ રાખી મુકી હતી! યોગદર્શનમાં શ્રીમહારાજનું સ્વરૂપ જોવાની એણે ઝાઝી કાળજી રાખી નહોતી. પાવડીઓ જોતાંજ બીજા બધાનું ભાન ભુલી જઇને, એક મને અને એક નજરે, એણે સુવર્ણની પાવડીઓ અને પાવડીઓનાંજ દર્શન કર્યાં કીધાં હતાં. તેથી યોગદર્શન થઇ રહ્યા પછી, એને વિચાર આવ્યો કે ગુરુમહારાજ જેવા મહોટા બાવા, પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરતી વખતે પણ, કેવી ફક્કડ પાવડીઓ પોતાની સન્મુખ રાખી મુકે છે! પાવડીમાં અને ચામડાના જોડામાં ઝાઝો ફરક નથી. બંનેને પગરખાં કહીએ તો ચાલે. બંને પગનું ઢાંકણ અને રક્ષણ કરનારાં છે. મહોટા મહોટા પંડીતો, પાવડી અને જોડાને **કંટકભંજન પોથીનું** નામ આપે છે તે બોલેબોલ ખરૂં છે. વિદ્યાની-પોથીથી આપણું મગજ શોભે છે. **કંટકભંજન પોથીથી** આપણા પગની શોભા વધેછે. બાવા અને વેરાગી લોક પગે પાવડીઓ પહેરે છે, ને ગૃહસ્થો હોય તે જોડા કે વિલાયતી બુટ પહેરે છે.

એમાં કંઇ ઝાઝો ફેર નથી. પણ ખુબીની વાત તો એ છે કે સંસારનો ત્યાગ કરી, ઘરબાર અને કુટુંબ કબીલાને પણ છોડી દઈ, વૈરાગી થયા પછી પણ, માણસને પગના રક્ષણ કરનાર વગર ચાલતું નથી. તેટલાજ માટે તેઓ પાવડી રાખે છે. વળી નવલશાને વિચાર આવ્યો કે ધ્યાન ધરતી વખંતે પાવડીને સન્મુખ રાખવાનું શું કારણ? પગમાં કેમ નહિ ચઢાવી હોય? ગમે તેમ હો, પાવડી પગે ચઢાવો કે સન્મુખ મુકી રાખો, પણ પાવડી અને જોડા કે વિલાયતી બુટ જગતમાં મહાન્ પદવી ધરાવે છે. નવલશાના મનમાં તેવા દૃઢ નિશ્ચયની ગાંઠ કાળાન્તરે ન ખસે એવી રીતે બંધાઈ ગઈ. નવલશાને વળી બીજો વિચાર આવ્યો કે આ પણ ખુબીની વાત છે કે જે પાંચે સિદ્ધિઓ તેઓએ જોઇ તેમાં પાવડીની જોડને પણ આનંદગિરિએ સિદ્ધિમાં ગણાવી. મને વિલાયતી બુટ અને શુઝનો શોખ છે પણ પાવડી તો મેં પહેરી નથી કે વસાવી નથી; તોપણ જ્યારે હું જોઉં છું કે મહોટા મહોટા બાવાઓ અને સાધુઓ પાવડીને તજી શકતા નથી, અને પાવડીને સિદ્ધિમાં ગણે છે, ત્યારે હવે મારે પાવડી પહેરવી જરૂરની છે એમજ કેની? ઘરમાં અને ઓરડામાં સપાટ અને સ્લીપર્સને બદલે, કોઈ કોઈ વાર શ્રીચિદાનંદ મહારાજ જેવી સુંદર અને નાજુક પાવડીઓ પહેરી, ટબ્ ટબ્ કરતાં ચાલવાની મઝા પડશે! હું તો આજે ને આજે પાવડીઓની બે ત્રણ ફક્કડ જોડ કરાવવાને આપી દઇશ ત્યારે મારા જીવને નીરાંત વળશે. મારા દોસ્તારો જોડાના મારા શોખને માટે મને હસે છે. તેઓ બીચારાને કંઈ ખબર છે કે પાવડીને તો જોગીઓ પણ સિદ્ધિમાં ગણે છે! ખરેખર એ પાવડીવાળી સિદ્ધિને તો આ સરવે કરતાં હુંજ પામવાને લાયક છું. મને નહાનપણથીજ સારા સારા બુટનો અને શુઝનો શોખ હતો. હમણાં હમણાં મેં એ શોખને વધાર્યો છે, પણ આજે જે મેં જોયું તે ઉપરથી તો હું એ શોખને જેટલો વધારૂં તેટલો ઓછો છે. જ્યારે આવા આવા દાખલા આપણે જોઇએ છઇએ કે ઘરબાર અને બૈરાં છોકરાંઓ છોડવાં સહેલ છે, પણ પાવડી કે જોડા તો છોડાયજ નહિ—તે તો સાથે છે ને છે—તો હવે તેઓનો જેટલો મહિમા વધારીએ તેટલો ઓછો ને ઓછો છે. હવે જોઉં તો ખરો, મારી સામે કોણ આંગળી કરે છે કે નવલશાને બુટ અને શુઝનું ઘેલું લાગ્યું છે. કહેનારા અજ્ઞાન છે તેથી એમ કહે; પણ જ્યારે મને પાવડીવાળી સિદ્ધિ મળશે ત્યારે તેઓની ખાતરી થશે કે મારો સિદ્ધાંતજ ખરો હતો; ને ત્યારેજ છાતી ઠોકીને મારા દોસ્તારોને કહેવાનો મને

લાગ આવશે કે જોયું, આ પાવડીની સિદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થવાની સરજેલી હતી
તેટલા સારૂ, પરમેશ્વરે બચપણથીજ બુટ અને શુઝ પહેરવાનો મને શોખ
આપ્યો હતો. હાલ તો કંઈ નહિ પણ એ બધું સઘળું વખત આવે થઇ રહેશે.

પારકાના સુખે સુખી થવું ને દુઃખે દુખી થવું એ સરત આ સરવેને કેમ
ભારે લાગે છે? બધા ડાહ્યા ડમરા થઇને એક બીજાની સામું શું જોયા કરે છે?
મારાં સારાં નસીબ કે મને તો એજ રીતિએ ચાલવાની ટેવ પડી ગઇ છે!
જુઓની, કોઇના પગમાં સારી વિલાયતી જોડ હોય છે તો હું કેટલો હરખાઉ છું
ને મારા મ્હોમાં પાણી પાણી છુટેછે!! અને કોઇના જોડા કાદવથી કે ધુળથી
બગડેલા કે બગડતાં હું જોઉં છું, ત્યારે મને કેટલું દુઃખ થાય છે ને મને કેવી
કંપારી છુટે છે! પારકાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુખી તે શું એવું નામ નહિ!
બસ ત્યારે નવલશા! તારો બેડો પાર છે. એ સિદ્ધિઓ તનેજ મળશે. એ
સિદ્ધિની પાવડીઓ પહેરીને હું ઠબ્ ઠબ્ કરતો ચાલીશ, ત્યારે ખરે મારા ભભ-
કામાં અને બહારમાં કંઈ મણા રહેશે નહિ. પણ આજ મહારાજનું વાલકે-
શ્વરમાં મેં અપમાન કીધું હતું તેનો એ દાવ રાખીને મને સિદ્ધિઓ નહિ
આપે તો? મને શું માલમ કે એની પાસે આવો આવો ચમત્કાર છે. હું તો
એમાંનું કશુંએ માનતો નહોતો અને હજીએ માનવું કે નહિ એ વિષે મને
શક રહે છે. પણ વળી વિચાર કરૂં છું કે જ્યારે પાવડીને સિદ્ધિમાં ગણી છે તો
અલબત એ સિદ્ધિની વાતે ખરી હોવી જોઇએ! પણ ત્યારે મહારાજ સિદ્ધિઓ
આપવામાં પક્ષપાત કરશે તો? શું કરૂં, મારા બાપા બેઠેલા છે ને આ બધા
પાસે છે, નહિતો હમણાં મહારાજને પગે પડી, એને જેમ તેમ સમજાવી રાજી
કરત. સારૂં થયું કે મહારાજને મેં વાલકેશ્વરમાં અપમાન આપ્યું એ વાત
મારા બાપા સહેજમાં જાણતા રહ્યા. બાકી આ નિર્મલદાસે તો મારો લાડવો
વાળી રાખ્યો હતો. કંઇ નહિ, મને સિદ્ધિ મળે પછી એની વાત છે; પણ હમણાં
કંઈ પણ બોલીને મહારાજને મારે ખુશ કરવા જોઇએ.

એ પ્રમાણે નક્કી કરી નવલશાએ થોડો વાર મનમાં વિચાર કીધો.
મૂર્ખમાં મૂર્ખ પણ પશુથી શ્રેષ્ઠ, અને ગાંડો ગાંડો પણ, વાણીઆનો દીકરો
તે આ પ્રમાણે બોલ્યો—

"મહારાજ, તમે જુઓ છો કે આ બધામાં હું કેવો ન્હાનો છું. મારી
ઉમર માત્ર અરાડ વર્ષની છે. મારા સિવાય બીજો કોઈ પચ્ચીસ વર્ષથી
ન્હાની ઉમરનો નથી. એટલે હજી મારે દુનીઆમાં બહુ બહુ જોવાનું અને

શીખવાનું છે. વળી હું નહાનો છું એટલે મહારામાં અક્કલ પણ ઓછી હોય અથવા ઓછી ખીલી હોય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. તો મહારાજ! હું આપને બે હાથ જોડીને કહું છું કે મારા જેવા નહાના બાળકનું બોલ્યું ચાલ્યું, આપ જેવા મ્હોટા માણસે તો મ્હોટું દીલ રાખી માફ કરવું જોઇએ. મારૂં બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરો તો મારે પણ કંઈ પુછવાનું છે."

"બચ્ચા, તારે શું કહેવું છે?"

"તે તો મહારાજ, આપ મારૂં બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરવાનું પહેલાં કહો તો મને હીંમત આવે, બાકી મને હવે બહુ બ્હીક લાગે છે."

નવલશાએ એવી સીફતથી વાત કહાડી કે પાસે બેઠેલામાંથી જેઓ એના વાલકેશ્વરના અડપલાંની વાત નહોતા જાણતા, તેઓને તો એમજ લાગ્યું કે નવલશાને પણ કેટલાક સવાલો પુછવાના છે, પણ પોતાની કાચી સમજને લીધે પુછતાં અચકાય છે, તેથી એ પ્રમાણે બ્હીતા બ્હીતા મહારાજ આગળ વાત કરે છે. નવલશાની સમજ હજી કાચી છે એમ એ પોતે જાણે છે એવા વિચારથી વનમાલીદાસ પોતાના દીકરા માટે ખુશ થવા લાગ્યો. નિર્મલદાસ એની સીફત તરત જાણી ગયો ને હસવા લાગ્યો. કેશવલાલ રાજી થયો કે ચલો નવલશાએ પોતાની ચાલ માટે દલગીરી બતાવી એ બહુ થયું. સંન્યાસી પણ તેના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજ્યો ને તેને આશ્વાસન આપતાં એ બોલ્યો—

"ભાઈ, તારે બ્હીવા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હું તારૂં બોલવું સમજું છું. તું કહે છે તો જા, તારૂં બોલવું ચાલવું ને બોલ્યું ચાલ્યું બધું માફ છે, હવે તારે જે પુછવું હોય તે સુખેથી પુછ? હું યથાશક્તિ જવાબ આપીશ."

નવલશા રાજી થયો કે ચલો થોડાકમાં કાસળ પતી. બધી વાત ભારમાં અને ભારમાં રહી. હવે એ પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો—

"મહારાજ, આપ કહો છો ત્યારે મને હીંમત આવે છે. હું પુછું છું કે પાવડીવાળી જે સિદ્ધિ છે તે સિદ્ધિ, પાવડી પગે પહેરવાથી આવશે કે માથે મુકવાથી, તે મને કહો? બંને રીતે એમાં કંઈ બાધ આવે છે, કારણ કે જો પગે પહેરવાથી સિદ્ધિ આવે તો, બહુ વાર પાવડી પગે પહેરવાથી ઘસાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. જો પાવડીને માથે મુકવાથી સિદ્ધિ આવતી હોય તો લાકડાની પાવડી માથે કેમ મુકાય? બંને રીતે એવી પાવડીને—શ્રીવિદ્યાનંદ ગુરુમહારાજની પાવડીની પેઠે, સોનામાં મઢાવવાની બહુ જરૂર છે. તો એ

પ્રમાણે મને સિદ્ધિ મળે ને હું સોનામાં મઢાવું તો મારાથી તેમ થઈ શકશે કે નહિ ?".

બધા નવલશાની સામું જોઈજ રહ્યા કે એ શું બોલે છે. સંન્યાસી પણ વિચારમાં પડ્યો કે શું જવાબ આપવો. નવલશાના મનમાં કેવા વિચારો ચાલતા હતા ને કયા આશયોને અવલંબીને એના પ્રશ્ન હતા તે બીજાને શું માલમ પડે?

"બચ્ચા, તું શું ઉદ્દેશીને આ સવાલ પુછે છે તે હું સમજતો નથી; માટે મારાથી બરોબર જવાબ દેવાય તે સારૂ, તારા મનમાં શું વિચારો દોડે છે. તેનું સ્વરૂપ મને જરાક માલમ પડે તો બહુ સારૂં."

"મહારાજ"—નવલશાએ કહ્યું—"હું એમ પુછું છું કે જો સિદ્ધિઓ મને મળે તો, પાવડીવાળી સિદ્ધિ મારામાં કેવી રીતે આવશે? પાવડી પગે પહેરવાથી કે માથે મુકવાથી ?"

"બચ્ચા, એ સિદ્ધિઓ તને મળી તો તારી ઇચ્છાએ તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. એનું સ્થૂલરૂપ પાવડીનું આપ્યું છે તે એટલાજ માટે કે પગે પહેરવાથી તે પાવડીનો ઉપયોગ થઈ શકે. તથાપિ સિદ્ધિમાં તારી એટલી બધી પૂજ્ય ભાવના થાય, ને તું પગે નહિ ચહડાવતાં માથે મુકે, તોપણ એ સિદ્ધિનો ઉપભોગ તું કરી શકશે. પણ આ પ્રમાણે પુછવાનું શું કારણ તે હું સમજતો નથી."

"મહારાજ, એટલાજ માટે કે પાવડીને સોનામાં મઢાવવાની જરૂર છે. પગે પેહેરવી હોય તો ઘસાઈ ન જાય તે માટે, અને માથે મુકવી હોય તો લાકડાની પાવડી કંઈ માથે મુકાય નહિ; એ તો સોનાની હોય તોજ મુકાય—માટે."

"તારે જોઈએ તો તું સોનાથી કે હીરાથી મઢાવજેની ? તેમાં તને કોણ પુછી શકનાર છે? તારે જોઇએ તો પગે પહેરજે કે માથે મુકજે. એ સરવે તારી ઇચ્છાને અનુકૂળ વાત છે."

"ઠીક છે મહારાજ, હવે મારા જીવને નીરાંત વળી. હું તો એને સોનામાંજ મઢાવીશ ને પગે પહેરીને ચાલીશ."

"જાણે કે એ સિદ્ધિઓ તનેજ મળવાની હોયની"—નિર્મલદાસે કહ્યું—પણ જોજે, ગામમાં પેસવાનાં સાંસાં ને પટેલને ઘેર ઉન્હાં પાણી."

"તે તો આપણે જોઇશું—નવલશાએ હોઠ દાબીને કહ્યું—"સિદ્ધિ કોને

મળે છે? પણ મને મળશે તો તમારે આજના દહાડાનો હીસાબ મારી જોડે ચુકવવો પડશે એટલું તમે યાદ રાખજો."

"કેમ વારૂ"—નિર્મલદાસે પુછ્યું—"મે કંઈ તારૂં આજે બગાડ્યું છે કે શું?

"તે તો કંઈ આજે વાત છે? સિદ્ધિ મળશે ત્યારે થઈ રહેશે."

આનંદગિરિ નવલશાની વાતથી કંઈ ખુશ થયો નહિ. એને પુછ્યું તેનો જવાબ આપવો જોઇએ માટે આપ્યો હતો. તેમાં વળી નિર્મલદાસની ઉપર વેર વાળવાની વાત નવલશાએ કીધી તેથી એ વધારે નાખુશ થયો. એને વિચાર આવ્યો કે આ નવલશા અને દુલારામમાં ઝાઝો ફેર નથી. એક લોભને લીધે ને બીજો મંદબુદ્ધિને લીધે જેમ આવ્યું તેમ બોલી ગયા છે. તથાપિ નવલશાને વારતાં એણે કહ્યું—

"બચ્ચા"—આ નિર્મલદાસે તારૂં કંઈ ખોટું કીધું હોય તોપણ તેનો તું સિદ્ધિ મળશે તે દિવસે બંગ વાળવાનું કહે તે કંઈ ઘટિત નથી. સિદ્ધિ મળે ત્યારે તો તારે મ્હોટું દીલ રાખવું જોઇએ; તેને બદલે આજથીજ વેર વાળવાની વાત કરેછે તો પછી ધર્મની વહારે ધાવાની કસોટીમાંથી તું કેમ નીકળીશ? એ સરત તું હમણાં ને હમણાંજ ભુલી ગયો કે?"

"નારે મહારાજ, એ સરત તે કંઇ ભુલી જવાય? હું તો નિર્મલદાસને સહેજ હસુંછું."

થોડી વારે આનંદગિરિએ કહ્યું—"હવે હું જાઉં છું પણ એક વાત તમે યાદ રાખજો કે જો ધર્મની વહારે ધાવાની તમારી શ્રદ્ધા સાચી હશે, ને તેમ ધાવા જતાં, જો તમે કોઇવાર ધર્મસંકટમાં આવી પડયા—એટલે કે ધર્મની વહારે આ રીતે ચાલવાથી ધવાશે કે તે રીતે, એવી તમને ખરેખરી શંકા ઉઠી—તો પ્રત્યક્ષ રીતે, કે સ્વપ્નદ્વારા, કે હર કોઈ દાખલા દલીલથી, કે વાતના ઇસારાથી હું કે મારા ગુરુમહારાજ તમારા મનનું સમાધાન કરશું. શુદ્ધ બુદ્ધિથી ધર્મની વહારે ધાવામાં તમને એમ લાગે કે અમે ફસાઈ પડયા છંઇએ, તો તમે જરાએ ગભરાતા નહિ. અમે તમારી સહાય કરશું. અત્યાર સુધી મેં તમારી આગળ જાણે બે વર્ષે કોઇને સિદ્ધિઓ મળવાનીજ હોયની એવી ઢબથી વાત કીધી છે. અમારો વિચાર તો નક્કી આપવાનો છે. પણ હાલનો જમાનો જોતાં એમ બનવાનો પણ સંભવ છે કે કદાચ તમે પૂરેપૂરા કસોટીમાં ઉતરો નહિ. પણ ધર્મની વહારે ધાવાની યોગ્યતા—અથવા બીજી રીતે બોલતાં—સિદ્ધિ પામવાની તમારામાં યોગ્યતા આવી શકે એટલીજ અમારી- ખાતરી થાય; અને ઘણાં કારણોથી અમને એમ જણાય કે

એક સિવાય બીજા બધા શ્રીગુરુમહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાને અસમર્થ નીવડયા છે; બાકીનો એક સમર્થ થયો નથી પણ સમર્થ થવાની તેનામાં યોગ્યતા આવવાના ઘણા ઘણા સંભવો છે, તો બે વર્ષની અંદર, ગમે તે સમયે, અમે તેને ધવલગિરિમાં બોલાવી લઇશું; અને ત્યાં તેને અમારી દૃષ્ટિ નીચે રાખીને, નિવૃત્તિ ધર્મનું ઉંચું શીક્ષણ તેને આપીશું કે જેથી ફરીને સિદ્ધિ પામવાની બે વર્ષે તેનામાં યોગ્યતા આવે. છેલ્લે હું તમને કહી રાખું છું તે આ વાત તમે તમારા મનમાં બરાબર ઘટાવી રાખજો કે આજના યોગદર્શનની કે સિદ્ધિની વાત, સિદ્ધિ મળવા પહેલાં ગમે તે કારણથી, કોઈની આગળ કીધી છે તો–તેણે પછી સિદ્ધિ મળવાની આશાજ છોડી દેવી. તેમ કરનારનો એકડોજ કહાડી નાંખ્યો છે એમ જાણજો. શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજની એવી આજ્ઞા છે. તમે વાણીઆ છો તો કોઇવાર દુલા થઈ સ્ત્રીની આગળ એ બીના ભખીદો નહિ તે વાતની પૂરતી કાળજી રાખજો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

રંગરાવ અને તેનો દાવો.

આગળ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુંબઇના કોઈ પ્રખ્યાત સોલી-
સીટર **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન**ની પહેડીમાં રૂપીઆ પોણોસોના પગા-
રની એક મેનેજીંગ કલાર્કની જગો ખાલી પડી હતી. એ વાત **ભી**ખારીલાલે
તેના મિત્ર વિહારીલાલને કહી. **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન**નો ધનપાલશેઠ
જુનો અને ગબ્બર અસીલ હતો, વિહારીલાલ આફીસવાળાની નોકરીથી
કંટાળી ગયો હતો. તેને ધનપાલશેઠ જોડે બહુ સારો નાતો હતો. વિહારીલાલે
શેઠને વાત કીધી. શેઠને એ વાત પાલવતી હતી, કારણ કે જો વિહારી-
લાલને તે નોકરી મળે તો, એને ઘણી વાતે સુખ અને સોઈ થાય એમ
હતું. બીજા મેનેજીંગ કલાર્ક કરતાં વિહારીલાલ એનું કામ બહુ સારી રીતે
ચલાવશે એમ એની ખાતરી હતી. વળી પોતાને પૈસાનો ઉગારો થશે એમ
બધો વિચાર કરી, એ જગો વિહારીલાલને આપવાને શેઠે સોલીસીટરને
ખાસ ભલામણ કીધી. વિહારીલાલનું અંગ્રેજી જ્ઞાન અને લખાણ વંચાણ
સારૂં હતું. તે સંબંધે વિહારીલાલે આફીસવાળા સાહેબોના બહુ સારાં સર-

ટીશીકેટો રજુ કીધાં. એને કાયદાનું જ્ઞાન નહિજેવું હતું, તોપણ જ્યારે ધનપાલશેઠની મજબુત ભલામણ થઈ, ત્યારે સોલીસીટરથી શેઠનું મ્હોડું છંડાયું નહિ. અસંખ્યાત ઉમેદવારોમાંથી **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સ્‌ને** વિહારીલાલને તે જગો ગયા સોમવારેજ આપી. તે સોમવારને આગલે દિવસે એટલે રવિવારે, **શ્રીઆનંદગિરિએ સાધુદાસના** વંશજોને યોગદર્શન કરાવ્યું હતું. આજે ગુરૂવાર હતો. વિહારીલાલ ચાર દહાડા થયા સોલીસીટરને ત્યાં નોકરીએ જવા આવવા લાગ્યો હતો.

વાલકેશ્વરની ઉજાણીમાં બધા મિત્રો દરીએ ફરવાને અને શિવનાં દર્શન કરવાને નીકળ્યા, ત્યારે રસ્તામાં **ભી**ખારીલાલ તેઓને સામે મળ્યો, એમ આઠમા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. તે વખતે કોઈ ગરીબ આસામીના કેસની હકીકતના કાગળો એના જોવામાં તરતના આવ્યા હતા. એને એમ લાગ્યું કે કેસ જીતવા જેવો છે. પરન્તુ લડવામાં રૂપીઆ સાતસો આઠસોનો ખરચ થાય એમ હતું, તેથી વાલકેશ્વરમાં બધા જોડે ચાલતા ચાલતા એણે એ જીતવા જેવા કેસની વાત પોતાના દોસ્દારો આગળ કહાડી ને કહ્યું કે એમાં ત્રીસ ચાળીસ હજાર રૂપીઆ કમાવવા જેવું છે. પોતાના પદરમાંથી એટલા રૂપીઆ ખરચવાની એની ગુંજાસ નહિ, તેથી એના મનમાં એમ હતું કે જો કોઈ હામ ભીડે તો પેલા ગરીબ આદમીનું કામ થાય એટલુંજ નહિ, પણ બીજા ભાગ લેનારા સર્વેને પણ એકસરખો ફાયદો થાય. **ભી**ખારીલાલે કોણ જાણે એવા સુકનમાં વાત કહાડી કે કોઇએ તે ઉપાડી લીધી નહિ. કોઇએ રૂપીઆ આપવાનું બીડું ઝડપ્યું નહિ. પરન્તુ **ભી**ખારીલાલના હાથમાં તે કેસને લગતા તમામ કાગળો આવી ગયા હતા. એણે તે અનેકવાર બહુ ધ્યાનથી તપાસ્યા હતા. જે શખસના એ કાગળો હતા તે શખસ મુંબઇમાં નવો સવો હતો. જાતે ગરીબ હોવાથી **ભી**ખારીલાલને ત્યાં તે રોજ ધક્કા ખાતો કે એ તેના કેસનું કામ આગળ પાડે. તેની જોડે વાતચીત પરથી પણ **ભી**ખારીલાલની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે તે કેસ સોએ સો વસા જીતવા જેવો છે. જેમ જેમ કેસમાં એ વધારે ઉતર્યો, તેમ તેમ તે કામ પોતાના હાથમાંથી જતું મેલવાની એની હામ ઓછી થતી ગઈ. પૈસા કમાવવાની આવી સારી તક વારેવારે હાથ આવતી નથી; તેથી ખરચની કેવી રીતે જોગવાઇ કરવી તેનો એ બહુ વિચાર કરવા લાગ્યો. બહુ કરકસરથી ખરચ કરતાં પણ, રૂપીઆ સાતસો આઠસો તો જોઇતા હતા. **ભી**ખારી-

લાલેથી માણમાણ ચારસોની સોઇ થાય એમ હતું. તેથી રૂપીઆ ચારસોને સારૂ કોઈ બીજો ભીલુ સોધવો ને કંઇને કંઇ પણ કરી ને એ કેસ હાથમાંથી નહિ જવા દેવો એવો એણે મન સાથે સિદ્ધાન્ત કીધો. આજે ગુરૂવારે સાંઝના કોટમાંથી આવી, વાળુપાણીથી પરવારી, ભીખારીલાલ પાછો વિચાર કરવા બેઠો.

એક નહાના સરખા ઓરડામાં, એક સાઈડબોર્ડ ઉપર થોડાએક કાગળો અને ચોપડીઓ પડેલી હતી. તેની પાસે એક ભાંગેલી ખુરશી ઉપર ભીખારીલાલ પેલા કામના કાગળો વાંચતો બેઠો હતો. એક નહાનાસરખા ગલાસમાં કોપરેલનો દીવો જેવો તેવો બળતો હતો. ઓરડામાં નજર કરતાં ભીખારીલાલની કરકસરથી રહેવાની રીત સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. સાઈડબોર્ડ દિવસના ટેબલનું અને રાતના સુવાના ખાટલાનું કામ સારતું. જે ખુરશી પર તે બેઠો હતો તે બહુ હાલહવાલ હતી. તેની નેતરની બેઠક ફાટેલી હતી. તેની પાસે એક સ્ટુલ ઉપર એક મરાઠી બ્રાહ્મણ બેઠો હતો. એ બ્રાહ્મણનું નામ રંગરાવ હતું, એની ઉમર બાવીસ વર્ષથી વધારે નહોતી. શરીરે એ ગોરો ને એકવડો હતો. એણે માથે ધોળો ફેંટો બાંધી દીધો હતો. જો કે દીવાનો ઝાંખો પ્રકાશ પડતો નહોતો, તોપણ રંગરાવની મુખાકૃતિ બહુ સારી લાગતી હતી. મુખ્યત્વે કરીને એની આંખોના પળકારા પરથી એ બહુ ચંચળ માણસ છે એમ સહજ જણાઇ આવતું.

રંગરાવ ભીખારીલાલને સાં રોજ આવતો. એને ગુજરાતી બોલતાં આવડતું નહોતું, પણ ભીખારીલાલ થોડું ઘણું મરાઠી બોલી શકતો તેથી બંનેનું ગાડું ચાલતું.

રંગરાવના કેસની હકીકત બહુ સ્પષ્ટ હતી. એનો બાપ વાસુદેવ અને કાકો દિનકરરાવ અવિભક્ત હિંદુ કુટુંબના અંગભૂતો હતા. તેઓની પોણો લાખની મુંબઇમાં અને પચ્ચીસ હજારની પુણામાં સ્થાવર મીલકત હતી. રંગરાવની કાકી અહલ્યાબાઈ એ સ્થાવર મીલકત અને બીજો દાગીનો પચાવી પડી હતી. રંગરાવને ફુટી બદામ પણ જોવાને પમાડતી નહિ. વાસુદેવ દિનકરરાવનો નહાનો ભાઈ હતો. પચીસ વર્ષ ઉપર બંને ભાઇઓ પુણામાં ભેળાજ રહેતા હતા. તેઓનો વહીવટ મજીઆરો ચાલતો. જે ઉપજ થતી તે તેઓ ઘરખરચ બાદ કરી દરવર્ષે નીમોનીમ વેંચી લેતા. વાસુદેવ પરણેલો ન હોવાથી બંને ભાઇઓ વચ્ચે ફાટફુટ પડવાનું કારણ જન્મ પામ્યું નહોતું. એવામાં વાસુદેવ

જાત્રા કરવાને નીકળ્યો. ફરતો ફરતો કાશીમાં આવ્યો. કાશી શેહેર એને બહુ ગમ્યું તેથી કેટલાક મહીના ત્યાંજ નિવાસ કરીને એ રહ્યો. એવામાં એની નાતની અને વગની એક કન્યા વાસુદેવના જોવામાં આવી. તેથી એણે કાશીમાંજ લગ્ન કીધાં ને ત્યાંજ ઘરબાર માંડીને રહ્યો. લગ્નને ચોથે વર્ષે એક દીકરો આવ્યો જેનું નામ રંગરાવ રાખવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે વાસુદેવને છોકરો થયો ને દશ બાર વર્ષ કાશીમાં રહેતાં નીકળી ગયાં ત્યારે પુણેથી દિનકરરાવે એને કાગળ લખીને વિનવ્યો કે એક વાર પુણે આવી વાસુદેવ હીસાબ કીતાબ સમજી જાય ને ભાગલાગની વેંચણ કરી નાંખે તો સારૂં કે પાછળથી હરકોઈ નિમિત્તે વાંધાનું કારણ રહે નહિ. પરંતુ જેવી રીતે દિનકરરાવના દીલમાં પાપ નહોતું, તેવી રીતે વાસુદેવના મનમાં પણ બાપુકી મીલકત સંબંધે બીલકુલ વસવસો હતો નહિ, તેથી પોતાના મ્હોટા ભાઇએ બહુ વિનવ્યા છતાં પણ વાસુદેવ પુણે ગયો નહિ. એમ કરતાં સત્તર વર્ષ નીકળી ગયાં ને દિનકરરાવ પુણામાંજ દેવલોક થયો. એના દેવલોક થવા પછી વાસુદેવને જે ખરચી એનો ભાઇ મોકલ્યા કરતો હતો, તે એની ભોજાઈ અહલ્યાબાઈએ મોકલવી બંધ કરી દીધી. પુણા અને મુંબઈમાં જે સ્થાવર મીલકત હતી તે બધી પોતે બથાવી પડી. વાસુદેવના તાકીદના કાગળોની પણ તેણે ઝાઝી પત કીધી નહિ. પ્રથમમાં તો એક બે કાગળોમાં લખ્યા પ્રમાણે તેણે થોડા રૂપીઆ મોકલ્યા, પણ પાછળથી તો અહલ્યાબાઇએ કાગળોના જવાબ આપવા પણ બંધ કીધા. જે વિશ્વાસુ માણસ બંને ભાઇઓ તરફથી મુંબઈમાં ભાડું ઉઘરાવતો હતો, તેણે વાસુદેવને બહુએ પત્રો લખી સમજાવ્યો કે એક વાર તમે મુંબઈ આવી જાઓ તો તમામ એસ્ટેટો હું તમારા નામ પર ફેરવાવી અપાવું. પરન્તુ વાસુદેવને કાશીની એવી મોહિની લાગી ગઈ હતી કે ત્યાંથી નીકળવાનો અનેક વાર વિચાર કીધા છતાં એનાથી કાશી છોડાયુંજ નહિ. દિનકરરાવે એને જે ખરચી મોકલેલી હતી તેમાંથી બે વર્ષ સુધી તો એનો ગૃહકારભાર જેમ તેમ ચાલ્યો. એવામાં રંગરાવની ઉમર ઓગણીસ વર્ષની થઇ ને વાસુદેવ ખાટલાવશ થઇ પડ્યો. ભાભીએ એના કાગળોનો જવાબ આપ્યો નહિ તેથી એને હવે ખરેખરી ચિંતા થવા લાગી. એવામાં મુંબઇનો પેલો વિશ્વાસુ માણસ ગુજરી ગયો. વાસુદેવ છ મહીનાસુધી ખાટલાવશ રહ્યો ને દેવલોક પામ્યો; મુવો ત્યારે એની પાસે કશું હતું નહિ; તેથી એના મરણ પછી એની બૈરી તારાબાઇએ રાચરચીલો વેચી

સાટી, પુણે જવા જેટલી ખરચી માણમાણ ઉભી કીધી. માદીકરો પુણે ગયાં. અહલ્યાબાઇ હવે નભરવસ થઇ ગઈ હતી કારણ કે તમામ મકાનો તેને કબજે થઈ ચુકયાં હતાં; તેથી પોતાના ભત્રીજા અને દેરાણીને અહલ્યાબાઈએ કોઠું આપ્યુંજ નહિ. અત્યારસુધી બંને કાશીમાં રહેલાં હતાં તેથી પુણા કે મુંબઈમાં તેઓનો વસીલો નહોતો. થોડાંક પેટભરૂ સગાંવહાલાં પણ છડેચોક અહલ્યાબાઇના પક્ષમાં ભરાઇ ગયાં.

દિનકરરાવ વાસુદેવને કાશીમાં જે ખરચી મોકલતો તેના કાગળ રંગરાવને સારે નસીબે વાસુદેવે સાચવી રાખ્યા હતા, તે વાંચવાથી નિઃસંશય જણાઈ આવતું કે મુવા ત્યાંસુધી બંને ભાઈ અવિભક્ત હતા. એ કાગળોને આધારે રંગરાવને પોતાનો કેસ જીતવાનો હતો. અલબત અહલ્યાબાઇએ તો ઘણાં વર્ષોથી એવી વાત ચલાવી હતી કે મુવા અગાઉ બંને ભાઇઓ વચ્ચે ફારગતી થઇ હતી ને બંને વિભક્ત હતા. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે જો બંને ભાઈઓ અવિભક્ત ગુજરી જાય તો મજીઆરી મીલકત ભાઇઓની સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ જે ભાઇને પુત્ર હોય તેને તમામ પ્રાપ્ત થાયછે. સ્ત્રીઓ તો માત્ર ખોરાકી પોશાકીનો હક ધરાવે છે. જો કે એ નિયમ પ્રમાણે ન્યાયની કોરટોમાં હજારો કેસો ફેસલ થયા હતા છતાં, અહલ્યાબાઇના હાથમાં કબજો આવી જવાથી, તે સરજોર થઇને બેઠી હતી કેમકે અંગ્રેજી કાયદો કબજાને બહુ બળવાન્ માને છે. કોઇનો કબજો છોડાવવો એમાં લડનાર આદમીના પાણીની પરીક્ષા થઈ જાયછે. તેથી રંગરાવને લડવામાં બહુ બહુ અડચણો નડી. પાસે પૈસાની પણ સોઈ નહોતીઃ તેમાં અધુરામાં પૂરૂ રંગરાવના દુર્ભાગ્ય, પુણાની કોરટમાં ભટકનારા કોઈ અર્ધ કાયદાદાસે, થોડું ઘણું જે મળે તે ઓહીઆં કરી જવાની મતલબથી, રંગરાવને જાતે લડવાની જુગતી બતાવી. પુણાની કોરટમાં રંગરાવ હાર્યો એટલે માદીકરો મુંબઈ આવ્યાં. ત્યાં હાઇકોરટની આસપાસ રંગરાવ રોજ ભટક્યા કરતો હતો તેવામાં ભીખારીલાલની એને ઓળખાણ થઈ. એના કેસના કાગળો જોતાં ભીખારીલાલને જણાયું કે રંગરાવે પુણાની કોરટમાં, જાતે લડવાનું ડહાપણ ડહોળવાથી સજ્જડ થાપ ખાધી છે; તોપણ વસ્તુતઃ કેસ જીતવા જેવો હતો. પોતે જીતે તેમાંથી ખરચ બાદ કરીને, અડધોઅડધ આપવાને રંગરાવ ખુશી હતો. તે સંબંધે ખત કરી આપવાને પણ એની આનાકાની હતી નહિ.

આજે કામના કાગળો વાંચતાં ભીખારીલાલને એકાએક સુઝી આવ્યું કે રંગરાવનો કેસ તે અને વિહારીલાલ ભાગમાં ચલાવે તો કેવું સારૂં! ચારસો

પાંચસો રૂપીઆ વિહારીલાલ સહેજમાં રોકી શકે એટલુંજ નહિ પણ બંને જણા તનં મનથી કામ ઉપાડે તો ખરચમાં પણ ઉગારો થાય. વળી એ મસે વિહારીલાલની આફીસમાં ભીખારીલાલને રોજ જવા આવવાનું પણ સુગમ થઈ પડે એમ હતું. વિહારીલાલ જો કે સોલીસીટરને ત્યાં બહુ હોંસથી નોકરીએ રહ્યો હતો, તોપણ એને કાયદાનો અભ્યાસ ન હોવાથી, અને કામ-કાજ કેવી રીતે ચલાવવું તેની માહીતગારી ન હોવાથી, હાલમાં તો એના મનથી બહુજ મુજવણ પડતી હતી. સાહેબે પોતાની પાસથી બે ત્રણ કેસો વિહારીલાલને મેનેજ કરવાને સોંપ્યા હતા. ભીખારીલાલ એને બહુએ હીંમત આપતો કે રહેતે રહેતે બધી હોંશીઆરી આવશે. કોઈ માના પેટમાંથી શીખીને અવતરતું નથી. એ તો અસીલને ખરચે અને જોખમે કાયદાનો અનુભવ મેળવવાનો છે. તોપણ વિહારીલાલને કંઈ ગોઠયું નહિ ને રોજ વધારે ને વધારે ગભરાવવા લાગ્યો. જોકે એને અંગ્રેજી લખતાં બહુ સારૂં આવડતું હતું પણ જ્યાં નોટીસો ઘડવાની કે બારીસ્ટરોને કેસની હકીકત લખવાના હોય, ત્યાં કેવળ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન શું કામ લાગે? સારે નસીબે વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સનને ત્યાં જે કેશીઅર હતો તે અને વિહારીલાલ કાલેજના મિત્ર હતા. વિહારીલાલને તે વખતો વખત સલાહ આપતો ને તેથી કરીને એની થોડી સુઝવણ મટી. પરન્તુ સોલીસીટરને ત્યાંતો કાયદાની માહીતી જોઈએ એવા વિચારથી પહેલેજ દહાડે વિહારીલાલ એટલો ગભરાયો કે પોતાની મુઝવણની વાત એણે તેજ રાતે ભીખારીલાલને જઈને કહી. ભીખારીલાલે કહ્યું કે હું તારી પાસે રોજ ત્રણ ચાર કલાક આવીને બેસીશ અને તારા કામને સરાડે ચહડાવી આપીશ. એ પ્રમાણે ભીખારીલાલ ત્યાં રોજ જતો હતો; પણ બે ત્રણ દહાડા જવા પછી એને લાગ્યું કે એમ નકામા જવાથી વિહારીલાલ આફીસમાં બધાની આંખે આવશે. કોઈ કામનો પ્રસંગ કહાડીને વિહારીલાલ પાસે જવાય તો વધારે સારૂં. એવામાં ઉપર પ્રમાણે રંગરાવનો કેસ વિહારીલાલ સાથે ભાગમાં ચલાવવાનું ભીખારીલાલને સુઝયું ને રંગરાવને કહેવા લાગ્યો—

" જો ભાઈ રંગરાવ, તારો કેસ મારાથી એકલા ચલાવાય એટલી મારી ગુંજાસ નથી, પણ મારો મિત્ર વિહારીલાલ કરીને કોઈ છે અને તે કોઈ સોલીસીટરને ત્યાં નોકરીએ રહેલો છે. હું અને તે બે ભાગીઆ થઇએ તો તારા કેસનો ખરચ કરી શકીએ; માટે બોલ, તું અમને બંનેને હું કહું તેવું ખત કરી આપવા તૈયાર છે? "

"બાઇસાહેબ, તમારે જોઈએ તેવું ખત કરાવી લ્યો. મારે કોઈ વાતે વાંધો નથી. તમે જોઇએ તેટલા ભાગીઆ થાઓ તેમાં મને શું? હુ તો અડધો ભાગ આપવાનો સરીગત છું. તમને અડધો ભાગ આપતાં પણ હું તમારો ઉપકાર ભુલીશ નહિ. મારો વખત કેવો દોહલો જાય છે તે તમે શું જાણો? મારી કાકી તો છેક સરજોર થઇને બેઠી છે ને મારા બાપનો દીકરો છતાં હું તો ભીખ માગતો થઈ ગયો છું. તેમાં વળી જે દહાડાનો તમે મને બ્હીવડાવ્યો કે આખરે હું જીતું કે હારૂં, પણ પુણાના કેસનો ખરચ તો મારી કાકી મારી પાસથી હરેક રીતે જ્યારે ચહાય ત્યારે લેશે, ત્યારથી તો મારા જીવને કળ પડતી નથી."

"તે તો જ્યારે તારા આ કેસનું કામ આગળ ચાલશે, ત્યારે તારી કાકી એમ કર્યા પાખી રહેશે નહિ. કોઇને કોઈ પણ તને હેરાન કરવાના ઈરાદાથી તેને એવી સલાહ આપશેજ. પણ તે તો હવે તે વખતે થઈ રહેશે. તને મારી બધી સરતો કબુલ છે? જોજે હો! વળી પાછળથી તમે કાકી ભત્રીજા એકનાં એક થઈ જશો ને દાવો માંડી વાળશો તો?"

"તમારે જોઇએ તો તે બાબત પણ લખાવી લ્યો—પછી કંઈ છે?"

"તે તો હું બધી રીતે તારા હાથ પગ બાંધી લઇશ, પણ વખતે તુંજ મારી સામો થાય કે ભીખારીલાલે દબાણ કરી મારી પાસથી ખત લખાવી લીધું તો? એવું એવું બનતું હું મારી નજરે રોજ જોઉ છું."

"સાહેબ, બધા માણસો એક સરખા નીવડે છે? તમે મારી જોડે હજી કામ પાડ્યું નથી ત્યાં હું તમને શું કહું? હું તો તમારો ઉપકાર જીવતા સુધી ભુલીશ નહિ. આ આવડા મ્હોટા મુંબઈ શેહેરમાં તમારા સિવાય મારો કોઇ વાલી વારસ છેજ નહિ."

"તે તો બધું ખરૂં"—ભીખારીલાલે કહ્યું,—"પણ તને ખબર છે કે તારો કેસ જીતવા જેવો છે અને મોડે વહેલે તારી કાકી માંડવાળની વાત કહાવ્યા પાખી રહેવાની નથી. વળી તને પૈસાની બહુ મુઝવણ પડે છે તેથી તારી કાકી માંડવાળનું કહેણ મોકલે તો તું લલચાઈ જાય કે લાવની જે મળે તે લઇને આપણે કાશી ચાલ્યા જઈએ. આજે તું મને અડધો ભાગ આપવાનું કહેછે, પણ તે વેળા તનેજ એમ લાગશે કે પા ભાગ મળે તોપણ આપણે તો કેશ જીત્યો ગણવો, ને પછી તુંજ માંડવાળ કરવાને જીવ આપશે."

"સાહેબ, હું એમ નહિ કરૂં."

"તમે તેમ નહિ કરો તે સારૂ તું ને તારી મા આવતી કાલે આવીને મારી આગળ ધર્મના સોગન ખાઈ જાઓ કે ગમે તે થાય, તોપણ અમે એ કેસ આખર સુધી લડશું—અથવા માંડી વાળવો પડે તો મને પુછીને માંડી વાળશો."

"તે પણ જાઓ અમારે કબુલ છે."

"ઠીક છે ત્યારે, કાલે રાતના તમે મારી પાસે આવજો; વિહારીલાલને હું હાજર રાખીશ, એટલામાં બીજી જે જે સરતો કરવાની છે તે બધાનો એક ખરડો હું કરાવી રાખીશ. તને ગુજરાતી આવડતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે એવું ખત અંગ્રેજીમાં કરાવવું ઠીક નથી, માટે મરાઠીમાં કરાવવું પડશે. સઘળી મીલકત અને દર દાગીનાની જે તપસીલ મને આપી છે તે બરાબર છે કેની?"

"સ્થાવર મીલકતની તપસીલ તો બરાબર છે ને દાગીનાની તો અમે અટકળ કરી છે."

"ઠીક છે. ત્યારે તું કાલે આવજે ને તારી માને પણ લેતો આવજે. મારૂં કહેવું તને એટલુંજ છે કે તું વચનનો સાચો રહેજે. મને પાછળથી દગો દેતો નહિ, નીકર હું ગરીબ માણસ થોડા ઘણા રૂપીઆ ખરાબ થઈ જઈશ. મને તારી દયા આવે છે તેથી તારો કેસ હું હાથમાં લઉં છું. બાકી મારે પોતાના લડવાના કેસો કંઈ ઓછા નથી."

"સાહેબ, તમારાથી બે વચન રાખે તે પોતાના ધર્મથી ફરે પછી કંઈ છે?"

એટલામાં ત્યાં વિહારીલાલ આવ્યો. તેના ચહેરા પરથી તેને બહુ ગભરાટ લાગ્યો હોય એમ જણાતું હતું મુંગા મુંગા આવીને એણે ટેબલ પર પાઘડી મુકી. એક ખુરશી પર ભીખારીલાલ અને એક સ્ટુલપર રંગરાવ બેઠેલા હોવાથી, સાઇડ બોર્ડ પરના કાગળો દૂર કરી એણે બેસવાની જગો કીધી ને ધબ્ લઈને બેસી ગયો. કંઈ બોલ્યો કે ચાલ્યો નહિ. રંગરાવ ઉઠીને જવાની તૈયારી કરતો હતો પણ ભીખારીલાલે એને બેસી રહેવાનો ઇસારો કીધો. ભીખારીલાલ વિહારીલાલના મ્હોં સામું જોઇને હસવા લાગ્યો કે એ નકામી કેટલી બધી ફીકર કરે છે.

"કેમ વિહારીલાલ, વળી તું મ્હોડાનો દાથરો ચહડાવીને આવ્યો કે? પણ એમ ગભરાય છે શું કરવા? મારો વિચાર માને તો તારે તો હવે કોઈ મ્હોટા પંડીતની માફક ફીલસુફી ધરવી જોઈએ કે આપણે તો કોઈ

"ભાઇસાહેબ, તમારે જોઈએ તેવું ખત કરાવી લ્યો. મારે કોઈ વાતે વાંધો નથી. તમે જોઇએ તેટલા ભાગીઆ થાઓ તેમાં મને શું? હું તો અડધો ભાગ આપવાનો સરીગત છું. તમને અડધો ભાગ આપતાં પણ હું તમારો ઉપકાર ભુલીશ નહિ. મારો વખત કેવો દોહ્યલો જાય છે તે તમે શું જાણો? મારી કાકી તો છેક સરજોર થઇને બેઠી છે ને મારા બાપનો દીકરો છતાં હું તો ભીખ માગતો થઈ ગયો છું. તેમાં વળી જે દહાડાનો તમે મને બ્હીવડાવ્યો કે આખરે હું જીતું કે હારૂં, પણ પુણાના કેસનો ખરચ તો મારી કાકી મારી પાસથી હરેક રીતે જ્યારે ચહાય ત્યારે લેશે, ત્યારથી તો મારા જીવને કળ પડતી નથી."

"તે તો જ્યારે તારા આ કેસનું કામ આગળ ચાલશે, ત્યારે તારી કાકી એમ કર્યાં પાખી રહેશે નહિ. કોઇને કોઈ પણ તને હેરાન કરવાના ઈરાદાથી તેને એવી સલાહ આપશેજ. પણ તે તો હવે તે વખતે થઈ રહેશે તને મારી બધી સરતો કબુલ છે? જોજે હો! વળી પાછળથી તમે કાકી ભત્રીજા એકનાં એક થઈ જશો ને દાવો માંડી વાળશો તો?"

"તમારે જોઇએ તો તે બાબત પણ લખાવી લ્યો—પછી કંઈ છે?"

"તે તો હું બધી રીતે તારા હાથ પગ બાંધી લઇશ, પણ વખતે તુંજ મારી સામો થાય કે ભીખારીલાલે દબાણ કરી મારી પાસથી ખત લખાવી લીધું તો? એવું એવું બનતું હું મારી નજરે રોજ જોઉં છું."

"સાહેબ, બધા માણસો એક સરખા નીવડે છે? તમે મારી જોડે હજી કામ પાડ્યું નથી ત્યાં હું તમને શું કહું? હું તો તમારો ઉપકાર જીવતા સુધી ભુલીશ નહિ. આ આવડા મ્હોટા મુંબઈ શેહેરમાં તમારા સિવાય મારો કોઇ વાલી વારસ છેજ નહિ."

"તે તો બધું ખરૂં"—ભીખારીલાલે કહ્યું,—"પણ તને ખબર છે કે તારો કેસ જીતવા જેવો છે અને મોડે વહેલે તારી કાકી માંડવાળની વાત કહાવ્યા પાખી રહેવાની નથી. વળી તને પૈસાની બહુ મુઝવણ પડે છે તેથી તારી કાકી માંડવાળનું કહેણ મોકલે તો તું લલચાઈ જાય કે લાવની જે મળે તે લઇને આપણે કાશી ચાલ્યા જઈએ. આજે તું મને અડધો ભાગ આપવાનું કહેછે, પણ તે વેળા તનેજ એમ લાગશે કે પા ભાગ મળે તોપણ આપણે તો કેશ જીત્યો ગણવો, ને પછી તુંજ માંડવાળ કરવાને જીવ આપશે."

"સાહેબ, હું એમ નહિ કરૂં."

વાને લેવા દેવા નથી! અસીલ મરો કે જીવો, તેનો કેસ હાલહવાલ થાઓ કે સુધરો, આપણી ભુલથી તેને વધારે ખરચ થાઓ કે ઓછો, પણ આપણે તો દરમહીને ખાસ્સા પોણોસો રૂપીઆ મળવાના! ચેરી મેરી મળશે તે તો જુદી! ઘણા કેસો રહ્યા તે બધા કંઈ હારતા નથી કે જીતતા નથી. એક એમાં ફાવીએ તો એક એમાં થાપ પણ ખાઈએ. આપણે તો એમ સમજવું કે ગમે તેમ, પણ આટલા રૂપીઆ તો આપણને ખરચીના મળે છે.

“ભાઈ—” વિહારીલાલ મ્હોડું છેક ઉતારી નાંખતો બોલ્યો—“તમને તો હસવું થાયછે પણ મારો તો જીવ નીકળી જાય છે. વીલીઅમ્સ સાહેબે પોતાના બે ત્રણ કેસો મને મેનેજ કરવાને સોંપ્યાછે ને મને તો એમ વિચાર થાય છે કે એ કેસો મારાથી ચલાવાશે કેમ! કંઈ ભુલ થાય થઈ ગઈ તો કેવડી ફજેતી ને અસીલને કેવડું નુકસાન! એમાં તો વિચારી વિચારી ને કામ કરીએ તોએ ચાલે; પણ; આ રોજ નોટીસો લખવાની હોય છે તે મને બહુ કંટાળો આપે છે. હું તમને શું કહું? આજે તમે ચાર વાગે ચાલ્યા ગયા પછી સાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે આ માણસને ઠગાઈ સારૂ કોર્ટના પર વારંટ કઢાવવું છે, માટે હમણાં ને હમણાં એની હકીકત સાંભળી લઈ તેનો ખરડો મારી પાસે સેટલ કરવા લઈ આવો. મેં તો મારા જનમ-માં એવું લખેલું નહિ તેથી હું તો વિચારમાં પડ્યો કે શું લખવું ને શું કરવું?

“કેમ યાર—” ભીખારીલાલે કહ્યું—“મેં તને કેટલીવાર કહી રાખ્યું છે કે ગમે તે કામ હોય પણ આપણે નવાસવા રહ્યા તે કાયદાનું બીલકુલ લપ-સાણ કરવું નહિ. માત્ર સાદી ઈબારતમાં હકીકત દર્શાવી જવી. આપણી નજર પહોંચે ત્યાંસુધી જે વાતથી આપણે બંધાઈ જઈએ ને વાત લખવી નહિ. કા-યદાના સવાલો સોલીસીટરો ફોડી લે; તેની જોડે આપણે કલાર્કને રતી ભાર પણ લેવાદેવા નથી.”

“તમે સાંભળો તો ખરા—મેં તો મારી નજર પહોંચે તેમ હકીકત લખી. થોડો ઘણો કાયદો પણ ઠોકાર્યો. મારી ખાતરી છે કે એ અરજી મારાથી છેક બેવકુફી ભરેલી લખાઈ હતી. પણ પાંચ વાગ્યાનો વખત થવા આવ્યો હતો તેથી સાહેબે ઝટઝટ સેટલ કરી, ફેર કરાવી ન કરાવી કે મને સાથે લઈ વિક્ટોરીઆમાં બેસી વારંટ લેવા ગયો. માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ ઉઠવાની તૈ-યારીમાં હતા; પણ આવા મ્હોટા સોલીસીટરની અરજી વાંચવાની એનાથી

ના કેમ પડાય? વાંચી ન વાંચી ને એણે એકદમ વારંટનો હુકમ આપ્યો ત્યારે મારા જીવને નીરાંત વળી."

"એ તો એમજ; રામને નામે પથ્થર તરે. એજ અરજી કે એથી વધારે સારી લખેલી અરજી, કોઈ નવાસવા પ્લીડરે આપી હોત તો મેજીસ્ટ્રેટ લેત નહિ; અથવા લેત તો તેમાં હજાર વાંધા કહાડી આખરે નામંજુર રાખત. તમારી અરજી તો સારા ભપકાબંધ અક્ષરે, જાડા કાગળ ઉપર લખેલી ને મ્હોટા સોલીસીટરે રજુ કીધેલી તે બહાલજ રહે, કેમ ખરૂં કેની?"

"હા ખરેખર આ કામમાં તો તેમજ બન્યું છે."

"આ કામ શું, એ તો બધાં કામ એમજ ચાલે છે; તું નવોસવો છે એટલે તને નવાઈ લાગે છે, બાકી એ તો બધું નથી જોયું ત્યાંસુધી ઠીકજ છે."

"ભાઇ મને તો બહુ ગભરામણ થાય છે કે આ સોલીસીટરની આફીસની પંચાતીમાં હું ક્યાંથી પડ્યો. એના કરતાં તો આફીસવાળાની નોકરી હજાર દરજ્જે સારી. સારૂં છે કે કેશીઅર મારો મિત્ર છે ને તમે રોજ આવીને મને રસ્તે પાડો છો, બાકી સોલીસીટરની આફીસમાં તો ભલભલાની ઘડીકમાં ફજેતી થઈ જાય."

"તારા જેવા જે ડગલે ડગલે બ્હીયા કરે કે આ માર્યો, આ ખાધો, તેની ફજેતી થાય. તારા મનમાંજ એ ખોટો વિચાર બેસી ગયો છે કે મેનેજીંગ ક્લાર્કને કાયદાનું જ્ઞાન જોઈએ. મારા વિચાર પ્રમાણે તો મેનેજીંગ ક્લાર્કનું કામ અસીલ પાસથી પૈસા નીચોવવાનું છે. એ તો ભુલ થાય તેમ સોલીસીટરોને એવડી કમાઈ! બધું કામ સોલીસીટર સેટલ કરે છે ને આટલી બધી ફીકર શી? આપણને એમાં લેવા દેવા શું? એ તો નાગે કુલે ફતેહખાન થઇએ તો મેનેજીંગ ક્લાર્ક થવાય. બધા મેનેજીંગ ક્લાર્ક કેટલા લાહેરો છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું. પણ તારી પાસે રોજ નકામો આવી બેસું છું તે મને ઠીક લાગતું નથી, માટે મેં એક જુગતી સોધી કહાડી છે. એમાં તને ચારસો પાંચસો રૂપીઆ રોકવા પડશે પણ મારી ખાતરી છે કે તું હાજ પાડશે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મમતારામ શું શું ગતો રમે છે.

શહેની અંહિ ધાંધલમાં મચવું,
હઠથી મથતાં ન તસુ ચસવું.

(નવીન કવિતા.)

પછી ભીખારીલાલે વિહારીલાલને રંગરાવના કેસની વાત કહી. ભીખારીલાલને ત્યાં પોતે આવતો જતો હોવાથી થોડી ઘણી હકીકત તો એ જાણતો હતો. આજે ભીખારીલાલે કમાવવાની અને રૂપીઆ રોકવાની વાત કહી, તેથી તમામ બીના એણે ધ્યાન દઇને સાંભળી. ભીખારીલાલે સમજુતી આપી કે કેસ જીતવા જેવો છે. વિહારીલાલને પણ લાગ્યું કે કેસમાં હારવા જેવું કશું જણાતું નથી; તેથી એણે પોતાના મિત્ર જોડે ભાગમાં કેસ ચલાવવાની હા પાડી ને ખુશી થવા લાગ્યો કે ચલો એ મસે ભીખારીલાલ રોજ આફીસમાં આવશે. વળી એ કેસ અથથી એની નજર આગળ ચાલશે એટલે એને શીખવાનું પણ ઘણું મળશે. વકીલની મારફતે કેસ લડવાથી ખરચ બહુ થાય એમ હતું. એણે નવી યુક્તિ કહાડી કે કેશીઅરને લાલચ આપી હોય તો એડવાન્સ રૂપીઆ ભરવાને માટે એ બહુ આગ્રહ નહિ કરે. થોડા દહાડાના પોતાના અનુભવ પરથી વિહારીલાલ જાણતો થયો હતો કે સોલીસીટરો તો જાણતા પણ નથી કે રોમનું રાજ કેમ ચાલે છે. તેઓ તો મેનેજીંગ કલાર્ક અને કેશીઅર જેમ નચાવે તેમ નાચે છે. જો તેઓ કહે કે આ અસીલે એડવાન્સ નથી ભર્યું તો સોલીસીટરને એડવાન્સ માગવું સુઝશે. જો મેનેજીંગ કલાર્ક કહે કે આ અસીલને ચલાવી લો તો ચલાવી લેશે. જો તે આડો થઇને બેઠો તો સાહેબ પણ આડાજ સમજવા. અસીલનું કામ બરબાદ જાય તો તેની પણ દરકાર નહિ કરતાં, અસીલની છાતી પર ચહડી રૂપીઆ લેશે ને લેશે. ટુંકમાં સોલીસીટરો મેનેજીંગ કલાર્ક અને કેશીઅરના હાથમાં રમકડાં જેવા હોય છે. તેઓને હાથે તેઓ લખે છે ને ખીલાડાં તાણે છે; ને તેઓને કાને સાંભળે છે.

કેશીઅરને સાધી રાખવાની વાત ભીખારીલાલે પસંદ કીધી. એને વિચાર આવ્યો કે દિનકરરાવે લખેલા તમામ કાગળોનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરાવતાં ઝાઝો ખરચ થઈ જશે, પણ એ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે રોટલા નાંખ્યા

હાય તો ગીરોમાંથી ઝાઝા રૂપીઆ કહાડવા પડશે નહિ. એણે વિહારીલાલને કહ્યું કે કેશીઅરનો ચણો દાખી જોવો ને એનેજ ગળે પડવું કે આ કેસમાં અમે થોડો ઘણો એડવાન્સ ભરીએ, તે તમે ચલાવી લો તો એ કામમાં હું છું. બાકી ઝાઝા રૂપીઆ રોકવાની મારી શક્તિ નથી; પણ કેસ જીતવા જેવો છે ને જીતશું તો રંગરાવ તમારી કદર નહિ ભુલે એમ હું કરીશ. માટે તમે હા પાડો તો એ કામમાં હું પડું. અલબત કેશીઅર લોભાશે અને આપણે બધી વાતે અનુકૂળ થઈ પડશે. કેશીઅરને હાથ કરી લેવો એ અડધો કેસ જીતવા જેવું છે."

"હું તમારી પાસે આવું છું કે તમે મારી પાસે હોછો ત્યારે મને નીરાંત રહે છે, પણ એકલો પડું છું ત્યારે કોણ જાણે શાએ કારણથી ગભરાઉં છું"–વિહારીલાલે કહ્યું—"તમે જે શીખામણની વાતો કરો છો તે હું મારા મનમાં સારી પેઠે જાણુંછું કે ખરી છે. મેનેજીંગ કલાર્કને તો પારકાની ઘોડી કુદાવી સવારી કરતાં શીખવાનું છે; પણ મારો જીવ વશ રહેતો નથી."

"ભાઈ, એતો ધીરે ધીરે બધું પાસરૂં દોર થઈ જશે, માટે તું ધીરજ રાખ. તને તો કેશીઅર જોડે ઓળખાણ છે ને હું પણ સલાહ આપવાને હાજર છું. પણ મારા મુનીમે જ્યારે મારા પર દાવો કીધો અને બીજાઓને પણ દાવા બાંધવાને ઉશ્કેર્યાં, ત્યારે મને કોઈ સલાહ આપનાર નહોતું ને પાસે પૈસોએ નહોતો. વળી મારો પોતાનો કેસ એટલે મને ગભરામણ તો લાગી ખરી, કેમકે ભુલચુક થાય તો નુકસાન મારે પોતાનેજ વેઠવાનું હતું; તોપણ ધીરે ધીરે મને સહવાસ પડી ગયો ને હવે ગમે તેવું અટપટું કામ હોય તોએ મારા પેટનું પાણી હું હાલવા દેતો નથી. તારે તો પરમેશ્વરનો પાડ માનવો જોઈએ કે પારકાને પૈસે અને જોખમે તને અનુભવ મળશે; અથવા તું કહે છે તેમ પારકાની ઘોડી કુદાવી તું સવારી કરતાં શીખીશ. કેમ હવે તારા જીવને નીરાંત વળી કેની?" વિહારીલાલે હા કહી એટલે ભીખારીલાલે રંગરાવના સામી નજર કરીને કહ્યું—"આ રંગરાવને તો તું ઓળખતો હશે. મારી પાસે એ ઘણોખરો રોજ આવે છે. આપણે જે કેસ ભાગમાં ચલાવવાનો છે તે એની કાકી સામે ચલાવવો પડશે. રંગરાવે મને જે જે હકીકત જણાવી છે તેથી માનવાને કારણ મળે છે કે તે બહુ પહોંચેલી છે અને રંગરાવને એકદમ ઢીલી પડી જઇ પત કરે એમ નથી. કેમ રંગરાવ ખરૂં કેની?"

"અરે સાહેબ, મારી કાકીની હું તમને શું વાત કરૂં, એવી પહોંચેલી કે અમે કાશીથી આવ્યા ને મળવા ગયા ત્યારે એણે મને બહુ હેતથી બોલાવ્યો, અને ખોળામાં લઈ મોઢ મરડવા લાગી. મને તો એમજ લાગ્યું કે મારી કાકીમાં આટલો બધો ફેર કેમ પડી ગયો? વગર લડે કરે અમને ભાગ આપી દેશે કે શું? પણ જ્યારે અમારી સ્થિતિની વાત કહાડી ત્યારે એ હસીને મને કહેવા લાગી કે હું એના દીએરનો દીકરો છું એટલે એના છોકરા જેવો છું. પણ બંને ભાઇ વચ્ચે ફારગતી થઇ છે એમ એ સારી પેઠે જાણે છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આહાર અને વહેવારમાં આર્ય સ્ત્રી-પુરૂષોએ શરમ રાખવી નહિ, માટે ઘણી દલગીરી સાથે પૈસાની બાબતમાં એ મને કોઇ રીતે સહાય આપી શકે એમ નથી. તે સિવાય સર્વે વાતે મને એ પોતાના દીકરાની પેઠે ગણતી આવી છે અને ગણશે. ફારગતી થયલી હોવાથી એ જો મને પૈસા આપે તો, એના ધણીનો અને મારા કાકાનો જીવ અવગતિએ જાય! માટે પૈસાની બાબતમાં પોતે ધર્મસંકટમાં આવી પડેલી હોવાથી મદદ કરી શકે એમ નથી. બાકી સર્વે વાતે અમે એના પગે ધોવા જેવાં સગાં છઇએ એવી એવી લાંબી વાત યુક્તિપુરઃસર એ કરવા લાગી."

"ગાંઠકી ખીચડી ઔર મેજબાન અમેરા"—વિહારીલાલે કહ્યું–"એવી રીતે તમારી કાકી તમારી જોડે વાત કરવા લાગી કેમ? સાળું હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબ ઘણી ઘણી વાતે સારૂં છે. એમાં એટલી બધી તો ખુબીઓ સમાયલી છે કે પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોએ સંસારમાં સુખ આપનારૂં વધારે સારૂં સાધન શોધી કહાડયું નથી. પણ જો એક ભાઈ નસંતાન સ્ત્રી મુકીને મુવો, કે કોઈ પહોંચેલા અવિભક્ત અંગભૂતના હાથમાં મીલકતનો કબજો આવ્યો, તો તે બધાને માથે છાણાં થાપશે એટલું એમાં જબરૂં દૂષણ છે. જે શાસ્ત્રકારોએ એ અવિભક્ત કુટુંબની યોજનાને પોતાની પસંદગી આપી, તેઓએ આવી આવી ખામીઓનો સંભવ પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિએ શું નહિ જોયો હોય?"

"અસલના ઋષિમુનિઓ ત્રિકાલજ્ઞ હતા"—ભીખારીલાલે કહ્યું—તેઓએ આવા આવા દોષો નહિ ભાળ્યા હોય એમ તો સંભવતું નથી, પણ લોકની બુદ્ધિમાં ફેર પડે ત્યાં ઋષિઓ શું કરે? અથવા એ ખામીઓ કલજુગનો પ્રભાવ દાખવે છે. ભઈઆરાપણું સ્વતઃ નિર્દોષ અને લાભકારી છે.

થોડી વારમાં રંગરાવ વાળુ કર્યા વગર આવેલો હોવાથી રજા લઇને ગયો.

એના ગયા પછી વિહારીલાલે ભીખારીલાલને પુછ્યું—"આજે તમારૂં **માસ્ટર સાહેબ** આગળ કામ ચાલવાનું હતું તેનું શું થયું?"

"હા—હું તારી પાસથી ચાર વાગે **માસ્ટર**ની આપીસમાં ગયો, પણ મુનીમને ત્યાં કોઇનું મરણું થયલું હોવાથી તેના વકીલે રજા માગી. મેં તો બહુ વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ તું જાણે છે કેની, **માસ્ટર સાહેબે** આખરે કામ બાકી રાખ્યું. જો હું વકીલ કે બારિસ્ટર હોત તો ખાસ્સી એક મહોર મુનીમ પાસથી **માસ્ટર સાહેબ** મને અપાવત. આતો જાતનો કેસ રહ્યો એટલે કંઈ મળ્યું નહિ. બાકી વીસાત તો ત્રીસ રૂપરડીની રકમ સંબંધે છે. અમારા મુનીમજી કહે છે કે એ રકમ તેણે કોઇને આપી છે પણ ચોપડામાં ઉધારવી રહી ગઈ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તે સંબંધે ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠના ચોપડા **માસ્ટર સાહેબ** આગળ રજુ કરાવવામાં આવશે. વખતે બંને શેઠોને પણ જુબાની આપવાને એ બોલાવે ખરો. સુખપાલકાકાને તો એ જરૂર બોલાવશે."

"એ રકમ બાબત તેઓ શું જાણતા હશે કે તેઓની જુબાની ઉપયોગી થઈ પડશે"— વિહારીલાલે પુછ્યું.

"ધનપાલશેઠ કંઈ જાણતો હોય તો હોય"— ભીખારીલાલે જવાબ આપ્યો—"બાકી મદનપાલશેઠ જાણતો હોવાનો બીલકુલ સંભવ નથી. પણ મુનીમની મતલબ કેસ લંબાવવાની છે એટલે એ બંનેને જરૂર બોલાવ્યા પાખી રહેશે નહિ."

"ત્યારે આજે **માસ્ટર સાહેબ** આગળ તમારૂં કામ નહિ ચાલ્યું તો તમે મારી આપીસમાં પાછા કેમ નહિ આવ્યા—" વિહારીલાલે કહ્યું–"તમારા ગયા પછી મમતારામ તરતજ આવ્યો. એની તાલમેલ જોવા જેવી હતી."

"કેમ વારૂ, મારા ગયા પછી શું બન્યું તે તો મને કહે? મમતારામની વાતમાં અને કામમાં આપણા જેવાને કંઈને કંઈ શીખવા જેવું હોય છે."

"અરે હા—તેમજ છે. તમે બધી વાત તો સાંભળો. હું તો એમ ધારતો હતો કે એકલો ધનપાલશેઠ રૂપીઆ પચાસ હજાર નથુશેઠને ધીરવાનો છે. મેં ખતના ખરડામાં એકલું તેનું નામ લખ્યું હતું. પણ આજે જ્યારે એ ખરડો શેઠ આગળ વાંચવા લઈ ગયો ત્યારે એણે મને કહ્યું કે મદનપાલશેઠનું નામ પણ એમાં લખવું. મદનપાલશેઠ આવા લોભના ખાડામાં કેમ ઉતર્યા તેની મને તાજુબી લાગી; કારણ કે તમે સારી પેઠે જાણોછો કે એ શેઠનું તો

ધકધ્યાન સરકારમાંથી માન અકરામ મેળવવામાં, અને લોકમાં મ્હોટાઈ મેળવી બડા માણસમાં ખપવામાં રોકાયલું રહે છે. વેપાર કરવો ને બબ્બે ટકાના વ્યાજે પૈસા ધીરવા એતો ગૃહસ્થને નહિ છાજતું કામ છે એવો એનો વિચાર છે."

"હા—હા—હવે મને યાદ આવે છે કે એક દહાડો એની આફીસમાં શેઠે કોઈ કારણસર હમાલને રૂપીઓ આપ્યો કે એમાંથી થોડાક પૈસા એક માણસને આપે અને બાકીની ચવલી પાવલી પાછી લાવે. હમાલ બધો ખુરદો લઇ આવ્યો. શેઠે કંઈ અડીડાયો નહિ પણ તમામ ખુરદો હમાલને આપી દીધો ને કહ્યું કે તાંબાના પૈસાને અડકવાથી માણસ ગાંડો બની જાય છે અને વળી ચેપી રોગ હાથને અને શરીરને લાગવાનો ભય રહે છે, માટે કોઈ ગૃહસ્થે તાંબાના પૈસાને હાથ નહિ અડકાડવો જોઇએ!"

"હ્યો—તમે જાણો છો તો ખરા"—વિહારીલાલે હસીને કહ્યું—"કે એ શેઠ એવા અવનવા વિચારોના મુરબ્બી છે. હવે જ્યારે મેં જાણ્યું કે મદનપાલશેઠ પણ બે ટકાને વ્યાજે નથુશેઠને રૂપીઆ ધીરવામાં ધનપાલશેઠ જોડે ભાગ રાખવાના છે, ત્યારે મને તાજુબી લાગી ને મમતારામ મારી પાસે ખત સંબંધે વાત કરવાને આવ્યો ત્યારે મેં વાત પુછી કે આ શું? વળી મદનપાલશેઠ તમારા ઘરાક કયારથી થયા? ત્યારે એ હસી પડ્યો કે ભાઇ દુનીઆમાં અક્કેક વાતનું તો સરવેને ઘેલું લાગેલું હોય છે. ધનપાલશેઠને બે ટકાના વ્યાજનું ઘેલું લાગ્યું છે, મને (વિહારીલાલને) વચમાંથી કમીશન લેવાનું ઘેલું લાગ્યું છે એમ એણે મારે મ્હોડે મ્હોડ કહ્યું!"

ભીખારીલાલ ખડ ખડ હસી પડ્યો ને બોલી ઉઠ્યો—"ને તને મમતારામને ને નથુશેઠને નીચોવવાનું ઘેલું લાગ્યું છે."

"તમે સાંભળો તો ખરા"—વિહારીલાલે કહ્યું—"મમતારામ શું બોલ્યો તે. હવે આ મદનપાલશેઠને એવું ઘેલું લાગ્યું છે કે આપણા દેશીઓની સ્થિતિ આવી ખરાબ થઇ છે કેમકે આપણે હવા, ખોરાક અને પાણીમાં રસોડાનો ધુમાડો ખાઈએ છઇએ. એ ધુમાડો ચીમનીદ્વારા રસોડામાંથી બહાર કહાડવામાં આવે તો દેશીઓમાં તાકાત વધે ને દુઃખ દરદો સઘળાં દૂર થઈ જાય! તે બાબત સર તેઓ એક મંડળી સ્થાપવાની તૈયારીમાં છે, હવે મંડળી સ્થપાય તો મુરબ્બીઓ જોઇએ. પ્રમુખ સેક્રેટરી અને ટ્રેઝરર જોઈએ. તેથી મદનપાલશેઠ પોતાના જેવા બીજા બડેખાંઓને અંદર જોતરવાને દાવપેચ રમવા લાગ્યો. એ શેઠને ધનપાલશેઠ જોડે બહુ સારો નાતો છે તેથી શેઠે વિચાર કીધો

કે ચીમનીદ્વારા ધુમાડો બહિર્નિષ્કાશક મંડળી અને તતદ્વારા દેશોદ્ધારક મંડળીની મેનેજીંગ કમીટીમાં ધનપાલશેઠને જરૂર દાખલ કરવો. ધનપાલશેઠે જોયું કે મેનેજીંગ કમીટીમાં કંઈ અમથા દાખલ થવાતું નથી. એ તો એ મસે મદનપાલશેઠ, ધુમાડા મંડળીનો હાલી શેર બકોર કરાવી એની પાસે પૈસા નીચોવશે. ધનપાલશેઠ હાથનો બહુ મુજી છે તે તો તમે જાણુતા હશો; તેથી એ એકનો બે થયો નહિ. બીજા હાથ ઉપર મદનપાલશેઠ, એને મેનેજીંગ કમીટીમાં દાખલ કરવાની જીદ લઈ બેઠો. એમ બંને શેઠીઆઓ વચ્ચે વાત બહુ રસાકસી ઉપર આવી પડી. એવામાં મમતારામ મારફત નથુશેઠને રૂપીઆ ધીરવાની વાત ધનપાલશેઠ આગળ આવી. નથુશેઠને તો એક લાખ જોઈતા હતા પણ ધનપાલશેઠે તો પચાસ હજાર ઉપર એક પાઇ ધીરવાની સાફ ના પાડી અને પચાસ હજારમાં પણ એક ભાગીઓ સોધવાને નીકળ્યો. મદનપાલશેઠને બહુ સમજાવ્યો પણ એણે તો પ્રથમ નાજ પાડી કે વ્યાજે રૂપીઆ ફેરવતા એને આવડે નહિ. સામો ધનપાલશેઠને ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ કરાવવાને બાઝયો. એવામાં મમતારામને બધી વાતની માલમ પડી કે બંને શેઠો વગર લેવે દેવે હોંસાતોસી કરે છે ને તેમાં નથુશેઠનું કામ નાહક ચુંથાઈ જાય છે; તેથી એણે અક્કલ વાપરી ધનપાલશેઠ આગળ એવી ફોડ પાડી આપી કે જો બંને શેઠીઆઓ મળી—નથુશેઠને પચાસ હજાર ધીરે તો—નથુશેઠ ધુમાડા મંડળીમાં પાંચસો રૂપીઆ બક્ષીસ આપીને મુરબ્બી થાય. મદનપાલશેઠ રૂપીઆ ધીરવામાં અડધો ભાગ રાખે તેના બદલામાં ધનપાલશેઠે ધુમાડા મંડળીની મેનેજીંગ કમીટીમાં મેમ્બર થવું, પણ મદનપાલશેઠે તેની પાસથી એક પાઈ માગવી નહિ. ત્રણે શેઠીઆઓ રાજી થઇ ગયા ને મમતારામનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા કે એના જેવી સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ કોઈની દોડત નહિ ને કોઇ રીતે વાત મીજાન પર ચહડત નહિ.

"અક્કલ તો ઠીક દોડાવી"–ભીખારીલાલે કહ્યું—"એમ તો મારાથી કહ્યા વગર રહેવાતું નથી; લાકડે માકડાં ઠીક વળગાવી દીધાં."

"હજી તમે સાંભળો તો ખરા–મુંબઇના શેઠીઆ દેખીતા આડા છે પણ કેવા પાંસરા દોર થઇ શકે તેવા છે. એ તો વળે તો વાન નહિ તો પથ્થર પહાણુ. એ પ્રમાણે પચાસ હજાર આપવા નક્કી ઠર્યા પણ ધનપાલશેઠની દાઢ ડળકી ને કહે કે મને તો ખાસ્સો પાંચ ટકાનો વટાવ જોઇએ ને તે પણ મારા એકલાના રૂપીઆમાંથી નહિ, પણ મદનપાલશેઠના રૂપીઆમાંથી પણ, પાંચ

ટકા વટાવતો હુંજ ખાઉં! મમતારામના મનમાં કે જેટલા રૂપીઆ ધનપાલશેઠ નથુશેઠને ઓછા આપે તેટલા રૂપીઆના પ્રમાણમાં નથુશેઠ પોતાથી ઓછો નીચોવાશે, તેથી મમતારામ અને ધનપાલશેઠ વચ્ચે એ બાબતની આડ આવી. આ હકીકત મદનપાલશેઠના સ્વપ્નામાંએ આવી નથી કે ધનપાલશેઠ તેને ત્રીજે ઠેકાણે વેચવા કહાડેછે. પરન્તુ ધનપાલશેઠ એમાં શરમાવા જેવું કશું જોતો નથી. એતો છડેચોક એમ કહેછે કે મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીમાં નથુશેઠ પાંચસો રૂપીઆ ભરે ને મને એક પાઇએ ન મળે એ કેમ બને? ધનપાલશેઠને બે ટકાના વ્યાજનો લોભ ખરો, ને મમતારામને રૂપીઆ સારૂ નથુશેઠ દબાણ કરવા લાગ્યો, તેથી મમતારામે હારીને આખરે એવી સમજુતી કહાડી કે ખતમાં બે ટકાનો વટાવ મને (વિહારીલાલને) આપવાનું લખવું, પણ તે હજાર રૂપીઆ ધનપાલશેઠે અને મમતારામે અંદરઅંદરની સમજુતી પ્રમાણે વેંચી લેવા. મારે તેની જોડે કશી લેવાદેવા રાખવી નહિ. પણ મમતારામને ધનપાલશેઠ જોડે મેળવી આપવામાં મેં પહેલ કીધી હતી તેના બદલામાં મમતારામે મને એક ખાનગી ચીઠ્ઠી આપી છે કે પોતાને જે બધું મળીને બે ટકાનો વટાવ મળશે તેમાંથી પાંચસો રૂપીઆ એ મને આપશે."

"આ બધું શું આજે ને આજે બન્યું?" ભીખારીલાલે પુછ્યું.

"વાત તો બહુ વખતથી ચરચાયા કરતી હતી પણ નક્કી સમજુતી તો ગઇ કાલે અડધા કલાકમાં થઇ ગઇ. એવામાં પેલા વારંટની હકીકત લખવામાં હું રોકાઇ ગયો. મમતારામે મારી આગળ બીજી ઘણીએ વાત કીધી, પણ મેં તે બરોબર સાંભળી નહિ. તોપણ એણે મને કહ્યું કે મારે તમારી જોડે ખાનગી વાત કરવી છે પણ વારંટની હકીકત લખવામાં તમે રોકાયલા છો માટે આવતી કાલે સવારના હું તમને એકાંતમાં મળવાને આવીશ. વળી જતા જતા એણે કહ્યું કે આ કેશીઅર જોડે પણ મારે ખાનગી વાત કરવાની છે. તમારે એની જોડે સારી ઓળખાણ છે ને નથુશેઠના ખત સંબંધે મારે એમની સાથે કંઈ સમજુતી કરવાની છે માટે મારે ને એને એકાંતમાં વાત થાય એમ કરો. એમાં બધાને લાભ છે."

"મમતારામ તારી અને કેશીઅર જોડે શું તાલ રમવા ધારતો હશે કે તું કામમાં હતો છતાં એને એ પ્રમાણે બંને સાથે એકાંત કરવાની હતી."

"તે તો કોણ જાણે—પણ આવતી કાલે મને મળશે ત્યારે બધી

ખુલાસો થશે. કેશીઅર પણ તે વખત બહુ કામમાં હતો તેથી એમ નક્કી ઠર્યું છે કે મમતારામે આજે રાતના એને ઘેર મળવા જવું."

"તેં કેશીઅરને શું કહ્યું?"

"મેં કહ્યું કે આ મમતારામ મારી ઓળખાણુવાળા છે. એની મારફતે તમારૂં કંઈ પાકે એમ છે. એની જોડે તમારે એકાંત કરવાનો એને એક વખત આપો; તે ઉપરથી એણે આજે રાતના મળવાનું કહ્યું."

"જરૂર તમારી એની મુલાકાતમાં બહુ ઉંડો અર્થ સમાયલો છે. સઘળું જાણવાની મને ચટપટી થઈ રહી છે."

"કાલે ખત કરવાને નથુશેઠ આવનાર છે તે પહેલાં બધી વાત અજવાળામાં આવશે. જોઇએ મમતારામ શું કરે છે? મને કાલે મળે પછી વાત. હશે તો હું તમને સવારના આફીસમાં જવા પહેલાં મળી જઈશ; પણ આવતી કાલે તમે સો કામ પડતાં મુકી, ત્રણ વાગ્યા પછી આફીસમાં જરૂર આવજો. નથુશેઠ ખતપર સહી કરશે ને ધનપાલશેઠ ત્યાં આવશે તે વખતે જોવા જેવું જરૂર કાંઇને કાંઈ નીકળશે. આજે બહુ મોડું થયું છે માટે હવે હું જાઉંછું."

બીજે દહાડે સવારના આઠ વાગે મમતારામ વિહારીલાલને મળવા ગયો. વિહારીલાલ એક ટેબલ પાસે ખુરશી પર બેસી **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન**ના એક કોપીઇંગ કલાર્ક જોડે ધનપાલશેઠવાળું ખત, જે જાડા કાગળ ઉપર સારા અક્ષરે કલાર્ક લખી લાવ્યો હતો તે, મેળવી જતો હતો. મમતારામ આવીને એક ખુરશી પર બેઠો. ખત મેળવાઇ રહ્યા પછી મમતારામે ઇસારો કીધો કે કલાર્કના ગયા પછી હું વાત કરીશ. તેપરથી વિહારીલાલે કલાર્કને જવાની રજા આપી. થોડીવારમાં બંને જણા ત્યાં એકલા રહ્યા—એટલે મમતારામ બોલ્યો—

"હું ઘણો ખુશી છું કે આ ખતનું કામ તમે બહુ સડસડાટ આગળ ચલાવ્યા જાઓછો. તમે **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન**ને ત્યાં નોકરી રહ્યા તેથી અમારા નથુશેઠને એક ફાયદો થયો છે તે તમે સમજ્યા?"

વિહારીલાલ કંઈક સમજ્યો ખરો પણ ના કહી, એટલે મમતારામે કહ્યું—"કેમ, તમે નહિ સમજ્યા? ધનપાલશેઠ પાસથી રૂપીઆ લેવાની વાત પ્રથમ તમારાથી જન્મ પામી, એટલે તમને એક ટકો આપવાને હું કબુલ થઈ ચુકયો છું. હવે જો કોઇ બીજો મેનેજીંગ કલાર્ક હોત તો તેને મારે કંઇ ને કંઈ

આપવું પડત. ઓછામાં ઓછા સો બસો રૂપીઆ લેત ત્યારે ખત ઘડવાનું કામ પાર પાડત ને વળી કેટલાક દિવસ નકામા કહાડી નાંખત તે જુદા. અમારે સારે ભાગ્યે તમે મેનેજીંગ કલાર્ક થયા ને ધનપાલશેઠ તમામ કામ તમારી મારફતે કરાવે છે તેમાં અમને એમ અણધાર્યો લાભ થયો છે.”

“જો મેનેજીંગ કલાર્ક તરીકે”—વિહારીલાલે હસીને કહ્યું—“તમારે મને કંઈ વધારે આપવાની ખુશી હોય તો હું ઉપકાર સાથે લઇશ. વાજબી રીતે તો ખત ઘડવા સારૂ તમારે મને કંઇ ને કંઈ આપવું જોઇએ. બંને કામ એક શખસ મારફતે થાય તેથી એકમાં બંને કામનો બદલો વાળી દેવો દેખીતો વાજબી નથી.”

“મને પણ કંઈ એમ લાગ્યું ખરૂં કે તમને વધારે મળે તેવી જુગતી કરવી જોઇએ—” વિહારીલાલની અજાણેખી વચ્ચે મમતારામ બોલ્યો—“તેથી લાગ જોઇને મેં નથુશેઠને વાત કરી કે આ વિહારીલાલ આપણે બહુ કામના થઈ પડ્યા છે. એક તો ધનપાલશેઠ જોડે કામ પડ્યું તે એને લીધેજ. બીજું, એ ધનપાલશેઠનો મેનેજીંગ કલાર્ક છે એટલે આપણું ખત પણ એનીજ મારફતે થશે. વળી એક કારણ મેં વિશેષ જણાવ્યું, પણ હું આશા રાખું છું કે આ વાત તમે કોઇને મ્હોડે કરશો નહિ. અમારા નથુશેઠ બહુ ફુલા દીલથી પૈસા વાવરે છે. એને આ પચાસ હજાર રૂપીઆ પૂરા પાંચ મહીના પણ ચાલશે નહિ. અમારો વિચાર તો ધનપાલશેઠ પાસથી લાખ રૂપીઆ લેવાનો હતો, પણ એ શેઠે વધારે ધીરવાની ના પાડી ત્યાં શું કરીએ? તોપણ જ્યારે ધનપાલશેઠની આ કામ પ્રસંગે ઓળખાણ થઈ છે, ને મદનપાલશેઠનું નામ પણ જાણવામાં આવ્યું છે, ને વખતો વખત વ્યાજ ભરવાનો અમારો વિચાર છે, તો હજી પણ ઘણીવાર એ બંને શેઠોને મળવું થશે ત્યારે એ બેમાંથી કોઇની પાસથી પણ હું વધારે રૂપીઆ લેવાને વેતરણ કરીશ. જો એક વખતે એક લાખ રૂપીઆ મળ્યા હોત તો બે વરસ સુખે નીકળી જાત. નથુશેઠ એટલામાં લાયક ઉંમરે પુગત ને બધી પંચાતીનો અંત આવત, પણ આમ કટકે કટકે લેવા પડે તેથી એક લાખથી પણ વધારે જોઇએ એમ હું ધારૂં છું.”

તમારા શેઠ એટલા બધા પૈસા શેમાં ઉરાડે છે? મેં તો સાંભળ્યું છે કે મારવાડીઓનું એમને ત્રણ લાખનું દેવું છે!

“તે તો હું કંઈ જાણતો નથી, શેઠીઆઓ કંઈ બધી વાત આપણી

આગળ કરે છે? મારે એમની જોડની ઓળખાણ થોડા વખતની છે. એ મને હસીને બોલાવે છે તેથી મારૂં ત્યાં જવું આવવું થાય છે. શેઠે મને બહુ આગરો કીધો તેથી આ કામમાં હું પડ્યો છું. બાકી ઇશ્વિર કૃપાથી ટકા બે ટકા જેટલું તો મને ઝવેરાતમાં મળે છે."

"હા, તમે ઝવેરની દલાલી કરો છો એ વાત તો હું ભુલી જાઉં છું"—વિહારીલાલે ટકોરમાં કહ્યું—"પણ તમે નથુશેઠને કંઈ શીખામણ નહિ આપી હોય?"

"ભાઈ, હું તો કોઈ વાતે બાકી રાખતો નથી; પણ એ શેઠ શ્રીમાન્ છે ને એના મનમાં એવી ધુન આવી ગઈ છે કે શ્રીમતામાપદઃ કૃતઃ ત્યાં હું શું કરૂં? આ કથા બધી આડી નીકળેછે"—મમતારામ કંઇક અધીરો પડીને બોલ્યો—"હું તો તમને એમ કહેવા માગતો હતો કે બીજા રૂપીઆ પણ અમે ધનપાલશેઠ કે મદનપાલશેઠ પાસથી કહડાવીશું; માટે જો મદનપાલશેઠ એકલો રૂપીઆ ધીરે તો તે ખતનું કામ તમને સોંપે એવી તમારે વેતરણ કરવી જોઇએ."

"પણ એવી વેતરણ મારે શું કરવી"—વિહારીલાલ બોલ્યો—"તે હું જાણતો નથી."

"મારી સલાહ માનો તો"—મમંતારામ વિચાર કરતો ધીરેથી બોલ્યો.—"જેવી રીતે આ ખતનો ખરડો ધનપાલશેઠને વંચાવી પસંદ કરાવ્યો તેવી રીતે આજે ને આજે એ ખત તમે મદનપાલશેઠની પસંદગી માટે લઈ જાઓ. આ પણ એક જુગતી છે. એથી કરીને મદનપાલશેઠને તમારે માટે બહુ સારો વિચાર આવશે. તમે જાણો છો તો ખરા કે એ શેઠ કેવા ફુલણદાસ છે, એટલે એમની સાથે કયે ધોરણે કામ લેવું તે? એ તો ભાઈ, દુનીઆમાં માણસનાં ગાડાં તેલ લગાડવાથી ચૈં ચું કર્યા વગર સીધાં સપાટ ચાલે છે. અથવા જ્યાં ત્યાં માખણ તો જોઈએજ."

"હા"—વિહારીલાલ બોલ્યો—"મદનપાલશેઠ પાસે જવા માટે તમે યુક્તિ તો ઠીક બતાવો છો. હજી હું નવો સવો છું ને અસીલોને રાજી રાખવાને અને વધારવાને મારે તો મથવું જોઈએ, માટે હું જરૂર જઇશ; પણ રાત થોડી ને વેષ ઘણા તેવી આ વાત છે. આજે સાંઝ પહેલાં તો આ કામનો અંત આવવાનો છે એટલે મદનપાલશેઠને ત્યાં ક્યારે જવું તેનો મને વિચાર થાયછે."

"મદનપાલશેઠ આફીસમાં આવ્યાની ખબર કહેડાવી, ગમે ત્યારે જ-
જોની. તમે રોજમાં કહાવશો તો તમને મુલાકાત આપવાની એ શેઠ ના
નહિ પાડે. વળી હું તમને બીજી એક ખુશ ખબર કહું. મેં વાત તો કરવી
શરૂ કીધી હતી પણ વચમાં બે વાર આડકથા નીકળી."

"મને ખુશ થવા જેવી બીજી શું ખબર છે"—વિહારીલાલે પુછ્યું.

"એ શેઠની આગળ"—મમતારામે કહ્યું—"તમારી તારીફની અને આમને કામના થઇ પડશો એવી વાત તો કરી રાખી હતી; પણ તે વખતે નથુશેઠ કંઇ બોલ્યો નહિ. હું સમજ્યો કે મારી કહેલી વાત ઉડી ગઇ ને નથુશેઠ કંઈ સમજ્યો નહિ. ગઈ કાલે રૂપીઆ સંબંધે પાછી વાત નીકળતાં નથુશેઠ મારી અજાણી વચ્ચે બોલી ઉઠયો કે તમે (મમતારામે) વિહારીલાલ સંબંધે મારી આગળ વાત કીધી હતી તે હું ભુલી ગયો નથી. આપણે એની જોડે હજી બહુ કામ લેવાનું છે. આપણું કામ હવેથી આપણે વિહારીલાલને સોપશું એટલુંજ નહિ, પણ આ કામમાં જે બે ટકાનું કમીશન એને આપવા આપણે ખતમાં લખ્યું છે તે ઉપરાંત પણ કંઇ આપવું જોઇએ; માટે તે રૂપીઆ આપવા-સારૂ હું આવ્યો છું; તે ગણી લ્યો."

એમ બોલી મમતારામ, પોતાના ઝવેરી જેવા કબજાના આડા ખીસા-માંથી નોટ કહાડી ગણવા લાગ્યો. બસો રૂપીઆની નોટ ગણી ટેબલ પર મુકી.

વિહારીલાલના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ કે આ તો ઘેર બેઠા ગંગા આવી. નોટોનું બંડલ જોઇને એ બહુ હરખાયો. પરંતુ એને વિચાર આવ્યો કે આ મમતારામ, જે કોઇને બદે નહિ તે, જ્યારથી ધનપાલશેઠનું ખાત કરવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું છે, ત્યારથી મારી જોડે કેવી મીઠી મીઠી વાતો કરે છે. હું ને એ કોઈ દહાડો મિત્ર હતા નહિ છતાં જાણે હું એનો જુનો મિત્ર હોઉની, તેમ એની ભીતરની વાતો પણ એ મને જાણી જોઈને કહે છે. નથુશેઠ તો જાણે સમજ્યા; એ શેઠને તો મેં જોયા છે ને એમને મેં સારી રીતે પીછાની કહાડ્યા છે. એતો મમતારામનાં ખેલવણાં છે. એટલે મારે હવે એ જાણવું જોઇએ કે મમતારામ શું તાલમેલ રમેછે. એ કંઈ એવો ગાંડો નથી કે વગર લેવે દેવે અને વગર માગવે, મને રૂપીઆ આપવા આવે. જે મમતારામે મારા માગેલા બે ટકાના કમીશનમાં ભાગ પડાવ્યો હતો તે આજે ઘેર બેઠા મને બસો રૂપીઆ આપવા આવે છે! માટે વિહારીલાલ તું ચેતજે!

વિહારીલાલને તાજુબી લાગશે એમ મમતારામ ધારીનેજ આવ્યો હતો તેથી નોટો ગણી ટેબલ પર મુકી, થોડી વાર સુધી એ કંઈ બોલ્યો નહિ.

"કેમ વારૂ, અમારા નથુશેઠે રૂપીઆ મોકલ્યા તેમાં તમને નવાઈ લાગે છે? પણ એ શેઠને હજી તમે પીછાનતા નથી. બહારથી તો એનામાં કંઇ પ્રાપ્તિ નહિ હોય એમ દેખાયછે. પણ અંદરખાનેથી બહુ પહોંચેલો અને વિચારવાળો છે એમ તમે નક્કી જાણજો હોં! મારા પોતાના અનુભવ પરથી હું કહું છું કે શું નથુશેઠ—કે ધનપાલશેઠ—કે મદનપાલશેઠ—કે અલબેલી મુંબઇના બીજા શેઠીઆઓ બડા પહોંચેલા, ખંધા અને સ્વાર્થી હોય છે. બહારથી જુવો તો મ્હોડે માંખ નહિં ઉડે તેવા ને ભોળા ભાટ! તેમના બહારના દેખાવ પરથી ભોળવાઇને અહીંના શેઠીઆઓને રાજા કહેવામાં આવે છે. અને રાજા વાજા અને વાંદરા ત્રણે સરખા છે. પણ વસ્તુતઃ તો હું તમને કહું છું તેમ છે.

"આમ કહેવામાં તમારી શું મતલબ છે?"

"જુઓની"—મમતારામ જાણી જોઈને બહુ લંબાણથી જવાબ આપવા લાગ્યો—"ધનપાલશેઠને અને તમારે બહુ નાતો છે, પણ કોણ કહેશે કે એ શેઠ રાજા જેવો છે. મદનપાલશેઠ વિષે પણ તમે પેલી ધુમાડા મંડળીને સંબંધે સાંભળ્યું હશે. ધનપાલશેઠને એ ધુમાડાની મેનેજીંગ કમીટીમાં દાખલ કરાવવાને એ શેઠે કેવી કેવી સીફ્ત વાપરી! પણ વધારે દૂર જવાનું કંઈ કારણ નથી. અમારા નથુશેઠે તમને આજે બસો રૂપીઆ મોકલાવ્યા તે શું સમજીને વારૂ?"

"મને લાગે છે કે"—વિહારીલાલે વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો—"તમારી, અરે ભુલ્યો, નથુશેઠની કંઈ મતલબ હોવી જોઇએ."

"હા એમજ છે. તમને અચંબો લાગે છે તેના કરતાં નથુશેઠે તમને રૂપીઆ આપવાની વાત કહી ત્યારે મને વધારે લાગ્યો હતો. એ શેઠ એમ શું કામ કરે છે તે જાણવા સારૂ હું સતો થઇને કહેવા લાગ્યો કે તમને રૂપીઆ આપવાની કંઈ જરૂર નથી. નથુશેઠ કહે નહિ, આપવાજ પડશે. વિહારીલાલ ને કેશવલાલ દોસ્દાર છે ને એ કેશવલાલને પચાસ હજારની વાત કહી દે તો પછી જોઈ લ્યો મારી મઝા! ઘરમાં મારી માના જાણવામાં તરત આવી જાય ને બે ત્રણ દહાડા મને કોઈ સુખે બેસવા દે નહિ. એ પ્રમાણે નથુશેઠ બોલ્યો. હવે તમારી મેળે તોલ કરી લ્યો કે મુંબઇના શેઠીઆ કેવા પહોંચેલા છે."

વિહારીલાલે મનમાં તોલ કરી લીધો કે નથુશેઠ તો નહિ, પણ મમતારામ જબરો પહોંચેલો છે. પણ વિચાર કરતાં, નોટોનું બંડલ જોઇને એને જે હરખ થયો હતો તે હવે ઉડી ગયો. મમતારામના ઉપર હવે એને ક્રોધ ચહડવા લાગ્યો. તેનું કારણ બહુ દૂર સોધવા જવા જેવું નહોતું. વિહારીલાલ પણ મમતારામ જેવો બહુ પહોંચેલો અને પાવરધો હતો ખરો; પણ મમતારામ પેઠે એની બુદ્ધિ પાપી હતી નહિ કે વિચારો હલકા અને સ્વાર્થભર્યા નહોતા. હવે વિહારીલાલ બરોબર સમજ્યો કે બસો રૂપીઆ, તેના ગુણની કદર સમજીને મમતારામ આપવા આવ્યો નહોતો, પણ બ્હીકનો માર્યો આવ્યો હતો. પોતે કેશવલાલનો મિત્ર છે તેથી પચાસ હજારની વાત એક બીજાને કહી દે તો મમતારામ પંચાતીમાં આવી પડે ને નથુશેઠની મા આગળ ઉઘાડો પડી જાય તેજ સારૂ મમતારામ આટલી બધી સીફત રમતો હતો. પોતાના જેવો મમતારામ મને લેખે છે એમ વિચારતાં એને ક્રોધ ચહડ્યો. ભારમાં અને ભારમાં એણે મમતારામને કહ્યું—

"ભાઈ, તમારા નથુશેઠે આ બસો રૂપીઆ મોકલ્યા છે તેટલા માટે એ શેઠનો હું મ્હોટો આભાર માનું છું એમ મારી તરફથી આપ એ શેઠને કહેવાની મારા પર મહેરબાની કરશો. પરંતુ તમે કે તમારા શેઠ એમ ધારતા હો કે આ રૂપીઆ આપીને અમે વિહારીલાલનું મ્હોડું દાબી દઇએ છઇએ, અને પચાસ હજાર રૂપીઆની વાત હું કેશવલાલને કે બીજા કોઇને કોઈ પ્રસંગે કહીશ નહિ, તો તેમાં તમે અને તમારા શેઠ ભુલ ખાઓ છો. તમે કંઇ મારા અસીલ નથી. આ કામ તો ધનપાલશેઠે મને સોંપેલું છે. અસીલ હો, તોપણ હું તમારી સાથે કોઇ પણ રીતે બંધાતો નથી. મેનેજીંગ ક્લાર્ક તરીકે મારે તમારૂં હિત જાળવવાનું છે તે ખરૂં, પણ મારો ખાનગી અને મિત્ર જોડેનો વહેવાર હું કેવી રીતે રાખીશ તેમાં ગમે તે અસીલે વચમાં આવવાનું કંઈ કારણ નથી. માટે મને લાગે છે કે આ રૂપીઆ સમજ ફેરથી આવ્યા છે તે તમે પાછા લઈ લ્યો."

મમતારામ સાંભળીને સડક થઈ ગયો. એને લાગ્યું કે વિહારીલાલને એકદમ બધી વાત કરવાથી બધો તાલ બગડી ગયો. મમતારામને એમ તો વિચાર આવ્યો નહિ કે વિહારીલાલ મેનેજીંગ ક્લાર્ક છતાં પ્રમાણિક છે. તોપણ એણે વિચાર કીધો કે હવે વિહારીલાલ જોડે બગાડવામાં સાર નથી;

ઓર હાની થશે. એની મારફતે ઘણું ઘણું કામ લેવાનું હતું. હવે વિહારીલાલના જાણવામાં પાકે પાયે આવ્યું હશે કે નથુશેઠને બગાડવામાં મમતારામનો હાથ છે. મમતારામ એમ સમજીને રૂપીઆ આપવા આવ્યો હતો કે જ્યાંસુધી આ વાત કેશવલાલ નહિ જાણે ત્યાંસુધી સારૂં. મોડો વહેલો પણ આખરે પોતે લોકમાં ઉઘાડો તો પડશે એમ મમતારામના મનથી સિદ્ધાંત હતો. પરંતુ નથુશેઠ જેવો સદ્ધર ભીલુ, જેટલો વધારે વખત એના હાથમાં રહે તેટલો વધારે લાભ. એ તો નહાયા એટલું પુણ્ય! માટે મમતારામે બસો રૂપીઆનો ફંદ વિહારીલાલ આગળ રચ્યો. પણ તેમાં એ ફાવ્યો નહિ. બાકી વિહારીલાલને મેનેજીંગ કલાર્કની જગો મળવાથી જો કોઈ નાખુશ થયું હોય તો તે મમતારામ હતો. તેથી કરીને વિહારીલાલના જાણવામાં ઘણીખરી વાત આવી એટલુંજ નહિ, પણ હજી વધારે જાણવાનો સંભવ હતો. તેને સારૂ મમતારામ વિહારીલાલને રાજી રાખવાને મથ્યો. ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠને કેવી રીતે સીસામાં ઉતાર્યા તે હકીકત પણ એણે તેજ ઉદ્દેશથી વિહારીલાલને કહી હતી. બસો રૂપીઆ પણ તેજ ઉદ્દેશથી એ આપવાને આવ્યો હતો. પરંતુ વાત લગાર વધારે કહેવાઈ ગઈ ને વિહારીલાલ ફસક્યો. મમતારામે ધાર્યું કે ડાહ્યા આદમીએ ભુલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવું. થાપી અને ઉથાપી જાણવામાં એ પોતાને બહુ કુશળ માનતો હતો તેથી વિહારીલાલ ચ્હીડાયો છતાં, એણે તો હસતુંજ મ્હોં રાખ્યું ને વધારે હસતે મ્હોડે વિહારીલાલને એ શાંત પાડવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન.

દરરોજ મળી અહીં આફીસમાં, વકીલાત કરે ગજવાં ભરવાં;
સહુનાં લટકે સરખાં ગજવાં, વિધિનું ઢીલું લે ગજવાં ભરવાં.
કરી જુગિત હકીકત ગોઠવવી, વળી ગાંઠની ને ઘટતી રચવી;
જુઠી વાત વદી ભ્હીક ના ધરવી, વકીલાત તણી પુરી એ પદવી.

* * * * * *
* * * * * *

(નવીન કવીતા.)

"અરે મારા સાહેબ"—મમતારામ હાલકું મ્હોં રાખી હસતો હસતો બોલ્યો—"તમે મારા કહેવાનો ભાવાર્થ બીલકુલ સમજ્યા નથી એવો મને ભય લાગે છે. તમારી અને કેશવલાલની મિત્રતાના ધર્મની આડે આવવાનો અમારા શેઠનો વિચાર હોય એ દેખીતું અસંભવિત છે. નથુશેઠ પોતાના ધરનો ધણી છે. એની મા અને બહેન પચાસ હજારની વાત જાણે તેથી વ-સ્તુતઃ એને કંઈ હાની નથી; કેમકે એને જે મળે છે તે એના બાપના વીલ પ્રમાણે મળ્યું જાય છે. તેમાં કોઈથી આડે અવાય એમ નથી. કેશવલાલને પોતાના ગુરુ તરીકે નથુશેઠ માન આપે છે અને એનો ભાર રાખે છે તેથી આ પ્રસંગ એની માના જાણવામાં કેશવલાલદ્વારા આવે તે નથુશેઠને ઠીક લાગતું નથી. બાકી આ વાત એની મા જાણશે તેની એ શેઠને થોડીજ પરવા છે."

વિહારીલાલનો રોષ હજી ઉતર્યો નહિ ને એ બોલ્યો—"તે તો તમારા શેઠ સમજે. મારે તેની જોડે કશી લેવા દેવા નથી; પણ હું ફરીને એમ કહું છું કે મારા ખાનગી વ્યવહાર સારૂ હું તમારી જોડે કે બીજા કોઈ જોડે કોઈ પણ રીતે બંધાતો નથી; માટે આ રૂપીઆ તમે પાછા લઇ જાઓ. મને મળવાના બીજા ઘણા રસ્તા છે અને મને કંઈ ઝાઝો લોભ નથી."

"અરે ભાઈ, હજી તમે બરાબર સમજ્યા નથી. રૂપીઆ પાછા લઈ જવાની આમાં વાત છેજ નહિ. તમને મેનેજીંગ ક્લાર્ક તરીકે આ રૂપીઆ મોકલાવ્યા છે એટલે એ લેવાજ પડશે. તમારી પાસે નથુશેઠ કંઈ વચન માગતા નથી કે તમને બાંધી લેતા નથી. એ શેઠની એવી અટકળ હશે એમ મેં અટકળે તમને કહ્યું હતું અને કર્મસંજોગે તમે એનો ન ધાર્યોજ અર્થ કીધો. આ રૂપીઆ લેવામાં તમારે કોઈ વાતે આંચકો ખાવાનું કે બંધાવું જેવું નથી."

વિહારીલાલ કંઈક શાંત પડ્યો. મમતારામ એને વધારે રાજી રાખવાને બોલ્યો—"હજી મારે આજ કામને પ્રસંગે બીજી કેટલીક વાત કહેવાની છે તે જરા સાંભળી લ્યો. તમારી મારફતે તમારા સીતારના કેશીઅરને મળવાનું ગઈ રાતને સારૂ મેં નક્કી કીધું હતું. તે પ્રમાણે હું કેશીઅરને મળી આવ્યો છું. એમની જોડે મારે જે વાતચીત થઇ તે આજે મોડી વહેલી તમારી જાણમાં આવશે માટે હુંજ કહી લઉં છું. પણ વળી તમે મારે માટે કે નથુશેઠ માટે ખોટો વિચાર લાવતા નહિ એમ પ્રથમથીજ હું તમને કહી રાખું છું."

વિહારીલાલ ધ્યાન દઇને સાંભળવા લાગ્યો ને મમતારામે બોલવું શરૂ કીધું—

"અમારા શેઠ કોઈ કોઈ વાર બીનસમજની જીદ લઇ બેસે છે. બાકી વાતમાં બીલકુલ સાર નથી. એમને એમ લાગ્યું કે સોલીસીટરની આફી- સમાં જઇને સૌના દેખતાં સહી કરવી, એ એમની શેઠાઈ ઓછી થવા જેવું છે. પોતાને ઘેર સોલીસીટરને બોલાવે તે પણ એમને પાલવતું નથી. મને કહે કે આ કામમાં હું જ્યાં ત્યાં નીકાલ લાવ્યો છું માટે આ વાતની પણ ફોડ મારેજ કહાડવી. મેં તો શેઠને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યા અને આખર ત્યાં- સુધી કહ્યું કે શેઠજી કરજે રૂપીઆ કહડાવવા છતાં સોલીસીટરના દેખતાં ખતમાં સહી કરવામાં આપને નામોશી જેવું લાગતું હોય તો, બહેતર છે કે રૂપીઆ લેવાનો વિચાર માંડી વાળો. પણ રૂપીઆ વગર તો નથુશેઠને ચાલે એમ નથી એટલે કહે કે ના, કોઇ બીજી ફોડ કહાડવી પડશે. મને વિચાર આવ્યો કે તમારા કેશીઅરનું સોલીસીટર આગળ બહુ ચલણ છે—ને દરેક ઠેકાણે એમજ હોય છે–તેથી લાવની કેશીઅરની સલાહ લઉં. કેશીઅર તમારા જેવા દીલના નથી તેથી ઇશ્વર કરશે તો સૌ રાજી રહે તેવી રીતે તમામ કામ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થશે; એવી મને એની જોડે વાતચીત થયા પછી આશા રહે છે."

"તમારા કહેવાની મતલબ હું સમજી શકતો નથી."

"કેશીઅરને મેં બસો રૂપીઆ આપ્યા ને એમનાં વખાણ કીધાં, પછી નથુશેઠની હકીકત એમને જણાવી ત્યારે એ હસી પડ્યો ને કહ્યું કે એમાં તે શું મ્હોટી વાત છે. નથુશેઠ સુખેથી આવીને મારી પાસે બેસી રહે. હું એવો તાલ રચીશ કે એ શેઠને સોલીસીટર આગળ જઇ ખતમાં સહી કરવાની જરૂર નહિ પડે, પછી કંઇ છે? જાણે મને મળવા આવ્યા હોય એવી રીતે બેઠા બેઠા કામ થઇ જશે."

"હવે હું સમજ્યો"—વિહારીલાલ બોલ્યો—"કેશીઅર એવી તાલ રચશે કે જ્યારે નથુશેઠ ખત પર સહી કરશે ત્યારે અમારો સાહેબ જાણે ત્યાં ઓચિંતો આવી ચહડ્યો હોયની?"

"હાજ તો–એવું કંઇ કરશે ખરો. પણ નથુશેઠ રાજી થશે એટલે જાણે હું તો છુટયો." વળી વિહારીલાલને રાજી કરવા એ બોલ્યો—"તમામ વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે નથુશેઠની પંચાતીમાં હું નહિ પડ્યો હોત તો બહુ સારૂં થાત; પણ એ શેઠ મને શરમાવવા લાગ્યા ને મ્હોટા માણસનું

મ્હોડું મારાથી છંડાતું નથી ત્યા હું શું કરૂં—લાચાર છું—પણ તમે ધારો છો કે કેશીઅર ધારે છે તેમ કરી શકશે?"

"અલબત શું કામ નહિ. તમારા બસો રૂપીઆ લીધા છે તે એના મનમાં ખાતરી હશે ત્યારેજ લીધા હશે કેની ? વળી અમારા સાહેબનો એ મુછનો વાળ છે એમ પણ ખરૂં. પણ એ શું જુગતી રમશે તે હું સમજી શકતો નથી. સાહેબ આગળ બધી વાત કરશે કે કેમ ? જે હશે તે આજે જણાઈ જશે; પણ સારૂં થયું કે આ વાત તમે મને પહેલાં નહિ કહી; હું તો તમને સાફ ના કહેત કે એમાં કંઈ વળવાનું નથી."

"તે તો હું તમને જાણું કેની કે તમે હજી આફીસમાં નવા સવા છો ને વળી સાફ દીલના છો, એટલે આવી ગલી કુંચીના રસ્તાની તમને માહીતી નહિ હોય. નાહકના મને પાછા હઠાવો; માટે મેં તમારી આગળ પ્રથમ જણાવવું દુરસ્ત ધાર્યું નહિ ને કેશીઅરને મળવાનું નક્કી કીધું." એમ બોલી મમતારામે સામેના ઘડીઆળ પર નજર કીધી તો સાડાનવ થયા હતા; તેથી વિહારીલાલને મોડું થઈ જવાનું કારણ બતાવી, હસતે મ્હોડે સલામ શેકહેન્ડ કરી રજા લીધી. જતા જતા કહેતો ગયો કે નથુશેઠની સાથે આજે ત્રણ વાગે હું આફીસમાં આવીશ માટે તે વખતે બને તો તમારે (વિહારીલાલે) બહાર નહિ જવું. "આ રૂપીઆ નહિ લેવાની વાત મહેરબાની કરી તમે મારા આગળ કરતા નહિ; એ તો કયારના તમારા થઈ ચુકયા છે."

પોતાને ઘેર જતાં રસ્તામાં મમતારામને જે વિચાર આવ્યો તેનું નવનીત આ પ્રમાણે હતું. "મમતારામ તું ચેતતો રહેજે હોં! નથુશેઠને ત્યાંથી કઈ ઘડીએ તારો પગ ટળશે તે નક્કી નથી. પણ તું ધારે છે તેના કરતાં કદાચને જલદી ટળે હોં! તું નથુશેઠનો ઘરાક છે. તેં નથુશેઠને ધનપાલશેઠનો ઘરાક બનાવ્યો છે. ધનપાલશેઠ વિહારીલાલનો ઘરાક છે; પણ વિહારીલાલને આજે તારો ઘરાક બનાવવામાં તું ફાવ્યો નથી. ઘેર બેઠાં હું એને રૂપીઆ આપવા ગયો તે મારો ઉપકાર માનવો તો એક કોરે રહ્યો, પણ સામો વાઘની પેઠે છંછેડાઇ ગયો હશે, એનો તો નાદરો હું જોત જોતાંમાં ઉતારૂં—પણ શું કરૂં—સૌ માણસો સંજોગોને લીધે બલહીન કે બળવાન હોય છે. એ તો **जानामि नागेन्द्र तव प्रसावम्—कंठस्थितो गर्जति शंकरस्य.** બાકી નથુશેઠને ધનપાલશેઠની પાસથી રૂપીઆ લેવા કયાં તે વિહારીલાલને **વીલીઅમ્સ** અને

ચીલીઅમ્સનને ત્યાં નોકરી મળવાની ક્યાં! આતો કાકતાલીય ન્યાય થઈ ગયો છે એટલે મમતારામ વિહારીલાલને રાજી રાખવાનું કરે છે.”

અગીઆર વાગે જમી કરી પરવારીને વિહારીલાલ આફીસમાં જવા નીકળ્યો. એને વિચાર આવ્યો કે લાવની ભીખારીલાલને મળતો જાઉં, જોઈએ એ શું કહે છે. રૂપીઆ રાખવામાં મેં ભુલ કીધી હોય તો હજીએ શું ગયું છે? પાછા કાં નથી અપાતા? એમ વિમાસતો વિહારીલાલ ભીખારીલાલને ત્યાં ગયો. મમતારામ જે જે બોલ્યો તે એણે કહી સંભળાવ્યું. પોતે મમતારામને પાણીથી પાતળો કીધો ને એનો બધો તાલ પોતે જાણી ગયો એમ કહેવાને પણ આંચકો ખાધો નહિ એ હકીકત પણ, એણે ભીખારીલાલને નિવેદન કીધી. રૂપીઆ રાખવા સંબંધે એનો અભિપ્રાય માગ્યો.

ભીખારીલાલ ઘસાઈ ઘસાઈને ઘસાયલા પત્રાણા જેવો લીસો થયો હતો. વિહારીલાલ હજી ખરબચડા પત્રાણા જેવો હતો તેથી કોઈના સમાગમમાં આવતાં, જ્યાં અથડાતો ત્યાં કોઈને વગાડતો કે પોતાને વાગતું હતું. સઘળું સાંભળીને એણે વિહારીલાલને ધીરો પાડ્યો કે રૂપીઆ રાખવામાં કંઈ ખોટું નથી; વિશેષમાં જ્યારે કોઈ પણ જાતની કબુલાત લીધા વગર મહેનતના બદલા તરીકે એ રૂપીઆ આપવાનું કહેવામાં આવ્યું છે માટે. પણ વિહારીલાલ મમતારામને જાણી ગયો ને એ પ્રમાણે મમતારામને મોઢે મોઢે ભખી દીધું તે વિષે ભીખારીલાલે એને ઠપકો આપ્યો કે મનમાં સમજી બેસી રહેવું હતું. રૂપીઆ રાખવા કે ન રાખવા એ એક જુદું પ્રકરણ હતું. પરન્તુ મમતારામની ગત પોતે જાણે છે એમ તેને કહેવામાં કેમીનું હાંસલ નહોતું. મનમાં તો બધુંએ સમજીએ ને બધાએ સમજે. વહુનું નામ મનમાં બધાએ જાણે; તથાપિ બહારથી તો ન સમજતા હોઈએ એમ દેખાડવાથી ઘણી વાર લાભ થાય છે. ડામ દેવા તો મીઠા મીઠા દેવા. કડવું તો મનાવવુંજ નહિ એ આપણી હોંશીઆરી!

કેશીઅર સંબંધે વિહારીલાલે વાત કીધી તેમાં ભીખારીલાલને નવાઈ લાગી નહિ. એ તો રોમનું રાજ એમજ ચાલે. એવા એવા ઘણા પ્રસંગો ભીખારીલાલને વીતેલા હતા તેના કરતાં આ કંઇ વિલક્ષણ હતો નહિ કે એ વિસ્મય પામે.

આફીસમાં જતાં મોડું થઇ ગયું તેથી જેમ તેમ વાત પૂરી કરી

વિહારીલાલ આફીસમાં દોડ્યો ને ભીખારીલાલને કહેતો ગયો કે ત્રણ વાગે આફીસમાં જરૂર આવજો. મેનેજીંગ કલાર્કો આફીસમાં મોડા આવે તેને કોઇ પુછતું નથી. આફીસમાં નહિ હોય ત્યારે પણ તેઓ સોલીસીટરનું કામ કરે છે એમ ધારવામાં આવે છે. પણ જો કોઇ કોપીઇંગ કલાર્ક મોડો આવ્યો તો પછી જોઈ લ્યો !

વીલીઅમ્સ અને **વીલીઅમ્સન**ની પહેડી મુંબઈમાં બહુ જુની અને વગવાળી ગણાતી હતી, તેથી એ આફીસમાં કામની જેટલી ધમાલ હતી તેટલી બીજે કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યેજ હશે. મ્હોટા મ્હોટા વેપારીઓનું કામ તેઓ ઘણાં વર્ષથી કરતા આવ્યા હતા. શ્રીમાન્ શેઠીઆઓ તેઓના અસીલ તરીકે ઘણાં વર્ષોથી બંધાઇ ગયા હતા. તેથી તેઓ જ્યાં ત્યાં મ્હોટા વગવસીલાવાળા અને જબરી પેદાસવાળામાં ખપતા. **વીલીઅમ્સ** અને **વીલીઅમ્સન**વાળાની જંગી પેદાસનો અનુભવ વાંચનારને આ ઉપરથી આવશે કે એની આફીસના કેટલાક મેનેજીંગ કલાર્કોને ચારસો ચારસો અને પાંચસો પાંચસોના મહીના મળતા. તેઓ સદ્ધર અસીલોનાં કામ કરી કરીને લક્ષાધિપતિ બન્યા હતા. બે ચાર તો બબ્બે ઘોડાની ગાડીમાં ફરતા ને વાડી બંગલે રહેતા. જે મેનેજીંગ કલાર્કો ગાડી ઘોડે ફરે અને વાડી બંગલે રહે, જેની ખીજમતમાં ભલભલા શેઠ સાહુકારો હાજર રહે, તે મેનેજીંગ કલાર્કોના સાહેબોને શું પેદાસ હશે તે ધારવી સહેલ છે. વકીલને ત્યાં જેટલા મેનેજીંગ કલાર્ક હતા તેટલી કચેરી ભરાતી. દરેકની આગળ પાંચ દશ ખુરશીઓ તો ખરી ને ખરી. જ્યારે જુઓ ત્યારે ખુરશીઓ તો ભરેલી ને ભરેલી! એક ગયા કે બીજા આવ્યાજ છે! એમ સવારથી તે સાંઝ સુધી મેનેજીંગ કલાર્કો, અસીલો અને તેઓના લાગતા વળગતા જોડે, મસલત કરતા ને કરતાજ હોય! વળી સાથે લખવાનું પણ કામ ચાલતુંજ હોય.

વીલીઅમ્સ અને **વીલીઅમ્સન**ની આફીસ કોટમાં હાઇકોરટની પાસે ઘણી કુસાદે બીલ્ડીંગમાં હતી. આફીસમાં દાખલ થવાનાં બારણાં બહાર પિત્તળના પતરાં પર કાળા અક્ષરનું સોલીસીટરના નામનું પાટિયું હતું. બારણાં આગળથી, આફીસમાં નજર કરતાં, જે દેખાવ નજરે પડતો તે જોવા જેવો હતો. ત્રણે બાજુએ મેનેજીંગ કલાર્કોનાં ટેબલો એક બીજાથી બહુ છેટે ગોઠવેલાં હતાં; પરંતુ અસીલો ને તેમના માણસોને બેસવાને માટે ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી હતી તેથી બધું એકમેક થઇ ગયલું દીસતું. ટેબલો પર દમ બાંધીને

કામના કાગળોના ચોંડ ચોઠા, ધુળ અને હવા ખાઇને રૂપાંતરને પામેલા નજરે પડતા. એ બંડલોના થોક જોઇને, કોઇ અજાણ્યાને તો એમજ લાગે કે એ સઘળું ક્યારે લખાયું હશે! પરન્તુ મેનેજીંગ કલાર્કોના ટેબલ પર જે જથ્થાબંધ બંડલો જણાતાં તે તો માત્ર ચાલુ કામનાંજ હતાં. તે સિવાયના ખલ્લાસ થયલા કામના કાગળો, અસીલો વકીલનું આના પાઇ બીલ ચુકવી ઘેર લઇ જતા. કામનો નીકાલ આવ્યા પછી કોઇ અસીલો બેદરકાર થઇ જતા. તેઓના કામનાં કાગળોનો જથ્થો એટલો બધો વધી પડયો હતો કે એક ખુણામાં ભીતસરસી અભરાઈઓમાં, બંડલો પર બંડલો જેમ ફાવ્યું તેમ ગોઠવી દીધાં હતાં. એ દરેક બંડલ મહા ભારત કામ અને લડત સૂચવતું અને તે દરેક બંડલદીઠ વકીલોને ભારોભાર સોના કરતાં પણ વધારે મળ્યું હતું. વકીલોનું બીલ એટલું બધું લાંબુ થતું. અસીલોની પાસથી સમજુતીથી **એડવાન્સ** લઇનેજ કામ ચલાવવામાં આવતું કામ ચાલતાંને દરમ્યાન વખતો વખત **એડવાન્સ** તો ભર્યા જવું પડતુંજ; તથાપિ જ્યારે કામનો નીકાલ આવે, ને સામા પક્ષકારને માથે ખરચ પડે તોપણ કેસના પ્રમાણમાં હજારથી પાંચ હજાર આખરે તો આપવાંજ પડતા! એવા સોલીસીટરોને અને તેઓના મેનેજીંગ કલાર્કોને ઘેર, સોનાનાં નળીઆં હોય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી.

ત્રણે બાજુએ મેનેજીંગ કલાર્કો બેસતા. ચોથી બાજુએ જુનાં કામનાં બંડલો ગોઠવેલાં હતાં. વચ્ચોવચ્ચ જે જગો રહી ત્યાં સામસામાં એક બીજાની અડોઅડ લાંબાં ટેબલોની હાર ગોઠવી દીધી હતી. ત્યાં વીસ પચ્ચીસ કોપીઇંગ કલાર્કો તમામ લખાણ જાડા અને શોભીતા કાગળો પર સારે અક્ષરે કરતા. બીચારા કોપીઇંગ કલાર્કોને સવારના દશથી તે સાંઝના છ વાગ્યા સુધી જરાકે જંપવાળી બેસવાની વેળા આવતી નહિ. મેનેજીંગ કલાર્કના ઉપરીઓ તો માત્ર બે સાહેબો હતા, પણ એ કોપીઇંગ કલાર્કોના તો તમામ મેનેજીંગ કલાર્કો ઉપરીઓ હતી; જે આવે તે તકાદો કરતાં કામ લેતા હતા. સારો દહાડો તેઓને જાડી અને પાતળી સાહીએ ઘસડ ઘસડ કર્યા કરવું પડતું.

વિહારીલાલે આફીસમાં જઈ ચાલુ કામના નવા આવેલા કાગળો વાંચ્યા તથા કેટલીક નોટીસો લખવાની હતી તે લખી. પછી કોઈ સીપાઇને મોકલી **મદનપાલશેઠ** પોતાની આફીસમાં આવ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ કરાવી; કારણ કે **ભીખારીલાલે** પણ એને **મદનપાલશેઠને** મળવાની સલાહ આપી હતી. શેઠ ભુલચુક કહાડે એમ તો હતુંજ નહિ પણ ઓર પોતાને

માન મળ્યું સમજશે કે અહો સોલીસીટરે મારી આગળ ખત પસંદ કરવાને મોકલ્યું! એ સાહેબો અને એમના મેનેજીંગ કલાર્કો કેવા ખબરદાર છે કે આવી ખત જેવી બાબતમાં પણ, તેઓ જે રીતિએ કામ ચાલતું હોય તે રીતિએ કામ ચલાવે છે. સીપાઇએ આવીને હાનો જવાબ આપ્યો. વિહારીલાલે ભભકાબંધ ચીઠ્ઠી લખી કે પોતાના સાહેબના હુકમથી, ખતનો ખરડો પસંદ કરાવવા સારૂ દેખાડવાનો છે, માટે જો શેઠને ફુરસદ હોય તો, પોતે હમણાંજ શેઠને મળવાને આવે; ઝાઝો વખત લાગશે નહિ. મદનપાલશેઠને તો ફુરસદજ હતી. તેમણે કહાવ્યું કે વિહારીલાલને જ્યારે અનુકૂળ હોય ત્યારે સુખે આવે. વિહારીલાલ તરત ગયો. શેઠનું અંગ્રેજી બહુ વખાણવા જેવું નહોતું. તેમાં સોલીસીટરો વિદ્વત્તાસૂચક લાંબા લાંબા પારિભાષિક શબ્દો લખે, અને એક વાક્યના કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ, એક બીજાની સામે બહુ દૂરથી જોય એટલાં છેટે ગોઠવે—કે મળવા ઇચ્છે તો વચમાંના સો બસો કે ત્રણસો શબ્દને ખુંદતાં ખુંદતાં જાય ત્યારે એક બીજાની મુલાકાત પામે—એટલે શેઠ તેનો ભાવાર્થ યથાર્થ સમજે એ અસંભવતું હતું. તથાપિ મદનપાલશેઠે તો વિહારીલાલ ખત વાંચી ગયો તે બહુ ધ્યાનથી સાંભળ્યું. પછી પોતાના હાથમાં ખત લઇને આમ તેમ જોયું અને જાણે પોતે બધું સમજ્યો હોય, પણ કંઈ મુશ્કેલી લાગી હોય તેમ, અમુક વ્યવસ્થાઓ ખતમાં કેમ નથી કીધી તે બાબત વિહારીલાલ પાસથી ખુલાસો માગ્યો. શેઠની તરફ બહુ માનથી જોતો હોય અને શેઠની વિદ્વત્તા સ્વીકારતો હોય તેવી રીતે વિહારીલાલે શેઠને ખુલાસો કીધો. મદનપાલશેઠ રાજી થયો ને ખતને પસંદ કીધું. પોતાનો રાજીપો દેખાડવાને તેને જતી વખતે શેકહેન્ડ આપતા (કરતા નહિ) મદનપાલશેઠ બોલ્યો—

" તમારાં વખાણ ધનપાલશેઠ મારી આગળ ઘણી વાર કરે છે, પણ મારા જોવામાં તો આજેજ આવ્યું કે તે કેટલા વાજબી છે. હું બહુ ખુશી થયો છું કે ધનપાલશેઠની ભલામણથી તમને એ આપીસમાં નોકરી મળી. જો હું તમને સલાહ લેવાને બોલાવું તો ફુરસદે મને જરૂર મળજો."

"સાહેબ મને જ્યારે બોલાવશો ત્યારે હું હાજર છું. ધનપાલશેઠ મારા મુરબ્બી છે ને બહુ લાયક ગૃહસ્થ છે. એ મારાં વખાણ કરે તેમાં પોતાનું ભલાપણું દાખવે છે."

એમ કહી વિહારીલાલ ત્યાંથી રાજી થતો ગયો. રસ્તામાં એ વિચારવા

લાગ્યો કે મમતારામે બીજું બધું ગમે તેમ કીધું, પણ મદનપાલશેઠને મળવાની યુક્તિ એણે મને બતાવી એ બહુ સારૂં થયું. બાકી મને તો ભાન રહ્યું નહોતું, ને આજનો દહાડો વીતી ગયો હોત તો, મદનપાલશેઠની ઓળખાણ કરવાનો આવો સારો લાગ મને ભાગ્યે આવત. એઓ સાહેબ તો મુંબઈના શેઠીઆ છે તે અક્ષરશઃ ખરૂં છે. મારા જેવા મુંબઈવાસીઓને શિર એવા શેઠીઆ બિરાજે છે એ મુંબઇની જેવી તેવી બલિહારી નથી.

બે અઢી વાગે ધનપાલશેઠ ત્યાં દોડધામ કરતો આવ્યો. ઉભા ઉભા વિહારીલાલ જોડે એણે થોડી વાત કરી અને કેશીઅર પાસે જઇને જણાવ્યું કે પોતાને એક મીલની વાર્ષિક મીટીંગમાં જવાનું છે, અને તે મીટીંગમાં શેર હોલ્ડરો તોફાન ઉઠાવે એવી વાત તેના કાન પર હમણાંજ આવી છે, તેથી નથુશેઠ ખત પર સહી કરવા આવશે ત્યારે, પોતાથી હાજર રહેવાનું બનશે નહિ. માટે પચાસ હજારનો ચેક તેઓ કેશીઅરને આપતા જાય છે કે કામમાં ખલલ પડે નહિ. એમ કહી પોતાના હાથમાંજ રાખી મુકેલી ચેક બુક ઉઘાડી રૂપીઆ પચાસ હજારનો આંક લખી સહી કરી, ચેકનો કાગળ કેશીઅરને આપી, નિડર રીતે, લપસપ કરતો ત્યાંથી જતો રહ્યો; જાણે કે પચાસ હજારના ચેક પર સહી કરવી એ બાબત રોજની સાધારણ હોયની!

ધનપાલશેઠે, હાજર રહેવાનું બનશે નહિ એમ જણાવ્યું તેથી કેશીઅર સામો રાજી થવા લાગ્યો કે ચલો, નથુશેઠને સોલીસીટર આગળ નહિ જવું પડે તે સારૂ શું વેતરણ કરવી તેનો હું વિચાર કરતો હતો, પણ આ ધનપાલશેઠ હાજર નહિ હશે, એટલે હવે એ કામ બીલકુલ મુસ્કેલ નથી. બીજે પ્રસંગે તો એ ધનપાલશેઠને હાજર રહેવાની હું ફરજ પાડત ને ચેકનું જોખમ માથે લેત નહિ. કંઈ નહિ તો સોલીસીટર આગળ જઇને ખુલાસો કરવાનું એ શેઠને જણાવત.

પરંતુ આજનો રંગ તો કંઈ જુદોજ હતો તેથી કેશીઅર ધનપાલશેઠને હા ને હા ભણ્યોજ ગયો. શેઠના ગયા પછી ચેક લઇને એ પોતાના સાહેબ પાસે ગયો અને જણાવ્યું કે ધનપાલશેઠ એક જણને રૂપીઆ ધીરવાના છે, પણ એ શેઠને બીજું અગતનું કામ હોવાથી ચેક આપી જતો રહ્યો છે. એમ કહી સાહેબના ટેબલ પર ચેક મુકતાં કેશીઆરે કહ્યું—"સાહેબ પચાસ હજારનો ચેક છે માટે જાળવજો."

થોડી વારમાં ભીખારીલાલ આફીસમાં આવ્યો ને વિહારીલાલ જોડે વાત કરવા લાગ્યો. વિહારીલાલે તેને જણાવ્યું કે રંગરાવના કેસ સંબંધે કેશીઆર જોડે ખુલાસો થઇ ચુક્યો છે. સર્વે વાતે આપણે એ સહાય કરવાને કબુલ થાય છે. પણ આજે નથુશેઠના ખત પર સહી થતી વખતનો તાલ જોવા જેવો છે. ધનપાલશેઠ હાજર રહેવાનો નથી. એ તો ચેક આપીને દોડધામ કરતો જતો રહ્યો છે. હવે જોવાનું છે કે કેશીઆર શું કરે છે. મને તો લાગે છે કે ધનપાલશેઠ હાજર નહિ હશે તેથી કેશીઆરને ઉલટી મુશ્કેલી નડશે.

પરંતુ કેશીઆર તો સામો ખુશી થયો એમ આપણે જોયું છે. એણે જે સીફત વાપરી તે જોતાં, એનું ખુશી થવું બરોબર હતું. કેશીઆર સાહેબના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો કે ભીખારીલાલ રંગરાવના કેસની વાત કરવાને તેની પાસે ગયો. બંને જણા રંગરાવના કેસની વાત કરતા હતા, એવામાં ત્રણ વાગ્યાનો ટકોરો થયો અને નથુશેઠ ને મમતારામ આફીસમાં આવ્યા. તે વખતે વિહારીલાલ પોતાના ટેબલ આગળ બેઠો બેઠો બીજું કામ કરતો હતો.

નથુશેઠને વિહારીલાલના ટેબલ આગળ નહિ લઇ જતાં, મમતારામ તેને કેશીઆરના ટેબલ આગળ લઇ ગયો. મમતારામની સાથે આવતો જોઇને કેશીઆરે ધાર્યું કે એજ નથુશેઠ હશે તેથી ઉઠીને ઉભો થયો અને શેઠને બેસવાને સારૂ ખુરશી આપીને, શેકહેન્ડ કરવાને હાથ લાંબો કીધો. એ અરસામાં મમતારામે બંનેની ઓળખાણ કરાવી દીધી. બંને જણ ખુરશી પર બેઠા. થોડોક વાર નથુશેઠની જોડે આડી તેડી વાત કરી, કેશીઆરે એનું ખત વિહારીલાલ પાસથી મગાવી લીધું. ખતને છેડે આંગળી મુકી, નથુશેઠને અંગ્રેજીમાં સહી કરવાનું એણે જણાવ્યું. નથુશેઠ પોતાના નામની અંગ્રેજીમાં જેવી તેવી સહી, કાચા અક્ષરે કરી જાણતો હતો તોપણ એણે પુછ્યું કે "ગુજરાતીમાં કરૂં તો નહિ ચાલે?"

"નાજી, આપ અંગ્રેજીમાં સહી કરશો તો સાહેબને વાંચવી સવલ થઈ પડશે. ગઇ કાલે મમતારામને પુછતાં એણે મને કહ્યું હતું કે આપને અંગ્રેજીમાં સહી કરતાં આવડે છે માટે તેમાંજ કરો, હું ઠીક કહુંછું."

નથુશેઠ મમતારામ સામું જોવા લાગ્યો. એણે હાવકું મ્હોં રાખી કહ્યું-"હાજી, એમાં શું-અંગ્રેજીમાં કરોની? આપ અંગ્રેજી ભણેલા છો તે કેમ જાણવામાં આવે?"

મમતારામનું કહ્યું માની નથુશેઠે, અંગ્રેજીમાં સહી કરવા સારૂ કેશીઅરે આપેલું પેનહોલ્ડર હાથમાં લીધું; પણ ખડીઆમાં તરતનું બોળીને કેશીઅરે તે આપેલું હતું તેથી, બતાવેલે ઠેકાણે સહી કરવા જતાં ખતમાં એક મ્હોટો ડબકો પડ્યો. નથુશેઠને રાજી રાખવા મમતારામ અને કેશીઅર બોલી ઉઠયા—"વા; રંગ છે, ભાગ્યશાળીની વાતજ ભાગ્યશાળી છે. શેઠજી આ સારા સુકન થયા જાણજો હોં!" કેશીઅરે તરત બ્લોટીંગ પેપર મુકી પડેલો ડબકો દાબી દીધો.

આ બધો તમાશો વિહારીલાલ પોતાના ટેબલ પાસે અને ભીખારીલાલ કેશીઅરની પાસે, બેઠા રહીને એક ટગરે અને એક ધ્યાને જોયા કરતા હતા. પાસે મમતારામ પણ કંઈ નહિ સમજતો હોય એમ હસતું મ્હોં રાખી બેઠો હતો ને કેશીઅરના બોલમાં તાપસી પૂરતો હતો. ડબકો પડવાથી નથુશેઠ શરમાઇ ગયો. મમતારામે અને કેશીઅરે એનાં સામાં વખાણ કીધાં ને સુકન થયાનું જણાવ્યું, તેથી એને પાછી હીંમત આવી ને હસીને એણે ખડીઆમાં પોતાને હાથે હોલ્ડર બોળ્યું. પછી હોલ્ડરને વિપરીત રીતે ઝાલી—ખત પર ઘસડ ઘસડનો અવાજ કહાડતા–વારે વારે ખડીઆમાં હોલ્ડરને એકદમ બોળી દેતા અને વળી પછી, આવેલી સાહીને હોલ્ડરને ભાર દઈ હલાવી હલાવી ભોંય પર બહુ ડપકા પાડતા પાડતા—ખાસ્સી પાંચ મીનીટ વીતી ગઇ! પરાકાષ્ટાએ પોતાના અને બાપના નામની સહીના લાંબા, મહોટા અને ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતા અક્ષરો આલેખવાનું કાર્ય સમાપ્તિને પામ્યું.

ખતમાં નથુશેઠની સહી થઈ રહ્યા પછી કેશીઅરે સાખ કીધી ને વિહારીલાલ પાસે કરાવી. પછી, જાણે કે ખતમાં સહી લીધી એ સાધારણ રોજનું કામ હોય એવા ડોળથી નથુશેઠની તબીએત વિષે પ્રશ્ન પુછયો ને બીજી વાતો કરવા લાગ્યો. નથુશેઠે જવાની તાકીદ કીધી એટલે કેશીઅર અંદર સાહેબ પાસે જઇને વીલીઅમ્સને કહેવા લાગ્યો.

"સાહેબ આ કોપીઈંગ કલાર્કો હવે કોઇને બદતા નથી. તેઓ પોતે કામ કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ બીજાના કામમાં પણ અડચણ પાડેછે. માટે બહાર આવી એ લોકને નશીઅત મળે એવો ધાક આપો તો બહુ સારૂં. હું અને કોપીઇંગ કલાર્કનો ઉપરી તો એ લોકથી હવે છેક કંટાળી ગયા છઇએ.

કેશીઅરનું બોલવું પૂરૂં સાંભળ્યું નહિ ને સાહેબ ક્રોધ કરતો બહાર કોપીઈંગ કલાર્કોના ટેબલ પાસે ગયો. તેઓ બીચારા નીચી મુંડીએ કામના

કાગળો સારે અક્ષરે લખતા હતા. જે લખાઇ રહેતું તે તેઓ અસલ સાથે
સરખાવવા સારૂ, માહોમાંહે મ્હોટેથી વાંચતા હતા; તેથી સાધારણ રીતે ત્યાં
બહુ ગોંઘાટ થતો હતો. વળી લખેલા કાગળો તેઓ મેનેજીંગ કલાર્કને આપવા
જતા, ને નવું લખવાને આપે તે લઇ આવતા તેથી ત્યાં ગડબડ પણ થતી
હતી. એ ગોંઘાટ અને ગડબડ તેઓ તરફ તો રોજનાં હતાં તથાપિ જ્યારે
કેશીઅરના કહેવાથી સાહેબ બહાર આવ્યો, ને તેણે એ પ્રમાણે જોયું, ત્યારે
તેની તો ખાતરી થઇ કે કેશીઅરનું કહેવું બોલે બોલ ખરૂં હતું. કોપીઇંગ
કલાર્કોના ટેબલ તરફ એણે અગાઉ લક્ષપૂર્વક દૃષ્ટિ કરી નહોતી. તેથી સઘળી
ધમાલ જોઇને તે બહુજ ચ્હીડાઇ ગયો ને છંછેડાયલા નાગની પેઠે બોલ્યો—
"તમે લોક આટલો બધો ગોંઘાટ કેમ કરી રહ્યા છો? તમે પોતે કામ
કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ બીજાને કામ કરવામાં અડચણરૂપ થઇ
પડો છો. મારી આગળ તમારે માટે ઘણી ઘણી વાર ફરીઆદ આવતી,
પણ હું તે માનતો નહોતો. આજે હું સવારનો બધું જોયા કરૂં છું તેથી મારી
ખાતરી થઇ છે કે તમે લોક બીલકુલ કામ કરતા નથી." એમ બોલતાં બોલતાં
સાહેબ રાતોચોળ થઇ ગયો. આખી આફીસ સાંભળે એવો ધાંટો પાડીને તેણે
કહ્યું—"તમને દરેકને એક એક રૂપીઓ દંડ કરવામાં આવે છે." પછી કોપી-
ઇંગ કલાર્કના ઉપરી તરફ ફરીને તે બોલ્યો—"આ તમામ કલાર્કોનાં નામ
લખીને કેશીઅરને હમણાંને હમણાં આપી આવો."

દશ દશ અને પંદર પંદર રૂપરડીના પારસી અને પરભુ કલાર્કો જેઓ
પોતાના ટુંકા પગારમાંથી માણમાણ કુટુંબનો નિર્વાહ કરતા હતા, તેઓ તો
પોતાનો બબ્બે ત્રણ ત્રણ દહાડાનો પગાર, વગર લેવે દેવે કપાયાનો હુકમ
સાંભળીને કંપી ગયા ને શું બોલવું તેનું તેઓને ભાન રહ્યું નહિ. સાહેબનો
રોષ હજી ઉતર્યો નહોતો તેથી કોપીઇંગ કલાર્કોને દંડ કરી, તે કેશીઅરના
ટેબલ પાસે આવ્યો ને તેઓને દંડ કર્યાની હકીકત કેશીઅરને જણાવી.

"હું આશા રાખું છું કે તેઓને સારો ધડો મળશે ને હવેથી તેઓ
પોતાના કામમાં કાળજી રાખશે. તેઓનાં નામો એ કલાર્કોનો ઉપરી તમને
હમણાં આપી જશે, તે પ્રમાણે હવેના પગારમાંથી દરેક પાસથી અક્કેક રૂપીઓ
કાપી લેજો."

કેશીઅર મનમાં હરખાવા લાગ્યો. તથાપિ બહારથી દાવકું મ્હોં રાખીને
સાહેબે દંડ કીધો તે બીના, ગંભીર ચહેરો રાખી એણે સાંભળ્યા કીધી.

ભીખારીલાલ અને વિહારીલાલ હવે કંઈક સમજવા લાગ્યા કે નથુશેઠને પોલીસીટરના ઓરડામાં ન જવું પડે તે સારૂ કેશીઅરે કેવી અક્કલ દોડાવી હતી. તેઓ તાજુબ થઇ બધું જોવા લાગ્યા. સમતારામ પણ કેશીઅરની રીકૃત જોઇ હરખાઈ ગયો. એવામાં સાહેબ પાછો પોતાના ઓરડામાં જતો હતો એટલે કેશીઅરે કહ્યું—

"સાહેબ જરા ઉભા રહો. આ શેઠની મારે તમને ઓળખાણ કરાવવી છે."

સાહેબ, જે ક્રોધનો માર્યો રાતો ચોળ થઈ ગયો હતો તે, કેશીઅરનું કહેવું સાંભળી એકદમ શાંત થઈ ગયો. મ્હોડા પરથી ક્રોધની નીશાની એકેએક દૂર કીધી અને એક ગૃહસ્થને છાજે એવું હસતું મ્હોં રાખીને, નથુશેઠ સામું જોવા લાગ્યો.

"સાહેબ, આ નથુશેઠ અપાર પૈસાવાળા છે. એ શેઠ અને એમના બાપ આપણા બહુ જુના અસીલ છે." વળી હાવકું મ્હોં રાખી નથુશેઠનાં વખાણ કરતાં કેશીઅરે કહ્યું—"આ શેઠની ઉમર હજી બહુ નહાની છે છતાં એમણે અંગ્રેજીમાં બહુ સારો અભ્યાસ કીધો છે." ખતમાં કીધેલી સહી દેખાડતાં એણે સાહેબને કહ્યું—"જુવો સાહેબ, આ શેઠે પોતાની સહી કેવા મહોટા અને ઉકેલી શકાય એવા અક્ષરોમાં કીધી છે. મારી ખાતરી છે કે તમને એ ઉકેલવી સહેલ થઈ પડશે."

સાહેબ ખતને પોતાની સન્મુખ રાખી, નથુશેઠની સહીના અક્ષરો ઉકેલવા લાગ્યો. ખતમાં સહીને ઠેકાણે મહોટો ડપકો જોઈને, અને નિશાળીઆ જેવા કાચા અક્ષરો જોઈ, એ વિચારમાં પડી ગયો, અને કેશીઅર એ શું બોલે છે તેવી રીતે તેની સામું જોવા લાગ્યો. પોતાને કંઈ સમજણ પડી નહિ તેથી પાછો નથુશેઠની સામે ને પાછો ખતમાં નજર કરવા લાગ્યો.

"કેમ સાહેબ—" કેશીઅરે ડાહ્યા થઈ પુછ્યું—"આવા મહોટા અક્ષરો છે ને તમને નથી ઉકલતા?"

"નારે, ઉકલે છે ને"— સાહેબે કહ્યું—"ના-ટુ-શે-ટ—ખરૂં કેની? પછી—એના બાપનું નામ શું લખ્યું છે વારૂ?"

"હા સાહેબ બરાબર છે. એ આ નથુશેઠ રહ્યા." એમ બોલત કેશીઅરે નથુશેઠને કહ્યું કે એ તમારી સહી છે કેની એમ સાહેબ પુછે છે,

માટે ઉભા થઈને શેકહેન્ડ કરો. નથુશેઠ ખુરશી ઉપરથી ઉભો થયો અને ડોકું હલાવતાં સાહેબને શેકહેન્ડ કરવા સારૂ એણે હાથ લાંબો કીધો. શેકહેન્ડ કરતાં સાહેબ બોલ્યો—

"નટુશેટ, હું તમને જોઈને બહુ ખુશી થયો છું. તમારી ઉંમર જોતાં તમે ઘણો સારો અભ્યાસ કીધો જણાય છે; અને કેશીઅરના કહેવાથી મારી ખાતરી થાય છે. હજીએ તમારા અક્ષર આગળ જતાં સુધરવાને ઘણો વખત છે."

સાહેબને પોતાનાં વખાણ કરતા જોઇને, નથુશેઠ હરખાયો. નથુશેઠ તરફ હસતું મ્હોં કરી સાહેબ ચાલ્યો ગયો. તે પછી થોડીવારે કેશીઅર સાહેબ પાસે જઇને બોલ્યો—"સાહેબ, આ ખતનો ચેક, જે હું તમને હમણા આપી ગયો હતો તે, હવે ધણીને આપવો છે માટે લાવો? જુવો, આ નથુશેઠની સહી તો તમે હમણાં બહાર આવ્યા ત્યારે વાંચી હતી અને નથુશેઠે તે કબુલ પણ રાખી છે, મારા અને વિહારીલાલના અક્ષર તો તમે ઓળખો છો. એટલે હવે આ ખત પર સહી કરો ને ચેક આપો."

સાહેબે પાછું ખત લીધું તો થોડી વાર અગાઉ કેશીઅરે બહાર જે ખત દેખાડયું હતું તેજ એ હતું એમ એને લાગ્યું, એટલે પોતાની સહી કીધી અને ચેક કેશીઅરને આપ્યો. તે લઈ બહાર આવી એણે નથુશેઠને આપ્યો. મમતારામે કહ્યું કે આ ચેક અમને વટાવી આપો. નથુશેઠે ચેકની પાછળ પોતાની સહી કીધી ને એક કારકુનને તે વટાવવાને મોકલ્યો કે હજાર હજારના કટકા લઈ આવે. એવામાં ભીખારીલાલ વિહારીલાલ પાસે જઈને કોઈ ન સાંભળે એમ બોલ્યો.

"દૈવ દુર્બળોનો ઘાતક છે તે આનું નામ! જોયું, રૂપીઆ બસો કેશીઅરની પાકીટમાં પડ્યા, અને વગર લેવે દેવે આ બીચારા કોપીઇંગ કલાર્કો દંડાઈ ગયા!"

"એ તો ભાઈ, ખાઈ જાય કડછી ને કુટાઈ જાય સુપડું; જમવામાં જગલો ને કુટવામાં ભગલો; તેના જેવો આબાદ ખેલ થયો છે"—વિહારીલાલ ટેકો આપતો બોલ્યો.

"ગમે તેમ હો, પણ આટલું તો ખરૂં કે સ્વકાર્ય સાધવામાં તારા મિત્ર કેશીઅરે અસાધારણ દક્ષતા વાપરી છે. હું આશા રાખું છું કે ધારેલું

કામ સીફ્તથી કરવાની, આ કેશીઅરના જેવી ખુબી, તારામાં થોડાં વર્ષમાં આવશે. ત્યાંસુધી તું કાચો છે એમ જાણજે."

"ના ભાઈ—" વિહારીલાલ મ્હોં મલકાવીને કહેવા લાગ્યો—"મારે એવી સીફ્ત નથી શીખવી. પણ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે અંદરખાનાનો ભેદ કેશીઅરે સાહેબને કહ્યો હશે?"

"જો કહ્યો હોય તો એનો ગુરૂ એટલો કાચો સમજવો. હું ધારૂં છું કે સાહેબને નહિજ કહ્યો હોય. એવી વાત ફરગરવાથી કોઈ કાળે બનતી નથી. પરન્તુ આ કલાર્કોનો ખોરકુટો થયો તે માટે તું કંઈ કેશીઅરને કહે તો સારૂં."

ભમતારામ શું કારણસર પોતાને મળવા આવ્યો હતો અને રૂપીઆ બસો આપ્યા હતા એ હકીકત કેશીઅરે આફીસમાં આવીને વિહારીલાલને જણાવી હતી. વળી તેઓ વચ્ચે સારો સંબંધ હતો તેથી વિહારીલાલે કેશીઅરને હસીને કહ્યું—

"ભાઈ, તમારૂં નામ ખરૂં ક્યારે કે આ કોપીઈંગ કલાર્કોનો દંડ માફ કરાવો તો."

કેશીઅર હસ્યો. "અરે દંડ માફ કરાવવો એમાં તે શું મોટી વાત છે. હજી પગાર આપવાને બહુ દહાડા જોઈએ ને ત્યાં સુધી દંડ કર્યાની વાત સાહેબને યાદજ નહિ રહેશે તો; કદાચને રહી, તોપણ મને સમજાવતાં ક્યાં નથી આવડતું? તમે જુવો તો ખરા, આજે ને આજે હું એઓને સરપાવ અપાવું છું."

એમ કહી કેશીઅર ભમતારામને ધીમે ધીમે સમજાવવા લાગ્યો કે તમો સઘળું જાણો છો. તમારે સારૂ મારે આ બીચારા કલાર્કોને સપડાવવા પડ્યા છે. માટે એ લોકની પાનસોપારી સારૂ તમે નથુશેઠને સમજાવો. ભમતારામે નથુશેઠ જોડે થોડી વાર ઘુસપુસ કીધી ને જણાવ્યું કે નથુશેઠ પોતાની રાજીખુશાથી કોપીઈંગ કલાર્કો અને સીપાઇઓને પચાસ રૂપીઆ આપે છે તે કેશીઅરની નજરમાં આવે તેમ વેંચી દેવા.

એટલામાં જે કારકુનને ચેક વટાવવા મોકલ્યો હતો તે નોટો લઇને આવ્યો. નથુશેઠે ભમતારામને કહ્યું કે નોટો ગણી લ્યો, ને રાતના આવો ત્યારે હીસાબ આપજો. એમ કહી પોતે ભમતારામને ત્યાં મુકી, બે ઘોડાની ગાડી દોડાવતો ઘેર જવા નીકળ્યો.

રાતના મમતારામે નથુશેઠને નીચે પ્રમાણે આંકડો આપ્યો.

રૂ. ૫૦૦૦) ધનપાલશેઠને દસ ટકાનો વટાવ–તેના રૂપીઆ પાંચ હજાર.
રૂ. ૧૦૦૦) વિહારીલાલને–ખતમાં લખ્યાપ્રમાણે દલાલીના એક હજાર.
રૂ. ૫૦૦) મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીમાં રૂપીઆ પાંચસે.
રૂ. ૨૦૦) કેશીઅરને રૂપીઆ બસે.
રૂ. ૨૦૦) વિહારીલાલને–મ્હોં દબામણીના રૂપીઆ બસે.
રૂ. ૫૦) સોલીસીટરનું બીલ રૂપીઆ પચાસ.
રૂ. ૫૦) પરચુરણ રૂપીઆ પચાસ.

કુલ રૂ. ૭૦૦૦)

બાકીના રૂ. ૪૩૦૦૦) નથુશેઠને ગણી આપ્યા. નથુશેઠે ખુશી થઇને મમતારામે આ કામમાં જે અથાગ મહેનત લીધી હતી તેના બદલામાં એક હજાર રૂપીઆ આપવાની ઇચ્છા જણાવી. મમતારામે તે લેવાની પ્રથમ તો ઘણી ના પાડી, પણ નથુશેઠનો બહુ આગ્રહ જોઇને, તેમને રાજી રાખવા રૂપીઆ એક હજારની નોટ પોતાના ખીસામાં હાલકી રીતે ગોઠવીને મુકી દીધી.

કહેવાની જરૂર નથી કે રૂપીઆ એક હજારની રકમમાંથી મમતારામે ધનપાલશેઠ અને વિહારીલાલને પતાવી દીધા હતા, અને ધનપાલશેઠને નામે વટાવની માંડેલી રૂપીઆ પાંચ હજારની રકમ પોતે એકલો ઓહીઆં કરી ગયો હતો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મુંબઇના શેઠીઆ નંબર પાંચ.

રૂપાળી પોળી પોળીઓ–ઘણા ઘીમાં ઝબોળીઓ,
ઘીં ખાંડ દુધપાકમાં–સવાદ ખૂબ શાકમાં;
ચડાવી રાઈ રાઇ તે–નથી કશી નવાઈ તે;

* * * * * *

મી. અનંગપાલ મુંબઇનો પાંચમા નંબરનો શેઠીઓ હતો. એની ઉંમર બાવીસ તેવીસ વર્ષની હશે. મુંબઇના શેઠીઆઓ સાધારણ રીતે એકવડીઆ, લાકડી જેવા ઉંચા અને માંસ વગરના હોયછે. પણ આ અનંગપાલશેઠ તો

શરીરે બેવડો, ઠીંગણો અને જાડો હતો. એના ખભા અને માથું એટલી બધી જાડાઈને પામ્યાં હતાં કે આ ગરદનનો ભાગ છે એમ નક્કી થઈ શકતું નહોતું. એના ગાલોનો પ્રદેશ માંસ અને લોહીથી ભરાઇને એવો તો હૃષ્ટપુષ્ટ બન્યો હતો કે એનું નાક ચપટું અને પહોળું દેખાતું. નેત્રો પણ ચુંચળાં અને નહાનાં દેખાતાં. તોપણ એ શેઠ શરીરે તનદુરસ્ત અને ચીમટું દીધે લોહી નીકળે એવો ભરાઉ હતો. મનમાં કોઈ વાતની અરે નહિ, કારણ કે ગર્ભથીજ શ્રીમંતાઈ જોયલી, તેથી અને ખાવે પીવે શોખીન હોવાથી એનું શરીર અતિશે ચરબીવાળું થયું હતું. માણમાણ પોતાનું ભારે શરીર એ ઉપાડી શકતો હતો. હજીએ એનું શરીર બેવડું વધત, પણ કેટલાક મિત્રોએ એને દરરોજ સવાર સાંઝ દરીએ કીનારે ફરવાની સલાહ આપી. અનંગપાલશેઠના દીલમાં એ સલાહ એટલી તો સચોટ બેઠી કે તે પ્રમાણે પોતે દરરોજ બે વાર દરીએ ફરવા જવા લાગ્યો. તેથી કરીને એના શરીરની ચરબી વૃદ્ધિ પામતી અટકી હતી. અનંગગપાલશેઠ હવે એટલું દઢ સમજતો થયો હતો કે જેમ બે વાર ખાવાની જરૂર છે તેમ બે વાર દરીએ કીનારે ચાલીને હવા ખાવાનીએ જરૂર છે. શેઠ રોજ સવારના ૭ વાગે ચ્હાઈ પી, ગાડીમાં બેસીને ચરની રોડને દરીએ જતો. ત્યાં આઠ વાગ્યા સુધી—ચોમાસું હોય કે શીઆળો હોય તોપણ—આમ તેમ ફર્યા કરતો. પાછા વળતાં શાક બજાર આગળ ગાડી ઉભી રખાવી, પંડે શાક લેવાને મારકીટમાં જતો. કારણ કે સારૂં સારૂં ખાવા પીવાનો અને મુખ્યત્વે કરીને સારાં સારાં શાકનો એ શેઠને જબરો શોખ હતો. રોજ રૂપીઆ સવા રૂપીઆનું શાક પોતાને હાથે પસંદ કરીને અનંગપાલશેઠ લાવતો. ઘેર આવી પાઘડી લુગડાં ઉતારી શાકની સેવામાં બેસતો. માણસ ચાકરો થાળી લઇને શેઠની સન્મુખ ધરી દેતા. આણેલું શાક પોતાને હાથે શેઠ ટોપલીમાંથી નોખું કરતો. ને વખતે નિયમ પ્રમાણે રસોઈઓ એની આગળ હાજર થતો. પછી શેઠ, શેઠાણી અને રસોઇઓ ત્રણે જણાં, શાકને જોઈ જોઇને, પોત પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવતાં કે આજે સવારને માટે આટલાં આટલાં શાક આ પ્રમાણે કરવાં, ને અમુક અમુક શાક અમુક પ્રકારે કરવાનાં, વાળુને માટે રાખવાં. સૌ પોત પોતાના અભિપ્રાયને વળગી રહેતાં ને એકબીજાના અભિપ્રાયની સામે જે જે વાંધો બતાવવો હોય તે છુટથી બતાવતાં. શેઠાણી અને રસોઈઆનો અભિપ્રાય અને તેઓની દલીલો અનંગપાલશેઠ બહુ લક્ષપૂર્વક સાંભળતો—જાણે કોઈ મહાપંડીતની આગળ તેનાં શિષ્યોમાંથી કોઇએ એકાદ

વિદ્વત્તા ભરેલો ગૂઢ પ્રશ્ન મુકયો હોયની! વચમાં વચમાં પોતે જે શાક કરવાની પસંદગી બતાવી હોય તેનાં કારણો એ બતાવતો ને બીજાઓની દલીલનો રદીઓ આપતો. એમ પા અડધો કલાક તકરાર થયા પછી, આખરે નક્કી થતું કે સવારના આટલાં શાક આમ કરાવવાં. તે વરદી લઈને ભટ ચાલ્યો જતો. પછી શેઠ પોતાને હાથે શાક સુધારવાને બેસતો. ઘરમાં માણુસ ચાકરેનો કંઈ ટોટો નહોતો, પણ શેઠને શાકનો હદ બહારનો શોખ હોવાથી, શાક સુધારવાનું કામ કોઇને સોંપતોજ નહિ.

દશેક વાગે શાક સુધારવાના કામથી પરવારી પોતાને હાથે સુધારેલા શાકની થાળીઓ બ્રાહ્મણને આપી આવી, શેઠ નહાવા જતો. ન્હાઈ ધોઈ કપાળે ચાંલ્લો કરી શેઠાણી જોડે જમવા બેસતો. લીલું, શીણુ ભર્યું ને તપેલી છમછમ થાય એવું શાક જોઇને શેઠના હર્ષની અને સુખની સીમા રહેતી નહિ! જમતાં જમતાં પણ ખાવાનીજ વાત! શાકના ને બીજી રસોઇઓના આગલા પાછલા ઇતિહાસો નીકળતા. બારેક વાગે રસોઇથી પરવારી, સાંઝે વાળુમાં શું શું બનાવવું તેની વરદી લેવાને બ્રાહ્મણ શેઠની પાસે આવતો. સાંઝને સારૂ જે જે શાકો રાખી મુકયાં હોય તેને અનુસરીને ભટને હુકમ મળતો.

જમીને પરવારી શેઠ હાથમાં હુક્કો રાખી, એક ટેબલ પાસે બેસી કે હીંચકા પર પડ્યો પડ્યો, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી છાપાં વાંચવા બેસતો. એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન પાંચમા ધોરણ સુધીનું હતું, પણ તે વાતને સાત વર્ષ થઈ ગયાં હતાં ને અંગ્રેજી બધું કાટ ખાવાની દશાને પામી ચુકયું હતું. થોડું ઘણું અંગ્રેજી ભણેલું છેક જતું ન રહે એવાજ હેતુથી અનંગપાલ અંગ્રેજી છાપું લઈ બેસતો. ગેઝેટ કે ટાઇમ્સ જે પ્રથમ હાથમાં આવ્યું તે ખરૂં. બીજાં અંગ્રેજી છાપાંને તે દહાડા સારૂ રજા મળતી. પેપરમાંનાં લીડરો કે તારના સમાચારને તો એ શેઠને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા પડતા. લોકલ ન્યુસ ધીમે ધીમે વાંચતાં, એને એટલી સમજણ પડતી કે ફલાણો માણુસ મીલમાં કપાઈ ગયો, કે ગાડી તળે ચગદાઈ મુવો, કે આમ આમ અકસ્માત્ થયો. વળી મીલોની કે એવી બીજી સભા મળી હોય તેનો રીપોર્ટ એ વાંચતો ને તેમાં સહેજસાજ સમજણ પડતી. પછી એ બધા સમાચાર પાકી રીતે જાણવાને, એકાદ જસતી છાપું એ શેઠને વાંચવું પડતું. એમ કરતાં બારેક વાગે એની આંખો રાઈ જતી એટલે સુઈ જતો. ત્રણ વાગે ઉઠી પોતાના દોસ્દાર ભાઈબંધોમાં હરી ફરી, દરીઓ કીનારે વ્યાયામ લઈ, સાંઝના સાત વાગે એ પાછો ઘેર

આવતો. પાછી શાકની સેવા થતી. રાતના આઠ નવ વાગે વાળુ કરી, કોઈ આવ્યું ગયું હોય તેની જોડે ગપ્પા સપ્પા મારી, વા કોઈની નાચપાર્ટીમાં કે કોઇને ત્યાં જઈ આવી, પોતાનો કાળ એ શેઠ નિર્ગમન કરતો.

અનંગપાલશેઠને કોઈ જાતનો કશો વેપાર હતો નહિ. નોટો અને શેરોનું વ્યાજ આવતું ને એસ્ટેટોનું ભાડું આવતું તેમાં એનો નિર્વાહ બહુ સુખેથી થતો અને વળી ઘણું ફાજલ પડતું. તે નાણું અનંગપાલશેઠ શેરોમાં અને નોટોમાંજ રોકતો. દાગીના ઉપર પણ નાણું રોકવાની પંચાતીમાં પડવાની એની ખુશી નહોતી. ઘરમાં ઠીક ભપકાથી રહેતો. ઉન્હાળામાં પોતાને વાલકેશ્વરને બંગલે જતો પણ મહાબળેશ્વર કે માથેરાન જવાનું એને ઠીક પડતું નહિ; કારણ કે મુંબઈ સિવાય બીજે ઠેકાણે શાક ખાવાની મઝા જામતી નહોતી. ઘણું થતું તો દોસ્દાર ભાઇબંધોને પોતાને બંગલે તેડી એ ઉજાણી આપતો.

એનાં માબાપ એને સોળ વર્ષનો મુકી ગુજરી ગયાં હતાં ત્યારથી અનંગપાલશેઠ બાપની દોલતનો એકલો ધણી થયો હતો. સહજ પહોંચ કે આવડત એનામાં ઝાઝી નહોતી. રળવા કરવાની ફીકરે નહોતી. રાત અને દહાડો સારૂં સારૂં ખાઇને અને તે સંબંધી વાતો કરીને, વા ઉજાણી આપીને કે કોઈ આપે તે ખાઈ પીને, પોતાનો વખત અનંગપાલશેઠ પૂરો કરતો.

એની સ્ત્રી મહામતિ મુંબઇની એક ખરેખરી શેઠાણી હતી. એ ભણેલી ગણેલી અને પાવરધી હતી. મહામતિની ઉમર વીસ વર્ષની હતી. અનંગપાલશેઠ જોડે એનાં લગ્ન થયાં પછી, છ મહીને એનાં સાસુ સસરા ગુજરી ગયાં, તેથી મહામતિ સાસરે રહેતી થઈ ને સમજણી થઇ ત્યારથી, સાસરે એને માથે કોઈ ઉપરી, કે કોઇનો ધાક રહ્યો નહિ. પણ મહામતિ જન્મથી હોંશીઆર હોવાથી પોતાનો કાળ નકામો જવા દીધો નહિ. એક બે વર્ષમાં ઘરનો ખટલો તમામ ઉપાડી લીધો. અનંગપાલશેઠને ઘરખટલામાં માથું મારવું ગમ્યું નહિ. એ તો ફક્ત બજારમાંથી શાક લઈ આવતો ને સુધારતો અને શું રસોઈ કરવી તેની વરદી બ્રાહ્મણને આપી જાણતો. તે સિવાય ઘરની અંદર શું શું જોઇએ છઈએ, શું લાવવું છે, આણેલો સામન બરોબર છે કે નહિ તે સઘળી વ્યવસ્થા અને દેખરેખ મહામતિજ રાખતી. સઘળાં ચાકર માણસો પણ મહામતિની આજ્ઞાને અનુસરતાં અને તેનો હુકમ માથે ચહડાવતાં. પરણ્યા પછી એક બે વર્ષ તો શેઠે ઘરમાં પોતાનો કાબુ ચલાવવો ધાર્યો; પણ ખાવા

પીવા સિવાય એનામાં બીજી પ્રાપ્તિ ન હોવાથી, માણસ ચાકરો એને બરાબર બધા નહિ. એટલામાં મહામતિ મુંબઈ શેહેરનો રાહબાટ જોઇને પાવરધી થઈ ગઈ હતી, અને પોતાના નામનો ધાક ધણી સારી રીતે એ બેસાડી જાણતી હતી, તેથી અનંગપાલશેઠે રાજી થઇને ઘર ચલાવવાની ખટખટ છોડી દીધી. હમણાં હમણાં મહામતિના ધાકની અસર એને પણ અંદર ખાનેથી લાગતી. પરન્તુ મહામતિ પાકે પાયે જાણતી કે ધણીનો ભાર વક્કર ઘટાડવાથી લાભ થવાને બદલે ઓર હાની થાય છે; તેથી કરીને પ્રથમથીજ એણે એવી ચાલ રાખી હતી કે જે કંઈ કરવું કારવવું હોય તે અનંગપાલશેઠનું નામ આગળ ધરીને કરવું. એમ કરવાથી અનંગપાલશેઠ રાજી રહેતો એટલુંજ નહિ, પણ કોઇને બબડવાનું કારણ રહેતું નહોતું કે આજ કાલની શેઠાણી રોબ મારે છે. સામાં બધાં મહામતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં કે શેઠાણી જાતવાળી નીકળી. એને ધન્ય છે કે થોડા વખતમાં બધો ઘરખટલો ઉપાડી લઇને શેઠની આમન્યામાં રહેછે.

એ પ્રમાણે પોતાનું માન અને મરતબો વધ્યો તેમાં ખરૂં કારણ તો એ થઈ પડયું હતું કે મહામતિ ભણી ગણીને હીસાબ કીતાબ રાખતી થઈ હતી. પરણીને આવ્યા પછી કેટલોક વખત સુધી ભણવાની વાત એના સ્વપ્નમાં નહોતી. સાસરે રહેવા આવી ત્યારે, સાધારણ રીતે અનંગપાલશેઠે ખાએશ બતાવી કે મહામતિ ભણે તો સારૂં. મુંબઈ શેહેરની રીત આચરણ જોતાં મહામતિને લાગ્યું કે ભણવાથી લોકમાં બૈરાંને માન મળે છે એટલુંજ નહિ, પણ એથી ઘરમાં પણ અનેક લાભો થાય છે. તેથી અનંગપાલશેઠની વાત એણે ઉપાડી લીધી. એક મહેતાજી આવી એને ભણાવવા લાગ્યો. મહામતિ જોકે બહુ કાળજી રાખીને ભણતી, તથાપિ મહેતાજી પાસે એનો અભ્યાસ ઝાઝો વધ્યો નહિ. એ અરસામાં મહામતિના જાણવામાં સહેજ આવ્યું કે કેશવલાલની સ્ત્રી ગુલાબવહુ ભણેલી છે. ગુલાબવહુને મહામતિ એકજ ગામનાં હતાં, તેથી બીજાં બૈરાંઓ કરતાં ગુલાબવહુ જોડે મહામતિને વધારે ઓળખાણ હતી. અત્યાર સુધી એ બે જણીઓ મળતી ત્યારે બહુ હેતથી વાત કરતી. મહામતિએ હવે ગુલાબવહુ પાસે ભણવાનું નક્કી કીધું, ગુલાબવહુએ તો પોતાની ખુશી દેખાડી, પણ તે વખતે કેશવલાલ પોતાના કાકા ચંદ્રદાસ ભેળો રહેતો હતો, ને ગૌરી ગુલાબવહુને મહામતિને ત્યાં રોજને રોજ જવા દે એમ નહોતું તેથી બંને જણીએ એવી સંતલસ કીધી કે

તેઓએ અઠવાડીઆમાં બે ત્રણ વાર મળવું ને મહામતિએ એ રીતે જેટલું ભણાય તેટલું ગુલાબવહુ પાસે ભણવું. ગૌરીનું ચાલત તો મહામતિને પોતાને ઘેર ઝાઝી આવવા નહિ દેત; પણ મહામતિ અનંગપાલશેઠની બૈરી અને શેઠાણી રહી તેને મ્હોડે મ્હોડ ના કહેવાય એમ નહોતું. મ્હોડે તો ગૌરીને પણ મહામતિને મીઠું મનાવવું પડતું. ગુલાબવહુ મહામતિને ત્યાં જવાનું કહેતી ત્યારે ગૌરીથી ના કહેવાતી નહિ; ફફડી કરીને જવા દેતી. એવામાં કેશવલાલને, ગૌરી અને દુલારામની ઉશ્કેરણીથી, ચંદ્રદાસથી જુદા રહેવાની ફરજ પડી. મહામતિ બહુ હરખાઈ. પોતે હવે મહેતાજીને રજા આપી દીધી ને દરરોજ બપોરના ગુલાબવહુ પાસે જઈ શીક્ષણ લેવા લાગી. મહામતિ જન્મથી બુદ્ધિશાળી તો હતી, અને ભણવાની એને કાળજી લાગી હતી, તેથી થોડા વખતમાં એનો અભ્યાસ બહુ આગળ વધી પડ્યો. ઘરનો તમામ ખરખરચ મહામતિ હવે પોતાને હાથે કરવા અને લખવા લાગી. એ પ્રમાણે કરવાથી એનું માન બહુ વધ્યું ને એણે વધારે હોંસથી ગુલાબવહુ પાસે પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો.

હાલમાં મહામતિ ઘણે સારે અક્ષરે, શુદ્ધ અને સરળ શૈલીથી, લખી જાણતી હતી. હીસાબ લખવામાં કે આંકડા ગણવામાં એક પાઈની પણ એનાથી ભુલ પડતી નહોતી. ગુલાબવહુએ મહામતિને સીવતાં ભરતાં અને આલેખતાં શીખવ્યું હતું. એ સર્વેને માટે એ ગુલાબવહુનો આભાર માનતી ને એ પ્રમાણે દિન પ્રતિ દિન ગુલાબવહુ પર એનું હેત વધતુંજ ચાલ્યું.

એ પ્રમાણે બંને વચ્ચેનો સંબંધ બહુ ગાઢો થયો હતો; પણ બંનેના સ્વભાવ સરખા નહોતા. ગુલાબવહુ જાતે શરમાળ હતી. મહામતિ તો જન્મથીજ આગળ પડતી હતી, તેથી કરીને સ્ત્રી વર્ગમાં કે મરદોમાં બોલવા ચાલવામાં, મહામતિ તો શુદ્ધ અને વિદ્વત્તા ભરેલા શબ્દો વાપરતી. બીજાની બોલવામાં ચુક પડતી તો પોતે હસતી અને તેઓને સુધારવા જતી. વાતો કરતાં કરતાં, પોતે જે કંઈ વાંચ્યું કર્યું હોય તેના દાખલા દલીલો બહુ સફાઈથી એ આપતી. જે કામ કરતી તે ચીઠ્ઠી કે યાદી લખીને કરતી. આડોશી પાડોશી એની રીતભાત જોઇને ચકિત થતાં ને મહામતિ પોતાને માન મળ્યું સમજતી. બીજા હાથ ઉપર ગુલાબવહુ પોતાનો મત અને વિચાર—વડીલ બૈરાંઓમાં કે અભણ બૈરાંઓમાં ભણેલા હોવાનો ફાંકો રાખીને—બહાર પાડતીજ નહિ.

કેશવલાલ બી. એ. ની પરીક્ષામાં ગયો તે પહેલાં એક વર્ષ અગાઉથી મહામતિએ ગુલાબવહુ પાસે ભણવું છોડી દીધું હતું; તોપણ પોતાને ઘેર એ જુત જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચતી ને લખાણ કરતી. બંને જણીઓ સીવવા, ભરવા અને આલેખવામાં આગળ પડ્યાં હતાં તેથી ઘેર બેઠાં બેઠાં તેઓ તેવું કામ કર્યાં કરતાં. ભણવાનું છોડી દીધા પછી પણ, એ બેની મિત્રાઈ એક સરખી ચાલુ રહી હતી.

સંન્યાસીએ યોગદર્શન કરાવ્યું તેને ત્રીજે દહાડે, એટલે બુધવારના રાતના વાળુ પાણીથી પરવારી, અનંગપાલશેઠ એક હીંચકા પર બેસી હીંચકા ખાતો ખાતો, એક હુક્કો ગગડાવતો હતો. હુક્કો તો એના હાથનો સાથી હતો. જમતી વખતે કે બહાર જાય ત્યારે અનંગપાલશેઠ પોતાના હાથમાંથી હુક્કો છોડતો. વાળુમાં શાક બહુ સારાં બન્યાં હતાં તેથી અનંગપાલશેઠનો મીજાજ બહુ ખુશમાં હતો. પાસે એક ટેબલ પરના મીણબતીના દીવા આગળ, ખુરશી પર બેઠી બેઠી મહામતિ ઘરનો ખરચ લખતી હતી. એ ટેબલ બહુ મ્હોટું હતું. તેની સન્મુખ એક આરસો હતો. ટેબલ પર મહામતિની ખાનગી પેટી, ચોપડીઓ, રમકડાં જેવો કેટલોક ફરમાસુ સામાન, ભરતકામના પોતાના હાથના બનાવેલા કેટલાક નમુનાઓ, અને ગુલાબવહુ, પોતે અને પોતાના ધણીનાં પોતાને હાથે આલેખેલાં ચિત્રો, શોભા આપે એવી રીતે ગોઠવી દીધાં હતાં. ઓરડો બહુ સારી રીતે શણગારેલો હતો ને તમામ ઠેકાણે બધું ઠીક-ઠાક દેખાતું હતું. મહામતિ ભણી ભણીને સ્વચ્છતા અને સુઘડતા રાખતાં બહુ સારી રીતે શીખી હતી. ઘરખરચ લખાઈ રહ્યા પછી મહામતિએ હસતાં હસતાં પોતાના ધણીને કહ્યું—

"તમે આજે મહીનો થયા એકે ઉજાણીમાં ગયા નથી એ વાતનું મને સ્મરણ થવાથી વિસ્મય લાગે છે કે દર રવિવારે ઉજાણીમાં જનાર ને આ શું થઈ ગયું!"

"હું શું કરૂં"—અનંગપાલશેઠ ઉજાણીની વાત સંભારીને ખેદ કરતો બોલ્યો—"મારૂં ચાલે તો હું તો રોજ ઉજાણીએ જાઉં. પણ હું શું કરૂં. મારા જેવા વિચાર બીજાના નથી ત્યાં લાચાર."

"કેમ વારૂ—આવા સેલાની શેહેરમાં ખાનાર અથવા ખવડાવનારનો શો ટોટો પડ્યો છે કે તમે એમ કહો છો? ખવડાવનાર તો જાણે ઓછા હોય એમ એક લેખે કહીએ તો ચાલે. પરન્તુ ખાનારનો પણ શું ત્યાં ટોટો છે?"

"જોની, દરેક વખતે હું ને હુંજ ઉજાણી આપ્યા કરૂં તે કંઈ ચાલે? નકામા બીજાની બતરીસીએ ચહડીએ. વળી સરખે સરખામાં ઉજાણી થાય. આપણી બરોબરીઆ વગર કોઇની જોડે હસાય બોલાય કેમ?"

"એ તો તમે મુંબઈના શેઠીઆઓ ખોટો ફાંકો રાખો છો કે અમે, શેઠીઆઓ, જેવા તેવા લોકના સંસર્ગમાં અભડાઇએ!"

"તેમાં કંઇ શક છે કે? એતો જેવી રીતે લાડ, કપોળ, મોઢ વગેરેની નાત છે તેવી રીતે અમે શેઠીઆઓની પણ એક નાત સમજવી, માટે નાત બહાર વહેવાર કરવો કેમ પાલવે?"

"તમે તેમાંજ ખતા ખાઓ છો"—મહામતિ મરોડમાં બોલી—"અને તેથીજ કરીને અહીંના શેઠીઆઓમાં કોઈ વાતે ખબરદારી નથી. સર્વને એકેક ઈન્દ્રિયોનું જ્ઞાન હોય છે. જો હું તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી હોત તો મારે ગુલાબ પાસે શીક્ષણ લેવાનો વારો આવતજ નહિ, અને આજે મારા વગર બણે શાએ હાલ થયા હોત!"

"તમારાં બૈરાંઓની વાત તો જુદી રહી. તમે તો પોતાથી હલકી પાયરીનાં જોડે એખલાસ વધારો તેથી કંઈ ખોટું લાગે નહિ, પણ અમે શેઠીઆઓથી એમ કેમ થાય?"

"અને તેજ કારણથી હું ધારૂં છું કે તમારી ઉજાણી સુઈ ગઈ છે."

"હાજ તો, માણમાણ કરીને ગઈ વખત ધનપાલશેઠ, મદનપાલશેઠ અને એવા બીજા મારા દોસ્દાર ભાઇબંધોને એકઠા કીધા હતા. હું તો તે વખતનો સાવ કંટાલી ગયો કે આ જોની સારૂં સારૂં ખાવાનું એ બધાને મળે છે ને સમજાવવામાં મને કેટલી અડચણ પડે છે કે ભાઈ આવજો, શેઠ આવજો, સાહેબ આવજો. જાણે કે મારેજ ઘેર લગન હોયની! તેથી મેં હવે વિચાર કીધો છે કે ઉજાણીને બદલે ઘેર એક બે શાક વધારે લાવીને ખાવાં. વળી ઉજાણીમાં તો બીજાઓ જોઇએ તેવી દેખરેખ રાખતા નથી, એટલે શાકભાજીનો જોઇએ તેવો તાલ આવતો નથી; એમ અમારી ઉજાણી સુઈ ગઈ છે."

"ત્યારે એમ કહોની કે તમને બરાબર તાલ આવતો નથી તેથી એ વાત તમે સુવાડી દીધી છે!"

"ના ના, એમ તો છેક નહિ હોં! આ ધનપાલશેઠ કહે કે મારાથી નહિ બને. મારે સાંઝના મીલોમાં જવું જોઈએ. મદનપાલશેઠ કહે કે મારે તો આજે સભામાં જવું છે ને આને તેડવા કે મુકવા જવું જોઇએ તેમાં

અડચણ પડે. તેમાં વળી હમણાં હમણાં એ શેઠના બારે પહોર અને બતરીસે ઘડી, એક ધુમાડા મંડળી કહાડી છે તેમાં ચાલ્યાં જાય છે, એટલે એની તો આશાજ રાખવી ફોગટ. નકામો મને એ ધુમાડા મંડળીમાં સામેલ કરવા માગે છે ને હજીએ ક્યાં પીછો છોડે છે. હું તો હાથ જોડીને કહું છું કે શેઠ-સાહેબ, મને એ નહિ જોઇએ, મારે કંઈ થોડું માન અકરામ ખાટવું છે કે એ લફરામાં હું પડું! આપણે તો ખાઇ પીને ખુશ થનાર છઇએ."

"પણ તમને જો કોઇ યુક્તિ આવડે તો એ મદનપાલશેઠ પગે લાગીને તમારી ઉજાણીમાં આવે, અને જો મદનપાલશેઠ આવે તો પછી ધનપાલ-શેઠ જેવાના તે શા ભાર?"

"ના-ના શું તું ખરૂં કહે છે? તને શું એ યુક્તિ આવડે છે?" અનંગ-પાલશેઠ હુકો હાથમાં લઇ હીંચકા પરથી ઉઠી મહામતિની એકદમ પાસે જઇ બોલવા લાગ્યો—"લાવની, તું કંઇ એવી યુક્તિ બતાવે તો પછી બેડો પારજ સમજવો! દર રવિવારે ઉજાણી કરીએ."

"અરે, એમાં તે શું કે તમે આટલા બધા આકુળ વ્યાકુળ થાઓ છો"—મહામતિએ ઠંડે પેટે જવાબ વાળ્યો—"મને આજે નામું લખતાં લખતાં સહજ વિચાર થઈ આવ્યો; માટે ખાસ કરીને તમારી આગળ ઉજાણીની વાત કહાડી. પણ તમે હીંચકા પર બેસીને સાંભળો તો હું કહું."

અનંગપાલશેઠ પાછો હીંચકે જઇને બેઠો ને મહામતિ બોલી—"જુઓની, જ્યારથી અંગ્રેજી રાજ્ય થયું ને કેળવણીનો પ્રસાર થયો, ત્યારથી બધો જમાનો બદલાઈ ગયો છે. લોકના વિચાર પાશ્ચિમાત્ય વાસીઓ જેવા થઈ ગયા છે, તો હવે આપણે જે કરવું હોય, તે તેઓની રીતિને અનુસરીને કરીએ તો ફાવીએ; નહિ તો નહિ, ખરૂં કેની?"

"હાજ તો, તું એમ કહે છે તો એમજ હશે. પણ તું આમ લાંબી લાંબી વાતો કરે છે તે હું સમજતો નથી"—અનંગપાલશેઠ નહિ સમજતો હોય એવો ચહેરો કરી બોલ્યો.

"તમે જરા ધૈર્ય ધરો ને વાજતું ગાજતું બધું માંડવે આવશે. વારૂ, જ્યારે આપણા વિચાર યુરોપસ્થ વાસીઓ જેવા થયા છે, તો આપણે જે કામ કરવું હોય તે ત્યાંના લોકની રીતિ પ્રમાણે, કોઈ મંડળીની યોજના ઘડી કહાડીને આગળ ચલાવીએ તોજ પાર પડે; માટે તમે એકાદ મંડળીને બંધ બેસતું નામ આપો, તેનો હેતુ પોતપોતામાં ઉજાણી આપવા લેવાને રાખો,

અને તેથી તનને અને મનને અને દેશને જે જે લાભો થાયછે તે, વિદ્વત્તા ભરેલી રીતે, મ્હોટા મ્હોટા ડાકટરોના મત સહિત અને લાંબા લાંબા આંકડાઓ સાથે દર્શાવો. એક વ્યવસ્થાપક કમીટી નિમો અને તેમાંથી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રી, ખજાનચી વગેરે પસંદ કરો. આપણા શાસ્ત્રમાં પણ સ્તોત્રોનાં મંત્ર, દેવતા, ઋષિ, છંદ, બીજ, કીલક વગેરે નક્કી કરેલું હોય છે. પછી જુઓ, ત્મ્હારી ઉજાણીનું કામ પાર પડે છે કે નહિ?"

"તું કહે છે તે રીતિએ ચાલીએ તો જરૂર સુક્રરવાર વળે ખરો! પણ સારે શું જમાનો એટલો બધો સુધરી ગયો છે કે ખાઈપીને મોજ મારવા સારૂ પણ કંપની ઉભી કરવી જોઇએ અને શેરો કહાડવા જોઇએ?!! કાપડ વણવાની કે સુતરની મીલો હોય તો તો જાણે લોકો સમજે, પણ ખાવાનીએ મંડળી અને વળી તેના પણ શેરો! પણ એવી કંપનીમાં વ્યાજ ક્યાંથી લાવવું?"

"તમારી સમજણમાં આ વાત ઉતરતી નથી"—મહામતિ ગર્વ કરતી બોલી—"એમ તમારા બોલવા પરથી જણાય છે. કંપની અને મંડળીમાં ફેર હોય છે તે પણ તમે નથી જાણતા કે શું?"

"જાણું છું ને"—અનંગપાલ મહેતાજી પાસે ભણતો હોય એવું મ્હોં કરી બોલ્યો—"પણ તું મને બરાબર તો સમજાવ?"

"અંગ્રેજો જેવી ક્લબ કહાડે છે તેવી ક્લબ કહાડવાને હું તમને કહું છું. એવી ક્લબ કે મંડળી, અને લીમીટેડ કંપનીમાં બહુ ફેર હોયછે, એકમાં વ્યાજ ખાવાનો કે નફો મેળવવાનો ઉદ્દેશ હોય છે, પણ આવી ક્લબોનો ઉદ્દેશ પૈસા એકઠા કરવાનો હોતો નથી. સામાં પૈસા ખરચીને કોઈ વિદ્વત્તાના વિષયની સંકલના ખરી કરી બતાવવાનો હોય છે. માટેજ હું તમને કહું છું કે જેમ મદનપાલશેઠ ધુમાડા મંડળી સ્થાપીને દેશની ઉન્નતિ કરવાનો ઉદ્દેશ બહાર લોકમાં મુકે છે, તેવી રીતે તમે એવો ઉદ્દેશ બહાર પાડો કે તમારી મંડળીથી તન અને મન ખીલે છે અને તેથી કરીને દેશને લાભજ છે."

"તારી વાત તો બધી બરોબર છે, પણ તને કંઈ ખબર છે? મંડળી કહાડવામાં કેટલી મહેનત પડે છે? પૈસા બરબાદ થાય છે ને અક્કલ દોડાવવી પડે છે તે તો જુદી!"

"એ તો તમને અનુભવ નથી તેથી એમ લાગે છે, એક વેળા આપણા મનમાં કોઈ સંકલનાનું દઢ સ્વરૂપ ખડું થયું તો પછી સર્વ કામ એની મેળે બન્યું બનતું જાય છે. જ્યાં દુધ હોય છે ત્યાં સાકર એની મેળે આવી મળે છે."

"અરે, તને ખબર નથી. આતો મારા અનુભવની તને વાત કહું છું. મદનપાલશેઠ એક વરસ થયું એ ધુમાડા મંડળી પાછળ ખરાબ ખરાબ થાય-છે. પૈસા તો કાંકરાની માફક વાવરે છે. દરરોજ હજારો કાગળ અને ચોપડીઓ વાંચવી પડે છે. વળી મંડળીમાં ભાગ લે તે સારૂ બીજાઓની જાત-જાતની ખુશામત કરવી પડે છે. તો એ બધી ખટપટ મારાથી કેમ બને?"

"વિચાર કરતાં મારા મનમાં એવો તરંગ સ્ફુરે છે કે મદનપાલશેઠની અને તમારી મંડળીનો હેતુ વસ્તુતઃ એક છે."

"ના, ના, એક નથી ને થાયે નહિ"—અનંગપાલશેઠ બોલી ઉઠ્યો—"એ શેઠની મતલબ તો માન ખાટવાની છે, અને આપણી મતલબ તો સારૂં સારૂં ખાઈપીને મોજ મારવાની છે."

"એ તો તમારી અંદરખાનેની મતલબ છે પણ. મંડળીનો બહાર પાડ-વાનો ઉદ્દેશ તો નીરાળો છે કે દેશનું શ્રેય કરવું. હું તમને આ પ્રસંગે એક શીખામણની વાત કહી રાખું છું તે તમે તમારા મનમાં બરોબર ગોખી રાખશો તોજ તમારી મંડળીનું કામ પાર પડશે. તમારી પોતાની મતલબ તો બૈરીના નામની પેઠે મનમાંજ સમજી રાખવી હોં કે? કોઈની આગળ તે ભખવી નહિ. જેવી રીતે મદનપાલશેઠ માન ખાટવાની મતલબ છુપાવે છે તેવી રીતે સારૂં સારૂં ખાઈ, મોજ મારવાની તમારી મતલબ તમે છુપાવજો. તમેજ કહોની, મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીના સંકલન પત્રમાં શું માન ખાટ-વાનો હેતુ દર્શાવેલો છે?"

અનંગપાલશેઠે ડોકું ધુણાવ્યું ને મહામતિએ કહ્યું—"તમે આડી વાત કહાડી વચમાં અંતરાય નાંખશો નહિ. મને જે કહેવું છે તે એક વાર કહી લેવા દ્યો, નહિ તો વળી મારા મનના તરંગો ઉડી જશે! હું એમ કહેતી હતી કે લોકમાં તમારી અને મદનપાલશેઠની મંડળીનો જે ઉદ્દેશ જણાવવાનો છે તે વસ્તુતઃ એક સરખો છે. બંનેનો હેતુ દેશનું શ્રેય કરવાનો છે. ત્યારે એ બે મંડળીઓ એક બીજાની સહાયક હોય એમ કામ કેમ નહિ લઈ શકાય?"

"તે તો હું સમજતો નથી. પણ આવડી મ્હોટી ખટપટ મારાથી થાય નહિ! મારો તો શાક ચાખવાનો સવાદ આડો નીકળી જાય! પહેલાં તો મારી મંડળીને શું નામ આપવું તેજ વિચારની વાત થઈ પડે. જો તારી સલાહ હોય તો મદનપાલશેઠની આગળ આ મંડળી વિષે હું વાત કહાડું, કે ધુમાડા મંડળી જોડે એ શેઠ આને પણ ઉભી કરે; અથવા તારી ધ્યાનમાં

આવતું હોય તો હું મદનપાલશેઠને કહું કે ધુમાડા મંડળીની મેનેજીંગ કમીટીમાં મને દાખલ કરવાની તમે હઠ લો છો, પણ જો તમે મારી મંડળી કહાડો અને તેની કમીટીમાં મને દાખલ કરો તો, ફક્ત તે શરતે, હું તમારી મંડળીની કમીટીમાં દાખલ થાઉં. બોલ, તું કહે તેમ કરૂં?"

મહામતિ વિચારમાં પડી કે શું જવાબ આપવો. એ પોતે તો સારી પેઠે જાણતી હતી કે ખરી મતલબ તો મોજ મારવાની હતી. પણ અનંગપાલશેઠ, જો ભોળો ભાટ બની, એ મંડળીની વાત મદનપાલશેઠને કહે તો, એ શેઠ હોંશીઆર હોવાથી, અને આપ સમાન જગત્ એ ન્યાયથી, જરૂર એવો શક ખાય કે અનંગપાલશેઠની મતલબ સારૂં સારૂં ખાવાની નથી. એ તો એક બહાનું છે. ખરી મતલબ તો બહાર પડવાની અને માન ખાટવાની છે. જો એવો વિચાર એ શેઠના દીલમાં એકવાર ઘર કરીને બેસે તો પછી અનંગપાલશેઠની મંડળી લાંબી સોડ તાણી સુઈ જાય. કારણ કે એક તો અનંગપાલશેઠમાં સહજ નિપુણતા નહિ, કે સ્વબળે અને સામર્થ્યે આવી મંડળી ઉભી કરી શકે. તેમાં જો, જોગાન જોગે મદનપાલશેઠને એવો વહેમ આવે કે અનંગપાલ તો મારો ભાઈ થઈ ભાગ પડાવવા માગે છે તો એ શેઠ અનંગપાલશેઠની મંડળી ઉભી ન થાય તે સારૂ જાત જાતની તદબીરો રચે, અને એની બુદ્ધિ માન પામવાની લહાયમાં ઘડાઈ ઘડાઈને તીવ્ર થયલી હોવાથી, એના બળ આગળ અનંગપાલશેઠનું બળ ઝાંખ મારી જાય. ત્યારે હવે આ મંડળીની વાત અનંગપાલે એ શેઠની આગળ કરવી કે કેમ એમ મહામતિ વિચાર કરવા લાગી. હાલ તરત તો ન જ કરવી એવી સલાહ પોતાના ધણીને આપવાનું મહામતિએ દુરસ્ત ધાર્યું. એને એમ લાગ્યું કે હજી આ બાબતનું મારે બધી કોરથી ખુબ મનન કરવું જોઇએ ને પોતાના ધણીને એટલુંજ કહ્યું—"મારા બીજા વિચાર જણાવું ત્યાંસુધી એ વાત મદનપાલશેઠને કે બીજા કોઇને તમે જણાવતા નહિ. મારે હજી એ બાબતનો કેટલોક અભ્યાસ અને મનન કરવાનું છે."

"એ હું ધારતો હતો કે આ મંડળીનું કામ જેવું તેવું નથી. ભલભલાનાં પાણી ઉતરાવે એમ છે. તુંજ કહેની, આપણે એવી મંડળી કહાડીએ તો તેનું નામ શું રાખવું? મદનપાલશેઠને એની મંડળીનું નામ શોધતાં બે મહીના નીકળી ગયા."

"અરે નામમાં તે શું મ્હોટી બીસાત છે કે તમને એ મહાભારત કામ લાગે છે? લ્યો, હું તમને એક પળાકડા પેઠે જવાબ આપું છું કે તમારી

મંડળીનું નામ-ઉજાણી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી આર્યદેશની ઉન્નતિ કરનારી મંડળી-રાખજો. કેવું મઝાનું નામ! પણ એ નામની ખુબી તમે કેમ સમજશો? એમાં કેટલા પ્રાસ અને યમક આવેલાં છે તે તમે પિંગલશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો નથી, કે કવિતા જોડી નથી એટલે, સમજશો નહિ. કદાચને હું તમને સમજાવીશ તો તમને કે મને રસ આવશે નહિ. એ આનંદ તો ગુલાબ અને કેશવલાલ જેવાં રસિક દંપતીજ ભોગવી શકે છે." એમ કહી મહામતિ પોતાનો ગોખી રાખેલો એક શ્લોક બોલી—

इतर कर्मफलानि विधीच्छया । विलिख तानि सहे चतुरानन ॥
अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम् । शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥

અનંગપાલશેઠ આમાનું કશું સમજ્યો નહિ. યમક અને પ્રાસ અને પિંગલ શું તે એ જાણતો નહોતો અને જાણવાની પરવા કરતો નહોતો. પણ પોતાની બૈરી ભણી ગણીને બહુ પાવરધી થઈ છે એવી આજે એની વધારે ખાતરી થઇ. પાછલથી તે જે વ્યંગ બોલી તે એ પોતે સમજ્યો નહિ છતાં કંઇ મરોડમાં બોલી એમ એણે જાણ્યું ખરૂં. તથાપિ એ નાખુશ થયો નહિ. સામો મહામતિ તરફ વધારે માનપૂર્વક જોવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

ગુલાબવહુ-મહામતિ-અને અલંગા.

છો સ્નેહના સાગર તમે કહો કઠિણ આવા ક્યમ થયા,
જીવ જાય પણ તજું નહિ પ્રિયા એ વચન ક્યમ વિસરી ગયા;
(નલદમયંતી નાટક.)

ઘર નંબર ૨૧૨.
તા૦ મી સન ૧૮

મારી વહાલી બ્હેની,

આપણે રોજ રોજ મળનારાં, સાથે ભણનારાં અને સુખ-દુઃખની વાર્તાઓ કરી કાળ નિર્ગમન કરનારાં, તે આજે મહીનો મહીનો થયો એક બીજાને મળ્યા વગર છઇએ, એ શું થોડી અજાયબીની વાત છે!! બ્હેની!

તું એટલી બધી તે શા કામમાં પડી છે કે મને આમ સાવ વિસારી દીધી છે! પંદર દિવસ થયા તો મને દરરોજ તું ઓ આવી—ઓ આવી—એવા ભણકારા થયાં કરેછે. પણ તે બધા વ્યર્થ છે એમ ધારી, આખરે થાકીને આ પત્ર તને લખું છું કે કાલે બે વાગે મને મળવાનું તારાથી બનશે કે નહિ? તું ના લખશે તો હું એમ સમજીશ કે બે વાગે તારે ત્યાં આવવાનું તું મને જણાવે છે, પણ કાલે તને મળવાની તો ખરીજ.

હું છું મારી વહાલી બહેનની મહામતિ.

તાજે કલમ—મને એમ લાગે છે કે કાલે હુંજ તને મળવા આવું તે ઠીક પડશે. મારી સાથે અલંગાને લેતી આવીશ. માટે તું કે કાળી તે સમયે બહાર નીકળી જતાં રખે. એજ વિનંતી.

સ.

મહામતિએ ચીઠ્ઠી લખી, પરબીડીઆ પર સારા મ્હોટા અક્ષરે "**સૌ૦ ગુલાબ—રા. રા. કેશવલાલ વિમલદાસની પત્નીને પહોંચે**" એવું સરનામું કરી, રામા ઘાટીને તે ચીઠ્ઠી ગુલાબને આપવા મોકલ્યો. ગુલાબવહુએ મહામતિની ચીઠ્ઠી જાણી હસતાં હસતાં વાંચી અને રામા જોડે જવાબ કહાવ્યો કે કાલે પોતે ઘરમાં રહેશે એમ મહામતિને જણાવે.

ખરેખર ગુલાબવહુ કે મહામતિ બહેનપણી છતાં એક માસ કે વધારે થયું મળ્યાં નહોતાં. છેલ્લા ચાર પાંચ મહિના થયા કેશવલાલ ઝાઝો બહાર જતો આવતો નહિ. સારો દહાડો અને રાત **બી. એ.** ની પરીક્ષાનો અભ્યાસ કર્યા કરતો. પરીક્ષાને નિમિત્તે પોતાના પતિને અસાધારણ શ્રમ પડતો જાણી ગુલાબવહુ તેની સેવા ચાકરીમાં સદા તત્પર રહેતી. તેથી કેશવલાલની સાથે એને પણ બહાર જવા આવવાનું છોડી દેવા જેવું કીધું. ઘરમાં બેઠી બેઠી કંઈ વાંચતી, લખતી કે ઘરનું કામકાજ કરતી ને સ્વામીની આસના વાસના કરવામાં પોતાનો કાળ રોકતી. **બી. એ.** ની પરીક્ષા પંસાર થયા પછી કેશવલાલ પરિણામની રાહ જોતો બેઠો હતો. અતિશે શ્રમ લાગવાથી નવા ઉદ્યમે એ લાગ્યો નહોતો. સ્વભાવે એકમાર્ગી હોવાથી એને ઝાઝા દોસ્તદાર ભાઈબંધ નહોતા; બીજાને ઘેર ઠાલી ભટકયા કરવાની એને ટેવ પણ નહોતી. તેથી પરીક્ષા પૂરી થયા પછી ઘરની બહાર એ ઝાઝો નીકળતો નહિ. એના સમાગમમાં ગુલાબવહુ વધારે લાભ અને આનંદ માનતી તેથી પોતે પણ

ધણીની પેઠે ધરજ સેવ્યા કીધું. એમ મહામતિને મળાયું કરાયું નહિ ને એક મહિનો નીકળી ગયો.

મહામતિને ખુલાસો કરવો પડશે ત્યારે તે હસશે એમ ગુલાબવહુને લાગ્યું.

બીજે દિવસે એટલે ગુરૂવારે એક વાગે મહામતિ ગુલાબવહુને મળવા-જવાની તૈયારી કરવા લાગી. એનો સ્વભાવ લોકમાં પોતાની વિદ્વત્તા દેખાડી રોબ મારવાનો હતો, તેથી એક માણસને ગાડી જોડાવવા મોકલી, પોતે સજ્જ થવા લાગી. આ ઠેકાણે મહામતિનું વર્ણન કરવું જરૂરનું છે.

એની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હતી. શરીરે એ એકવડી અને પાતળી સોટા જેવી હતી તેથી ઉંચી લાગતી. એનું મ્હોડું લાંબું હતું. ગાલો ચપટા અને બેસી ગયલા હતા. નાસિકા કંઇક વક્ર અને કપાળ બેઠા ઘાટનું હતું. આંખો ઝીણી અને તેજ મારતી હતી. માથે વાળનો બહુ ભરાવ હોવાથી એનો ચોટલો ઘણો મ્હોટો દેખાતો. મહામતિ પોતાનો ચોટલો રોજ ઓળતી, ધુપેલ લગાડતી અને માથાના એક વાળને પણ વાંકો ચુંકો થવા દેતી નહિ; એટલી બધી એ ચોટલાની ખાંખત રાખતી. આજે એણે એક કાળો રેશમી સાળુ પેહેર્યો. એ સાળુની કોર બુટ્ટાદાર ફુલોની હતી. મહામતિએ તે પોતાને હાથે ભરી હતી. પોપટીઆ ચોળી પહેરી અને તેને એક સાદું પણ શોભીતું જરીનું મોલિયું પોતાને હાથે લગાડ્યું. પછી નાકની અંદર બે મોતીની વાળી પહેરી. જે ચોળી પહેરી તે કબજા જેવી નીચી હતી, તેના ખીસામાં એક નવો રૂમાલ મહામતિએ મુક્યો. ચોળીને ગળા આગળ બારડર અને ગુલાબી ઝુલ હતી તે મહામતિએ ટેબલ આગળ, આરસા પાસે, ઉભા રહીને ઠીકઠાક કીધી અને ઝુલની વચ્ચોવચ રહે એવી રીતે મોતીની એક શેરની કંઠી પહેરી. જમણા કરની છેલ્લી આંગળીએ પોતાના નામના સીલની વીંટી પહેરી, પછી પોતાની ખાનગી પેટી, જે હમેશા મહામતિ બહાર નીકળતી ત્યારે પોતાની સાથે લઈને જતી તે ઉઘાડી અને બેઠાં બેઠાં તેમાં જોઇતી ચીજો મુકવા લાગી.

એ ખાનગી પેટી તે મહામતિનું પ્રાઈવેટ બાક્સ જેવું હતું. તે એક જાતનાં સારા કાળા લાકડાંની બનાવેલી હતી અને તે નાજુક દેખાતી. એના ઉપર ધોળા ને મહોટા અક્ષરે "**સૌ. મહામતિ–અનંગપાલની પત્ની મુંબઈ**" એમ વર્તુલ આકારમાં લખેલું હતું. એ પેટીમાં હમેશા કોરા કાગળો, નોટપેપરો અને પોસ્ટેજ પાકીટો, એક નહાનો ખડીઓ, લેખણ અને

પેન્સીલ, એક બાજુએ ગોઠવેલાં સદા પડ્યાં રહેતાં. પોતે વાંચતી હતી તેમાંની એક બે ચોપડીઓ મહામતિએ પેટીમાં મુકી. પોતાની કુચીનો ઝુમખો તેના એક બાજુના ખાનામાં મુક્યો. મહામતિને પાન ખાવાનો બહુ શોખ હતો. બહાર લઈ જવા સારૂ, નહાની નહાની ડાબડીવાળો રૂપાનો એક પાનપડો એણે વસાવ્યો હતો; તેમાં બધું પૂરી કરીને એ પાનપડો પેટીમાં મુક્યો. બે ત્રણ બીડીઓ પોતાને ખાવા સારૂ બનાવી રાખી. છેલ્લું આવેલું એક ગુજરાતી છાપું, ટેબલ પરથી લઈને પેટીમાં મેલ્યું ને મહામતિએ પેટી બંધ કીધી. તેની કુંચી ચોળીના ગજવામાં સાચવીને મુકી. એવામાં માણસે આવીને વરદી આપી કે ગાડી આવી છે. મહામતિએ ઘડીઆળ સામે નજર કીધી તો દહોડ વાગ્યો હતો. એટલામાં એને યાદ આવ્યું કે પેટીમાં નહાતું ઘડીઆળ મુક્યું રહી ગયું હતું તેથી પેટી પાછી ઉઘાડી, ટેબલ પરથી છડાસાથનું પોતાનું ઘડીઆળ લઈને એક ખાનામાં મુક્યું. માણસને હુકમ આપ્યો કે પેટીને ગાડીમાં મુકી આવે. પોતાનું મ્હોં આરસીમાં જોઈને, અને ચોટલો, કંઠી અને એરીંગ ઠીકઠાક કરી, સપાટ પહેરીને મહામતિ નીચે ઉતરી. ગાડીમાં બેસતાં ગાડીવાળાને એણે હુકમ આપ્યો કે અલંગાના ઘર આગળ થઈને ગુલાબને ત્યાં ગાડી લેવી. રામો ઘાટી ડગલો પાઘડી પેહરી, અનંગપાલશેઠના નામનો રૂપાનો પટો ખભે લટકાવી, ગાડીવાનની સાથે બેઠો. અલંગાના ઘર આગળ ગાડી આવી કે રામા ઘાટીએ નીચે ઉતરી બારણું ઉઘાડ્યું. પણ મહામતિ નીચે ઉતરી નહિ. ગાડીમાંજ અલંગાની વાટ જોતી બેસી રહી. રામાને તેડવા મોકલ્યો કે ગાડી ખોટી થાય છે.

ગુલાબવહુએ તેની ચીઠ્ઠીનો જવાબ હકારમાં કહાવ્યા પછી મહામતિએ અલંગાને કહાવી મોકલ્યું હતું કે આવતી કાલે ગુલાબને મળવા જવાને પોતે બે વાગે તેને ત્યાં આવશે; તેથી અલંગા તૈયાર થઈને બેઠી હતી. થોડી વારમાં અલંગા ત્યાં આવી. મહામતિની ખાનગી પેટી તેની પાસેજ પડેલી હતી, તેથી અલંગા તેની સામી બાજુએ બેઠી. ગાડી ચાલવા માંડી ને મહામતિ અલંગાને ઠપકો આપવા લાગી કે ગુલાબની પેઠે એ પણ એક માસ થયો કોઇ વાર મળવા આવી નહિ.

"હું શું કરૂં?" અલંગાએ જવાબ આપ્યો—"અમારા મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીને લીધે અમો ધણીધણીઆણી વચ્ચે જુદાઈ જેવું થઈ ગયું છે, એટલે આવવાનું બનતું નથી."

અલંગાનું વર્ણન તો આગળ આવી ગયું છે પણ એના ધણીનું વર્ણન આ ઠેકાણે આપવું જરૂરનું છે.

મદનપાલશેઠને ત્યાં અલંગાનો ધણી નોકર હતો. એનું નામ ધોળાદાસ હતું. મદનપાલશેઠે, જે માણસને ચીઠ્ઠી લઇને ધનપાલશેઠ આગળ મોકલ્યો હતો તે માણસ એ ધોળાદાસ હતો. ધોળાદાસ હૈયાનો છેક નમેલો હતો. ફુળીદાસ કરતાં પણ એ વધારે રાંક હતો. તેમાં અલંગા જેવી મીજાજની ખરી બૈરી મળવાથી, ઘરની અંદર એનો કોઈ વાતે એકડોજ હતો નહિ. અલંગાની ઘરડી સાસુ પણ પોતાના દીકરાના જેવી સ્વભાવે રાંક હતી, તેથી ઘરમાં અલંગા ચહાય તેમ કરતી. પરન્તુ અલંગાનો સ્વભાવ નપાવટ કે કજીઆખોરો નહોતો, તેમ કોઇને દુઃખ દેવાને એ રાજી નહોતી. માત્ર સ્વભાવની ખરી હતી તેથી કોઇનો બોલ સાંખી શકતી નહિ. કોઈ એક કહે તો પોતે બે બોલ બોલીને ઉભી રહેતી. ઘણાં વર્ષ ઉપર જ્યારે એ પરણીને સાસરે નવી સવી આવી હતી તે વેળા, જમતાં જમતાં ધોળાદાસે એની રસોઇમાં એક વાર ખોડ કહાડી. તે દહાડે ચુલો બરોબર સળગેલો ન હોવાથી, ધુમાડો ખાઈ ખાઈને અલંગાનું માથું ફરી ગયું હતું; તેમાં જ્યારે ધોળાદાસ રસોઈ બગડી જવાથી ચ્હીડાયો એટલે અલંગાનો મીજાજ હાથમાં રહ્યો નહિ ને હાથમાનું વેળણ ધોળાદાસની સામે ક્રોધમાં અને ક્રોધમાં છુટ્ટું ફેંક્યું! સારે નસીબે ધોળાદાસને વાગતાં તે સહેજમાં બચી ગયું. ધોળાદાસ તે દહાડાની શેહ ખાઈ ગયો. એણે જોયું કે જો આ વાત કોઇના જાણવામાં આવશે તો પોતાની ફજેતી થશે તેથી કંઈ બોલ્યો નહિ. તથાપિ તે દહાડેથી એણે પોતાના મનમાં ગાંઠ વાળી, કે ઘરમાં ઘીના ઘડા ઢોળાઈ જાય તોપણ અલંગાની સામે એક સુખન પણ ઉચ્ચારવો નહિ. તે દહાડે પાછળથી પોતાના મનમાં અલંગા બહુ પસ્તાઈ પણ મ્હોડે કંઈ દલગીરી બતાવી નહિ. ભારમાં અને ભારમાં કામ લીધું. ધોળાદાસના વિચાર, ઉપર પ્રમાણે જુદી તરેહના હોવાથી, અલંગા ફાવી. ધણી કે સાસુ પોતાની સામે નહિ થયાં તેથી, અલંગા બંને જોડે હળી મળીને રહેવા લાગી. એ પ્રમાણે અલંગા અને તેના ધણીનો સંસાર સાધરણ રીતે વગર કજીએ અને નીરાંતે જતો હતો.

મદનપાલશેઠને ત્યાં ધોળાદાસ નહાના પગારનો બહુ જુનો નોકર હતો. જ્યારે મદનપાલશેઠે ધુમાડા નિષ્કાશક મંડળીદ્વારા દેશોદ્ધાર કરવાનો મનમાં

નિશ્ચય કીધો ત્યારે, અન્ન પાણી સાથે ધુમાડો પેટમાં ન જાય તો માણસનું શરીર આરોગ્ય રહે છે, એવો હેતુ પ્રતિપાદન કરવાને માટે એ શેઠે તે સંબંધી કેટલાક તાજેતરના આંકડાઓ અને દાખલાઓ એકઠા કરવાની જરૂર જોઇ હતી; એમ આગળ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેટલા સારૂ મદનપાલશેઠે પોતાના તમામ માણસ ચાકરોને રહેવા વાસ્તે પોતાના "ખુશ હવાના" વિશાળ બંગલામાં સારાં સારાં ઘરો બંધાવી આપ્યાં. પણ તેમ કરવામાં મદનપાલશેઠનો હેતુ, માણસ ચાકરોને સુખ કરી આપવા કરતાં, પોતાના મનમાં આવેલી સંકલના ખરી કરી બતાવવાનો વધારે હોવાથી, તમામ ઘરો અને ઓરડાઓમાં બીજાં બધાં સ્થાનકો કરતાં રસોડાના સ્થાનક પર શેઠે ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું. પરિણામમાં સરસમાં સરસ જગો રસોડા સારૂ રોકવામાં આવી હતી અને દરેક રસોડાની ઉપર, સુંદર ચીમનીઓ મુકી ધુમાડો બહાર હવામાં ચાલ્યો જાય એવી ગોઠવણ ખાસ કરીને રાખવામાં આવી હતી ! વગર ભાડે રહેવાને આવી સરસ જગો બનતી જોઇ માણસ ચાકરો પ્રથમ તો બહુ હરખાયા. પરન્તુ જ્યારે શેઠે હુકમ કહાડ્યો કે ધુમાડો પેટમાં ન જવાથી શરીરને કેટલો ફાયદો થાય છે તેના દાખલાઓ એકઠા કરવાને માટે, દરેક માણસે તોળી તોળીને અન્ન ને શાક ખાવાં, તથા પાણી પીવું; અને તે સર્વેનું માપ શેઠે છપાવેલા પત્રોમાં બરોબર લખવું; એમ જ્યારે તેઓના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓની નાખુશીનો પાર રહ્યો નહિ. રસોડાંને અઘટતી મહત્તા નવાં મકાનોમાં આપેલી જોઇને તેઓ નાખુશ તો થયા હતા, તેટલામાં શેઠનો આવો વિચિત્ર હુકમ થવાથી તેઓ વધારે નારાજ થયા. પરન્તુ મદનપાલશેઠની જોહાકી અને ધાક પોતાના સ્થાનમાં કોઈ રાજા રજવાડા કરતાં પણ વધારે હોવાથી, તેઓ શેઠની આજ્ઞાને ફક્ડી કરીને આધીન થયા.

શેઠના એ હુકમથી ધોળાદાસ વીટંબણામાં આવી પડ્યો. જ્યારે અલંગાએ અન્ન, શાક ને પાણી જોખી જોખીને લેવાની વાત જાણી, ત્યારે એણે તો પોતાને માટે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી. આપેલાં પત્રકોમાં કહ્યા પ્રમાણે આંકડા ન પૂરે તો શેઠ નાખુશ થાય એમ હતું, અને તે પત્રકો શેઠે જાતે તપાસવાનું જણાવ્યું હતું તેથી, ધોળાદાસ તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. અલંગા જેમ, એક હાથ ઉપર પોતાનો ધણી મદનપાલશેઠના ઘરની જુની નોકરી છોડી દે તેમાં રાજી નહોતી, તેમ બીજા

હાથ ઉપર, પોતે તોળી તોળીને ખાવાને રાજી નહોતી. તેથી આખરે ધણી-ધણીઆણીએ સમજુતી પર આવી એવો નીકાલ કહાડ્યો કે અલંગાએ ધનકોરડોસીની પડોશમાં અસલથી જેમ રહેતી હતી તેમ રહેવું ને સાંજ પોતે એકલાએ ખાવું પીવું. પણ ઘેળાદાસે અને તેની માએ શેઠે નવા બંધાવી આપેલા ઘરમાં રહેવું ને ત્યાં જુદી રસોઈ કરીને જમવું.

ઉપર જણાવેલી હકીકતને અનુસરીને અલંગાએ પોતાને માથેથી ઠપકો ઉતારવા મહામતિને જવાબ આપ્યો કે મદનપાલશેઠની ધુમાડા નિષ્કાશક મંડળીને લીધે, પોતાના ઘરમાં એકલી પડવાથી આવવાનું બનતું નથી. અલંગાની સર્વે બીના જાણી લઈ મહામતિ તેને ઠપકો આપવા લાગી કે એટલી બધી હઠ પોતાના ધણી જોડે કરવાની જરૂર નહોતી; પરન્તુ અલંગા પોતાનોજ બોલ ખરો કરવા લાગી. મદનપાલશેઠને ત્યાં એનો ધણી નોકર હતો, પોતે કંઈ નોકરીએ નહોતી કે શેઠનો હુકમ માથે ચહડાવે. કદાચને બધા નોકર ગણાય તોપણ આવો ઢંગ ધડા વગરનો હુકમ માનવાને કારણ નહોતું. નોકર હોય તે શેઠને પોતાના હાથ પગ વેચે છે, એટલે શેઠનું કામકાજ કરવાને બંધાયલા છે; પોતાનું કંઈ પેટબેટ વેચતા નથી કે એવી જહાંગીરી કરે તેને માન આપવું જોઇએ! અલંગાની તકરાર મહામતિને વજનદાર લાગવાથી વધારે બોલી નહિ; એટલુંજ કહ્યું કે એ નિમિત્તે ધણીધણીઆણી વચ્ચે અંતરાય પડે, તેના કરતાં અલંગા ત્યાં રહેવા ગઈ હોત તો વધારે સારૂં દેખાત.

"પણ અમે ધણીધણીઆણી વચ્ચે કંઇ અંતરાય પડ્યોજ નથી.—" અલંગા બોલી—"રાજી ખુશીથી આ પ્રમાણે તોડ કહાડ્યો છે. મદનપાલશેઠ મોડો વહેલો ખાવાના માપના આંકડા જોઇને કંટાળી જશે એટલે હું ખુશીથી ત્યાં રહેવા જઈશ. ત્યાંસુધી એટલું તો ખરૂં કે અમારે એ ધુમાડા મંડળીને લીધે બે ઓરડી વસાવવાથી વધારે ખરચના બોજા તળે આવવું પડ્યું છે."

પછી બીજી વાત કહાડતાં અલંગા બોલી—"એક દહાડો ઘરમાં હું એકલી છતાં તમારે ત્યાં આવવાની તૈયારીમાં હતી, પણ તે દહાડે ધનકોરડોસી એના ઘરમાં કીકી સાથે કજીઓ લઈ બેઠી. તેમાં ડોસીનો નાદરો મેં સારી પેઠે ઉતાર્યો. તેની ભાંજઘડમાં કેટલાક દિવસ સુધી મારાથી અવાયું નહિ. મહામતિ કીકીને સારી પેઠે ઓળખતી હતી; એની સાસુ એને દુઃખ દે છે

તે પણ એની જાણ બહાર નહોતું, અલંગાને મ્હોડેથી તમામ હકીકત સાંભળી એ ખુશી થઈ.

"એ તો બહુજ સારૂં થયું."—મહામતિ હરખાતી હરખાતી બોલી—"બીચારી કીકી અને એના ધણી વચ્ચે એની સાસુજ આડે આવ્યા કરે છે. ફૂળીદાસ રાંક છે એટલે ઠીકજ છે, બાકી બીજો કોઈ હોત તો માથી ક્યારનો એ જુદો નીકળ્યો હોત."

"આ વખત તો ફૂળીદાસ જરૂર જુદું ઘર માંડશે."—અલંગા બોલી—"એતો બધું બીજેજ દહાડે બનત; પણ નવલશાનાં લગન પાસે આવ્યાં છે તેથી વાત લગાર વિસારે પડી છે, તોપણ ફૂળીદાસે કીકીને વચન આપ્યું છે કે નવલશાનાં લગનમાંથી આવ્યા પછી જુદું ઘર માંડીશું. હું પણ લાગ જોઇને ફૂળીદાસને એ વાત તતારી આપું છું. ધનકોરડોસીના મનમાં ખાતરી થઇ છે કે તેનો હાથ હેઠો પડ્યો છે. પેલી સામળીની તો તે દહાડાની આજ સુધી મેં સુરત ભાળી નથી. પણ આ કામમાં એક બીજુંજ કૌતુક થયું છે તે તમે જાણો છો?"

મહામતિએ ના કહી. અલંગા બોલી—

"અરે એ ધનકોરડોસીના કજીઆનો પાટોપાટ તો ઘણે ઘેર લાગ્યો હતો. રાતીને પોતાની સાસુ જોડે ખડા ખારડું હતું તેથી રાતીએ કીકી અને ધનકોરડોસી વચ્ચે વઢવાડ શરૂ કરાવી ત્યારે કીકીનું ઉપરાણું તાણી ગૌરી બાલા જોડે નકામી ચીભડાઈ પડી! જ્યારે ચંદ્રદાસે વાત સાંભળી ત્યારે રાતીને બદલે, એ દુલારામ પર ઉતરી પડ્યો! હજી પણ બાપ દીકરા વચ્ચે જોઇએ તેવી સુલેહ થઈ નથી એમ ગૌરીના કહેવાથી હું જાણું છું. જો લગન પછી ફૂળીદાસ જુદું ઘર નહિ માંડે તો ચંદ્રદાસ દુલારામને અને તેની જોડે રાતીને પોતાથી નોખો કરશેજ કરશે!

"મનો તો લાગેછે કે"—મહામતિ બોલી—"હું મહીનો દહાડો મુંબઈની બહાર રહી હતી કે શું? આટલાં આટલાં નવીન વૃત્તાન્તો બનતાં ગયાં ને મને તો કંઇજ ખબર નહિ પડી!"

"અરે તમે સાંભળો તો ખરાં? કીકીનું ઉપરાણું તાણીને હું ધનકોરડોસી જોડે વઢી તે વાત દુલારામે ઘરમાં કીધી તેથી ગૌરી તો મને તેડવાને રોજ માણસ પર માણસ મોકલવા લાગી કે એક દહાડો હું એને ફુરસદે મળી જાઉં."

"કેમ વારૂ, ગૌરીને તમારૂં શું કામ પડ્યું?"

"મેં બે ત્રણ વાર માણસને વાયદા કરીને વદાય કીધો; પણ એ તો રોજ રોજ મોકલવા લાગી તેથી આખરે હું એક દહાડો ગઈ. ગૌરી તો મારી આગળ ખોળા પાથરવા લાગી ને મારાં નવનવ કટકે વખાણ કરવા લાગી કે કીકીને તો મેંજ જીવતદાન આપ્યું! હું તો ગૌરીને જાણતી હતી કે એ બાલાને બહુ પજવે છે તેથી મારાથી નહિ રહેવાયું ને મેં કહ્યું કે બાઈ તમે મારાં વખાણ શાનાં કરો છો. મારાથી તો બીજાને વગર લેવે દેવે દુ:ખ પડે તે જોવાતું નથી. તમે તમારીજ ચાલ સુધારો તો બહુ સારૂં, બાકી ઘેર ઘેર માટીના ચુલા છે. તમેજ બાલાને પજવો છો ને કીકીને વાસ્તે તે દહાડે તમે નકામાં એની જોડે કજીઓ લઇ બેઠાં તે કંઇ તમને છાજે છે; પણ એ તો કંઈ બોલી નહિ."

"હું તો ધારતી હતી કે ગૌરી તો તમારી જોડે લડી હશે."

"કોઈ બીજો પ્રસંગ હોત તો તો જરૂર એ વચકાઈ જાત પણ આ તો બધી વાત તરતની બનેલી ને વળી એના મનમાં એમ કે જો હું આડી થઇ બેસીશ તો ફુળીદાસ જુદું ઘર માંડશે નહિ તેથી મેં જે કહ્યું તે એ સાંભળીજ રહી! મને કહે કે કીકીને મેં જીવતદાન આપ્યું છે તો હવે એ સંધ ઠેઠ દુવારકા સુધી પહોંચાડવો જોઇએ; માટે ફુળીદાસ જુદો રહે તે સારૂ મારાથી જેટલું બને તેટલું કરવું."

"કેમ વારૂ, ફુળીદાસ શું તમારૂં કહ્યું કરે એમ છે કે ગૌરી તમારી આજીજી કરવા લાગી?"

"એના મનમાં તો એમજ છે ને એટલા સારૂજ એણે મને બોલાવી હતી. આપણે તો કીકીને મ્હોંએ બધું કરવાનું છે, બાકી એ ગૌરીના અને દુલારામના કરતુક સામું જોઇએ તો ભલે એ બન્ને અકળાઈ મરે તોપણ, આપણે આડે આવવાં જેવું નથી."

"હાજ તો. એ બન્ને જણે કેશવલાલને જુદું ઘર માંડવાની ફરજ પાડી હતી"—મહામતિ બોલી—"ને તેના પરિણામમાં કેશવલાલનાં ત્રણ ચાર વર્ષ નકામાં નીકળી ગયાં, નહિ તો આજે એ વકીલ થઈને બેઠો હોત."

"બીજે દહાડે દુલારામ મારે લાં આવ્યો હતો. એણે મને કહ્યું કે મારે ગુલાબની સાથે બહેનપણાં છે ને ગુલાબનું કહ્યું કેશવલાલ માનશે; માટે કેશવલાલ જો ફુળીદાસને કહેશે તો ફુળીદાસને જુદું ઘર માંડવાની ફરજ પડશે."

"દુલારામને આટલી તસ્દી લેવાનું કારણ કે"— મહામતિ સમજતી

હોય એવું મ્હોં કરી બોલી—"નહિ તો રેળો ચાલ્યો ચાલ્યો ગાંડ તળે આવે ને એને પોતાના બાપના ઘરમાંથી રાતી સાથે નીકળવું પડે, કેમ ?"

"હાજ તો, મેં તો દુલારામને મ્હોડે મ્હોડ કહ્યું કે તમે ગુલાબને અને કેશવલાલને તમારા ઘરમાંથી કહડાવ્યાં તેના બદલામાં તમારેજ હવે નીકળવાનો વારો આવે તો પરમેશ્વરે ખરો બદલો વાળ્યો ગણાય. શું કરૂં ? કીકીને મ્હોડે મારે કરવું પડશે. બાકી તમે જુદા નીકળો તો સૌથી વધારે રાજી તો હુંજ થાત; માટે મારી આગળ તમે આ વાત કરવાને કોઇ વાર આવતા નહિ. મને જે કંઈ કરવું હશે તે તમારા કહેવાથી હું કરવાની નથી."

"અલંગા! તમે તો એ બહુ સારો ઉત્તર આપ્યો."

પ્રકરણ ૨૭ મું.

કાળીના અકળ ચાળા.

કરી રાખી છે એકઠી-ઘણા દિવસની ગોઠ,
રોજ મળે તો કીજીએ-આવી રહી છે મારે હોઠ;
માણીગર મહોલે પધારો.
(દયારામ.)

એટલામાં સુખપાળકાકાના ઘર આગળ ગાડી આવી ને ઉભી રહી. રામો ઘાટી મહામતિએ હમેશને માટે કહી રાખેલા નિયમ પ્રમાણે ઉપર ખબર આપવા ગયો કે મહામતિ આવે છે. કોચમીને ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું ને મહામતિ કેડે ખોસેલો રૂમાલ હાથમાં લઇને, સપાટ પગે પહેરી, ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી. ધીમે ધીમે બન્ને જણીઓ દાદરો ચહડવા લાગી. પહેલે માળે આવીને અલંગાએ કાળીને ટાહુકો કીધો. બન્ને જણાં ઉપર ગયાં અને હસતાં હસતાં કેશવલાલના દીવાનખાનામાં પગ મુક્યો. ગુલાબવહુ તેઓને લેવાને સામી આવી, પણ મહામતિએ તેને તેમ કરતાં વારી ને ઉતાવળી ઉતાવળી કેશવલાલના ટેબલ પાસે એક ખુરશી પર બેઠી. અલંગા પાસેની ગાદી પર તકીએ અઢેલીને બેઠી.

મહામતિને ગુલાબવહુનું ઘર પોતાના ઘર જેવુંજ હતું, તેથી આવતાં

ચારને રામાને હુકમ કીધો કે પીવા સારૂ પાણી લાવે. ગુલાબવહુ પોતે પાણી લેવા ઉઠી એટલે મહામતિ તેને વારવા લાગી.

"કેમ, વળી પાછી તું મને મુંબઈ શેહેરની શેઠાણી ગણે છે કે મારા ઘાટીને પાણી લેવા મોકલું છું ત્યાં તું પાણી લેવા દોડે છે? હું બીજી જગોએ તો શેઠાણી હઇશ તો હઇશ પણ તારી આગળ તો તારી નહાની બહેન જેવી છું."

ગુલાબવહુ મહામતિનું બોલવું હસતાં હસતાં ન ગણકારતાં, પાણી લેવા દોડી, પણ મહામતિએ તેનો હાથ ઝાલી રાખ્યો ને કહ્યું—"મને જે થોડું ઘણું ભણતાં આવડયું તે તારો પ્રતાપ છે માટે તું તો મારા ગુરૂ બરાબર છે; તો તારી સેવા ચાકરી મારે કરવી જોઇએ કે તું મારી સેવા ચાકરી કરે?"

"આપણે ત્યાં આવેલા માણસોની બરદાસ કરવી"—ગુલાબવહુ બોલી—"એમાં સેવા ચાકરી છેજ નહિ. માટે હું અતિથિ ભાવે પાણી લેવા જાઉં છું."

"ઠીક છે, ઠીક છે, અમને તારો અતિથિ ભાવ જોઈતો નથી. અમને તો બહેનપણીનો ભાવ જોઈએ છઈએ"—મહામતિએ કહ્યું—"પણ તારા અને મારા વિચાર કોઇ કાળે મળતા આવ્યા છે કે આજે આવે? જ્યાં તારે દીલ્લી જવાનું હોય છે ત્યાં મારે આગ્રે જવાનું થાય છે. અલંગા (એમ કહી મહામતિ તેની તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલી) તમને ખબર છે કે મારી જોડે એને તું તાથી બોલવાનો વ્યવહાર પાડવામાં મને કેટલી મુસીબત પડી હતી? બાણમાણ બે વર્ષ એ પ્રમાણે રોજ બોલવાનો આગ્રહ કીધો ત્યારે આ ગુલાબ મને તું તામાં બોલાવતાં શીખી. હજીએ કોઈ બેઠું હોય છે તો એના મ્હોંમાંથી તમે તમારૂં સહજ નીકળી જાય છે. હું તો એને તું તાથી બોલાવું છું, તેથી કોઈ અજાણ્યો તો એમજ સમજે કે મારામાં અવિવેક અને મદ છે. ઘણી વાર તો એ તમે તમે કરે ને હું તું તું કરૂં તેથી બીજા દેખતાં હું ભુંઠી પડી જાઉં છું."

ગુલાબવહુ હજી પણ પાણી લઈ આવવાની જીદ કરવા લાગી તેથી મહામતિ બોલી—

"પણ તું તારી જીદ કોઈ વાર છોડતી નથી, માટે લાવ, હું એનો નીકાલ કહાડું છું કે હું મારી મેળે પાણી પી આવીશ; તું તારે બેસી રહે. રામા, તું નીચે બેસ. પણ બોલાવું તો તરત જવાબ આપજે. જા."—

એમ કહી મહામતિ પોતાને હાથે પાણી પીવા ચાલી. ગુલાબવહુ પણ તેની સાથે ઓરડામાં ગઈ. મહામતિએ જોયું કે ગુલાબ આવ્યા વગર નહિ રહે તેથી તેને આવવા દીધી ને અલંગા તરફ ફરી બોલી—

"અલંગા! તમારે પાણી પીવું હોય તો આવો નહિ તો વળી આ ગુલાબ તમારે સારૂ લોટોભરી પાણી આપવા આવશે."

"પણ મારે તો પીવુંજ નથી તેનું કેમ?" અલંગાએ કહ્યું.

"તે તો તમે જાણો. પણ તમે નહિ આવો તો આ બહેની તમારી બરદાસ કરવા જશે માટે આવોની, થોડું પાણી પી લ્યો એટલે પત્યું."

ત્રણે જણાં ઓરડામાં થઇને રસોડામાં ગયાં. ત્યાં બધાં વાસણ કુસણો ઉડીને આંખે વળગે એવી રીતે સાફસુફ કરી ગોઠવી ગાઠવી રાખ્યાં હતાં, તે જોઈ મહામતિ ગુલાબનાં વખાણ કરવા લાગી કે પોતાને ઘેર પણ આટલી સુઘડતા નથી.

"હું તો બહુએ ફુવડ રહી હોત પણ સુઘડતા અને સ્વચ્છતાના તારા આપેલા પાઠો હું વિસરી ગઇ નથી; તોપણ બહેની, તારા જેટલું ને વળી એકલે હાથે તો મારાથી નહિ બને. હું તો મારો બેસવાનો ઓરડો અને દીવાનખાનું સાફસુફ રાખું. બીજું બધું તો માણસો કરે તેજ. વખત બે વખત તેઓને ટોકતાં રહીએ એટલે બધુ ઠીકઠીક રહે. પણ તું તો હદ વાળેછે!"

પીળા ચકચકતા લોટામાં ગુલાબવહુએ પોતાને હાથે મહામતિને ગોળીમાંથી પાણી આપ્યું તે તેણે પીધું. બીજી લોટી અલંગાને આપી. એટલામાં નીચેથી કાળી આવી. એનો ચહેરો, કોણ જાણે શાએ કારણથી, ઉદાસ અને બહુ વિચારશીલ બની ગયો હતો. ત્રણે જણીઓ ખુશ મીજાજમાં હતી ને કાળી તો જ્યારે પણ આવતી ત્યારે હસતું મ્હોં રાખીને આવતી; પણ આજે એનો રંગ જુદોજ હતો, તેથી પુતળાની માફક એણે બધું જોયાં કીધું. ત્રણ જણી જે વાત કરતી તે પણ એ પૂરી સાંભળતી ન હોય એમ જણાતું હતું. એના મનમાં તો કંઇ બીજાજ વિચારોના તરંગો ઉઠતા હતા.

પાણી પીને બહાર આવી કે મહામતિને બીડી ખાવાની તલપ થઈ. ગુલાબવહુએ પાનની રકાબી આગળ ધરી, પણ એને પોતાના પાનપડામાંથી બીડી કરવાનું પસંદ પડતું, તેથી તે લેવાને સારૂ ખાનગી પેટીની કુંચી કહાડીને પેટી સોધવા લાગી. તે નહિ જડી ત્યારે એને યાદ આવ્યું કે રામો ઘાટી પેટી લઈ આવ્યો નથી. એટલે એનો મીજાજ હાથથી ગયો. મહોરો

ધાંટો કહાડી બારી આગળથી રામાને હાંક મારી. મહામતિનો તીવ્ર ધાંટો સાંભળી રામો બ્હીતો બ્હીતો ઉપર આવ્યો. એને ક્રોધયુક્ત જોઇને અદબસર સામો ઉભો રહ્યો. મહામતિ મરાઠી ઠીક બોલી જાણતી. ચાકરો પર જ્યારે એને ક્રોધ આવતો ત્યારે એ મરાઠીમાંજ બોલતી. તેથી આંખો ફેરવી રામાને એ ધમકાવવા લાગી.

"કાયરે રામા! તુલા મી કીતી વેળીં સાંગીતલેં કિ મી જેથે ગેલી આણી બસલી, તેથે માઝી પેટી આણલી પાહીજે, આણી માઝી સમોર ધરાવી. પણ તું મેલા દર વખત તશીને તશીચ ભુલ કરતોસ. ઈકડે પહા હે વખત તો તુલા મી માફ કરતેં. જર દુસરી વેળીં તસા કેલા તર તુલા મી જરૂર દંડ કરણાર. આઇકિલાસ કાય? જા–ગાડીતુંન લૌકર માઝી પેટી આણ. આણખી કામકાજ મદી હોંશીઆરી ઠેવ. સમજલા?"

સામું બોલવા જતાં મહામતિ વધારે ચ્હીડાઈ જતી એમ રામો સારી રીતે જાણતો હોવાથી નીચી મુડી કરી એણે બધું સાંભળ્યું, પણ કંઈ બોલ્યો નહિ. ધ્રુજતો ધ્રુજતો એ પેટી લઈ આવ્યો.

રામો ઘાટી પેટી લઇને આવ્યો ત્યાંસુધી મહામતિએ પોતાની આકૃતિ જાણી જોઈને કોપાયમાન રાખી. તેના ગયા પછી જાણે કશું ન બન્યું હોય એમ, એ હસીને બોલવા લાગી. પાનપડો કહાડી પાનની બીડી બનાવતાં ગુલાબવહુને એણે કહ્યું—

"હાસ! આજે તને બહુ દિવસે મળી તેથી મારો આત્મા થર પડ્યો. પણ આટલા દિવસ તું મને નહિ મળવા આવી એ કંઈ સારૂં ગણાય? નહિ બને એવું હતું તો મને લગાર જણાવ્યું હોત તો હું આવત ને આખરે તો મારેજ આવવું પડયું."

ગુલાબવહુ મહામતિની પાસે ટેબલ આગળ બેઠી હતી ને અલંગા તથા કાળી ગાદી પર બેઠાંબેઠાં બધું સાંભળતાં હતાં.

"માટે બોલ"—મહામતિએ પુછ્યું–"તું નહિ આવી તેનું કારણ શું?"

"કારણ બારણ તો કંઈ નથી"–ગુલાબવહુ બોલી–"નહિ બન્યું ને નહિ આવી–બાકી આવવાનું તો મેં ઘણી વાર ધાર્યું હતું."

"ત્યારે નહિ આવવાનું શું કારણ?"

"તમે જાણો છો—હમણાંજ એમની પરીક્ષા પૂરી થઈ છે, એટલે એ ઘણો ખરો વખત ઘરમાં રહે છે તેથી નહિ બન્યું."

"હં—એમ કે"—મહામતિ હસીને બોલી—"હવે હું સમજી. તું તારા ધણીની સેવા ચાકરીમાં રોકાઈ હતી તેમાં મને પણ વિસારી મુકી. પણ તું તારા ધણીને દેવ ગણીને પૂજે તે તો તનેજ પાલવે, કેમકે બન્ને ભણેલાં ગણેલાં અને રસિક છો. પણ અમારાથી એમ કેમ બને? હું કે અલંગા કે કાળી એમ પૂજવા જઈએ તો હાંસીપાત્ર દેખાઈએ. પેલી ઈસપ ફેબલની વાત તને યાદ આવે-છે કે કુતરાનું જોઇને એક ગધેડો પોતાના ધણી આગળ લાડ કરવા ગયો તો તેના કેવા હાલ થયા?—અમે એમ સમજીએ છઇએ તેથી તારી માફક વરતી શકતાં નથી."

ગુલાબવહુ કંઈ બોલી નહિ. મહામતિએ તે વાત પડતી મુકી ને બીજી કથા ચલાવી.

"આજે તારી જોડે બહુ બહુ વાતનો ખુલાસો કરવાને હું આવી છું. બોલ, આપણે ભણેલાં ગણેલાં ઇશ્વર કૃપાથી થયાં છઇએ, સદસદ્ વિચારનો વિવેક કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવ્યું છે, તો હવે કંઈ તેનું સાર્થક કરવું કે આમ તેમ ભટકી ભટકીને આયુષ્ય પૂરૂં કરવું!"

"અલબત આયુષ્ય વૃથા ગુમાવવું નહિ. સાર્થક તો કરવુંજ."

ત્યારે બોલ, આપણે કોઈ એવો ઉદ્યમ લઈ બેસશું? મારા મનમાં તો ઘણા દિવસોનો વિચાર છે કે આપણી કોમમાં સ્ત્રીસુધારણાની ઘણે ઘણે પ્રકારે આવશ્યકતા છે. તારાથી પણ એની ના પડાય એમ નથી. ત્યારે આપણે એકાદી સારા નામની સમાજ ઉભી કરીએ અને સાધારણ ઉપયોગી વ્યાખ્યાનો આપીએ ને વાદવિવાદ કરીએ તો એથી આપણને ને આપણા દેશને લાભ ખરો કેની? ત્યારેજ આપણા ભણ્યાનું સાર્થક થાય કેની?"

"તું મને બોલવાનો વારો ક્યાં આપેછે કે હું બોલું. હું કહું છું કે સર્વેએ પોતાના જીવનનું સાર્થક કરવાનું છે. પણ તેથી કરીને એમ કંઈ ઠરે છે કે સ્ત્રીસુધારણા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાથીજ સાર્થક થશે."

"ત્યારે તુંજ મને કહેની કે આપણાં સર્વનું પુરૂપાર્થ શું? આ વિષય તારી આગળ મેં અનેક વાર ચરચાંવ્યો છે, તથાપિ આજે વળી એક ખુટ્ટો થઈ આવવાથી પુછું છું."

હું તો મારો જે વિચાર છે તેને નહિ વળગી રહેવાનું કશું કારણ જોતી નથી. તારી અને મારી વૃત્તિ આ બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. તારા વિચારમાં એમ છે કે આપણે પુરૂષાર્થને સોધવાનો છે. પરન્તુ મારા વિચાર પ્રમાણે આપણો પુરૂષાર્થ આપણનેજ સોધતો આવે છે. અર્થાત્ અનાયાસે આપણે જે જે સંજોગોની વચમાં આવી પડ્યાં હોઈએ, આપણી જે સ્થિતિ અને દશા હોય, તેને ધર્મપરાયણ રીતે અવલંબીને વર્તન કરવું એજ પુરૂષાર્થ."

"કાંઈ પ્રયત્ન બયત્ન પણ કરવો નહિ કેમ?"

"જે જે ધર્મો આપણે શિર આવી પડે તે પ્રયત્નપૂર્વક બજાવવા."

"આ બધું બોલવાનો તારો શું ભાવાર્થ છે?"

"એટલોજ કે તારી માફક હું પણ જોઉં છું કે સુધારણાની આવશ્યકતા છે ખરી, અને તે એકાદી સમાજથી પૂરી પણ પડે; તોપણ સમાજને નામે મિથ્યા અભિમાન વધવાનાં સબળ કારણો છે માટે એ વાત પડતી મુકવી."

"આમાં અભિમાન વધવાની વાત ક્યાં છે? આ તો દેશના કલ્યાણની વાત છે."

"તું અંતર્વિચાર કરીને બરાબર જો ને, પછી મને કહે કે સમાજ સ્થાપવામાં દેશકલ્યાણ તને દોરે છે કે તારૂં ભણ્યા ગણ્યાનું અભિમાન દોરે છે?"

"વારૂ તો એ સુધારણા કેમ થશે."

"તે તો ઈશ્વરની ઇચ્છાને આધીન વાત છે. પણ જ્યારે યોગ્ય સમય આવશે ત્યારે તારા જેવીને મારા જેવીની તે બાબત સલાહ લેવાની જરૂર રહેશે નહિ. તું વારે ઘડીએ દાખલો આપે છે કે દુધ હશે ત્યાં સાકર એની મેળે આવી મળશે તેમ બનશે."

"તારા કહેવાનો તાત્પર્ય હું એટલું સમજું છું કે તારા દીલમાં ઈશ્વર સુધારણાની પ્રેરણા કરતો નથી. તેમ તને એવો જોમ આવતો નથી કે હું એકાદ કાર્ય ઉપાડું. મારા દીલમાં જે થોડો આવેશનો ભાસ થાય છે તે વસ્તુતઃ આવેશ નથી પણ એક જાતનું અભિમાન છે. માટે મારે પણ સુધારણાને માટે કશો પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી. એમજ છે કેની?"

"હા, તેં એનું બરોબર સ્પષ્ટીકરણ કીધું છે."

"મૂળથીજ તું એમ માનતી આવી છે કે આપણે બધાં ઈશ્વરનાં

હાથમાં વાજાં જેવાં છઇએ. અને વાજાં વગાડનાર જંત્રી તો તેજ છે. જેવો જંત્ર વગાડે જંત્રી, તેવો સૂર નીકળે'–કેમ?"

"હા, તેની સત્તા અને ઇચ્છા વગર એક પાંદડું એ હાલતું નથી એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે."

"કેશવલાલનો પણ તેવોજ હોવો જોઇએ, અથવા તેની પાસથી તું એ નિશ્ચયને પામી છે."

"તે તો ખરૂં, પણ જે સોનું છે તે બીજાના હાથમાં જઇને પિત્તળ થતું નથી."

"વારૂ ત્યારે, મારી ઓસમાણની વાત પડતી મુકું છું. પણ મારે હવે કરવું શું? સવારથી સાંઝ સુધી મારો તો વખત પણ જતો નથી. સારો દહાડો અને રાત લખવું, ભણવું કે ભરવું તે તો મને હવે ગમતું નથી. કંઈ ઉદ્યમ હોય તો વખતે જાય."

"તારાં નિત્યનાં કામમાં મન દઇને વળગી રહે એટલે પત્યું."

"એ તો તારા જેવીને પાલવે"–મહામતિ કંઇ ચીડાઇને બોલી–"પણ મારે તો ખાસ કંઈ ઉદ્યમ જોઈએ. તું કહે તો એકાદ દૂરદર્શક યંત્રવડે ગ્રહોનું અને આકાશમંડળનું અવલોકન કરી મનને આનંદ પમાડું; અથવા તું કહે તો સારૂ જોઇને એક સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર ખરીદું."

"આ વળી તને યંત્રનું ગાંડું ક્યાંથી વળગ્યું?" ગુલાબે હસીને પૂછ્યું.

"મેં એક ગુજરાતી માસિકમાં કીડીઓની રીતભાતનું જે અવલોકન થયું છે તે વાંચ્યું ત્યારથી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી હું પણ એવાં એવાં અવલોકનમાં મશગુલ રહું એમ વિચાર થયો છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રથી ગ્રહો અવલોકવાની પણ મને હોંસ છે, પણ ગ્રહાવલોકન કરવાને રાતનોજ વખત અનુકૂળ છે. વળી ગ્રહો દેખાય તે વખતે ભાંગીરાત હોય, કે ગમે તે વખત હોય તોપણ, ત્યારેજ અવલોકન કરીએ તો કામ આવે; આપણે ધારીએ તે વખતે બને નહિ. તેના કરતાં આ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર સારૂં કે સવાર સાંઝ જ્યારે મન થાય ત્યારે તેને લઈ બેસાય. માટે હું તો એકાદ મઝાનું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર લઇશ. પણ કઇ વસ્તુને કે શું બાબતને અવલંબીને મારે કામ લેવું તે હજી મારા મનથી નક્કી નથી."

"તું તારા મનથી બધું નક્કી કરીને આવી છે તો પછી મને પૂછવાથી લાભ શો?"

"તારો એ બાબતસર શું વિચાર છે તે હું જાણવા માગું છું."

"તું અવલોકન કરે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પણ એ અવલોકનની સ્હાયમાં તું તારો ગૃહવ્યવહાર તો નહિ ચુકે?"

"નારે, હું તો બધુંએ કરીશ. હા જો"—મહામતિ બોલી—"એક વાત કહેવી તો રહીજ જતી હતી! તું જાણે છે કે એમને ખાવા પીવાનો અને ઉજાણીનો બહુ શોખ છે. તેથી મેં એવી સલાહ આપી કે તમે મદનપાલ-શેઠની માફક એકાદી 'ઉજાણી ખાઈ ખવાડી તન મન ખીલાવી દેશની ઉન્નતિ કરનારી મંડળી' કહાડો. પરંતુ આ વિષય મારા મનમાં હજી બરોબર ગોઠવાયો નથી. પણ એ મહેનતના કાયર છે. બાકી મારી આ સૂચના સાંભળીને તો એ પ્રસન્ન થયા હતા. એ સ્ફુરણા મને અનાયાસે થઈ હતી. તેથી જો એજ મારો પુરૂષાર્થ હશે તો મારા સ્વામીને રુચતા વિષયમાં હું સહાયભૂત થઈ પડીશ એટલે ગૃહવ્યવહાર પણ મારાથી ચુકાશે નહિ."

ગુલાબવહુ, મહામતિને મ્હોડે આ અદ્ભુત મંડળી કહાડવાની હકીકત સાંભળી પેટ દાબીને હસવા લાગી. હસવાનું મુસીબતે રોકીને એણે કહ્યું—"આજકાલ ભરતખંડમાં, મંડળી, સમાજ, કોન્ગ્રેસ ને કંપની વગેરેનો વા વાઈ રહ્યો છે એટલે હું વધારે બોલીશ તો હુંજ ગાંડામાં ખપીશ. તારા ધણીને કોઈ પણ રીતે તું સહાય કરે એ તો અતિ ઉત્તમ વાત છે. પણ ઉજાણી આપવા લેવાથી દેશનું શું કલ્યાણ થશે?"

"એ બધું ખરૂં—મેં મારા ધણીને પણ એમજ સમજણ પાડી કે એવી કોઈ વાતનું ઓથું લીધા વગર મંડળી સ્થપાય નહિ, ને લોકો સમુદાયરૂપે તેને સ્વીકારે નહિ. વળી એટલું તો ખરૂં કેની, કે તન, મન નિરોગી હોય તો, દેશકલ્યાણને માટે આપણે સમર્થ થઈએ? બાકી એમનો અંદરખાનેનો આશય, તો એ મસે ઉજાણીમાં મહાલવાનો છે અને મારો વિચાર એ મસે એમને પ્રસન્ન કરવાનો છે. એટલે તારા વિચાર પ્રમાણે મારો સ્ત્રીધર્મ પણ પાળ્યો ગણાશે; કેમકે તું તો સ્ત્રીને બીજું કંઈ કર્તવ્ય કરવાની ના પાડે છે."

એટલામાં મહામતિની નજર, અલંગા ને કાળી ઉપર પડી. બન્ને જણીઓ ગાદી ઉપર બેઠાં બેઠાં ઘુસપુસ વાતો કરતાં હતાં. અલંગાએ કાળીને આટલી બધી ઉદાસ હોવાનું ને ઉંડા નિસાસા નાંખવાનું કારણ પુછ્યું. કાળીએ વ્યગ્ર ચિત્તે પાધરો જવાબ આપ્યો નહિ, તેમ તેમ અલંગા વધારે આગ્રહ કરવા લાગી. રહેતે રહેતે અલંગા આટકળ કરીને પુછવા લાગી કે કાળીને

શરીરે સારૂં નથી કે છોકરૂં થયું નથી તેથી આમ ખેદ કરે છે? અથવા કાકાએ પ્રીત ઉતારી મેલી તેથી કરીને કાળી દલગીર તો નથી? કાળીએ સર્વે અટકળોનો ઇનકાર કીધો. આખરે અલંગાનો અતિશય આગ્રહ જોઇને એણે કહ્યું કે હું તો એવા સંકટમાં આવી પડી છું કે કોઇની સહાય લઇ શકાય એમ નથી. મ્હોડે ડુચો ને માર પડતો હોય તેવી મારી દશા થઇ છે. જો કોઇને પુછવા કરવાથી કંઈ સાર નીકળવા જેવું હોત તો હું જરૂર ગુલાબવહુની કે તમારી સલાહ લેત, પણ જ્યાં એવીજ વાત છે કે મ્હોડે તાળું દેવાયું છે ત્યાં પછી શું કરવું?"

કાળીનો ભેદ જાણવાને અલંગાને બહુ ચટપટી થઈ. કાળીને પટાવવા અને ફોસલાવવા લાગી. પણ એ એકની બે થઈ નહિ. એનું મન તો ક્યાંનું ક્યાં ભમતું હતું તેથી અલંગાને એ પાંધરો જવાબ સુદ્ધાં આપી શકતી નહોતી. એવામાં મહામતિની તેઓ તરફ દૃષ્ટિ પડી. કાળીનું ઉતરી ગયલું મ્હોં જોઇ એણે ગુલાબને કારણ પુછ્યું—પણ ગુલાબવહુ કશો ખુલાસો આપી શકી નહિ.

"મમતારામ પાસેથી તદબીર કરી એણે પોતાના દાગીના પાછા મેળવ્યા, તે પછી થોડા દિવસમાં કાળીની આવી દશા થઇ છે. હું તો બહુ બહુ રીતે એને સમજાવું છું કે મારી આગળ તો ખુલાસો કરો? પણ મને જોઇને તો કાળી વધારે ગાંડી જેવી થઈ જાય છે. મારા તો મ્હોં સામું પણ જોતી નથી. ગમે તે બહાનું કરી, બોલી ન બોલી કે નહાસી જાય છે.

"એટલી બધી એ શી ચિંતામાં આવી પડી છે?" મહામતિએ પુછ્યું.

"તે તો એ કંઈ બોલે તો સમજણ પડે કેની?" ગુલાબવહુએ જવાબ વાળ્યો—"આપણામાં કહેવત છે કે હું હુંનો ઉપાય નથી. સુખપાલ કાકાજી તો હજી જેવાને તેવાજ એની પાછળ ગાંડા છે, એટલે તે પાંતીનું તો કાળીને દુઃખ હોવાનો સંભવજ નથી. બીજી એને શી ફીકર છે તે આપણાથી કેમ સમજાય?"

મહામતિ, કાળી ને અલંગાની સામું જોઈ રહી હતી તે બોલી—"આ અલંગાના મ્હોંના ચાળા પરથી જણાય છે કે એ પણ કાળીની ઉદાસીનું કારણ જાણવા માંગે છે-પણ પોતાની નેમમાં પાર પડી જણાતી નથી. હશે, મોડું વહેલું બધુંએ માંડવે આવશે. હવે આપણી માહોમાંહેની વાત પૂરી થઈ; માટે એક સામાન્ય વિષય વિષે હું કહું છું તે તું સાંભળ,

એમ કહી મહામતિએ અલંગાને ધાંટો પાડીને કહ્યું–"તમે હવે તમારી ઘુસપુસ બંધ કરો ને હું બોલું તે જરાક સાંભળો. એમાં હું કોઈની ના, હા, સાંભળનાર નથી. હું કહું છું તેમ બધાંએ કરવું પડશે. આપણે ઘણા દિવસ થયા મળ્યાં કર્યાં કે હસીને બેઠાં નથી, માટે આવતી કાલે અમારે વાલકેશ્વરને બંગલે આપણે બધાંએ બાર વાગ્યા પહેલાં નીકળવું ને ત્યાં ખાઇ પીને રાતના પાછાં ગામમાં આવવું. આપણે ચાર જણીઓ તો જાણે ખરીજ. ગુલાબ, તું બાલાને લેતી આવજે ને અલંગા, તમે કીકીને જરૂર તેડતાં આવજો. હું એઓને નોતરાં તો જરૂર કહાવીશ. બીજાં બે ત્રણ બૈરાં થશે એટલુંજ."

કાળી ડોકું ધુણાવવા લાગી ને અલંગા બધાંની સામું જોવા લાગી એટલે ગુલાબ બોલી—

"બધા દહાડામાં તેં કાલનો દિવસ શા સારૂ ખોળ્યો? મને તારે ત્યાં આવવા કરવાને વાંધો હોયજ નહી પણ કાલે તો મારાથી નહી બને, કારણ કે એમની પરીક્ષાનું પરિણામ આવતી કાલે સાંઝના જણાશે, તે વખતે તો મારે ઘરમાંજ રહેવું જોઇએ.

મહામતિ બહુ નાખુશ થઈ ગઈ. પોતાને બંગલે બધાંને તેડી જવાનું એના મનથી નક્કી જેવુંજ હતું. ગુલાબે બતાવેલું કારણ પણ વાજબી હતું. મહામતિ જાણતી હતી કે આ બાબતમાં ગુલાબ એકની બે થવાની નથી. તથાપિ એણે કહ્યું—

કેશવલાલ પરીક્ષામાં પાસ થાય એ વખતે આપણે ઉજાણી કરતાં હોઇએ એ તો વધારે સારૂં; માટે તું ના શું કામ કહે છે?

"તે બધું ખરૂં, પણ મારાથી કાલે કેવી રીતે બને?"

"સારૂં ત્યારે"—મહામતિ બોલી—"કોઈ બીજી વખતે વાત. પણ આ અઠવાડીઆમાં આપણે જવું એમ તું કબુલ કરે તો જા, કાલને માટે હું આગ્રહ કરતી નથી."

તે તો પરીક્ષાનું કેવું પરીણામ આવે છે તે પર આધાર છે. કોણ જાણે—

"તું તો અતિસ્નેહે પાપશંકી છે તેથી કોણ જાણે કરે છે. જા, હું કહુંછું કે કેશવલાલ પાસજ છે. એ પાસ થાય તો તું આ અઠવાડીઆમાં આવવાને વચન આપે છે કેની?"

ગુલાબવહુએ હા કહી એટલે મહામતિ કાળી તરફ ફરીને બોલી—

"કાકીજી તમે શું સમજીને આવવાની ના કહેતાં હતાં? ગુલાબ ના કહેતી હતી તે તો જાણે સમજ્યાં પણ તમને તો હું પરાણે ઉંચકીને તેડી જાત."

"મારો જીવ જાય પણ મારાથી કાલે, કે આ અઠવાડીઆમાં, કે આ ભવમાં, હવે આવવા કરવાનું બનવાનુંજ નથી "—કાળી ઉંડો નિસાસો નાંખીને બોલી—"હું તો હવે મરીશ ત્યારે જંપીશ "

"પણ તમારા મનમાં શું થાય છે"—મહામતિ બોલી—"તે જો કંઈ કોઈને ખુલાસો કરો તો નીકાલ આવે કેની? આતો મુંગાને સ્વપનું આવ્યું તેના જેવું છે. પણ તમે મારે બંગલે નહિ આવો તો, નિયમ પ્રમાણે અમે તમારે ત્યાં પાન ખાવા નહિ આવીએ."

"તે તો તમારે આવ્યા વગર નહિ ચાલે; પણ મારી તો તમે કોઈ કાળે કળો નહિ એવી વાત છે ત્યાં હું શું કરૂં. મારાં નસીબ—"

મહામતિ હસી.

"તમે પણ ઠીક યમક મેલો છો. કાળીની વાત કોઈ કાળે કળાય નહી એવી અકળ છે એમ કાળીની અક્કલ આજે અટકળ કરે છે."

મહામતિ હવે ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગી. ખાનગી પેટીનો બધો સામાન જેમ તેમ બહાર પડેલો હતો તે એણે પાછો પેટીમાં મુક્યો. પાન-પડો ગોઠવીને બંધ કીધા પછી પેટીમાં મુક્યો, અને રામાને બોલાવી ગાડીમાં મુકવાને કહ્યું. પછી ત્રણે જણી કાળી સાથે તેના ઘરમાં જવા સારૂ નીચે ઉતર્યાં.

જ્યારે મહામતિ ગુલાબવહુ પાસે રોજ ભણવાને આવતી, ત્યારે કાળી ત્યાં કોઈ કોઈ વાર આવતી. પોતાના મનમાં જે આવ્યું તે એ ભણી દેતી. તેમજ એ હૈયાની નીખાલસ હોવાથી, મહામતિને કાળી આવતી ત્યારે બોલવા કરવાનો આનંદ થતો. એક દહાડો કોઈ વાતની હોડમાં મહામતિ હારી હતી ત્યારથી જેટલી વાર ગુલાબને ત્યાં આવે તેટલી વાર કાળીને ત્યાં પાણી પીવાને અને પાન ખાવાને આવવાને સારૂ એ બંધાઈ ગઈ હતી. તેથી બધાં કાળીના ઘરમાં ગયાં.

કાળીના ઘરનું દીવાનખાનું દાદર આગળના ઓરડામાં હતું એમ આ-ગળ આવી ગયું છે. ચાર સલંગ ઓરડામાં આખો માળ આવી જતો એવી રીતે એ ઘરની જુગતી હતી. પહેલાં દીવાનખાનું આવતું; તે પછીનો એક ઓરડો કાળીનો ખાનગી હતો. ત્રીજા ઓરડામાં રસોડું હતું અને ચોથામાં વાસણ કુસણ રહેતાં ને નહાવા ધોવાનું હતું. બીજી કોઈ ચાલ નહોતી. ઘરમાં દીવાનખાનાના દાદરા સિવાય બીજે કંઈથી જવાય એમ

નહોતું. રસોડાનો ઓરડો વચમાં હોવાથી ત્યાં અંધારૂં વધારે પડતું. પાસેની ગલીમાં મુકેલી બારીમાંથી થોડું ઘણું અજવાળું આવતું તેજ.

મહામતિ કાળીના ઘરમાં આવી કે પોતાના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે કાળી પોતાનું ઘર કેવું સાફસુફ અને સુઘડ રાખે છે તેની તપાસ કરવા લાગી. કાળીને તો કોઈ વાતની દરકારજ નહોતી. જે જ્યાં પડયું હોય તે ત્યાંનું ત્યાંજ પડયું રહેતું. બીજી વાર કદાચ કામ પડે તો બીજી જગ્યાને પામતું. ગુલાબવહુ ને મહામતિ એને એ બાબતસર વારંવાર ટોકતાં તેથી કાળી કંઈ સુધરી અને થોડી ઘણી ટાપટીપ રાખતાં શીખી હતી ખરી, પણ સુઘડતાનાં ઉપદેશે એના દીલમાં હજી વાસો કીધો નહોતો.

ઘરનો બધો સામાન જેમ તેમ, જ્યાં ત્યાં પડેલો જોઇને મહામતિ કાળીને પાછો ઠપકો આપવા લાગી.

"આ શું! જાણે કે આ તો કોઈ વીસીખાનું કે ધર્મશાળા હોય તેવું શું રાખો છો? દીવાનખાનું પણ બરોબર રાખતાં નથી? તમારો આ બીજો ખાનગી ઓરડો પણ કેવો હાલ હવાલ છે? મારી તો નજરે પૂરૂં દેખાતું નથી. ગલી તરફ પડતી બારીઓ કેમ બંધ રાખો છો? હવા ને પ્રકાશ તો જેટલાં ઘરમાં આવે તેટલાં સારાં, તેમાં રસોડામાં તો ખાસ કરીને હોવાં જોઇએ. પણ એ ઓરડો તો આના કરતાં વધારે અંધારો છે. જોઈએ ત્યાં બધું તમે કેવું રાખો છો?

એમ કહી મહામતિ રસોડાના ઓરડા તરફ જવા લાગી. ઉમરા આગળ, રસોડામાં જમીન ઉખડી જવાથી, એક ખાડો પડ્યો હતો તેમાં મહામતિનો પગ પડ્યો. ભોગજોગે જે બારણાને પોતાનો હાથ મુકીને મહામતિ અંદર પગ મુકવા જતી હતી ત્યાં આગળ, તે બારણાને તેલ લાગવાથી ચીકણું થઈ ગયું હતું, તેથી મહામતિનો હાથ સર્યો ને તે સાથે ખાડામાં પગ પડ્યો. કાળી એની સાથેજ ચાલતી હતી. એનું ચિત્ત બહેબાકળું બનેલું હોવાથી મહામતિની પાસે છતાં, એ જણાવવું ચુકી ગઈ કે સંભાળીને પગ મુકે. મહામતિ ધીમે ધીમે ચાલતી હતી તેથી પડતાં પડતાં સહેજમાં બચી ગઈ; તોપણ એક ઠોકર તો ખાધી. જો લગારેક જોરમાં ચાલી હોત તો એ જરૂર ધબાયનમઃ થાત.

"આ તે શું?" મહામતિ કાળી તરફ ફરી બહુ નાખુશ થતી બોલી—"આતે તમારૂં રસોડું કે ચોરને અને ગુન્હેગારોને શીક્ષા કરવાની ઓરડી!

મારા બાપરે! અંદર કેટલું અંધારૂં છે! ને ધુમાડો જવાનો ક્યાંઈએ વગ નથી. તેમાં વળી ઉમરા આગળજ મ્હોટો સરખો ખાડો, જ્યાં પહેલો પગ પડે, ત્યાંજ છે. અધુરામાં પૂરૂં, અંધારૂં સમજી કોઇ બારણાને આધારે અંદર જવા ધારે તો તે સાષ્ટાંગ નમસ્કારજ કરે! એ તો હું આસપાસ જોવામાં રોકાઈ, એટલે મારો પગ ધીમેથી પડ્યો, નહિ તો હું પણ પડી ગઈ હોત!" એમ કહી મહામતિ ઉમરા આગળથી રસોડામાં નજર કરતી બોલી—"કાકીજી, તમે આ રસોડું તો બીલકુલ ઠીક રાખતાં નથી! એ તો કંઈ સારૂં નહિ. તમને ખબર છે કે રસોડાનો ધુમાડો પેટમાં જવાથી શરીરને કેટલું નુકસાન થાય છે તે? પુછો, જોઇએ તો અલંગાના ધણીને કે મદનપાલશેઠને, એટલે તમારી ખાતરી થશે. માટે આ તમારા ઓરડા અને રસોડા વચ્ચે એક બારી છે તે તો તમે બારે પહોર ઉઘાડીજ રાખજો. ગલીમાંથી ખરાબ વાસ આવે એટલે ગલીની બારી ઉઘાડવાનું હું તમને કહેતી નથી. પણ હશે, બધું તો જાણે રહ્યું, પણ આ ઉમરા આગળ કેટલા દિવસનો ખાડો પડ્યો છે તે કેમ નથી પૂરાવતાં? સુખપાલકાકાજી આગળ એટલુંએ કહેવાતું નથી? એમાં તો કાંઈ તમારે કામ કરવાનું નથી? કડીઆ મજુરનું કામ છે. પણ મને યાદ આવ્યું"—મહામતિ પાછી ફરતાં ને દીવાનખાના તરફ કાળી સાથે આવતાં તેની મજાક કરતી બોલી—"કાકાજીનો જાણી જોઇને પગ ભાંગવાને તમે એ ખાડો પૂરાવતાં નથી કેમ?"

કાળી કંઈજ બોલતી નહોતી. એનું ચિત્તજ બહાવરૂં થઈ ગયું હતું. જ્યારે મહામતિનો ઉમરા આગળ પગ લપસતો એણે જોયો, અને બારણું ચીકણું જોયું, ત્યારે એના મનમાં કોઈ વિષયનું સ્ફુરણ થઈ આવ્યું, ને જેમ કોઈ ગાંડો આદમી હરખાય તેમ હરખાવા લાગી. તેમાં મહામતિએ, સુખપાલ-કાકાનો પગ ભાંગવાને કાળીએ એ ખાડો જાણી જોઇને રાખ્યો હતો એવી મજાક કીધી, ને કાળીના તરંગે પોતાના મનમાં રમતા વિષયનું દૃઢ સ્વરૂપ ખડું કરી દીધું હોયની, એવી રીતે કાળી ખડખડ હસવા લાગી. એના ચહેરા પરથી ઉદાસીનાં ચિન્હો એક પછી એક જતાં રહ્યાં.

અલંગા ને ગુલાબવહુ બહાર દીવાનખાનામાંજ બેસી રહ્યાં હતાં. મહા-મતિ દીવાનખાનામાં આવી કે કાળી તો હરખાઈ હરખાઇને આમ તેમ નાચવા ને કુદવા લાગી. મહામતિને પગે પડી, અને બીજાંના અચંબાની વચ્ચે એ ગાંડું ગાંડું બોલવા લાગી.

"બાઈ તમે પડ્યાં તેથી હું તમારો પાડ માનું છું! તમને કંઈ વાગ્યું કર્યું તો નથી કેની? પણ તમે પડ્યાં એ તો બહુ સારૂં થયું!! હવે મારા જીવને કળ વળી છે! કાળીની અક્કલ હવે ઠેકાણે આવી છે. જો કે તમે મને ગાંડી ધારતાં હશો પણ હવે મારૂં કાળજું ઠેકાણે છે. જાઓ, તમે કાલે, કે આ અઠવાડીઆમાં જ્યારે ઉજાણી આપશો ત્યારે હું આવીશ. બસ પછી કંઈ છે?"

એમ બોલી કાળી પાછી હસવા ને નાચવા લાગી. બીજીઓએ તો નક્કી ધાર્યું કે કાળી વિકળ થઈ ગઈ છે. તેઓને કાળીની રીતભાત બહુ વિસ્મય પમાડવા લાગી. કાળી પાસે ખુલાસો માગ્યો તે તેણે આપ્યો નહિ. એટલુંજ કહ્યું કે મારા જીવને હવે ટહાડેક વળી છે. મહામતિ પડી એટલે હવે એને કોઈ વાતે બ્હીવા જેવું નથી!!!

પ્રકરણ ૨૮ મું.

કેશવલાલને ત્યાં સંન્યાસી.

* * * * *

કક્કા કર સદ્દગુરનો સંગ, હ્દેકમળમાં લાગે રંગ;
અંતરમાં અજવાળું થાય, માયા મનથી દૂર પળાય;
લિંગવાસના હોયે ભંગ, કક્કા કર સદ્દગુરનો સંગ.

(પ્રીતમદાસ.)

એજ રાતે (ગુરવારની રાતે) કેશવલાલ વાળુ કરતો હતો ત્યારે ગુલાબવહુએ વિનોદાર્થે એની આગળ કાળીની વાત કહી. તે સાંભળી કેશવલાલ પણ વિસ્મય પામ્યો કે કાળીને શું ભૂત ભરાયું હતું ને તે કેવી રીતે નીકળી ગયું! તરેહ તરેહવાર અટકળ કરતાં પણ કોઈ કાળીનો ભેદ પામી શક્યું નહિ. એમ વાત પરથી વાત નીકળતાં ગુલાબવહુએ કહ્યું કે ધનકોર માસીજીથી કીકીને જુદી રહેલી જોવાને, મહામતિ અને અલંગા બધાં ખુશી છે. મહામતિ કહે કે ફુળીદાસથી તમારૂં મ્હોડું છંડાશે નહિ. માટે તમારે વખત બે વખત ફુળીદાસની આગળ એ ઉધરાણી જારી રાખવી. અલંગાને તો એમ ધારતી લાગે છે કે નવલશાનાં લગ્ન આડાં આવ્યાં છે તે મસે રખેને

વાત ટહાડી પડવાથી ફુળીદાસ સટકી જાય ને ધનકોરડોસી પાછી સર-જોર થાય.

"ના ના, એમ તો શું"—કેશવલાલ બોલ્યો—"એ તો પોત અને પાણી ગયાં તે પાછાં ચહડે છે? મા દીકરા વચ્ચે આ કારણથી વિગ્રહ થયો એ બહુ શોચનીય છે. આપણે પણ ફુળીદાસને એવી સલાહ આપવી પડે ને એ પોતાની માથી જુદું ઘર માંડે તેમાં આપણે સર્વ રાજી થઇએ, એ પણ એક લેખે શોચનીય છે. પરન્તુ આપણે શું કરીએ? ધનકોર માસીનો પોતાનોજ વાંક ત્યાં?"

"તમે, હું, મહામતિ ને અલંગા સિવાય બીજાં બધાં પોતાના સ્વાર્થને લીધેજ એમ જોવાને રાજી છે એમ તમે નક્કી ધારજો."

"એમાં શું શક? કાલે ચંદ્રદાસકાકાને ઘેર ગયો તો ચંદ્રદાસકાકા, કાકી ને દુલારામે મને અનેક રીતે કહ્યું કે ગમે તેમ કરીને ફુળીદાસ જુદું ઘર માંડે તેમ કરો. જાણે કે ફુળીદાસને મારા કહેવાનીજ વાટ હોયની! તેમાં કાકી અને દુલારામથી તો નોખા! કાકી બ્હીએ કે રખેને તું મને આડી સલાહ આપે, ને દુલારામ એમ બ્હીએ કે રખેને પોતાને નીકળવું પડે તેથી મને રાજી થવાનું કારણ મળે, માટે હું ફુળીદાસને વિપરીત સલાહ આપું!"

"હા, મને મહામતિ પણ કહેતી હતી કે શું કરીએ? કીકીનું નામ આવે છે ત્યાં આપણાં બધાંના હાથ હેઠા પડે છે. નીકર દુલારામને એના બાપથી જુદો કરાવવાનો આવો લાગ ફરી ફરીને આવશે નહિ. એણે તો મને ત્યાંસુધી કહ્યું કે જો કંઈ એવો તાલ રમાય કે થોડા મોડો ફુળીદાસ જુદો પડે, ને તે અરસામાં ચંદ્રદાસ દુલારામને જુદો કહાડે, તો તો પછી કંઇ મણા રહે નહિ."

"ના ના, આપણે તેમાનું કશું કરવું નથી. હું તો ધર્મની વહારે ધાઇશ. તને ખબર છે કે પરલોકિક તો બાજુએ રહ્યા, પણ ઇહલોકિકજ કેટલા લાભો ધર્મની વહારે ધાવામાં સમાયલા છે? એટલું બોલતાં કેશવલાલ, જાણે વધારે બોલાઈ ગયું હોય તેમ અચકાઈ ગયો ને વાત ફેરવીને બોલ્યો—"બાકી ધનકોરમાસી મનમાં બધું સમજી ગયાં છે, જોકે પોતાનો ધાક રાખવાને માટે બહારથી તો હજીએ એ તો ફુળીદાસને ગાળો ભાંડ્યાં કરેછે. પણ વળી કીકીને રાજી રાખે છે ને એ બીચારી ભોળવાઈ ગઇ છે."

"એ તો પ્રાણ ને પ્રકૃતિ સાથે જાય"—ગુલાબવહુએ જવાબ આપ્યો—

"કીકી અને કાળી ભોળપણમાં એકજ પાયરીનાં છે. બીજી રીતે બંનેમાં ગાડે ગાડા ફેર છે. પણ માસીજીની નવીન ચેષ્ટાથી આપણે ભુલાવો ખાવાનો નથી."

"હાજ તો—ફૂળીદાસ સુદ્ધાં પણ પોતાની માથી આ વખતે ભોળવાયો નથી. મનમાં તો એ મૂળથી સઘળું સમજતો, પણ જાતનો એવો શરમાળ કે કોઇને માઠું મનાવતો નહિ. તેથી હાલ તો એ માને અને વહુને ઠીક છે ઠીક છે કહ્યા કરે છે. પણ આખરે વખત આવે, જુદો પડવાનો એ નક્કી છે. એમ એના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવી ગયું છે."

વાત એટલેથીજ અટકી. વાળુ કરી, હાથ ધોઇ, પાણી પી, કેશવલાલ દીવાનખાનામાં આવીને બેઠો. ટેબલ પર પડેલું એકાદ છાપું વાંચવા લાગ્યો. ઘણા થોડા વખતમાં એનું મન આવતી કાલે જાહેર થનારા પરિણામ પર દોડયું ને છાપાનો વિષય મનમાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયો. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણવાની સૌને એક સરખી ઉત્કંઠા રહે છે. પરીક્ષા પહેલાં તો અભ્યાસ કરવાનો દિનપર દિન વધતો જતો એક જાતનો જોમ આવેછે. પરીક્ષાનું પરિણામ જણાયું, કે આપણે આગળ વધ્યા કે એકડે એક પાછો કરવાનો કપાળે ચોટયો, એમ જાણીએ છઈએ. થોડા દિવસ હર્ષ શોક જે હોય તે જીર્ણ થઈ જાય છે, ને મન તેના સ્થિતિસ્થાપક ગુણને લીધે—વધારે અનુભવ સાથે અસલ દશાને પામેછે. પણ એ બેનો અંતર્કાળ—પરીક્ષા પછી અને પરિણામ પહેલાં—બહુ વિલક્ષણ રહેછે. ત્રિશંકુની પેઠે વિદ્યાર્થી, પોતાને આ લોક કે પરલોકમાં, કે શેમાં તે જાણતો નથી. ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે કે બને તેટલું મનને કાબુમાં રાખી, સારા કે માઠા પરિણામની મનમાં ચિંતવના પેસવાનો અવકાશજ આપવો નહિ.

ગુલાબવહુ રસોડાથી પરવારી કેશવલાલ પાસે ગાદી પર આવી બેઠી. એના મનમાં પણ આવતી કાલના પરિણામનાજ વિચારો ચાલતા હતા. અત્યાર સુધી પોતાનું મન વશ રાખી, તે સંબંધે એણે કેશવલાલની આગળ વાત કહાડી નહોતી, પણ હમણાં એનાથી ન રહેવાયું ને એ બોલી ઉઠી—

"સ્વામિન્, આવતી કાલે સાંઝના શું પરિણામ આવશે તેની તમને અધીરતા નથી આવતી? મારૂં મન તો એવું તલપાપડ થઈ રહ્યું છે કે ન પુછો. વાત! મેં એ વાત કહી એટલે મહામતિએ પોતાની ઉજાણીનો વિચાર માંડી વાળ્યો."

"અધીરતા નથી એમ તો કેમ કહેવાય? તથાપિ પ્રિયે! મનને વશ રાખવાને મથવું એજ ઉત્તમ છે. તું ઉજાણીમાં ગઇ હોત તો હું ખરેખર પ્રસન્ન થાત."

"પણ મારો જીવ ઉજાણીમાં કેમ રહે? આવતી કાલની સાંઝની એક ક્ષણ જોડે આપણા ભાગ્યોદયનો, સુખનો અને પ્રતિષ્ઠાનો ઘાડો સંબંધ નિર્માણ થઈ ચુકેલો છે, તે અવસરે ઉજાણીમાં મહાલવાને મારૂં મન કેમ હા પાડે? કાલે સાંઝ પડશે ને પરિણામ જણાશે ત્યારે આપણને નીરાંત વળશે, ત્યાં-સુધીનો વખત કેમ ખુટાડવો તેનું મને અત્યારથી વિમાસણ થાય છે."

"મેં એક ઘણો ઉત્તમ રસ્તો શોધી કહાડ્યો છે. તને ખબર છે કે અમે નથુશેઠની ધર્મશાળામાં ઉજાણીએ ગયા, ત્યાં એક સંન્યાસીનાં અમને દર્શન થયાં હતાં. તે હજી વાલકેશ્વરમાંજ છે. પરમ દહાડે પણ બપોરના હું એમના દર્શનાર્થે ગયો હતો. એ બહુ સાધુ પુરૂષ છે, માટે આવતી કાલે સવારના એમને આપણે ત્યાં ભિક્ષા લેવા માટે વિનવીશ અને સાએ સો વસા લઇ આવીશ. માટે તારૂં મન એમને સારૂ સામગ્રી સજ્જ કરવામાં, ને મારૂં મન એમને તેડી લાવવા કરવામાં રોકાશે. આપણે યથાશક્તિ એમની સેવા ચાકરી કરશું, એટલે સાંઝ સુધીનો વખત તો સહેજ નીકળી જશે. સ્વામી બહુ વન્દનીય છે. એમનાં દર્શન અને વાણીથી તારો આત્મા પણ પ્રસન્ન રહેશે."

"આ વાત તમને સુઝી આવી"—ગુલાબવહુ બોલી—"એને તો તમારા પરિણામના સંબંધમાં બહુ શુભ ચિન્હસૂચક હું ગણું છું. સંન્યાસીનાં દર્શનથી અને એમની જોડે સંભાષણથી આપણે બંને આનન્દિત થઈશું, માટે આવતી કાલે આપણે એમની સેવા ચાકરી ભક્તિપૂર્વક કરવી."

આવતી કાલે કોઇ બ્રાહ્મણ પાસ રસોઈ કરાવવાનું દંપતીએ નક્કી કીધું. કેશવલાલે સૂચવ્યું કે તેઓ બે સ્વામીની સેવા ચાકરીમાં રોકાયલાં રહેશે, તેથી એમને એકલા બેસી ન રહેવું પડે, માટે નિર્મલદાસને અને બાલાને પણ સ્વામીના આવ્યા પછી બોલાવવાં. એમ કરતાં રાતના દશ અગીઆર વાગ્યા અને બંને જણાં સુઇ ગયાં. જ્યાં ધણીધણીઆણીનો જીવ મળેલો હોય છે ત્યાં દિવસ કરતાં પણ રાત્રિનો કાળ વધારે સુખકર રીતે પસાર થાય છે. તેથી કરીને આવતી કાલે જોકે કેશવલાલની બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડવાનું હતું તથાપિ બંને જણને શાંત નિદ્રા આવી.

વળતે દીવસે પ્હો ફાટતાંની સાથે કેશવલાલ જાગ્યો. ન્હાઇ ધોઈ,

પોતાના નિત્ય નિયમથી પરવારી, સાતેક વાગે સ્વામીને તેડવા માટે વાલકેશ્વર જવા નીકળ્યો. સ્વામીનો મુકામ હજી પણ નથુશેઠની ધર્મશાળામાંજ હતો. કેશવલાલના કહેવાથી નથુશેઠના ચાકર માણસો એમને સારૂ રસોઇની જોગવાઈ રાખતા અને સર્વે રીતે એમની સેવા ચાકરી કરતા. જ્યારે કેશવલાલને ઉજાણીમાં સ્વામીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં ત્યારે એમણે મુંબઈમાં ઝાઝો વખત ન રહેવાનો વિચાર જણાવ્યો હતો. આજે તે વાતને તેર દિવસ થવા આવ્યા હતા. પોતે જે કામે આવ્યો હતો તે કામ ગયા રવિવારે, સાધુદાસના વંશજોને યોગદર્શન કરાવી, એણે ઉકેલી દીધું હતું; તથાપિ હજી સુધી વાલકેશ્વરમાંજ પોતાનું આસન રાખ્યું હતું. તે સ્થળ એને દિવ્ય જણાયું તેથી, કે પોતાના મનમાં હજી રહેવાનુંજ સ્ફુરણ થયું તેથી, સ્વામી વાલકેશ્વરમાંજ પડ્યો રહ્યો. એથી કરીને કેશવલાલને આમંત્રણ દેવાનો અનાયાસે જોગ થયો.

નથુશેઠની ધર્મશાળામાં આંબાના વૃક્ષ નીચે જ્યાં સ્વામીનું આસન હતુ, ત્યાં કેશવલાલ ગયો. ભોંય પડી દંડવત્ કરી, એમની પાસે બેઠો અને થોડી ઘણી આડી તેડી વાત કરી કેશવલાલે સ્વામીને આજે પોતાને ત્યાં ભિક્ષા લેવાને વિનવ્યો. આનંદગિરિ કંઈ બોલ્યો નહિ એટલે કેશવલાલ વધારે ને વધારે આગ્રહ કરતો ગયો. સંન્યાસીએ વિચાર કરી હા કહી. થોડી વારમાં એક વિકટોરીઆમાં બેસી બંને જણા કેશવલાલને ઘેર જવા નીકળ્યા.

રસ્તામાં આનંદગિરિએ કેશવલાલને તેની સંસારની સ્થિતિ અને ઉદ્યમ સંબંધે સવાલ પુછ્યા. કેશવલાલે પોતાનું સઘળું વૃત્તાન્ત મહારાજને જણાવ્યું. એક પરીક્ષાનું પરિણામ આજે જણાવવાનું હતું તે પર એના ઉદ્યમનો આધાર હતો એમ જણાવ્યું. પાછલું વૃત્તાંત કહેતાં, એણે પોતાના કાકાથી જુદું રહેવું પડ્યું તેનું ખરૂં કારણ કહ્યું નહિ. પરંતુ આનંદગિરિ સમર્થ યોગી હોવાની સાથે, વ્યવહારમાં પણ કુશળ હતો. તેણે કેશવલાલને બે ત્રણ પ્રશ્નો એવા પુછી લીધા કે તમામ વૃત્તાંત એના જાણવામાં આવ્યું. એથી કરીને કેશવલાલ વિષે જે સારો વિચાર એને હતો તે વધારે દૃઢ થયો. વળી પુછતાં પુછતાં સ્વામીના જાણવામાં આવ્યું કે દંપતી વચ્ચે પ્રીતિ છે એટલે એને એક વાત સંબંધે કેશવલાલને ઇસારો કરી રાખવો યોગ્ય જણાયો.

"બચ્ચા કેશવલાલ, આપણે તારે ઘેર જઈએ, ત્યાં યોગદર્શન કે સિદ્ધિ સંબંધે એકે પ્રશ્ન તું મને પુછીશ નહિ; કારણ કે રખેને એ વાત નહિ જણા-

વવા જેવાને કાને પડે. વળી હું તને એક વાતની શીખામણ આપું છું કે એ વિષે કોઈ કાળે તું તારી સ્ત્રીને કશું કહીશ નહિ, કારણ કે ગુરૂ મહારાજની એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. કદાચને તું તારી બૈરીને વશ નહિ હોય, પરન્તુ વાણીઓ વ્યવહારમાં ડાહ્યો અને પાવરધો છતાં બૈરી આગળ ગૌવા જેવો ગનેલો હોય છે અને ઘરમાં રાણીજીનું રાજ ચાલે છે એમ હું મારા અનુભવથી જાણું છું. તારે જો તે વિષે કોઈ સવાલ પુછવા હોય તો હમણાંજ પુછ.”

“મહારાજ, મારે એ સંબંધે આપને કશું પુછવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે યોગદર્શન પછી, આપે જે જે ખુલાસો કીધો તે પૂરતો હતો. મને એક એ હકીકત જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, પણ તે યોગદર્શન કે સિદ્ધિ પરત્વે નથી; જોકે યોગદર્શન અને સિદ્ધિને નિમિત્તે એ જીજ્ઞાસા મારા મનમાં ઉઠી છે.” સ્વામીએ એને ખુલાસો આપવાનું કહેતાં કેશવલાલ બોલ્યો—

“મને એક બાબત કંઈ સમજણ પડતી નથી. તે એમ કે અમારા વડીલ સાધુદાસ પર શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજ પૂરેપૂરા પ્રસંન થયા હતા. આપના કહેવા પ્રમાણે ગુરૂમહારાજે એમને કેટલુંક જર ઝવેરાત આપ્યું હતું, પણ ત્યારે, આ સિદ્ધિઓ સાધુદાસને નહિ આપતાં, એના વંશજમાંથી કોઇને આપવી એમ કરવાનું શું કારણ હશે?”

“તારો પ્રશ્ન બહુ મઝાનો છે”—સ્વામીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું—“મારા ગુરૂમહારાજનો ઉદ્દેશ સાધુદાસનું આ લોકમાં ભલું કરવા કરતાં, પરલોકનું શ્રેય કરવામાં વધારે હતો. તું જાણતો હશે કે વાસનામાંથી જીવ છુટે તો પરલોકમાં તેનું શ્રેય થાય. હવે આ સંસાર વાસનામય છે. મનુષ્યની ઉત્કટ વાસનાઓ તેના પુત્ર પૌત્રાદિ બનીને દેહ ધરે છે. આપણાં શાસ્ત્રમાં પુત્રને પિતાનો દેહ કહ્યો છે તેમાં આપણ એક કારણ છે. અર્થાત્ સાધુદાસમાં તે વેળાએ પ્રગટ નહિ થયા છતાં, રહેલી ઉત્કટ વાસનારૂપ તમે છો. એ વાસનાઓ ભોગવ્યાથીજ છુટે છે; માટે એ સિદ્ધિઓ એમના વંશમાંથી કોઈને આપવાનું ગુરૂમહારાજે ધાર્યું હતું. સાધુદાસની વાસનાઓનો બારીક રીતે વિચાર કરી, એ સિદ્ધિઓ તે વાસનાઓમાંથી છુટવાને સાધનભૂત થઇ પડે એવી રીત પસંદ કરી છે. કેવળ સ્વચ્છન્દી રીતે નહિ.

“એટલે કે”—કેશવલાલે પુછ્યું—“સાધુદાસની ઉત્કટ વાસનાઓ અમારા દેહદ્વારા ભોગવી છુટવાની છે, અને અમારામાંથી જેમાં સાધુદાસની

તે વાસના હશે તે એ સિદ્ધિને પામશે. એમજ કેની ?" આનંદગિરિએ હા કહી એટલે કેશવલાલ બોલ્યો—"ત્યારે ધર્મની વહારે ધાવાની સરત તો એક નિમિત્ત કારણજ થયું કેની ?"

"એક લેખે ગણીએ તો એ સરત નિમિત્ત કારણ છે. પણ મારા ગુરૂમહારાજ, તમે ચારમાંથી અમુક જણ સાધુદાસની છોડવા ધારેલી વાસનારૂપ છો એ વાત, જો કોઈ એ સરત પ્રમાણે ચાલશે તે ઉપરથી પારખી લેશે. કોઈ બીજી રીતે નહિ; જો કે બીજી રીતે પણ જાણવાને ગુરૂશ્રી સમર્થ છે."

"તારે શું, અમે ચારમાંથી કોઈ સાધુદાસનીજ વાસનારૂપ હઈશું ?"

"ના બચ્ચા, એમ નહિ. તમારા બીજા વડીલોની પણ વાસનારૂપ તમે હો તો હો. એમ બનતું આવે છે. એ વાસના તમારા વડીલોમાંથી પણ કોઇની છે એમ માનવાને બદલે વધારે સૂક્ષ્મદષ્ટિએ જોતાં, અનાદિકાળથી એ વાસના તમારી પોતાનીજ છે એમ કહીએ તો ચાલે; તેથીજ કરીને આપણે પુત્ર પૌત્રાદિરૂપે અને પિતા પિતામહાદિરૂપે એ વાસનાઓ ભોગવી છુટીએ છઈએ. અર્થાત્ ભોગવનારો એકનો એકજ છે અને તે ભોક્તા, આજે અમુકનો પુત્ર થઇને, કાલે અમુકનો પિતા થઇને ભોગવે છે. બહુ લાંબો વિચાર કરતાં એની અંદર ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તે વાણીથી સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એટલામાટે શાસ્ત્રોમાં કર્મને વારંવાર અનાદિ કહેલું છે. વળી એક વાસના ભોગવતાં બીજી અનેક વાસનાઓની ગાંઠ બંધાય છે, તેથી સાંત સાંધે તેર તુટે એમ સંસારની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે."

"મહારાજ"—કેશવલાલે બીજો પ્રશ્ન પુછ્યો—"અમારામાંથી જેઓની ઉંમર પંદરથી ચાળીસની અંદર છે તેઓમાંથીજ એકને એ સિદ્ધિ આપવાનું શું કારણ હશે ? તેથી વધતી ઓછી ઉંમરનાને શા સારૂ નાલાયક ગણ્યા હશે?"

"સાધારણ રીતે સર્વ ઉત્કટ વાસનાઓ પંદરથી માંડીને ચાળીસની અંદર સુધીમાં પ્રગટ થયલી હોય છે માટે એવી સરત નાંખી છે."

"ત્યારે મહારાજ, અમે એ સિદ્ધિ માટે કંઈ પુરૂપાર્થ નહિ કરીએ તો ચાલે કેની ? કારણ કે આપના કહેવા પ્રમાણે જે સાધુદાસની વાસનારૂપ હશે તેનેજ એ સિદ્ધિ મળશે."

"બચ્ચા, તમે પુરૂપાર્થ કરો કે નહિ કરો, પણ તમે જો સાધુદાસની એ ઉત્કટ વાસનારૂપ હશો, તો તે વાસનાજ તમારી પાસે પુરૂષાર્થ કરાવશે. વસ્તુતઃ આપણને પુરૂષાર્થજ નથી. જગન્નિયંતાની ઇચ્છાનુસાર આપણે કર્મો

કરીએ કરાવીએ છીએ, પણ તે કર્મોમાં અજ્ઞાનથી આપણે અહંકાર ધરીએ છીએ માટે બંધનમાં આવીએ છીએ."

આપેલા ખુલાસાનું મનન કરતો કેશવલાલ મુંગોજ બેસી રહ્યો. થોડી વારમાં સુખપાલકાકાનું ઘર આવ્યું ને મહારાજની સાથે કેશવલાલ દાદરો ચહડવા લાગ્યો. ગુલાબવહુ વાટ જોયાં કરતી હતી તે, ગાડીનો ખડખડાટ સાંભળી, દાદરા આગળ આવીને ઉભી રહી. આનંદગિરિ મહારાજે એને આશીર્વાદ આપ્યો. એની મુખમુદ્રા જોઇને આનંદગિરિ કેશવલાલ સામું જોવા લાગ્યો કે આને આવી સદ્દગુણી સ્ત્રી મળી છે માટે એ ભાગ્યશાળીજ છે.

બંને ઘેર આવ્યા ત્યારે નવ વાગ્યા હતા. સુખપાલકાકાને ત્યાં ને કેશવલાલને ત્યાં કોઈ કાયમનો ઘાટી હતો નહિ, પણ એક ઘાટી સવાર સાંઝ આવી બંને ઘરનું કામકાજ કરી જતો. કેશવલાલે તેને ચંદ્રદાસને ત્યાં જઈ નિર્મલદાસને અને બાલાને બોલાવી લાવવા મોકલ્યો, ને વાલકેશ્વરવાળા સ્વામી આવ્યા છે એમ કહેવાનું કહ્યું. ઘાટીએ ચંદ્રદાસને ઘેર જઇને નિર્મલદાસની તપાસ કરી. તે તો બહાર ગયો હતો. સંદેશો કોઇને કહ્યા વગર પાછા જવું પડે તો વળી ફેરો પડે, તેથી ઘાટીએ જઇને બાલાને જણાવ્યું કે તમને અને નિર્મલદાસને કેશવલાલને ત્યાં વાલકેશ્વરના સ્વામી આવ્યા છે માટે બોલાવે છે. ઘાટીને પાછા ફરતાં દુલારામે જોયો. ઘાટીએ બધા સમાચાર દુલારામને પણ કહ્યા. આનંદગિરિ મહારાજ કેશવલાલને ત્યાં પધાર્યા છે એવું સાંભળતાંજ દુલારામના પેટમાં ફાળ પડી, કે એ પેલી સોનાની અને ઝવેરાતની છાબો કેશવલાલે લઈ લીધી જો! કેશવલાલ પર રાતો ચોળ થઈ ગયો ને મનમાં તેનું તરેહવાર અશુભ ઇચ્છવા લાગ્યો. પાઘડી, લુગડાં પહેરતાં પહેરતાં એ ધસ્યો મસ્યો એને ત્યાં ગયો.

મહારાજને દીવાનખાનમાં બેસાડી દંપતી તેની આગતા સ્વાગતા કરતાં હતાં, એવામાં કેશવલાલને કંઈ યાદ આવવાથી રસોડામાં બ્રાહ્મણને વરદી આપવા જતો હતો. એટલામાં કોઇનો દાદર ઉપર ધબ્ ધબ્ કરીને ચહડવાનો અવાજ સાંભળી, કેશવલાલ દાદર આગળ જોવા ગયો તો દુલારામને જોયો. કેશવલાલના મનમાં તો કંઈ પાપ નહોતું. એણે જાણ્યું કે દુલારામ સહેજ આવી ચહડ્યો છે તેથી એ બોલ્યો—"આવો આવો તમે આવ્યા એ પણ ઠીક થયું."

પરંતુ દુલારામના મનમાં તો પાપજ ભરાયું હતું. જ્યારથી સ્વામી આવ્યાની વાત એણે ઘાટીને મ્હોહેથી સાંભળી, ત્યારથી એના મનથી તો

ખાતરી થઈ હતી કે કેશવલાલ મહારાજના પટુડાવેડા કરીને અને તેને રાજી રાખીને બધી સોનાની અને ઝવેરાતની છાબોને પોતેજ ઓહીયાં કરવા માગે છે. એટલે એને ફાળ પડી. દુલારામને એવો તો વિચાર સુઝયોજ નહિં કે આવી દિવ્ય સિદ્ધિઓનો આપનાર યોગી પક્ષાપક્ષ કેમ તાણે. જેમ સાકરનો કીડો સાકરમાંજ મરે તેમ એની દૃષ્ટિ સંસારના પ્રપંચની બહાર ખસી નહિં. શ્રીવિદ્યાનંદનો પ્રભાવ અને એમના શિષ્યનું મહત્વ એના મનમાં તાજેતર હતું, તથાપિ એની બુદ્ધિ સોનાની અને ઝવેરાતની છાબમાં-જ ચોંટી રહી. પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આનંદગિરિએ બહુ બહુ રીતે સમજુતી આપ્યાં છતાં એના મનમાં તો એજ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થઈ બેઠો હતો કે દુનીઆમાં દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં પ્રપંચજ સાધન છે, અને પેલી છાબો પણ બીજી કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થવાનીજ નથી. આ કારણથી એને બ્હીક પેઠી કે તાલ રમવામાં કેશવલાલે પહેલ કીધી છે અને રખેને તે ફાવી જાય!

દુલારામ દીલનો બહુ મુજી અને સ્વાર્થભર્યો હતો. જ્યારે કેશવલાલ ચંદ્રદાસના ઘરમાં રહેતો ત્યારે તે વાત એને જરાકે રુચતી નહોતી. લોકલાજે એનાથી કેશવલાલ પ્રત્યે પોતાનો સહજ દ્વેષ એકાએક બહાર પડાતો નહોતો. પણ તે કારણથી તો એના મનનો દ્વેષ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત રહેવા લાગ્યો. એના પરિણામમાં બીચારા કેશવલાલને ચંદ્રદાસને ઘેર, દુલારામ તરફની કશી હુંફ હતીજ નહિં. સામો એને વારંવાર ધુતકારી કહાડવામાં, કે કહાડવવામાં દુલારામ આગળ પડીને ભાગ લેતો, અને હર કોઈ વાતે કેશવલાલને સતાવતો. કેશવલાલ સ્વભાવે શીળો હતો ને કાકાને ત્યાં ગૌરી અને દુલારામના સહવાસમાં આવવાથી વધારે સહનશીળ બન્યો હતો તેથી પોતાના મનમાં સઘળું સમજવા છતાં, કોઈ દહાડો તેઓની સામે થયો નહિં. જો ગૌરી અને દુલારામ ઉંચ પ્રકૃતિનાં હોત તો કેશવલાલના રાંકવેડા જોઈને તેઓ તેને સતાવવું મેલી દેત. તેઓ તો છેક જડસુ જેવાં થઈ ગયાં હતાં તેથી કેશવલાલના સહનશીળપણાથી તેઓ વધારે સરજોર થતાં ગયાં ને આખરે એને જુદો કહડાવ્યો ત્યારેજ જંપ્યાં.

કેશવલાલ જુદો રહ્યો તે પછી એ બંનેનું જોર તેની તરફ ઘટી ગયું. ગૌરી તો પોતાની ધારણામાં સફળ થઈ એટલે એને તો ત્યારથી ધણીધણીઆણીનો પીછો છોડ્યો. હવે તે ગુલાબવહુને બદલે, બાલાને સતાવવા લાગી. ધણીધણીઆણી ગૌરીને ઘેર જતાં તો હવે બંનેને તે હેતથી હસીને

બોલાવવા લાગી. દુલારામ અને ગૌરીના સ્વભાવમાં એટલો ફેર હતો. દુલારામે તો કેશવલાલને જુદો કહડાવ્યા પછી પણ, લાગ આવે તેને સતાવવાનું અને પાછલું વૃત્તાન્ત યાદ દેવડાવી મેણાં ઓઢાં દેવાનું જારીજ રાખ્યું. જેમ જેમ કેશવલાલ ભણતો ગયો અને લોકમાં માન પ્રતિષ્ઠા મેળવતો ગયો, તેમ તેમ તો અલબત દુલારામને બહારથી પોતાની રીતિ જુદી બતાવવી પડી. પણ અંદરખાનેથી તો દુલારામને જે હલકા વિચાર અને ધિક્કારથી કેશવલાલ તરફ જોવાની આદત પડી હતી તેની તેજ જાગતી રહી!

આજે વળી લોભે કરીને એ અંધ બન્યો હતો, એટલે બળતામાં તેલ હોમાયું હતું. તેમાં કેશવલાલે કહ્યું કે "આવો આવો તમે આવ્યા એ પણ ઠીક થયું" ને એનો મીજાજ હવે છેક હાથથી ગયો. ક્રોધના આવેશમાં, ફળીદાસને જુદું ઘર મંડાવવામાં એને કેશવલાલની ગરજ હતી તે વાત પણ એ ભુલી ગયો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

કેશવલાલને ત્યાં.

સ્વારથરાગે જે ઘેરાણો—પરમારથ શું પીછે રે,
કમળો જેને થયો હોય તે—પોતા સરખો પરખે;
કટુ વચનો વદવાં,
છળકપટની મુકી દે વાત, કટુ વચનો વદવાં.
(નવીન કવિતા.)

કેશવલાલને ધુતકારી કહાડતાં અને તેની તરફ બહુજ ધિક્કારની નજર નાંખતાં, દાદરો પૂરો ચહડી ન રહ્યો ને દુલારામે જવાબ આપ્યો—

"આવ્યા તો છઇએજ તો! તેં તેડાવ્યા તોએ આવ્યા છઇએ ને નથી તેડાવ્યા તોએ આવ્યા છઇએ! અમે તો બાઈ ધોલામાં આવ્યા છઈએ. કંઇ તારાં નોતરેલા થોડાક છઇએ! તેમાંજ તું આજ કાલનો કેશવલાલ થોડું ઘણું ભણીને છકી ગયો છે કે આવો આવો કહીને મારી મજાક કરે છે. પણ તારામાં આટલી બધી પહોંચ અને કારસ્તાન હોય એ મેં તો આજેજ જાણ્યું!!"

કેશવલાલ તો સડકજ થઈ ગયો. ભાઈશ્રીનું પોતા પર કેવું હેત હતું તે તો એ જાણતો હતો, તથાપિ આ પ્રમાણે હદ બહારના હલકાં વેણો ઓચરશે એમ કેશવલાલના જાણવામાં નહોતું.

"અરે, અરે!" કેશવલાલે કહ્યું—"તમે જરાક વિચારીને તો બોલો? પેલા મહારાજ બેઠા છે તે જો આપણને વઢતાં જોશે તો આપણી બેની ફજેતી થશે."

"થાય તો થવા દેની?" દુલારામે કહ્યું. પણ વાણીઓ પહોંચેલો તે પોતાનાં ઘાંટો એકદમ ધીરો કરી નાંખ્યો—"જ્યાં આભ ફાટયું છે ત્યાં હવે થીગડું ક્યાં દઈશું? પણ કેશવલાલ, તું આવો પાખંડી છે ને કાળાં કરમનો કરનારો છે તે મેં આજેજ જાણ્યું! આ મહારાજને તારે ત્યાં બોલાવી લાવ્યો તે શું તને ઘટે છે? તારા મનથી શું પેલી સવાલક્ષ મહોરો અને હીરાની છાબો તારેજ ઓહીઆં કરી જવાની છે?"

"જો આ વાત બીજો કોઈ સાંભળશે તો મહારાજે આપણને જે પ્રતિજ્ઞા આપી છે કે એ વાત કોઈને જણાવશો નહિં તેનો ભંગ થશે, માટે તમે કૃપા કરી એ વાત પડતી મુકો? હું તો મહારાજને આપણે ત્યાં એમની સેવા ચાકરી કરવાને તેડી લાવ્યો છું. તમે જેમ ધારો છો તેમ સાચે, મારા મનમાં પાપ નથી. તમારે તો એવો વિચારજ લાવવો ઘટતો નથી. જો મારા મનમાં પાપ હોત તો હું નિર્મલદાસને બોલાવવા મોકલતજ નહિ."

"નારે, તારા દીલમાં તે પાપ હોય!" દુલારામે મરોડમાં કહ્યું—"તું શું તાલ રમે છે તે હું નહિ જાણતો હોંઉ તો કેની? મેં તને કોચરાના સાલથી વેઠેલો છે પણ એ તારી સેવા ચાકરીની વાત બધી આડી નીકળી જશે! હમણાં હું મહારાજને જઈને કહું છું કે તું કેવો બગલા ભગત છે. અમારા ઘર પ્રત્યે તારી કેવી કેવી લુણહરામી છે."

કેશવલાલને મનમાં બહુજ માઠું લાગ્યું કે દુલારામ પોતાના પાજી સ્વભાવને અનુસરીને ન ઘટે તેવું બોલે છે. મહારાજે કહ્યું હતું કે ધર્મની વહારે ધાવું, તેથી પોતાનો ક્રોધ માણમાણ સમાવીને ધ્રુજતો ધ્રુજતો એ બોલ્યો—

"તમે મને આવું આવું બોલીને નકામું માઠું લગાડો છો, પણ હશે. હું કંઈ તમારી સાથ તકરાર કરવા ઇચ્છતો નથી. તમારે જોઇએ તો મહારાજ પાસે આવો, કે તમારે જોઇએ તો નહિ આવો. હું તો કજીઆતું મ્હોં કાળું કરવાને આ ચાલ્યો જાઉં છું."

એમ બોલી કેશવલાલ ઉદાસ થતો દીવાનખાનામાં ગયો. તેની પાછળ દુલારામ કેશવલાલ સાંભળે એમ બડબડ કરતો ચાલ્યો—"તે તો હું જાણું છું કે આજકાલ લગાર કમાવા લાગ્યો છે તે કેવી બાકરબંધી સુઝે છે! તું બધું આગલું પાછલું ભુલી ગયો છે ને લાજ શરમ મુકીને, તારા ઘરના ઉમરા આગળથીજ મને પાછો વાળે છે! હાલનો જમાનો એવો છે તેમાં તું શું કરે? પણ હું કંઈ એવો ગાંડો નથી તો કે તારા જેવા બેશરમાના કહેવાથી મહારાજનાં દર્શન કીધાં પાખી ચાલ્યો જાઉં! ઘર તારૂં છે પણ કંઈ મહારાજ તો તારા એકલાના નથી?"

એ પ્રમાણે મહારાજ સાંભળે એ પ્રમાણે બડબડ કરતો, દુલારામ સંન્યાસીની પાસે ગયો. ગુલાબવહુ ઉઠીને બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. દુલારામે છેક પાસે આવી મહારાજને લાંબા લાંબા દંડવત્ કીધા. પગે લાગી રહી, મ્હોં પર માખ નહિ ઉડતી હોય એવો ચહેરો કરી, આનંદગિરીની સન્મુખ બે હાથ જોડી, માથું નમતું રાખી એ ખડો રહ્યો. સ્વામીએ બેસવાનું કહ્યું તોપણ એ બેઠો નહિ ને ઉભા ઉભા મહારાજને કહ્યું—

"મહારાજ! આજે તમારાં દર્શન થયાં તેથી મારા જીવને બહુ ટહાડેક વળી છે. આજે મારૂં અહોભાગ્ય કે આપ સરખા સાધુ પુરૂષનાં મારે દર્શન થયાં. બાકી આ કેશવલાલ તો મને શાનો યાદ કરે! એનું ચાલત તો મને ઉમરા આગળથીજ અટકાવી રાખત!"

આનંદગિરિ દુલારામને અંદરખાનેથી બરોબર પીછાની ગયો હતો. પ્રથમ એણે યોગદર્શનને અંતે મહારાજને જણાવ્યું હતું કે એ સિદ્ધિઓ, અને સોનાની ને ઝવેરાતની છાબો અમે ચારે જણા સરખે હિસ્સે વેંચી લઈએ એવું ખત કરાવી આપો, ત્યારથીજ આનંદગિરિ તો જાણતો થયો હતો કે દુલારામ બહુ પાજી અને લોભી હોવો જોઇએ. વળી આજે વાલકેશ્વરથી આવતાં, કેશવલાલે પોતાનું વૃત્તાન્ત કહ્યું ને સંન્યાસીએ તેને બે ત્રણ પ્રશ્નો પુછ્યા તેથી એની તો ખાતરી થઈ હતી કે આ વાણીઓ કેવળ સંસારનોજ કીડો છે; તથાપિ પોતાની મુખમુદ્રા પર આનંદગિરિએ નાખુશીનું એકે ચિન્હ બતાવ્યું નહિ ને દુલારામને ફરીને બેસવાનું કહ્યું.

દુલારામ બેઠો. કેશવલાલ ઉપર હજી એનો પિત્તો તપેલો હેવાથી એ બોલ્યો—

"તમે તો મહારાજ, ધર્મની વહારે ધાવાની સરત નાંખેલી છે, પણ આ કેશવલાલ તો કેવળ પેટભરૂ થઈ ગયો છે. જુઓ મહારાજ, અમારે ત્યાં એ

ખાઈપીને મ્હોટો થયો, અમે એને પરણાવ્યો, પસ્તાવ્યો; હજી તો અમારા ઘરનું અંન એના પેટમાં પૂરૂં પચ્યું નથી એટલામાં, એ ભણીગણી ને જરાક રળતો ખપતો થયો કે બસ, વૈરીને લઈને જુદું ઘર માંડયું! તે તો જાણે હશે. આજ કાલના છોકરાઓ ભણી ભણીને નગુણીઆ નીકળે છે એટલે એમાં નવાઈ નથી! પણ એણે તો હદજ વાળી કેની કે આપને અમારે ઘેર તેડી લાવવા જોઈએ તેને બદલે પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો!"

આનંદગિરિએ કંઈ કહ્યું નહિ. કેશવલાલ દુલારામની પાસેજ બેઠો હતો, તે હાથના ચાળા કરીને અને આંખના ઇસારા કરીને, દુલારામને વારવા લાગ્યો તેમ તેમ એને વધારે શૂર છુટયું.

"મહારાજ, તમે તો મ્હોટા લોક છો એટલે તમારી આગળ તો અમે ન્હાના બાળક જેવા છઈએ, તેથી કંઈ વધતું ઓછું બોલાઈ જાય તો ક્ષમા કરજો. આપ તો જે કરતા હશો તે વિચારીને કરતા હશો, પણ તમે અમારે ત્યાં કેમ નહિ આવ્યા?"

"બચ્ચા, તું મને ભિક્ષાનું કહેવા આવ્યો હોત તો તારે ત્યાં આવત."

"અરે મહારાજ, મને શું ખબર કે આપ એ પ્રમાણે ભિક્ષા સારૂ જતા હશો?" દુલારામ હસતું મ્હોં કરી બોલ્યો–"હું તો સમજ્યો કે આપ મ્હોટા યોગી છો એટલે ભિક્ષા લેવા કોઈને ત્યાં જતા નહિ હશો. બાકી હું આવા ધરમના કામમાં ચુકું નહિ હોં! પણ આ કેશવલાલે મનમાં પાપ રાખીને મને કંઈ કહ્યું નહિ ત્યાં શું કરવું? હશે મહારાજ, એને ત્યાં વળી કોઈ બીજી વાર આવજો. પણ આજે તો અમારે ઘેર ચાલો ને ચાલો; એ ઘર પણ એનુંજ છે એમ ગણજો."

"એમ કંઈ બને?" આનંદગિરિએ કહ્યું–"આ ધણીધણીઆણીએ જાતે શ્રમ લઈને બધી સામગ્રી તૈયાર કરાવી છે; તેઓના મનમાં આજે બહુ હોસ છે એટલે મારાથી કેમ અવાય?"

"મહારાજ! કેશવલાલ પોતે એમ કહે કે તમે આવો તો પછી કંઈ આપને આવવાને અડચણ છે? તમે કહો તો કેશવલાલને પણ સાથે લઈશું."

"તારૂં માન રાખવાને કેશવલાલ તો કદાચને એમ કહે, પણ મારાથી એમ અવાય નહિ."

દુલારામે જોયું કે મહારાજ માનતા નથી. વધારે આગ્રહ કરવામાં કંઈ માલ નથી એટલે વાત ફેરવીને એણે કહ્યું—

"મહારાજ જેવી તમારી મરજી. આ ઘર પણ આમારૂંજ છે, પણ આવતી કાલે અમારે ત્યાં પધારી અમારૂં ઘર પાવન નહિ કરો? અમે પણ સાધુદાસના વંશજ છઇએ. વારૂ, એ મસે મારા બાપને આપનાં દર્શન થશે."

"બચ્ચા, હું ઘણો ખુશીથી આવત, પણ આવતી કાલે સવારના તો હું મારે આશ્રમે જવાને નીકળવાનો છું. તું આટલી બધી આસ્થા રાખતો જણાય છે તો ગયા રવિવારથી તે આજ દિન સુધીમાં મારી પાસે કેમ નહિ આવ્યો?"

"અરે મહારાજ! અમારૂં એટલું ઓછું નસીબ! બીજું શું! પણ મહારાજ તમે આજે સાંઝ સુધી અહીં રહેશો તો આ કેશવલાલ મહોટા મહોટા શ્લોકો બોલશે; પંડીત થઈને તમારી આગળ પરોપકારની વાત કરશે; ને વળી ભગત બનશે. તમે એના બોલવા કરવાથી ભુલાવો ખાઓ એવા તો નથી, પણ આપને ચેતાવી રાખ્યા સારા; નહિ તો એ બગલા ભગત તમને જરૂર થાપ આપી દેશે. એ તો કહેવત છે કેની કે ચેતતો નર સદા સુખી."

"અને એ શું થાપ આપશે?" આનંદગિરિએ પુછ્યું.

"મહારાજ, તમે ભોળવાવ એવા તો નથી, તો પણ હું કહી શકું છું કે તમારા એ પરુહાવેહ કરશે અને તમને રાજી રાખશે કે પેલું ધન આપવાનો વારો આવે ત્યારે, એને તે બધું આપી દેવાને તમારૂં મન લલચાય. તે સારૂ એ જાત જાતના ઢોંગ કરશે. મેં તો એને વેઠ્યો છે એટલે કહું છું."

આનંદગિરિ દુલારામ તરફ વધારે નાખુશ થયો ને કહ્યું—

"ભાઈ, તારૂં અને કેશવલાલનું વૃત્તાંત હજી આજેજ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ તું એમ સમજતો નહિ કે કેશવલાલે અને પોતાની મેળે, તારી પેઠે, લવ લવારો કરી બધું કહી દીધું હતું. મારે તો પુછવામાં યુક્તિ વાપરવી પડી હતી, માટે હું કહું છું કે તું ધારે છે એવો એ પાજી નથી."

"અરે મહારાજ—" દુલારામ ફાળ નાંખતો બોલ્યો—"હજી તો તમે એને ત્યાં પગ મુકો છો તેટલામાં એણે તમને આટું અવળું સમજાવી દીધું શું! આપ તો સાધુ લોક છો, એટલે આપને તો અમે બધા સરખા છઈએ ને તમે તો બધાને સરખી આંખે જોશો."

"તારા પેટમાં એમ લાગે છે કે રખેને આ આનંદગિરિ પેલું બધું કેશવલાલને આપી દે! તેથી તું આમ લવારો કરે છે. તથાપિ જાતે વાણીઓ છે તે ગોળ ગોળ બખ્યા કરે છે. પણ જો હું તને સમજાવું પાડું. તમારામાં

પક્ષાપક્ષ રાખવાથી અમને કંઈ હાંસલ નથી. અમે જો પક્ષાપક્ષ રાખીએ તો સંસારીમાં ખપીએ. વળી, આવા અણમોલા પદાર્થો આપનારને પક્ષાપક્ષ રાખવાનું કશું કારણજ હોય નહિ. છેવટે તું ભુલી જાય છે કે મારા ગુરૂમહારાજને હાથે નિર્ણય થવાનો છે કે યોજેલી સરત પ્રમાણે તમો ચારેમાંથી કોણ ચાલ્યું. એટલે મારૂં મન કેશવલાલ તરફ ઢળે તોપણ તમને કોઈ વાતે હાની નથી."

"ગુરૂમહારાજ"—દુલારામ કરગરતો બોલ્યો—"આપ પક્ષાપક્ષ રાખો એવું હું બોલ્યોજ નથી. આપ તો સમરથ યોગી છો, એટલે એ સંભવતુંજ નથી. મારી જીભ કાપી નાંખું જો મારા મનમાં એવું પાપ હોય તો; મારા કહેવાનો ભાવારથ તો મહારાજ જુદોજ હતો."

"બચ્ચા એમ નથી. જ્યારથી મારૂં અહીં આવવાનું તેં સાંભળ્યું છે ત્યારથી તું પીછોડીમાં એનો એજ પાંચ્છેરો કુટયા કરે છે. હું તો તારા હિત માટે એક શીખામણની વાત કહું છું કે તારૂં વર્તન તું આજના જેવું રાખીશ તો ધર્મની વહારે ધાવાની સરત તારાથી કોઈ કાળે પળાવવાની નથી એમ નક્કી જાણજો! એથી તને શું ગેરફાયદો થશે તેનું કંઈ તને ભાન છે? એક વાર કેશવલાલના દીલમાં પાપ હોય, તોપણ તારે તો ધર્મબુદ્ધિએ વર્તવું જોઇએઃ એક ખોટો હોય તેની જોડે બીજો ખોટો ચાલે, તેથી કરીને તે બીજો ખોટાનો ખરો થતો નથી. માટે"—આનંદગિરિ ભાર મુકીને બોલ્યો—"હું તને એક વાર ફરી યાદ દેવડાવું છું કે ધર્મની વહારે ધાશે તો પામશે."

એક ભવિષ્ય વાણી કહેતા હોય તેવી ઢબથી, મહારાજે દુલારામને મ્હોંના અને હાથના ચાળા કરતાં, ઉપર પ્રમાણે શીખામણ આપી. તેથી દુલારામ ચુપ થઈ ગયો. એના મનથી તો ખાતરીજ થઈ કે પોતે જેમ ધારતો હતો તેમ કેશવલાલે મહારાજને આંજી નાખ્યા. સંન્યાસીને વધારે કોપાવવામાં સાર નહોતો એમ જાણી એ મુંગો બેસી રહ્યો. પછી થોડીક વાર રહીને, મહારાજને લાંબો પડી પગે લાગી પોતાને ઘેર જવાને ઉઠયો.

"ગુરૂજી, હું તો આપનો આ કેશવલાલ જેવો બાળક છું. છોરૂં કછોરૂં થાય પણ માવતર કમાવતર થતાં નથી. તેઓ તો કોઇ વાર તેવાં થાયે ખરાં! પણ આપ તો સમર્થ સાધુ છો, સંસારને તજી દીધેલો છે, માટે મહારાજ, આ બાળકને ક્ષમા કરજો; કંઈ અજુગતું બોલાયું હોય તો." એમ બોલતો બોલતો દુલારામ મહારાજને પાછો પગે લાગી ઘેર જવા નીકળ્યો.

દાદર આગળ એને નિર્મલદાસ મળ્યો. જેવો દુલારામ દીલનો મુજી હતો તેવો નિર્મલદાસ દીલનો મોજી હતો. એની મુખમુદ્રા પરથીજ કોઈ તરત જાણી જાય કે એને કોઈ વાતની હાય કે અરે હતીજ નહિ. ઘડી બે ઘડી કોઇ વાતને પ્રસંગે ફીકર ચિંતા લાગી કે પછી નહિ નહિ. એથી, કરીને એનું શરીર હષ્ટપુષ્ટ અને એવડું થયું હતું. તેમાં વળી હમણાં હમણાં એની દુંદ ફુલવા લાગી હતી એટલે એ, **કવિ શામલે** વર્ણવેલા વાણીઆ જેવો આબાદ દેખાતો. કેશવલાલને એ લગભગ સરખી ઉંમરના છતાં, નિર્મલદાસ પોતાના જાડા શરીરને લીધે ને પગતી છાતીને લીધે, કેશવલાલને તો ક્યાંનો ક્યાં ઢાંકી દેતો હતો. હમેશની પેઠે આજે પણ એનું મ્હોં હસતું હતું. મ્હોડામાં પાનનો ડુચો ભરેલો હતો. તેને એ લહેજત લેતાં ચાવતો ચાલ્યો આવતો હતો. એના બદનનાં કે કોટનાં બોરીઆં દીધેલાં નહોતાં. પગમાં ટપ ટપીઆં પહેરેલાં હતાં. લગાર ઉતાવળમાં ચાલી આવ્યાથી એ હાંફી ગયો હતો, તેથી ધીમે ધીમે એ દાદરનાં પગથીઆં ચહડતો હતો. તે વખતે એનો મીજાજ ખુશ હોવાથી મ્હોડેથી એ લાવણી ગાવા લાગ્યો અને ટપટપીઆંનો તાલ દેતો ધીમે ધીમે દાદરો ચહડવા લાગ્યો.

"કાયા નગરકું છોડ ચલે અમરાપુરકે વાસી." ગાવાના સુમારમાં અને તાલ દેવાની લહાયમાં એ નીચી મુડી કરીને ચાલ્યો આવતો હતો. દુલારામ પણ પોતાના સુમારમાં દાદરો ઉતરવાને પગ નીચે મુકવા જતો હતો એવામાં એ અને નિર્મલદાસ એકઠા થઈ ગયા. જેવો તાલ દઇને નિર્મલદાસ છેલ્લું પગથિયું ચહડવા જતો હતો કે દુલારામની છાતીમાં એનુ માથું કુટાયું! એમ ઓચિંતા અથડાવવાથી નિર્મલદાસના ભારે શરીરને લીધે દુલારામના એકવડા શરીરને જબરો આંચકો લાગ્યો. પડતો પડતો એ સહેજમાં બચી ગયો; બંને જણા એક બેકની સામું જોવા લાગ્યા. "કોણ નિર્મલદાસ કે? પણ લગાર જોઈને તો ચાલ; હમણા હું પડ્યો હોત તો"—

"મને શું ખબર કે તમે સામા આવો છો. હું તો મારા સુમારમાં ચાલ્યો આવતો હતો. પણ તમને કેમ ભાન નહિ રહ્યું કે સામો મને ઠપકો આપો છો? મારૂં માથું તમારી છાતીમાં લાગ્યું તે મને તો એવી ફાળ પડી કે આ દાદરાનું પગથિયું તો મને લઈને ઉપર નથી ચહડતું!"

દુલારામે હસીને કહ્યું—"તું તો હજી જેવો ને તેવોજ રહ્યો. મને વાગ્યું તેની તો ફીકર નહિ, પણ તું આવી પહોંચ્યો એ બહુ સારૂં થયું. પેલા

સ્વામી આજે અહીં પધારેલા છે, ને પેલો કેશવલાલ એના અપાર પટુડા-વેડા કરે છે. મહારાજ પણ એનાથી રાજી રાજી થઇ ગયલા છે, માટે આપણા ઘરનું કોઈ એકાદ અહીં હોય તો સારૂં એવો હું વિચારજ કરતો હતો, એટલામાં તું આવી ચહડચો તે બહુ સારૂં થયું; માટે તું ધ્યાન રાખજે ને એ પટુડાવેડા કરે તો તું પણ વાણીઆગત પૂરી રમજે હોં."

"જોયું—"નિર્મલદાસે હસીને કહ્યું—આનું નામ તે ધર્મની વહારે ધાવું! પણ ભાઈ એ સિદ્ધિઓ અને તમે કહો છો તે મહોરો અને ઝવેરાત મને તો મળવાનાંજ નથી. એવી મારા દીલને સંપૂર્ણ ખાતરી છે, માટે તમે કહો છો તેવી વાણીઆગત મને આવડતી હોત, તોપણ હું તો તેમ કરતજ નહિ. તમારે લેવી હોય તો તમે ને કેશવલાલ ને પેલો પાવડીદાસ નવલશા સમજી લેજો.

"તારામાં તો અક્કલજ ઓછી છે"—દુલારામ નિર્મલદાસને ટપકો આપતાં બોલ્યો—"તું કંઈ સમજે છે? આ કંઈ તારી તુરની દલાલી જેવી વાત નથી કે તું આવા નાદાન વેડા કરે તે ચાલે? આતો યાવત્ચંદ્રોદિવાકર સુધી ન્યાલ થવાની વાત છે! માટે કંઈ સમજ? તને કે મને મળે તો જાણે સમજ્યા, આપણે ઘરનું ઘર છે. આપણે લડીએ વઢીએ તેમાં શું? કંઇ ઉન્હે પાણીએ ઘર બળે છે?"

"નારે"-નિર્મલદાસ ટકોર કરતો બોલ્યો—"તમને કે મને મળે તે તો જાણે આપણું ઘર છે. એ તો પે-એ-લા કેશવલાલને કે નવલશાને મળે તો આપણું ઘર નહિ. તેઓ કંઇ થોડા સાધુદાસના વંશના છે? પણ તમે વારૂ આટલી બધી ફીકર શેના કરો છો? જેના નસીબમાં હશે તેને મળશે."

"પણ હું તને કહુ છું તેમ તું ચાલતો ખરો. નસીબની વાત તો ખરી, પણ આપણે આપણી તદબીર તો કરવી જોઈએ. આપણા બેમાંથી કોઇને મળે તો વેંચી લેવી."

"મને તો મળવાની આશાજ નથી, માટે તમારી સરત મને નહિ જોઇએ. તમને મળે ને મારા નસીબમાં અડધો અડધ મળવાનું હોય તો તમે મને આપશો ત્યારે હું તમારો પાડ માનીશ."

"એમ કંઇ બને"—દુલારામ ચ્હીડાઇને બોલ્યો—"હું તને આપવાને કબુલ થાઉં ને તું આમ છટકી જાય તે?"

"કેમ તમેજ કહેતા હતાની કે આપણે તો ઘરનું ઘર છઇએ."

નિર્મલદાસ બોલ્યો—"પણ આ બધો કુટારો જવા દો. હું તમને તે દહાડે કહેતો હતો તેમ આપણે તો યોગદર્શન થયું, અદ્‌ભુત દેખાવો જોયા ને શ્રીવિદ્યાનંદનાં દર્શન થયાં એજ સિદ્ધિ માનો."

"હજી પણ તું તારી હઠ છોડતો નથી"— દુલારામ ટોક દાબીને બોલ્યો—"પણ યાદ રાખજે આ કેશવલાલજ તને દગો દેશે ને ત્યારે આજનું મારૂં વેણ યાદ કરજે! વારૂ, બીજું બધું તો રહ્યું પણ તું એટલું તો કર કે મહારાજને બનતી મહેનતે રાજી રાખવા."

"હા—તે જાઓ મારે કબુલ છે. હું અહીં બે ઘડી આનંદ લેવાને આવ્યો છું તે મહારાજને જરૂર રાજી કરીશ. પણ તમે સમજો છો તેમ એના વહાલા થવાને નહિ, કે કેશવલાલ તેમ કરે છે માટે મારે પણ તેમ કરવું જોઇએ એમ સમજીને પણ નહિ. આતો વારૂ, આવા મહાત્માનાં દર્શન થયાં છે તો બે ઘડી જે આનંદમાં ગઈ તે ખરી."

"ઠીક છે ઠીક છે—" દુલારામે કહ્યું—"તું મહારાજને રાજી રાખજે પછી બધું થઈ રહેશે." એમ કહી તે દાદરેથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો ને નિર્મલદાસ હસતો હસતો દીવાનખાનામાં મહારાજની પાસે ગયો.

કેશવલાલ ને નિર્મલદાસ બંને લંગોટીઆ ભાઇબંધ હતા. બંનેની ઉંમર સમાન જેવી હતી. જ્યારે એ બે ભેળા રહેતા ને બંને નહાના હતા ત્યારે ગૌરી બંનેને કનડતી. તેથી બંને વચ્ચેનો એખલાસ અસલથીજ ગાઢો હતો. નિર્મલદાસ કેશવલાલનું ઉપરાણું તાણી ગૌરીની જોડે લડીને આખું ઘર ગજાવી મુકતો. વળી ચાળા ચેષ્ટા કરવામાં નિર્મલદાસ એક્કો હતો. એના વઢવાથી નહિ પણ એના ચાળાથી ગૌરી આખરે હારી જતી. બીજા હાથ પર નિર્મલદાસ ભણવા કરવામાં ઝાઝો હોંશીઆર નહોતો, તેથી નહાનપણમાં કેશવલાલ એને ભણવામાં મદદ કરતો. એમ બંનેની વચ્ચે દૈવ અનુકૂલ હોવાથી એખલાસ વધતો ચાલ્યો ને અદ્યાપી સુધી, હવે બંને મ્હોટા થયા હતા ને ધંધેધાપે વળગ્યા હતા છતાં, એ એખલાસ તેવો ને તેવોજ જારી રહ્યો હતો.

નિર્મલદાસ મહારાજની પાસે આવી, પગે લાગી, પાઘડી સન્મુખ મુકી, પલાઠી વાળીને નીરાંત જીવ કરી બેઠો; બહારથી તરતનો આવેલો તેથી એને ઘામ થવા લાગ્યો એટલે પાસેથી એક પંખો લઈ હલાવવા લાગ્યો. નિર્મલદાસની આગળ જે રીતભાત જોવામાં આવી હતી તેથી, અને ગયે મંગલવારે કેશવલાલ અને એ સાથે વાલકેશ્વર ગયા હતા એટલે આનંદગિરિ

એને તરત પીછાની ગયો હતો કે એ કંઈ રમતા સાધુ જેવો છે. થોડીક વારે કેશવલાલે કહ્યું—

"નિર્મલદાસ, આજે જમવાનું અહીં રાખવાનું છે, હોં કે?"

"કેમ ત્યારે તમારા મનથી મહારાજનાં લુખાં લુખાંજ દર્શન કરાવવાનાં હતાં કે શું? એમનાં દર્શનનો બીજો સઘળો લાભ તો થવાનો હોય ત્યારે થાય, પણ એમના પ્રસાદનો લાભ તો તરતજ થવો જોઇએ."

થોડીવારમાં રસોઈ તૈયાર થઇ ને કેશવલાલે મહારાજને રસોડામાં પધારી ભોજન લેવાની પ્રાર્થના કીધી. કેશવલાલનો વિચાર મહારાજને પ્રથમ જમાડી દેવાનો હતો. પણ આનંદગિરિએ બધા એક પંગતે ખાય એવી ઇચ્છા દેખાડી. પોતાને માટે એક પતવાળીમાં બધી સામગ્રી કહડાવી લઈ એણે બ્રાહ્મણને આજ્ઞા કીધી કે હવે કેશવલાલને અને નિર્મલદાસને પીરસે. તે પ્રમાણે બંને જણા સંન્યાસીની સાથે જમવા બેઠા. એમનું વર્તન આખા ઘર તરફ, જાણે પોતે અને બીજા સરખી પંક્તિના હોયની, અને વિશેષે કરીને કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ એના મિત્ર હોયની, એવું જોઇને નિર્મલદાસે કેશવલાલને બ્રાહ્મણ પીરસતો હતો ને પુછ્યું—

"આ મહારાજ આપણી આગળ બીલકુલ મ્હોટાઈ રાખતા નથી. જાણે કે આપણે ને એને જુની ઓળખાણ હોય તેવી રીતે આપણે હસીએ કરીએ છઇએ તેમાં એ ભાગ લે છે. વખતે પોતે પણ હસવા જેવું બોલે છે. એ તમે ધારીને જોયું? બાકી એ કોઇ મહાયોગી છે એમ તો આપણી ખાતરી થઈ છે; ત્યારે એનું કારણ શું હશે?"

"એનું કારણ દૂર સોધવા જવું પડે એમ નથી. એઓ આપણા કરતાં ઘણી ઘણી પાયરીઓ આગળ ચહડી ગયા છે ત્યાંથી તેઓ ઇચ્છા આવે ત્યારે નીચે ઉતરવાને શક્તિમાન્ છે. મ્હોટો માણસ બાળક ભેળા બાળક જેવી ચેષ્ટા કરી શકે છે. પણ બાળકથી કંઇ મોટા માણસનું અનુકરણ થાય?"

"ખરી વાત"—નિર્મલદાસ બોલ્યો—"પણ એથી એમની મ્હોટાઇને અને યોગીપણાને બાધ નહિ આવતો હોય?"

"જો અંદરથી અંતઃકરણ શુદ્ધ અને નિર્લેપ હોય તો બાધ કેમ આવે? એના મનથી તો આ બધું નાટકમાં વેષ ભજવવા જેવું છે. સંસારનાં સુખને જાણવા છતાં, અને તે ભોગવવાને તન અને મન સમર્થ છતાં, પોતે તેનાથી વિરક્ત રહી શકે છે."

એટલામાં બધું પીરસાઈ રહ્યું ને સંન્યાસીએ બંનેને પોત પોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન ધરી જમવાની આજ્ઞા કરી.

જમતાં જમતાં આનંદગિરિ બોલ્યો—"નિર્મલદાસ કાલે સવારના હું મુંબઇથી મારે આશ્રમે જવાને નીકળીશ, માટે તું મને આજે મળવા આવ્યો એ બહુ સારૂં થયું."

"અરે મહારાજ, તમને મળવા આવીએ એમાં અમને કંઇ થોડો લાભ છે? એ ઘડી આનંદમાં જાય છે. પણ આપ જવાની આટલી ઉતાવળ શાને કરતા હશો. થોડા દિવસ તો વધારે રહો?"

"હું તો ગયે રવિવારેજ સાંઝના નીકળવાનો હતો કારણ કે મારૂં ધારેલું કામ તો તેજ દહાડે સવારના ખલાસ થયું હતું. પણ મારા મને નીકળવાની સ્ફુરણા કીધી નહિ તેથી આટલા દિવસ રહ્યો."

"મહારાજ," નિર્મલદાસ બોલ્યો—"અમે બે આપને સ્ટેશન ઉપર વિદાય કરવા આવવાનું ધારીએ છઇએ. આપ આસન પરથી ક્યારે પધારશો?"

"ના, ના, ના"—સંન્યાસી ઉતાવળો બોલ્યો—"મુકવા કરવાની પંચાતી કરશોજ નહિ. એ તો સંસારીને એમ ઘટે. અમને નહિ. તમે કહેશો તેટલી વાર આજે હું અહીં બેસીશ. પણ કાલે મને મુકવાને તો જરૂર આવતા નહિ."

"જેવી તમારી આજ્ઞા"—નિર્મલદાસે કહ્યું—"પણ મહારાજ અમે મુકવા આવીએ એમાં આપને શી હરકત આવે છે કે આપ ના કહો છો."

"ના બચ્ચા ના, હું ઠીક વિચારીનેજ કહું છું. તું કહેશે તેટલી વાર આજે બેસીશ."

"આજે આપ સાંઝ સુધી અહીં રહો તો કેશવલાલને એક લાભ જરૂર થાય. એણે અંગ્રેજીમાં મ્હોટી પરીક્ષા આપી છે તેમાં એ ફાવ્યો કે નહિ તે આજે ચાર વાગે જણાશે. આપ પાસે હો તો પરિણામ જરૂર સારૂંજ આવે."

"બચ્ચા, સ્વર વરતીને હું કહું છું કે કેશવલાલ ઘણો સારી રીતે ફાવશે."

મહારાજના મ્હોંમાંથી એ બોલ પૂરા નીકળ્યા નહિ ને નિર્મલદાસના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. જાણે ગાંડો ઘેલો બની ગયો હોય એમ ખાતાં ખાતાં પાટલાપરથી ઉભો થઇને હરખાતો હરખાતો અને કુદતો કુદતો એ બોલ્યો—

"રંગ છે મહારાજ, રંગ છે! આપે જે શુભ વાણી ઉચ્ચારી છે તેમજ

થશે. (કેશવલાલ તરફ ફરીને) ભાઈ, હું તમને વધાઇ આપુંછું. મારા હાથ દળણાં એઠા છે. નહિ તો હું તમને જરૂર બાઝતે. મને એટલો બધો આ સારા સમાચારથી આનંદ થાય છે. પણ વારૂ, તમારૂં રીઝલ્ટ જોવાને કોણ જવાનું છે? બસ, તમે કોઈને મોકલતા નહિ. ત્રણ વાગે ને હુંજ જઇશ. તમે મહારાજ પાસે બેસી રહેજો. પરિણામ તો મહારાજ ભાખી ચુક્યા છે, માટે એવા સારા સમાચાર લેવાને હું નહિ જાઉં તો પછી શા કામનો?"

જમી રહ્યા પછી આનંદગિરિએ નિર્મલદાસને પુછ્યું કે કેશવલાલ પરીક્ષામાં ફાવવાથી એને શો લાભ થશે કે તમે એટલા બધા હરખાઇ જાઓ છો? એ પરીક્ષાનો શો ભાવાર્થ હશે?

"મહારાજ, એનો ભાવાર્થ એટલો કે કેશવલાલે અંગ્રેજી ભાષામાં, સંસ્કૃત ભાષામાં અને બીજા જુદા જુદા વિષયોમાં સારી પ્રવીણતા મેળવેલી છે એમ સર્વત્ર સાબીત થયલું સ્વીકારવામાં આવશે. એની પંડીતાઈ સૂચક બે અક્ષર એના નામની પાછળ ઉમેરાઈ શકાશે. તેથી કોઈ સારો હોદ્દો કે નોકરી મેળવવાની એની લાયકાત ગણાશે. પણ ખરો લાભ તો જ્યારે એ હવે પછી બે વર્ષે વકીલની પરીક્ષા આપશે ત્યારે થશે."

રસોડાના કામકાજથી પરવારી ગુલાબવહુ પણ મહારાજની પાસે આવી બેઠી. ગુલાબવહુએ કાળીને બોલાવી હતી. તે પણ ત્યાં આવી હતી. નિર્મલદાસની સ્ત્રી બાલાને પણ બોલાવી હતી. પણ ગૌરીએ મનમાં ફાંટો આવવાથી બાલાને મોકલી નહિ.

એ પ્રમાણે બધાં આનંદગિરિ આગળ ખુશ મીજાજમાં બેઠાં હતાં ને જાત જાતના પ્રશ્નો ગુલાબવહુ, કાળી અને નિર્મલદાસ તેને પુછતાં હતાં. એવામાં ત્રણેક વાગવાનો વખત થયો ને નિર્મલદાસ કેશવલાલની પરીક્ષાનું પરિણામ જાણવાને નીકળ્યો. પોતે પાછો ફરે ત્યાંસુધી સંન્યાસીને ત્યાંજ બેસી રહેવાનો એ આગ્રહ કરતો ગયો. આસરે એક કલાક નહિ ગયો હોય ને નિર્મલદાસ વિકટોરીઆમાં બેસી પાછો ફર્યો. બેવડું શરીર છતાં પણ એ દોડતો દોડતો દાદરો ચહડ્યો. તેથી કેશવલાલ પાસે આવ્યો ત્યારે હાંફ ચહડી જવાથી એનાથી પાધરૂં બોલી શકાયું નહિ. તથાપિ એના હાથના ચાળા પરથી અને મ્હોં પર ખુશાલીનાં જે ચિન્હો જણાતાં હતાં તે પરથી તે સારા સમાચાર લાવ્યો છે એમ સર્વેને લાગ્યું. પાસ પાસ એટલુંજ એ માણમાણ બોલી શક્યો. કેશવલાલે સંન્યાસીને ભોંય પર પડી પ્રણામ કીધા.

મહારાજે આશીર્વાદ આપ્યો કે તારો ભાગ્યોદય આના કરતાંએ વધારે થશે. ગુલાબવહુ પણ હરખાઇ ગઈ ને તે પણ મહારાજને પગે લાગી.

"બચ્ચા"—આનંદગિરિ બોલ્યો—"તમારો દંપતીનો પરસ્પરનો ભાવ જોઈને મને પણ હર્ષ થાયછે. મને **ભવભૂતિ**નો શ્લોક યાદ આવેછે."

भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते.

"પ્રેમ એ અદ્ભુત વસ્તુ છે, અને એ પ્રેમ હોય છે તોજ ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે." **धन्योहि गृहस्थाश्रमः** કહેવું યથાર્થ છે. તમે સદા સુખી રહો. આ **નિર્મલદાસ**ને પણ ધન્ય છે કે તમે બંને પર એનો આટલો બધો ભાવ છે. બચ્ચા **નિર્મલદાસ**, પારકાનું સુખ જોઈને સુખી થવું એ પણ ધર્મની વહારે ધાવા જેવું છે. તું સમજ્યો? હવે હું જઇશ. કાલે મને મુકવા આવવાનું કંઇ કામ નથી.

ફરી ફરીને સર્વે પગે લાગ્યાં. જાણે કોઇ ઘરનો આદમી બહાર પ્રદેશે નીકળ્યો હોયની, તેમ સંન્યાસીને ડગલે ડગલે રોકવા લાગ્યાં ને પાછાં વળી વાત કરતાં જાય, ને પુછતાં જાય, ને પગે લાગતાં જાય; એમ માણમાણ સંન્યાસી ત્યાંથી વિદાય થયો. કેશવલાલ અને **નિર્મલદાસ** મહારાજને એક વિકટોરીઆમાં બેસાડી ફરી ઉપર આવ્યા.

નિર્મલદાસ હરખની લહાયમાં અને **આનંદગિરિ**ની પધારવાની ગડબડમાં કેશવલાલને કહેવું ચુકી ગયો હતો કે તે પહેલા ક્લાસમાં પાસ થયો છે. થોડી વારમાં કેશવલાલના બીજા મિત્રો અને કાલેજમાં સાથે ભણનારા તેને વધાઈ દેવાને આવ્યા. તેઓને મ્હોડેથી કેશવલાલે જાણ્યું કે ચાંદ અને ઈનામ મળવાનો પણ તેને સંભવ છે. કારણ કે આવતી કાલે તે સંબંધી ખબર બહાર પડવાની હતી.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

નવલશાનું આગમન.

કરવાનું તે નહિ કરે, નહિ કરવાનું થાય;
અવળો ચાલે જે થકી, અવળચંદ કહેવાય.
(કવિ હીરાચંદ.)

સર્વે જણા કેશવલાલને ત્યાં ખુશ મીજાજમાં બેસી પરીક્ષા સંબંધી વાતો કરતા હતા. કેટલાક મિત્રો એને વધાઈ આપીને જતા હતા, એવામાં ત્યાં એશકી ટાટ બની, એક હાથમાં સોનાની ટોપી મઢેલી નાજુક સ્ટીક રાખીને, બીજા હાથમાં કેંબ્રીક રૂમાલે વીંટાળી બહુ જતનથી પાવડી રાખી, નવલશા ત્યાં ચમ્ચમ્ કરતો આવ્યો.

નવલશાએ કેશ્મીરી કપડાનું પાટલુન અને સીધા બુટાનનો, કુડતા જેવો, કમરથી સહેજ નીચે પહોંચે એવો નહાનો ડગલો પહેરેલો હતો. પગમાં બ્લેકીંગ લગાડેલાં શુઝ અને અડધાં મોજાં પહેર્યાં હતાં. અંગ્રેજી રીતિ પ્રમાણે કોટનું કાલર એવું કરાવ્યું હતું કે કુડતાનાં બે ત્રણ બુટાનો બહાર જણાતાં. ડાબા હાથ તરફના બહાર જણાતા ખીસામાં ધડીબંધ રૂમાલ ગોઠવીને મુકયો હતો. તે ખીસામાં એક ઘડીઆળ પણ હતું જેની સાંકળીને કોટના બહારના બુટાન જોડે વળગાવી દીધી હતી. માથે રેશમી ખોખું મુકેલું હતું. કેશવલાલના ઘરના ઉમરા આગળ આવ્યો કે એણે લાગલું ખોખું ઉતારી બગલમાં મારી દીધું, એટલે એના માથા પર મખમલની બુટ્ટાદાર અને ત્રણ આંગળની ટોપી જણાઈ. ટોપી એટલી નહાની હતી કે માથા આગળની બાબરીના વાળો, બધા લટમાં, અને લટમાં બહાર પડતા હતા ને તેને પોમીટમ લગાડી બ્રશથી હોળી કરીને સાફ કરેલા હોવાથી, ચળકાટ મારતા હતા. પોતાનો આવો ફક્કડ અને ટાપટીપ કરેલો દેખાવ જોઇને આનંદગિરિ એના પર પ્રસન્ન થયા વગર રહેશે નહિ તે વિષે નવલશાને બીલકુલ શક હતોજ નહિ. એ તો એમજ ધારતો હતો કે અસલના વારામાં ભાગ્યને નીરખીને રાજ્યનો કળશ કોઈ નરને માથે જેમ કરિણી ઢાળતી હતી, તેમ આનંદગિરિ સંન્યાસી, એનો આવો એશકી ટાટ દેખાવ જોઈને, સર્વે સિદ્ધિઓ પામવાને એનેજ લાયક ગણુશે. ખરેખર દરરોજ બહાર નીકળતાં નવલશા લૂગડાં લતાં પહેરવામાં અને પગના સણગારરૂપી શુઝ પહેરવાને ખાસ ધ્યાન

આપતો. તેમાં આજે તો આનંદગિરિ પાસ જઈ સિદ્ધિઓ સારૂ તેને પ્રસન્ન કરવાનું ધારી, અને પાવડી સંબંધી કેટલાક અગત્યના ખુલાસા મેળવવાનું ધારી એણે સજ્જ થવામાં બે વાગ્યાની તૈયારી કરવા માંડી હતી. બહુજ ઝડપ વાપરીને અને ઉતાવળ કરવાની જોસમાં અને જોસમાં, ઓરડાના તમામ સામનને અચ્છાળ ઝીક કરીને, સાંઝના દીવા થવાનો વખત થવા આવ્યો ત્યારે નવલશા લુગડાં લતાં પહેરી, પગને ઘણાં સરસ શુઝથી સણગારી સજ્જ થયો ! આનંદગિરિને મળવાની ઉતાવળ તો ખરી; પરંતુ નવલશાએ ધાર્યું કે પોતે જે કામસર જવા ચહાતો હતો તે કંઈ જેવું તેવું નહોતું, એટલે મહારાજની આગળ દુલારામની પેઠે શરીર પર લુગડાં જ્યાં ત્યાં મુકી કંઈ જવાય ? વળી ગયે રવિવારે વનમાલીદાસને ત્યાં મહારાજ આવ્યા ત્યારે એને પ્રથમથી ખબર નહોતી કે શા માટે એના બાપે સાત વાગે એને તૈયાર રહેવાનું કહ્યું હતું. પોતે સાધારણ રીતે માથે એશકી ટોપીજ મુકીને, અને એક વાસકુટ ચહડાવી હાથમાં રૂમાલ રાખીને વનમાલીદાસના કહેવાથી સ્વામી પાસે આવ્યો હતો; તેથી આજે એને સહજ શંકા થઈ કે પોતાના તે દિવસના દેખાવથી સંન્યાસી ઉપર ઝાઝી અસર થઈ નહિ હોય. માટે આજે તો હવે પોતાના બહારના દેખાવથી આનંદગિરિને કશો વાંક કહાડવાનું કારણ રહે નહિ, અને પ્રસન્ન થયા વગર પણ ચાલેજ નહિ, એવી રીતે પોતાના તનને ટાપટીપ કરવાનો એને ઉમદા વિચાર આવ્યો. તે સારૂ ઘણીજ ત્વરા કરતાં સાંઝ થવા આવી ત્યારે એ પરવારી રહ્યો. ઘણી વાર આરસીમાં પોતાનું મ્હોં જોયું અને એને વિચાર આવ્યો કે ઉમરામાં પેસતાં, ખોખું ઉતારતાં માથે ટોપી બરાબર ગોઠવાયલી નહિ હોય તો કાંત્યું પીંજ્યું બધું રૂ થઈ જશે. તેથી પાઘડી ઉતારતાં માથાપરની નાજુક ટોપી ધારેલે ઠેકાણેજ રહે તે સારૂ વિમાસણ કરતાં ઘણો વખત નીકળી ગયો. આરસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ, જોઇ, ઝડપમાં અને ઝડપમાં ઘેરથી બહાર નીકળ્યા પછી, થોડી વારે એને યાદ આવ્યું કે જે નવીન પાવડીઓ પોતે કરાવી હતી તે તો ઘણો વખત થઈ ગયો હતો એવા વિચારની લહાયમાં સાથે લેવી વિસરી ગયો હતો. વખત થઈ ગયો હતો એ ખરૂં, પણ યોગદર્શનમાં પોતે જોયલી તેવી પાવડી કરાવી હતી, અને તે સંબંધે સંન્યાસી આગળથી કેટલીક વાતો જાણવાની હતી, તેથી પાવડીને સાથે લીધા વગર મહારાજની પાસે કેમ જવાય ? અતિશય ત્વરાથી નવલશા પાછો ઘેર ગયો. પાવડીને એક કૈંબ્રીક રૂમાલમાં બહુજતનથી વીંટાળી નવલશા પાછો મહારાજની પાસે જવાને નીકળ્યો.

"અહીં વાંચનારને એક શંકા થશે કે કેશવલાલને ત્યાં આનંદગિરિ પધા-
ર્યા છે એ વાત નવલશાના જાણવામાં કેમ આવી? પણ આજે બપોરના એ
એક વાગે ગૌરી, વનમાલીદાસને ત્યાં નવલશાનાં લગ્ન પાસે આવેલાં હો-
વાથી, ગંગા અને કમલાને મળવા ગઈ હતી. કમલાએ સહેજ પુછ્યું કે
બાલાને કેમ નથી લઈ આવ્યાં. ત્યારે ગૌરીએ કહ્યું કે બાલા આજે જરાક
વચકાઈ છે, કારણ કે કેશવલાલને ત્યાં કોઈ સંન્યાસી આવ્યો છે તેનાં દર્શન
કરવાને ગુલાબવહુ બાલાને બોલાવે છે, એમ એનો ધાટી કહેતો હતો. પણ
ઘરમાંથી દુલારામ ત્યાં ગયો હતો. નિર્મલદાસ તો હજી સુધી પાછો આ-
વ્યોજ નથી. ભાયડાઓ સાધુસંતને મળે તે તો જાણે ઠીક છે. પણ વહુવારૂ
ને કંઈ એમ મોકલાય નહિ તેથી અમારી બાલા વહુ આજે વચકાયાં છે. નવ-
લશાએ લાકડાની પાવડીને પિત્તળથી મઢાવી હતી, પણ પતરૂં ઝાંખ મારતું
હતું તેને ઓપ ચહડાવવાને રસોડામાંથી આમલી લેવાને એ જતો હતો તેણે
ઉપલી વાત અચાનક સાંભળી. એને વિચાર થયો કે અહો! કેશવલાલ
દુલારામ અને નિર્મલદાસ આનંદગિરિ પાસે બેસીને શું કરતા હશે? મને
કેમ કોઇએ કશું જણાવ્યું નહિ? શું તેઓના દીલમાં પાપ બાપ આવ્યું કે
આપણે એકલા પેલી સિદ્ધિઓ પચાવી પડીએ? હશે તે; તેઓના દીલમાં
પાપ વસ્યું તો તેમાં શું થઈ ગયું? મારો પરમેશ્વર ક્યાં ગયો છે? આજે
મને અચાનક રીતે કેવું જણાવી દીધું કે આનંદગિરિ બાવા કેશવલાલને
ત્યાં છે; માટે ચાલ હું પણ ત્યાં જાઉં. વળી મારે મહારાજને કેટલું પુછવાનું
એ છે. એ મસે ભપકાબંધ થઇને મહારાજની પાસે જવાશે અને એ પ્રસન્ન પણ
થશે. એમ વિચારી નવલશાએ જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી ને ઉપર
પ્રમાણે સજ્જ થઈ જવા નીકળ્યો. આગળ તો કેશવલાલ જેવાને ત્યાં જતો
ત્યારે ઉમરા બહાર ખાસડાં એને ઉતારવાં પડતાં; પરન્તુ જ્યારથી એના
જોવામાં આવ્યું હતું કે પાવડી તો એક સિદ્ધિ છે, ત્યારથી કંટકભંજન
પોથીની મહત્તા એના મનથી બહુજ વધી પડી હતી. વળી શુઝ ઉતારીને
જાય તો પગ શોભે નહિ અને બાવા પ્રસન્ન થાય નહિ, માટે એને ઘેરથી
નીકળવા પહેલાંજ નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે આજે તો પગમાં શુઝ રાખીને
મહારાજને પગે લાગવું. જો પેલો કેશવલાલ વાંધો લેશે તો મને જવાબ આ-
પતાં ક્યાં નથી આવડતો કે પાવડી તો સિદ્ધિમાં છે, અને પાવડી અને
શુઝમાં, બંને પગના આભુષણરૂપ હોવાથી બીલકુલ તફાવત નથી."

ઉપર પ્રમાણે પોતાના મનથી સર્વે બાજી નવલશાએ ગોઠવેલી હોવાથી, ઉમરા આગળથી માથા પરનું રેશમી બોકું બહુ જતનથી ઉતારી બગલમાં મારી, રોબમાં અને રોબમાં શુઝને ચમ્ ચમ્ કરાવતો, પોતાના એક હાથમાંની લેડી ફેશન સ્ટીકને હલાવતો હલાવતો, ધીમે ધીમે પગલાં ભરતો; એ જે દીવાનખાનામાં કેશવલાલ ને બીજા બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો. સાંઝનું અંધારૂં પડ્યું હતું, ને બહારથી પોતે તરતનો આવેલો, તેથી આનંદગિરિ ત્યાં છે કે નહિ તે એને જણાયુંજ નહિ. વળી ઉમરા આગળથી અંદર જતાં પોતે કેવો સરસ દેખાવ આપે છે ને આનંદગિરિ એને ઉત્તમ લેબાશમાં જોઈને શું ધારતા હશે એવા ખુશ વિચારોમાં એનું મન મશ્ગુલ હતું, તેથી મહારાજ ત્યાં હશેજ એમ સમજી એતો નિર્મલદાસને મહારાજ સમજી પગે પડવા જેવું કરવા જતો હતો, એટલે નિર્મલદાસ એની ચુક જોઇને બોલી ઉઠ્યો—

"અરે મહારાજ તો ક્યારનાએ ગયા. જોજે તું ઝુમારમાં મને પગે લાગતો નહિ. પણ તું અત્યાર સુધી શું કર્યાં કરતો હતો. મહારાજ તો અહીં આઠ વાગ્યાના પધાર્યા હતા તે હમણાંજ ગયા." એનો એશકી દેખાવ જોઇને એ બોલ્યો—"દર્શન કરવા આવવું હતું તો થોડી ઓછી ટાપટીપ કરવી હતી. તારી વાટ જોઈને તે એવા સાધુ પુરૂપ બેસી રહે કે?"

નવલશા દીવાનખાનામાં ગાદી આગળ જે ટેબલ હતું તેના પર પાઘડી મુકતો મુકતો અટકી ગયો. પળેક સુધી તો શું કરવું તે એને સમજણ પડી નહિ. નિર્મલદાસ એની ટાપટીપની ટકોર કરવા લાગ્યો, એટલે એને ચેતન આવ્યું હોય તેમ ફાળ નાંખતો એ મહોટો ઘાંટો પાડી બોલી ઉઠ્યો—"હેં મહારાજ ગયા કે? મારે એમને મળવું હતું ને કેટલોક ખુલાસો પુછવો હતો ને આ તમે શું કહો છો? પેલા ઓરડામાં તો નથી, કે તમે મારી મશ્કરી તો નથી કરતા? મેં તો આજે સહેજ જાણ્યું કે મહારાજ અહીં પધાર્યા છે ને હું તો જીવ નાંખતો ચાલ્યો આવું છું. વારૂ એમને મુકામે મને આવતી કાલે મળશે."

"ના ના, ગુરૂમહારાજ તો આવતી કાલે પોતાને આશ્રમ પધારી જવાના છે. માટે હવે એમનાં દર્શન તો દુર્લભ છે"—કેશવલાલે કહ્યું.

નવલશાને બહુજ વિચાર થયો. પોતાના ધારેલા કામમાં આમ અડચણ નડી તેનું મૂળ કારણ કેશવલાલ હોવો જોઈએ એમ માની તપી જઈને એ બોલ્યો—

"તમે બધા આજે મારી જોડે દગો રમ્યા છો એમાં તો કંઈજ શક નથી. દુલારામ, નિર્મલદાસ અને તમે એમને મળી ચુક્યા અને મને એકલાને શું કામ પડતો મુક્યો? તમારે કંઈ પુછવું કરવું હોય તેમ શું મારે કંઈ પુછવા કરવાનું નહિ હોય? એ મને મળત તો કેટલા રાજી રાજી થાત."

"અમે તો સમજ્યા કે તું એવા બાવુબાવાને માને એવો નથી એવા તારા વિચાર સુધરી ગયા છે"—નિર્મલદાસ ટકોર કરતો બોલ્યો—"તેથી તને બોલાવવાનું કોઈને સાંભર્યુંજ નહિ. જોની તેં વાલકેશ્વરમાં એજ સ્વામીના થોડા ભવાડા કીધા હતાઃ"

"વારે ઘડીએ"—નવલશા હોઠ દાબતો બોલ્યો—"તે તમે એની એજ વાત કેમ કરો છો? તી દહાડે મારા બાપા આગળ પણ મને હલકો કરવાને તમે તો ઠીક બાજી રચી હતી. તેનો ડાઘ મારા દીલમાંથી હજી ગયો નથી. પણ મારા સારા નસીબ કે હું તે વેળા બચી ગયો. આજે પણ પાછું એનું એ! મને શું માલમ કે એ મહારાજ આવા ચમત્કાર કરી જાણે છે. અજાણતાં ભુલ થાય તે તો સૌ માફ કરે. વળી મહારાજની આગળ તે વેળા જે બોલાયું ચલાયું તે સારૂ મેં માફ માગી હતી તે શું તમને ખબર નથી?"

નવલશા ઉપર પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં, જેમ જેમ વધારે ચ્હીડાતો ગયો, તેમ તેમ તો વધારે ઘાંટો પાડીને બોલવા લાગ્યો. નિર્મલદાસ હજી એને વધારે ચ્હીડાવાનું કરતો હતો તે જોઇ કેશવલાલ વાત ફેરવતો બોલ્યો—

"તારી જોડે આ રૂમાલમાં બાંધીને શું લાવ્યો છે?"

"અરે અરે"—નવલશા નિસાસો નાંખતો બોલ્યો.—"આપણે જે યોગદર્શનમાં પાવડી જોઇ હતી તેવી પાવડી મેં ખાસ કરીને કરાવી છે અને તે હું મહારાજને બતાવવા ધારતો હતો. પણ એ ચાલ્યા ગયા છે એટલે મારા હાથ હેઠા પડે છે. જુઓ તો ખરા, આપણે જોઈ તેવીજ આ પાવડી છે કે નહિ?"

એમ કહી નવલશાએ રૂમાલમાંથી બહુ સંભાળથી પાવડી કહાડી કેશવલાલને બતાવી. પાવડી નાજુક હતી અને આમલીથી તરતની સાફ કરેલી હોવાથી ચકચક થતી હતી, તેથી એનો દેખાવ બહુ સારો લાગતો હતો. બંનેએ તે વખાણી, પણ તે પાવડી મહારાજને બતાવવાનું શું કારણ હશે તે જાણવાની નિર્મલદાસને ચટપટી થઈ.

"આ પાવડી તેં શા સારૂ કરાવી છે?"—નિર્મલદાસે પુછ્યું—"મહારાજને બતાવવાનું શું કારણ તે તો અમને કહે?"

"મારે મહારાજને પુછવું હતું કે જે પાવડીનાં રવિવારે અમને દર્શન કરાવ્યાં તેના અને આના ઘાટમાં કે લંબાઇ પહોળાઇમાં કંઈ તફાવત છે ?"

"વારૂ તેથી શું ?" નિર્મલદાસે પુછયું.

"કેમ તમે નહિ સમજ્યા"–નવલશા બોલ્યો–"જુઓની, હું તો અત્યાર સુધી ઘરમાં સ્લીપર્સ્ કે સપાટજ પહેરતો હતો. પણ પાવડી એક સિદ્ધિમાં છે એમ મેં જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે મારે હવે ઘેર પાવડીઓ પણ પહેરવી. તેથી કરીને પેલી સિદ્ધિની વાત મારા દીલમાં જાગતી રહે એટલુંજ નહિ, પણ તે મળવાની મારામાં લાયકત પણ આવે. તે સારૂ આ પાવડીઓ અને બીજી ત્રણ ચાર જોડીઓ મેં કરાવી છે. હવે જો આ જોડી શ્રીવિદ્યાનંદસ્વામીના જેવી હોય તો ઠીક, તે સારૂ મહારાજને હું પાવડી બતાવવાને લાવ્યો છું."

નિર્મલદાસ ખડખડ હસી પડ્યો. યોગદર્શન પછી એક દહાડો કરૂણાદાસ નવલશાને મળવા ગયો હતો ત્યારે એને પાવડીનીજ સેવા અને વાત કર્યા કીધી હતી. એ હકીકત, કરૂણાદાસ અને નિર્મલદાસ ત્યાર પછી સહજ મળ્યાથી, નિર્મલદાસના જાણવામાં હતી તેથી એણે દુલારામની આગળ વાત કરતાં નવલશાને પાવડીદાસ કહ્યો હતો. પણ નવલશાના પાવડી સંબંધીના વિચારો અસલ ઢબના અને વિચિત્ર હતા એમ એના સમજવામાં તો આજેજ આવ્યું. તેથી એનું હસવું માયું નહિ. હજી એ નવલશાને વધારે ખીલાવત, પણ એટલામાં કેશવલાલ ધીરેથી બોલ્યો.

"તમે બે જણા એટલે મહોટેથી વાત કરો છો કે પાસેના ઓરડામાં પણ સંભળાય. બોલવામાં પણ કંઈ મોઘમપણું રાખતા નથી. મહારાજે તે સંબંધે આપણને તાકીદ આપી હતી તે શું તમે ભુલી જાઓ છો ? આજે પણ વાલકેશ્વરથી આવતા એમણે એવીજ તાકીદ આપી હતી; માટે હવે એ વાત બંધ કરો."

"હા ખરી વાત"—નવલશાએ જવાબ આપ્યો—"પણ મારે કેટલુંક પુછવાનું રહે છે તે હું કોને પુછું."

નિર્મલદાસે નવલશાની પાવડીને પડતી મુકી ને વાત ફેરવતાં એ બોલ્યો—

"નવલશા તું લગાર નીરાંત રાખીને હવે બેસ. આજે તને હું એક ખુશખબર કહું. કેશવલાલ પહેલા ક્લાસમાં બી. એ. માં પાસ થયો."

"હેં! ખરી વાત કે?" નવલશાએ પુછ્યું—"ચલો, બહુ સારૂં થયું, પણ એ સાળું મેટ્રીક્યુલેટ થવું એમાંજ અડચણ છે. એકવાર એ પહાડ પત્યો કે, પછી સડસડાટ ચાલ્યા જવાય. એ તો બીજી પરીક્ષા અપાયા કરાય ને પાસે થવાયા કરાય."

"જાણે કે મેટ્રીક્યુલેટ થવા પછી બીજી પરીક્ષાઓમાં કોઈ નિષ્ફળ નહિ થતું હોયની?" નિર્મલદાસે કહ્યું.

"હા હા, હું ખરૂં કહું છું. બીજી પરીક્ષાઓ પસાર કરવી એમાં કંઇ મ્હોટી વાત નથી. સાધારણ બુદ્ધિ હોય તોપણ ચાલે. પણ આ સાળો મેટ્રીક્યુલેશનનો પર્વત અમારા જેવા હજારોને કનડ્યા કરે છે. જો યુનીવર્સીટી એવો કંઇ ધારો કહાડે કે બે વાર કે ચાર વાર જે મેટ્રીક્યુલેશનમાં ફેલ થાય તેને પાસ થયલોજ ગણવો ને કાલેજમાં ભણવા દેવો તો હું અને મારા કેટલા દોસ્તદારો બી. એ. સહેજમાં થઇ જઇએ!"

નવલશા તારી બુદ્ધિ તો કંઇ ઓરજ છે! તારા બધા વિચારોજ અસલ એમાં કંઈ શક નહિ! તારા મનથી બીજી પરીક્ષાઓ આપવી સહેલી છે. પણ પરીક્ષા વખત સોળ સોળ કલાક ભણીને શીસોટો નીકળી જાયછે તેની કંઈ તને ખબર છે?"

"અરે વળી મેટ્રીક્યુલેટ થયા પછી ઘેર ભણવાનું શેનું? એ તો ટર્મસ્ ભરીએ ને પ્રોફેસરોના લેક્ચર સાંભળીએ એટલે પરીક્ષામાં એની મેળે પાસ થવાય."

નિર્મલદાસ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આવા જડસુને કેમ સમજાવવો, તેથી થોડી વાર મુંગો બેસી રહ્યો. એટલે નવલશાને વળી પાવડી સંબંધે એક વાત જાણવાનું યાદ આવ્યું.

"કેશવલાલ"—એ બોલ્યો—"હું ધીરેથી બોલીશ, પણ તમે મારી વાત સાંભળો તો ખરા? હવે મહારાજ તો ગયા પણ એક વાત જાણવાની મારે રહી છે; માટે તમારાથી બને તો મને કંઇ ખુલાસો આપો." કેશવલાલ સાંભળતો હોય એમ મ્હોં કરી રહ્યો એટલે નવલશાએ ધીરેથી પુછ્યું—"સિદ્ધિ તો કોણ જાણે ક્યારે મળશે. પણ દરમ્યાન હું આ પાવડી ઘેર પહેરૂં ફરૂં તો સિદ્ધિ મળવામાં કંઇ બાધ તો નહિ આવે?"

"આ નવલશા તો"—નિર્મલદાસ હસીને બોલ્યો.—"હવે છેક હાથથી ગયો જણાય છે. શું એના વિચારો અને શું એના મનના તરંગો! ભલા માણસ, તારી આ પિત્તળની પાવડીની જોડે સિદ્ધિને લેવા દેવા શું તેનો તો વિચાર કર?"

"હું તો કેશવલાલને પુછું છું, તમને નહિ"—નવલશા મહોટેથી બોલ્યો—"જ્યારે જ્યારે હું પુખ્ત વિચાર કરી મારી સંકલનાઓ બહાર પાડું છું ત્યારે તમે ખી ખી ખી હસ્યાં કરો છો, પણ એમાંજ કંઈ હાંશીઆરી ગણાય નહિ. જુઓ, તમને સમજણ પાડું. આપણાથી બી. એ. થયા વગર નામની પાછળ બી. એ. લખાય? તેવી રીતે પાવડીની સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં આ પાવડીઓ પહેરાય કે નહિ એટલોજ મારો સવાલ છે. હવે સમજ્યા?"

નવલશા નિર્મલદાસને રદીઓ આપવાની લહાયમાં બહુ મહોટેથી બોલ્યો. બોલવામાં એટલો તલ્લીન થઈ ગયો કે મમતારામ ચાલ્યો ચાલ્યો દીવાનખાનામાં આવ્યો તેને પણ એણે જોયો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ એને આંખના અને હાથના ઇસારા કરીને વારવા લાગ્યા તે પણ એના લક્ષમાં આવ્યું નહિ. બોલી રહ્યા પછી નવલશાની નજર મમતારામ પર પડી એટલે એ ચુપ થઇ ગયો. જાણે મમતારામને ન સાંભળવાનું પોતાથી બોલાઇ ગયું હોય એવી રીતે એ પાવડીને પાછો રૂમાલમાં બાંધવા લાગ્યો.

મમતારામે જોયું કે ત્રણે જણ બહુ રસાકસીથી વાત કરતા હતા. કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ ઇસારા કરીને નવલશાને વારતા હતા તે પણ એ તરત જાણી ગયો. વળી પોતાને જોઈને નવલશા બોલતાં બોલતાં અચકાઇને ઉભો રહ્યો એ પણ એના લક્ષની બહાર નહોતું.

"તેવી રીતે પાવડીની સિદ્ધિ મળવા પહેલાં આ પાવડીઓ પહેરાય કે નહિ, એટલોજ મારો સવાલ છે; હવે સમજ્યા?" એ શબ્દો મમતારામે દીવાનખાનામાં આવતાં આવતાં સાંભળ્યા હતા. એને તે ઘણા વિચિત્ર લાગ્યા કે પાવડી શું અને સિદ્ધિ શું? વળી નવલશા જેવો થોડું ભણીને બધાને હડધુત અને જંગલી કહેનારો આવી વાત ગંભીર વદને કરે ને બીજા બે જણા પણ તેવીજ રીતે શાંત બની સાંભળે એ પણ કંઈ થોડું વિચારવા જેવું નહોતું. મમતારામે પોતાના મનમાં તરત નિશ્ચય કીધો કે એ વાતમાં કંઈ ભેદ છે કે અમસ્થીજ હતી તે મોડા વેહેલા એ સોધી કહાડવું. પરન્તુ મમતારામ ઘડાઇ ઘડાઇને એવો પાવરધો થયો હતો કે પોતે જે સાંભળ્યું તેથી એને વિસ્મય થયો હોય, વા તેઓ કંઇ ખાનગી વાત કરતા હતા તે પોતાના સાંભળવામાં આવી, વા પોતાના આવવાથી તે વાત અટકી પડી છે એવું પોતાના ચ્હેરા પરથી કે બોલીચાલી પરથી દર્શાવ્યું નહિ.

એના હાથમાં રૂમાલે વીંટાળેલાં બે પુસ્તકો હતાં. એ બે પુસ્તકો હાથનાં લખેલાં હતાં. જે બ્રાહ્મણ પાસથી લેખી પુસ્તકોની એક પેટી ખરીદવાનો વિચાર એણે કેશવલાલને જણાવ્યો હતો તેમાંનાં એ બે પુસ્તકો હતાં. આજે સવારનાજ તે બ્રાહ્મણે મમતારામના કહેવા પ્રમાણે પોતાના ગામથી મગાવી એને આપ્યાં હતાં. મમતારામે ધાર્યું કે કેશવલાલને ત્યાં એ પુસ્તકો બતાવવાને બહાને જવાનો ઠીક લાગ છે. બહુ વિચાર કરીને એણે રાતના મળવા જવાનો વખત પસંદ કીધો કે જે વખતે કેશવલાલ એકલોજ હોય.

સર્વેની જોડે હસતે મ્હોડે શેકહેન્ડ કરી મમતારામે પુસ્તકનું બોચકું ટેબલ પર મુક્યું. પાસે એક ખુરશી પર બેસતાં બેસતાં એ બોલ્યો—

"આપણે જે બ્રાહ્મણનાં પુસ્તકોની વાત આગળ કીધી હતી તેણે નમુના દાખલ આ બે મોકલાવ્યાં છે. મેં ઉપલેક સુપલેક થોડાં પાનાં ફેરવી જોયાં તો તે સારે અક્ષરે લખેલાં છે એટલુંજ નહિ પણ એમાં ઘણા ઘણા, કવિઓની ઘણી ઘણી વાણીઓ છે. મારૂં મન તો પુસ્તક જોતાંજ એમ થયું કે હું કેશવલાલને ક્યારે ને ક્યારે મળું. પણ તમને ફુરસદ હોય એમ સમજી આ વખતે આવ્યો છું." એવામાં મમતારામને લાગ્યું કે કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ બહુ ખુશ મીજાજમાં બેઠેલા છે એટલે પુસ્તકની વાત પડતી મુકીને એ બોલ્યો.—"પણ એ તો બધું થવાનું હશે સારે થશે. આજે તમને ખુશ જોઇને મને એમ લાગે છે કે તમારૂં પરિણામ શું આજે જણાયું? તમને હું અભિવંદન આપું?"

"હા"—નિર્મલદાસે કહ્યું—"કેશવલાલ પહેલા વર્ગમાં બી. એ. માં પાસ થયા એમ આજે ચાર વાગે ખબર પડી."

"અહો હો"—મમતારામ પોતાના મ્હોડાને હરખના એક પછી એક આમળા ચહડાવતો બોલ્યો—"ત્યારે આજે તો મારૂં અહો ભાગ્ય કે આવે સારે અવસરે હું અહીં આવી લાગ્યો. કેશવલાલ, હું તમને ખરા દીલથી વધાઈ આપું છું." એમ બોલતાં બોલતાં ખુરશી પરથી ઉઠી મમતારામે કેશવલાલની પાસે જઈ હેતથી ફરી શેકહેન્ડ કીધી. પાછા ખુરશી પર બેસી એણે કહ્યું.—

"આ નિર્મલદાસનો પણ હું આભાર માનું છું કે એને મ્હોડેથી મેં આવું હરખાવનારૂં વૃત્તાન્ત સાંભળ્યું."

"ત્યારે આ નવલશાનો કંઈ આભાર બાભાર નહિ માનો કે"—નિર્મલદાસે હસીને પુછ્યું.

"ઘણી ખુશીની વાત છે"—મમતારામે કહ્યું—"કે એ ભાઇસાહેબ પણ આવે સારે વખતે અહીં છે."

"અરે, હું તો બીજેજ કામે આવ્યો હતો."—નવલશા બોલ્યો.

મમતારામે કેશવલાલ તરફ ફરીને પાછું બોલવું શરૂ કીધું—"તમે પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા એ વિશેષ ધન્યવાદ દેવા જેવું છે. તમારી લાયકાત તો અમે અગાઉથીજ જાણતા હતા કે તમે કુળદીપક નીવડશો. એટલે તમે બારિસ્ટર થાઓ તોપણ ઝાઝું આશ્ચર્ય જેવું નથી; તથાપિ તમારા પરિશ્રમ અને ખંતીપણાને માટે જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. બીજા પણ પરીક્ષામાં જનારા મહેનત કરતા હશે, પણ તમારી આગળ તો આડો આંક સમજવો! તમારે તો ભણવું અને રળવું, ગાવું અને વજાડવું, એ બન્ને કામ એક સાથે કરવાનાં હતાં, એટલે તમારા આગ્રહને વખાણવાની સીમા રહેતી નથી."

મમતારામને આ પ્રમાણે કેશવલાલનાં વખાણ કરતાં જોઇને નવલશાથી ચુપ બેસી રહેવાયું નહિ. એને વિચાર આવ્યો કે મમતારામ શું કેશવલાલનો તાબેદાર છે કે તેનાં આમ હદ બહારનાં વખાણ કરે છે, તેથી એ બોલી ઉઠ્યો—

"તમે ક્યારે કોઈ દહાડો જોવા આવ્યા હતા કે કેશવલાલ ભણવા પાછળ કેટલી મહેનત કરેછે?"

મમતારામને નિશ્ચય હતો કે આજની જે ખાનગી વાત એ જાણવા માગતો હતો તે નવલશા સિવાય બીજા કોઈ દ્વારા મળવાની નથી તેથી નવલશાને હડધુત ન કરતાં એ બોલ્યો—

"એ તો ભાઈ તમે જાણોછો કેની? "કરમ છુપે નહિ ભભુત લગાયે" કેશવલાલનું શરીરજ કહી આપે છે કે એમણે કેટલો શ્રમ લીધો હશે."

"હા, પણ તમે તે ક્યાંથી જાણ્યું?"

અલબત નવલશાનું એ કહેવું ખરૂં હતું. મમતારામની બલાએ નહોતી જાણતી કે કેશવલાલ બી. એ. સારૂ કેટલું અને કેમ ભણે છે. તેનાં વખાણ એણે સાધારણ રીતે કીધાં હતાં, તેમાં નવલશા એને આમ બાંધવા લાગ્યો તે એને ઠીક લાગ્યું નહિ. મમતારામ તરત જાણી ગયો કે પોતે કેશવલાલનાં વખાણ કીધાં તે નવલશાને પસંદ પડતાં નથી; તથાપિ નવલશાને ખોટું ન લાગે તેમ એ બોલ્યો—

"એ તો ભાઈ, મને જાણવાના હજારો રસ્તા હોય છે તે તમે શું જાણો ?" કેશવલાલ તરફ ફરીને એણે પુછ્યું—"ત્યારે હવે તમે આગળ શું ભણવા ધારો છો."

"એલ. એલ. બી. તો થવુંજ"—નિર્મલદાસ ભાર મુકતો બોલ્યો—"એમાં તો કંઈ શક નહિ. પછીની વાત પછી."

અને તે પછી તમારો વિચાર સોલીસીટર થવાનો છે કે બારિસ્ટર થવાનો છે ? સમતારામે પુછ્યું.—"આમ હું તમને ખાસ કરીને પુછું છું તે એટલા માટે કે તમારો વિચાર સોલીસીટર થવાનો હોય, અને પૈસા માટે તમે જોગવાઈ કરી શકો એમ છે તોપણ મારા જેવાની સલાહ પુછો, તો હું પણ ઘણો ખુશીથી બીજા કોઇની જોગવાઈ કરાવી આપીશ. કારણ કે ઝવેરાતની દલાલીમાં ઘણા ઘણા પ્રસંગો અમારા જોવામાં આવે છે."

"ઠીક છે—" કેશવલાલે જવાબ આપ્યો—"જરૂર જણાશે તો હું તમને કહીશ."

"મારી સલાહ માનો તો"—સમતારામે કહ્યું—"મહીનો બે મહીના તમે બહાર ગામ હવા ફેર કરી આવો."

"આ નવલશાનાં લગ્ન ઉપર અમે જઇશું એટલે એની મેળે હવા ફેર થશે"— કેશવલાલે કહ્યું.

"હા"— સમતારામ બોલ્યો—"એ ભાઇનાં લગ્નની વાત તો હું જ્યારે ને ત્યારે ભુલીજ જાઉં છું. નવલશા, મને તમારા લગ્નમાં નહિ લઈ જાઓ ?"

"હા આવોની, ખુશીની સાથે. તમને કોણ ના પાડે છે ?"

"તમે તો મને હસવાને કહેતા હશો, પણ હું તો જરૂર આવીશ હોં."

થોડીક વાર રહીને સમતારામે ઉઠવાની તૈયારી કરવા માંડી. એણે ધાર્યું કે નવલશા કંઇ ઝાઝો વાર બેસશે નહિ તેથી આવેલા કામ પ્રસંગે એ કેશવલાલને કહેવા લાગ્યો—

"આ પુસ્તકો હું અહીંજ મુકી જાઉં છું. તમારી ફુરસદે વાંચજો. થોડા દહાડામાં હું તમને મળવા આવીશ. અથવા જો તમને અનુકૂળ હોય તો મને જ્યારે બોલાવશો ત્યારે હું હાજર થઇશ. કેમ નવલશા, હજી તમે તો અહીંજ બેસશો કેની ?"

નવલશાએ ખોખું માથા પર મુકી દીધું ને બગલમાં પાવડી મારતો કે ઉઠીને ઉભો થયો. સમતારામે કેશવલાલ ને નિર્મલદાસને સલામ કરી: જતાં

જતાં એ પાછો કેશવલાલનાં વખાણ કરવા લાગ્યો ને પોતાને તેથી જે હર્ષ થયો તે દેખાડવા લાગ્યો. તેમ તેમ નવલશા વધારે અધીરો પડતો ગયો. થોડી વારમાં બંને જણ કેશવલાલના ઘરમાંથી સાથે નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૩૧ સું.

નવલશાને અમતારામ સીસામાં ઉતારેછે.

મહેતાજીની ઘોડી–એક પગે હાલે ચાલે—
પાતાળમાંથી પાણી કહાડે–પાતાળમાંથી પાણી કહાડે—
એ પાણીનો કાવો કીજે–માબાપના હાથ પગ ધોઈ ધોઈ પીજે.

'સિદ્ધિ મળવા પહેલાં આપણાથી પાવડી પહેરાય' એ શબ્દો અમતારામના કાનમાં હજી પણ ભણકારા કરી રહ્યા. સિદ્ધિ—પાવડી—એ શબ્દો ચાલુ જમાનામાં જરૂર તાજુબ કરનારા હતા ખરા અને તેમાં 'આપણા' એ શબ્દથી જે સંબંધ થતો હતો તેથી અજાએબીમાં ઓર વધારો થતો હતો. એ પ્રમાણે વિચારોને ગોઠવતો અમતારામ નવલશાની જોડે દાદરેથી હેઠે ઉતર્યો. નવલશાનો સ્વભાવ બરોબર પીછાનીને અમતારામે રસ્તામાં ચાલતાં તરત તે વાત છેડવી ધારી. વળી રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ધારેલી વાત ચાલુ રાખવાને અનેક વિઘ્નો અનાયાસે આવી મળેછે તેથી અમતારામની અધીરતા વધી; પણ એ કંઇ બોલે તે પહેલાં નવલશા બોલી ઉઠયો—

"અમતારામ, હું તો તમને અત્યાર સુધી બહુ સ્વતંત્ર ખાશીયતના માણસ સમજતો હતો. તમારી રીતભાત અને દેખાવ તો બધો તેવો છે, પણ આજે કેશવલાલના વગર કારણે, કંટાળો ઉપજે એટલે હદસુધી વખાણ કરતાં તમને મેં જોયા છે, ત્યારથી મારો વિચાર તમારે વિષે ફરી ગયો છે."

"તમારૂં કહેવું"—અમતારામે કહ્યું—"બોલે બોલ સાચું છે. જે શખ્સ મારી રીતભાત નહિ જાણતો હોય તેને એમ લાગે ખરૂં કે મેં કેશવલાલને નિઃસીમ વખાણ્યો છે."

"અરે મને તો એવો કંટાળો આવ્યો કે હું એક બે વાર તમારી સામાએ થયો"—નવલશા બોલ્યો— "પણ આજે મેં સારી પેઠે જોયું કે તમે

આવ્યા ત્યારથી તે ગયા ત્યાંસુધી, એનાં વખાણ વખાણ અને વખાણ સિવાય બીજું કંઈજ કીધું નથી."

"ઉભા રહો"—**ભમતારામ** બોલી ઉઠ્યો—"તમે એમ સમજતા જણાઓ છો કે મેં કેશવલાલને વખાણ્યો તેમાં મારી ચાલ નિંદાપાત્ર થાય છે." **નવલશા** હા કહેતો હોય એવું મ્હોં કરવા લાગ્યો તે જોઈ એ બોલી ઉઠ્યો: "જો તમે એમ સમજતા હો તો તમારી મ્હોટી ભુલ છે.

"એ પણ ઠીક"—**નવલશા** ઠેકડી કરતો બોલ્યો—"કે કંટાળો તમે આપ્યો ને ભુલ તો મારી ગણાય."

"અરે ભાઈ, અંગ્રેજીમાં જેને **એટીકેટ** કહે છે, અથવા સુધરેલી રીત પ્રમાણે જે તાજીમ તવાજો અથવા વર્તન રાખવું જોઇએ, તેની બહાર હું ગયો નહોતો એમ હું ખાતરીથી કહું છું."

"પણ એમ કરવાનું કંઈ કારણ?" **નવલશાએ** પુછ્યું.

"કારણ તો ઘણાંએ છે'—**ભમતારામે** જવાબ આપ્યો—"પણ હું તમને એકજ કહીશ. જનમંડળનું બંધારણજ એવું છે કે યોગ્ય પ્રસંગે, યોગ્ય હાવભાવ ધારીને, અને યોગ્ય શબ્દોમાં, એક બીજાનાં વખાણ ન કીધાં તો જનમંડળ ફીકાસ મારી જાય અને સંસારચક્ર નકામું ચેંચું કર્યાં કરે એમ કહેવાય છે. અને તે વાત હું સમજી સમજીને હમણાંજ સમજવા લાગ્યો છું. એક વખત એવો પણ હતો કે આવી હાલી અને લુખી રીતભાતની તમારી પેઠે મને પણ છીટ હતી. મારા મનમાં જે લાગણી જોર કરતી તે બહાર દર્શાવી દેતો. તમે જ્યારે મારી ઉમરે પુગશો ત્યારે મારા જેવુંજ આચરણ રાખશો એમાં કશો શક નથી."

"કોઈ દહાડાએ આશા રાખતા નહિ"—**નવલશા** હોઠ દાબીને બોલ્યો—"ગમે તે થાય તોપણ હું તો કોઈ દહાડો એવું કરીશજ નહિ. અરે વધારે તો શું, તમારા આવવા પહેલાં, થોડીક વાર અગાઉ મને **નિર્મળદાસે** કહ્યું કે કેશવલાલ **બી. એ.** માં પાસ થયો તે સાંભળી મેં તો ફક્ત એટલુંજ કહ્યું કે બહુ સારૂં થયું. વળી મને એમ લાગ્યું કે **મેટ્રીક્યુલેટ** થયા પછી બીજી પરીક્ષાઓ આપવી સહેલ છે, એટલે મારા એ વિચારો પણ બતાવવાને હું ચુક્યો નહિ."

"જો તમે એમ કીધું હોય તો"—**ભમતારામે** કહ્યું—"તમે મ્હોટી ભુલ કીધી છે એમ મારે કહ્યા પાખી ચાલતું નથી. બાકી તમારી અને

કેશવલાલની વચ્ચે હેત ઉભરાઇ જતું નથી. તે હું સારી પેઠે જાણું છું. પણ તમે નહિ જાણતા હો કે મારે અને કેશવલાલને પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે ખડા ખાસ્ટા જેવું છે; છતાં મેં તેનાં વખાણ કીધાં ને હજી બીજો પ્રસંગ આવે તો તેનાં કે તેના જેવા બીજાનાં પણ મ્હોડેથી વખાણ કરવાને હું ચુકું નહિ. હજી તમારે તે શીખવાનું છે."

"એવા એવા ઢોંગને"—નવલશા તુચ્છકાર નાંખતો બોલ્યો—"મારે શીખવાજ નથી ત્યાં કેમ?"

"ભાઇ, એનું નામ સુધરેલી રીતિ ગણાય છે. જનમંડળના અંગભૂતોની એ એક ફરજ છે. વગર પૈસે, ઠાલી બોલોથી એ ફરજ અદા થઈ શકે છે, એટલે તેને પાળવાને માટે તે એક બીજું કારણ છે." મમતારામે એ પ્રમાણે શાંત રહીને ધીરેથી નવલશાને જવાબ આપ્યો. પોતાની ધારેલી વાત કહાડવાનો એને પ્રસંગ આવેલો જોયો અને રખેને વળી વાતનું સુકાન ફરે માટે એણે નવલશાને કહ્યું—"પણ મને એક અજાએબી લાગે છે કે તમે એનાં વખાણ કરવા માટે નહિ તો આજેજ, જ્યારે એ બી. એ. થયો ત્યારે, એની પાસ શું કરવાને ગયા હતા?"

"અરે"—નવલશા બોલ્યો—"હું આજે તે કારણસર ગયોજ નહોતો." હું ત્યાં ગયો, પછી પેલા નિર્મલદાસે મને એના પાસ થવાની વાત જણાવી. કંઈ બીજાજ કારણસર હું ગયો હતો. એમ બોલતાં બોલતાં નવલશાને મહારાજની આગળ કેવો રોબ મારવો ધાર્યો હતો તે યાદ આવ્યો ને તે પરથી પોતાનાં શુઝ અને કાલર ઠીક કરવા લાગ્યો.

"તમારે ને કેશવલાલને"—મમતારામ પેટનું પાણી ન હાલે એમ ધીરેથી બોલ્યો—"ઝાઝો એખલાસ કે મેલાપ જેવું તો છે નહિ. ત્યારે તમારે શું કામ હશે, એ વિચારતાં મને અજાએબી થાય છે."

"તમને અજાએબી થાય એમાં નવાઈ નથી. બાકી કેશવલાલ જેવાં બગભગતોને તો દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા સારા. જાણે આપણે તો એની કશી ગણતીમાં હઇએ નહિ એવી રીતે એ મારા સામું જોય છે, તેથી મને તો ઝેરેઝેર વાપી જાય છે." નવલશા પછી ક્રોધ શમાવતો બોલ્યો—"લ્યોની તમારાથી આ એક બાબતમાં પડદો રાખવા જેવું હું જોતો નથી. આજે મેં સાંભળ્યું કે પેલા વાલકેશ્વરવાળા મહારાજ એમને ત્યાં આવ્યા છે, તેથી

તેમનાં દર્શન કરવાને હું ગયો હતો. વળી મારે"—નવલશા છેક ધીમેથી બોલ્યો-"એમને કંઈ પુછવાનુંએ હતું."

"શું પેલા વાલકેશ્વરવાળા મહારાજ જે આપણુને ઉજાણીમાં મળ્યા હતા તેજ કે?" મમતારામે પુછ્યું—"અને તમને હું ખોટું લગાડવાને માગતો નથી પણ જેના તમે તે દહાડે અડપલાં કહાડતાં હતાં તેજ મહારાજ કે?"

"હા હા"—નવલશા નિસાસો નાંખતો બોલ્યો—"તેજ મહારાજ, મારાથી કંઈ તે દહાડે વધતું ઓછું બોલાયું ખરૂં અને તે માટે ખરેખર હું બહુ દલગીર છું. મારા જનમમાં મેં એ પહેલીજ ભુલ કીધી, પણ મહારાજે મને માફ કીધો છે."

મમતારામ આંખ ફાડીને નવલશા સામું જોઈજ રહ્યો! વાલકેશ્વરમાં મહારાજની ઠેકડી કરનાર આજ નવલશા કે કોઈ બીજો! ને એ શું બોલે છે! અંગ્રેજી ભણીને બાવા અને વેરાગીને હડધુત કરવામાં કીર્તિ માનનાર આ નવલશા, તે આજે એમ કહે કે તે દહાડે પોતાથી વધતું ઓછું બોલાઈ ગયું એ ઠીક થયું નહિ ને તેને માટે તે પોતાની દલગીરી બતાવે! વળી મહારાજની માફી માગે અને મહારાજ માફ કરે એ સઘળું શું ઓછું વિસ્મય કરનારૂં હતું? ખરેખર વાલકેશ્વરમાં ઉજાણીને દહાડે તો નવલશાએ મહારાજની માફ માગી હોય એમ મમતારામની જાણમાં નહોતું. મમતારામ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે હું કાળીને તે દહાડે બપોરના મળવા ગયો હતો ખરો. પણ જો તે ને તે દહાડેજ નવલશાએ મહારાજની માફ માગી હોય તો નથુશેઠની જાણ બહાર એ વાત હોય નહિ. એવી વાત એ મને કહ્યા પાખી પણ રહે નહિ. ત્યારે શું નવલશાએ પાછળથી માફ માગી! અહો, આવો કાચી સમજનો, જડસુ જેવો તે વળી માફ માગે! માગી હોય તો તેમ કરવાનું કારણ જરૂર વિચિત્ર હોવું જોઇએ. વળી માફ માગી તો ક્યારે ને કઇ વખતે? શું મહારાજ ને એ પાછા મળ્યા હતા ને એ મુલાકાત કેમ થઈ? એ વગેરે અનેક તરંગો, પાણીના તરંગો પેઠે, મમતારામના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. એનું ચાલત તો નવલશા પાસેથી બધો ભરમ એ ક્યાંનો ત્યાં જાણી લેત. પણ જેટલે અંશે એનો અચંબો વધ્યો તેટલે અંશે એને પોતાની અધીરાઇ દાબવામાં ડહાપણ જોયું, ને ધીરા પડીને એણે પુછ્યું.

"શું વાલકેશ્વરની ઉજાણી પછી તમારૂં અને મહારાજનું મળવું થયું હતું ?"

"હા—તે પછી એકવાર મળવું થયું હતું ખરૂં"—નવલશા બોલ્યો— "આજે તો હું એમને બીજી વાર મળત, પણ ભોગજોગે મહારાજના જવાં પછી હું કેશવલાલને ત્યાં જઈ પહોચ્યો. વળી આવતી કાલે એ તો એમને ઠેકાણે પધારી જવાના છે એમ કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ કહેતા હતા; એટલે હવે મને તો બહુ વિચાર થાય છે કે હવે મારે કેમ કરવું ?"

"તમે આજે જે વાત કરો છો તે હું સમજી શકતો નથી. તમે મહારાજને મળવાને કેશવલાલને ત્યાં જાઓ ને તેઓ નહિ મળે તેમાં તમે આટલા દલગીર થાઓ તે મને તો બહુ અજાએબ કરેછે."

"હું ઘણો દલગીર છું"—નવલશા બોલ્યો—"કે આ બાબત મારાથી વધારે કંઇ કહી શકાતું નથી. મહારાજની સખત તાકીદ છે. અને વધારે કહેતાં અમારૂં પોતાનું અણહિત થાય."

મમતારામને ઓર વધારે સળવલાટ થવા લાગ્યો. વળી તદબીર વાપરી એણે પુછ્યું—"ત્યારે તમારે મહારાજને મળવાનું કામ ઘણુંજ મુદ્દાસરનું હોવું જોઈએ."

"હાજ તો"—નવલશા બોલ્યો—"નહિ તો હું કેશવલાલને ત્યાં જાઉં એમ તમે ધારો છો ?"

"તમે શું કામ મહારાજને મળવા માગતા હતા"—મમતારામે પુછ્યું—"તે વાત કેશવલાલ જાણે છે?"

"જે મુદ્દામાટે હું મહારાજને મળવા માગતો હતો તે તો કેશવલાલ, નિર્મલદાસ અને દુલારામ જાણે છે. પણ જે પ્રશ્નો મારે પુછવાના હતા તે તો મેં કેશવલાલને કહ્યા ત્યારેજ એના જાણવામાં આવ્યા."

"વારૂ ત્યારે"—મમતારામે કહ્યું—"હું તમને એક સલાહ આપું તે પ્રમાણે ચાલોની ? તમે કહો છો કે મહારાજ આવતી કાલે પધારી જવાના છે તો આજે હમણાં વાલકેશ્વર જઇને એમને કેમ મળતા નથી ?"

"એ વાત ખરી, પણ એમની પાસે જવું કંઈ જેવી તેવી વાત નથી"—નવલશા બોલ્યો—"મહારાજ બહુ ચમત્કારી છે. કદાચ નાખુશ થાય તો મારો તાલ બગડે. એમની પાસે એકલા જતાં મને બ્હીક લાગે છે."

મમતારામની અજાએબીની સીમા રહી નહિ. તથાપિ એ બોલ્યો—
"ત્યારે આવતી કાલે સ્ટેશન પર જાઓ તો કેમ ?"

"ત્યાં બધાના દેખતાં અને ટ્રેન ઉપડવાની ગડબડમાં વાત થાય નહિ."

"ત્યારે શું તમારે પુછવાનું હતું તે કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ સાં-
ભળે તેમ તમે પુછત ?"

"હા એમ કરવામાં કંઈ વાંધો નહોતો."

"મારા બોલવાનો તમે આડો અર્થ કરતા નહિ. તમારી ખાનગી વાત
જાણવાની મારી ઇચ્છા હોયજ નહિ. વિશેષમાં જ્યારે તમે એમ કહો છો કે
તેમાં તમારૂં અણુહિત થાય એમ છે ત્યારે. તોપણ તમારા હિતેચ્છુ તરીકે
તમને મારાથી બનતી સલાહ આપવાની મારા મનમાં ઉમેદ છે.

"હા"—**નવલશા**એ કહ્યું—"તમારા જેવા કોઈ તરાહીતની સલાહની
આ કામમાં મારે જરૂર જરૂર છે; કારણકે કેશવલાલ વગેરે તો મને ખરી
સલાહ માગું તો આપે નહિ. અમારા બધાનું હિત એક બીજાની વિરૂદ્ધ છે."

"તમારે મ્હોડેથી જેટલી વાત મેં સાંભળી તેથી હું તો ગુંચવાડામાં
પડ્યો છું."

"હું શું કરૂં, મારાથી જ્યાં વધારે કહેવાઇ શકાતું નથી ત્યાં?"

મમતારામ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો—"કહો ના કહો, પણ આજે
આ **નવલશા** કંઈ ખરીજ વાત કરે છે. મહારાજનાં દર્શન ન થવાથી એ
ખરેખર દલગીર છે. પણ એ ખરી વાત શું હશે તેનો એ લાચારીએ મને
ભેદ આપી શકતો નથી. એ કહે છે કે તેમાં એનું અણુહિત છે. એ કેવી
નવાઈ! એથી તો મારો ગુંચવાડો વધે છે. વળી એની વાત એ કંઈ એકલો
જાણતો નથી. કેશવલાલ, દુલારામ અને નિર્મલદાસ પણ જાણે છે. તે વાત ચારે
જણના માહોમાંહે હિત વિરૂદ્ધ છે. ખરેખર આ જમાનામાં સાધારણ રીતે નહિ
મનાય એવી તે કંઈ વાત હોવી જોઇએ. પણ હમણાં જમાનો પાછો ફેરવાઈ
ગયો છે. પેલા **થીઓસોફીસ્ટો** આવ્યા ત્યારથી વાત પાછી ચકડોળે ચહડી
છે. અને મહાત્માઓનાં દર્શન અને યોગની સિદ્ધિઓની વાત ઘેર ઘેર ગવાય છે.
એમાં માનવા જેવું શું એ વિચારની વાત છે. મારી સાથે તાલીમ લેનારા અને
મારી માફકના વિચાર ધરાવનારા ઘણા મિત્રો એવી એવી વાત ખરી માને છે.
મારે પણ તે ખરી માનવી પડશે એમ આજે **નવલશા**ને મ્હોડેથી જે સાંભળ્યું

છે તેથી મને લાગે છે. વળી **નવલશા** મને નહિ જોઇને સિદ્ધિ સંબંધી બોલ્યો હતો. મને જોઇને એ પાવડીને સંતાડવા લાગ્યો તે પણ મારે ભુલી જવું જોઇએ નહિ. તે તો બધું હશે. તે તો જેમ હો તેમ હો. હકીકતો હશે તો અનુમાન અને ઉપમાન બનાવવાનાં પુષ્કળ સાધનો મોજુદ છે. માટે લૉવ, આ નવલશાને જેટલો નીચોવાય તેટલો નીચોવું. વળી એ સટકી ગયો તો આવો અવસર કોને માલમ કે ક્યારે આવશે. પેલા બીજા ત્રણ જણા તો મને કંઈ માને એમ નથી."

"વારૂ"—**અમૃતારામે** પુછ્યું—"આ તમારા હાથમાં પાવડી છે તે શું તમે મહારાજને બતાવવાને ખાસ લઈ આવ્યા હતા?"

"અરે હા"—**નવલશાએ** દલગીર થતાં કહ્યું—"પણ તમે મને મહેરબાની કરી વધારે પુછો નહિ. નહિ તો મારાથી કંઈ વધારે ઓછું બોલાઇ જશે. તેથી તમને કંઈ લાભ થશે નહિ, પણ ઓર મને હાની થશે."

"ખરી વાત છે"—**અમતારામે** જવાબ આપ્યો—"આ હું તમને હવે એક બોલ પુછવાનો નહિ."

"જુઓની, હું તમને એટલું કહું છું કે અમારા કુળમાં બાપદાદાથી ઉતરેલી એક દંતકથા છે. તમે અમારા કોઇ પણ ઘરડા કુટંબીને પુછશો તો તે વાતનો ખુલાસો કરશે. મારા કોઇ દાદાએ, કે તેના બાપના દાદાએ કોઇ સાધુની સેવા કરી હતી. તેથી તે સાધુ અને તેના ચેલા હજીએ અમારો ઉપકાર માનેછે. પણ હું વધારે બોલી શકતો નથી. મારે હવે આ રસ્તે જવું છે માટે સલામ."

"હા, તમે આ રસ્તે જાઓ, પણ હું તમને એક બીજી વાત કહેતો રહી જાઉંછું કે આપણે **વાલકેશ્વરમાં** ઉજાણીએ ગયા તેને બીજે કે તીજે દહાડે **નથુશેઠ** મને કહેતા હતા, કે સર્વેમાં તમારી રીતભાત તેને બહુ પસંદ પડી. ખરેખર તમારા દીલમાં પાપ નથી. મનમાં જે ધારો છો તે બોલી ઉઠો છો તે જોતાં **નથુશેઠ** તમારાથી રાજી થાય એમાં કંઈ નવાઇ નથી. મને કહે કે મારે એમની જોડે ઓળખાણ વધારવી છે. મેં તો ઉપલક જવાબ આપ્યો કે હાલમાં તમે લગનમાં રોકાયલા છો માટે લગનથી પરવારે પછી વાત; તોપણ તમે એને એકાદ વાર મળો તો સારૂં. એ પણ તમારા જેવા પાપ વગરના આસામી છે. એના જેવા શ્રીમાન્ આપણને હેતથી બોલાવે ત્યારે મળવા કરવા શું કામ નહિ જવું?"

"ઠીક છે ઠીક છે"—નવલશા હરખાતો અને જોડાતરફ નજર કરીને કોટનું કાલર ઠીક કરતો બોલ્યો—" મને ફુરસદ મળશે તો હું જરૂર આવીશ."

"હા જરૂર મળવું. તમે એક બીજાને ઓળખો છો તો ખરા. પણ આવી આવી ખાસ મુલાકાત વખતે મારા જેવો સાથે હોય તો વધારે સારૂં. તમને ફુરસદ હોય ત્યારે તમે કહેશો તો હું તમારે ત્યાં આવીશ ને આપણે સાથે જઈશું, અથવા તમે મારે ઘેર આવો તો એથી વધારે સારૂં. એક પંથ ને દો કાજ થશે, ને મારી સુદામાની ઝુંપડી પાવન થશે."

"હા હા, હું એમજ કરીશ, લ્યો ત્યારે સાહેબ મેહરબાન."

એમ કહી નવલશા રોબમાં અને રોબમાં, રસ્તામાં કાદવ કે ધુળથી શુઝ ન બગડે તેની તપાસ રાખતો મમતારામથી જુદો પડ્યો. નથુશેઠ એનાં વખાણ મમતારામને મ્હોડે કરે અને તે વાત ખરી ન હોય તે વિષે એને કશો શક કે તેની ગંધ આવી નહિ. કારણ કે પોતાને માટે એને પહેલા નંબરનો વિચાર હતો. એટલે નથુશેઠ એનાં વખાણ કરે તેમાં એને નવાઈ જેવું લાગ્યું નહિ કે શકનું કારણે ઉભું થાય. મમતારામ વિષે પણ એનો વિચાર સારો બંધાતો ગયો. આનંદશંકરે તેને માટે હલકી વાત કીધી હતી તે નવલશા ભુલી ગયો. મમતારામના બહારના આડંબરથી નવલશાને લાગ્યું કે તેની સાથે હરવા ફરવામાં માન વધે છે. વળી મમતારામ એની જોડે સલુકાઇથી વાત કરતો હતો તેથી તેની જોડે એખલાસ વધારવો સારો છે એમ નવલશાને લાગ્યું.

બીજા હાથ ઉપર મમતારામને એક બાતમી વધારે મળી કે નવલશાના કુટુંબીઓમાં એક પુરાણી દંતકથા છે. અને કોઈ સાધુની એના બાપદાદાએ સેવા કરેલી તેના ચેલામાં પેલા વાલકેશ્વરવાળા મહારાજ હોવા જોઈએ. મમતારામને લાગ્યું કે તેના સાંભળવામાં ઘણું આવ્યું છે ખરૂં, પણ જે આવ્યું હતું તે બધું ભાંગેલ તુટેલ અને પાયા વગરનું હતું; તથાપિ એ રાજી થવા લાગ્યો કે ચલો, થોડો ઘણો ભેદ તો પાયો. હજી ક્યાં, નવલશાને સપાટામાં ઠીક લીધો છે અને એના ઘરના કોઈ માણસ પાસથી હજી વધારે ભેદ મળવાની મને આશા છે. ગમે તેમ કરીને આ વાત જાણવી તો ખરી. એમાંથી જરૂર કંઈ ને કંઈ સાર નીકળશે એમ મારૂં મન કહે છે.

મમતારામ અને નવલશાના જવા પછી નિર્મલદાસે થોડી વારે જાણે પોતાને નીરાંત મળી હોય એમ કેશવલાલને કહ્યું—" હાસ, હવે મને નીરાંત

વળી. પેલો મમતારામ હતો ત્યાં સુધી કોણ જાણે મારો તો ઉત્સાહ ઉડી ગયો. બાકી આપણે કેવા આનંદમાં બેઠા હતા! તેમાં વળી પેલા પાવડીદાસના આવવાથી ઓર ગમત વધી હતી. તમે પણ મમતારામથી રાજી થયલા દીસતા નહોતા. ત્યારે એને શું કામ કોઠું આપો છો?"

'હું શું કરૂં'—કેશવલાલે કહ્યું—"મારી જોડે એ પરાણે પ્રીત કરેછે. મૂળથીજ મને એનું મ્હોં ગમતું નહોતું. તેમાં વાલકેશ્વરમાં આપણી ઉજાણીને દહાડે મમતારામ મહારાજને મળીને ગયા પછી, મહારાજે મને એમ કહ્યું કે "બચ્ચા કેશવલાલ મમતારામથી ચેતતો રહેજે. તમે ને એ ઘણા ઘણા પ્રસંગોમાં એક બીજાની આડે આવશે એમ મને જણાય છે." ત્યારથી તો હું એને બાર ગજના નમસ્કાર કરૂં છું. એને પાપે તો મેં નથુશેઠને ત્યાં જવું છોડી દીધું છે, ત્યારે જોગાન જોગે પ્રાચીન કાવ્યોનું બહાનું કહાડી એ નકામો અહીં આવે છે."

"તમે એને ના પાડો કે તારે ને મારે મેળ નથી માટે મળવું માફ કરજો. મહારાજે તમને કહ્યું હશે તે વિચારીનેજ કહ્યું હશે."

"તે તો ખરૂં, પણ આપણે ઘેર કોઇ ચાલ્યો ચાલ્યો આવે તેને એકદમ કંઇ ધુતકારી કહડાય? તેં જોયું હશે કે મેં એને ઝાઝો બોલાવ્યો ચલાવ્યો નહોતો કે એની જોડે લાંબી વાતો કરી નહોતી."

"એથી કંઈ મમતારામ દબાઇ જવાનો નથી. એ તો જેવા દેવ તેવી પૂજા. તમે ચોખ્ખી ના નહિ કહેશો ત્યાંસુધી એ તમારો કેડો છોડવાનો નથી એમ ખચીત જાણજો. તમે કહો તો તમારી વતી હું એને પુસ્તકો પાછા આપી રામ રામ કરી આવું."

"ના ના—આપણે કંઈ બીજી તદબીર કરશું."

"તમારાં એણે બહુ વખાણ કીધાં પણ મને તો તે રસ વગરનાં લાગ્યાં. ઠાલો આડંબર હતો. એણે બોલવામાં તો કંઈ કચાસ રાખી નહોતી, પણ હીંચણે કંઈ પાનો ચહડે નહિ."

થોડી આડી તેડી વાત કરી નિર્મલદાસ ત્યાંથી જતો રહ્યો.

વળતે દિવસે કેશવલાલ પોતાના કયા કયા મિત્રો કયા કયા વર્ગમાં પાસ થયા છે તે જાણવાને ભુલેશ્વર લાયબ્રેરીમાં ગયો. ત્યાં એક અંગ્રેજી છાપાંમાં "ટુંકી જાહેરખબરો" ના મથાળા નીચે એક જાહેરખબર એના વાંચવામાં આવી તે આ પ્રમાણે હતી:—

સારૂ કોઈ
જોઇએ છે. એક ગ્રહસ્થને ત્યાં પત્રવ્યવહાર ચલાવવાને સારૂ કોઈ
ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટ. જેની બીજી ભાષા સંસ્કૃત હશે તેને વધારે પસંદ કર·
વામાં આવશે. તેની પાસે વધારેમાં વધારે પાંચ કલાક કામ લેવામાં આ-
વશે. પગાર દરમહીને રૂ. ૧૦૦. ઉમેદવારે તોષકપત્રો સાથેની એક લેખી
અરજી આ છાપાને ઠેકાણે 'દેશી' એ સરનામે આજથી સાત દહાડાની
અંદર મોકલવી.

એનો વિચાર હજી વકી-
કેશવલાલ આ ખબર વાંચીને બહુ હરખાયો. એનો વિચાર હજી વકી-
લની પરીક્ષા આપવાનો હતો, તે દરમ્યાન ઘરનું ગાડું ગબડાવવાને શું કરવું
તેના વિચારમાંજ એ હતો. તેવામાં અચાનક આ ખબર એના જોવામાં
આવી. શું એનું ભાગ્ય એને યારી આપતું હતું કે ગઇ કાલેજ એ બી. એ.
માં પાસ થયો ને આજે આ ખબર જોઈ! થોડાક દહાડા વહેલી જો એ
ખબર આવી હોત તો એનાથી એનો લાભ કેમ લેવાતે? ગુરૂ મહારાજે
કહ્યું હતું કે એના ભાગ્યનો ઉદય હજી વધારે ખીલશે તે ભવિષ્ય વાણીને
ખરી પાડવાના શુભચિન્હ તરીકે આ પ્રવૃત્તિ સમજવી કે કેમ એવો વિચાર
કેશવલાલને આવ્યો. એણે આજે ને આજે લખેલે ઠેકાણે અરજી મોક-
લવાનું નક્કી કીધું.

એના લેખી વિષયો અને સા-
કાલેજમાં ભણતો હતો તે અરસામાં, એના લેખી વિષયો અને સા-
માન્ય વિદ્વત્તા જોઇને, ઘણા પ્રોફેસરોએ એને ઉત્તમ તોષક પત્રો આપેલા હતા.
એટલે દૈવ અનુકુળ હશે તો પોતાની અરજી બહાલ રહે એ સંભાવ્ય વાત છે
એમ કેશવલાલે ધાર્યું. જે ઢબમાં જાહેરખબર લખાઈ હતી તે જોતાં કેશવલાલને
લાગ્યું કે તે ગૃહસ્થ પોતાનું કામકાજ અંગ્રેજી અને સુધરેલી ઢબે લેનાર હોવો
જોઇએ. તેની સાથે તેના મનમાં દેશની દાઝ હોવી જોઇએ કારણકે સર-
નામું 'દેશી' એ નામે કરવાનું હતું. સંસ્કૃત જાણનારને વધારે પસંદ ક-
રવામાં આવશે તે પરથી તે અટકળને ટેકો મળતો હતો. સઘળો વિચાર કરી
કેશવલાલે બહુ દમામમાં અને ભપકા બંધ રીતે અરજી લખી. તોષકપત્રકો
અસલ ન મોકલાવતાં તેની નકલો સાથે બીડી અને પોતાની અરજી અને નકલો
'રીટર્ન રજીસ્ટર્ડ' કરાવી મોકલ્યા. બાકીનો બધો દિવસ તે કામમાં અને
કામમાં વીતી ગયો. સઘળું સંભાળથી બીડી કરીને પરવાર્યા પછી એ નીરાંત
રાખીને રહ્યો કે જોઇએ હવે થોડા દિવસમાં અરજીનો શો જવાબ આવે છે.
કેશવલાલ સારા ખાનદાનનો હોવાથી ઘણા ઘણા શેઠ સાહુકારોનાં નામ એના

જાણવામાં હતાં. ઘણાની જોડે તો સલામ વ્યવહાર અને ઓળખાણ હતી તોપણ એમાંથી કયા ગૃહસ્થને એના જેવા કોઈ ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટની અપેક્ષા હશે તે વિષે એ ચોકસ અનુમાન પર આવી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

મુંબઈના શેઠીઆ નં૦ ૬. માનભુખ્યાદાસ માખણદાસ.

સુરતસે કીરત બડી, બીના પંખ ઉડ જાય:
સુરત તો જાતી રહે, (પણ) કીરત કભુ ન જાય.

નામ રહંતા ઠાકરા, નાણા નહિ રહંત;
કીરતી કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નહિ પડંત.

---

૧ સુલેહના અમલદાર.
૨ શેહેર સુધરાઈ ખાતાના સભાસદ.
૩ સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના સભાસદ.
૪ માખણ મીસરી ખાનાર ખવાડનાર ઇન્સ્ટીટ્યુશનના મુરબ્બી અને પ્રમુખ.
૫ ચીમની મારફત ધૂમ ગૃહાદ બહિર્નિષ્કાશક દ્વારા દેશીઓની ઉદ્ધારક મંડળીના ફાઉન્ડર અને સેક્રેટરી.
૬ શેહેરના રાજમાર્ગો ને બીજા મ્હોટા રસ્તાઓમાં કાદવ કીચડનો અટકાવ કરી શેહેરની આરોગ્યતાવર્ધક સમાજના આનરરી પ્રેસીડન્ટ.
૭ એકબેના કીનારા પર આવેલા પથ્થરોના ઢગ અને રેતીમાં રેહેલું ધન સોધાવી, તે ધનને પરોપકારમાં વાપરવાની મંડળીના જોઇન્ટ સેક્રેટરી.
૮ મુંબઇની ગલી કુંચીઓમાં રાતના ગાસલાઇટના દીવા બાળવાની હીમાયત કરનારી સોસાએટીના માનવંતા પ્રમુખ.
૯ રેંકડા ખટારાના બળદોને પરોણી ભોંકવાનાં નિર્દયપણાનો અટકાવ કરવાને બાથ લેનારી મંડળીના મેનજીંગ કમીટીના મેમ્બર.
૧૦ શેહેરના કાપડના વેપારીઓ પોતાના વાણોતર ગુમાસ્તા પાસે દરરોજના અરાડ કલાક કામ લઈને બેલ જેવા બનાવી દે છે, તેઓને પાછા માણસ બનાવી, મનુષ્યની દાઝ જાણનારી સમાજના સેક્રેટરી.

૧૧ સ્ત્રી કેળવણીની દીલસોજી ધરનાર એશોશીએશના મુરબ્બી અને ફાઉન્ડર.

૧૨ આર્ય સ્ત્રીઓની મહત્તાવર્ધક ઈન્સ્ટીટયુશનના કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી.

મી. મદનપાલ નિધિપાલ શેઠની થોડી ઘણી પીછાન અને તેમની રીતભાતનું વર્ણન તો પાછલાં પ્રકરણોમાં ઘણે ઠેકાણે પ્રસંગાનુસાર આવી ગયું છે. એ સાહેબ અલબેલી મુંબઇના પહેલા વર્ગના શેઠીઆમાં સૌથી પહેલા નંબરે હતા. મુંબઈ શેહેરની સાર્વજનિક અને લોકોપયોગી ઘણી ઘણી મંડળીઓ, સમાજો, એશોશીએશનો, સોસાએટીઓ, કમીટીઓ, ધર્માદા ટ્રસ્ટો, ફંડો અને ઇન્સ્ટીટયુશનમાં એનું મુબારક નામ જોડાયલું હતું. કોઇમાં પેટ્રન કે ફાઉન્ડર, તો કોઇમાં પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ, કોઇમાં સેક્રેટરી કે આનરરી સેક્રેટરી, તો કોઇમાં ટ્રેઝરર કે આનરરી મેમ્બર, કોઇમાં કમીટીના કે મેનેજીંગ બોર્ડના આનરરી મેમ્બર, તો કોઇમાં કોરસ્પોન્ડીગ મેમ્બર—એ પ્રમાણે દરેક લોકોપયોગી સમાજ કે મંડળીમાં, તે તે ખાતાઓનું સાર્થક કરવાને એ શેઠ ઘણો આગળ પડતો ભાગ ખંત અને ચતુરાઇથી લેતો. દેશનું કે દેશીઓનું કલ્યાણ થાય અને સાથે લાગ્યા લોકમાં પોતાનું નામ મશહુર થાય એવી દરેક સમાજમાં ફાઉન્ડર, કે પેટ્રન, કે પ્રમુખ, કે સેક્રેટરી, કે મેમ્બર તરીકે પોતાનું નામ દાખલ કરાવવામાં એ શેઠ હદ બહારની કાળજી રાખતો. પૈસા ખરચીને, લાગવગ લગાડીને અને જરૂર પડે તો ખુશામત કરીને એવી એવી મંડલીઓમાં પોતાનું નામ દાખલ કરાવતો. તેમ કરવામાં એ શેઠ ઈશ્વરે પોતાને આપેલી શ્રીમંતાઇનું અને મનુષ્યાવતારનું સાર્થક માનતો. એના વિચાર એવા હતા કે જે ધનવાન્ છે તેને પૈસા રળવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરે બહુ ધન આપ્યું હોય તો શ્રીમંતાઈ છોડી દઈ, અપાર ધનને વધારે અપાર કરવા સારૂ કંઈ ધંધો કરવો, કે મીલોમાં નામના શેઠીઆ પેઠે, પણ ખરેખર સાધારણ વાણોતર કે નોકરની પેઠે ગધ્ધાવૈતરૂં કર્યા કરવું, અને ઘાંચીના બેલની પેઠે રાતદિન રોળાયલા અને રોળાયલા રહેવું તેમાં શ્રીમંતાઈ મળ્યાનું ફળ શું? પાઇ પર પાઈ ચહડાવવાને સરજેલાને ઇશ્વિર અપાર ધન આપેજ નહિ! એવી રીતે કાર્ય પરથી કારણોનાં અનુમાનો ચલાવીને મદનપાલશેઠે, ઘણાં વર્ષો પહેલાં, પોતાના મનમાં એવો સિદ્ધાન્ત કરી રાખ્યો હતો કે પોતાના જેવા ગર્ભશ્રીમંત શેઠીઆઓને વેપાર વણજમાં રોકાઈ રહીને ધન સંઘર્યા કરવું તે કોઇ પણ રીતે છાજતું નથી. તે વખતથી એણે વેપાર અને મીલોનો વહીવટ છોડી દીધો. પરંતુ એ શેઠને

વિચાર આવ્યો કે કેવળ પશુની પેઠે મોજમઝા મારી આવરદાનો છેડો લાવવો એવો હેતુ જગતકર્ત્તાનો હોય નહિ. જો પોતે ગરીબ હોત તો પૈસો રળવામાં જીવનનું સાર્થક સમજત! પણ જ્યારે પોતે જન્મનોજ શેઠીઓ હતો ત્યારે જીવ્યાનું બીજું સાર્થક સોધી કહાડી તેમાં લાગેલા રહેવાનો એણે નિશ્ચય કીધો. આખરે વિચાર કરતાં કરતાં એ શેઠે નક્કી કીધું કે દેશનું અને દેશીઓનું ભલું કરવું અને તે સારૂ જે જે યોજનાઓ હોય તેમાં તન, મન અને ધનથી લાગ્યા રહેવું તેમાંજ પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક છે. તે દિવસથી એ શેઠ અનેક પરોપકારી, લોકોપયોગી ને સાર્વજનિક મંડળીઓમાં ઘુમવા લાગ્યો. ઘણા થોડા વખતમાં એ શેઠની ખાતરી થઈ કે પોતે જે સિદ્ધાંત પર આવ્યો હતો તે બરોબર ખરો બંધાયો હતો; કારણ કે એવી મંડળીઓ વિષે જ્યારે જ્યારે કોઈ રીપોર્ટ વર્તમાનપત્રોમાં આવતો ત્યારે ત્યારે, તે તે મંડળીઓમાં પોતાનો જે અધિકાર હોય, અથવા પોતે જે દરખાસ્ત કે યોજના મુકી હોય તેને સંબંધે એનું નામ પણ રીપોર્ટમાં આવવા લાગ્યું. જેમ જેમ વધારે મંડળીઓમાં જોડાતો ગયો તેમ તેમ પોતાનું નામ વધારે વાર આવતું ગયું. તે ઉપરથી કાર્યની સાથે કારણનું અનુસન્ધાન કરીને મદનપાલશેઠે ખાતરી કરી લીધી કે પોતાના જીવ્યાનું સાર્થક એવી એવી મંડળીઓમાં મચ્યા રહેવામાં છે. તેથી કરીને દેશ અને દેશીઓનું કલ્યાણ થતું એટલુંજ નહિ, પણ પોતાનું નામ લોકની પીછાનમાં આવતું. રહેતે રહેતે એ શેઠના વિચારે, એકની એકજ પ્રણાલિકામાં લાંબો વખત ચાલુ રહેવાથી, એવા નિશ્ચયને ગ્રહણ કીધો કે દેશનું કલ્યાણ કરવું ને પોતાનું નામ બહાર પાડવું એમાં ઝાઝો તફાવત નથી. જે જે કામથી પોતાનું નામ બહાર પડે તે તે કામથી દેશનું અને દેશીનું કલ્યાણ થાયજ થાય. તે વાત પ્રતિપાદન કરવાની કે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી. વરસાદ આવે ને ભીનું થાય કે સૂર્ય પ્રકાશે ને તડકો પડે એમાં પ્રતિપાદન કરવાની કે ખુલ્લે ખુલ્લું કરીને દેખાડવાની જરૂર શી? માટે નામ કહાડવું, સરકારની અને લોકની પીછાનમાં આવવું, રોજરોજ પોતાનું નામ જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં અને અસંખ્યાત હેંડબીલોમાં છપાય, વંચાય અને ચર્ચાય એવું કરવું, એનું નામ તેજ દેશનું અને દેશીઓનું કલ્યાણ! સ્વદેશાભિમાન તે એથી બીજું હોયજ નહિ! પરોપકાર, પંડીતાઈ, કુશળતા, દાતારપણું એ વગેરે અનેક સારા ગુણો એ બધા, નામ બહાર પાડવાના પર્યાયવાચક શબ્દ સમજવા. વસ્તુ અને અર્થ તો એકના એકજ. પણ જુદી જુદી રીતિએ ને જુદા

જુદા ધોરણથી જોવાથી, તેની તેજ વસ્તુ અને અર્થ, જુદા જુદા નામથી અને રૂપથી ઓળખાય છે. આવો અપૂર્વ સિદ્ધાંત મદનપાલશેઠે બાંધ્યો તે પરથી એમ સમજવું નહિ કે એ શેઠે હવે દેશ અને દેશીઓના કલ્યાણની વાત છોડી દીધી, અને નામ બહાર પાડવાનો પોતાનો ઉદ્યમ છે એમ છાતી ઠોકીને બધાને કહેવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠને વિચાર આવ્યો કે પોતાને મળેલો સિદ્ધાંત ઈશ્વરે એને આપેલી બુદ્ધિનો અનુગ્રહ હતો. એવી બુદ્ધિ દરેક માણસમાં કે મંડળમાં હોતી નથી. તેથી કરીને જનમાં અને જનમંડળમાં, તેવી બુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી, જો પોતાનો ઉદ્યમ માન ખાટવાનો છે એમ છડેચોક કહી દે તો, લોકો તે સમજશે નહિ. વળી એ સિદ્ધાંત એના બુદ્ધિમાન્ મગજમાં પણ તરત ને તરત ઉદય પામ્યો નહોતો. ઘણાં વર્ષો પછી રહેતે રહેતે સ્વતઃ-સિદ્ધ થયો હતો. તે સિદ્ધાંતને લોકો સ્થૂળ બુદ્ધિએ તરત ગ્રહણ ન કરી શકે એમાં નવાઈ જેવું નહોતું. સબબ જનસંસર્ગમાં તો દેશ અને દેશીઓના કલ્યાણ માટે, પોતાનો ફલાનુસંધાન રહિતનો ઉદ્યમ હોય, એવા ધોરણ પર મદનપાલશેઠ ચાલતો. માત્ર પોતાના દીલમાં છટ્ઠે ખુણે એવી ગાંઠ વાળી દીધી હતી કે પોતાની કીર્તિ થવાથી દેશનું અને દેશીઓનું કલ્યાણ થઈ જાય છે!

મી. મદનપાલશેઠની ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. એમનું શરીર પાતળું લાંબું ને એકવડું હતું. મુંબઈના શેઠીઆઓની આ એક ખુબી છે કે તેઓ શરીરે એકવડા હોય છે. અનંગપાલશેઠ શરીરે ગબ્બર અને ભરાઉ હતો, પણ સાધારણ રીતે શેઠીઆ થયા એટલે શરીર તો ખેવડું છાજે નહિ! ખાઈ પીને મોજ મારવાની અને પૈસા રળવાની કે બીજી કોઈ પણ જાતની ફીકર ચિંતા નહિ છતાં, શ્રીમાન્ શેઠીઆઓ શરીરે એકવડા કેમ રહેતા હશે તેનું કારણ જાણવા જેવું છે. લક્ષ્મીદેવીની હુંફ સુખકર છે. પણ જ્યારે તે અનહદ હદમાં આવીને રહે, ત્યારે તો હુંફ મટીને એક જાતની ઉષ્ણતા શરીરમાં વાસો કરે છે જેથી કરીને મુંબઈના શેઠીઆ તવાયલા જેવા દેખાય છે. અનંગપાલ-શેઠની બાબતમાં તેને પણ લક્ષ્મીની ઉષ્ણતા હતી ખરી. પરંતુ એ શેઠ સારે સારૂં ખાવા પીવામાં જીવનનું સાર્થક માનતો હતો તેથી તેની ટહાડકને લીધે લક્ષ્મીની ઉષ્ણતા પ્રબલ છતાં, વૃદ્ધિને પામી ન હતી. એજ કારણથી એ શેઠ શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ હતો. તથાપિ ધોળા પુણી જેવા, એકવડા અને ઉંચા સોટા જેવા દેખાવવું એ શ્રીમંતાઈનું ચિન્હ છે. એમ મુંબઈવાસીઓ જાણે છે. મદન-પાલશેઠનું શરીર ઘઉં વર્ણું હતું. મ્હોડું લાંબું ને ચપટું હતું. આંખો ઝીણી

ચમક મારતી ને અણીદાર હતી. બધા શરીર અને મુખની જોડે શોભે એમ નાક લાંબું, દાંડીવાળું ને બંને નસકોરાંથી નિર્ભય શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ શકે એવું હતું. ગરદન ઉંચી ને રોણકદાર હતી, અને જાણે, બંને ખભાઓ ઉપર મજબુત રીતે ગરદન ગોઠવીને માથું મુકી દીધું હોયની, એવી રીતે એ શેઠનો દેખાવ જણાતો હતો. હોઠ પાતળા અને ગુલાબી રંગના હતા; અને તે પોતાના મનનો આશય રખેને બહાર નીકળી જાય એવી બ્હીકે સદા દેવાયલા રહેતા. જ્યારે એ શેઠ હસતો અથવા મ્હોં મલકાવીને કોઇની જોડે વાત કરતો (જેમ કરવામાં ગૃહસ્થાઈ સમાયલી છે એમ એ માનતો) ત્યારે એના ઉજવળ દંતો મુખને ઓર શોભા આપતા.

મદનપાલશેઠ અંગ્રેજી ઝાઝું ભણેલો નહોતો. શાળા છોડી ત્યારે એનું ભાષાજ્ઞાન વિદ્યાર્થીને જેબ આપે એવું નહોતું. અંગ્રેજી છાપાંઓમાં આવેલાં લોકલ ન્યુસનો અર્થ એ માણમાણ સમજી શકતો હતો. પરંતુ વેપાર ધંધે લાગ્યા પછી, ઘણી થોડી વારમાં એ શેઠના કળવામાં આવ્યું કે લોકમાં મશહુર થવાને, વધારે તો નહિ પણ સાધારણ ગાડું ગબડે એટલા અંગ્રેજી જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. તેથી અંગ્રેજી ખેડવાની એ શેઠને ચટ થઈ આવી. રોજ રોજ અંગ્રેજી છાપાંઓ ધ્યાન દઇને વાંચવાથી, મિત્રોની જોડે પત્રવ્યવહાર અને બીજું કામકાજ અંગ્રેજીમાં ચલાવવાથી, અને થોડી ઘણી પોતાની ખંતથી, એ શેઠનું અંગ્રેજી જ્ઞાન, હાલમાં પોતે ઇચ્છતો હતો તેમ, ગાડું ગબડે એવું થયું હતું. હજી પણ અંગ્રેજીમાંજ સર્વ કામકાજ ચલાવવાથી એનું જ્ઞાન વધવાનાં સુચિન્હો જણાતાં હતાં. હાલમાં એ સાદી ઇબારતમાં ચીઠ્ઠી લખી શકતો હતો. મીટીંગો મળવા કરવા વગેરેનો ખરડો બહુ કડાકુટીઓ નહિ હોય તો, તૈયાર કરી શકતો હતો. તેમજ કોઈ દરખાસ્ત મુકવાની હોય, કે નહાનું સરખું ભાષણ કરવાનું હોય ને તેને માટે જો આગળથી તૈયારી કરી રાખવાને વખત મળ્યો હોય તો, એ શેઠ કરી શકતો હતો. હમણાં હમણાં ધુમાડા મંડળી સંબંધે એના જાણવામાં ઘણા ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો આવ્યા હતા. તેનો તે બહુ છુટથી ઉપયોગ કરતો કે પોતાની વિદ્વત્તાની પણ લોકને ખબર પડે.

એણે પોતાનો તમામ કારભાર અને જનમંડળમાં ઉપયોગી રીતભાત સુધરેલા અંગ્રેજી ધોરણને અનુકરણ કરતી રાખી હતી. જોકે દેશ અને દેશીઓનું કલ્યાણ કરવામાં પંડે અગ્રેસર હતો છતાં, કોઈને મળતાં કરતાં એ

શેઠ જેગોપાળ નહિ પણ સલામ કરતો કે લેતો. પરસ્પર મળતાં હાથ હલાવતો. ઘરમાં નહાના મ્હોટા તમામ માણસ ચાકરોને તમે તમે કહી બોલાવતો. કોઈ પણ જણને હુકમ આપતો નહિ કે આ કામ કર, પણ આ કામ કરશો કે કરી આવો. ગમે તેવા માણસની જોડે સભ્યતાથી વર્તતો. કોઇનો પત્ર આવ્યો હોય, કે કંઈ પુછાવવું કહેવડાવવું હોય, તેનો જવાબ બનતી ત્વરાથી આપતો. ટુંકમાં ઘરમાં કે બહાર, બૈરાં છોકરામાં કે સગાં વહાલામાં, જનમંડળમાં કે મિત્ર સમાજમાં, તમામ ઠેકાણે એ શેઠ રીતસર, વખતસર અને માન મરતબાસર કામ લેતો અને ચલાવતો.

વાલકેશ્વરમાં દરીઆ કીનારે આવેલા **ખુશ હુવા** નામના મ્હોટા અને સણગારેલા બંગલામાં એ શેઠનું રહેણાક હતું. શેહેરમાં એના રેહેણાકનાં જંગી મકાનો હતાં. પરંતુ શેહેરની હવા એ શેઠને શરીરે માફક ન લાગવાથી વર્ષના બારે માસ એણે વાલકેશ્વરના પોતાના બંગલામાં રહેઠાણ કીધું હતું. ત્યાંથી દરરોજ બપોરના એક બે વાગે, કામકાજને પ્રસંગે, કોટની પોતાની આફીસમાં બે ઘોડાની ગાડી દોડાવતો એ ભપકાબંધ રીતે જતો; ને સાંઝના છ સાત વાગે દેશ કલ્યાણની અનેક સભાઓના કામકાજથી પરવારી, વ્યાયામને માટે થોડું ઘણું ચાલી, પાછો બે ઘોડાની ગાડી દોડાવતો **ખુશ હુવાના** બંગલામાં આવતો.

બંગલાનું ફરનીચર છેલ્લી સ્ટાઈલનું વસાવેલું હતું. મદનપાલશેઠ બહારના આડંબરને નામ મેળવવાના પુરૂષાર્થનું મુખ્ય સાધન માનતો. જાતે જોકે વાણીઓ હતો તથાપિ પ્રખ્યાતી પામેલી વાણીઆની કંજુસાઈ એનામાં રતી માત્ર હતી નહિ. સામું બહુજ દુલાદીલથી જેટલી આવક તેટલો ખરચ ભભકાને સારૂ, લોકની ને અધિકારીની જાણમાં આવવાને સારૂ, એ શેઠે રાખ્યો હતો. તેથી કરીને બંગલાની અંદર પુષ્કળ માળીઓ, હમાલો અને નોકરો ઝાડપાન ને ફરનીચર, ઉડીને આંખે વળગે એવું સાફ સુફ અને શોભીતું રાખતાં. એ ભભકાને સારૂ સુધરેલી રીત પ્રમાણે દર ત્રણ ત્રણ વર્ષે મદનપાલશેઠ જુના ફરનીચરનું લીલામ કરાવી નવી ઢબછબમાં બનેલો સરસામાન વસાવતો. તેને નવી રીત પ્રમાણે જેમ શોભે તેમ ગોઠવાવતો. ઠેકાણે ઠેકાણે બારીઓ અને બારણા આગળ, બગલાની પાંખ જેવા પડદાઓ, ઉપરથી ઝુલ પડતા વાળી દીધા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે ચકચકતા આરસાઓ અને રેશમ જેવા સુંવાળા ગલીચાઓ અને જાત જાતની તરેહવાર ઊંચી નીચી બેઠકો શરીરને અને મનને ટહાડક આપે એવી રીતે નજરે પડતી હતી.

મદનપાલશેઠ, એવી રીતે ભભકામાં રહેવાની બાબતમાં, અનંગપાલશેઠ કે ધનપાલશેઠથી જુદો પડતો હતો. ધનપાલશેઠ પૈસાને રળી જાણતો ને પૈસાનો ગુલામ જેવો હતો. તે શેઠ સારી રીતે રહેતો તે દીલના ઉમળકાથી નહિ, પણ લોકલાજને ખાતર. અનંગપાલશેઠ તો પૈસાની ઝાઝી દરકાર કરનાર નહોતો. પણ સારૂં સારૂં ખાવા પીવા સિવાય પુરૂપાર્થનો બીજો કોઈ પણ વિષય પોતાને દૃષ્ટિ ગોચર થયો નહોતો તેથી એ શેઠ ભભકા બપકામાં કંઈ સમજતો નહોતો. તેની જે શોભા અને રીતભાત હતી તે વાણીઆ મીસાલેની હતી. જે થોડી ઘણી ટાપટીપ દેખાતી તે તેની પત્ની મહામતિની કેળવણીનું પરિણામ હતું. ઘરમાં કરતી કારવતી એ શેઠાણીજ હતી. અનંગપાલશેઠે તમામ ગૃહકાર્યભાર એને સોંપી દીધો હતો, તેથી એ શેઠનો વૈભવ, જોકે બીજા લોક કરતાં ઘણો વધારે હતો તોપણ, તે વૈભવ મદનપાલશેઠની આગળ ઝાંખ મારી જાય એવો હતો.

એ શેઠ રોજ સવારના ૭ વાગે ઉઠી, દાતણ પાણી કરી, સાડાસાત વાગ્યા સુધી બંગલામાં હવા ખાવાને ફરતો. તે પછી દશ વાગ્યા સુધી છાપાંઓ વાંચતો. પોતે જે સભામાં હાજર થયો હોય કે ભાગ લીધો હોય તેમાં પોતાનું નામ આવતું રહી ગયું હોય, કે પોતાના રીપોર્ટમાં, કે દરખાસ્તમાં, કે કંઈ આંકડામાં, કોઈ પણ ઠેકાણે જરીક જેટલી ચુક છપાઇ ગઈ હોય, તો તરત તેની નોટ એ શેઠ, એક તે કારણ માટે ખાસ રાખેલી ચોપડીમાં બહુ હરખભેર લઇ લેતો હતો. હરખ થવાનું કારણ કે એ મસે છાપામાં પોતાનું નામ બીજી વાર આવવાનું કારણ દૈવયોગે પેદા થતું હતું! એ પ્રમાણે બહુ લક્ષથી છાપાંઓ વાંચવાથી પરવારી, દશેક વાગે ન્હાઇ ધોઇ જમીને, હુક્કો ગગડાવતો અગ્યાર વાગ્યાની વાટ જોતો એ બેસતો; કારણ કે બરાબર વખતસર કામ લેવું એમાં એ શેઠ ગૃહસ્થાઇનું ચિન્હ સમજતો. અગીઆરનો છેલ્લો ટકોરો પડી રહ્યો કે એ શેઠ પાછો દેશકલ્યાણની અનેક સભાઓના કામકાજમાં પડતો. સેક્રેટરી તરીકે, કે મેનેજર તરીકે કોઇ જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો હોય તે ચલાવતો. કોઇનો પત્ર આવ્યો હોય તેને જે ઘટારત લાગે તેવો જવાબ લખતો. વળી મેનેજીંગ કમીટીમાં કંઈ દરખાસ્ત મુકવાની હોય, કે સૂચના કરવાની હોય, તેનો વિચાર એ શેઠ અગીઆર વાગ્યા પછી બહુ લક્ષપૂર્વક અને ચતુરાઇથી કરતો. પ્રેસીડન્ટ તરીકે કંઈ ભાપણ આપવાનું હોય ને તેને માટે આગળથી તૈયાર રહેવું ... તો

તે તૈયારી પણ એજ વખતમાં કરી રાખતો. ટુંકમાં, દેશકલ્યાણની સભાઓમાં પોતાના અનેક જાતના અધિકારને લીધે જે અનેક જાતની ફરજો આવી પડી હોય તે સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડવાને સારૂ, અગીઆરથી એક બે લાગ્યા સુધી એ શેઠ પોતાનું તમામ ધ્યાન તે તે કામોમાં રોકતો. પૈસો રળવામાં જેટલી ચતુરાઇ ને હોંશીઆરી જોઇએ છીએ તેના કરતાં નામ બહાર પાડવાને માટે કંઈ ઓછાની જરૂર પડતી નથી. નામ બહાર પાડવામાં વળી ખટપટમાં મચ્યા રહેવાની જરૂર હતી. અમુક જોડે આમ વાત કરવી, અમુકને આમ રાજી રાખવો, અમુક માણસ કે યોજના આ પેચને ગાંઠે એમ નથી તો તેને આમ તદબીરથી સીસામાં ઉતારવી, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારની રાજ ખટપટ જેવી આ પણ ખટપટ જેવી તેવી નહોતી. મદનપાલશેઠને એવી ખટપટ થોડા વખતમાં સ્વાભાવિક થઈ પડી, કારણ કે જન્મથીજ એ શેઠ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો હતો. બે વાગ્યાથી પાંચ છ વાગ્યાસુધી મેનેજીંગ કમીટીની મીટીંગોમાં, મેમ્બરો જોડે સલાહ કરવામાં, કે જનરલ મીટીંગ વગેરેમાં હાજર થવામાં અને અધિકારીઓ જોડે કામસર વાતચીત કરવામાં એનો વખત જતો. રાતના સાત વાગે પાછો **ખુશ હવાના** બંગલામાં આવી ચાલેલું કામકાજ કે વાતચીત એ શેઠ આઠ વાગ્યા સુધી પોતાના મનમાં ઘટાવતો ને તત્સંબંધે બીજી ઘટતી તદબીરો ખોળી કહાડતો. રાતના આઠ વાગે વાળુ કરી સાડાઆઠ વાગે એ શેઠ અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચતો, કે જેથી કરીને પોતાનું ભાષાજ્ઞાન વધવાની સાથે વિચારો પણ સુધરે. એ પ્રમાણે **મદનપાલશેઠ** પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતો.

સાધારણ રીતે પોતાનો વખત એ પ્રમાણે વ્યતીત કરતો એ ખરૂં. તથાપિ તેમાં કોઇ કોઇ વાર ભંગાણ પડતું. એ ભંગાણ જ્યારે મુંબઇમાં કોઈ રાજા રજવાડાનું કે બીજા કોઇ માનવન્તા અધિકારીનું આવવું થતું ત્યારે પડતું. એવા શખસને લેવા જવું, કે મુંબઇમાંથી સીધાવી જાય ત્યારે તેને વિદાય કરવા જવું, એ મુંબઇના શેઠીઆની ફરજ છે. એ ફરજ **મદનપાલ** શેઠના નામ બહાર પાડવાના આશયને સહાયકારક હતી. જે માનવંત શખસને લેવા મુકવા ગયા હોઇએ તે તો કંઈ ખ્યાલ કરતો નથી. માણુંમાણું શેકહેન્ડ કરે તો બહુ! પણ વળતે દિવસે અમુક અમુક બુઢેજાઓ ફલાણાને લેવાને કે વિદાય કરવાને હાજર હતા એવી હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં આવે એ કંઈ જેવી તેવી નહિ ગણાય. સબબ **મદનપાલશેઠ** એવે પ્રસંગે

હાજર થવાનું ખસુસ કરીને ચુકતો નહિ. એવા પ્રસંગો આવી પડતા (અને તેમ વારંવાર બનતું) ત્યારે પોતાને સારૂ બાંધી રાખેલા વખતના ધોરણમાં ફેરફાર પડતો; તથાપિ તેવાં કામોમાં મદનપાલશેઠ બહુ ઉલટભેર અને હોંશથી બહાર પડતો, કારણ કે એ મસે છાપાંમાં નામ આવવાથી દેશનું કલ્યાણ થતું!

જોકે પોતે ઘણી ઘણી મંડળીઓમાં જાતજાતનો ભાગ લેતો ને અધિકારો ભોગવતો, તથાપિ એ શેઠને એવો વિચાર આવ્યો કે એકાદ એવી સમાજ કહાડવી જોઇએ કે જેની યોજના અને સ્થાપનક્રિયા પોતાને હાથેજ થયલી હોય, અને તે મંડળી કે સમાજ સાથે પોતાનું નામ એવી રીતે જોડાયલું હોય, કે એકનો વિચાર કરતાં બીજાનો વિચાર સહજ થઈ આવે. મદનપાલશેઠને લાગ્યું કે જ્યાંસુધી એવી મંડળીની હીલચાલ અને સ્થાપના પોતાને હાથે નહિ થાય, ત્યાંસુધી જે કીર્ત્તિના અને ખીતાબોના ટેકરા પોતે દૂરથી જોયા કરતો હતો તેને પામવાનો નથી. પોતાની ટુંક અને તે પણ નવીસવી કારકીર્દીમાં એણે કંઈ ઓછી પ્રખ્યાતિ મેળવેલી નહોતી. તથાપિ જે નામના મેળવેલી હતી તે, હજી જે મળવાની આશાઓ હતી તેની આગળ, કુછ બીસાતમાં નહોતી. હજી તો **યુનીવર્સીટીના ફેલો** થવાનું હતું. મુંબઈના **શેરીફનો** ઓદ્ધો મેળવવો હતો. પોતાના નામને **ઓનરેબલના** ઉપનામથી દીપાવવાનું હતું. તેની પહેલાં **રાવબહાદુરના** ખીતાબનું પોટકું મળે તો ગાંઠે બાંધી લેવું હતું. છેવટે **વાઇસરાયની કાઉન્સીલના** મેમ્બર થઇને, હિંદુસ્થાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનું નામ ઘરગતુ શબ્દ જેવું કરવાનું હતું. એ સર્વ અથાગ ઉદ્યોગના ફળરૂપ **નાઇટના** મહાતેજસ્વી એલકાબથી, મદનપાલશેઠને સ્વર્ગતુલ્ય સુખ અને વૈભવ, આ મૃત્યુલોકમાંજ ભોગવવાનો ઉમળકો હતો! તેજ સારૂ એ પોતાને અવતરેલો માનતો! તેજ સારૂ એ ખાઇપીને મચ્યો રહેતો! મ્હોટા મ્હોટા અધિકારીઓને અને છાપાંવાળાઓને ભારોભાર માખણ તોળી આપતો તે પણ તેજ સારૂ! બાકી ખુશામતની એ શેઠને જબરી છીટ હતી! પણ દેશ કલ્યાણની ને ખીતાબની વાત આવે, ત્યાં લાચારીથી એ શેઠને પોતાની છીટ દૂર કરીને, ધારેલા અર્થને પાર પાડવાને મથન કરવું પડતું હતું! એવી રીતે બનતો પ્રયત્ન કરવા છતાં મદનપાલશેઠને લાગ્યું કે આજકાલનો જમાનો બહુ ફેરવાઇ ગયો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે કેળવણીના પ્રચારને લીધે બુદ્ધિબળ અનેક રૂપો અને રંગોમાં દેખાવ દેતું જાયછે. તેવા અરસામાં કેવળ ખુશામતથી કે છાપાંમાં નામ આવવાથી સંતોષ પકડીને બેસી રહેવાથી

કંઈ કામ સરે તેમ નથી. પોતાની યોગ્યતા દર્શાવવાને માટે સ્વબુદ્ધિબળનો મહિમા અધિકારીઓ આગળ ખડો કરી દેવો જોઇએ. તે ઉપરથી એ શેઠ, દેશનું મહા મહા કલ્યાણ કરી નાંખે એવો ઉદ્યમ, પોતાનો ને પોતાનોજ ઘરનો હોયની, તેની સોધમાં લાગ્યો! એ એક વર્ષને છેડે એના જાણવામાં આવ્યું કે કોઈ મંડળી સ્થાપવી, પણ તેનો હેતુ રાજદ્વારી હકો માગવાનો તો સ્વપ્ને નજ હોવો જોઇએ; નહિ તો વળી ચોરીમાં રંડાયા જેવું થઈ જાય! ઘણી ઘણી માથાકુટ કરતા એને એક દહાડો વિચાર આવ્યો કે અંગ્રેજો દેશીઓ પર સરસાઇ ભોગવે છે તેનું કારણ શારીરિક બળ છે. એ બળ દેશીઓમાંથી કેમ કમી થયું તેનું જો એકાદું અપૂર્વ કારણ જડે તો દેશનું કલ્યાણ જોતજોતાંમાં થઈ જાય! એક દહાડો એનો કોઈ ઓળખીતો શખસ માંદો પડ્યો. ડાકટરે તેને એવી સલાહ આપી હતી કે ધુમાડો ખાવો નહિ; છતાં તેનાથી ધુમાડો ખવાયો અને આંખો વધારે દુખી; તે વાત **મદનપાલશેઠના** જાણવામાં આવતાં એણે એવો સિદ્ધાંત બાંધી લીધો કે દેશીઓમાં રોગ અને નિર્બળતા, બીજા કોઇ કારણથી નહિ પણ, માત્ર ધુમાડો ખાવાથી જન્મ પામી છે. એકવાર એવો નિશ્ચય પોતાના મન સાથે થયો કે તેના પુરાવાના દાખલા અનેક અનેક ઠેકાણેથી એ શેઠને મળવા લાગ્યા. ઘેર ઘેર રસોડાની પાસે લોકના સુવાના અને બેસવાના ઓરડાઓ જોઈને, એ શેઠે પોતાના મનમાં નક્કી કીધું કે જે મંડળી પોતે કયારનો સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો તેને ધુમાડા જોડે જોડી દેવી! તે સંબંધે લોકના વિચાર કેળવવા સારૂ, અને પોતાની એ સોધને વિદ્વદ્વર્ગ હસી ન કહાડે તે સારૂ, કેટલાક તત્ તત્ શાસ્ત્ર કુશલજ્ઞોના મત અને વિચાર એકઠા કરવાની જરૂર એ શેઠે જોઈ. મુંબઇમાં એવા કુશલજ્ઞોનો કંઈ ટોટો નહોતો. **મદનપાલશેઠે** બહુ પૈસા વાવરીને તેઓના મતો એકઠા કીધા. જાતજાતની અક્કલો દોડાવી, આંકડાઓની શાહેદતો એકઠી કીધી. તે સર્વેને એકાદ મ્હોટું પુસ્તક છપાવી "ચીમની મારફત ધૂમ ગૃહાદ્ બહિર્નિષ્કાશક દ્વારા દેશીઓની ઉદ્ધારક મંડલી" સ્થાપવાની આવશ્યકતા અને તેનાથી થનારા અગણિત લાભો, દીવાની જ્યોતની પેઠે બતાવી આપ્યા. એમ કરી સર્વ લોકને અને મ્હોટા મ્હોટા અધિકારીઓને **મદનપાલશેઠે** બતાવી આપ્યું કે એની બુદ્ધિ અને ખંતીપણું, શ્રીમાન્ છતાં, અને યુનીવર્સીટીની કેળવણી લીધેલી નહિ છતાં, બીજા કેળવાયલાઓ કરતાં કોઇ પણ રીતે ઉતરતું નહોતું.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

મદનપાલશેઠની કામ કરવાની પદ્ધતિ.

पातालान्न विमोचितो बत बली नीतो न मृत्युः क्षयम् ।
नो मृष्टं शशिलांछनं च मलिनं नोन्मूलिता व्याधयः ॥
शेषस्यापि धरां विधृत्य न कृतो भारावतारः क्षणम् ।
चेतः सत्पुरुषाभिमानगणनां मिथ्यावहन् लज्जसे ॥

(भर्तृहरि)

લોકમાં અને વિદ્વજ્જનોમાં આ વાત નિઃસંશય સ્થાપિત થઈ કે રસોડાનો ધુમાડો ખાવા પીવામાં આવવાથી, દેશની દુર્દશા થઇ છે, અને તે દુર્દશા ટાળવાને એકાદ મંડળી સ્થપાય તો બહુ સારૂં, એમ જ્યારે મદનપાલશેઠના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે ધુમાડા મંડળી સ્થાપવાની હીલચાલ એ વધારે ઉલટથી અને જોમથી લેવા લાગ્યો; પણ આ સઘળું કામકાજ કરવામાં મદનપાલશેઠને ઘડીકની ફુરસદ રહી નહિ. પોતાથી બીજી મંડળીઓના કારભારમાં જોઇતું ધ્યાન આપી શકાતું નથી એમ એને માલમ પડયું કે પછી તરત એણે એક કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી રાખવો ધાર્યો. એમ સેક્રેટરી રાખવાથી પોતાની શોભા ઓર વધશે એવો કંઇ આભાસ પણ મદનપાલશેઠના મનમાં ખરો! કેળવણીની હીમાયત કરનાર પોતે છે એમ દર્શાવવાને સારૂ એણે એકાદ **બી. એ.** થયલાને રાખવો ધાર્યો. મદનપાલશેઠ દેશી તરીકે પારસી, મુસલમાન વગેરે બધી જાતને સમાન ગણતો હતો, તથાપિ જોઇતો સેક્રેટરી કોઇ ગુર્જર વર્ગનો હોય તોજ પોતાને ઠીક પડશે એમ એને લાગ્યું. પોતાને થોડાક સંસ્કૃત શબ્દો બોલવાની ટેવ પડવાથી, એનો વિચાર સંસ્કૃતભાષાને માટે ઘણી ઉત્તમ પ્રતિનો બંધાઈ ગયો હતો. પોતાને તે ભાષાના ખેરખામાં ગણાવવામાં એ માન ગણતો હતો. તેથી એ શેઠે ઠરાવ કીધોકે **ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટ** રાખવો એટલુંજ નહિ, પણ તેની બીજી ભાષા સંસ્કૃત હોય તો વધારે સારૂં. ચાલુ સુધરેલી રીતિ પ્રમાણે તેને સારૂ, એણે બંને અંગ્રેજી પત્રોમાં, ટુંકી જાહેરખબરોના મથાળા હેઠે, અઠવાડિયા સુધી એક જાહેરખબર છપાવી. એક અઠવાડિયું પૂરૂં નહિ થયું તેટલામાં તો એવી સો એક અરજીનો ઢગલો મદનપાલશેઠની આગળ એકઠો થઈ ગયો! કોઈ બીજો જેવો

તેવો માણસ હોત તો તે એવડો મ્હોટો ઢગલો જોઇને ગભરાઇ જાત. પરન્તુ મદનપાલશેઠ જરા ગભરાયો નહિ. જેમ જેમ અરજીઓ આવતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ પર રાતી પેન્સીલથી અનુક્રમે નંબર ચ્હડાવી, તારીખ નાંખતો ગયો. જાહેરખબરની મુદ્દત પૂરી ન થાય ત્યાંસુધી તેમાંની એકે વાંચવી નહિ એમ એણે નક્કી કીધું. તે મુદ્દત પછીની ગમે તે અરજી હોય તે પર ધ્યાન નહિ આપવું એવો નિશ્ચય કરીને, એક દિવસ બપોરના બાર વાગે, દેશ કલ્યાણની મીટીંગોનું થોડું ઘણું કામકાજ હતું તે કરી લઇ, મદનપાલશેઠે રાતી દોરીથી બાંધેલો અરજીઓનો ઢગલો ક્હાડ્યો ને તે વાંચવાની શરૂઆત કરવા લાગ્યો.

આગળ જણાવ્યું છે કે મદનપાલશેઠ બહુ ભભકામાં રહેતો. એ ભભકો સાહેબ લોકના કરતાં સહેજ ઉતરતો હતો, કારણ કે તેની પાછળ ચાલનારો હતો. સિવાય એમની રહેવાની રીતભાત અને ઢબછબ ગમે તે દેશીને તાજુબીમાં નાંખી દે એવી હતી.

એમનો બંગલો બહુ ઉંચાણમાં અને દરીઆકીનારે પડતો આવેલો હતો. બંગલામાં જવા સારૂ પગથીઆં ચ્હડીને, બહારનો ઓટલો કે ચાલ મુકી કે એક મજાનું રોણકદાર, સણગારેલું ને લંબ ચોરસ દીવાનખાનું આવતું. દીવાનખાનાની ઉત્તમ ઉત્તમ સણગારની વસ્તુઓમાં મદનપાલશેઠની લાઇફ સાઇઝની, ઉતમ કારીગરીના નમુનાની, એક છબી વધારે ધ્યાન ખેંચતી. સૌથી વધારે ધ્યાન તો છબી નીચેની ઉંચી તખતી પર જતું. તેમાં સોનેરી મ્હોટા અક્ષરોમાં મદનપાલશેઠ, જે જે દેશકલ્યાણની મંડળીઓના અધિકાર ભોગવતો હતો તે તે, ઉત્તમ રીતે વેલી અને ફુલોની લહેરીઓમાં ગોઠવી દીધા હતા. એ મ્હોટી છબી અને તખતી પરથી પડાવેલી અનેક ન્હાની મ્હોટી છબીઓ ઠેકાણે ઠેકાણે ગોઠવી દીધી હતી. દીવાનખાનાની પડખે એક મ્હોટો સરખો ઓરડો મદનપાલશેઠનો **રીડીંગરૂમ** હતો. તેમાં સારાં અને સારી બાંધણીનાં ત્રણ મ્હોટાં ટેબલો, વચ્ચોવચ પુષ્કલ જગો રાખીને મુકી દીધાં હતાં. ટેબલની આસપાસ તરેહ તરેહવાર રીતિએ, વાંચવાનું સુગમ પડે એવા આસનોવાળી ખુરશીઓ ગોઠવી દીધી હતી. પહેલા ટેબલ પર માસિક ચોપાનિયાં હારદોર ગોઠવી દીધાં હતાં. બીજા ટેબલ પર મુંબઇના તમામ અને બીજા દેશોનાં પ્રખ્યાત અંગ્રેજી ગુજરાતી છાપાંઓ સુંદર ભારણો નીચે દાબીને રાખેલાં હતાં. ત્રીજા ટેબલ પર જાતજાતની ચષ્મ્સની પેટીઓ ગોઠ-

વેલી હતી. તે પેટીઓ પર દેશકલ્યાણ કરનારી મંડળીઓનાં નામો પડાવેલાં હતાં. ઓરડામાં ભીંત સરસાં સુંદર કબાટોમાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનો ભંડાર ભરેલો હતો. એક પડખે એક નહાનું ટેબલ દરીઆની સન્મુખ મુકેલું હતું. એ ટેબલપર પોતાનું **આફીસ બાકસ**, ખડીઆઓ, પેન્સીલો, ભારણો અને તરતની વસાવેલી નમુનાની અને નવાઇની ચીજો પડેલી હતી. પાસે એક ખુરશી હતી તેપર બેસી મદનપાલશેઠ કામ કરતો. ખુરશીની પડખે એક મ્હોટો આરસો હતો. મદનપાલશેઠ જ્યારે ખુશી થતો, અથવા કોઇ તદબીર સુઝી આવતી ત્યારે, આરસીમાં પોતાનો સુંદર ચહેરો મલકાવતો અને વધારે ખુશ થતો. તે વખતે પાસે પડેલા હાથીની સુંઢ જેવા હુક્કામાંથી, રૂપાની હથોટીવાળા છેડાથી, થોડીવાર સુધી નહાના મ્હોટા દમ લેતો, અને જડી આવેલી તદબીરને મનમાં સજ્જડ ઠસાવી દઇ પાછો પોતાને કામે વળગતો ! એ પ્રમાણે આરસામાં મ્હોડું જોવાની અને દમ લેવાની એ શેઠને આદત હતી.

મદનપાલશેઠની કામકાજ કરવાની રીતભાત સુધરેલી હતી, તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે દરેક ઠેકાણે, જ્યાં પોતાને બેસીને વાંચવાનો સંભવ હોય ત્યાં, નહાના મ્હોટા અવાજ કરતી બે ઘંટડીઓ રાખવામાં આવી હતી. કામ કરતાં કરતાં કંઇ યાદ આવ્યું, કે કોઇ ચાકર માણસને કંઈ કહેવાનું હોય, કે કંઇ વરદી આપવી હોય, તો તે બે ઘંટડીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. મ્હોટો ઘાંટો પાડીને ચાકર માણસને કહેવું કે ફલાણાને આમ કહે, કે આ લાવે, એ કંઇ ઠીક દેખાય નહિ. તેમ તે સારૂ ચાકર માણસને પાસે બોલાવીને વરદી આપવી તે પણ મદનપાલશેઠને ઠીક લાગ્યું નહિ. સબબ રોજના સાધારણ કામકાજ સંબંધી વરદી આપવા સારૂ એણે એ ઘંટડીઓ વસાવી હતી. ઓરડાની પાસે કાયમ ઉભા રહેતા એક હમાલને હેરફેર અવાજની ઘંટડી વગાડીને પોતાના મનનો અભિપ્રાય મદનપાલશેઠ જાહેર કરતો. જેવી રીતે તાર આફીસમાં બે અવાજના હેરફેર ઉપરથી, ગમે તેવા વિચારો બહાર દેશાવર મોકલાય છે, તેવી રીતે અને તેવા ધોરણ પર, દરરોજ ઉપયોગમાં આવે એવા કામકાજની વરદીની મદનપાલશેઠે બાંધણી બાંધી રાખી હતી. જેમ કે મ્હોટા અવાજવાળી ઘંટડીનો એક ટકોરો કરે તો સમજવું કે શેઠને હુક્કાની ચલેમ ભરાવવી છે. નહાની ઘંટડીના એક ટકોરાથી પાણી લઈ આવવું. બે ટકોરાથી પાણી અને પાનની રકેબી લઇ આવવી. એક નહાનો અને બીજો મ્હોટો ટકોરો થાય તો ગાડીની વરદી આપવી. હમાલ

શેઠનો હુકમ બરોબર સમજ્યો છે એમ પોતાની પાસે રાખેલી ઘંટડીના બે મ્હોટા ટકોરા કરીને જણાવતો. હુકમ બજાવવા જાઉંછું તેને સારૂ ત્રણ નહાના ટકોરા કરતો. કામ કરીને પાછો આવ્યો છું તે એક મ્હોટા અને એક નહાના ટકોરાથી વિદિત કરતો. અલબત એ કામને માટે મદનપાલશેઠે સૌથી હોંશીઆર હમાલને રાખ્યો હતો છતાં, ઘણીવાર હસવા જેવી ભુલો થતી. જેમ કે મદનપાલશેઠ હુક્કો ભરવાનું કહેતો અને હમાલ ગાડીની વરદી આપી આવતો, અથવા શેઠ પાણી પીવા માગતો અને હમાલ શેઠાણીને બોલાવી લાવતો! થયલી ભુલ સુધારવાને મ્હોડેથી વધારે બોલવું પડતું; પણ ઘંટડીથી હુકમ આપવાની રીત સુધરેલી ગણાય એવો મદનપાલશેઠને ખ્યાલ હોવાથી તે રીત ચાલુજ રાખી!

રાતી દોરીથી બાંધેલી અરજીઓનું બંડલ **આફીસબાક્સ**માંથી કહાડી ટેબલપર મુકતાં મદનપાલશેઠ મલકાયો. કારણ કે ઉમેદવારોની અરજીઓ વાંચવી એ કામ શેઠના સ્વભાવને બહુ રુચિકર હતું. મલકાવાની સાથે પાસેના આરસામાં એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. એક હાથે બંડલની દોરી છોડતાં છોડતાં, બીજે હાથે પાસે પડેલા હુક્કાની રૂપાની હયોટીથી નહાના મ્હોટા દમ લઈ, ધુમાડાના ગોટાને એ આમતેમ રમાડવા અને નચાવવા લાગ્યો. જે દેશકલ્યાણનું કામ પોતે આદરેલું હતું તે આજે નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયું હોયની, તેમ એ શેઠ આત્માને કૃતકૃત્ય માનીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. ખુશાલી વધવા લાગી, એટલામાં એ શેઠને વિચાર આવ્યો કે જો કોઇના આવવાની વરદી થઈ તો પોતાના ખુશ વિચારમાં ખલલ પડશે, માટે ઘંટડીના જોઈતા ટકોરા કરીને હમાલને જણાવ્યું, કે કોઈ પણ કારણસર કોઇને અંદર આવવા દેવો નહિ; તેમજ બહાર જરાક જેટલો પણ ગોંઘાટ ન થાય તેપર ધ્યાન આપવું. પછી મદનપાલશેઠ હુક્કાની નળી મ્હોંમાં રાખી, એક પછી એક અરજીઓ કહાડી વાંચવા લાગ્યો. તમામ અરજીઓ પહોંચ્યાની તારીખ પ્રમાણે અનુક્રમ નંબર વાર ગોઠવેલી હતી. એટલે અમુક અરજી પહેલાં વાંચવી કે અમુક, એ લપસાણ મદનપાલશેઠને નડ્યું નહિ.

પહેલી ત્રણ અરજીઓ દમ વગરની મદનપાલશેઠને લાગી; મનમાં તેઓને નાપાસ કરવાનો ઠરાવ કીધો, પણ એટલામાં એ શેઠને સુઝી આવ્યું કે દરેક પર અભિપ્રાયના શેરા કરતાં જવાથી, અરજીઓ વાંચવાનું કામ સુગમ થઈ પડશે. પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ દોડાવી એણે તમામ અરજીઓને

એ-બી-સી એવા ત્રણ વિભાગમાં વેંચી નાંખવી ધારી. એ એટલે પાસ કરેલી. બી એટલે વિચાર કરવા સારૂ, કે કોઇને કાંઈ પુછવા સારૂ બાકી રાખેલી. સી એટલે નાપાસ કરેલી. એ પ્રમાણે મંડળીઓના જુદા જુદા અધિકાર ભોગવવાથી પોતાને કામકાજ કરવાની જે હથોટી પડી ગઇ હતી તે પ્રમાણે વાંચેલી ત્રણ અરજીઓપર મદનપાલશેઠે સીનો શેરો કીધો. તે નીચે તે દહાડાની તારીખ નાંખી પોતાના નામના આદ્ય અક્ષરો બહુ ફક્કડ રીતે લખ્યા. એક અરજી કોઇ મરાઠી ગૃહસ્થે મોકલેલી મદનપાલશેઠના વાંચવામાં આવી. તેણે ગુજરાતી સ્વભાપાપેઠે આવડવાનું પોતાની અરજીમાં જણાવ્યું હતું, પણ મદનપાલશેઠે તેને પક્કા નિશ્ચયસાથે નામંજુર કીધી. કારણ કે એ શેઠને તમામ કામકાજ, કામકાજની રીત પ્રમાણે લેતાં આવડતું હતું. એને લાગ્યું કે જે અરજીઓ જાહેર ખબરની સરત બહાર જાય તેના પર તુલના કરવી, તે કામકાજના કાનુનથી ઉલટું ગણાય. એક પારસીની અરજી બહુ સારા અક્ષરથી, સફાઈ ભરેલી રીતે, સારી ભાષામાં લખેલી હતી; તેને પણ ઉપલાજ કારણથી એ શેઠે નામંજુર કીધી. એક પારસણ ગ્રેજ્યુએટ જેની બીજી ભાષા વળી સંસ્કૃત હતી તેની અરજી વાચતાં વાચતાં મદનપાલશેઠને વિચાર આવ્યો કે—

"અહો, બહુ સારૂં થયું" (આરસીમાં મ્હોં જોઇ હુક્કો ગગડાવતાં) "કે આ અરજી આપનાર કોઈ પારસણ છે. ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટ એવું લખાણ તો મારી જાહેરખબરમાં મેં સહેજ લખાવ્યું હતું. તેને બદલે ન કરે નારાયણ, ને મારાથી એવી ખબર અપાઈ હોત, કે ગુજરાતી જાણનાર ગ્રેજ્યુએટ જોઇએ છેઇએ તો આ પારસીઓ અને મરાઠી ભાઈ સાહેબો મને જરૂર કવરાવી નાંખત! તેમાં પારસણની અરજી તો મને કદાચને મુસીબતમાં એ નાંખત. ધારો, કે એવી અરજી પાસ કરવાને હું કાયદા પ્રમાણે બંધાઇ ગયલો હોઉં, તો નકામી લેવાની દેવાંમાં હું સજ્જડ આવી પડત હો! ધારો, કે તે બાઇ મારા ઉપર દીવાની દાવો કરે ને કોરટ મને ફરજ પાડે કે એ બાઈને મારા કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી તરીકે રાખવીજ પડશે તો પછી હું શું કરત? થોડાક દહાડા તો છાપાંમાં નામ આવત ને લોકની જાણમાં હું વધારે આવી જાત એ ખરૂં. પણ ધુમાડા નિષ્કાશક મંડળીને જરૂર સુવાડી દેવી પડત! એવી બાઇઓ પાસે તે કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરીનું કામ કેમ લેવાત? વળી એ તો ભણીગણીને પાવરધી થયલી તે પોતાનું કામ રોબમાં ને રોબમાં રાખે, તે મને

એમ મેં જાહેરખબર છપાવી.
કેમ પાલવત ! સારૂં થયું કે ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટ એમ મેં જાહેરખબર છપાવી.
નહિ તો આ અરજી મારા ખારજ વગાડત. ખેર, પણ જો આ સો અરજી-
માં એકાદ અરજી કોઇ ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટ બાઈની હશે તો વળી હું પંચા-
તીમાં આવીશ. જરૂર આ કાયદાનો સવાલ છે, અને કોઈ ઓળખીતા મેને-
જીંગ કલાર્કને પુછીને એ બાબતનું સમાધાન કરવું જોઇએ, કે મારી જાહેર-
ખબરથી હું શું કોઈ બાઈ ગ્રેજ્યુએટને રાખવાને બંધાયલો છું ? ” એમ કહી
મદનપાલશેઠે તે બાબતનો ખુલાસો લેવા સારૂ પોતાની રોજનિશિમાં ટાંચણ
કીધું. વળી એ શેઠ પોતાના મનમાં વિચાર કરતો બોલ્યો— “ એટલું તો
ખરૂં કે ગુજરાતી ગ્રેજ્યુએટ કોઈ બાઈ હોય, તો તે બીજી કોઈ કોમની બાઈ
જેટલો રોબ મારે નહિ, કારણ કે આખરે જાત તો ભાજીખાઉની કેની ! પણ
એ વિષે આટલો બધો વિચાર કરવાની કંઇ જરૂરજ નથી. મારી જાણ પ્રમાણે હજી
સુધી કોઇ ગુજરાતી બાઇ ગ્રેજ્યુએટ થઇજ નથી. કદાચને કોઇ વટળેલ બાઈ
થઈ હશે તો તેને ગુજરાતીમાં ગણવી કે કેમ એ એક જાતનો સ્વાલ ઉઠશે.
શું આજ કાલનો જમાનો ફેરવાઇ ગયો છે કે લગાર વધતું ઓછું બોલાયું,
કે કંઈ કાળું ભુસી આપ્યું કે ફસાયાજ છઇએ ! આવી આવી બારીકીઓ
આપણા બાપદાદા શું જાણતા હશે ? ” મદનપાલશેઠ ફીલસુફી કરતો બોલ્યો–
“ પણ તેઓ નહિ જાણતા હોય તોએ શું ? સવાલ એટલોજ છે કે વધારે
સુખી કોણ હતું અથવા છે ? વળી એવા તકરારી વિષયમાં હું હમણાં ક્યાં
પહુંછું ? હજી તો બહુ અરજીઓ વાંચવી છે. પણ એવા મઝાના કામમાં આ
બાઇની આસુરીરૂપી અરજી આવી અને તત્સંબંધી વિચારથી મારૂં મન ચક-
ડોળે ચહડયું. ”

“ પણ અરે, હું ‘ સ્ત્રીકેળવણીની દીલસોજી ધરનાર એશોશીએ-
શનનો મુરબ્બી અને ફાઉન્ડર ’—‘ આર્યસ્ત્રીઓની મહત્તાવર્ધક ઇન્સ્ટી-
ટ્યુશનનો કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી ’—પારસી, મુસલમાન, ક્રીસ્તાન વગેરે કોઈ
પણ જાતમાં કે દેશીમાં ભેદ નહિ ગણનાર—તેને આ પારસીબાઇની અરજી
નામંજુર કરવી ઘટે છે? જરૂર આ વાત છાપામાં જશે તો મારે વિષે લોકમાં
ખોટો વસવસો થશે કે એ શેઠના ખાવાના અને જોવાના દાંત જુદા છે. વળી
પારસી પત્રો મને તોબા તોબા બોલાવશે ! મારે વિષે હવે પછી કોઈ સારો
બોલ કે વખાણ લખશે નહિ ! મારૂં બોલેલું ભાષણ કાપકુપ અને હેરફેર
કરી હાલહવાલ કરી નાંખશે ! એ બધી પંચાતી માથે આવી પડે છે ખરી.

પણ સો વાતની એક વાત કે મારે કોઈ બાહ્ય માણસને કોરસ્પોન્ડીંગ સેક્રેટરી તરીકે રાખવીજ નથી. આપણે દેશીને એવા સેક્રેટરી સાથે મેળ આવેજ નહિ. અંગ્રેજો તેમ રાખે છે એમ મારા જાણવામાં છે, પણ આ કામમાં હું તેઓથી જુદો પડું છું. ”

એમ બોલી મદનપાલશેઠ બીજી અરજીઓ વાંચવા લાગ્યો. ઘણીક અરજીઓ જોકે ગુજરાતી વર્ગની હતી, તથાપિ તેઓ ગ્રેજ્યુએટ નહિ થયલા, પણ મેટ્રીક થઇને કે પી. ઈ. થઇને અટકેલા એવાની હતી. ઘણા ખરા તો સંસ્કૃત જાણતા નહોતા. તેવા દરેક જણે મદનપાલશેઠના માયાળુ દીલ પર, કેળવણીની હીમાયત પર અને કોઈપણ પ્રકારે દેશકલ્યાણ કરવાની જે અગ્રેસરતા દેખાડી હતી તેના પર આધાર રાખીને અરજીઓ મોકલી હતી. પરન્તુ મદનપાલશેઠે તે દરેક અરજી કરી રાખેલા ઠરાવ પ્રમાણે, નામંજુર કીધી. પણ એ શેઠને વિચાર આવ્યો કે આ ગુજરાતીઓ આટલું ભણ્યા, તોપણ કંઈ સ્વતંત્ર ધંધો કે કીસબ ખોળી કહાડવાને બદલે, આમ અરજીઓ મોકલી કાલાવાલા કરે છે એ જરૂર શોચનીય છે. કાંતો તેઓની તાલીમમાં કસર હોવી જોઇએ, કે કાંતો દેશની દશા મારી અથાગ મહેનત છતાં સુધરવાને બદલે બગડતી હોવી જોઈએ.

તમામ અરજીઓ વાંચી લેતાં બે વાગ્યા. ઘણી ખરી સી વર્ગમાં આવી ગઈ, થોડીએક બી વિભાગમાં અને જુજ એ વર્ગમાં. બી વર્ગમાં સૌથી ઉપર કેશવલાલની અરજી હતી. કેશવલાલ વિમલદાસ, એ નામ વાંચતાં મદનપાલશેઠને યાદ આવ્યું કે હા એને હું ઓળખું છું. વનમાલીદાસનો ભત્રિજો. એના કાકા સાથે શેઠીઆ પાર્ટીઓમાં ઘણીવાર જમવા આવે છે ત્યાં મેં એને જોયો છે. હોંશીઆર ખરો પણ કંઇ પોતીઆદાસ જેવો છે. બાકી એણે ખંત રાખીને અભ્યાસ કીધો એ વાત ખરી. વળી હાલમાં તો એ એના કાકાથી જુદો છે છતાં બી. એ. થયો, એટલા માટે એને શાબાશી અને ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે. પણ હજી એતો ચાલુ મહીનામાં પાસ થયો છે. એને હજી ડીગ્રી મળી નથી. તે પહેલાં બી. એ. ગણાય કે નહિ એ એક સવાલ છે. તેની તો કંઈ ફીકર નહિ, પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે નથુશેઠને બગાડી મુકવામાં, મારવાડીઓનું અને બીજા શેઠીઆઓનું તેને દેવું કરાવવામાં મમતારામ અને કેશવલાલ બંને મળી ગયા છે. મને તો એકલો મમતારામ મળવા આવ્યો

હતો; પણ કોણ જાણે, તેમ હશે તો મારે એની અરજી નામંજુર કરવી પડશે. મને યાદ આવે છે કે અનંગપાલશેઠે સહેજ રીતે એકાદ બે વાર એનાં વખાણ મારી આગળ કીધાં હતાં. વળી ધનપાલશેઠે હમણાંજ નથુશેઠને રૂપીઆ ધીર્યા છે. (મને પણ સાથે ઘસડ્યો છે. પણ મેં ધનપાલશેઠને અંગ વાળી આપ્યો છે!) માટે કેશવલાલ બાબત હું તે શેઠને પુછી જોઈશ ને ખાતરી કરીશ. દરમ્યાન કેશવલાલની અરજી **બી.** વર્ગમાંજ રાખવી ઠીક છે.

એટલામાં બહાર જ્યાં હમાલ બેઠો હતો ત્યાં ગોંધાટ થતો શેઠને કાને પડ્યો.

"સાહેબ, શેઠની વરદી છે માટે ગોંધાટ નહિ કરો?"

"અરે બેસ બેસ, તારા શેઠને મેં નહિ જોયા હોય તો કેની? મદનપાલશેઠનો હું ખાસ ભાઇબંધ, તેની જોડે ખાનાર, પીનાર, અને ફરનાર, તેને તું બે પૈસાનો હમાલ રોકે એ શું? તારા શેઠે મારે માટે તો ખાસ ના નહિ પાડી હોય. જોઈએ તો પુછી આવ."

"પણ સાહેબ, તમે મને ઠપકો શું કામ આપો છો? હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર છું."

એ પ્રમાણે અનંગપાલશેઠને હમાલ સાથે હોંસાતોસી કરતો મદનપાલશેઠે સાંભળ્યો. અનંગપાલની રીતભાત એને બીલકુલ પસંદ આવી નહિ. તથાપિ હવે પોતે અરજીઓ વાંચવાનું કામ આટોપી રહેવા આવ્યો હતો તેથી, અને અનંગપાલશેઠના રોબમાં હમાલને અંજાઇ જતો જોઈ, એણે ટકોરી મારી હમાલને સૂચવ્યું કે અનંગપાલશેઠને રોકે નહિ.

"જાઓ સાહેબ"—હમાલ બોલ્યો—"શેઠ તમને અંદર બોલાવે છે."

એટલે અનંગપાલશેઠ રોબમાં અને રોબમાં અંદર દાખલ થયો."

પ્રકરણ ૩૪ મું.

પાઘડી વેચીને ઘી ખાવું કે પાઘડી વેચીને છાપામાં નામ કહાડવું!

દેશદાઝને દિલે ધરીને, નવી નવી રચના રચજો,
દેશોદ્ધારક સભા સ્થાપીને, જીવનનું સાર્થક કરજો.
જીવ્યાનું સાર્થક શું એમાં? સત્ય વચન મારે કહેવું,
ખાવું પીવું, પેટ પંપાળી, હાસ્ય-કરી સુખમાં રહેવું.

(નવીન કવિતા.)

પોતાનું મ્હોડું મલકાવતો, પણ મદનપાલ જેવા પોતાના મિત્રની પાસે જવા સારૂ હમાલ જેવા હલકા નોકર જોડે આટલી રકઝક કરવી પડે તે દેખાડવાને, અનંગપાલશેઠ આંખનાં ભવાં કંઇક ચહડાવતો બોલ્યોઃ—

"અરે ભાઈ, અરે મદનપાલશેઠ, આ તમારી અંગ્રેજી રીતભાતથી તો પરમેશ્વર તોબા! આ તે મને અપમાન મળ્યું સમજવું, કે હમાલ જેવો હલકો નોકર મને અંદર આવતા વારે, ને તમે તમારે કાને સાંભળ્યા કરો, પણ બહાર આવવાની તસ્દિ લઈ તેને કંઈ ઠપકો પણ નહિ દો?"

"એમાં હમાલનો કંઇ વાંક હતોજ નહિ"—મદનપાલશેઠ ધીમે ધીમે બોલ્યો—"તે તો બીચારો મારી વરદી પ્રમાણે ચાલતો હતો. તમારે જોઇએ તો મારી એવી વરદી સારૂ ભલે મને ઠપકો આપો—જેમ કે તમે હમણાં કરોછો. પણ મારે કહેવું જોઇએ કે તમારી હમાલ જોડેની હુજત બીલકુલ વાજબી નહોતી."

"ત્યારે શું, હું એવા ચાકરના કહેવાથી બહારો બહાર ચાલ્યો જાઉં એમ મારે કરવું જોઇએ કેમ? વાઃ સાહેબ, શું તમારી વિલાયતી સલાહ અને વિચાર!! હું તે શું કોઈ ભિક્ષુક બામણ ભામંણ હતો કે શેઠે ના કહી કે જતો રહું! અને હું ચાલ્યો ગયો હોત તો તમને માલમ કેમ પડત કે હું સાહેબને મળવા આવ્યો હતો!"

"તમારો કાર્ડ મુકી જવો હતો."

"શું—શું—મુકી જવું હતું"—અનંગપાલશેઠ કાર્ડનો અર્થ નહિ સમજતો હોય એમ બોલ્યો—"હં—હં—મારા નામનો કાટ! તે તો ઠીક, પણ શેઠજી મને કહેવા દેશો કે આવી રીત તે દોસ્દાર અને દોસ્દાર વચ્ચે નીભે કે? ભલભલો અંગ્રેજ અધિકારી હોય, તે પણ ગમે તેવા દેશી જોડે સારી રીતે વરતે છે; પણ તમે તો તેઓને પણ કોરાણે મુકી દો છો એ તે શું?"

મદનપાલશેઠ હસી પડયો. અનંગપાલ એનો દોસ્દાર ખરો. વળી એને લાગ્યું કે પોતાના મિત્રના કહેવામાં કંઈ સચ્ચાઈ પણ હતી. તેથી વાત ઉડાવતો એ હસીને બોલ્યો.—

"ઠીક છે—ઠીક છે—તમારે સારૂ હું હમાલને ખાસ સૂચના આપી મુકીશ, પછી કંઈ? પણ તમે આજે આવ્યા તે બહુ સારૂ થયું." પોતાના મનમાં મદનપાલશેઠ કેશવલાલની અરજીપર નજર નાંખતો બોલ્યો—"મારે કંઈ તમને"—

"આવ્યો તે સારૂ થયું કેમ?" અનંગપાલશેઠ હસીને વચમાં બોલી ઉઠ્યો—"પણ ભલા સાહેબ, જરાક વિચાર તો કરો? ઘડીકપર તમે કહેતા હતા કે હમાલ જોડે મારો લડવું જોઇતું ન હતું, અને કાટ આપીને જતાં રહેવું હતું. જો તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો હોત તો પછી હું આવ્યો તે સારૂ કેમ થાત?"

એમ બોલતો બોલતો અનંગપાલશેઠ મદનપાલશેઠની પાસે એક ખુરશીપર બેઠો.

અનંગપાલ મદનપાલશેઠની જોડે બહુ છુટથી વર્તતો હતો. મદનપાલશેઠને એવી છુટ હમણાં હમણાં પસંદ પડતી નહોતી. પોતાની જોડે નહાનપણનો સહવાસ હોવાથી અનંગપાલ તેના રોબ અને આડંબરથી દબી જતો નહોતો. બન્ને એક સ્કૂલમાં સાથે ભણેલા હતા. દરમ્યાન મદનપાલશેઠનો રોબ અને લાંહેરી વધતાંજ ગયાં હતાં. અનંગપાલશેઠની નજર આગળ એ બધો ખેલ થયલો હોવાથી, એના મનથી તો મદનપાલ એનો સ્કૂલનો ગોઠીઓ અને ગોઠીઓજ રહ્યો. વળી મદનપાલશેઠના તેજમાં એ ન અંજાયો તેનું કારણ, કે સ્કૂલમાં બન્ને પહેલા નંબરના ભમરડા ગણાતા. ઘણીવાર જ્યારે બંને જણ લેસન ન કરવાને લીધે માસ્ટર સાહેબના સપાટાના ભોગ થઈ પડતા, ત્યારે તેમાંથી સટકવાને તેઓ તરેહ તરેહવારની યુક્તિઓ ભેગા મળીને રચતા હતા. મદનપાલશેઠને હમણાં હમણાં એમ લાગ્યું કે પોતે સુધારામાં અને દેશોન્નતિના કામમાં બહુ આગળ પડી ચુક્યો છે, એટલે અનંગપાલ કરતાં, ન સુકાબલો થાય એટલો સુધરી ગયો છે; માટે અનંગપાલ જો ઓછી છુટ લે તો બહુ સારૂ. તેને ઉદ્દેશીને એણે અનંગપાલશેઠને ઘણીવાર મોઘમ રીતે, ને એકાદ બેવાર સ્પષ્ટ રીતે પણ, જણાવ્યું હતું કે બાળપણની ગમે તેવી દોસ્દારી હોય, છતાં મ્હોટા થઇને કામધંધે લાગ્યા પછી, કે માણસાઇમાં આવ્યા પછી, મિત્રોએ મિત્ર સાથે પણ, સલુકાઇથી અને રીતસર વર્તવું જોઇએ; તોજ તેઓનો સંબંધ લાંબો કાળ નીભી શકે. પણ અનંગપાલશેઠ કંઈ સમજ્યો નહિ. પોતે બોથડ કે ભોળો હતો તેથી કરીને, તે તો કોણ જાણે. સામો એ તો વધારે છુટ લેવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠની ટકોર કરતો હોય તેમ કોઇવાર, એકલા મદનપાલ, અને વચમાં વચમાં, શેઠજી, સાહેબજી વગેરે શબ્દ મુકીને, એ વધારે છુટ લેવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠને એ રીત બીલકુલ પસંદ આવી નહિ, પણ હજી સુધી અનંગપાલને એવી રીતથી વારવામાં તે ફતેહ પામ્યો નહોતો.

ખુરશીપર બેસીને અનંગપાલે મદનપાલના હુક્કાની નળી પોતાના હાથમાં લીધી અને એક બે દમ માર્યાં પણ ધુમાડો નીકળ્યો નહિ. ચલેમ તરફ નજર કીધી તો તેમાં દેવતા જણાયો નહિ. મદનપાલશેઠ તરફ ફરીને એ દમામમાંજ બોલ્યો—"માફ કરજો સાહેબ, પણ હમાલને બોલાવવા સારૂ હું ઘાંટો પાડું, કે આપસાહેબ ઘંટડીના ટકોરા કરશો?"

આ પ્રમાણે શબ્દોમાં સભ્યતા, પણ રીતભાતમાં અસભ્યતાનો સંયોગ જોઇને મદનપાલશેઠને હસવું આવી ગયું. ઘડીઆળ સામું જોયું તો બે વાગી ગયા હતા, માટે કોટમાં આપીસમાં જવાની તૈયારી કરવા સારૂ અને ચલેમ ભરવા સારૂ ટકોરા મારી, હમાલને હુકમ આપ્યો. પછી અનંગપાલને એ કહેવા લાગ્યો.

"મારા મિત્ર, આ દુનીઆમાં તમામ ચીજો કાળે કરીને રૂપાંતરોને પામતી જાયછે. સ્કૂલનો જે મદનપાલ તમારી જોડે લેસન ન કરવાની તદબીરો રચતો, તે મદનપાલ આજે નથી હોં! આજે તો સ્વદેશ પ્રત્યે કર્ત્તવ્યતાના ભારમાં દુબી ગયલા બીજાજ મદનપાલને તમારી સન્મુખ જુવો છો. પણ ખુબી એ છે કે આસપાસના તમામ માણસો અને વસ્તુ રૂપ રૂપાન્તરોને પામતી જાયછે, ત્યારે તમે તો સ્કૂલના અનંગપાલના અનંગપાલજ રહ્યા છો. તમને શું આવો વિચાર કોઈ વાર આવતો નથી કે આપણે જન્મ્યાનું સાર્થક કરવું જોઇએ. પણ તમે એમ ભુલાવો ખાશો નહિ કે હું પોતાને કૃતકૃત્ય થયલો માનું છું. હજી તો મારે ઘણું ઘણું કરવાનું અને મેળવવાનું બાકી રહે છે."

અનંગપાલશેઠ આવું લાંબું લાંબું બોલવું બરાબર સમજ્યો નહિ, તથાપિ મદનપાલશેઠના બોલવામાં પોતાને માટે જે ઇસારા હતા તેને બાજુએ રાખી એણે કહ્યું—

"સાહેબ, આપણા જન્મ્યાનું સાર્થક કરવું જોઇએ એવો સિદ્ધાન્ત તો મેં અને મારી સ્ત્રીએ ક્યારનોએ કરી મુક્યો છે; પણ સાર્થક કોને સમજવું તે બાબત તમારી અને મારી વચ્ચે મતફેર છે."

"કેમ વારૂ"—મદનપાલ બોલ્યો—"દેશની દશા સુધારીએ નહિ તો પછી સાર્થક કર્યું કેમ કહેવાય? આ બાબતસર બે મત હોવા જોઇએ નહિ અને હોયજ નહિ."

"એ તો બધી તમારી લાંબી લાંબી વાતો મને સમજ પડે નહિ.

ધુમાડો ઘરની બહાર જાય તો શરીર સુધરે અને દેશની સારી દશા થાય, એવી વેદાન્તની વાતો તમે કરો છો તે ખરી હોય કે ખોટી હોય તે હું જાણતો નથી. પણ મારી તો વાણીઆ બુદ્ધિ એવી દોડે છે કે સારૂં સારૂં મિષ્ટાન્ન હાંસીનીસીને ખાધું હોય તો, પછી પેટમાં ધુમાડોજ શાનો જાય? તેની સાથે દેશની દશાએ સુધરે ને વળી આપણું શરીરે સુધરે! પણ તમે કહો છો તેમ ધુમાડો નહિ જવાના કારણથી નહિ, પણ મિષ્ટાન્નના પ્રતાપથી."

"ભાઈ, તમારી વાતનું આદિ અને અંત બધું ખાવામાં અને ખાવામાં."

"અને મારા મહેરબાન ભાઈ, આપ સાહેબની વાતનું આદિ અને અંત ધુમાડામાંજ! પણ તમે જાણો છો ને શીખી પણ ગયા છો કે 'ધુમાડાના બાચકા, ભરવે શું રંધાય.'"

મદનપાલશેઠ ખડખડ હસી પડ્યો. એ કંઇ બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં અનંગપાલશેઠને, પોતાની સ્ત્રીએ, આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા-પ્રમાણે, મંડળી કહાડવાની જે વાત શીખવી રાખી હતી તે યાદ આવી. પોતાને મળેલી સલાહ પ્રમાણે એ વાત ઉચકી લેવાનો આવો સારો પ્રસંગ આવ્યો તેથી હરખાઈ જઇને, મદનપાલશેઠને વારતો એ બોલી ઉઠયો—

"માટે શેઠ, આપના સેવકની વાત સ્વીકારો તો, તમે ભલે ધુમાડો રસોડા બહાર કહાડવાની મંડળીને માટે મચ્યા રહો. તમે એ મંડળી ઉભી કરવાને જેટલી મહેનત લ્યોછો તેથી દશ ગણી લ્યો, સો ગણી લ્યો. (મહામતિએ એ વાક્ય ખાસ કરીને બોલવાનું શીખાવી રાખ્યું હતું.) પણ જ્યાં સુધી—(ઉભા રહો, મને વિચાર કરવા દો. હું જે કહેવા ધારૂં છું તે બધું ભુલી જઈશ." એમ બોલતાં અનંગપાલશેઠ મહામતિનું ગોખવેલું યાદ કરવા લાગ્યો. બધું યાદ આવતાં એ બોલ્યો—) "પણ જ્યાંસુધી તમારી ધુમાડા મંડળીની જોડે એક બીજી મંડળી સ્થાપશો નહિ, અને ધુમાડો નહિ ખાવાથી કેટલી આરોગ્યતા વધે છે તે પ્રત્યક્ષ બતાવી આપશો નહિ, ત્યાંસુધી તમારી ધુમાડા મંડળી ફતેહમંદ નીવડી નથી એમ નક્કી જાણજો."

"આ વળી તમે બીજી મંડળીની વાત ક્યાંથી કહાડી! અને આ શું સરવે તમારા વિચાર છે? પણ તમે શું કહોછો તે હું હજી બરોબર સમજ્યો નથી."

"લ્યોની, હું તમને બધી સમજણ પાડું"—અનંગપાલ મહામતિનું શીખવેલું યાદ કરતો બોલ્યો—"જુઓની, તમારી મંડળીનો ઉદ્દેશ ધુમાડો

નહિ ખાવાથી કે ગળવાથી શરીર સુધરે અને દેશ સુધરે એ બતાવી આપવાનો છે, કેમ ?" મદનપાલશેઠે હા કહી. "વારૂ ત્યારે, એ પ્રમાણે ધુમાડો નહિ ખાધો, અને તેની સાથે કે તેને બદલે, આપણે મિષ્ટાન્ન ખાધાં ને તેથી આપણું શરીર સુધર્યું એમ બતાવી આપે એવી એકાદ બીજી મંડળીની જરૂર આપ સાહેબની નજરમાં નથી ઉતરતી કે કેમ ?"

"શું"—મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—"ધુમાડા મંડળીની જોડે એક બીજી મંડળી સ્થાપવી, અને ધુમાડો ન ખાવાના મહાનિયમાનુસાર રસોઈ પાણી કરાવી ખાવાથી, આપણી આરોગ્યતા વધે છે તે દર્શક, એક સ્વતંત્ર મંડળી ઉભી કરવી એમ તમે કહેવા માગો છો ?"

"આબાદ, મારૂં બોલવું તમે બરોબર સમજ્યા છો. પણ રહો ?"—ફરી મહામતિનું શીક્ષણ યાદ કરી એ બોલ્યો—"હું જે મંડળી કહુંછું તેને સ્વતંત્ર બનાવવાની જરૂર નથી. તમારી ધુમાડા મંડળીની પેટા મંડળી કે શાખા મંડળી તરીકે એની જરૂર છે."

"કે જેથી મારી મંડળીનો ઉદ્દેશ લોકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવી શકાય. ઠીક છે, તમારો વિચાર અતિ ઉત્તમ છે એમ મને કહ્યા વગર ચાલતું નથી. મને નવાઈ લાગે છે કે એવી મંડળીનો વિચાર મને કેમ નહિ સુઝયો. મેં તો મારા ચાકર માણસોને, ધુમાડો ન ખાવાના લાભો દેખાડી આપવાના હેતુથી, નવાં મકાનો બંધાવી આપ્યાં છે. પણ આપણા પોતા પર તો એવી અજમાએશ કરવાનો વિચાર મને સુઝયો નહિ." મદનપાલશેઠ દલગીર થતો બોલ્યો

"તમને નહિ સુઝયો ને મને સુઝયો તેમાં ફેર શું પડી જાય છે કે તમે આટલા બધા દલગીર થાઓ છો ? મને સુઝયો તોપણ હું વાત તો તમને કહુંછું કેની ?"

"તે તો ઠીક છે, આપણે ક્યાં જુદા છીએ, પણ સાહેબ, આ ધુમાડા મંડળી લોકમાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવતાં, મને અથાગ મહેનત પડી છે, તે તમે કે બીજા કોઇને વીતી નથી એટલે જાણી શકવાના નથી. હજી પણ એ મંડળી બહાર પડી નથી, તેવામાં બીજી મંડળી ઉભી કરવાની લહાયમાં હું પડું તો મને પૂરો ખાવાનોએ વારો આવે નહિ ! તોપણ તમારી વાત તો જરૂર પસંદ કરવા જેવી છે એમ કહેવાની હું જરૂર ધારૂંછું. વારૂ"—મદનપાલશેઠ ટકોર કરતો બોલ્યો—"આ સઘળું તમારી મતિનું ફળ છે કે કોઈ બીજાની ?"

"અરે, આવી બાબતમાં મારી મતિ ન દોડે તો હું અનંગપાલશેઠ શા

તમારૂં બકધ્યાન બહાર પડવામાં—અરે ભુલ્યો—દેશ સુધારવામાં ગુંચાઈ ગયું છે; અને મારૂં બકધ્યાન, દહાડો અને રાત, સારૂં સારૂં ખાવાની યુક્તિઓ રચવામાં ગુંથાયું છે, એટલે આ બાબત મને જડી આવે એમાં નવાઇ જેવું શું છે?”

“ના, કંઇ નહિ, પણ હાલ તમારી મંડળીની વાત એક કોરે મુકવી પડશે. મારી મંડળી જામે પછી હું જરૂર વિચાર કરીશ.”

“અરે સાહેબ, મારી મંડળીની પ્રથમ જરૂર છે. અને એમાં જરાકે મહેનત નથી. આપણે જેમ આગળ ઉજાણી કરતા તેમ ઉજાણી કર્યા જવી. તમે કહેશો તેમ આપણે થોડા કે ઘણા, જેમ તમને પાલવે તેમ, ઉજાણી કરશું. તમે કહેશો ત્યાં નીકળી પડશું. ઉજાણીનું તમામ કામકાજ મારે માથે! તમારે તો ફક્ત ત્યાં આવવું અને તમારી ધુમાડા મંડળીના રીપોર્ટમાં આટલુંજ લખાણ કરાવવાનું તમારે રહેશે, કે ધુમાડા મંડળીની જરૂરીઆત દર્શાવવાને અમે એક પેટા મંડળી કહાડી છે. તેનું પરિણામ, ધુમાડો પેટમાં ન ગળવાના ઉદ્દેશને અનુસરવાથી, બહુ સંતોષકારક આવ્યું છે. એટલુંજ! એમાં તમને શું વધારે મહેનત પડે છે કે તમે વળી આ વાત વિચાર કરવા પર રાખો છો?”

“ભાઈસાહેબ, વિચાર તો કરવોજ જોઇએ. એક મંડળી કહાડવી એ તે કંઈ નહાનીસુની વાત છે? મંડળીને નામ આપવું એમાંજ પ્રથમ કેટલી પંચાતિ નડે છે? તમને તો તેનો સ્વપ્નેએ વિચાર નહિ હોય. તમારી શાખા મંડળીને શું ઓળખ આપવી?”

“અરે જાઓ મારા સાહેબ, તમે તો મારો એકડોજ કહાડી નાંખો છો! પણ રહો! આવા ખાવાપીવાના કામમાં મુજ સમાન કોઇની બુદ્ધિ ચાલતી નથી એમ તમે નિશ્ચે જાણજો! મેં બધો વિચાર અગાઉથી ગોઠવી રાખ્યો છે. મારી મંડળીને **શાખામંડળી** કહેવા કરતાં **પેટા** મંડળી કહેવી મને તો વધારે સારી લાગે છે. જોકે **શાખા** શબ્દ **શાક**ની યાદ દેવડાવે છે, તોપણ **પેટા**મંડળી એટલામાટે વધારે છાજતું નામ છે કે મંડળીનો હેતુ આપણું પેટ ભરી રાજી થવાનો છે! એનું નામ પણ હું પાડી ચુક્યો છું. “ઉજાણી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી, આર્યદેશની ઉન્નતિ કરનારી પેટામંડળી!!” “બોલો આ નામમાં કંઈ કસર છે?”—અનંગપાલ હરખાતો હરખાતો બોલ્યો—

“જ્યાં આવું મઝાનું નામ છે, જ્યાં તમે એને બહાર પાડવાને રીપોર્ટો લખવામાં રહેશો, જ્યાં મંડળીની ઉજાણીમાં સારૂં સારૂં ખાવાની ગોઠવણ રાખવાનું

હું મારે માથે હોરૂંછું, ત્યાં એ મંડળી ફતેહમંદ નહિ નીવડશે એવી શંકા રાખવાનું તલભાર પણ કારણ રહે છે?"

આટલા બધા જોસથી અને સામાને અસર થાય એવી રીતે અનંગપાલને બોલતો જોઇ, મદનપાલશેઠ તો સડકજ થઈ ગયો. સારૂં સારૂં ખાવું-પીવું એ બાબતમાં અનંગપાલ મોજીલો હતો, તેથી શું પોતાની લાગણીને અનુસાર એના વિચારો અને વાક્યો બહાર પડતાં હતાં! અથવા શું મહામતિએ સર્વ ખેલ પોતાના મનમાં ખડો કરીને, અનંગપાલને પૂરેપૂરો વેષ ભજવવાની પાકી તાલીમ આપી હતી!! જો એમ હોય તો મહામતિની બુદ્ધિ થોડા ધન્યવાદને પાત્ર નથી! મદનપાલશેઠ તો સડક થઇને અનંગપાલ સામું જોઇજ રહ્યો એટલે વળી અનંગપાલશેઠે કહ્યું—

"તમે સાહેબજ કહોની, ગઈ વખત આપણે ઉજાણીએ ગયા તેમાં બધી જુંમ્મેદારી, મારી આદત પ્રમાણે, મેં મારે ખાંધે ચહડાવી હતી, તો શું તે ઉજાણીમાં કંઈ ઓછી મઝા આવી હતી?"

"તમને મઝા પડી હોય કે નહિ તે તો હું જાણતો નથી"—મદનપાલશેઠ તરડાઇને બોલ્યો—"પણ મારો તો તે દહાડે બધો તાલ ચુંથાઈ ગયો."

"હા, હા, એક વાતે જરા કસર પડી ખરી. મેં તો સાળા ભટને સાફ કહી રાખ્યું હતું, કે જોજે ભજીઆના ઘાણની ઉતાવળ કરતો નહિ. અમે દુધપાક પુરી ખાવા શરૂ કરીએ પછી તેનો ઘાણ ઉતારજે. પણ એ હરામખોરે બેદરકારી કીધી ને બેવકુફે ટહાડો ને ટહાડો ઘાણ પીરસ્યો, તેથી ખાવાનો તાલ જોઇએ તેવો આવ્યો નહિ! એ વાત હજી પણ મને સાલ્યા કરેછે ને પેલા ભઠીઆરાને મેં હમેશને માટે બરતરફ કરાવ્યો છે."

"મેં કહ્યું નહિ"—મદનપાલ હસીને બોલ્યો—"કે આપસાહેબની વાતનું આદિઅંત બધું ખાવામાં અને ખાવામાં! તે દહાડે દુધપાક પુરી હતાં કે કંઇ બીજું, અથવા તે દહાડે ભજીઆનો ઘાણ ઉન્હો કે ટહાડો પીરસાયો તેનું મને તો ભાને નહોતું, ને હજીએ નથી. મને તો તેવી બાબત યાદ પણ રહે નહિ. હું તો એમ કહેવા જતો હતો કે તમારૂં મ્હોહું નહિ છંડાય માટે માણમાણ હું ઉજાણીમાં આવ્યો. પણ તેથી કરીને મારાથી પંજાબના કોઈ રાવબહાદુરને સ્ટેશનપર લેવાને જવાયું નહિ. બીજે દહાડે છાપાંમાં જોયું તો સ્ટેશનપર લેવા ગયલાનાં નામો લખેલાં હતાં! મને જો એવી ડીથી હોત તો જરૂર હું તમારી ઉજાણીમાં આવત નહિ. આતે

કે એવા ઘણાએ રાવબહાદુરો છે. એવાને લેવા જનારનાં નામ તે ક્યાં છાપાંમાં આવનાર છે. તેથી કરીને તમારો અતિશે આગ્રહ જોઇને હુ ઉજાણીમાં આવ્યો ને પરિણામે મારૂં નામ છાપાંમાં આવ્યું નહિ. એટલે તમે સાહેબ કહો છો તેમ મારો તો દુધપાક પુરી અને બઠ્ઠઆનો ઘાણ અવળો નીકળ્યો!"

"છાપાંમાં નામ નહિ આવ્યું તો તમારી કીર્તિ શું ઓછી થઈ કે તમે આટલા બધા નાખુશ હજી પણ થાઓછો. સાહેબ, જરા વિચાર તો કરો, દુધપાક પુરી ખાધાં તે તો પેટમાં પડ્યાં. છાપાંમાં નામ આવત તેથી કંઈ પેટમાં પડત કે ? વળી જુઓ, આપણામાં કહેવત છે કે 'પાઘડી વેચીને પણ ઘી ખાવું' કોઈને તમે એમ કહેતાં સાંભળ્યો છે કે પાઘડી વેચીને છાપાંમાં નામ કહાડવું "?

"કારણ કે અસલના વારામાં છાપાં નહોતાં"— મદનપાલશેઠે કહ્યું– "જો છાપાંઓ હોત તો તમારી કહેવત ક્યારનીએ સુઇ ગઈ હોત અને તેને બદલે જરૂર એવી કહેવત નીકળત, કે પાઘડી વેચીને પણ છાપામાં નામ કહાડવું. પણ આ બાબતસર આપણે ઘણી વાર તકરાર કરી ચુક્યા છઇએ અને કોઇ વાર એક મત થયા નથી, એટલે હું રકઝક કરતો નથી. મારે કોર્ટમાં જવાનો વખત પણ ક્યારનો થઇ ચુક્યો છે, ને હજી મારે તમને આ ધુમાડા મંડળીને અંગે એક બાબતસર પુછવાનું બાકી છે."

પ્રકરણ ૩૫ મું.

ધુમાડો, ઉજાણી અને ડીવીડન્ડ ભેગાં થાય છે.

આ સઘળો વખત મદનપાલશેઠ કોર્ટમાં જવાની તૈયારી કર્યાં કરતો હતો. હુકમ પ્રમાણે હમાલે આવી નવી ચલેમ ભરી હુક્કાપર મેલી; તેમાંથી અનંગપાલશેઠ સુરરૂ–સરરરરૂ–હુક્કાના દમ માર્યા કરતો હતો. વચમાં વચમાં વાતનો તાલ આવવાથી હુક્કો પડતો મેલી, ખુરશી પરથી બેઠો થઇ, હાવ-ભાવ કરતો, પોતાના વિચાર મદનપાલશેઠ આગળ દર્શાવતો હતો. હમાલ શેઠને લુગડાં પહેરાવતો હતો. શેઠનું ધ્યાન અનંગપાલશેઠના કહેવાપર કોઈ કોઈ વાર એટલું તો લાગી જતું, કે લુગડાં પહેરવાનાં છે એ વાત એક કોરે પડી જતી. અને હમાલને હાથમાં મોજાં, કે બંધ, કે વાસકુટ લઈને પુતળાની માફક શેઠ સામે ખડું થઈ રહેવું પડતું! અનંગપાલની વાત સાંભળી એતો

દંગ થઈ ગયો. એને દલગીરી લાગી કે આવી સહેલી યુક્તિ પોતાને કેમ નહિ સુઝ પડી. માણભાણ હમાલ શેઠને લુગડાં પહેરાવી રહ્યો અને મદનપાલ-શેઠે કેશવલાલ સંબંધે અનંગપાલને પુછવા માંડયું.—

"વારૂ અનંગપાલ, તમે કેશવલાલને ઓળખો છો ? તમારે ને એને દોસ્તદારી છે."

"હા—હા—કેશવલાલને હું સારી પેઠે ઓળખુછું, પણ મારે ને એને દોસ્તદારી છે નહિ; જોકે એક લેખે મારે ને એને દોસ્તદાર કરતાં પણ ગાઢો સંબંધ છે એમ કહીએ તો ચાલે. તમારે પુછવાનું શું કારણ ?"

"તે હું તમને પછી કહીશ. પણ જ્યારે તમારે ને એને ગાઢો સંબંધ છે તો મને કહો કે કેશવલાલની ચાલચલણ લોકમાં કેવી અંકાય છે ?"

"પહેલા નંબરની, મારા સાહેબ, પહેલા નંબરની." અનંગપાલ ખુરશી પરથી ઉભો થતો બોલ્યો—"ખાસ કાપી કરવા જેવી ! અહો, કેશવલાલનાં વખાણ હું તમારી આગળ કેમ, કેવી રીતે અને કેટલાં કરૂં." એમ બોલતાં અનંગપાલ પાછો ખીલ્યો—"ભાઈ, કેશવલાલ તે કેશવલાલ છે. તેની જોડી સો કે હજારમાં જડે એવી નથી. લાખમાં જડે તો જડે. માણસ બધી વાતે હોંશીઆર, ચંચળ અને ઉદ્યમી છે. તેની સાથે વળી તે અતિશે મીલનસાર છે. તેના સારા ગુણોની ખાતરીમાં એટલું કહેવું બસ થશે કે તેની અને મારી બૈરીને બહેન કરતાં પણ વધારે બહેનપણાં છે. તમે મારા ઘરની રીત-ભાત, સ્વચ્છતા અને શોભાનાં ઘણીએ વાર મારી આગળ વખાણ કીધાં છે. તમારે ત્યાં પણ અંદર–ઘરમાં–એટલો સુધારો નથી. પણ ભાઇસાહેબ, તમે જાણો છો કે મારી સ્ત્રી એટલી બધી પાવરધી કેમ થઈ ? ગુલાબને અને એને બહેનપણાં છે; કારણ કે બંને એક ગામનાં છે. મારી સ્ત્રી ભણી ગણી તે ગુલાબની ખંતને લીધે. એ ગુલાબને મ્હોડેથી, મારી સ્ત્રીએ પ્રસંગાનુસાર કેશવલાલ સંબંધે કહેલું, તે મારા સાંભળવામાં ઘણીવાર આવ્યું છે. કેશવ-લાલની હકીકત બીજી રીતે પણ લોકના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવી છે. સર્વે રીતે તેની વર્તણુકનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં સમજવાં. શું તેનું ખંતીપણું ! પરણ્યો તે પછી એક વરસે મેટ્રીક્યુલેશનમાં જવાનો હતો, પણ તેનો કાકો પોતાની સ્ત્રી, અને દીકરા દુલારામના કહેવાથી દુલી ગયો. તેને પોતાના ઘરમાંથી કહડાવી મુકયો. એક ફુટી બદામે આપી નહિ ! બી-ચારા કેશવલાલને માથે બહુ વિપત્તિ આવી પડી, પણ પોતે સમજુ ને ઉદ્યમી

અને ગુલાબ ભલી સ્ત્રી, કે તેઓ જેમ તેમ કરી ઘરનું ગાડું ચલાવવા લાગ્યાં, બીજે વરસે તે મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયો. કાલેજમાં જવાને પૈસા નહિ તેથી એક વરસ ભણે ને એક વરસ ભણાવે, એમ કરતાં કરતાં આજ વરસે પહેલે નંબરે તે બિ. એ. થયો ને ઇનામો મેળવ્યાં. આપણા વાણીઆ ભાઈમાં કોઇ બીજાએ એવું ખંતીપણું બતાવ્યું છે ? તેની સાથે તેનામાં અહંકાર કે ગર્વ નથી. બધાની જોડે હળી જાયછે. આપણા વાણીઆદાસો થોડું થોડું ભણી, કેટલા ચકરમ થઇ ગયા છે તે વાત તમારી જાણ બહાર નહિ હોય. વધારે તો શું, તેજ કેશવલાલના કાકાનો દીકરો નવલશા, જુઓની વાંદરા જેવી નકલ કરતાં શીખ્યો છે, બાકી આવડત તો એક અડધીનીએ નથી. વળી ખુબીની વાત કે કેશવલાલને તેના કાકાએ કહાડી મુકયો અને તેની કાકી ગૌરી, બીચારી ગુલાબને સાસુનો ઓરીઓ વીતાડતી ને પૂરૂં ખાવાએ દેતી નહિ, છતાં તે બેમાંથી કોઈને ચંદદાસના ઘરનું વાંકું બોલતાં અમે સાંભળ્યાં નથી, તમે નથુશેઠને તો ઓળખો છો. જો કેશવલાલના હાથ નીચે એ થોડાં વરસ વધારે રહ્યો હોત તો જરૂર સુધરી જાત. પણ ભમતારામ કરીને કોઇ નથુશેઠને ત્યાં ઘુસ્યો છે. નથુશેઠ હાલ દેવાદાર થઈ ગયો છે, અને હા—મેં સાંભળ્યું છે કે તમે અને ધનપાલશેઠે મળી, એને પચાસ હજાર ધીર્યા છે. નથુશેઠને ત્યાં હજી તે રોજ જાય આવે તો તેને પગાર મળે એમ છે, પણ એને ભમતારામની ભંભેરણીથી વંઠી ગયલો જોઈ કેશવલાલે પોતાના પગારની દરકાર ન કરતાં, નથુશેઠને ત્યાં જવું આવવું લગભગ બંધ કીધું છે. કોઈ બીજો હોય તો, એવો પગાર મુકી દે ? પણ ના, કેશવલાલની લાયકાત તો જુદીજ છે !"

"ત્યારે લોકમાં તો એમ કહેવાય છે કે નથુશેઠ બગડી ગયો અને મારવાડીઓનો દેવાદાર થઇ ગયો તેમાં ભમતારામ અને કેશવલાલની એકસંતલસ છે તેનું કેમ ?" મદનપાલે પુછયું.

"એ વાત ખોટી છે"—અનંગપાલ કેશવલાલની બાંય ધરતો બોલી ઉઠ્યો—"એ બધાં કારસ્તાન પેલા સાળા ભમતારામનાં છે. એ વાત તો બહુ લાંબી છે પણ એનો હું તમને ટુંકામાં રદીઓ આપુંછું. તમે ને ધનપાલશેઠે નથુશેઠને રૂપીઆ ધીર્યા, તે કામ કોની મારફતે થયું, તેનોજ વિચાર કરોની ? એ બાબતસર કેશવલાલનું નામ તમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું ?"

"ના, મને તો મારી આરીસમાં મમતારામ એક વાર મળી ગયો. મને કહે કે મારી ધુમાડા મંડળીમાં નથુશેઠ પાંચસો રૂપીઆ ભરે છે માટે નથુશેઠનું નામ મેનેજીંગ કમીટીમાં દાખલ કરો. એટલે નથુશેઠને રૂપીઆ ધીરવાને મારી ખુશી મેં મમતારામને દેખાડી. વળી મેં તે પછી ધનપાલશેઠ પાસથી મારી ધુમાડા મંડળીમાં કંઈ ભરાવવાની જીદ છોડી દીધી, પણ વસ્તુતઃ એ રૂપીઆ ધીરવાનું કામ ધનપાલશેઠ મારફતે બહારો બહાર થયું છે. મને તો ઝાઝી ખબર નથી. મેં તો મારી ધુમાડા મંડળીનું હિત વિચાર્યું છે."

"એમ કે"—અનંગપાલે કહ્યું—"આ તો સબ સબકી સમાલીઓ એવી વાત થઈ જણાય છે. નથુશેઠ પાસે ઘણી ઘણી મીલોના શેરો છે માટે એનો વોટ કામનો થઈ પડશે, અને વળી બે ટકાનું વ્યાજ અને કમીશન મળે છે માટે ધનપાલશેઠ લોભાયા જણાય છે. આપ સાહેબ તો ધુમાડા મંડળીમાં પાંચસો રૂપીઆ ભરાયા તેથી લોભાયા જણાઓ છો. બાકી મને પણ વિચારતો આવ્યો ખરો કે મદનપાલશેઠને વળી વ્યાજનો લોભ ક્યાંથી થયો?"

"વ્યાજ બ્યાજની વાત આપણે ઝાઝી જાણીએ નહિ. એ તો ધનપાલશેઠને સોંપ્યું. પણ ત્યારે હું એને કેશવલાલ સંબંધે પુછી જોઈશ."

"હા પુછજોની, પણ તમે મને કહો તો ખરા કે તમારે કેશવલાલ સંબંધે પુછવાની શું જરૂર પડી છે?"

"હું ઘણી ઘણી મંડળીઓમાં જોડાયલો હોવાથી"—મદનપાલશેઠ ભારમાં અને દમામમાં બોલવા લાગ્યો—"અને ધુમાડા મંડળીને આગળ પાડવાનું કામ, મારા ધારવા કરતાં વધારે મહેનત ભરેલું જણાયાથી, મારે એક સેક્રેટરી રાખવાની જરૂર છે. તે સારૂ મેં જાહેરખબરો છપાવી ઉમેદવારોની અરજીઓ માગી હતી, તેમાં કેશવલાલની પણ અરજી આવેલી છે માટે પુછુંછું."

"હા, હા, જો તમારે સેક્રેટરી જોઈતો હોય તો તમે જરૂર તેનેજ રાખો. તમને બધી વાતે તે કામનો થઇ પડશે. વળી તેને કવિતા જોડતાં આવડે છે, એટલે નવા નવા મુદ્દાઓ અને તદબીરો તેને આબાદ જડી આવશે ને તમારી ધુમાડા મંડળીનું કામ ધમધોકાર ચાલશે! અને રહો, આપણી ઉજાણીની મંડળીમાં પણ તે કામનો થઇ પડશે; કારણ કે કેટલાક દોસ્દારો પંદર વીસ દિવસે વાલકેશ્વર ઉજાણીએ ઉતરી પડે છે તેની દેખરેખ પણ કેશવલાલજ રાખે છે. એમ તેને એ વાતનો પણ અનુભવ છે."

એટલામાં બંગલામાં કોઇની ગાડી આવતી સંભળાઈ; થોડીકવાર થઈને

ધનપાલશેઠ ચાલતો ચાલતો, જ્યાં બંને શેઠીઆઓ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો.
"કેમ શેઠ, શું કરોછો"—ધનપાલશેઠે ઓરડામાં પગ મુકતાં અને
મદનપાલશેઠને સલામ કરતાં પુછ્યું. એટલામાં અનંગપાલશેઠને એણે જોયો ને
કહ્યું—"ઓને અનંગપાલશેઠ, તમે પણ અહીં આગલ છો કે? કેમ ખુશ તો
ખરા? બહુ સારૂં થયું કે તમે પણ મને મળ્યા. મને એક ફેરો બચ્યો."
એમ બોલતો બોલતો ધનપાલશેઠ બંને શેઠીઆઓની પાસે આવી
શેકહેન્ડ કરતો એક ખુરશી પર બેઠો. એનું બોલવું નહિ ગણકારતાં અનંગ-
પાલશેઠે મદનપાલશેઠને કહ્યું કે આતો મીઆ મહાદેવનો જોગ છે, માટે તમે
કેશવલાલ સંબંધે જે પુછવું હોય તે પુછી લ્યો. મદનપાલશેઠે તેમ કીધું ને
ધનપાલશેઠે જણાવ્યું કે મેં પણ લોકમાં એવો બુમાટો સાંભળ્યો હતો કે નથુશેઠને
કેશવલાલે બગાડી મુક્યો છે. પરન્તુ જ્યારથી મેં મમતારામને જોયો, અને
નથુશેઠને રૂપીઆ આપવાનું કામકાજ કરવાને મારી પાસે તે ઘણીવાર આ-
વતો, ત્યારથી મારી તો ખાતરી થઈ છે, કે મમતારામજ જબરો હરામખોર
છે. લોકમાં કેશવલાલ સારૂ જે ખોટો વિચાર ચાલ્યો છે તે પણ મમતારામે
જ ઉડાવ્યો છે. નથુશેઠ સાવ મમતારામનો કહ્યાગરો થઈ ગયો છે. મારો
અંગ્રેજી કલાર્ક વિહારીલાલ તે બધાને ઓળખે છે. મને તે એક દહાડો
કહેતો હતો કે કેશવલાલને પોતાને ઘેર આવતો બંધ કરવાને નથુશેઠ તો
તલપી રહ્યો છે. પણ મમતારામ પોતે એકલોજ નથુશેઠને ત્યાં જતો આ-
વતો હોય તો મોડો વહેલો વધારે ઉઘાડો પડી જાય, માટે કેશવલાલનો પગ
પૂરો બંધ કરાવવામાં પોતાનું હિત નથી એમ માનીને નથુશેઠને વારી રાખે
છે. અને લોકમાં અને નથુશેઠને ત્યાં, એક તરફથી જસ મેળવતો જાય
છે કે જુઓ, પોતે કેવો ભલો છે; ને બીજી તરફથી એમ ધારતો જાય છે
કે કેશવલાલ હશે તો ઠીક છે. એને માથે ટોપલો હોરવો સહેલો થઇ પડશે.
થોડોવાર વિચાર કરી ધનપાલશેઠ પાછો બોલ્યો—"સાળા લોકો અંગ્રેજી ભણી
ભણીને પહોંચેલા થઈ ગયા છે! અથવા આપણા શાસ્ત્રમાં કહે છે તેમ, એ
શું કલજુગનો મહિમા હશે કે બાપ દીકરાને ચોર બનાવશે!!" પણ આજે
તમે કેશવલાલ માટે શા સારૂ પુછો છો? મમતારામ કહેતો હતો કે હજી
નથુશેઠને બીજા રૂપીઆ પચાસ હજાર જોઈએ છીએ. મારે હમણાં એના
હાથ નીચે કેટલુંક કામ લેવાનું છે તેથી મેં તો ગાળે મંકોડો વળગાડી રા-
ખ્યો છે, પણ"—મદનપાલશેઠ તરફ ફરીને એ બોલ્યો—"તમારે મમતારામને

ફરીથી મળવું હોય તો, તમે કહો ત્યારે તમારી પાસે એને મોકલું અને તમે તરત બધી વાત જાણી જશો."

મદનપાલશેઠને રૂપીઆ ધીરવાની કડાકુટમાં પાછું ઉતરવું ગમતું નહોતું. ફુમાડા મંડળીને ખીલાવવા સારૂજ એને પ્રથમ રૂપીઆ ધીર્યા હતા. તોપણ આજે એને ધનપાલશેઠ આગળ મમતારામને ફરી મળવાની ખાએશ દેખાડી. એટલે ધનપાલશેઠ એનો બીજોજ અર્થ કરવા લાગ્યો ને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે મદનપાલશેઠને વ્યાજનો લોભ લાગ્યો દેખાય છે. પોતે વિચાર કરવા લાગ્યો કે નથુશેઠને બે લાખ સુધી ધીર્યા હોય તોપણ કંઈ જોખમ નથી. વળી વ્યાજ અને વટાવ જોવા જેવો મળે છે, માટે બીજી વાર પણ, બંને જણા ભાગમાં રૂપીઆ ધીરે તો ઠેકું સારૂ!

ધનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠના કહેવાથી, કેશવલાલને માટે મદનપાલશેઠને સારો વિચાર બેઠો. એની અરજી જાડા કાગળ ઉપર કરેલ અક્ષરે બહુ સફાઈથી લખેલી હતી, એટલે મદનપાલશેઠે ધાર્યું કે કામકાજમાં એ બહુ ખબરદાર હોવો જોઈએ. એકંદર વિચાર કરીને કેશવલાલને પણ બોલાવવાનો એણે વિચાર કીધો. તે પછી એને રાખવો કે નહિ તે વિષે નક્કી વિચાર કરવો વાજબી થઈ પડશે, એવા હેતુથી મદનપાલશેઠે કેશવલાલની અરજી પાછી કહાડી ને તેમાં કેશવલાલને પોતાને બંગલે બોલાવવા સંબંધીનો શેરો કીધો.

આજે કોટમાં જતાં રોજના કરતાં બહુ મોડું થઈ ગયું હતું, તેથી મદનપાલશેઠ હવે તૈયારી ને દોડધામ કરવા લાગ્યો; પણ ધનપાલશેઠ એને વારીને કહેવા લાગ્યો—

"સાહેબ, જરા થોભો. હું આજે ખાસ કારણસર આપને મળવા આવ્યો છું."

"હા, પણ"—મદનપાલશેઠ ગર્વ કરતો બોલ્યો—"મારો કોટમાં જવાનો વખત ક્યારનોએ થઇ ચુક્યો છે. તમે જાણો છો કે હું નિત્યના વખત પ્રમાણે બધું કામકાજ કરૂંછું. ચાલોની, તમે મારી ગાડીમાં બેસજો ને આપણે સાથે વાત કરતા જઇશું."

"નારે ભાઈ, તે તો માફ કરો. તમારી જોડે ગાડીમાં બેસવું હોય તો જીવઘેર મુકીને આવવું જોઈએ. વાલકેશ્વરનો રસ્તો અને ઢોળાવ બીકટ હોવા છતાં તમે તો બે ઘોડાની ગાડી આંખ મીચીને હાંક્યા જાઓ છો. હું જેટલી-

વાર તમારી સાથે ગાડીમાં બેઠો છું, તેટલીવાર મારા તો હોંસકોસ ઉડી ગયા હશે કે આ દબાયા, આ કોઇને કચડી નાંખ્યો, કે આ ગાડી ભાંગી ગઈ!"

"અરે મારા સાહેબ"—મદનપાલશેઠ હસીને બોલ્યો—"તમે એટલા બધા શેના ડરી જાઓ છો! બે ઘોડાની ગાડી આંખ મીચીને આપણે હાથે હાંક્યા જવી, એ તો આપણા જેવા શેઠીઆઓનો મુંબઇ શેહેરમાં ખાસ હક છે. બીજાઓ દંડથી ડરીને, બ્હી બ્હીને ગાડી હાંકે છે! જાણે કે તેઓ કોચમીન હોયની! પણ એમ બ્હીવાનું કારણ શું? કોઈ વાર કોઇનો હાથ પગ કચડાયો, કે કોઇની ગાડી ભાંગી નાંખી, તો તરત તેને થોડા ઘણા રૂપીઆ આપી તેનું મન મનાવવું; પછી બ્હીવાનું શું કારણ?"

"તે તો સાહેબ તમે જાણો"—અનંગપાલશેઠે કહ્યું—"પણ કાદવમાં હાથ બોળીને ધોવા, તેના કરતાં બોળવાજ નહિ તે હું તો વધારે પસંદ કરૂંછું."

"અને એમ રૂપીઆ નકામા ઉડાડી દેવા, તેના કરતાં ધીમે ધીમે ગાડી હાંકવી એ વધારે સારૂં"—ધનપાલશેઠે કહ્યું—"પણ સો વાતની એક વાત, કે આપણે હાથે ગાડી હાંકવાનું કામ શું? કોચમીન બેસી રહે ને આપણે હાથે ગાડી હાંકીએ તે કંઇ ઠીક દેખાય?"

"આપણે શેઠીઆ રહ્યા તે હાથે ગાડી નહિ દોડાવીએ તો લોકો કેમ જાણે કે આપણે શેઠીઆ છઇએ. પણ ચાલો, ચાલો, આજે હું કડકીન ધીમે ધીમે હાંકીશ, કે તમારી વાત મારાથી નીરાંતે સંભળાય—પછી કંઇ છે?"

"ના સાહેબ, ના"—ધનપાલશેઠે જવાબ આપ્યો—"એ તો એક વાર તમારા હાથમાં લગામ અને ચાબુક આપ્યાં કે તમે કોઇના હાથમાં રહેતા નથી, અને ઘોડાને તમે તમારા હાથમાં રહેવા દેતા નથી, માટે માફ કરજો. વળી જે વાત મારે તમને જણાવવી છે તેજ વાત અનંગપાલશેઠને પણ જણાવવી છે. હવે આટલું મોડું થયું તો આટલું વધારે. હું તમને વધારે વાર નહિ રોકું.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

અલબેલી નગરીની અજબ ખુબી.

વર મરો કે કન્યા મરો, પણ ગોરનું તરભાણું ભરો.

તમે વાત મારી નથી માનતા તો,
નથી માનતો હું તમારીજ વાતો;
ચહો ક્ષેમ તો તો કરો સંપ સારો,
સુધારો થશે, મિત્રતામાં વધારો.

(નવીન કવીતા.)

ધનપાલશેઠે સુમારે પંદરેક વર્ષ ઉપર, **ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપની લીમીટેડ,** એવા નામની એક નવી મીલ કહાડી હતી. તે વખતમાં મુંબઇમાં હાલના જેટલી મીલો નહોતી, તેથી કરીને શેરો ખરીદનારા બહુ અજાણ હતા. **આર્ટીકલ્સ ઓફ્ એશોશીએશન**માં નવી મીલ કહાડનારા પોતાના લાભની જે જે સરતો નાંખતા તે બધી સરતો સાથે, પૈસાદાર લોકો કંઇ પણ પુછપરછ કર્યા વગર, કે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર, આંખો મીચીને શેરો ખરીદતા હતા. ધનપાલશેઠની મીલના સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું હતું. એ શેઠ તેનો સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજર તરીકે બહાર પડ્યો હતો. મીલો કહાડવામાં એની વિખ્યાતિ લોકમાં વિસ્તરેલી હોવાથી એને ઝાઝો શ્રમ પડ્યો નહોતો. તેમ પોતે ઘડાઇ ઘડાઇને એવા કામમાં પાવરધો થયલો હોવાથી, બજારમાં ખોટા સોદાઓ કરી કરાવીને, જોતજોતાંમાં એ મીલના શેરોનો ભાવ રૂપીઆ બસો એણે વધારે બોલાવ્યો. એટલે સટ્ટાઓરો ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે, આંખ મીચીને શેરો ખરીદવા લાગ્યા. તેઓએ જોયું નહિ કે **આર્ટીકલ્સ**માં કેવી કપરી સરતો છે! તમામ નફામાં, નફાવગર પણ સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજર તરીકે ધનપાલશેઠનો ગણેશભાગતો તેઓને કપાળે ચોંટી ચુક્યો હતો!!! વિલાયતથી મીલનું સાંચાકામ પોતાના આડતીઆ મારફત મગાવ્યું, તેમાં ચાળીશ ટકાનું જે કમીશન મળ્યું, તેના ખાસા બે લાખ રૂપીઆ ધનપાલશેઠ પોતેજ ઓહીઆં કરી ગયો! પરેલ આગલ પોતે જે જમીન ચાર પાઈએ વારના ભાવે ખરીદ કરી હતી તે, **આર્ટીકલ્સ**માં ચાર આનાને ભાવે કંપનીને વેચાણ આપી; તેમાં પોતાને

ચોખ્ખો પોણો લાખનો નફો મળ્યો. વળી હજી બધા શેરો ભરાઈ ચુક્યા
નહોતા એટલામાંજ, પોતાના નામને લીધે, અને ભાવ વધારવાને એણે જે
ખોટા સોદા અને તરકટો કીધાં તેને લીધે, કીમત કરતાં શેરનો ભાવ રૂપીઆ
બસો વધારે બોલાયો. એટલે જે હજાર શેરો વગર ભરાયલા હજીતો પડેલા
હતા તે, ધનપાલશેઠે પોતાને નામે ચહડાવી લીધા ને બજારમાં બસે રૂપી-
આને નફે પાછા વેચ્યા. તેમાં પણ એ શેઠને ઠીક હાથ પડયો! બીજી પર-
ચુરણ ધાપ પણ એ શેઠે લાખેક રૂપીઆની મારી! એમ હજી મીલનું શ્રી-
ગણેશાય નમઃ તો થયું નથી, એટલામાંજ ધનપાલશેઠને તો ગણપતિના
થયા. શેરહોલ્ડરો તો સાંચાકામ આવે, મીલ બંધાય, અને મીલનું કામ વા-
સ્તવિક રીતે શરૂ થાય, તે પછી એકાદ બે વર્ષને આખરે કંઈક ડીવીડન્ડ મે-
ળવે તો તેઓનું નસીબ! પરન્તુ ધનપાલશેઠ તો મીલના કીડા હોવાથી, અને
ધનની છુટ હોવાથી, હજી તો બધી વાત કોરે કાગળીએ ચાલતી હતી એ-
ટલામાંજ, પાંચથી છ લાખનો નફો ચોખ્ખો કરીને બેઠો! શેરહોલ્ડરો તો
કમાય ત્યારની વાત ત્યારે!

એ વખતના ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે આર્ટીકલ્સમાં એક
એવી સરત નાંખી હતી, કે નવી મીલ કાપડ બનાવવા સારૂ જેટલું સુતર
કહાડે, તે ઉપર રતલે બે પાઈ પ્રમાણે ધનપાલશેઠને, સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને
મેનેજર તરીકે, કમીશન અથવા હકસાઇ આપવી. પોતાનું નાણું રોકાય તેના
બાર આના વ્યાજ, અને વટાવ મળવા વગેરેની સર્વે સરતો એવી એવી ગો-
ઠવી દીધી હતી કે ધનપાલશેઠને તો રોજનાં ઘી કેળાં થવા લાગ્યાં. એ
સઘળું શેર હોલ્ડરોએ તરત જોયું નહિ. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે એક
વર્ષ ગયું, બે વર્ષ ગયાં, પણ ડીવીડન્ડનું તો નામ તેઓને મળ્યું નહિ. દર
વર્ષે લાખો રતલ સુતર અને કાપડ નીસરે; વળી સાંચા કામ પણ છેલ્લા સુ-
ધારા ને વધારા સાથે દાખલ થયલું, એટલે કંપનીને લાભ દહાડે લાખનો
નફો થાય ખરો; પણ ધનપાલશેઠને રતલે બે પાઈ હકસાઈ આપવામાં, ચા-
કરૂ વ્યાજ અને વટાવ આપવામાં બધું સ્વાહા થઈ જાય! થોડું ઘણું ફાજલ
રહે તે, રીઝર્વ ખાતે અને શેરહોલ્ડરોને વ્યાજ ન આપે એવાં અનેક ખાતે
ઘસડી જવામાં આવે! તેઓ સમજે કે આ વર્ષે નહિ તો આવતે વર્ષે જ-
રૂર વ્યાજ મળશે. એમ આશાએ ને આશાએ દહાડા જવા લાગ્યા; અને
પાંચ વર્ષ સાત વર્ષ મીલ સ્થપાયાને થયાં છતાં, વ્યાજની એક ફુટી બદામે

તેઓએ નજરે દીઠી નહિ. તેઓ ગભરાયા અને કેટલાકોએ કંપનીની એક અસાધારણ સભા બોલાવી. ધનપાલશેઠે તેઓની છાતીએ હાથ મુકી ટહાડા પાડ્યા! મીલ વ્યાજ આપે એવી વ્યવસ્થા કરવા સારૂ એક સબ કમીટી નીમાઈ. તેણે તપાસ કરી અભિપ્રાય આપ્યો કે કેટલુંક નવું સાંચા કામ દાખલ થાય તો મીલની પેદાસ વધે. કમીટીની એવી એવી ભલામણો, શેર-હોલ્ડરની મીટીંગે, ડીવીડન્ડની લહાયમાં બહાલ રાખી! વળી શેરોનાં ખર્ચાં કહાડ્યાં. વિલાયતથી થોડું વધારે સાંચા કામ ધનપાલશેઠ મારફતે ખરીદ કરાવ્યું! અને કંપનીને સારૂ થોડી વધારે જમીન, એ શેઠની પાસથી મ્હોં માગી કીંમત આપી ખરીદ કીધી! ધનપાલશેઠને તો પાછી શુક્રની દશા બેઠી! આગળના કરતાં જો કે ઓછા પ્રમાણમાં, તોપણ ચોતરફથી એજ મીલને હીસાબે, એ શેઠને પાછો હાથ પડવા લાગ્યો! મીલનો નફો વધ્યો પણ કમીશન વગેરેમાં બધું સ્વાહા!!! શેરહોલ્ડરોને થોડોવાર કંઇક ધીરજ આવી. બે ચાર વર્ષ પાછાં ગયાં ને વ્યાજ સારૂ તો તેઓ મ્હોં વકાસી બેસીજ રહ્યા! હવે શેરનો ભાવ બજારમાં દિન પ્રતિ દિન ગળવા લાગ્યો. ધનપાલશેઠે જોયું કે એ મીલ કોઈ દિવસ વ્યાજ આપવાનીજ નથી. રતલે બે પાઈ પ્રમાણે પોતાને મીલનું કમીશન અને બીજી બાબતો તો શેરહોલ્ડરોને કપાળે ચોંટી ચુકી છે. એટલે એણે લાગ જોઇ, માત્ર નામને ખાતર સો શેરો રાખી, પોતાના તમામ શેરો વેચી નાંખ્યા! શેરોના ભાવ પૂરા રામ શરણ થંઇ ગયા! લોકમાં એ મીલની આસ્થાજ ઉઠી ગઇ. માણમાણ ધન-પાલશેઠે બે વર્ષ કહાડ્યાં. મીલને આજે પંદરમું વર્ષ ચાલતું હતું અને શેર-હોલ્ડરો હવે છેક પાકી ગયા હતા. પંદર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં, પણ વ્યા-જની એક અડધી પણ તેઓના હાથમાં આવી નહિ. તેઓ છેક કાયર થઇ ગયા. આસપાસ નજર કરી, તો તેઓને જણાયું કે ચોખ્ખે નફે કમી-શન અપાય લેવાય છે અને એમ કરવું એક લેખે વાજબીએ ગણાય. પરન્તુ આ તો નફો હોય કે નહિ, છતાં રતલે બે પાઇ હકસાઇની આપવી એ તો દેખીતુંજ ખોટું હતું. તેમાંથી બચે શું કે તેઓ પામે! માટે તેઓએ બહુ લાચારીએ એક સંપ થઇને એવો ઠરાવ કીધો, કે કાંતો મીલને લીક્વીડેશનમાં લઇ જવી, કે કાંતો આર્ટીકલ્સમાં એવો ફેરફાર કરાવવો, કે સેક્રેટરી, ટ્રેઝરર અને મેનેજરને માત્ર ચોખ્ખા નફા પર એક રતલે એક પાઇ કમીશન મળે.

પ્રથમ તેઓએ ધનપાલશેઠને નરમાસથી સમજાવવાને બહુ મહેનત

કરી. પણ એ શેઠે જરાકે કોઠું આપ્યું નહિ ત્યારે તેઓ દમ ભરાવવા લાગ્યા કે અમે મીલને ખોખાવીખી કરી નાંખશું ને ધનપાલશેઠને જે હકસાઇ મળે છે તે ધુળધાણી કરી નાંખશું; પણ ધનપાલશેઠ એવા સુક્કા દમથી શેહ ખાય એવો નહોતો. એ સારી પેઠે જાણતો હતો કે **આર્ટીકલ્સ**માં બીલાડું તાણી આપવાથી શેરહોલ્ડરોની ચોટલી એના હાથમાં આવી ગઈ હતી. એજ મીલની કમાણીના ઘણા જુજ ભાગમાંથી હર પ્રકારે શામ, દામ ને ભેદ કરી શેરહોલ્ડરોને હંફાવવાનું એનામાં સામર્થ્ય હતું. શેરહોલ્ડરોમાં મૂળથીજ ઝાઝો સંપ નહોતો. પંદર વર્ષ સુધી વગર વ્યાજ ખાવે પડી રહીને તેઓમાં ચેતન નહોતું રહ્યું કે કોરટની દેવડીએ લડીને, અને ગાંઠના પૈસા વાવરીને, તેઓ ધનપાલશેઠની સામા થાય. એ તો ખરાબ પૈસા પાછળ સારા પૈસા વાવરી દેવા જેવું હતું. વળી ધનપાલશેઠને ધનની જબરી હુંફ હતી. એ કારણથી આજ સુધી તેઓ બીચારા ફફડી ચકડીને બેસી રહ્યા હતા. પરન્તુ હવે તેઓ છેક મરણીઆ થઇ ગયા, અને કાંતો આપણે વ્યાજ મળે, કે કાંતો ધનપાલશેઠની હકસાઇ લઇ લેવી એજ નિશ્ચય લઇને બેઠા; અને ઉપર પ્રમાણે, કાંતો મીલને **લીક્વીડેશન**માં લઇ જવી, કે કાંતો ચોખ્ખે નફે ધનપાલશેઠને હકસાઈ મળે, એવો ઠરાવ પસાર કરાવવાને સારૂ, મીલની એક અસાધારણ જાહેર સભા બોલાવવાનું વિજ્ઞાપનપત્ર **(રેક્વીઝીશન)** ધનપાલશેઠ ઉપર તેઓએ મોકલ્યું.

ધનપાલશેઠે જોયું કે સામી તરફ ગમે એટલા વધારે મતો થાય, તો પણ પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ ચોખ્ખા નફા પર હકસાઇની લડતમાં શેરહોલ્ડરો બીલકુલ ફાવી શકવાના નથી. પણ આટલાં આટલાં વર્ષો થયાં કંપની બીલકુલ ડીવીડન્ડ આપતી નથી તે કારણથી, શેરહોલ્ડરો કંપનીને **લીક્વીડેશન**માં લઇ જવાની માગણીમાં ફાવી જાય ખરા. એ પ્રપંચની સામે હવે ધનપાલશેઠ પોતાનું બુદ્ધિબળ અને પૈસાનું બળ અજમાવવા લાગ્યો. શેરહોલ્ડરોની માગણી બે પ્રકારની હતી, એટલે ચતુર ધનપાલશેઠ પામી ગયો કે પોતાનું હિત શું કરવામાં રહ્યું છે તે બીના શેરહોલ્ડરો નિશ્ચિત રીતિએ જાણતા નહોતા. એટલે એણે તેઓની એ દ્વિધા બુદ્ધિમાં વધારે ભેદ પડાવવાને સારૂ અનેક અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ રચી. પરિણામ એ આવ્યું કે મીટીંગ મળવાનો સમય પાસે આવતો ગયો, પણ શેરહોલ્ડરોએ નક્કીપણે જાણ્યું નહિ કે આપણે તો અમુક વાતનેજ વળગી રહેવું. જેઓની પાસે મ્હોટી સંખ્યામાં તે શેરો હતા, તેમાંના કેટલાકને હાઇકોર્ટના અનહદ ખરચની જબરી ધમકી

ધનપાલશેઠે આપી. કેટલાકને બીજી અનેક રીતે હેરાન કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય બતાવીને ગભરાવી દીધા. થોડાકને મ્હોટી મ્હોટી લાલચો આપી પોતાના પક્ષના કરી લીધા. એ પ્રમાણે બાજી માંડવા છતાંએ ધનપાલશેઠના મનમાં વસવસો રહ્યો કે રખેને પોતે નહિ ફાવ્યો તો, વગર મહેનતે કંપનીને નામે લાખ પોણો લાખ રૂપીઆ જે મળેછે તે જતા રહેશે; તેથી સાવચેતીના ઉપાય તરીકે થોડી થોડી સંખ્યાના શેરહોલ્ડરોને પણ, અનેક રીતિએ પોતાના પક્ષમાં લેવાનો ઉદ્યમ એણે આદર્યો. કટાકટીનો વખત આવ્યો જાણી, કેટલાક શેરહોલ્ડરના સગાને, પૈસાની દરકાર નહિ કરતાં, સારે સારે પગારે એણે નોકરીએ રાખી લીધા. જેઓ બીજે ઠેકાણે નોકરીએ હતા તેઓનો પગાર ભરભલામણથી અને વગસગથી વધરાવી આપ્યો. એમ સર્વને, જેમ જેથી દબાય તેમ તેથી દબાવીને, એક આખું સૈન્ય એણે પ્રતિપક્ષીની સામે ખડું કરી દીધું !

જેમ જેમ મીટીંગ મળવાનો દહાડો પાસે આવતો ગયો, તેમ તેમ ધનપાલશેઠ અને તેના માણસો ગામમાં ભીખ માગતા ફરવા લાગ્યા કે ફ-લાણે દહાડે સભામાં જરૂર આવજો અને અમારી તરફ હાથ ઉંચા કરજો. **નથુશેઠ** તો એની તરફ મત આપે એમ હતુંજ. તે શેઠને મીટીંગમાં લઇ આવવાનું ધનપાલશેઠે અમતારામને ખાસ કરીને કહી રાખ્યું હતું. અમતા-રામે તે ઉપરથી **નથુશેઠને** હાથ ઉંચા કરવાની તાલીમ આપી દીધી હતી. અનંગપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ તો એના મિત્રજ હતા, એટલે એ બંને તો એની તરફમાં રહે તેમજ હતું, તથાપિ ચીઠ્ઠી લખીને પોતાનો ઇરાદો જણા-વવા કરતાં તેઓને જાતે મળવાનું ધનપાલશેઠે યોગ્ય ધાર્યું. મદનપાલશેઠને એ પ્રથમ મળવા આવ્યો. અનંગપાલશેઠને ત્યાં બેઠેલો જોઇને એ હરખાયો કે ચાલો, એક પંથ ને દો કાજ થયાં.

મદનપાલ અને અનંગપાલ જાણતા હતા કે શેરહોલ્ડરોએ એક સંપ થઇને વિજ્ઞાપનપત્ર ધનપાલશેઠ ઉપર મોકલ્યું હતું. વળી તેઓની જાણમાં હતું કે એ વિજ્ઞાપનપત્રથી જે મીટીંગ મળવાની હતી, તેમાં શેરહોલ્ડરો ફાવે નહિ તેટલા માટે, કેટલોક વખત થયો ધનપાલશેઠ ખાઇપીને તદબીરો રચ્યો જતો હતો. હવે વાત કેટલી મીજાન ઉપર આવી છે તે સઘળી બાતમી આપીને ધનપાલશેઠે તેઓને ચેતવણી આપી કે ચોથે દહાડે ત્રણ વાગે પોતાની આફીસમાં જે જનરલ મીટીંગ મળવાની હતી તેમાં જરૂર આવવું.

"જુઓની સાહેબ"— ધનપાલશેઠ બોલ્યો— "એ મીલનું મને પણું
સારૂં કમીશન મળેછે અને બીજી રીતે પણ એ મીલને લીધે મારો હાથ ઠીક
પડે છે. તે કેટલાક અદેખાઓને ગમતું નથી. પણ તેમાં મારી કસુર શું કે
હવે તેઓ મારૂં કમીશન બંધ કરે? અમે અને શેરહોલ્ડરોએ નફો મેળવ-
વાને આંબારૂપી વૃક્ષ વાવ્યાં. મારાં ફળો મીઠાં નીવડ્યાં ને તેઓના આંબા
ખાટા રહ્યા છે તેમાં હું શું કરૂં? પોતાને પાલવતી વાત નહોતી તો આ-
ર્ટીકલ્સમાં સહી શું કામ કીધી? હું કંઇ થોડો તેઓને ઘેર ચોખા મુકવા
ગયો હતો."

"હા હા, ધનપાલશેઠ"—અનંગપાલ બોલ્યો—"એ તો આપનું કહેવું
વાજબી છે; પણ તે દહાડે, આજે જેમ તમારી તરફ મત એકઠા કરવાને
ઘેર ઘેર ભીખ માગો છો, તેમજ તમે અને તમારા માણસો પણ, શેરો ખરીદ-
વાને લલચાવવા સારૂ ભટક્યા કરતા હતા."

"તેમ તો કરવુંજ જોઇએ, તે પાખી નવી મીલ કેમ ઉભી થાય? પણ
અમે કંઈ થોડાક તેઓને મારીકુટીને મુસલમાન કીધા હતા? શેરો ખરીદવા
કે નહિ એ તો રાજીખુશીનો સોદો હતો કેની?"

"રાજીખુશીનો તો સોદો ખરો"—મદનપાલશેઠ બોલ્યો—"પણ એ
બીચારા શેરહોલ્ડરોને પંદર વર્ષ થયાં કંઇ ડીવીડન્ડનું નામ મળતું નથી, માટે
હવે થોડાંક વર્ષ કમીશન નહોતું મળ્યું એમ માની, તમે માહોમાંહે સમજુતી
કરો તો કેવું સારૂં? હું કંઇ તમારી વિરૂદ્ધ પક્ષનો નથી; પણ આતો અંદર
ખાનેથી તમને કહુંછું. બાકી મીટીંગમાં હું તમારાજ પક્ષમાં રહીશ."

"હા શેઠ"—ધનપાલશેઠ બોલ્યો—"આપનું કહેવું વાજબી છે. પણ
તમે જાણો છો, એ તો સબ સબકી સમાલીઓ એવી વાત છે. આર્ટીકલ્સમાં
તેઓ બંધાઇ ગયા છે, તો હવે હાલના જમાનામાં એવું કોણ ધર્મનું ઢીંગલું
હોય કે આવી મ્હોટી રકમનું કમીશન વગર લેવેદેવે છોડી દે? લક્ષ્મી ચાંલો
કરવા આવી છે તો મ્હોં ધોવા કોણ જાય?"

"અરે હા,"—અનંગપાલ બોલ્યો—"સબ સબકી સમાલીઓ એ-
વોજ આ જમાનો આવ્યો છે. વધારે તો શું, આપણોજ દાખલો લ્યોની?
આ મદનપાલશેઠ ખીતાબો મેળવવાને માટે અને દેશ કલ્યાણને માટે ધુમાડા
મંડળી, વગેરે અનેક મંડળીઓમાં મચ્યા રહેછે. તમે ધનપાલશેઠ, ખરેખર
તો કમીશન ઓહીઆં કરવાને માટે, મીલના લાભોની મ્હોટી મ્હોટી વાતો

કરો છો. ત્યારે હવે મારો વિચાર કંઈ વ્યાજ કમાવવાનો કે કીર્તિ મેળવવાનો નથી. માત્ર સારૂં સારૂં ખાઈ પીને એ ઘડી આનંદમાં કહાડવાનો છે. માટે હવે સબ સબકી સમાલીઓ એમ છે તો, જ્યાંસુધી તમે એવી ઉજાણી મંડળી નહિ કહાડો, અને આવતે રવિવારે ઉજાણીમાં નહિ આવો, ત્યાંસુધી આ તમારી ધુમાડા મંડળીમાં પણ હું ભાગ લેવાનો નથી; તેમજ"—ધનપાલશેઠ તરફ ફરીને—"તમારી મીટીંગમાં પણ હાજર થવાનો નથી."

"આ જુઓની"—ધનપાલશેઠ મદનપાલશેઠને કહેવા લાગ્યો—"આપણાં કામકાજમાં તો ઘડીકની ફુરસદ નથી ને આ શેઠ ઉજાણીની વાત કહાડે છે!"

"એ તો સાહેબ,"—અનંગપાલ બોલી ઉઠયો—"સબ સબકી સમાલીઓ"

"અને હજી ઉજાણી મંડળી"—મદનપાલશેઠે કહ્યું—"બની છેજ ક્યાં કે ઉજાણીએ જવાય."

"અરે મારા સાહેબ"—અનંગપાલે જવાબ આપ્યો—"એમાં બનવાનું છેજ શું? એતો 'બની બનાઇ બન રહી, અબ ક્યા બનનેકી.' આપણે આ રવિવારે ઉજાણીએ ઉતરી પડો કે મંડળી એની મેળેજ બની જાણજો"

"ભાઇ, પણ અમને ફુરસદ નથી." બંને બોલી ઉઠ્યા.

"ત્યારે સાહેબ, આપણે રામ રામ"—અનંગપાલશેઠ જોસ્સામાં બોલ્યો—"તમે અમારી વાત નથી સ્વીકારતા તો અમે તમારી વાત નથી સ્વીકારવાના! બસ, પછી કંઈ છે?" એમ કહી અનંગપાલશેઠ ખોખું માથે મુકતો હોય એમ ચાળા કરવા લાગ્યો.

ધનપાલશેઠને ફાળ પડી! તે અનંગપાલને હાથેથી બેસાડીને કહેવા લાગ્યો—"અરે સાહેબ, આપણે ઉજાણીની વાત પછી કરીશું. તમે મારી મીટીંગમાં તો આવજો."

"નહિ ધનપાલશેઠ"—અનંગપાલ ભારમાં અને ભારમાં બોલ્યો—"હું હવે કોઇની વાત સાંભળવાનો નથી. આજે મારી પૂરેપૂરી આંખ ઉઘડી છે! સાળું ઉજાણીએ જવું ને સારૂં સારૂં ખાવું પીવું તેમાં તે આટલા બધા કાલાવાલા ને ખુશામત શેની જોઈએ? માલ મલીદા તો તમારા પેટમાં પડશે. ને તેમ છતાં તમે આટલું બધું માન શેના ખાઓછો? જાઓ, મારા સાહેબ, તમારે તો ના પાડતાં શરમાવું જોઇતું હતું!"

"બેસો બેસો, અનંગપાલશેઠ"—મદનપાલશેઠ તેને ધીરો પાડતો બોલ્યો. "જરાક ઠહાડા પડો, તમે શું કહો છો?"

"સાહેબ, હું એમ કહું છું કે તમે આવતે રવિવારે, અને હવે પછી દર રવિવારે ઉજાણીએ નહિ આવો તો, જો મારૂં નામ તમે પેલી ધુમાડાની કમીટીમાં નાંખ્યું હોય તો કહાડી નાંખજો. નહિ નાંખ્યું હોય, તો નાંખવાની તસ્દી લેતા નહિ. અને તમે સાહેબ"—ધનપાલશેઠ તરફ ફરીને—"આપની ધાંધલીઆ મીટીંગમાં મારા હાજર થવાની જરૂર ધારતા હો, તો આપણી હવેથી થનારી દર રવિવારની ઉજાણીમાં, તમારે આવવું એટલુંજ નહિ, પણ આ મદનપાલશેઠને પણ લઈ આવવા એવો તમે કોલ આપો. જો કે કોળીઆ ભરવાના તો તમને આવશે."

અહો મહામતિ! તારી બુદ્ધિને ધન્ય છે! મદનપાલશેઠને ધુમાડા મંડળી સ્થાપવામાં કેટલી કેટલી મહેનત અને ખરચ થયો હતો! ધનપાલશેઠને મીલ જમાવવામાં કેટલી મહેનત ખેંચવી પડી હતી! પણ રંગ છે અનંગપાલશેઠની ઉજાણી મંડળીને, અથવા રંગ છે તારી બુદ્ધિને, કે જેને અનુસરીને ચાલવાથી, અનંગપાલશેઠની 'ઉજાણી ખાઈ ખવાડી, તન મન ખીલાવી, આર્યદેશની ઉન્નતિ કરનારી પેટા મંડળી,' જોત જોતાંમાં હસ્તીમાં આવી ગઇ! આવતા રવિવારથી એનું કામ ધમધોકાર ચાલુ પણ થઇ ચુકશે!!! જ્યારે મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળી હજી તો કાગળપર ચીતરાયા કરતી હતી!

અનંગપાલશેઠ મહામતિની આપેલી શીખામણ પ્રમાણે બોલેબોલ ચાલ્યો. મહામતિએ બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ દોડાવી, ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠના બખતરોમાં કયો કયો ભાગ નાજુક હતો તે, અનંગપાલશેઠને બહુ સારી રીતે સમજાવી બતાવ્યો હતો. અને આવા સંજોગો આવે તો આમ હઠ પકડવી, કે આમ ઢીલી દોરી મુકવી એ બધી તાલીમ એને મળી ચુકી હતી. ઉજાણીની—સારૂં સારૂં ખાવાની—વાત હોવાથી એ સઘળી તાલીમ મહામતિ પાસથી અનંગપાલશેઠે બહુ હોંસથી અને ધ્યાન દઇને લીધી. મહામતિ પોતે પણ આશા ન રાખે એવી સારી રીતે એણે પોતાનો ભાગ ભજવી દેખાડયો! દૈવ અનુકૂળ હોવાથી ધનપાલશેઠની તોફાની મીટીંગ એને જબરૂં સાધનરૂપ થઇ પડી!

ધનપાલશેઠ ખરા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો! અનંગપાલશેઠ જેવો મ-હોટી સંખ્યામાં શેરો રાખનારની ગેરહાજરીને લીધે, કદાચને મીટીંગમાં પોતે

ન કાવે તેની એને ફાળ પડી. પ્રતિપક્ષીઓ તેને પોતાના પક્ષનો કરી લે તો કમબખ્તીજ જાણવી! માટે સો વસા અનંગપાલશેઠને રાજી રાખવો તેમાંજ પોતાનું હિત છે એવો નિશ્ચય એના મનમાં ઝટ બેસી ગયો. તેની માગણી કબુલ કરતાં અને તેને રાજી રાખતાં એ બોલ્યો—

"શાબાશ, અનંગપાલશેઠ શાબાશ, ભાઇ તમે ખુબ ભજાવી, હોં! મારી પાસથી તમે કોલ લો તો તે એક લેખે વાજબી ગણાય અને તે આપવાને હું જરાકે ના પાડતો નથી. પણ આ મદનપાલશેઠને સમજાવવાનું જોખમ તમે મારે માથે કયાં હોરી ઘો છો? એ તે કંઈ વાજબી કહેવાય?"

"વાજબી બાજબીની વાત હું સમજું નહિ"—ધનપાલશેઠને પોતાની તરફ વળતો જોઇ એ શાંત થતો બોલ્યો—"એ તો ભાઈ, દાવે સોગટી મરાય. સો દહાડા સાસુના તો એક દહાડો વહુનોએ હોય. તમને આજે મારી ગરજ છે તો તમે આટલું કામ કરી આપો."

"પણ આ મદનપાલશેઠને તમે સમજાવજો. હું તો મારે માટે કબુલ થાઉંછું. પછી કંઈ છે? જાઓ એ શેઠ આવે કે નહિ આવે, પણ મારે તો દર રવિવારે તમારી ઉજાણી–આપણી ઉજાણી મંડળીની ઉજાણીમાં જરૂર આવવું, લ્યો આ કોલ!"

"તમારો મહોટો આભાર થયો"—અનંગપાલશેઠ હરખાતો અને ફુલાતો બોલ્યો—"પણ આ શેઠને પણ તમેજ સમજાવો ને હા પડાવો, પછી બીજી વાત. તમારી વ્યાજ મંડળી, આ શેઠની ધુમાડા મંડળી અને મારી ઉજાણી મંડળી એ ત્રણમાં, આપણે એક બીજાને તન મન અને ધનથી મદદ કરવી, એવો એક બીજાને આજે કોલ આપીને આપણે ઉઠવું. તમારી મીલોમાં કાલ ભરવા કરતાં, અને ધુમાડાના બાચકાં ભરવા કરતાં આ કોલ તો લાખો દરજ્જે સારો છે."

ધનપાલશેઠે જોયું કે અનંગપાલશેઠ ઉજાણીની બાબતમાં જડસુ જેવો હોવાથી કોઈ પણ વાતે ડગનાર નથી, પોતાને પૂરેપૂરી ગરજ હતી, તેથી એ મદનપાલશેઠને સમજાવવા લાગ્યો. દર રવિવારે ઉજાણીએ જાય તો મદનપાલશેઠને ઘણી ઘણી રીતે અનેક કામોમાં અડચણ પડે. વળી એક મંડળી કહાડવા પહેલાં બીજી મંડળીની બાંજગડમાં પડવું એ શેઠને જોખમ ભરેલું લાગ્યું, તેથી પહેલે વિચારે તો એણે ના કહેવી ધારી. અનંગપાલશેઠ ધુમાડા મંડળીમાં નહિ જોડાય તેની એને ઝાઝી દરકાર નહોતી. પણ અનંગપાલશેઠે

એવી સારી યુક્તિ વાપરી કે ધનપાલશેઠને જોત જોતાંમાં પોતાના પક્ષનો કરી લીધો. એ બંનેને નાખુશ કરવા મદનપાલશેઠને પાલવે એમ નહોતું. બંને-માંથી કોઈ ધુમાડા મંડળીની મેનેજીંગ કમીટીમાં નહિ હોય તે પણ વિચારવા જેવું થઇ પડે. વળી જાહેર ઉઘરાણામાં મદનપાલશેઠનું મ્હોડું ન છંડાય માટે ધનપાલશેઠ વખત બે વખત ઠીક રકમો ભરતો. તેને નાખુશ તે કેમ કરાય? મદનપાલશેઠે જોયું કે પોતાને પણ ધનપાલશેઠના સમજાવ્યાથી સમજવુંજ પડશે. અનંગપાલશેઠે એને સમજણ પાડી હતી કે ધુમાડા મંડળીના લાભો પ્રત્યક્ષ બતાવી અપવા સારૂં ઉજાણી મંડળી બહુ કામની થઈ પડશે. એ વાત એને હવે ગોઠવા લાગી. ધનપાલશેઠ પાસે થોડી ઘણી ખેચતાણ કરાવી, તેના પર આભાર કરતો હોય એમ ભાર મુકી એને પણ હા પાડી. તથાપિ એણે એટલી સરત કરાવી લીધી કે કોઈ કોઈ વાર ઉજાણીમાં એની ગેરહાજરી થાય તો તે બંને મિત્રોએ ચલાવી લેવી. અનંગપાલશેઠે બીલકુલ આનાકાની વગર તે વાત સ્વીકારી.

"તમે કોઈ કોઈ વાર આવો કે નહિ આવો તેની સામે અમે વાંધો ઉઠાવીશું નહિ, પણ આટલું નક્કી કે તમારૂં નામ મેમ્બર તરીકે અને કમીટીમાં પણ દાખલ કરાવવું પડશે. તેમાં તમારે ના હા કરવી નહિ."

એ પ્રમાણે સઘળી વાતનો સર્વને મન પસંદ આવે એવો છેડો આવ્યો. આમનસામન કેટલોક ખુલાસો થયો તે એક બીજાએ કબુલ રાખ્યો. ઉજાણીના કામની દેખરેખ રાખવાનું બીડું અનંગપાલશેઠે ખુશીથી ઝડપ્યું. પોતાની નેમ આમ અનાયાસે પાર પડી તેથી એના હરખનો પાર રહ્યો નહિ, હરખમાં અને હરખમાં એ બોલી ઉઠ્યો.—

"આ બધી વાત જાઓ, મને કબુલ છે. તમે બે જણા મને કોલ આપો. લ્યો, આ મારો હાથ, અને તમને જરૂર જણાય તેટલા મારી પાસથી કોલ લ્યો! હું આપવા તૈયાર છું. અને બોલો, આપણી ઉજાણી મંડળીની જે! તમારી ધુમાડા મંડળીની પણ જે! અને ધનપાલશેઠની વ્યાજ મંડળીની પણ જે! પણ રંગ તો મારી ઉજાણી મંડળીને છે કે જેનો હું મુરબ્બી છું! તેની રક્ષા કરનારી દેવી કોણ છે તે તો તમે જાણી શકવાના નથી. પણ તેની મેનેજીંગ કમીટીમાં મુંબઈના બે પહેલા નંબરના શેઠીઆઓ છે! માટે ફરી આપણી ઉજાણી મંડળીની બોલો જે! અને આવતે રવિવારે દુધપાક પુરી અને ભજીઆં દે, દે, દે—જે! જે! જે!!!"

એક નહાનો નિશાળીઓ નિશાળેથી છુટતાં જેટલો હરખાય, અને આવતી કાલથી થોડા દહાડાંની રજા છે એ વિચારથી એના હરખમાં જેટલો વધારો થાય, અને તેથી તે જેમ નાચે અને કુદે, તેટલા હરખમાં આવી જઇને અનંગપાલશેઠ ઓરડામાં આમ તેમ કુદવા ને નાચવા લાગ્યો, અને વારા ફરતી ધુમાડા મંડળીની, વ્યાજ મંડળીની અને ઉજાણી મંડળીની ધાંટો પાડી પાડી જે બોલવવા લાગ્યો. દુધપાક પુરીનું નામ લેતાં તો એ ગાંડા જેવો બની ગયો અને બકરાની પેઠે આરડતો એ વધારે કુદવા લાગ્યો।

એના આવા ચાળા અને ચેષ્ટા મદનપાલશેઠને બીલકુલ ગમ્યાં નહિ. એક તો એ પ્રમાણે હરખ જાહેર કરવો એ સભ્યતાના કાનુનોની બહાર હતું. વળી હમાલ તો હજી ઓરડામાંજ હતો. તેના દેખતાં આવા ચાળા કરવા, તેમાં તો અનંગપાલશેઠનેજ નહિ પણ એના મિત્ર તરીકે પોતાને પણ, તે બીના નીચું લગાડનારી હતી. તેથી એ શેઠ ચ્હીડાઈ ગયો અને અનંગપાલને અંગ્રેજીમાં બોલી વારવા લાગ્યો. ધનપાલશેઠને પણ અનંગપાલશેઠના હરખાવાનું કારણ ઘણું નવાઈ જેવું લાગ્યું, તોપણ એ તો ખુશ થતો થતો અનંગપાલ જે તમાશો કરી બતાવતો હતો તે જોયાં કરતો હતો.

મદનપાલશેઠે બહુ વાર્યો ત્યારે એ કુદતો અને ધાંટા પાડતો બંધ થયો અને ખુરશી પર બેઠા બેઠા, વગર બોલે ચાલે, હરખના આવેશમાં પોતાનું બોખું ઉછાળતોજ રહ્યો.

"ભાઇસાહેબો, તમે બંને ચોથે દહાડે મારી મીટીંગમાં જરૂર આવજો હોં?"

"અને આવતે રવિવારે મારી ઉજાણી મંડળીમાં પણ જરૂર પધારજો હોં?" અનંગપાલશેઠ તેના ચાળા પાડતો બોલ્યો—

"ધનપાલશેઠ, મેં તમને એક દહાડો કાગળ લખી ધુમાડા મંડળીની એક ઉપર ટપકાની મીટીંગમાં આવવાની ફરમાસ કીધી હતી. પણ તમે આવ્યા નહિ ને ઘણાં કારણોને લીધે એ ઉપર ટપકાની મીટીંગ સુઇ પડી. અકસ્માત્ રીતે આજે આપણે એકઠા મળ્યા છીએ. પણ આપણે ત્રણેએ સંપીને ચાલવાનો પાયો આજે ઉંડો નાંખ્યો છે. એટલે એવી ઉપર ટપકાની મીટીંગ કરતાં પણ આજે આપણે વધારે કામ કીધું છે એમ કહું તો ચાલે. માટે હવે એવી મીટીંગ બોલવવાનો વિચાર હું માંડી વાળું છું; તેને બદલે હવે મારી ધુમાડા મંડળીને અસ્તિત્વમાં લાવવાને એક જાહેર સભા મારે જરૂર

બોલાવવી પડશે. માટે ત્યાં પણ તમારે બધાએ આવવું. નક્કી તારીખ તો હું
તમને હવે પછી જણાવીશ. પણ ચાલો, હવે કોટમાં. આજે તો બહુજ
મોડું થઇ ગયું છે. ધનપાલશેઠ, ચોથે દહાડે તો તમારી મીટીંગ છે, પણ તમા-
રાથી બને તો, મમતારામને મારી પાસે પરમ દહાડે મોકલજો. રહો, હું એને
મળવાની ખાએશ રાખુંછું એમ એને જણાવતા નહિ.”

“સાહેબ,”—ધનપાલશેઠે અધીરા પડીને પુછ્યું—“તમારો વિચાર
નથુશેઠને બીજા પચાસ હજાર ધીરવાનો થાય છે કે શું? આપનો વિચાર
હોય તો, પહેલાંની પેઠે આ રકમ પણ આપણે ભાગમાં ધીરીએ, આજે આ-
પણે સપીને કામ લીધું છે તો આ કામ પણ આપણે બે પાછું સહીઆરૂં
રાખીએ તો કેમ?”

“રૂપીઆ ધીરવા સારૂ મમતારામને મારી પાસે બોલાવવા હું માગતો
નથી. મારો વિચાર સો વસા કેશવલાલને મારા સેક્રેટરી તરીકે રાખવાનો
છે. અલબત નક્કી વાત તો એને જોયા પછીજ. પણ દરમ્યાન કેશવલાલ
અને એમાં કેવી તરેહનો અને કેવી રીતે ફેર છે તે જોવાને મારૂં મન થયું છે.
માટે જો બને તો તમે મમતારામને સહેજ ઈસારો કરજો કે મને મળવા
આવે. જો આવતી કાલે નવથી દશ સુધીમાં આવે તો ઘણું સારૂં, પણ હું એને
મળવાની ખાએશ રાખું છું એમ તો એને જણાવતા નહિ.

એમ બોલતાં બોલતાં ત્રણે શેઠીઆઓ ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા.
મદનપાલશેઠની ગાડીમાં હમાલે તેનું આફીસબાક્સ મુક્યું. શેઠે બંને મિત્રો
જોડે શેકહેન્ડ કરી. ચોથે દહાડે આપણે પાછા મીટીંગમાં મળશું એમ ધન-
પાલશેઠ બોલ્યો. મદનપાલશેઠના હાથમાં કોચમીને લગામ આપી. પાસેનો
ચાબુક ડાબા હાથમાં લઇ, લગામવાળા હાથે સલામ કરતાં એણે ઘોડા દો-
ડાવ્યા. પાછળ ધનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠ પોત પોતાની બે ઘોડાની
ગાડીમાં બેસી સલામ કરતાં છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

સુધર્મના ભાવિકો—રાતી અને રવિમર્દન.

ખલકમાં ખોટા ગુરૂ થઈ ફરે, અવિદ્યા સેવકની કયમ હરે,
તન મન ધન સેવકના હરવા, કપટ નિરંતર કરે. ખલકમાં૦

(છોટમ.)

આપણે આગળ વાંચી ગયા છઇએ કે કીકીને કડાંને નિમિત્તે કાળ રાત્રિના જેવી વીટંબણામાં નાંખવાને દુલારામની સ્ત્રી રાતીએ કેટલી ખબરદારી બતાવી હતી! ધનકોરડોસીએ કીકી પર કેવો કેર વરતાવ્યો હતો! ફુળીદાસનું પુણ્ય કે બાપડી કીકી જીવી! જો કે રાતી હોંશીઆર ખરી તોપણ આટલી બધી વાત વીફરી જશે તે એની ગણત્રીમાં નહોતું. એની ધારણા કોઈને દુઃખ પડે તેના કરતાં ગૌરીને સતાવવાની વધારે હતી. પણ જેમ એક છોડેલા બાણનો વેગ કોઇથી રોકાતો નથી, તેમ રાતીએ લડાઈ સળગાવી અને બાજી એના હાથમાં રહી નહિ. ચંદ્રદાસે તેજ રાતના રોપમાં આવી જઈ, દુલારામને અને રાતીને પોતાના ઘરમાંથી જતાં રહેવાનું કહ્યું તેથી રાતીને ખરેખર ડર પેઠો. દુલારામ પણ તેને કાળ જેવી દેખવા લાગ્યો, કારણ કે બાપ દીકરા વચ્ચે જબરી આંટી પડી ગઈ ને એક બીજાનું મન ઉંચું થઈ ગયું. જો નવલશાનાં લગ્નનું બહાનું નહિ હોત તો દુલારામને પોતાના બાપના ઘરમાં ઉભા રહેવાનું ઠેકાણું નહોતું. એ બધા ફીસાદનું મૂળ કારણ પોતાની સ્ત્રી છે એવા વિચારથી, તેના મનમાં પણ આંટી ભરાઈ ને જ્યારે ત્યારે રાતીને તુચ્છકારવામાં અને ગાળો દેવામાં તેણે કચાસ રાખી નહિ. ઘરના બધા માણસો પણ રાતીનો વાંક કહાડી ગૌરીનો પક્ષ કરવા લાગ્યા. રાતીને ઘરમાં કોઇની જોડે અસલથીજ બનતું નહોતું. કોઇની જોડે એણે ભલમનસાઇ રાખીજ નહોતી. બધાંને એક બીજાં જોડે લડાવવાને એ સદા આગળ પડતી, ને બોલી બોલીને બધાંને બાળી નાંખતી. વળી તેઓને કીકી પર હેત હતું. ચંદ્રદાસે પણ આજે ગૌરીનો પક્ષ તાણ્યો હતો. એ સર્વે કારણથી રાતીના મળતાભિપેકમાં કોઈ રહ્યું નહિ. ભર્યા ઘરમાં એ તો એકલી પડી ગઈ. જ્યારે ત્યારે સૌ ગૌરી પાસે જઇને, અને જેમ ફાવે તેમ રાતીનું ઘસાતું બોલીને, પોતપોતાનો પેટનો ઉભરો કહાડવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે રાતી એકલી પડી ગઇ ને ઘરમાં પોતાનો ભાર વકર ગુમાવી બેઠી. થોડા દિવસ સુધી તો પોતાના મદમાં અને હુંપદમાં એ બેસી રહી. આખું ઘર એની સામે થયું છતાં, જાણે કે કંઈ નહિ થયું હોય તેવું ડોળ એ રાખવા લાગી. મનમાં તો પસ્તાવો થયો પણ કોને કહે? બધાં હિતેસરી રહ્યાં, એટલે તેઓ તો રાતીનો બળાપો જાણે તો રાજી થાય! પણ આખરે અબળાની જાત તે હારી, અને મનમાં ઇચ્છવા લાગી કે હવે કીકીનાં કડાંની વાત વિસારે પડે તો કળ વળે! એ મતલબથી એણે ગૌરી જોડે સલાહ કરવાનો આરંભ આદર્યો. પણ ગૌરીને તો રાતી કાલરાત્રિ જેવી વસમીજ દેખાવા લાગી. એક બે વાર રાતી તેની પાસે ઘરતું કંઇ મસ કરીને આવી ને હસતું મ્હોં રાખી બોલવાની પહેલ કીધી. ગૌરી તરત ત્યાંથી અબોલી ઉઠી ગઇ. સાસુનો આવો રંગ જોવા છતાં પણ, રાતીએ તેની પાસે વગર બોલે ચાલે બેસી રહેવાનું ધાર્યું; પણ રાતી એક ઓરડામાં આવતી કે ગૌરી બીજા ઓરડામાં ભાગી જતી! રાતીને બહુએ બળાપો થયો પણ લાચાર! તેથી એણે ગૌરીને હાલ તરત પડતી મેલી અને બાલા જોડે સલાહ કરવાની વેલરણ કીધી. બાલાના મનમાં રાતી તરફ ઓછો રોષ નહોતો. પોતાને અને પોતાના ધણીને તે દહાડે, ન ઘટે એવાં વેણ ગૌરીને મ્હોડેથી સાંભળવાં પડ્યાં, તેનું મૂળ કારણ રાતી છે એમ એ જાણતી હતી. તેથી અક્કલ દોડાવી બાલાએ થોડા વખતમાં ગૌરી જોડે હસવું બોલવું શરૂ કીધું. ગૌરી અને એની વચ્ચે જો કે હેત ઉભરાઇ જતું નહોતું, અને ગૌરીનાં ક્રૂર વચનો જો કે એના દીલમાં હજી સુધી સાલતાં હતાં, તથાપિ બંનેનો રાતી તરફ એક સરખો ઉભરો હતો, તેથી રાતીની અજાએમી વચ્ચે એ સાસુવહુ તો એક થઈ ગયાં અને રાતી વિરૂદ્ધ ધુસપુસ કરવા લાગ્યાં!

રાતી અને બાલા એકઠાં થતાં—અને ઘરના કામકાજને પ્રસંગે તેમ ઘણીવાર થતું—ત્યારે રાતી આમ આવતી તો બાલા તેમ ચાલી જતી. લોકની જોડે રીત વહેવાર સાચવવા સારૂ બંનેને ઘણીવાર બહાર ભેળાં જવું પડતું; ત્યારે એક આમ ચાલતી તો બીજી તેમ ચાલતી. ગાડીમાં સાથે બેસવું પડતું તો એક ઉત્તર તરફ ને બીજી દક્ષિણ તરફ મ્હોં ફેરવીને બેસતી. રાતીએ બહુ બહુ રીતે બાલા જોડે બોલવાની પહેલ કહાડી, પણ બાલાએ તેની બીલકુલ પત કીધી નહિ. ગૌરી જોડે સલાહ થવાની જ્યારે રાતીએ હાલ તરત તો આશા છોડી ત્યારે બાલા જોડે એક થઈ જવાને એ વધારે મથી. જેઠાણીપણું છોડી દઇ બાલાનું દાસીપણું કરવા લાગી. જેમ ખવાડનારની આગળ

ખાનારનું જોર ચાલતું નથી તેમ આખરે બાલા હારી. એક તો સ્વભાવે એ શાતી જેવી બળતી અને હૈયામેલી નહોતી. શાતી રોજ રોજ એના કાલાવાલા કરતી અને પગે પડતી હોય તેવી રીતે વર્તતી, તેથી બાલાને દયા આવી. પહેલાં હા નામાં જવાબ આપતી હતી તે થોડીવારમાં વધારે બોલી જવાબ આપવા લાગી. શાતીને તેથી હામ આવી ને પરિણામે થોડા દિવસને અંતે, દેરાણી જેઠાણી, જો કે મનમાં તો આંટી હતી તોપણ, બહારથી તો એક બીજા જોડે સલુકાઇથી વરતવા લાગ્યાં.

એ પ્રમાણે બાલા જોડે બોલચાલ કરવામાં શાતીની એક બીજી નેમ હતી. પરણીને સાસરે આવે આસરે પચ્ચીસ વર્ષ થયાં છતાં શાતીને સીમંત આવ્યું નહોતું. હિંદુ બૈરાંઓને છોકરાંઓનું ગાંડું લાગેલું હોયછે. પરણ્યાં ને ઘરસંસાર માંડ્યો ને જો થોડાં વરસમાં દહાડા નથી રહેતા તો તેઓના દીલમાં એક જાતની ફાળ પડે છે કે ઓ બાપરે, રહી ગયાં જો! રખેને વાંઝીઆ કહેવાઇએ! તેઓની એવી ફીકર દિન પ્રતિ દિન વધતીજ જાય છે. ઘેર અને બહાર, આપણાં બૈરામંડળનું બંધારણ એવું આડું હોય છે કે અભણ સ્ત્રીઓની તેવી ફાળ અને વગર લેવાદેવાની બ્હીક જરાકે શમાતી નથી. ઓર વૃદ્ધિને પામે છે. આડોશી અને પાડોશી અને ઘરનાં માણુસો મસે મસે મેણાં ઓથા દીધાં કરે છે. કંઇને કંઇ નહિ તો, પેલી સ્ત્રીને દહાડા નથી રહ્યા એવી વાતને તતાઇ આપવાને તેઓ એકે અવસર જવા દેતાં નથી; તેમાં જો સાસુ વહુનો અને દેરાણી જેઠાણીનો નાતો હોય તો તો પછી થઇજ રહ્યું! બીચારી ન અધરણી આવેલ સ્ત્રીની તેના હીસાબે તો કમબખ્તીજ જાણવી! કોઈ ગામનું કે બહારગામનું બૈરૂંમાણુસ મળવા આવ્યું કે એ વાત નીકળીજ છે! આવેલું માણસ પુછે કે કેમ સારાં છો? છૈયાં છોકરાં શું કરે છે? કેટલાંક તો પાધરૂંજ પુછશે કે કેમ વહુને આશા છે? અધરણી આવી ગયું છે? એટલે પછી એ વાત ચાલી સમજવી. સાસુને તે વખતે એક જાતનો ખરેખરો લહાવો લેવાનો વારો આવે છે! ગમે તેવી ભલી સાસુ હોય તોએ, કોઇ દેવાદારે દેવું નહિ પતાવ્યું હોય તેવું મ્હોં કરી કહેશે કે નારે બાઇ, હજી એ દહાડા ક્યાં છે! આ વહુને જુઓને પરણીને આવે આટલાં વર્ષ થયાં પણ હજી કંઇ નથી. શું કરીએ ઈશ્વર જ્યારે રૂડા દહાડા દેખાડે ત્યારે ખરૂં. વારૂ, અમે જીવતાં હંકાઇએ અને મરતી વખતે અમારી આંખ ટહાડી રહે! પણ તમે જાણો છો, આજકાલની વહુવારૂઓ, હૈયાની મેલી અને કલજુગની ભરેલી તે કેમ દહાડા રહે! વગેરે વગેરે અનેક વાતો કરી વહુને બાળી મુકે.

મળવા આવનાર ને ઘરના બીજાઓ તાપસી પૂર્યા કરે એટલે સમજુ સ્ત્રી હોય તો તે પણ ફાળમાં અને ચિંતામાં રહ્યાં કરે તેમાં નવાઈ શેની? તે બીચારી તો એમજ સમજે કે દહાડા રહ્યા નથી તેમાં તેનોજ વાંક છે! સાસરીઆં ને પીઓરીઆં બધાં મનાવે પણ તેમજ! એ પ્રમાણે જ્યારે રાત અને દહાડો, ઘેર અને બહાર, સર્વ કોઇ એકસરખી રીતે, દહાડા ન રહેલી સ્ત્રીને ટોક્યાં કરે, તેની નજર આગળ તેની તે વાત ખડી કર્યાં કરે, ને કંઇ નહિ ફાવે ત્યારે તેની તે વાત તતારી આપીને તેને નીચું લગાડ્યાં કરે, ત્યારે શું નવાઈ કે બીચારી અભણ અબળા મનમાં અને મનમાં સીજાયાં કરે અને રાત અને દહાડો પરમેશ્વરની આગળ હાથ જોડી દીકરા માગ્યાં કરે!

એજ કારણથી કાચી સમજની કેટલીક સ્ત્રીઓ આડે માર્ગે જાય છે. કેટલીક સમજુ હોય છે તે પણ બહાવરી પડી જાય છે. ભાએગે કોઇકજ પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ આધાર રાખી બેસી રહે છે કે છોકરાં થવાં એ કંઈ માણસના હાથનો ખેલ નથી. પરમેશ્વરની માયા છે. માગ્યાથી મળે છે અને નહિ માગ્યાથી નથી મળતાં એમ કંઈ નથી.

ઘણી સ્ત્રીઓ બહાવરી બની જઇ અનેક અટપટાં વ્રતો આદરે છે. દેવ દેવીઓને પૂજે છે. જતી અને ભુવા બોલાવનારા લોકની પાસથી દોરા ચીઠ્ઠી અને માંદળીઆંઓ લાવી બાંધે છે અને જાતજાતની માનતા અને બાધા રાખે છે. જેમ જેમ વરસો એક પછી એક ચાલ્યાં જાય છે તેમ તેમ તેઓ અનેક ધંતર મંતર કરાવે છે. જેને મ્હોડેથી જેમ સાંભળ્યું તેમ દેવ દેવીની ઉપાસના લઈ બેસે છે.

રતીની પણ એવીજ દશા થઈ. આજે તે ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની સ્ત્રી થઈ પણ ખોરીઓ આવ્યો નહિ. બધી વાતે તે ગૌરી સામે બાથ ભીડવામાં ફાવતી, પણ જ્યારે આ વાત નીકળતી ત્યારે એ બીચારીનો હાથ નીચો પડતો. અંદર ખાનેથી બહુએ સમજતી કે માણસનાં આપ્યાં છોકરાં મળતાં નથી. પરન્તુ સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ હોય છે તેથી સમજ્યા છતાં પણ, એણે એ બાબતસર ખતાજ ખાયાં કીધી. જાતજાતની બાધા આખડીઓ રાખી. દેવ-દેવીની ઉપાસના કીધી. ભુવા જતી અને બાવા લોકની સેવા કરી. સૌની પાસે આંધળો આંખ માગે તેમ, આશા રહે તે સારૂ પ્રાર્થના કીધી. પણ ઇશ્વરના ઘરનો ખેલ તે કંઈ વળ્યું નહિ. હજીએ વાંઝણી ને વાંઝણીજ રહી. ગૌરીના હાથમાં એ વાત સદાનું હથીઆર થઇ પડ્યું.

કડાંના ક્લેશ પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે **રાતી** ઘરમાં એકલી પડી ગઇ. ઘરમાં એને ઝાઝું ગોઠવા લાગ્યું નહિ. તેથી સવાર સાંઝ એ તો દેવ-દર્શન કર્યા કરે અને સાધુસંતને સેવ્યાં કરે. એક દહાડો એના સાંભળવામાં આવ્યું કે ભુલેશ્વરમાં કોઇ બાવો ઉતર્યો છે તેને ગણપતિ હાજરા હજુર છે. આ કલજુગમાં ન કરવાના ખેલો તે કરે છે. ગણપતિ તેના કાનમાં આવીને કહી જાય છે તે પ્રમાણે તે બોલે છે, એટલે તેવું થાય છે. હજી તો બાવાને આવે ભાએગે પંદર દિવસ થયા હશે, પણ લોકને મ્હોડેથી વાત સાંભળો તો, જાણે ગામમાં કેટલીએ વાંઝણીઓ હતી તેઓને દહાડાએ રહ્યા ને છોકરાં આવ્યાં, ને તે મહોટાં થઇને રળતાં ખપતાંએ થઇ ચુક્યાં! કેટલાકને ધન આપ્યું! કેટલાકને વૈરી આપી! કેટલાકના ધણીને વશ કરી આપ્યા! આવી આવી અનેક વાતો સાંભળી **રાતી** પોતાની સુધસાન ભુલી ગઈ. એક દહાડો ભુલેશ્વ-રનાં દર્શન કરી જે ઠેકાણે મહારાજે આસન કીધું હતું ત્યાં દર્શન કરવા ગઈ.

મહારાજ સાંઝના ચાર વાગે મહોટા આસન પર બેસી, સામે ગણેશ પુરાણનું પુસ્તક મુકી, થોડાંક પાનાં હાથમાં રાખી પુરાણ વાંચતો. પુરાણ તો શું વાંચતો, પણ પુરાણનાં થોડાંક પાનાં હાથમાં ધરી રાખી તેવો આદર કરતો. પુરાણના પુસ્તકને લાંબા લાંબા નમસ્કાર કરી, હાથમાં લીધેલાં પા-નાંને ઘણીવાર માથા ઉપર ચહડાવી પ્રણામ કરતો. ઘણીવાર હૃદય સાથે ચાંપતો. ઘણીવાર પાનાંને પુસ્તક પર મુકી, તેની સામે બે હાથ જોડતો. એ પ્રમાણે નમનક્રિયા પૂરી કરીને, પુરાણ વાંચવાના આરંભમાં, મ્હોડે કરી રાખેલા થોડાક શ્લોકો મહોટેથી લલકારીને ગાતો અને દરમ્યાન, શ્રોતાજનો-ને નિર્ધારીને જોતો કે કોણ કોણ આવ્યું છે અને નવા આવેલા લોક કોણ ને ક્યાં બેઠા છે. પછી પાઠ કરેલા શ્લોકોનો અર્થ, મહારાજ શીખી રાખ્યા પ્રમાણે લોકોને કરી દેખાડતો. એમ કરતાં અડધો કલાક નીકળી જતો. પછી મહારાજ પુરાણનાં પાનાંને હાથમાં ધરી રાખેલાંજ રાખીને શ્રીગણપતિના માહાત્મ્યની પોતે સાંભળેલી અને ગોઠવી રાખેલી કથાઓ અને ગપ્પાષ્ટકો કહેતો. બીચારા દરદી અને ભાવિક શ્રોતાજનો મહારાજની એ બધી વાણી ખોલેખોલ ખરી માનતા. દુનીઆ ઝુકતી હે ઝુકાનેવાલા ચા-હીએ, તેમ ભેગી મળેલી ભેલસેલ મંડળી એવી નહોતી કે મહારાજની વિ-દ્વત્તાનો પાર પામી શકે. તેઓ તો મહારાજનો અદ્દ્ભુત વેષ, ચાળા અને આડંબર જોઇને, લાંબાં લાંબાં અને ચોડાં ચોડાં પાયલાગણાં કરતા, અને પોતાને કૃતાર્થ માની જે મહારાજ, જે મહારાજનો ઘોષ કરી મુકતા. એ પ્રમાણે

ભેગી મળેલી મંડળીમાં એક જાતનું જોમ વ્યાપતું જોઇને મહારાજ ગણુપતિના મહીમાની વાતો એકકોરે મુકી દેતો ને પોતાના પ્રતાપની અને ચમત્કારની વાત બહુ સીફતથી આગળ પાડતો. કેટલાક ભાવિકજનો પાસ તાપસી પૂરાવતો, અને કેટલાક વધારે ભાવિલા લોક પોતાની નજરો નજર મહારાજે કરી બતાવેલા ચમત્કારની કથાઓ શ્રોતાજનને કહેતા. આવો આવો આડંબર જોઇને રાતી જેવી અભણ સ્ત્રી ગાંડી બની જાય અને મહારાજને સાક્ષાત ઇશ્વિર માનીને તેના પર શ્રદ્ધા રાખે તેમાં નવાઇ શી ?

મહારાજે બહારનો આડંબર અને દેખાવ પણ, લોકની શ્રદ્ધામાં વધારો કરે એવો રાખ્યો હતો. એનું નામ રવિમર્દન હતું. એની ઉંમર ચાળીસેક વર્ષની હતી. કદે એ બેઠી બાંધણીનો પણ મજબુત દડીનો હતો. રંગે ઘઉંવર્ણથી પણ કાળો હતો. માથે મ્હોટી જટા અને દહાડું વધારેલાં હતાં તેથી એની ગંભીરતામાં ઓર વધારો થતો. કેટલાંક માદળીઆં, દોરા ને ચીઠ્ઠીઓ એના બંને હાથના પોંચા અને દંડ પર બાંધી દીધેલાં હતાં. ગળામાં સૂર્યકાંતમણિની માળા અને ઝીણી ઝીણી ઉજ્વળ કોડીઓની માળા ધારી દીધી હતી. કપાળે કોરા સીંદુરની આડ મહારાજના ભભકામાં અને શ્રદ્ધાળુની ભીતિમાં વધારો કરીને મહારાજની તામસી પ્રકૃતિ દેખાડી આપતી.

રાતી પહેલીવાર ત્યાં આવી અને એની શ્રદ્ધા મહારાજપર સચોટ બેસી ગઇ! શ્રોતાની ઠઠની વચ્ચે મહારાજને આડંબર સહિત બેઠેલા જોઇને એની ભાવના વધી. મહારાજને ગણુપતિ કેવી રીતે પ્રસંન છે તે વિષે ભાવિક જનોનાં ગપ્પાંઓ સાંભળીને એ તો ગાંડીજ બની ગઇ! પોતાનું વાંઝીઆમેંણું હવે જરૂર ટળી જશે એવા વિચારથી એના આત્માને કળ વળી. સાંઝના છ વાગ્યા સુધી મહારાજની કથામાં બેસી રહી. પછી જ્યારે મંડળી વિખરાવવા લાગી, ત્યારે પોતે પહેલી વારજ ત્યાં આવેલી હતી એમ ધારી, મહારાજને પગે લાગી જતી રહી. રવિમર્દને એને આવતી જોઇ હતી. એની રીતભાત, લુગડાં અને દાગીના પરથી એને તરત લાગ્યું કે એ કોઇ સારા ઘરની સ્ત્રી છે. પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે રાતી જોડે એ કંઇ બોલ્યો નહિ. વાતની પહેલ ક્યારે કરવી તે રાતીની મુનસફી પર રાખ્યું. એમ એક, બે, ત્રણ દિવસ રાતી આવી. પોતે જે જે જોયું ને સાંભળ્યું તેથી એના જીવને ટહાડક વળી ખરી, પણ સાંઝના છ વાગ્યા સુધીએ બેસતાં વાત કહાડવાનો વારો આવ્યો નહિ. કારણ કે જ્યારે જુઓ ત્યારે, મહારાજની પાસે

થોડાં ઘણાં ભાવિલાં બેઠેલાં ને બેઠેલાં. એક બે દહાડા તો સાંઝના ૭ વાગે મોડી ઘેર ગઈ તેનું તો કંઇ નહિ, પણ એમ રોજ કરે ને ગૌરીની જાણમાં એ વાત આવે, તો વળી એનાં વધારે ચીથરાં ફાડે એમ રતીને વિચાર થયો; એટલે એણે બાલાને પણ પોતાની સાથે ત્યાં ઘસડી જવી ધારી, કે પછી ગૌરીને બોલવાનું ઝાઝું કારણ રહે નહિ. એજ કારણથી રતીએ તુરતાતુરત ડીકાના ફઈના ક્લેશની પતાવત કરી દીધી હતી અને પોતાનું જેઠાણીપણું છોડી દઇ બાલાની જોડે ઉપર પ્રમાણે મેલાપ કરી દીધો હતો. ચોથે દહાડે ભુલેશ્વરનાં દર્શન કરીને દેરાણી જેઠાણી પાછાં વળતાં હતાં એટલે રતીએ સહેજ રીતે કહ્યું કે—"ચાલોની, પાસે ગણપતિના પૂજક કોઇ મહારાજ છે તેનાં પણ દર્શન કરતાં જઈએ. બાલા કંઇ બોલી નહિ ને બંને જણી, જે ઠેકાણે રવિમર્દન ગણપતિ પુરાણ વાંચતો બેઠો હતો ત્યાં ગયાં. મહારાજની પાસે બાજઠ પર પડેલા પુરાણને પગે લાગી, અક્કેક દોઢિયું ધરી તેઓ બૈરાંમંડળમાં જગો કરી બેઠાં. રતી અને બાલા મહારાજની પોથીને પગે લાગવાસારૂ આવ્યાં તે વખતે મમતારામ ત્યાં તરતનો આવેલો હતો. મહારાજને પગે લાગી પાસે પુરૂષમંડળમાં એ બેસવા જતો હતો, એવામાં દેરાણી જેઠાણી બંનેને આવતાં એણે ભાળ્યાં. એણે તો માત્ર તેઓને ઓળખ્યાં કે ચંદ્રદાસના ઘરનાં એ બૈરાંઓ છે. પરન્તુ બાલા અને રતી તો એને ઓળખીને કંઈક ચમક્યાં. અલબત આ બધો ખેલ એક મીનીટ અડધી મીનીટમાં બન્યો, પણ તે રવિમર્દનના લક્ષ બહાર ગયો નહિ. એણે તો તરત પરીક્ષા કરી લીધી કે મમતારામ એ બૈરાંઓને ઓળખે છે. આજે મંડળી વિખરાય ત્યારે તે સંબંધે મમતારામને પુછવાનું મહારાજે ધાર્યું, કારણ કે આજ ચાર દહાડા થયા રતી એની કથામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક આવીને બેસતી. માટે હવે જો પોતાની તરફથી એના આવવાને ઉત્તેજન નહિ મળે તો, રખેને આવા સારા ઘરનું બૈરૂં આવવું કરવું બંધ કરે! પોતાનું એક પણ ગ્રાહક ઓછું થયલું જોવાને રવિમર્દન રાજી નહોતો. વળી રતીની જોડે આજે એક તેના જેવી બીજી સ્ત્રી આવી હતી તે કોણ છે અને બંને જણી શું અપેક્ષાએ આવે છે તેની બાતમી મેળવવાની પણ જરૂર હતી.

મમતારામ રવિમર્દન પાસે આજે પહેલીવાર આવ્યો હતો. જ્યારથી સુધારાનો દંડ મમતારામે છોડી દીધો અને મુંબઇ આવી સનાતન આર્યરીતિને અનુસરીને એ ચાલવા લાગ્યો, ત્યારથી દરરોજ સવાર, સાંઝ કે મોડી રાતે

પણ, એકવાર ભુલેશ્વરમાં દર્શન કરવા જવાનો એણે નિયમ રાખ્યો હતો. આજે સાંઝના ભુલેશ્વરમાં દર્શન કરવા જતાં અનાયાસે મહારાજ બેઠા હતા ત્યાં એ આવી ચહડ્યો. મહારાજને જોતાંજ એ બાવાને પ્રથમ ક્યાં અને કેવા પ્રસંગો વચ્ચે એણે જોયો હતો તે વાતનું મમતારામને સ્મરણ થઇ આવ્યું. બાવાજી જોકે મમતારામની પંક્તિનો ઉતારો હતો, તથાપિ તે પ્રશ્નોત્તરીના કામમાં એક્કો હતો એ સિદ્ધાંત મમતારામના દીલમાં દૃઢ બેસી ગયો હતો. પોતાને પ્રશ્ન મુકાવવો કરાવવો હોય તો, તે ઉપયોગી થઇ પડે એવી ધારણાથી મમતારામ જઈને મહારાજને પગે લાગ્યો. તે પછી તરતજ ત્યાં રાતી ને બાલા આવીને બેઠાં.

કથાપુરાણ વાંચવાનું કામ બંધ થયું ને બધું મંડળ વિખરાવા લાગ્યું. રવિમર્દને મમતારામને પોતાની પાસે બોલાવી હસતે મ્હોડે કુશળ સમાચાર પુછ્યા. મમતારામના પુછ્યા પરથી મહારાજે જણાવ્યું કે આગળ મને હનુમાનની ઉપાસના હતી, પણ હાલમાં તો હું ગણપતિનો ઉપાસક થયો છું. અને તદનુસાર નામ અને આશ્રમ પણ ફેરવી નાખ્યાં છે. મારી સાથે કોઇ શિષ્ય લાવ્યો નથી. મુંબઈમાં દશ વર્ષે હું સહેજ આવ્યો છું. મારો વિચાર તો માત્ર પાંચ દિવસજ રહેવાનો હતો, પણ ભાવિક લોકોનો પ્રેમ અને ગરજી લોકોની આજીજી જોઇને, મુંબઇમાં મારૂં પ્રયાણ લંબાયું છે. હાલની પેઠે જો લોકો ઉભરાય તો કાયમ મુંબઈમાંજ નિવાસ કરવાનો મારો ઇરાદો છે.

પોતાના સમાચાર કહેતાં મમતારામે મહારાજને જણાવ્યું કે મેં પણ મારી આગલી રીતભાત તજી દીધી છે. હાલમાં ગૃહસ્થાશ્રમને અનુસરીને સર્વેસાથે હળી મળીને હું રહેતાં શીખ્યો છું. પછી પોતે અને બાવાજીનો મુંબઈમાં કેવી રીતે અને ક્યાં ભેટો થયો હતો, તે બાવાજી મુંબઇમાંથી કેમ જતો રહ્યો ને આજદીન સુધી જણાયો નહિ તે પ્રસંગ નીકળ્યો.

આગળ મમતારામ સંબંધીના પ્રકરણમાં એવી કથા આવી ગઇ છે, કે મમતારામ, તે વેળાના કહેવાતા સુધારાનો મધ્યસ્તંભ હતો. દેશોન્નતિ કરવાના હેતુથી દેશીઓને વિલાયતી સામન પૂરો પાડવાની એણે એક એજન્સી સ્થાપી હતી. પરન્તુ તેમાં એ ફાવ્યો નહિ, કારણ કે સચોટ વેપાર ધંધામાં લાગ્યા રહેવાનું એનામાં સામર્થ્ય નહોતું, ને વળી સુધારાની પહેલ તે કાળમાં નવી હોવાથી, દેશોદ્ધારનાં અનેક અનેક કૃત્યો એણે આદર્યાં હતાં. પરિણામે એને ટલ્લા લેવી પડી હતી. તે પછી મમતારામની દશા દિન પ્રતિ દિન બહુ

દોહ્યલી થતી ચાલી. એવો વખત આવ્યો કે મામ મામને સારૂએ વાંધા પં- ડવા લાગ્યા. હવે તે વખતે મમતારામ, જોકે સુધારાનાં અને દેશોન્નતિનાં ભાષણો કરી શેહેરને ગજાવી મુકતો હતો, છતાં પોતે કોઇ પણ જાતના દુર્વ્યસન- થી મુક્ત નહોતો. તે વખતે એને ગાંજો અને તમાકુ ફુંકવાનું પણ વ્યસન હતું. વાલકેશ્વરના કોઈ દેવાલયની પાસેની એક ઓરડીમાં વિશ્વનાથ નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ત્યાં જઇને મમતારામ ઘણીવાર ચલેમો ફુંકતો અને ગપ્પાં સપ્પાં મારતો. એજ વિશ્વનાથ આજે પોતાને રવિમર્દન- ના નામથી ઓળખાવતો હતો. એક દહાડો વિશ્વનાથની ઓરડીમાં તેના ઓળખીતા કોઈ બીજા બ્રાહ્મણને મમતારામે જોયો. તે બીચારો બહાર ગામથી તરતનો આવેલો હતો. મુંબઇમાં ધન ઢગલે પીટાય છે તેથી કમા- વાની લાલચે તે અહીં આવ્યો હતો. તેનામાં ઝાઝી પહોંચ નહોતી. એના જેવા અસંખ્યાત માણસો, મુંબઈ જેવા શેહેરમાં પલની અંદર ખુવાર થઈ જાય છે. મમતારામની આગળ એ ભોળાભાટ જેવા બ્રાહ્મણે પોતાની હકીકત કહી. દેશમાં માણમાણ એકઠા કરેલા એક હજાર રૂપીઆ લાવ્યો હતો તે હકીકત પણ, એણે મમતારામને નિવેદન કીધી. મમાતારામની દાઢ ડળકી. એણે તરત એક એવું ચોકઠું રચ્યું કે પેલો ગરીબ બ્રાહ્મણ આવ્યો તેને ત્રિજે દિવસે પોતાનું સર્વસ્વ જુગારની અંદર હારી ગયો. મમતારામનો હાથ તરત તો મોકળો થયો. પણ બ્રાહ્મણને તો ધનરૂપી જીવન જતું રહ્યું તેથી; હારીને આવ્યો ત્યારથી, જબરી હેબક લાગી ગઈ અને મનની દુર્બળ અવસ્થામાં એણે પ્રાણઘાત કીધો. જુગારના ફંદમાં નવા આવેલા બ્રાહ્મણને ફસાવવાને મમતારામ ચોકઠું માંડી બેઠો હતો, ત્યારે એક દહાડો એણે વિશ્વનાથને સહેજ પુછ્યું કે પ્રશ્ન માંડો. વિશ્વનાથે પ્રશ્ન મુકીને જણાવ્યું કે મમતારામ પોતાના ધારેલા કામમાં ફાવશે. એટલે પેલા નવા આવનાર બ્રાહ્મણે પણ પુછ્યું. તેને વિશ્વનાથે કહ્યું કે ભાઈ તારો તો જીવ જવાનો જવાબ આવે છે, પછી ખરૂં ખોટું તો કોણ જાણે. ત્યારે બંને જણે હસીને વિશ્વનાથને પોતાને માટે પુછ્યું, ત્યારે એણે જણાવ્યું કે નિરપરાધી છતાં પો- તાને મુંબઈ છોડી ભાગી જવું પડશે. ખરેખર બન્યું પણ તેમજ! જુગારમાં પેલા બ્રાહ્મણે જીવનની જડી ખોઈ દીધી ને હાય હાય કરતાં જીવ આપ્યાં; તથાપિ તે બીચારાના તો કળવામાંજ આવ્યું નહિ કે ખાડામાં ઉતારનાર તો મમતારામ હતો! મમતારામ ફાવ્યો એ પ્રશ્ન પણ વિશ્વનાથનો સાચો

પડયો. હવે જોકે વિશ્વનાથને તો માલમે નહોતી કે પેલા બ્રાહ્મણના હજારે હજાર રૂપીઆ ભમતારામ જુગારમાં સ્વાહા કરી ગયો છે, તોપણ જ્યારે બ્રાહ્મણનો આપઘાત થયો, ને પોલીસ અને કારોનર તરફથી તપાસ થઈ, ને તેમાં વિશ્વનાથની જુબાની લેવાઈ, એટલે એ તો થરથરીજ ગયો, કે રખેને એના પર તવાઈ આવે ! ભમતારામે એને બહુએ સમજાવ્યો કે તમને કોઈ વાતે બ્હીવાનું નથી, પણ વિશ્વનાથનો જીવ રહ્યોજ નહિ. કારોનરની તપાસ પૂરી થઈ તેમાં શું આભિપ્રાય આવ્યો છે તેની દરકાર કીધા વગર, એ તો ગાંસડાં પોટલાં બાંધીને જીવ લઈને નાઠો. એના પર કંઈ શક જેવું હતુંજ નહિ, એટલે પોલીસે એને રોકયો નહોતો, તોપણ વિશ્વનાથ તો એમજ સમજ્યો કે પોતે નાઠો તેથીજ બચી ગયો !

તે દિવસથી ભમતારામની તો ખાતરી થઈ હતી કે બાવા પાસે પ્રશ્ન મુકાવવાની વિદ્યા તો સાચી છે. હાલમાં એને પ્રશ્ન મુકાવવાની જરૂર પડે તો મહારાજ કામના થઈ પડે એવી ધારણાથી એ તેની પાસે આવીને બેઠો; અને ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે તે અને ભમતારામ વાત કરવા લાગ્યા. ઘણાંક વર્ષો બહાર ગામોમાં કહાડીને ધૂર્તવિદ્યામાં રવિમર્દન કુશળ થઇને આવ્યો હતો. મુંબઇમાંથી પોતે બ્હીને ભાગી ગયો હતો તે વાતને જો કે દશ વર્ષ થયાં હતાં; છતાં પોતાને રખેને પોલીસ પકડે એવો ભય તો એના મનમાં હજી સ-ચેતનજ હતો. ભમતારામે સર્વ વાતે રવિમર્દનનું સમાધાન કીધું કે એ બાબત રતીમાત્ર બ્હીવા જેવું નહોતું ને નથી; ને બાવાજીને કંઈક કળ વળી.

બંને જણા સુખથી વાત કરતા બેઠા. બાવાએ પ્રસંગ કહાડી રાતી અને બાલા સંબંધે કેટલીક હકીકત જાણી લીધી. બંને જણે એવી અટકળ કરી કે રાતી પ્રજાને અર્થે આવતી હોવી જોઇએ, પણ બાલા શું કામ આવતી હશે તે બંનેમાંથી કોઇ કળી શકયું નહિ.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

મમતારામ લાકડે માંકડાં વળગાડે છે!

સુધ લાગી રહી તેરી આઠ પહર,
તનમનકી નહી મોહે આજ ખબર;

આપણે આગળ જણાવી ગયા છઇએ કે પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યોનાં હસ્તલિખિત બે પુસ્તકો લઇને મમતારામ એક વાર સાંઝના કેશવલાલને મળવા ગયો હતો. ત્યાં એણે નવલશાને પણ જોયો. તે દહાડે નવલશાની રીતભાત અને મુખ્યત્વે કરીને, નવલશા, કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ વચ્ચે જે વાત ચાલતી હતી તે, ઘણીજ આશ્ચર્યકારક લાગી! 'પાવડીની સિદ્ધિ મળ્યા પહેલાં આ પાવડીઓ પહેરાય કે નહિ' એ વાક્ય મમતારામના કાનમાં હજી પણ ભણકારા કર્યાં કરતું હતું. રસ્તે ચાલતાં નવલશાએ મમતારામને જે હકીકત કહી, અથવા જે હકીકત કહેવાને નવલશાએ પોતાની અશક્યતા દેખાડી, ત્યારથી એ ભેદનો પાર પામવાને મમતારામને ઓર ને ઓર ચટપટી થવા લાગી. તે પછી પોતે નવલશાને એક બે વાર ખામખા મળ્યો. પણ મમતારામને ઝાઝો ખુલાસો મળ્યો નહિ. નવલશા હવે જ્યારે જુઓ ત્યારે, પગમાં પાવડી પહેરીને ઘરમાં ઠબઠબ ચાલતો અને પાવડીને સાફસુફ અને ચળકતી અહર્નિશ રાખ્યાં કરતો. સિદ્ધિ મળવા પહેલાં પાવડી પહેરાય કે નહિ, એ વિષે એના મનમાં ધચુપચુ હતું. તેજ કારણસર એ કેશવલાલને ત્યાં, મહારાજ આવ્યા છે એમ સાંભળી ગયો હતો. મહારાજ ન મળ્યા ને પહેલાં તો નવલશાને સુઝયું નહિ કે પાવડી પહેરાય કે નહિ. તોપણ પાવડી પહેરવાની હોંસમાં, પોતાના મનને એણે એવી રીતે વાળ્યું, કે જ્યાંસુધી મહારાજ કે બીજો કોઇ જાણીતો આદમી નિષેધ કરે નહિ ત્યાંસુધી, પાવડી પહેરવામાં એને બાધ આવવાનો નથી. તોપણ તત્સંબંધે એનું મન તો ડામાડોલ થયાં કરતું અને ઘડીકમાં પહેરી શકાય, ઘડીકમાં ન પહેરી શકાય, એવી ભ્રમણતા એને થયાંજ કરતી. કોને પુછી એ વાત નક્કી કરવી તે વિષે નવલશાને બહુ વિચાર થતો. દરમ્યાન પાવડી તો પહેરવી એણે શરૂ કીધી અને જારી રાખી.

મમતારામ બહુ બહુ યુક્તિ લગાડી એને કંઇ પુછતો, ત્યારે વખતે નવલશાથી પાધરો જવાબ દેવાઈ જતો. પણ ઘણી વાર તો નવલશા એવું ગાંડું

ઘેલું અને અસંબદ્ધ બોલતો કે એમાં ખરૂં શું ને ખોટું શું તેનો તોલ ભમતારામથી થઇ શક્યો નહિ. એક બે વાર ભમતારામ નવલશાને નથુશેઠ પાસે લઇ ગયો. નથુશેઠે તેને બહુ માન અકરામથી બોલાવ્યો. ભમતારામની શીખવણી પ્રમાણે તેને પોતાની બરોબરીઓ ગણી, તેની જોડે બહુ છુટથી અને હેતથી નથુશેઠ વર્તવા લાગ્યો. નવલશાને રાજી રાખવા નથુશેઠે સારાં સારાં બુટ પહેરવાનો પોતાને શોખ વધ્યો હોય એમ દેખાડયું, અને નવલશાના કહેવાપરથી જાતજાતની સો જોડીઓ એણે એકદમ ખરીદ કીધી. નથુશેઠ પણ પોતાને ઘેર પાવડી પહેરવા લાગ્યો. વિલાયતી જોડા ખરીદ કરવા કારવવાને લીધે, અને તે સંબંધે નથુશેઠને માહીતી આપવાના કામને લીધે, ભમતારામ ધારતો હતો તેમ, બંનેનું ઘણી વાર ભેગું મળવું થયું ખરૂં; પરન્તુ જે ભેદ જાણવાને ભમતારામ અધીરાઇ રાખતો હતો, તે ભેદનો પાર તે પામી શક્યો નહિ.

આનંદશંકર નવલશાનો ખાસ મિત્ર છે એમ ધારી, ભમતારામે આનંદશંકર જોડે સલુકાઈ વધારી. પોતાના કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં ટયુશન સારૂ માણસ જોઇતું હતું, ત્યાં એણે ભલામણ કરી આનંદશંકરને વીસ રૂપીઆને મહીને ગોઠવી દીધો. બીજે ઠેકાણે આનંદશંકરને સારૂ ભલામણો કરવાની એણે લાલચ દેખડાવી. એમ આનંદશંકર અને ભમતારામ વચ્ચે એખલાસ વધ્યો. ભમતારામ એની તરફ હેત દેખાડવા લાગ્યો એટલે એ રોજ રોજ ભમતારામને મળવા કરવા જવા લાગ્યો. ભમતારામની શીખવણીથી નવલશાને પણ એ ઘણું કરીને રોજ મળતો. નવલશાને પાવડીનું ઘેલું લાગેલું જોઈ એને અચંબો થયો. ભમતારામની પેઠે એને પણ તેનો ભેદ જડયો નહિ. જ્યારે વાત મીજાન ઉપર આવતી અને આનંદશંકરને લાગતું કે નવલશા હમણાં બધું ભખી દેશે, ત્યારે કોણ જાણે શાએ કારણથી, નવલશા લવારો કરતો એકદમ બંધ થઇ જતો ને આનંદશંકરને પગે લાગીને કહેતો કે "ભાઇ હું તો ભોળો છું. મારાથી જો એ વાત કહેવાઈ જશે તો મારી કમબખ્તી આવશે, માટે મારૂં હિત વિચારતા હો તો, મારાથી જો કંઈ કહેવાઈ જાય તો તમે તમારા કાન બંધ કરી દેજો." આનંદશંકર હસીને કહેતો, કે વેદના મંત્ર દ્વિજ સિવાય બીજાને કાને ન પડે તે સારૂ, ઈતર વર્ણે વેદના મંત્રની ધુની સાંભળતાંજ કાન બંધ કરી દેવા, તેવી વાત નવલશા કરે છે! પણ નવલશા એને વિનવતો કે જો મારાથી ભુલે ચુકે વાત થઇ ગઈ તો તેમાં મારો જન્મારો

ધુળ મળશે! **નવલશા**ને એ પ્રમાણે આગ્રહ પૂર્વક બોલતાં વારંવાર સાંભળીને **આનંદશંકર**ને લાગ્યું કે **નવલશા** કોઇ પણ રીતે વાત નહિ કરવાને બંધાઈ ગયલો છે ને ખરો ભેદ એનાથી મળવો મુશ્કેલ છે.

એક દહાડો **આનંદશંકર** **મમતારામ**ને મળવા ગયો. **મમતારામે** પુછ્યું—"કેમ તમારા **નવલશા** શું કરેછે?"

"શું કરે છે શું"—**આનંદશંકર** હસીને બોલ્યો—"એ તો કરતા હોય સો કીજીએ તાદૃશી વાત છે. નિત્ય પાદુકાને આમલીથી દ્વિત્રિ **ટાઇમ્સ** (વાર) ઘસીને ચકચકીત રાખે છે, અને ચરણમાં ધારીને આપ્રભાત આમથી તેમ અને તેમથી આમ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. આગળ તો એને વિલાયતિ શુઝની સેવના હતી. સંપ્રતિ એક સેવના વધી છે. જ્યાં ત્યાં પાદુકા ને પાદુકાનીજ બોલબોલા બોલ્યાં કરે છે."

એમ તો તમે મારી આગળ હજાર વાર બોલી ગયા હશો. પણ કંઇ નવી વાત—અથવા એમ કરવાનું કારણ શું તે કંઈ જણાયું?

"ના ભાઈ, તાદૃશી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. તમે મને વદો છો કે આપણે વૃત્તાન્ત જાણીએ તો **નવલશા**ને ઉપયોગી થઈ પડીએ. માટે એના હિતાર્થે એ કથા જાણી લેવી આવશ્યક છે. પરંતુ જ્યારે એ **મેટર ઓપન** કરવાનો (વાત કહેવાનો) પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે **નવલશા** મને ચરણપાત કરે છે ને વિદિત કરે છે, કે જો વાર્તા કહેવાઈ ગઇ તો એનો જન્મારો **સ્પોઇલ** (ધુળ) થશે. ત્યાં મારા હસ્ત બદ્ધ થઈ જાયછે. મને તો એમ ભાસે છે કે આ વિષયને ઉદ્દેશીને, **નવલશા** કોઈ મહાન્ ધર્મસંકટમાં પડ્યો દેખાય છે. વારંવાર એને પોતાને એમ ભાસી આવે છે કે કોઇ ઇષ્ટમિત્રની **એડવાઇસ** (સલાહ) લેવાય તો કેવું સારૂં! પરન્તુ ન જાણે, બોલવાનો સમય આવ્યો કે એનાં મુખે તાળું દેવાય છે! એ કહે છે કે ના, જો હું બોલ્યો તો બાજી હારી જવાનો! અધુના આ વિષય પરત્વે **નવલશા**ને આગ્રહ કરતાં મારૂં હૃદય તો દયાર્દ્ર થાય છે, કારણ કે હું એનો **ફ્રેન્ડ** (મિત્ર) છું. એનું અણહિત થાય તેમાં મારો આત્મા પ્રસન્ન નથી. કેમકે સર્વ રીતે એ બીચારો નિષ્કપટી છે. અદ્યાપિ જોકે છોકરમત કંઇક અધિક છે—**ચાઇલ્ડિશ** છે—તથાપિ સ્વહસ્ત વાત હોય તો, મારાથી પટાન્તર રાખે એવો એ નથી. આ તો **ક્રિમેસનો**વત્ એના હસ્તપાદ કોઇએ **કટ** (કાપી) કે બાંધી લીધા હોયની તેમ છે. તત્ર કિં કર્ત્તવ્યમ્?"

"ના; ના," મમતારામ ઉથાપતો બોલ્યો—"તમારા મિત્રને હાની પહોંચે એવું આપણે કોઈ કાળે કરવું નહિ, હું તો સહેજ પુછતો હતો."

"તમારી ઇચ્છા હોય તો"—આનંદશંકરે હસીને કહ્યું—"પાદુકાને ઉદ્દેશી એની વિકળ ચેષ્ટા તમારી આગળ વર્ણવીને ભજવી દેખાડું. તમને તે નિઃસંશય હાસ્ય કરાવે એવી મનહર છે. તમારા કર્ણગોચર આ કથા થઈ હશે, કે શક પ્રવર્ત્તી મહારાજાધિરાજ **શાલીવાહન** 'બૃહત્ કથા-સરિત સ્રોત સાગર'નું પુસ્તક, અને **સીકંદર** પાદશાહ 'ઇલીઅડ'ની બુક મસ્તક નીચે મેલીને સુતા. અસ્માકીય **નવલશા** પણ, પાદુકાને ઉપધાન તળે રાખીને જ સુએ છે! પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં વારને પાદુકાને પ્રણામ કરે છે! એક દિવસ મધ્યાહ્ને એ સુતો હતો ને હું ત્યાં જઇ ચહડ્યો તો **હીઝ લોર્ડશીપ**(તત્ર ભવાન્)ના મસ્તક આગળ એક પાદુકાની જોડી! એક પાદુકા હસ્તમાં ને દ્વિતીય હૃદય ઉપર! તૃતીય જોડી કર આગળ પડેલી! તમે **બીલીવ કરશો** (માનશો) એને સ્વપ્નમાં પણ પાદુકાને ઉદ્દેશીનેજ આવે છે! નિદ્રામાં મેં એને લવતાં સાંભળ્યો કે "જાઓ, કબુલ છે કબુલ! મને પાવડીની સિદ્ધિ આપો ને બીજી તમારે જોઇએ તે લઇ લ્યો. મારે તેનું કામ નથી. બસ, મને તો પાવડીજ આપો! પછી જુવો મારો બહાર અને રોબ!!!" એટલામાં મેં ત્યાં **નોઇઝ** અને કોલાહલ કીધો ને એ જાગૃત થયો. મારી સમક્ષ એ તો પાદુકાને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યો! મને કહે કે "ભાઇ, પાવડી—કંટક ભંજન પોથી—એ શું વસ્તુ છે અને એનો શો મહિમા છે તેની કોઇને ખબરજ નથી! અમે પાંચ સિવાય તે વાત ભાગ્યેજ બીજું કોઈ જાણતું હોય!" વળી તે દિવસે ધનકોરડોસી કરીને કોઈ ત્યાં આવ્યું હતું. તેણે **નવલશા**ને પાદુકાને પગે લાગતો જોયો, એટલે એ વૃદ્ધા સ્ત્રી બોલી—"કેમ ભાઇ **નવલ**, તમે તમારી કુળાચારની રીત પ્રમાણે પાવડીને અને સાધુને સેવો છે કે કેમ?" **નવલશા** વિસ્મય પામ્યો, ત્યારે તે વૃદ્ધા સ્ત્રી બોલી કે "તમારા કુળની દંતકથા મેં મારી બહેન આગળ ઘણી વાર સાંભળી છે. **સાધુદાસ** ઉપર આગળ કોઈ મહાત્મા કેમ પ્રસંન થયા તે હકીકત બીજા બધાના કરતાં હું સારી રીતે જાણુંછું" **નવલશા** વિચારમાં પડ્યો, ને તેના ગયા. પછી એના મનમાં કંઈ સંકલ્પ આવ્યો, એટલે એણે મને કહ્યું કે "**આનંદશંકર** જુવોની, કેશવલાલ, દુલારામ, કે નિર્મલદાસ, જો કે મારા પિતરાઇ છે છતાં, આ કામમાં અમે એકબીજાના સ્પર્ધી છઈએ. એટલે જે લોકની

આગળ મારાથી વાત થાય તે તો મને નકામા જેવા છે. વળી એજ કામમાં મને કેશવલાલ અને નિર્મલદાસે દગો દીધો હતો ને તેમાં તેઓ ફાવ્યા તેનો ડાઘ તો હજી મારી છાતીએ તાજો છે. માટે એ લોકને પુછવું તો નકામું છે. પણ આ ધનકોરડોસી કંઈ વાત જાણતાં જણાય છે; માટે કાલે હું એને મળીશ ને પુછવા જેવું હશે તો પુછીશ."

"આ વાત તો તમે મારી આગળ કોઇ દિવસ બોલ્યા નહોતા"—મમતારામે કહ્યું—"એતો નવી છે."

"એવી તે એ શું **મેટર** (વાત) હતી કે હું તમને '**સ્પેશીઅલી**' કહું" આનંદશંકરે કહ્યું—"મને સ્મરણ નહિ રહ્યું હોય તેથી કહેવી ભુલી ગયો હોઇશ?"

"તમારી ભુલ છે. ધનકોરડોસી નવલશાના કુટુંબની દંતકથા જાણે છે એ એક આપણને નવી બાતમી મળેલી જાણવી. ધનકોરડોસી એ વાત જાણતી હોય એમ સંભવે છે, કારણ કે એની બહેન કેશવલાલની મા થાય, એટલે એ જાણતી હોવી જોઇએ. હું તો વનમાલીદાસને એ કથા જાણવાસારૂ બે વાર મળ્યો, પણ કોણજાણે નવલશાની પેઠે એ તો કશું બોલતો નથી. એ તો વાણીઆની પેઠે હસી હસીને વાત ઉડાવી દે છે, તેથી મેં જાણ્યું કે અહીં આગળ આપણું કંઈ વળનાર નથી. ચંદ્રદાસને ઝાઝી ખબર નથી. મારા મનમાં હું એ બાબતનો જેમ જેમ વધારે વિચાર કરૂંછું, તેમ તેમ મારી અજાએબીની સીમા રહેતી નથી. ગમે તેમ કરીને એ ભેદને હસ્તગત કરવો જોઇએ."

"તમે આ વિષયમાં ખાઇપીને મંડ્યા છો તેમાં મને આશ્ચર્ય લાગેછે. હું તો એમ ધારૂંછું કે છેલ્લે સરવાળે તમે કોઇ વહેમની '**સ્ટોરી**' (વાત) સાંભળશો. તદુપરાંત અધિક તાત્પર્ય પ્રાપ્ત થવાનો નથી."

"ના, ના, એમ તો નહિ હોય"—મમતારામ વિચાર કરતો બોલ્યો—"વહેમની વાર્તા હોય તો, આ પ્રમાણે મારી નજર આગળ સજીવન થાતજ નહિ. તમને ખબર છે, વાલકેશ્વરની ઉજાણીમાં તમે તો પાસે નહોતા, પણ પેલા સંન્યાસીને નવલશાએ કેવી રીતે હડધુત કીધો, તે મેં મારી નજરેનજર ભાળ્યું હતું! એજ નવલશા—જડસુ સુધારાવાળો—સંન્યાસીને પાછો મળે, તેની પાસે માફ માગે અને પોતાથી મહારાજની અવગણના થઈ ગઈ તે માટે દલગીરી બતાવે, એમાં વહેમ કરતાં ચમત્કાર વધારે સમાયલો હશે ને હોવો જોઇએ! વળી જુવો; નવલશા દેશી ચીજ કે રીવાજને હડધુત કરનારો

તે પાવડીને પૂજે! કેશવલાલ અને નિર્મલદાસ આગળ પાવડી અને સિદ્ધિની વાત કરતો મને જોઇને અટકી જાય। નિદ્રામાં પણ પાવડીની ઝંખના કર્યા કરે। એ બધું શું? વહેમ તો નહિંજ. એમાં તો કોણ જાણે કેટલોએ મર્મ સમાયલો હશે। નવલશા તમારી આગળ, કે મારી આગળ વાત કરી શકતો નથી એ પણ શું દાખવે છે? જ્યારે આપણે **થીઓસોફીસ્ટોની** વાતો સાંભળીએ છઇએ, ત્યારે એમ કેમ નહિ હોય કે આ કંઈ તેવીજ વાત છે। માટે એનો ભેદ જરૂર પામવો જોઇએ."

" **રીયલી** (ખરે) તમે કહોછો તેમ આ સર્વ મનન કરવા જેવું છે"—આનંદશંકરે કહ્યું—"બાકી ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી, તેમ વાલકેશ્વરની ઉજાણીનો નવલશા આજે નથી. યદ્યપિ એ વધારે ભેડ થયો છે અને વિફળ ચેષ્ટા કરે છે, પરંતુ મુદ્દે કોઈ વાત એના હૃદયમાં સચોટ સિદ્ધાન્ત કરી બેઠેલી છે!"

" માટેજ આપણે જાણશું તો એમાં સર્વને લાભ છે."

" તે તો હું જાણતો નથી" —આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો—" તમે **વનમાલીદાસ** આદિ પાસથી વિશેષ સાર ગ્રહણ કરી શક્યા નહિ. અને **નવલશા** પાસથી હવે હું અધિક જાણી શકું એ આશા વંધ્યા પુત્રવત્ છે.

" પણ આજેજ તમે મને કહ્યું કે ધનકોરડોસી તે વાત જાણે છે. તો હવે એ ડોસી શું જાણે છે તેનો ભેદ પામવાને મારે તદબીર કરવી જોઇએ. ઘણી ખરી વાર જે કામ ભાયડા આગળ સરતું નથી તે કામ બૈરાં આગળ સહેજમાં સરી જાયછે. હજી તો ક્યાં! મેં દુલારામને ધુણાવ્યો નથી. નિર્મલદાસ અને કેશવલાલ હજી બાકીમાં છે, અને **નવલશા** તો આપણા હાથમાં છે. એ તો ભાઈ હીંમતે ખોદા મદદ. ઠીક છે, હવે તમારે જવું હોય તો જાઓ. પણ વારુ, એ ધનકોરડોસીનો દીકરો ફૂળીદાસ કેની? જેનો કોઈ કાપડના ભાટીઆ વેપારી જોડે ભાગ છે તેજ કેની?"

આનંદશંકરે હા કહી અને મમતારામ ફરી બોલ્યો—"જુઓ, તમે **નવલશા** જોડે હળીમળીને ચાલજો, અને લાગ આવે તો એના ઘરનાં બધાં માણસો જોડે એખલાસ વધારજો. કદાચને કોઈ હુંકારો ટચકો કરે તો તેની દરકાર કરતા નહિ. તમે જાણોછો કેની—**अवमानं पुरस्कृत्वा मानं कृत्वा च पृष्ठतः। स्वार्थं समुद्धरेत् प्राज्ञः** વગેરે.

" અને તમે"—આનંદશંકરે હસીને કહ્યું—" **तटस्थः स्वानर्थान् घटयति च मौनं च भजते.**"

"ના, ના, તમે ને આપણે ક્યાં જુદા છઇએ. બધા એકનાએક છઇએ."

"હા, હા, એ તો યથાર્થ છે. **यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः।** નવલશાને આપણને અધુના બીજું ચરણ લાગુ પડેછે.—**किं ज्ञातमधुना येन यूयं यूयं वयं वयम्.**"

"વાઃ કેવા લાગુ પડતા શ્લોક તમે બોલો છો. ઠીક છે વળી મળજો."

આનંદશંકરના ગયા પછી મમતારામ વળી એક બીજી તદબીર રચવામાં રોકાયો. ધનકોરડોસીને કેમ મળવું ને પેલી વાતનો પાર કેમ પામવો! ડોસીના વહાલા થવાની જરૂર હતી. મમતારામ ડોસીની ઘણી ખરી હકીકત જાણતો હતો ખરો કે કીકીને ડોસી કેવી સાખ પડાવે છે ને તેને લીધે મા દીકરાનાં મન ઉચ્રાં થયાં છે. ડોસી લોભી હતી એટલે તે દ્વારાએ તેના વહાલા થવાની મમતારામે યુક્તિ રચી. એના જાણવા પ્રમાણે કોઇ ભાટીઆ જોડે કાપડનો વેપાર ફુળીદાસને ભાગમાં હતો. પણ તે કેવા કાપડનો વેપાર અને તે કેવી રીતે ચાલતો તેની એને ખબર નહોતી. મમતારામમાં આ એક ખાસ ગુણ હતો કે જે વાત હૈયે ધરતો તેનો કેડો છોડતો નહિ. એક પછી એક નવી સંકલના અને યુક્તિઓ ખડી કર્યાંજ કરતો. તપાસ કરતાં એને જણાયું કે ફુળીદાસને કોરા કાપડનો વેપાર હતો. છુટક માલ તેની દુકાને વેચાતો નહિ, પણ પેટીઓની પેટીઓ વેચાતી. મુંબઇની ઘરાકી કરતાં બહાર ગામની લેવાલી ઉપર એની દુકાનનો આધાર હતો. અલબત જો ફુળીદાસને છુટક કાપડની દુકાન હોત તો મમતારામને, ફુળીદાસને પોતાને હાથ કરી લેવામાં, ઝાઝી અડચણ નડત નહિ. નથુશેઠને ત્યાં વરસદહાડે પાંચથી દશ હજારનું કાપડ જોઇતું હતું તે બધું ફુળીદાસને ત્યાંથી લેવડાવાનું કરી, મમતારામ પોતાની નેમમાં ફાવી જાત. પણ નથુશેઠના ઘરનો કોઇ માલ ફુળીદાસની દુકાને વેચાતો નહોતો. એટલે મમતારામને થોડી વધારે મહેનત પડી. એક દહાડો મમતારામ ફુળીદાસને મળ્યો ને કહ્યું કે "અમારા નથુશેઠને ત્યાં હવે કાપડ તમે પૂરૂં પાડજો. બીજા અતરાપુ નથુશેઠને ત્યાંથી દરવરસે હજાર બે હજાર કમાય, તેના કરતાં તમે કમાઓ તો વારૂ, મારે પાણી પીવાનું ઠેકાણું છે. ફુળીદાસે ના પાડી કે અમે છુટક માલ વેચતા નથી. મમતારામે તેને સમજાવ્યો કે ભલામાણસ, તમે બજારમાંથી માલ લઇને નથુશેઠના આરડર પ્રમાણે કાપડ મોકલ્યાં કરજો. તમારે જોઇએ તો કમીશનના દશ કે પંદર ટકા ભાવમાં વધારજોની? હું છું ત્યાંસુધી નથુશેઠને ત્યાં તમને કોઈ પુછનું

કરતું નથી. વળી વ્યાજ છે, વટાવ છે, વેપારીઓ જોડે તમારે ઓળખાણ રહી એટલે ભાવની ફેરફારથી, નાંખી દેતાં તમને દશ હજારમાં બે હજાર છુટશેજ છુટશે." કોઈ બીજો માણસ હોત તો મમતારામને પગે પડત. પણ ફૂળીદાસ બહુ અશરાફ હતો. તેણે એ પ્રમાણે ધાપ મારી નાણું રળવાની ના પાડી. અને મમતારામને કહ્યું કે "અમારો શેઠ કહેછે કે ખરો પરસેવો ઉતારી રૂપીએ એક દોઢિયું રળશું તો આપણા દીકરાના દીકરા આપણું ધન ભોગવશે. ધાપ મારીને રૂપીએ આના બે આના લેવા જતાં તો ખોટ આવે ને વખતે ગાંઠની મુડીએ જતી રહે!" ફૂળીદાસને બહુએ સમજાવવા છતાં એણે માન્યું નહિ; એટલે લાગ જોઇને, ફૂળીદાસ ઘરમાં હોય તેવે વખતે, મમતારામે ધનકોરડોસીને મળવાનું ધાર્યું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

ધનકોરડોસીને મમતારામ મળવા જાયછે.

જે દિવસે ત્રણે શેઠીઆઓએ સ્વ સ્વ કાર્ય સાધવાને છતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સખ્ય કીધું, તેને વળતે દિવસે સવારના દશ અગીઆર વાગે મમતારામ ફૂળીદાસને ઘેર ગયો. ફૂળીદાસ દુકાનેથી તરતનો આવી હીંચકે બેસી આશાએસ લેતો હતો. સામે રસ્તાઉપર પડતી બારી આગળ એક ગાદી પર ડોસી બેઠી હતી. ગાદીની પાસે એક મ્હોટો પેટારો હતો. તેમાં ડોસી પોતાનું સર્વસ્વ રાખતી અને તેને જીવની પેઠે રાતદિવસ સાચવતી. ગાદી પર ધનકોરડોસીથી થોડે છેટે એક પાનપડો ને વાંસની સોટા જેવી લાકડી પડેલી હતી. પોતે હવે ઘરડી થઇ છે તે બતાવવાને પોતાની પાસે લાકડી અને તુલસીની માળા એ કાયમ રાખી મુકતી. કોઇ આવતું કરતું ત્યારે યાદ આવતાં હાથમાં માળા લઇને ફેરવવા મંડી જતી. અલબત વાત કરવામાં ડોસી જ્યારે ત્યારે માળા ફેરવવી ભુલી જતી. ઘણીખરી વાર તો રસાકસી ઉપર વાત આવતી તો ભુલમાં માળા ફગોવી દેતી!

અંદર આવતાં મમતારામ બોલ્યો—"કેમ ફૂળીદાસ, ખુશતો ખરા, બહુ સારૂં થયું કે તમે મને મળ્યા. મારા મનમાં કે તમે જમી કરી દુકાને ચાલ્યા ગયા હશો." એમ બોલતો બોલતો મમતારામ ફૂલીદાસની પાસે હીંચકા આગળ આવ્યો. ફૂળીદાસે થોડા દૂર ખસીને એને બેસવાની જગો કરી આપી. ડોસીની સન્મુખ મ્હોડું કરી બેસતાં અને માથા ઉપરની પાઘડીને

હાથમાં લેતાં મમતારામ હસીને બોલ્યો—" માજી, તમે મને ઓળખો છો કે ? હું મમતારામ, ઘણે વખતે જુઓછો એટલે તમે મને નહિ ઓળખતાં હો." ધનકોરડોસીએ ના પાડી એટલે મમતારામે કહ્યું—" હું તો રળીઆતનો દીકરો થાઉં, મારી માની જોડે હું નહાનો હતો ત્યારે તમારે ત્યાં ઘણીવાર આવ્ વેલો. તમે મને ખુબ લાડ લડાવતાં. તમારે અને મારી માને જબરાં બ-હેનપણાં હતાં."

" હેં—ભાઇ, તું રળીઆતનો દીકરો કે ?" ધનકોરડોસી પાછલા કાળનું આંખે સ્મરણ કરતી બોલી—"જીવતો રહે, ભાઇ, તને જોઈને મારી આંખ ઠરી છે. હવે હું તને ધારી ધારીને જોવુંછું એટલે મને રળીઆત ડોસી સાં-ભરી આવે છે. તારૂં મ્હોડું તેના જેવું છે, પણ તને નહાનપણમાં જોયલો તેથી ભુલ કીધી."

" જીયા,"—ફુળીદાસ બોલી ઉઠયો—" તું એને આમ તું તાં શું કરે છે? તે દહાડે તો એ નહાનો છોકરો હશે એટલે બધું ઠીક હતું, પણ હવે તો મમતા-રામ મ્હોટો ભાયડો થયો છે; તેને આમ તું તાંથી બોલાવતાં લાજતી નથી."

" અરે જાઓ મારા સાહેબ"—મમતારામ ફુળીદાસને હસી કહાડતો બોલ્યો—" જેવા તમે તેવો હું ! ધનકોર માજી મને તું તાંથી બોલાવે છે એટલે મારો આત્મા રાજી થાયછે. જાણે મારી માની સાથે વાત કરતો હોંઉની !"

એ પ્રમાણે મમતારામ તરફથી ટેકો મળ્યો એટલે ડોસી બોલી—

" દીકરા, એ બધી મ્હોટાઇની વાત આજકાલના તમે કલજુગનાં ભ-રેલાં છોકરાં અને વહુવારૂઓને સોંપી. અમે તો ખરૂં બોલનારાં. રલીઆતનો દીકરો તે મારો પણ દીકરો કેની? માટે હું તો એને તું તાંથી બોલાવીશ."

" હા માજી, એમજ રાખો. ઉલટો હું તો રાજી થાઉં છું."

" પણ જોની, આજ કાલનો આ ફુળીઓ ! નહાને મ્હોડે મને શીખા-મણ આપવા નીકળ્યો છે! સૂરજ ક્યાં ઉગે છે ને આથમે છે તેની તો એને ખબરે નથી!"

" ના માજી,"—મમતારામ ફુળીદાસની વહાર કરતો બોલ્યો—" એ તો તમારો દીકરો થાય તે તમને એમ લાગે. બાકી તમારા દીકરાએ કંઇ જેવું તેવું નામ મુંબઈમાં કહાડયું નથી. હું તો કારણ નહિ એટલે મળવા કરવા નહોતો આવતો, પણ એને વેપાર ધંધે લાગેલો જોઇને મારી આંખ ઠરી ને ઠરી રહેતી."

કરતું નથી. વળી વ્યાજ છે, વટાવ છે, વેપારીઓ જોડે તમારે ઓળખાણ રહી એટલે ભાવની કરકસરથી, નાંખી દેતાં તમને દશ હજારમાં બે હજાર છુટશેજ છુટશે." કોઈ બીજો માણસ હોત તો મમતારામને પગે પડત. પણ ફુળીદાસ બહુ અશરાફ હતો. તેણે એ પ્રમાણે ધાપ મારી નાણું રળવાની ના પાડી. અને મમતારામને કહ્યું કે "અમારો શેઠ કહેછે કે ખરો પરસેવો ઉતારી રૂપીએ એક દોઢિયું રળશું તો આપણા દીકરાના દીકરા આપણું ધન ભોગવશે. ધાપ મારીને રૂપીએ આના બે આના લેવા જતાં તો ખોટ આવે ને વખતે ગાંઠની મુડીએ જતી રહે!" ફુળીદાસને બહુએ સમજાવવા છતાં એણે માન્યું નહિ; એટલે લાગ જોઇને, ફુળીદાસ ઘરમાં હોય તેવે વખતે, મમતારામે ધનકોરડોસીને મળવાનું ધાર્યું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

ધનકોરડોસીને મમતારામ મળવા જાયછે.

જે દિવસે ત્રણે શેઠીઆઓએ સ્વ સ્વ કાર્ય સાધવાને છતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સખ્ય કીધું, તેને વળતે દિવસે સવારના દશ અગીઆર વાગે મમતારામ ફુળીદાસને ઘેર ગયો. ફુળીદાસ દુકાનેથી તરતનો આવી હીંચકે બેસી આશાએસ લેતો હતો. સામે રસ્તાઉપર પડતી બારી આગળ એક ગાદી પર ડોસી બેઠી હતી. ગાદીની પાસે એક મહોટો પેટારો હતો. તેમાં ડોસી પોતાનું સર્વસ્વ રાખતી અને તેને જીવની પેઠે રાતદિવસ સાચવતી. ગાદી પર ધનકોરડોસીથી થોડે છેટે એક પાનપડો ને વાંસની સોટા જેવી લાકડી પડેલી હતી. પોતે હવે ઘરડી થઇ છે તે બતાવવાને પોતાની પાસે લાકડી અને તુલસીની માળા એ કાયમ રાખી મુકતી. કોઇ આવતું કરતું ત્યારે યાદ આવતાં હાથમાં માળા લઇને ફેરવવા મંડી જતી. અલબત વાત કરવામાં ડોસી જ્યારે ત્યારે માળા ફેરવવી ભુલી જતી. ઘણીખરી વાર તો રસાકસી ઉપર વાત આવતી તો ભુલમાં માળા ફગોવી દેતી!

અંદર આવતાં મમતારામ બોલ્યો—"કેમ ફુળીદાસ, ખુશતો ખરા, બહુ સારૂં થયું કે તમે મને મળ્યા. મારા મનમાં કે તમે જમી કરી દુકાને ચાલ્યા ગયા હશો." એમ બોલતો બોલતો મમતારામ ફુલીદાસની પાસે હીંચકા આગળ આવ્યો. ફુળીદાસે થોડા દૂર ખસીને એને બેસવાની જગો કરી આપી. ડોસીની સન્મુખ મ્હોડું કરી બેસતાં અને માથા ઉપરની પાઘડીને

હાથમાં લેતાં મમતારામ હસીને બોલ્યો—" માજી, તમે મને ઓળખો છો કે? હું મમતારામ, ઘણે વખતે જુઓછો એટલે તમે મને નહિ ઓળખતાં હો." ધનકોરડોસીએ ના પાડી એટલે મમતારામે કહ્યું—" હું તો રળીઆતનો દીકરો થાઉં, મારી માની જોડે હું નહાનો હતો ત્યારે તમારે ત્યાં ઘણીવાર આવેલો. તમે મને ખુબ લાડ લડાવતાં. તમારે અને મારી માને જબરાં બહેનપણાં હતાં."

" હેં—ભાઇ, તું રળીઆતનો દીકરો કે?" ધનકોરડોસી પાછલા કાળનું આંખે સ્મરણ કરતી બોલી—"જીવતો રહે, ભાઇ, તને જોઈને મારી આંખ ઠરી છે. હવે હું તને ધારી ધારીને જોવુંછું એટલે મને રળીઆત ડોસી સાંભરી આવે છે. તારૂં મ્હોડું તેના જેવું છે, પણ તને નહાનપણમાં જોયલો તેથી ભુલ કીધી."

" જીયા,"—ફૂળીદાસ બોલી ઉઠયો—" તું એને આમ તું તાં શું કરે છે? તે દહાડે તો એ નહાનો છોકરો હશે એટલે બધું ઠીક હતું, પણ હવે તો મમતારામ મ્હોટો ભાયડો થયો છે; તેને આમ તું તાંથી બોલાવતાં લાજતી નથી."

" અરે જાઓ મારા સાહેબ"—મમતારામ ફૂળીદાસને હસી કહાડતો બોલ્યો—" જેવા તમે તેવો હું! ધનકોર માજી મને તું તાંથી બોલાવે છે એટલે મારો આત્મા રાજી થાયછે. જાણે મારી માની સાથે વાત કરતો હોંઉની!"

એ પ્રમાણે મમતારામ તરફથી ટેકો મળ્યો એટલે ડોસી બોલી—

" દીકરા, એ બધી મ્હોટાઇની વાત આજકાલના તમે કલજુગનાં ભરેલાં છોકરાં અને વહુવારૂઓને સોંપી. અમે તો ખરૂં બોલનારાં. રલીઆતનો દીકરો તે મારો પણ દીકરો કેની? માટે હું તો એને તું તાંથી બોલાવીશ."

" હા માજી, એમજ રાખો. ઉલટો હું તો રાજી થાઉં છું."

" પણ જોની, આજ કાલનો આ ફૂળીઓ! નહાને મ્હોડે મને શીખામણ આપવા નીકળ્યો છે! સૂરજ ક્યાં ઉગે છે ને આથમે છે તેની તો એને ખબરે નથી!"

" ના માજી,"—મમતારામ ફૂળીદાસની વહાર કરતો બોલ્યો—" એ તો તમારો દીકરો થાય તે તમને એમ લાગે. બાકી તમારા દીકરાએ કંઇ જેવું તેવું નામ મુંબઇમાં કહાડયું નથી. હું તો કારણ નહિ એટલે મળવા કરવા નહોતો આવતો, પણ એને વેપાર ધંધે લાગેલો જોઇને મારી આંખ ઠરીને ઠરી રહેતી."

"અરે ભાઈ,"—ડોસી નિસાસો નાંખતી બોલી—"એ ફુળીઆને નહા-નાથી મ્હોટો કરતાં મને શું શું વીટંબણા પડી છે તે! માથે ઝાડ ઉગ્યાંતાં—દુખનાં ઝાડો! એને ભણાવી ગણાવી મેં આગળ પાડયો ત્યારે વારૂ એ રળતો ખપતો થયો છે."

"માજી, એ છોરૂં તો તમારા રોજ રોજ દુધે પગ ધોય તોએ ઓછું છે. પણ એ ફુળીદાસભાઈ જરાક રાંક છે અને પોતાના પડછાયાથી ડરેછે. તમે જાણોછો, આજકાલનો વખત કેવો છે તે? માગ્યા વગર માએ પીર-સતી નથી. આજે તો સૌ સૌને પોતપોતાનું સંભાળવાનું છે."

"વળી તમે પેલી વાત કહાડવા આવ્યા છો કે શું?" ફુળીદાસ નાખુશ થતો બોલ્યો.

"હાજ તો"—મમતારામે કહ્યું—"હું તમને તમારા હિતની વાત કહું છું તે તમે માનતા નથી ત્યાં હું શું કરૂં? આપણે માજીને હાથે ઇનસાફ લેવો ને એ કહે તે જાઓ, તમારે ને મારે બંનેને કબુલ!"

"પણ એવી બાબતમાં બૈરાં આદમી શું સમજે?" ફુળીદાસે અધીરા પડીને કહ્યું.

ધનકોરડોસી અધીરી પડી ગઇ. હાથમાં માળા લીધી હતી તે દૂર ફેંકી દીધી અને રોષ કરી ફુળીદાસને તરછોડતી એ બોલી—

"જા, જા, મુવા ફુળીઆ! મારા પી—મને બધું સાંભળવા તો દે? વચમાં નકામી શેની તાપસી પૂર્યા કરેછે?"

"માજી, એ તો અમે સહેજ હસીએ છઇએ."—મમતારામે કહ્યું—"તમારો ફુળીદાસ તો એક રતન છે. હું તો એના સારાને માટે એક વાત એને કહ્યાં કરૂંછું તે એને ગોઠતી નથી. જુવોની, મારે તમારાથી જુદાઈ નથી. મુંબઇમાં નથુશેઠ કરીને એક મ્હોટો ધનવાન્ ભાટીઓ છે. તેને ત્યાં મારૂં જવું આવવું થાયછે. એ શેઠને ત્યાં વરસદહાડે દશ હજારનું કાપડ ઘર સારૂ જોઇએ છઇએ. એક દહાડો શાએ કારણથી એણે મને કહ્યું કે તમે કોઈ કાપડના વેપારી સાથે મારે સારૂ બંદોબસ્ત કરો કે આપણે જોઈતું કાપડ એને ત્યાંથી લઇએ. વિચાર કરતાં મને ફુળીદાસ યાદ આવ્યા કે વારૂ, એ મસે એ ભાઇ વરસેદહાડે હજાર બે હજાર કમાશે. કોઇ બીજો કમાય તે કરતાં તો સારૂ કેની? મારે પાણી પીવાનું તો ઠેકાણું છે! હું ફુળીદાસ ભાઈને મળ્યો ને એને ઘણુંએ સમજાવ્યો પણ એ તો એ વાતની ના પાડે છે, કે અમારે એ બરનો વેપાર નથી અને એવી ધાપ મારવાની વાત અમને પાલવતી નથી."

વરસે હજાર બે હજારના નફાની વાત સાંભળી, ડોસી તો લાંબા લાંબા કાન કરી મમતારામની કથા સાંભળવા લાગી. ફુળીદાસની તરફ આંખો ફાડી ફાડીને ડોળા બહાર કહાડતી એ બોલી—

"કેમ મુવા ફુળીઆ! આ વળી તારી શી મ્હો—મારા રોયા, તું તોં એવો ને એવોજ રહ્યો! મુવાને લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે છે તો મુવો મ્હોં ધોવા જાય છે—મુવા પાઘડી બ—! તારા કરતાં મારે પેટે પથ્થર કેમ નહિ પડયો!"

માને મ્હોડેથી એ પ્રમાણે ગાળોનો વરસાદ વરસતો જોઈ ફુળીદાસ જરાકે ક્રોધે ભરાયો નહિ. નીચું મ્હોં કરી બધું સાંભળ્યા કીધું. ડોસી ગાળો દેતી બંધ પડી એટલે એણે કહ્યું—

"બ્યા, તું કંઈ સમજતી નથી ને મને નકામી ભાંડેછે. હજાર બે-હજાર રૂપીઆ ખરા પરસેવાના કમાવાની આ કંઈ વાત નથી. એ તો નથુ-શેઠ પાસેથી ધુતી લેવાની વાત છે."

"પણ મુવા, મારા રોયા, તું તે કે દહાડાનો સતો થાય છે! મારા પી–ને રૂપીઆ કમાવા ગમતા નથી કે આ તો ખરો પરસેવો, ને આ તો ધુતી ખાવા જેવું, એવી તાગડધીન્ના કરે છે! મુવા, અભાગીઆ, ખરો પરસેવો ઉતારી તને મહોટો કીધો તે આ દહાડા જોવાને માટે કે! જો પી—કંઈ સમજે છે! જા મુવા, મામાદેવીમાં જઇને ખોડકીઓનાં માથાં બોડ! ઘરમાં ચૂડી પહેરીને બેસ—ચૂડી!"

ડોસી આ પ્રમાણે ફુળીદાસનું સરસ્વતી પૂજન કરતી હતી તે જોઇને મમતારામ ચમકયો. જો કે એની મતલબ ડોસીને લોભ દાખવી એના વહાલા થવાની હતી ખરી, તોપણ ફુળીદાસને ડોસી ગાળો દે તે એને ઠીક લાગ્યું નહિ. ફુળીદાસ સાથે દુશ્મની બાંધવાને એ કંઈ આવ્યો નહોતો; એટલે કંઇક તપીને એ બોલ્યો.—

"માજી, હું તમને હાથ જોડીને કહુંછું કે જો આ પ્રમાણે તમે તમારા ભલા દીકરાને ગાળો દેશો, તો હું તમારે ત્યાં હવેથી કોઈ દિવસ આવીશ નહિ. હું તો એને રાજી કરવાને અને ખટાવવાને આવ્યો છું—કંઈ ગાળો ખવડાવવાને નહિ.

"અરે ભાઈ મમતારામ"—ડોસી ધીરી પડતી અને હાથમાં પાછી માળા લેતી બોલી—"હું તો એને કયાં ગાળો દઉંછું. એ મુવાનાં લક્ષણજ

એવાં છે કે એ તો ગાળો ખાવાને સરજેલો છે. આ તો હું એને બે શીખા-
મણની વાતો કહુંછું. વખત તો આવો આવતો જાયછે અને એ પી—ને,
અરે ભુલી, બે હજાર રળવાની વાત ગમતી નથી."

"પણ જીયા, તું આ બાબતમાં કશું સમજવાની નથી. મમતારામ તો
લોકમાં એવું એવું જોતા હશે એટલે એ તો મારા સારાને માટે એમ કહે;
પણ તને ખબર તો છે કે ટહાડા લોહીનો સુકકો રોટલો સારો. એવી ખોટી
ધાપ મારીએ તો આપણો પરમેશ્વર રાજી થાય નહિ." ડોસી પાછી માળા
ફેરી હાથમાં લાકડી ધરવા જતી હતી, એટલી બધી એને ફળીઆ પર રીસ
ચહડી; પણ મમતારામ ત્યાં છે તેનો વિચાર આવતાં ડોસીએ લાકડી પડી
મુકી ને પાછી માળા ફેરવવા લાગી. ફળીદાસે કહ્યું—"પણ તને મારૂં કહેવું
કોઈ કાળે ગોઠયું હતું કે આજે ગોઠશે? હું તો આ જમવાને ચાલ્યો, મને
દુકાને જતાં મોડું થઇ જાય."

ફળીદાસ પાસેના ઓરડામાં જમવાને ગયો. મમતારામ ડોસી જોડે
વધારે એખલાસથી વાત કરવા લાગ્યો. નથુશેઠને ત્યાંથી કાપડમાંથી હજાર
બે હજાર રૂપીઆ કેવી રીતે કુટી કહડાય તેની એણે ડોસીને સમજણ પાડી.
ડોસીને તો બધું સુધું સમું દેખાયું. પરન્તુ આવી બાબતમાં ફળીદાસ હઠ લેતો
અને ડોસીને ગાંઠતો નહિ તેથી એ તો વિમાસણમાં પડી કે હાય, હાય,
આવી ઘેર બેઠાં ગંગા આવે છે ને આ મુવો ફળીઓ સમજતો નથી! હવે
શું કરૂં! સાથે લાગી એ મમતારામનાં વખાણ કરી તેનાં ઓવારણાં લેવા
લાગી. જાણે ફળીદાસ એના કહેવાથી ન્યાલ થયો હોયની!

મમતારામ ડોસીને ધીરજ આપવા લાગ્યો કે તમે જરાક શાંત થાઓ.
ફળીદાસ હવે કંઈ નહાનું છોકરૂં નથી કે એમ ગાળો દેવાથી કામ સરે. એ
તો એને પટાવી ફોસલાવી કામ લેવું ઠીક છે. ડોસીનું ચાલત તો ફળીઆનો
ગોરકુટો કરી એ કામની હા ભણાવત! પણ મમતારામનું એવું વલણ જોઇને
એ બોલતી બંધ થઈ.

"માજી, તમે ફીકર નહિ કરો"—મમતારામ બોલ્યો—"હું અહીં
આગળ વખત બે વખત આવીશ. આપણે ફળીદાસભાઇને રોજ સમજાવીશું,
પટાવીશું તો આખરે એ હારી જશે."

"તે તો ખરૂં, પણ"—ડોસી અધીરી પડતી બોલી—"એટલામાં
તમારો નથુશેઠ કોઈ બીજાને એ કામ આપી દેતો?"

"તે વાતની તમારે જરાકે ફીકર રાખવી નહિ. એ બાજી તો મારા

હાથમાં છે. પણ હું તમને હાથ જોડીને કહુંછું કે તમારા **સાધુદાસ** જેવા-એકના એક દીકરાને ગાળ દેતાં નહિ. એ તો બીચારો ભલો આદમી છે."

"પણ તમે **સાધુદાસ**નું નામ કેમ લીધું? હમણાજ મને થોડા દહાડા થયા **સાધુદાસ**નું નામ અને વાત યાદ આવ્યાં કરે છે."

"માજી, મેં તો **સાધુદાસ** સહેજ કહ્યો હતો, પણ શું વાત છે તે તો મને કહો?"

"અરે ભાઈ, આ તો બે ઘડી હસવાની વાત છે, એમાં દમ તો કંઇ નથી. ગઇ કાલેજ મને **વનમાળીદાસ**નો દીકરો **નવલશા** મળવાને આવ્યો અને **સાધુદાસ**ની વાત મારે મ્હોડેથી સાંભળી લીધી. જો કે એ પણ કંઇ જાણતો જણાય છે ખરો. તમે એ વાત જાણો છો?"

"નારે, ધનકોરમા, હું તો કંઇ જાણતો નથી; મને કહોની?"

એટલે ધનકોરડોસીએ **સાધુદાસ**ની વાત, પોતાની બ્હેન અને કેશવલાલની માને મ્હોડે જેમ સાંભળી હતી તેમ, કહી સંભાળવી ને કહ્યું કે "કોઈ બાવાએ **સાધુદાસ**ના વંશમાંથી કોઇને પૈસા ટકા આપી ન્યાલ કરવાનું વરદાન આપ્યું છે. મને ગઈ કાલે **નવલશા** આવીને પુછવા લાગ્યો કે તમે જાણો છો, પેલા બાવાએ કેવી રીતે ન્યાલ કરવાનું કહ્યું હતું તે? મેં તો ના કહીને એમ કહ્યું કે વળી કેવી રીતે શું? પૈસા ટકા આપીને ન્યાલ કરશે—કંઈ સિદ્ધિ બિદ્ધિ તો આ કલજુગમાં કોઈ કોઇને થોડી આપવાનો છે?"

"પછી પછી"—**મમતારામે** અધીરા પડીને પુછ્યું.

"પછી શું. હું તો એ પ્રમાણે બોલી તે ઉપરથી **નવલશા** મને દલગીર થતો જણાયો. એની સાથે રૂમાલમાં વીંટાળીને એ કંઈ લાવ્યો હતો તે હાથમાં લઇને એ નિસાસો નાંખતો જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એટલે મેં એને કહ્યું કે ભાઈ, તું આમ નિસાસો કેમ નાંખે છે અને આ રૂમાલમાં તું શું લાવ્યો છે કે તારા જીવની પેઠે સાચવે છે? **નવલશા** કહે કે મારો હમણાં દિનમાનજ ચાલતો નથી. જેની છાસ લેવા જાઉંછું તેની ભેસ મરી જાય છે! હશે. નસીબની વાત! તે દહાડે કેશવલાલને ત્યાં પુછવા ગયો તો મહારાજ ચાલ્યા ગયા હતા; આજે અહીં આવ્યો પણ કંઈ સુક્કરવાર વળ્યો નહિ. **નવલશા**ને આમ બોલતો સાંભળી હું તો વિચારમાં પડી ગઈ કે ગાંડીઆ જેવો આ **નવલ** કેવી ડાહી ડાહી વાતો કરે છે! મે કહ્યું ભાઈ, મને જરા સમજણ તો પાડ? તું આ શું બોલે છે? પેલો **સાધુદાસ**-

વાળો બાવો આ તને કંઇ આપી ગયો છે કે શું ? ને આ તારા રૂમાલમાં શું વીંટાળેલું છે તે મને તો દેખાડ ? નવલશા કહે હું તમને પુછવાનેજ આવ્યો હતો. પણ તમે કંઈ જાણતાં નથી ને એવી વાત માનતાં જણાતાં નથી, માટે જો પુછીશ તો મારો સવારથ બગડશે. મેં બહુ આગરો કીધો ત્યારે એણે રૂમાલમાંથી પાવડી ક્હાડીને બતાવી. પાવડીઓ બહુ ચકચકતી અને સારી દેખાતી હતી. નવલશાનું મ્હોં ઉતરી ગયલું જોઇને મેં હસતાં હસતાં કહ્યું—" આ પાવડી શું તને પેલા સાધુદાસવાળા મહારાજે આપી છે ? પણ એ કંઈ બોલ્યો નહિ અને પાવડીને જતનથી રૂમાલમાં વીંટી એ જતો રહ્યો. હું તો કંઈ સમજી નહિ. વારૂ તમે કંઈ સમજો છો ?"

આટલી બધી વાત થઈ પણ ભમતારામના જાણવામાં કશું નવું આવ્યું નહિ !

" માજી, જ્યારે નવલશાએ પુછ્યું, ત્યારે તમે એમ કેમ કહ્યું કે સાધુદાસના વંશજને પૈસાથી ન્યાલ કરશે ?"

" વળી કેમ શું, પૈસા સિવાય બીજી કેવી રીતે ન્યાલ કરે ?"

" પણ પૈસા સિવાય બીજી કોઇ રીતે ન્યાલ નહિ કરે એમ તમે પાકું સાંભળ્યું હતું ?"

" ના ભાઈ, તેમ તો નહિ ! પણ આપણે અક્કલથી ખોદા પીછાનીએ કેની ? આવો ધકધકતો કલજુગ ચાલે છે, છોકરા અને વહુઓ મા અને સાસુને માથે છાણાં થાપે છે, એવા કાળમાં શું કોઇને સિદ્ધિ બિદ્ધિ મળવાની હતી ! મળે તો કલજુગ શેનો ?"

" ધનકોરમા, એ તમારી ભુલ છે. આપણું હૈયું સાફ હોય તો આ કલજુગજ સતજુગ થઇને બેસે છે. જેનું હૈયું મેલું છે તેને કલિ છે. નહિ તેને નહિ."

" પણ ત્યારે આ કલજુગમાં હૈયાં મેલાં ન હોય, તો પછી કલિજુગ શેનો ?"

" હશે માજી, આપણે એ બાબત તકરાર કરવાની જરૂર નથી, પણ મને તમે પુછો છો તો બધો વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે તમે નવલશા આગળ પૈસા આપી ન્યાલ કરશે એમ બોલ્યાં, તેથી નવલશા તમને જે પુછવાને આવ્યો હતો તે વગર કહે ચાલ્યો ગયો."

" મને એ શું પુછવાને આવ્યો હશે ? મને તો જે લાગ્યું તે મેં કહ્યું."

" હા, ધનકોરમા, એ તો બરાબર છે. પણ મને યાદ છે કે એક દહાડો

ણિદાસને ત્યાં ગયો ત્યારે તમે કહો છો તેજ પ્રમાણે, રૂમાલમાં બહુ થી વીંટાળીને નવલશા કંઈ લાવ્યો હતો. હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો એટલે ોલતો ચુપ થઈ ગયો; તોપણ એ કોઈ સિદ્ધિની વાતો કરતો હતો મેં સાંભળ્યું ખરું."

"ભાઈ, તારી વાત સાંભળીને મને અચંબો થાયછે. હવે મને વિ-કરતાં સાંભરે છે કે પૈસાથી ન્યાલ કરશે એમ મારી બહેને મને કહ્યું તું, એ તો મારી અટકળ છે. પણ ભાઈ, નવલશાએ મારી આગળ એકા-વાત કહાડી તેથી હું તો ગાભરી પડી ગઈ."

"હશે માજી, એ તો જે થવાનું હતું તે થયું. પણ જો તમે વિચાર ને બોલ્યાં હોત, તો નવલશા તમારી પાસે શા સારૂ આવ્યો હતો તે પણે જાણત; કારણ કે તમને કંઈ પુછવાને એ આવ્યો હતો, પણ તમે ર વિચાર્યું બોલ્યાં ને એ નાખુશ થઇને જતો રહ્યો."

"હા ભાઈ, આ બાબતમાં મારાથી વગર સમજણે ભુલ થઈ ખરી. ફી કયાં નવલશા ને કયાં હું!"

"જુઓ, માજી, હું તો સહેજ કહું છું, પણ આ વિષે તમે ફરી ફરી ચાર કરજો. તમારીબહેને જેટલી જેટલી વાર સાધુદાસની વાત કહી હોય બધા પ્રસંગો તમારા મનમાં તાજા કરજો? જુઓ વારૂ, એમ કરવાથી મને કંઈ નવું યાદ આવે છે?"

"મારી બહેન તો મારી આગળ ઘણીએ વાર સાધુદાસે સાધુની કરેલી વા ચાકરીની વાત કરતી, પણ હું તો એને જ્યારેત્યારે હસી કહાડતી કે ને તો સાધુની સેવા કરવાનું ગાંડું લાગ્યું છે તેથી લવારો કર્યા કરેછે. એની કીકત ધ્યાન દઈને હું તો પૂરી સાંભળતીએ નહિ. મને શું માલમ કે બાગળ ઉપર એ વાતનું કામ પડશે?"

"ધનકોરમા, તમે એ સઘળા પ્રસંગો યાદ કરશો તો તમને એ બધું સાંભરી આવશે." એટલામાં ફુલીદાસને બહાર આવતો જોઇ એ બોલ્યો—"આપણે પાછાં મળશું ત્યારે આ વાતનો ફરી વિચાર કરશું. મેં તમને કહ્યું છે તેમ કરી જોજો? જુઓ, કંઈ યાદ આવે છે?" અને પછી વાત ફેરવતો એ બોલ્યો—"અને માજી, તમારા દીકરાને તમે ગાળો બાળો ભાંડતાં નહિ, હો કે? આપણે બે જણાં મળીને એને સમજાવી દઈશું."

ફુલીદાસ બહાર આવ્યો. પોતાની મા અને અમતારામને દૂર પેટ

મસલત કરતાં જોઇને એને લાગ્યું કે પેલી વાત પાછી નીકળશે, તેથી આના પાનપડામાંથી પાન ખાધું ન ખાધું કે એ તો લાગલો લુગડાં પહેરવા લાગ્યો. ભ્રમતારામે પણ ઉઠવાની તૈયારી કીધી અને ધનકોરડોસીની રજા લીધી. પછી ફૂળીદાસની સાથે એ પણ ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

ફળીમાંથી નીકળતાં બંને જણને અલંગા સામી મળી. તેને ભ્રમતારામ ઓળખતો હતો ખરો. એનું ઉઘાડ શરીર, મહોટું મ્હોડું, ભવ્ય કપાળ, લાંબી આંખો અને કપાળમાં દમડી જેવડો મહોટો ચાંલ્લો જોઈને ભ્રમતારામ તો દંગ થઇ ગયો. થોડી વાર એના સામું નિર્ધારીને જોયા પછી પોતે હસીને કંઈ કહેવા જતો હતો. પણ એટલામાં અલંગા, ચંડીની પેઠે કોપ કરતી એના સામું હોઠ દાબીને અને મહોટી આંખો કરીને જોવા લાગી. જાણે એનાં નેત્રનો અગ્નિ ભ્રમતારામથી સહન ન થતો હોયની, તેમ અનિચ્છાએ ભ્રમતારામની આંખો નીચી ઢળી પડી અને કંઈ બોલી શકાયું નહિ. એની નજર આગળથી ચાલી જતાં, મહા મુસીબતે પોતાના હોઠ દાબી રાખી, અલંગા મનમાં ફફડવા લાગી "મુવા, તું મારી જોડે હસીને કંઈ બોલવા જતો હતો કેમ? પેલો દિવસ જવા દે; પછી જોઇએ કોણ હસે છે, તું કે હું?"

રસ્તે થોડું ચાલ્યા, અને ફૂળીદાસ અને ભ્રમતારામ જુદા પડ્યા. ઘેર જતાં ભ્રમતારામના મનમાં બહુ નાખુશ વિચારો ઉભરાવવા લાગ્યા.

આનંદશંકરે એને જે વાત કીધી તે ઉપરથી ધનકોરડોસી દ્વારા સિદ્ધિનો ભરમ જાણવાની એણે પુષ્કળ આશા રાખી હતી. તે સારૂ એણે પુષ્કળ શ્રમ વેઠી એવી તો યુક્તિ રચી કે ધનકોરડોસીનો એ જોતજોતાંમાં માનીતો થઈ પડ્યો, પણ તે પછી વાત ઝાઝી બીજાને ચહડી નહિ. નવલશાને ડોસીએ જોઇતો ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે તે તો નાસીપાસ થઇને, કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ત્યાંથી જતો રહ્યો. હવે નવલશા ડોસીની આગળ એ કથા ફરી ઉચ્ચારે તેનો સંભવ ભ્રમતારામને નહિ જેવો જણાયો. એ કારણથી ભ્રમતારામને આ વખતે ખરેખરી નાખુશી લાગી, તથાપિ એણે પોતાના મનનો ટેક મુક્યો નહિ. ધારેલું કામ છોડી દેવાનો એને વિચાર સુદ્ધાંએ આવ્યો નહિ. કોઈ બાબતમાં જ્યારે એને એકે બારૂં જણાતું નહિ, ત્યારે એની રજોગુણવાળી પ્રકૃતિને લીધે, એની બુદ્ધિ અને ખંત, ધારેલું કામ સ્વગત કરવાને વધારે ને વધારે મથન કરતાં. એ નાસીપાસીજ એના હૃદયમાં ઝાઝો વાર રહી નહિ. તેની તેજ વાતનો વિચાર કરતાં ભ્રમતારામને ભાન થઈ

આવ્યું કે વસ્તુતઃ ડોસી જોડે ઓળખાણ કરવાથી પોતાને એક બાતમી વધારે મળી છે. **મમતારામ** પોતાના મનમાં બોલ્યો—"કંઈ નહિ. કંઈ નહિ તો-પણ આટલું તો ખરૂં કેની, કે **નવલશા** પાસે સિદ્ધિને ઉદ્દેશીને કંઈ ભેદ રહેલો છે. તેમાં એ ગમે તે કારણથી મુઝાયાં કરે છે અને તેથીજ એ ધનકોર-ડોસી પાસે કેટલોક ખુલાસો લેવા ગયો હતો. એ બધું શું થોડા મુદ્દાનું છે? પણ ત્યારે એનો પાર કેમ પામવો? ધનકોરડોસી પાસથી તો કંઈ સુક્રરવાર વળ્યો નહિ. પણ તેથી તો મારી અટકળને એક વધારે ટેકો મળે છે. જોઇએ વારૂ, એ ડોસીને પાછલી વાતનું રટણ કરતાં કંઇ સાંભરી આવે છે? બાકી અંદરખાનેથી તો એ ડોસી કોઈ ચાલુ સુધારાવાળા જેવી નાસ્તિક બુદ્ધિની જણાય છે, એટલે કંઇ વળે એવા સંભવો તો ઓછા છે. પણ **મમતારામ**, તું નાસીપાસ થતો નહિ. તારે તો ઉલટી નવી યોજનાઓ સોધી કહાડવી જોઇએ અને મેં સોધવામાં શું કચાસ રાખી છે, અથવા રાખું છું? આજેજ મને એક નવી તદબીર સુઝે છે. તે દહાડે કેશવલાલને ત્યાંથી પાછા ફરતાં, રસ્તામાં **નવલશા** મને કહેતો હતો કે દુલારામ અને એ સર્વેનું એ કામમાં એક બીજા વિરૂદ્ધ હિત છે. જો કે દુલારામ આગળથી કંઈ સાર નીકળે એમ નથી, પણ દુલારામ આખરે વાણીઆભાઈ છે. સાધારણ રીતે બૈરી આગળ બધું ભખી દે એવો નથી ખરો. પણ આખરે વાણીઆભાઇજ કેની! કોઈ દહાડો કુરબાન થઇને બૈરી આગળ બધું કહ્યું હોય, અથવા હવે પછી કહી દેશે એ શું સંભાવ્ય નથી? ત્યારે જો **રતીના** જાણવામાં એ ભેદ આવે તો તે દ્વારા મારા પણ જાણવામાં આવે એવી એકાદી તદબીર કરી રાખવી જોઇએ. **રતી** પેલા **રવિમર્દન** બાવા પાછળ ગાંડી ઘેલી થયલી દેખાય છે, માટે જો એ મહારાજના કાનમાં ફુંક મારી હોય તો કામ સરે ખરૂં! રવિમર્દન મારા હાથમાં છે. ઠીક થયું કે તે દહાડે ભુલેશ્વરમાં દર્શન કરવા જતાં મહારાજ બેઠા હતા ત્યાં જવાને મારૂં મન દોડ્યું. એ મહારાજ પ્રશ્ન જોવામાં એક્કો છે એટલે કોઇ ને કોઇ દહાડો એ કામનો છે."

વળી પોતાના મનને સંતોષ આપતો અને ખુશ થતો **મમતારામ** બોલ્યો—"હાસ, કાલનો અને પરમ દહાડનો દિવસ મારે કેટલાં બધાં કામ છે. પણ પેલો દિવસ તો મારા જીવનચરિત્રમાં સોનાના અક્ષરે લખી રાખવા જેવો છે. રાં—પેલી કાળી, રાં—ને મેં બહુ બહુ સમજાવી, પટાવી, ફોસ-લાવી પણ રાં—એકની બે થતી નહોતી. જો રાં—તું, એમાં એના બાપનું

શું જવાનું હતું? પણ બંદો કંઈ તેથી ડરી ગયો કે! રાં—ને જરાક નરસિંહ
સ્વરૂપ દેખાડયું કે લાગલી કેવી ઠેકાણે આવી ગઇ! પોતાને પીએર છાનો
દાગીનો મોકલાવ્યો હતો, તે ભરમ કાકા આગળ ઉઘાડવાની મેં એ રાં—ને
ધમકી આપી, ત્યારે પ્રથમ તો એ રાં—પોતાનો જીવ આપવાને તૈયાર થઇ!
હું પણ જરાક એના ચાળા જોઇને બીધો કે કોણ જાણે, આખરે ઐરું માણસ
રહ્યું ને વળી સાડીત્રણ પાંસળી રહી! પણ જરાક બહારથી મક્કમ રહ્યો એટલે
એ રાં—કેવી નરમ માખણ જેવી થઇ ગઈ! મારે પગે પડીને કહે કે ભાઇ
ભમતારામ, તમે જેમ કહો તેમ ચાલવાને હું ખુશી છું! મેં બાજી તો ઠીક
રચી છે. રાંડની પાસથી કપરી સરતો કરાવી રાખી છે. બંદોબસ્ત પણ બાંધું
કીધો છે અને બુદ્ધિ દોડે તેટલી ચોકસી રાખી છે. તોપણ એ કામ જીવ
સટાસટનું છે! કંઇ ન્હાની સુની વાત નથી! કારણ કે પેલું ત્રિજું માણસ,
મારા બાપ! જીવ જતાંએ મ્હોડેથી હા ભણવાની નથી. એ તો લાચારીનો
સોદો કરવાનો છે! પેલી રાં—કાળીએ મારી પાસથી એક બે વાતની
બોલી કરી લીધી છે. મારી જોડે એ દગો તો નહિ રમતી હોય? આટલી
બધી મારી સામી થતી હતી, તે એકદમ નરમ ઘેંસ જેવી થઇ ગઈ તેથી
મને તો વિચાર થાય છે. પણ એ રાં—શં—માં એટલી બધી બુદ્ધિ કયાં છે.
મારી પાસથી દાબડી લઇ મને શેહ ખવડાવી તે તો પેલીનું કારસ્તાન હતું.
પણ સાળાં ઐરાં મળે તો ગજબ કરી નાંખે એટલાં સાહસિક ખરાં! માટે
ભમતારામ બચ્ચા, ચેતીને ચાલજે હોં! એ તો 'લીંબુ લહેકાવતાં રાજ લેવું'
છે. વારુ, પેલા રવિમર્દન આગળ એ બાબતનો પ્રશ્ન સુકાવું? કોણ જાણે,
પ્રશ્નમાં ઘોડો છુટયો કે ઘોડી! મન નકામું ખાટું થઈ જાય—ને તે દહાડે
તો ઉમંગ અને હોંસથી કામ લેવાનું છે. પણ છટ, ભમતારામ, તું વળી
આટલો વહેમી કયારથી થયો? વળી આવા કામમાં તે પ્રશ્ન કેવાં! એ તો જેવા
દેવ તેવી પૂજા—જેવી વેળા તેવી રક્ષા! પેલે દહાડે સૌ સારાં વાનાં થશે."

"પણ તે દહાડાની વાત તે દિવસે. હમણાં તો એ ત્રણ દિવસનોજ
વિચાર કરની? પરમદહાડે ધનપાલશેઠની મીટીંગમાં જવું છે. એ પણ
જીવીને એક જોવાનું છે, કે ધનપાલશેઠ એવી તોફાની મીટીંગમાં કેવી રીતે
ફાવે છે. પણ એ ફાવશે ખરો, કારણ કે અપાર મહેનત લે છે. આવો
લક્ષાધિપતિ ચાલ્યો ચાલ્યો આજે સવારે મારે ઘેર આવ્યો કે નથુશેઠને
લઇને ત્યાં આવવાનું હું વિસરી જાઉં નહિ! હાલનો જમાનોજ એવો છે કે
જે જાગે તે પાવે—સુવે તે ખતા ખાય. જોઇએ શું થાય છે, એ સર્વ દ્વારકા કેમ

પહોંચે છે ! પણ ધનપાલશેઠ મને કહેતા ગયા કે મદનપાલશેઠને બંગલે કાલે નવ વાગે, મારે બને તો મળવા જવું. મદનપાસશેઠ મને વારૂ શા સારૂ બોલાવતા હશે ? ધનપાલશેઠે પેલી તોફાની મીટીંગની લહાયમાં ઝાઝો ખુલાસો-એ આપ્યો નહિ અને અમારા નથુશેઠને તો બીજા પચાસ હજાર જોઇએ છઇએ ! જોઇએ છે શું ! જોઇતાજ હતા ! પહેલા પચાસ હજાર લીધા ત્યારના અને તે પહેલાંના જોઇતા હતા ! ધનપાલશેઠ આગળ જ્યારે બીજા પચાસ હજારની વાત કહાડી, ત્યારે પ્રથમ તો એણે ધસીને નાપાડી હતી. પણ કોણ જાણે, હમણાં હમણાં ઠીક છે, ઠીક છે કરી, ગોળે મંકોડો વળગાડી રાખ્યો છે. આજે પણ મેં તો વાત છેડી હતી. પણ વાણીઓ હસીને ઠીક છે, ઠીક છે કરવા લાગ્યો. મને કહે કે મદનપાલશેઠને મળજો તો ખરા, પછી થઈ રહેશે. કાલે સવારના નવ વાગે મુંબઈના એ અગ્રેસર શેઠીઆને મળવું તો ખરૂં. એ પણ જીવ્યાનો એક લહાવો છે. જોઈએ તો ખરા, લોકો કહે છે તેમ એ શેઠના બંગલાનો ભભકો અને આડંબર કેવો છે ! મારે એને મળવું તો હતુંજ. ઠીક થયું કે ધનપાલશેઠે મને ત્યાં જવાનું કહ્યું. નથુશેઠને તો હવે રૂપીઆ પાખી ચાલે એમ નથી. રૂપીઆ પચાસ હજાર તો પંદર વીસ દિવસમાં ભોર થઈ ગયા ! અને હજી તો ક્યાં ! લાયક ઉંમર થતા સુધીમાં તો કોણ જાણે છે કે પાંચ દશ લાખને માથે પાણી નહિ ફેરવે ! પણ એમ ન થાય તો મારા જેવાનું ઘર કેમ ભરાય ? એ તો ભરતી ઓટ એમજ થાય. એ તો ભાઇ, કરતા હોય સો કરીએ ને છાસની દોહણી ભરીએ. પણ મમતા-રામ, એ બધા મનસુબા રહેવા દે ને કામે લાગ, કામે ? લાવની, નથુ-શેઠને ત્યાં જવા પહેલાં, પેલા રવિમર્દનને મળતો જાઉં અને પેલી વાત સમ-જાવી રાખું. હમણાં જઇશ તો એકાંતમાં વાત થશે. સાંઝના તો વારૂ જ-ઇને તમાશો જોવાનો છે. શું લોકની ગીરદી ! સાળા મુંબઇના લોકો ગાંડાજ છે ! ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે જ્યાં વળ્યા ત્યાં વળ્યા ! પુછતા નથી, ગાંછતા નથી કે બાવો કોણ છે, કોણ નહિ, ને તેની પાછળ લાગ્યા છે ! હશે, લોકનાં નસીબ ! હું તો જઇને મારા કામની બાજી રચી રાખું. મહારાજે રહેવાની ઓરડી પાસેની પાસે અને એકાંતમાં ઠીક સોધી કહાડી છે." એમ બોલતો બોલતો મમતારામ પાઘડી લુગડાં પહેરી બહાર જવા નીકળ્યો. રવિમર્દનને અને એને બનતી રાસ આગળથી હતી. બંને સરખી પંક્તિના ધુતારા છતાં એક બીજાને વળગી રહ્યા હતા. રવિમર્દનના મનમાં એમ હતું કે મમતારામ

મુંબઈ શેહેરનો ભોમીઓ છે એટલે ઘણી ઘણી વાતની ખાતમી એનાથી મળશે. ભમતારામના મનમાં કે ઠીક છે. ભલા ભાઇની પ્રીત છે. મહારાજનો મહિમા હમણાં લોકમાં વધતો જાય છે. મહારાજ કોઈ દહાડો એ કામના છે.

રવિમર્દન ખાઈ પીને એક ખાટલા પર પોઢી જવાની તૈયારી કરતો હતો. એણે કોઈ શિષ્ય રાખ્યો નહોતો. રાખવાનો વિચાર નહોતો. સાચા ગુરુ હોય તેને શિષ્ય હોય, પણ સાપને ઘેર સાપ પરોણો જઇને શું કરે? રવિમર્દનને અનુભવ મળ્યો હતો, કે સારા શિષ્યો હોય તો થોડા વખતમાં ગુરુજનની ધૂર્ત વિદ્યાથી કંટાળીને ચાલ્યા જાય છે; ખરાબ હોય છે તે, ગુરુજનની વિદ્યા શીખી ગુરુમાંજ ભાગ પડાવે એવા શઠ બની જાય છે! તેથી એણે એકે શિષ્ય રાખ્યો નહોતો. ઘણા જણાએ ગુરુજીની સેવા ચાકરી કરી પોતાનું પરલોક સુધારવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; પણ રવિમર્દન સર્વને કહેતો કે મારે ગણપતિની આરાધના રહી, મારી જોડે એ દેવ પ્રત્યક્ષ વાતો કરે છે, તે ત્રિજો માણસ હોય તો વાત કરતા બંધ પડી જાય!

ભમતારામે ત્યાં જઇ થોડાં આડાં તેડાં ગપ્પાં મારી રાતીના સમાચાર પુછ્યા. રવિમર્દને હસતાં હસતાં ભમતારામને કહ્યું કે આપણી અટકળ ખરી હતી. અને રાતી દીકરાને સારૂ મારી પાસે આવે છે—" મને તો આવા કામમાં એવો અનુભવ મળ્યો છે કે હું તો બૈરાંને જોઇને તેઓના પગલાં પરથી તરત અટકળ કરૂં છું કે તે શું કામ આવે છે. પચ્ચીસ વર્ષ કે તે ઉપરની સ્ત્રી હોય અને સાથે કોઇ છોકરૂં કે છૈયું નહિ હોય, તો આંખ મીચીને કહી દેવું કે એને છોરૂં જોઇએ છઇએ. એવી કોઇ કદરૂપી, કે વાંદરી જેવી હોય, કે હૈયાની મેલી હોય, તો જાણવું કે ધણીને વશ કરવા આવે છે. સાસુને વશ કરવાને કોઇને કાળજી હોતી નથી! ઘણીજ થોડી સ્ત્રીઓ મારણ સારૂ આવે છે! પારકાને કામણ કરવાને તો કોઇજ આવતું નથી! પુરૂષ હોય તો પારખ તેનાથી પણ સહેલી છે. બધાને પૈસો જોઇએ! કોઈ સ્ત્રીને વશ કરવાને કે બદફેલી કરવાને આવતુંજ નથી! માટે જો ઉમર પોશાતી હોય ને સારી અવસ્થામાંથી ખરાબ અવસ્થામાં આવ્યો હોય—અથવા પૈસો ટકે કે ધંધામાં સુખી છતાં આવતો હોય—તો જાણવું કે એને પૈસા જોઇએ છઇએ! નોકરીમાં હોય તો વધારે પગાર મળવા, કે શેઠના માનીતા થવાને આવે છે! થોડાક અભાગીઆઓ પરણવા સારૂ આવે છે અને જુજ એવકેફો વિદ્યાસારૂ આવે છે! પણ ગમે તેવી બૈરી, કે ગમે તેવો પુરૂષ, પોતાનું કલ્યાણ કરવાને આવતાંજ નથી એમ નક્કી જાણવું!!"

"વાઃ !! મહારાજ વાઃ તમે પણ ઠીક સિદ્ધાન્તો એકઠા કીધા છે. પણ રાતીને તમે શું કહ્યું ?"

"કેમ વારૂ"—રવિમર્દન હસીને બોલ્યો—"તમે શું મને ભોથડ બોથડ જાણો છો કે શું કહ્યું પુછો છો ? વળી શું તે શું ? ભરમમાં જણાવ્યું કે તમને શી કામના છે. છાતીએ પથ્થર મુકયો કે તમે રોજ આવ્યાં કરશો અને કથા પુરાણ સાંભળ્યાં કરશો તો ગણપતિ પ્રસંન થશે. એ તો ભાઇ, અમારા ધંધામાં ઉતાવળ ચાલેજ નહિ. બધાને કહેવું કે મહોટા થાઓ પરણાવીશું, તોજ ગાડું ચાલે. ઘણીખરી વાર સેંકડે પચાસ સાઠ ટકા, કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું થાય છે, અને તેથીજ અમે ફાવીએ છઇએ ! કોઇકની કામના ફળે છે તે તો કોણ જાણે, શાયે કારણથી થતું હશે, પણ શ્રદ્ધાળું રહીઓ, એટલે પરતાપ મહારાજનો માને !"

"વાઃ ! મહારાજ, રંગ છે, પણ તમે સિદ્ધિને માનોછો ? આ કલિજુગમાં કોઇને સિદ્ધિઓ મળે ખરી ?"

"ભાઇ, મેં મુંબઈ છોડ્યા પછી દશ વરસમાં બહુ જોયું ને સાંભળ્યું છે. એક વરસ હું ધવલગિરિમાં ફર્યો, ત્યાં એક સંન્યાસીએ મને જે કહ્યું ત્યારથી તો હું માનુંછું, પણ તમારે પુછવાનું શું કારણ ?"

"મહારાજ, તેણે તમને શું કહ્યું ?"

"ભાઈ, કહ્યું તો કંઇ નહિ, પણ એની રીત ભાત અને ચમત્કાર પરથી હું તો સિદ્ધિને માનવા લાગ્યો. હા, એક દહાડો સહેજ એ બોલ્યો હતો ખરો; હવે મને યાદ આવે છે, કે આ કલિજુગમાં પણ માણસને સિદ્ધિ મળી શકે છે. કેવળ યોગથી મળે એમાં તો નવાઇજ નથી, પણ પૂર્વજન્મના પુણ્યથી પણ મળે છે ! એમણે મને કહ્યું હતું કે મુંબઇમાંથી કોઇને તેવું કંઇ મળવાનો યોગ છે."

"હેં ! તમે આ શું કહો છો ? એ મહારાજનું નામ શું હતું ને એ કેવા દેખાતા ?"

"કેવા શું ? એની ઉંમર એંસી કે નેવું વરસની કે વધારે હશે. પણ યોગબળે કોઈ વધારે લેખે નહિ, એવું એનું શરીર નિરોગી અને કપાળ બ્રહ્મતેજવડે લસલસતું હતું. એનું નામ હું ભુલતો નહિ હોઉં તો આનંદગિરિ હતું."

અમતારામના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ.

"જુવો મહારાજ, આજે તમારી વાત અને મારી વાત કાકતાલીય ન્યાયે બંધ બેસતી આવી છે ! પણ હું તમને આપણા બેના હિત માટે કહું છું

કે એજ આનંદગિરિ સંન્યાસી અહીં કોઇને જરૂર સિદ્ધિ આપવાને આવ્યા હતા. એ વાત રાતીનો ધણી જાણતો હોવો જોઇએ. માટે આપણે રાતી જોડે યુક્તિપુરઃસર વર્તવું આવશ્યક છે. તમે વિચારીને કામ લેશો તો બધું સુલભ છે. રાતીનો ધણી એને બધું કહે એવો નથી તે ખરૂં, પણ આપણે કોઈ એવી તદબીર રચવી કે રાતી બધું જાણે અને આપણને કહે !"

રવિમર્દન કંઇ બોલ્યો નહિ. વિચાર કરતો બેસી રહ્યો. એ કામમાં એ આગળ પડ્યો નહોતો તેથી શું કરવું તેની એને સુઝ પડી નહિ. મમતારામે એને સમજણ પાડી કે "તમે રાતીના કાન એવી રીતે ભંભેરજો કે એનો ધણી એનાથી પડદો રાખે છે તેથી એને દહાડા રહેતા નથી. તોપણ ગણપતિ તો ક્લેશ હરનાર છે, માટે જો તારે પોતાના કામમાં ફાવવું હોય તો ધણીની હરકોઇ રીતે, ભુખ સહીને, ઉંઘ વેઠીને, કષ્ટ કરીને પણ, સેવાચાકરી કરી તેને રાજી રાખવો. એમ કરતાં જો દુલારામ તુષમાન્ થઇને કોઈ દહાડો બધું સ્ત્રીની આગળ ભખી દે, તો રાતી તમને સઘળું જરૂર કહી દેશે ! એમ થાય તો આપણું કામ થઈ જાય !"

"આપણે એ બાબતનો પ્રશ્ન મુકીએ."

"ના ના,"—મમતારામે કહ્યું—"એ બાબત પ્રશ્ન મુકવાનું કંઇ કામ નથી. હું કહું તે પ્રશ્ન મુકો. જુવો, શું આવેછે. પ્રશ્ન મુકાવવા જેવી તો બાબત નથી, તથાપિ જુવો તો ખરા, બે ઘડી ગમત છે. હું નહિ મુકાવું તોએ ચાલે એમ છે."

"ભાઈ મમતારામ, એ પ્રમાણે ઘચુપચુ મને કોઈ દહાડો પ્રશ્ન મુકાવવો નહિ. એથી ફળ સારૂં આવવાના સંભવ ઓછા થાય છે."

મમતારામને મમત ચહડયો. મહારાજને પ્રશ્ન મુકાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. મહારાજે વખત જોઇ, લગ્ન માંડી, પ્રશ્નની કુંડળી તૈયાર કીધી અને થોડો વાર વિચાર કરી મમતારામની સામું જોઇજ રહ્યો !

"કેમ મહારાજ, કેમ બોલતા નથી ?"

"ભાઇ, જવાબ જાણવાથી તમને કંઇ હાંસલ નથી, માટે એ વાત છોડી દ્યો." પણ મમતારામે હઠ લીધી એટલે લાચાર થઈને રવિમર્દને કહ્યું—"જો ભાઇ, તમે મારા પર રોષ કરતા નહિ. મને તો ગુરૂએ જે વિદ્યા શીખવી છે તે પ્રમાણે હું કહું છું. પછી ખરૂં ખોટું તો પરમેશ્વર જાણે. પણ તમારા પ્રશ્નમાં

આઠમા ઘરમાં બહુ નેષ્ટ યોગો આવે છે તે ઉપરથી હું એમ અનુમાન કરૂંછું કે આ પ્રશ્ન મુકાવનારનું મ્હોડું કાળું થશે.”

“અરે મહારાજ, તમે તો ગાંડા થયા છો ગાંડા!” પણ કોણ જાણે, ભમતારામને રવિમર્દનનો જવાબ સાંભળી એટલી તો નાખુશી લાગી કે વધારે બોલ્યા ચાલ્યા વગર, તરત એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

છતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધનપાલશેઠની આગળ મદનપાલશેઠે ભમતારામને મળવાની ઇચ્છા દેખાડી. તે ઉપરથી જ્યારે બીજે દીવસે પોતાના કામસર ધનપાલશેઠ ભમતારામને મળવા ગયો, ત્યારે તે શેઠે એને સૂચવ્યું કે તમે મદનપાલશેઠને આવતી કાલે મળો. પછી હશે તો નથુશેઠને બીજા પચાસ હજાર ધીરવા સંબંધે હું તમારી આગળ વાત કહાડીશ. તે ઉપરથી ભમતારામે મદનપાલશેઠની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કીધું.

વળતે દિવસે સવારના મદનપાલશેઠ, વાડીમાં આમ તેમ ફરવાનો વ્યાયામ લઈ, પોતાના **રીડીંગરૂમમાં** હમેશના રાખેલા પ્રમાણે પેપરો વાંચવાને ગયો. જ્યાં અંગ્રેજી છાપાંઓ પડ્યાં હતાં તે ઠેકાણે સુખાસનવાળી નવી તરેહની એક ચેર ખસેડી, શેઠે છાપાં વાંચવાનો આદર કીધો. પાસે પડેલી ઘંટડીના અમુક ટકોરા કીધા, કે હમાલે આવી શેઠની ખુરશી આગળ હુક્કો ગોઠવ્યો. વળી બીજી ટકોરીઓનો અમલ કરતાં હમાલે શેઠની રોજનિશિની ચોપડી આરીસ ટેબલપરથી લાવી શેઠના હાથમાં ધરી. શેઠે ઘડીઆળ પર નજર કરી તો સાડાસાત વાગ્યા હતા. પછી ખુરશી પર બેસી રોજનિશિમાંથી તે દહાડાની તારીખ કહાડી. તેમાં પ્રથમ બે લીટીઓ આ પ્રમાણે લખી હતી:—

“કેશવલાલ, આઠ વાગે મળવા આવશે–સેક્રેટરી સંબંધે મારા કહેવાથી.”

“ભમતારામ, નવ વાગે મળવા આવે તો આવે—ધનપાલશેઠને મેં કહી રાખ્યું છે તેથી.”

અલબત આ સઘળી હકીકત મદનપાલશેઠ પોતાના મનમાં સારી રીતે જાણતો હતો, કે પોતાના જણાવવાથી આજે આઠ વાગે કેશવલાલ એને મળવાને આપવાનો હતો, અને પોતે ધનપાલશેઠને કહ્યું હતું તેથી ભમતારામ નવેક વાગે આવે તો આવે. તોપણ એ પ્રમાણે રોજનિશિમાં લખાણ કર્યાં,

કરવું અને જાણતા હોઇએ તોપણ, તેમાં જોઇને અમલ કરવામાં ગૃહસ્થને છાજતી રીતભાત અને સલુકાઈ સમાયલી છે એવો એ શેઠનો ખ્યાલ હોવાથી, આજે પણ એણે તેમજ કીધું. શેઠે તે પછી છાપું વાંચવા ધાર્યું, પણ આજે કેશવલાલ મળવા આવવાનો હતો તેનો વિચાર કરતાં કરતાં શેઠને પોતાની ધુમાડા મંડળીનું કાર્ય યાદ આવ્યું.

"હવે તો હું એકાદી જાહેરસભા જેમ બને તેમ જલદી બોલાવું તો બહુ સારૂં થાય. હવે એ મંડળીની આવશ્યકતા સ્વીકારવા જેટલી કેળવણી લોકમાં જરૂર આવેલી હોવી જોઇએ, તોપણ જેમ ધનપાલશેઠ પોતાની પેલી તોફાની મીટીંગમાં ફાવવાને અનેક તદબીરો રચે છે તેવું મારે કંઈ કરવું જરૂરનું છે. કંઈ નહિ તો મારી એ જાહેર સભામાં, બહારના આવેલા લોકમાંથી બે ત્રણ જણા, મારી ધુમાડા મંડળીની યોજનાનાં વખાણ કરે અને મારા અથાગ શ્રમની ઘટતી પ્રસંશા કરે એટલું તો થવુંજ જોઇએ. આજે ભમતારામ મને મળવાને આવે ત્યારે તેને હું એ બાબતસર સાધી રાખું કે બે ત્રણ ભાડુતી ભાષણ કર્ત્તાઓને એકઠા કરે, અને મને ને મારી ધુમાડા મંડળીને સાતમો આસમાને ચહડાવે! હાલનો જમાનો એવો છે કે પોતાનાં બાંકાં ફુંક્યા પાખી ચાલતું નથી. બાકી મને પોતાને તો એવા કામ તરફ જેવો તેવો અભાવ નથી. પણ એ પ્રમાણે મ્હોટા મ્હોટા અંગ્રેજી રાજ્યાધિકારીઓ પણ કરતા આવેલા છે, તો તેમાં મારા જેવાને કશો બાધ નથી. બીજે દિવસે એ જાહેર સભાનો હેવાલ ભભકા બંધ રીતે છાપાંમાં આવે તે બાબતનો બંદોબસ્ત કરવો તો મારા હાથમાં છે. તેમ કરવું પણ જરૂરનું છે. કારણ કે સુધરેલી ઓગણીસમી સદીમાં છાપું એ એક અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે. આજકાલ લોકના વિચાર બાંધવાને અને ફેરવવાને એના જેવી બીજી કોઈ શક્તિ જાગતી નથી. વિશેષે કરીને મારા જેવા શેઠીઆઓને આગળ પાડવાને છાપાં જેવું બીજું કોઇ સાધન નથી. માટે એ બે બાબતનો બંદોબસ્ત તો અગાડીથીજ રાખવો. એટલામાં બહારથી હમાલે ટકોરી કરી શેઠને ખબર આપી કે કોઈ શખ્સ મળવાની ખાએશ રાખે છે. મદનપાલશેઠે તેને અંદર આવવાની ટકોરી કીધી અને કેશવલાલ **રીડીંગરૂમમાં** દાખલ થયો.

મદનપાલશેઠ સંબંધે જે થોડી ઘણી હકીકત કેશવલાલ જાણતો હતો, તે પરથી અને પોતાના અનુમાન પરથી, એણે એવી અટકળ કીધી હતી કે મદનપાલશેઠ બહુ ભભકામાં રહેતો હોવો જોઇએ. એની તે અટકળ ખરી

હતી. તોપણ તેના બંગલામાં પગ મુક્યો તો ત્યાં જે શાન્તિજનક સ્વચ્છતા જોવામાં આવી, તેથી શેઠની મહત્તા એના મનમાં વધી. બંગલામાં દાખલ થતાં, જ્યાં નજર પડતી ત્યાં દરેક ઠેકાણે અવનવું ફરનીચર, ઝુંમરો અને આરસાઓ જોઇને એની આંખ છક થઇ ગઇ! માણસ ચાકરો એવા હળવાં પગલાંથી ચાલતા અને એટલા તો ઝીણા સાદમાં બોલતા, કે ત્યાં કોઇ માંદું આદમી હોય એવું ભાન થતું. જે હમાલ કેશવલાલ સાથે આવ્યો હતો તેણે ઘંટડીના ટકોરાથી શેઠની વરદી લઈ, કેશવલાલને **રીડીંગરૂમના** બારણા સુધી મુકી આવ્યો. કેશવલાલને આવા ઠાઠમાઠથી સ્વાભાવિક તાજુબી લાગી. બ્હીતો બ્હીતો અને તપાસી તપાસીને પગલાં ભરતો એ અંદર દાખલ થયો, પરન્તુ **રીડીંગરૂમનો** ભભકો જોઇને એ તો ઘડી વાર છકજ થઇ ગયો! આખા બંગલામાં એ ઓરડો શિરોમણિ જેવો હતો. ત્યાં મુકેલા ફરનીચરની બનાવટ અને ગોઠવણી, શેઠનું માન અને મરતબો વધારવાને એક બીજા જોડે હરીફાઈ કરતાં હતાં! સર્વથી વધારે ધ્યાન તો **મદનપાલશેઠની** નહાની મ્હોટી છબીઓ ખેંચતી; જેની નીચેની તખતીમાં સુંદર ટાઇપોમાં, **મદનપાલશેઠ** જે જે એલકાબો ધરાવતો તે મનહર રીતે દર્શાવેલા હતા.

ધીમે ધીમે ચાલી કેશવલાલ, જ્યાં **મદનપાલશેઠ** છાપું વાંચતો બેઠો હતો ત્યાં ગયો. **મદનપાલશેઠે** ફ્લાટીનનું ઝુલતું કુડતું પહેરેલું હતું. તેને માથે ટોપી અને પગમાં મોજાં અને સપાટ હતી. એક હાથે તે હુકકો પીતો હતો અને બીજા હાથમાં છાપું ધરી રાખી સુખાસનવાળી એક ખુરશીપર તે અડધો અઢંગીને બેઠો હતો. કેશવલાલને અંદર આવતો જોઇને આંખના ઇસારાથી એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પાસે આવી કેશવલાલે સલામ કીધી અને અદબસર ઉભો રહ્યો. **મદનપાલશેઠે** સહેજ માથું નમાવી સલામ વાળી અને **શેકહેન્ડ** કરવા સારૂ હાથ લાંબો ધર્યો. એની જોડે **શેકહેન્ડ** કરતાં શેઠે પોતાની પાસે એક ખુરશી હતી તેપર બેસવાનું આંખના ઈસારથી સમજાવ્યું. કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર, શેઠની સામે એક નજરે જોઈ રહેતાં કેશવલાલ ખુરશીપર બેઠો. બહારથી તરતનો આવેલો તેથી એનો જીવ થર પડે એવા હેતુથી પાંચેક મીનીટ સુધી **મદનપાલશેઠ** કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી છાપાને ટેબલ પર મુકતાં હસીને એણે કેશવલાલને પુછ્યું—

"તમારૂં નામ કેશવલાલ કે? હું તમને સારીપેઠે ઓળખું છું. બહુ સારૂં થયું કે તમે મને મળવા આવ્યા. હું તમારી વાટ જોઈનેજ બેઠો હતો. તમે

ખુશીમાં તો છો ?" એમ બોલતાં બોલતાં, પાસેના ટેબલ ઉપર પોતાનું જે **આફીસ બાકસ** પડયું હતું તેમાંથી આગળ કહાડી રાખેલી કેશવલાલની અરજી શેઠે બહાર કહાડી. તે નીચે પોતે કરેલો શેરો ફરી વાંચી જોયો. વળી કેશવલાલના મ્હોં સામું ફરી ફરી જોવા લાગ્યો, કે એ શખસ રાખવા લાયક છે કે નહિ. કેશવલાલની મુખમુદ્રા બહુ શાંત અને બુદ્ધિસૂચક હતી, તેથી મદનપાલશેઠના મનમાં એને પોતાના સેક્રેટરી તરીકે રાખવાની સ્ફુરણા થઇ એટલે એણે કહ્યું—

"આ અરજી તમારા હાથની લખેલી છે કેની? એના અક્ષર મને બહુ સારા લાગે છે. સેક્રેટરી તરીકે તમારા ઓદ્ધાને છાજે એવા છે. તમે આજ વરસ **બી. એ.** માં પાસ થયા કે? મને અનંગપાલશેઠ કહેતા હતા કે કેશવલાલ જેવા ભણવામાં શ્રમ લેનારા થોડાકજ હશે. તમારે તો રળવું અને ભણવું એ બે કામ કરવાનાં હતાં, એટલે તમારા શ્રમની તેણે કરેલી પ્રસંશા યોગ્ય હતી. વારૂ, મેં છાપાંમાં તમારા નામપર કેટલાંક ઇનામો જોયાં હતાં. તમને કેટલાં ઇનામો મળ્યાં ?"

"સાહેબ, પાંચ મળ્યાં છે"—જાણે કે વધારે સંખ્યામાંથી પાંચ મળ્યા હોયની એવી રીતે કેશવલાલ બોલ્યો.

"અહો, પાંચ ઇનામ તે શું કંઇ ઓછાં છે ? **બી. એ.** માં કેટલાં ઇનામો હોય છે ?"

"સાહેબ, કાએમ ચાર છે, પણ એક ફરતું ફરતું વારો આવતાં આવ્યું એટલે પાંચ થયાં."

"વા ! સારે તમે તો બહુ બુદ્ધિશાળી કે એ પાંચે તમે મેળવ્યાં ને તે માટે તમને શાબાશી ઘટે છે."

"મને વધારે માર્કસ્ મળી તેથી મળી ગયાં"—પોતાનો અનાદર બતાવતો કેશવલાલ બોલ્યો.—

"જાણે કે વધારે માર્કસ્ મેળવવામાં કંઈ મહેનત નહિ પડતી હોયની તેમ તમે બોલો છો. પણ તેથી તમારી નમ્રતા જણાઇ આવે છે તેથી હું બહુ ખુશી થાઉં છું. તમારે માટે અનંગપાલશેઠ મારી આગળ બે બોલ સારા બોલ્યા હતા અને મને તે વાજબી લાગે છે. તમારી બીજી ભાષા તો સંસ્કૃત છે કેની ? એ તો બહુજ સારૂં. મેં પણ હમણાં હમણાં સંસ્કૃત શબ્દો બોલવાનો મહાવરો વધાર્યો છે. આપણી ખરી ભાષા એજ છે અને તેની

વૃદ્ધિ કરવી એ દરેક દેશીની ફરજ છે. અથવા સંસ્કૃત રીતિએ બોલતાં- પ્રત્યેક આર્યજનનો ધર્મ છે."

એ પ્રમાણે ઘણા ખુશ મીજાજમાં વાતની શરૂઆત થઈ. મદનપાલ-શેઠે કેશવલાલને જણાવ્યું કે "તમને મારા સેક્રેટરી તરીકે રાખવામાં આવશે. તેના કારણમાં એણે જણાવ્યું કે હું એટલી બધી સમાજોમાં જાહેર ઓદ્ધાઓ ભોગવું છું, કે દરેકમાં જેટલું ધ્યાન પહોંચાડવું જોઇએ ને દેખરેખ રાખવી જોઇએ તેટલી રખાતી નથી. દેશ સુધારણાનાં ઉત્તમ સાધનો પૂરાં પાડનારી એવી એવી અનેક મંડળીમાં, જે મ્હોટા મ્હોટા અને માનવંતા અધિકારો મને મળ્યા છે, તે મારા દેશ કલ્યાણ વધારવાના ઉત્સાહને લીધેજ. પરંતુ હમણાં હમણાં એવા અધિકારોની સંખ્યા અને કામો દિન પ્રતિ દિન એટલાં વધી ગયાં છે કે મારાથી એકલા એ સર્વ બાબતો પર લક્ષ આપી શકાતું નથી. એટલે મારે સેક્રેટરી સોધવાની જરૂર પડી. તે સારૂ વર્તમાન-પત્રોમાં મેં જાહેર ખબર છપાવી. વિશેષમાં મેં હાલમાં **ચીમની મારફત ધૂમ્ર બહિર્નિષ્કાશક દ્વાર દેશોન્નતિ કરનારી મંડળીની** યોજના હાથમાં ધરી છે, ત્યારથી તો મારા હાથ નીચે કોઇને કામ કરવાને સારૂ રાખવાની પૂરે-પૂરી જરૂર મારા જોવામાં આવી છે. અલબત સર્વ મ્હોટી મ્હોટી યોજનાઓ અને સંકલનાઓ ઉપર પ્રથમની પેઠે મારેજ ધ્યાન આપવું પડશે. પણ પર-ચુરણ બાબતો, જેવી કે વર્તમાન પત્રોમાં, કે જાહેરમાં બીજા લોક જોડે પત્ર વ્યવહાર ચલાવવો, મંડળીના રીપોર્ટો તૈયાર કરવા, અથવા કોઈ સભામાં હાજર થવાનું હોય ત્યાં મને બોલવું પડે, કે દરખાસ્તો મુકવી પડે ત્યારે, મારા ભાષણ કે દરખાસ્તોને પૂર્વાપરથી બાધ ન આવે તે ઉપર સુરત રાખીને, તેવા રૂપમાં તૈયાર કરી રાખવાનું કામ, મારો સેક્રેટરી કરે, તો મારા મનમાં અહર્નિશ જે બોજો રહ્યાં કરે છે તે ઘણે દરજ્જે ઓછો થાય. પરિણામે દેશ સુધારણાનાં કામોમાં મારાથી ઘણો મજબુત અને આગળ પડતો ભાગ લઈ શકાય."

"મારે તમને કહેવું જોઇએ"—મદનપાલશેઠ, કેશવલાલને સમજણ પાડતો બોલ્યો—"કે **ધૂમ્રનિષ્કાશક મંડળી** એ મારી માનીતી અને વહાલામાં વહાલી મંડળી છે. બીજી બધી મંડળીઓ ધુળ મળે કે જ—માં જાય તેની હું ઝાઝી પરવા કરૂં એમ નથી. કારણ કે મારા પોતાના મનથી ખાતરી છે કે એ ધુમાડા મંડળી દ્વારા દેશનો અભ્યુદય ખરેખરો થવાનો છે. માટે મને પ્રસન્ન રાખવાને ખરો માર્ગ તો એ છે કે એ મંડળીના કામકાજમાં તમારે,

તન અને મનથી ભાગ લેવો. જુવો, આ ટેબલ પર બે પુસ્તકો પડ્યાં છે. તે એ મંડળીના **પ્રોસ્પેક્ટસ** જેવાં છે. એનું મનન કરવાથી તમારી ખાતરી નહિ થઈ હોય તો થશે કે એ મંડળીને ઉભી કરવાની કેટલી આવશ્યકતા છે."

જાણે કેશવલાલને એવાં કામોમાં હવે મન લગાડવું પડશે, તે એને ભારે નહિ પડે તે સારૂ, એને હીંમત આપતાં મદનપાલશેઠ બોલ્યો—"થોડા દહાડા તો તમને નવું કામ છે અને તમે પહેલી વાર હાથમાં ધરો છો તેથી, ગુંચવાડો લાગશે ખરો. પણ તમને કોઇ જગોએ જરા પણ ડગડગો રહે તો મને બેલાસક પુછજો. પરન્તુ મારી ખાતરી છે કે જુજ વખતમાં તમે આ તમામ કામ હાથની રમત જેવું કરી નાંખશો. વારૂ તમે **બી. એ.** તો થયા. હવે તમારો વિચાર શું કરવાનો છે?"

"મારો વિચાર **એલ. એલ. બી**નો અભ્યાસ કરવાનો છે."

"હું પણ એમજ ધારતો હતો. અને તમારા અભ્યાસમાં અડચણ ન આવે તે સારૂ તમારે મારી પાસે દરરોજ સવારના સાડાસાત વાગ્યાથી સાડાનવ વાગ્યા સુધી હાજર રહેવું પડશે. બાકીનું કામ તમારી ખુશી પડે તેવી રીતે ઘેર કરજો. હું ધારૂં છું કે દરરોજ ત્રણ કલાક તમારે ઘેર કામ કરશો તો પહોંચી વળાશે. અલબત હું તો દશ કલાક કામ કરતો હતો ને હજીએ કરીશ. પણ મારી વાત તો જુદી રહી. તમે પાંચ કલાક કામ કરશો તો મારો પગાર વસુલ કરોછો એમ હું માનીશ. વાલકેશ્વર તમે ગાડીમાં આવો તો તેનું ભાડું તમારે શિર રહેશે. પણ જો તમારા કામથી મને સંતોષ આપશો તો મારી ગાડી તમને તેડવા મુકવાને હું મોકલીશ. સારાંશ કે તમે મને બીજા વાણીઆ જેવો સુમ ધારશો નહિ. માણસની અને કામની કદર મને સારી રીતે આવડે છે."

પોતાની મહોટાઇનાં બાંકાંજ કેશવલાલની આગળ ફુંકાઈ રહ્યાં હતાં. તેમાં છેલ્લું વાક્ય બોલતાં, તેની તો સીમા આવી રહી હોયની એમ વિચારતાં મદનપાલશેઠ થોડીવાર બોલતો બંધ થયો. પાસે પડેલા આરસામાં મ્હો જોતો એ હુક્કાના દમો ખેંચવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી કેશવલાલ ડોકું હલાવીને, હસતું મ્હોડું કરીને, કે હાજી હા કરીને જવાબ આપ્યાં કરતો હતો. એણે વિચાર્યું કે એક વાત શેઠને કહી દેવાનો ઠીક લાગ આવ્યો છે એટલે એ બોલ્યો.—

"સાહેબ, મારા અભ્યાસમાં અડચણ ન આવે તે સારૂ મને જે જોગવાઈ આપ કરી આપો છો તે માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. પગાર કે કામની

સરત સંબંધે મારે બીલકુલ વાંધો નથી. પણ મારા કાકા વનમાલીદાસના દીકરાનાં લગ્ન પાસે આવે છે તેમાં મારે ગયા પાખી ચાલે એમ નથી. માટે તેનું કેમ કરવું? આપને અનુકૂળ આવતું હોય તો લગ્નથી આવ્યા પછી હું આપની સેવામાં હાજર થાઉં કે કેમ?"

"હા"—મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—"નવલશાનાં લગનમાં જવાની કંકોતરીનો પત્ર મારા પર આવી ગયો છે ખરો. તમારે જવું જોઇએ એમાં તો શક નથી. તમે ત્યાં કેટલા દિવસ ખોટી થશો અને ક્યારે જવું થશે?"

"સાહેબ, જાન તો દશ બાર દિવસમાં જશે, પણ તમે કહેશો તો હું પાંચ સાત દિવસ મોડો જઇશ અને પંદરેક દિવસમાં પાછો આવતો રહીશ."

"ઠીક છે ત્યારે, મને લાગે છે કે"—મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો —"તમે આવતી કાલથી મારી નોકરીમાં રહો. તમારો પગાર આવતી કાલથી ચહડશે. હજી તમે વીસેક દહાડા અહીં છો એટલામાં તો તમે મારાં કામથી જાણીતા થઈ જશો. તમારે કેટલાક આગલા રીપોર્ટો, કામકાજની તપસીલ અને આ ધુમાડા મંડળીનાં પુસ્તકો વગેરે વાંચવાં અને વિચારવાં પડશે; તે તમે ફુરસદે વાંચજો. પંદરેક દહાડાની તમારી ગેરહાજરીને લીધે મને ખાટું મોળું કંઇ થઈ જવાનું નથી."

"તમારો ઉપકાર થયો સાહેબ."

"વારૂ ત્યારે તમે કાલે સવારથી આવજો. સવારના પહોરમાં આવીને મારૂં **આફીશીઅલ કોરસ્પોન્ડન્સ** હોય તે તમારે ખોલવું. તે બાબત શું કામ કરવું છે તેનું ટાંચણ કરી મારી પસંદગી માટે મારી આગળ મુકજો. હું પસાર કરૂં તે પ્રમાણે તમારે પત્ર વ્યવહાર ચલાવવો. તેની સાથે મારે જે જે સભામાં જવાનું હોય, ત્યાં કંઇ બોલવા કરવાનું હોય; ભાપણ, દરખાસ્ત વગેરે, તે તમારે આગળથી તૈયાર કરી, કામમાં આવવાનાં હોય તે દહાડે, મને બતાવવાં અને મારી આગળ સારી મઝાની રીતે લખી મુકી જવાં."

"જેવો તમારો હુકમ."

"હા, પણ એક વાત—અને તેપણ મુદ્દાની—હું તમને કહેવી ભુલી જાઉં છું. આ ધૂમ નિષ્કાશક મંડળીથીજ દેશનું શ્રેય થવાનું છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવી દેવાને સારૂ, મેં મારી બુદ્ધિથી કેટલીક યોજનાઓ ઘડી કહાડી છે. એક યોજના એવી છે કે મારા માણસ ચાકરો ધુમાડો ન ખાય તો કેટલા હૃષ્ટ પુષ્ટ બને છે તે દેખાડી આપવાની છે. તે સારૂ મેં તેઓને મારા બંગલામાં રહેણાકનાં

મકાનો બંધાવી આપ્યાં છે. અલબત તેમાં રસોડાની સોઇ એવી રીતે કરી છે કે તમામ ધુમાડો ચીમની મારફત બહારો બહાર નીકળી જાય. હવે એવાં મકાનમાં રહેવાથી મારા માણસ ચાકરોની આરોગ્યતા રોજ કેટલી વધતી જાયછે, તેઓ રોજ કેટલો ખોરાક લઇ શકે છે, તે જાણવાને સારૂ મેં પત્રકો તૈયાર કરાવેલાં છે. મારા માણસોએ તે પત્રકોમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે ફક્ત આંકડાઓ પૂરવાના છે; પણ એ તમામ લોક એવા બેવકુફ છે કે કોઈ હજી પત્રક પૂરવામાં સમજતું નથી. માટે દરરોજ તમારે એ દરેકને મકાને જઇને પત્રકો પૂરવાં પડશે."

એ સંબંધી મદનપાલશેઠ કંઈ વધારે બોલવા જતો હતો. પણ એવામાં હમાલે ઝીણી ટકોરી કીધી અને શેઠે તેવીજ ટકોરી કરી જવાબ આપ્યો, એટલે હમાલે અંદર આવી એક **વીઝીટીંગ કાર્ડ** શેઠના હાથમાં મુકયો. નામ વાંચીને ઘડીઆળમાં કેટલા વાગ્યા છે તે જોતાં શેઠ બોલ્યો—"હા બરાબર છે એને આવવાનો વખત થયો છે. અંદર બોલાવો." પછી કેશવલાલ તરફ ફરીને એણે કહ્યું—"તમે તમારે નીરાંતે બેસી રહેજો. હું તમને જવાની રજા આપું ત્યારેજ જજો."

ધનપાલશેઠને કહી રાખ્યા પ્રમાણે મમતારામ મદનપાલશેઠને મળવા આવ્યો હતો. બંગલાનો અને માણસોનો ભભકો જોઇને એ પણ કેશવલાલની પેઠે છક થઈ ગયો. મમતારામે એવો એવો ભભકો અને એવી એવી સમૃદ્ધિ ઘણી જોઈ હતી! પણ મદનપાલશેઠની રહેણી કહેણી સર્વને વિસરાવે એવી હતી. મમતારામને આગળ કોઈવાર એ બંગલામાં શેઠની મુલકાત લેવાનો પ્રસંગ પડયો નહોતો. નવું સવું બધું જોવાથી એને પણ નવાંઈ લાગી. પોતાની ઉધરતી વયમાં, સુધારાની જોમમાં, જે જાહોજલાલી અને સમૃદ્ધિની લહેરોમાં પોતે મહાલવાનું ચિત્ર મનમાં જોયું હતું, તે દેખાવ, જાણે પ્રત્યક્ષ પોતાની આગળ આજે ખડો થયો હોયની તેમ, એના મનમાં સ્ફુરણ થવા લાગ્યું. હમાલને કાર્ડ આપી તે સંબંધે વિચાર કરતો એ ઉભો હતો એટલામાં હમાલે આવીને કહ્યું કે ચાલો, તમને શેઠ અંદર બોલાવે છે. કેશવલાલની પેઠે પોતાનાં પગલાંના અવાજથી ડરતો ડરતો એ પણ **રીડીંગરૂમમાં** ગયો. સર્વે કીમતી સામાનની ભરપૂરતામાં શેઠની નહાની મ્હોટી છબીઓ અને તે નીચેની સુંદર તખતીઓ એનું ધ્યાન વધારે ખેંચવા લાગી. નિદ્રામાં જાણે કંઈ સ્વપ્ન જોતો હોય તેમ એને ભાસ થયો. તથાપિ મનના વિકારોને બહાર ન દર્શાવતાં ધીમે ધીમે ચાલી એ મદનપાલશેઠની પાસે ગયો અને કંઇક નીચી ડોકી કરી એણે સલામ કીધી.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

"આવો આવો, મમતારામ"—મદનપાલશેઠ પોતાના ચહેરાને હસતો કરતો અને શેકહેન્ડ કરવાને હાથ આપતો બોલ્યો—"બેસો આ ખુરશી પર, ખુશીતો ખરા." શેકહેન્ડ કરતાં મમતારામે નજર કરી જોયું તો શેઠની પાસે કેશવલાલ બેઠેલો જણાયો; એટલે એ જરાક ચમકયો. બહારના ચહેરા પર તે ચમક મમતારામે દેખાડી નહિ, પણ શેઠની જોડે તે વખતે શેકહેન્ડ થતી હતી તેથી એ ચમકનું ભાન મદનપાલશેઠને થઈ ગયું.

"આ કેશવલાલ બેઠા છે તેને તમે જાણો છો ?"

"શું કામ નહિ સાહેબ, ઘણી સારી પેઠે. એ ભાઈ મારા પરમ મિત્ર છે."

"ત્યારે તો તમે જાણીને ખુશી થશો કે એને મેં મારા સેક્રેટરી તરીકે હવેથી રાખ્યા છે. કારણ કે હાલમાં મારૂં કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે મને સેક્રેટરી રાખવાની પૂરેપૂરી જરૂર હતી."

"ખરેખર સાહેબ, હું ખુશી થાઉં એમાં નવાઈ નથી"—મમતારામ પોતાના મ્હોડાને હાસ્યના આમળા દેતો બોલ્યો—"પણ ખરી રીતે તો મારે આપસાહેબનો ઉપકાર માનવો જોઇએ કે આવા લાયક ગૃહસ્થને અને મારા પરમ મિત્રને આપે યોગ્ય કામ પર રાખી લીધા." કેશવલાલને ધન્યવાદ આપતો એ બોલ્યો—"બહુ સારી વાત થઈ. કહેવત છે કે ભલા કર ભલા હોયગા. તેનો દાખલો આબાદ મળેછે."

છતરીસમા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણે શેઠીઆઓ વચ્ચે જે એકસંપ થયો હતો તેને એક ઉપર ટપકાની મીટીંગનું રૂપ આપી '**ધુમાડા મંડળીની હીલચાલની શરૂઆત**' એવા મથાળા નીચે પોતાનાં અને મંડળીનાં બાંકાં ફુંકવાનો રીપોર્ટ મદનપાલશેઠે બીજે દિવસે છાપાંમાં પ્રગટ કરાવ્યો હતો. તે મંડળીથી થનારા લાભોથી દોરવાઇને નથુશેઠે ધુમાડા મંડળીમાં રૂપીઆ પાંચસે ભર્યા હતા અને પોતાની ખુશીથી તેનો **પેટ્રન** થયો હતો, તે વિષે નથુશેઠનાં તે રીપોર્ટમાં ઘણાં વખાણ કીધાં હતાં. વળી અનંગપાલશેઠે ધુમાડા મંડળીની પેટા મંડળી તરીકે, **ઉજાણી મંડળી**ની સ્થાપના કીધી હતી અને તેમાં તે શેઠે જે તન, મન ને ધનથી ભાગ લીધો હતો અને લીધા કરે છે, તેમાટે તેની પણ યોગ્ય સ્તુતિ તેમાં છપાવી હતી. તે રીપોર્ટ ઉપર મમતારામનું

ધ્યાન ખેંચીને મદનપાલશેઠે કહ્યું—"વારૂ, અમારી ધુમાડા મંડળીની ઉપર ટપ-કાની મીટીંગનો જે રીપોર્ટ બે ત્રણ દિવસ ઉપર છાપાંમાં આવ્યો હતો તે તમે વાંચ્યો હતો કે?"

"હા સાહેબ, મે તે સારી પેઠે વાંચ્યો હતો ને મનન કીધો હતો. અનંગ-પાલશેઠે ઉજાણી મંડળીની કલ્પના પોતાના મનમાં ખડી કીધી તે સારૂ તેનાં વખાણ બોલે બોલ વાજબી છે."

"તમારૂં કહેવું ખરૂં છે." મદનપાલશેઠ વિચાર કરતો બોલ્યો—"પણ અનંગપાલશેઠમાં આટલું બધું પાણી હશે એમ મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું. હમણાં હમણાં એક બે કામ એણે બહુ સીફતથી કીધાં છે. જો કે એ ઉ-જાણી મંડળી, મારી ધુમાડા મંડળીની પેટા મંડળી છે, તોપણ કોઈ કોઈ વાર મને એમ થાય છે કે મને તે મંડળીની યુક્તિ સુઝી આવી હોત તો બહુજ સારૂં થાત! મારાં વખાણ છાપાંમાં કેટલાં બધાં આવત! મમતારામ, તમે મારી વાત માનશો, પણ મારા પોતાના મનથી તો ખાતરી છે કે મુંબઈ શેહેરમાં છાપાંમાં નામ આવવું અને બે ઘોડાની ગાડી આંખ મીચીને હાંક્યાં જવી, એ મુંબઇના શેઠીઆઓનો ખાસ હક છે અને મૃત્યુ લોકમાં સ્વર્ગનું સુખ લેવા જેવું છે!"

"સાહેબ," મમતારામ હાજી હા કરતો બોલ્યો—"આપના વિચાર સ્તુતિપાત્ર છે અને આપ જેવા ગર્ભશ્રીમન્તને છાજે એવા છે; કારણ કે એ બંને સાધનો અમારા જેવા મધ્યમ વર્ગના લોક, જેને અંગ્રેજીમાં મીડલકલાસ કહે છે તેની, ગુંજાસ બહારના છે."

"તેમાનું એક સાધન એવું છે ખરૂં"—મદનપાલશેઠ પોતાના વિચાર બહાર પાડતો બોલ્યો—"અંગ્રેજી રાજ્યમાં વિદ્યાનું માન કંઈ ઓછું નથી. એ દ્વારા સરકારમાં માન અકરામ મળે અને છાપાંમાં નામ પ્રસિદ્ધ થાય એ બની શકે છે. પણ બે ઘોડાની ગાડી હાંક્યાં જવી એ કામ તો ધનવાન શેઠીઆઓની શેઠાઇનું મ્હોટું ફળ છે. તમારા નથુશેઠનાં પણ છાપાંમાં ઠીક વખાણ આવ્યાં હતાં."

"સાહેબ, નથુશેઠે તાલીમ કોની આગળ લીધી હતી તે આપને ખબર છે? નહાનપણમાં જેવાં બીજ વાવ્યાં હોય તે મ્હોટપણમાં ઉગી નીકળે એમાં નવાઈ છે? મારા મિત્ર કેશવલાલના હાથ નીચે એ શેઠ પાવરધા થયા છે એટલે એ વખાણ તો કેશવલાલને ઘટે છે."

"ના સાહેબ, નથુશેઠ હાલ મારા હાથમાં બીલકુલ છે નહિ"—કેશવલાલ અધીરો પડીને બોલી ઉઠયો—"અને હતોએ નહિ. મેં એને અંગ્રેજી બે ચોપડી માણમાણ ભણાવી, પણ તે દહાડાથી એ શેઠ મારાથી એટલા કંટાળી ગયા કે ઘણો વખત થયા હું તેને ત્યાં નામનો જાઉ આવું છું. હેવે એ શેઠ મ્હોટા થયા, છે તે પોતાની ઇચ્છાને આધીન વરતે છે."

"અથવા કે મમતારામના કહેવા પ્રમાણે વરતે છે એમ તમારૂં કહેવું છે કેમ?" મદનપાલશેઠ બંને જણનો તાલ જોતો બોલ્યો.

"તે તો મારાથી કેમ કહેવાય" કેશવલાલે કહ્યું—"એ તો સાહેબ, જેને જે અનુભવ હોય તે ખરો."

"તમે શું મને એમ કહેવા માગો છો કે"—મદનપાલશેઠ બોલ્યો—"હમણાં નથુશેઠે પચાસ હજાર રૂપીઆ લીધા છે તે વાત તમારી જાણબહાર છે."

"જાણ બહાર છે એમ તો મારાથી કહી શકાતું નથી, પણ એ બાબત મારે ને નથુશેઠને આજ દીન સુધી વાત થઇજ નથી."

"સાહેબ"—મમતારામ બોલી ઉઠયો—"કેશવલાલે રૂપીઆ નથી અપાવ્યા એટલે મારી સલાહથી નથુશેઠે તેમ કીધું હશે, એવો વિચાર જો આપ ધરાવતા હો તો તે ભુલ છે, એમ મારે કહેવું જોઇએ. માલીક અપને મુલકકે મુખત્યાર હે એ પ્રમાણે નથુશેઠ છે. મેં તો તેમને બહુએ વાર્યા કે એમ નહિ કરો—શીખામણ આપી કે કેશવલાલ જેવાની સલાહ લઇને પછી ડગલું ભરો. એ રૂપીઆનું તેણે શું કીધું અને શા સારૂ જોઇતા હતા તેપણ હું તો જાણતો નથી. મારૂં તે શેઠને ત્યાં જવું આવવું થાય છે તેથી, બીજાને જેમ વાત કહેલી તેમ, તેણે મને પણ કહી રાખ્યું હતું કે મારે રૂપીઆનો ખપ છે, તેથી જોગવાઈ બને તો કરજો. મારા જાણવામાં સહેજ રીતે આવ્યું કે ધનપાલશેઠ રૂપીઆ ધીરવાને ખુશી છે, તેથી એ સોદો અનાયાસે મારી મારફત પાર પડ્યો. પણ મારી ઉશ્કેરણીથી, કે મારી સલાહથી નથુશેઠે તેમ કીધું છે એમ જો કોઈ કહેતું હોય તો તેની ભુલ છે."

"હું તો આ બધી વાત સહેજ રીતે પુછતો હતો"—મદનપાલશેઠ મમતારામને ભાર દઇને બોલતો સાંભળી કહેવા લાગ્યો—"તમારી, કે પછી કેશવલાલની, કે બીજા કોઈની સલાહથી નથુશેઠે રૂપીઆ લીધા તેની સાથે મારે કંઈ લેવા દેવા નથી. તમે જાણે તમારો બચાવ કરતા હો તેવી રીતે બોલ્યા, તેથી મને આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. મેં તમને આજે જે કારણસર બોલાવ્યા

તે વાત હવે આપણે કરીએ. મને ધનપાલશેઠ કહેતા હતા કે **નથુશેઠને** બીજા પચાસ હજાર રૂપીઆ જોઇએ છઇએ તે વાત ખરી છે કે ખોટી?"

એમ બોલી **ભમતારામનો** તાલ જોવાને માટે **મદનપાલશેઠ** તેના મ્હોં સામું ખાસ કરીને જોવા લાગ્યો. કેશવલાલ પણ ચમકીને **ભમતારામ** સામું જોઈ રહ્યો. **ભમતારામ** મનમાં કચવાટ કરતો બોલ્યો—

"આપણે કોઈ બીજે પ્રસંગે એ વાત કરીશું સાહેબ."

"કેમ વારૂ"—**મદનપાલશેઠે** ટકોર કરતાં પુછયું—"આ કેશવલાલ બેઠા છે તેથી તમને સંકોચ થાય છે?"

"ના ના, સાહેબ"—**ભમતારામે** ઉતાવળે જવાબ આપ્યો.—"કેશવલાલ બેઠા છે તેથી શું? **નથુશેઠને** રૂપીઆ જોઇએ છઇએ એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. હું તો સહેજ કહેતો હતો. બાકી કેશવલાલ દેખતાંએ એ વાત કરવાને મને અડચણ નથી."

"મને ધનપાલશેઠ કહેતા હતા કે"—**મદનપાલશેઠ ભમતારામને** સતાવતો હોય એમ બોલ્યો—"આ **ભમતારામ** બીજા પચાસ હજાર માગે છે તેનું શું કરવું છે?"

ભમતારામે જોયું કે કેશવલાલ દેખતાં **મદનપાલશેઠ** એ વાત ખાસ કરીને કહાડવા માગે છે, એટલે કંઈ ઢાંક પીછોડો કરે વળવાનું નથી. તેથી મ્હોંનો છેડો કુલાપર નાંખી દેતો હોય તેમ એ બોલ્યો—

"એ વાત ખરી છે સાહેબ. ધનપાલશેઠે પહેલાં તો મને આપવાની ના કહી હતી. પણ હમણાં હમણાં મને કંઈ લાગે છે કે એણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો છે. હજી નક્કી હા કે ના કહેતા નથી, પણ આપસાહેબની જોડે વાત કરી ખુલાસો કરીશ એમ મને કહ્યાં કરે છે."

"જુઓ **ભમતારામ**, મને વ્યાજ રળવા કરવાની પરવાજ નથી. પહેલી વાર રૂપીઆ ધીરવામાં મેં ધનપાલશેઠ જોડે ભાગ રાખ્યો તેનો વિચાર કરતાં હું પોતે વિસ્મય પામું છું. ધનપાલશેઠની પેઠે બે કે બસો ટકાના વ્યાજથી મારી દાઢ ડળકે એમ નથી. પણ તમે કહો તો હું ધનપાલશેઠને સમજાવું. મને તો એમ લાગે છે કે **નથુશેઠ** અને ધનપાલશેઠ મારી ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ થયા, અને **નથુશેઠે પેટ્રન** તરીકે રૂપીઆ પાંચસે ભર્યા છે, તે બાબતસર હું એમનો આભારી છું. અથવા મારા જાણવામાં જે વાત આવી છે તે જોતાં હું તમારો આભારી છું. માટે ફક્ત તમને રાજી કરવાને માટે, તમે કહો તો હું હા પાડું, અને હું હા પાડીશ તોજ ધનપાલશેઠ હા પાડશે."

"હા સાહેબ, તે હું સારી પેઠે જાણું છું. બાકી ધનપાલશેઠના હાથમાંથી એક પાઈ સરે એમ નથી. મને તે પહેલેથીજ કહેતા હતા કે પચાસ હજાર ઉપર હું એક પાઈ ધીરીશ નહિ."

મમતારામને હજી પણ સતાવતા મદનપાલશેઠે પુછ્યું—"તે તો ઠીક છે. પણ તમે મને કહો છો શું? હું ધનપાલશેઠને હા પાડું કે ના."

"હેં સાહેબ, નથુશેઠનો આપના મનમાં તમે આભાર માનો છો, તો અલબત તેનું તેટલું કામ કરી આપવું જોઇએ."

"પણ ના"—મદનપાલશેઠે હસીને વાતનો પીછો ન છોડતાં કહ્યું—"મારે કંઈ નથુશેઠને રાજી રાખવા નથી. મારે તો તમને રાજી રાખવા છે, માટે બોલો, તમે શું કહો છો?"

"અરે મારા મહેરબાન સાહેબ, તમારી આટલી હોંશીઆરી તો મેં આજેજ ભાળી! ઠીક છે સાહેબ, તમારી એવી મરજી છે તો મને રાજી રાખવાને એ કામની હા પાડજો."

પોતાની ધારેલી વાતની મમતારામ પાસે ખંત રાખી હા કહેવડાવી તેથી હરખાઇને મદનપાલશેઠે કેશવલાલને પુછ્યું—"કેમ કેશવલાલ, તમે પણ તેમાં રાજી છો કેની?"

"મારા રાજીપાનો સવાલજ એમાં સાહેબ રહેતો નથી."

"વારૂ ત્યારે મમતારામ, હું ધનપાલશેઠને સમજાવીશ અને સોવીસા તમારૂં એ કામ પાર પડ્યું સમજજો. તમે મને ફરમાસ કરો છો તો આ વખત એ કામમાં હું પડું છું, પણ તમારી આગળ આ બાબતસરજ વાત કરવાને મેં તમને બોલાવ્યા નથી."

"મારી ધુમાડા મંડળીના ઉદ્દેશથી અને લાભોથી લોકો હવે વાકેફ થઈ ચુક્યા છે. અત્યારસુધી મેં જે જે કીધું છે તે, લોકોના તે સંબંધી વિચાર કેળવવાને માટેજ કીધું હતું. હવે તેઓ કેળવાઇ ચુક્યા છે એવી મારી ખાતરી થાય છે. માટે હવે મારી ધુમાડા મંડળીને અસ્તિત્વમાં લાવવાને અને તેની સ્થાપના કરવાને સર્વ વર્ગના લોકોની એક જાહેર સભા ઘણા થોડા વખતમાં, એટલે કે ઘણાજ થોડા દહાડામાં, બોલવવાને મેં ઘટતી ગોઠવણો કરી રાખી છે અને હજીએ કર્યો જાઉં છું. એ જાહેરસભા મારા ખુશહવાના બંગલામાં બોલાવું તો ચાલે ખરૂં. પણ સર્વવર્ગના લોકોને આવવાને છેટું પડે અને અમારા શેઠીઆઓની કોઇ ખાનગી મંડળી છે એવો ભાસ થઈ

જાય માટે, મારો વિચાર એ જાહેરસભા **હાલાઈ ભાટીઆ મહાજનવાડી**-માં બોલાવવાનો છે. સભાને દિવસે તે જગોને ધ્વજા, પતાકા અને તોરણોથી, તેમજ બીજી રીતે સણગારીને શોભીતી કરવાને હું જાતે ગોઠવણ કરીશ. પણ લોકોનાં મન રંજન કરવાને અને મારી ધુમાડા મંડળીમાં મેમ્બર થઇ પોતાના ઘરમાં ચીમની મુકી ધુમાડો બહારો બહાર હવામાં કહાડે તે સારૂ, મારા મેલાપી દેખાય એવા બે ચાર માણસોએ સભામાં, ધુમાડા મંડળીથી થનારા લાભો વિષે લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરવાં જરૂરનાં છે. કારણ કે એવો થોડો ઘણો દાવપેચ રમ્યાવગર, આજકાલ કોઈ સભાનું કામ હાર પડતું નથી. એવા બે ત્રણ માણસોને તાલીમ આપવાનું ઘણું જોખમ ભરેલું કામ હું તમને સોંપું છું. વળી જો તેઓ, જાણે ઘેરથી વિચાર બાંધ્યા વગર આવ્યા હોય, અને ત્યાં આવીને તેઓ જે સાંભળે તેથીજ કરીને તેઓ ધુમાડા મંડળીની તરફેણમાં થઈ જાય, એવી ઢબમાં અસરકારક અને વિદ્વત્તા ભરેલા શબ્દોથી ભરપુર ભાષણ આપે, તો તો પછી કંઈ મણાજ રહે નહિ!"

"અરે સાહેબ, એવું કામ તો મને બહુજ મનગમતું થઈ પડશે"—**મમતારામે** કહ્યું—"મેં મારા મનમાં અત્યારથીજ એક શખસ ધારી રાખ્યો છે. તેનું નામ **આનંદશંકર** છે. હું અને તે એવું અટપટું અને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર ભાષણ, ધાણી ફુટે એવી છટાથી આપીશું, કે ધુમાડા મંડળીના લાભો જોતજોતાંમાં પ્રતિપાદન કરી દઇશું! લોકો તો સમજશેજ નહિ કે અમે સંસ્કૃતમાં કે આરબીમાં ભાષણ આપ્યું! પછી કંઇ છે?!!"

"હા, એમ થાય તો તો બહુજ રંગ જામે—"**મદનપાલશેઠ** હાસ કરતો નીચો શ્વાસ લઈને બોલ્યો—"મેં તો એવો સિદ્ધાન્ત ગ્રહણ કીધો છે કે સાધારણ લોકો જે વાત સમજતા નથી તે વાતનેજ સ્વીકારે છે। જે વાત તેઓ સમજે છે તે સર્વથા સ્વીકારતા નથી! વળી તેઓની સમક્ષ મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વત્તા ભરેલા શબ્દો, ન્યાયના પ્રમાણોની ગરજ સારે છે, માટે તેમજ થવું જોઈએ. એમાં આપણે કંઇ દોષિત થતા નથી, કારણ કે લાકડાના દેવને તો ખાસડાની પૂજા જોઇએ."

"નહિ સાહેબ, એમાં દોષિત શેના"—**મમતારામે** કહ્યું—"સામા એ લોકના જોવામાં ધુમાડા મંડળીના લાભો આવશે ને તેથી દેશનું જે કલ્યાણ થશે, તેથી એવું કામ તો પુણ્યનું ગણાય."

"વળી ધુમાડામંડળીના ખરચ સારૂ પચ્ચીસ હજારની **પ્રોમીસરી**

નોટનું મેં એક ટ્રસ્ટડીડ તૈયાર કરાવ્યું છે. તેમાં હું તેજ સભામાં સહી કરીશ. લોકો સભામાં દાખલ થવાને લલચાય માટે મારા સોલીસટરને પચ્ચીસ હજાર રૂપીઆ હું ત્યાંના ત્યાંજ સૌના દેખતાં આપીશ. કેમ ઠીક કેની?"

"અરે સાહેબ, એ યુક્તિ તો આપે પહેલા નંબરની સોધી કહાડી! સાધારણ લોક તે સાધારણ લોક. જાણે એ રૂપીઆમાં ભાગ પડાવવાનો હોયની, તેવી રીતે રૂપીઆ જોઈને તેઓ આપસાહેબની ધુમાડા મંડળીમાં દાખલ થવાને તુટી પડશે! આપની આવી કાર્ય સાધવાની દક્ષતા જોઇને મારો આત્મા ખરેખર પ્રસન્ન થાય છે."

"હું પણ ખુશી થાઉં છું કે એ સર્વ બાબતોમાં તમે અને હું એક મત થઇએ છઇએ. પણ હજી એક બાબત તમને જણાવવાની રહેછે. એ ટ્રસ્ટડીડમાં ચાર ટ્રસ્ટીઓનાં નામના ખાડા મેં રખાવ્યા છે, તે પણ તેજ સભામાં પૂરવામાં આવશે. એક ટ્રસ્ટી તો હું થઇશ. બીજા એનાં નામ હજી મેં મારા મનમાં નક્કી કરી રાખ્યાં નથી. અને જો ધુમાડા મંડળીથી થનારા અસંખ્યાત લાભોથી દોરવાઇને, તે સભામાં તમારા ભાષણમાં તમે પણ એક ટ્રસ્ટી થવાની તત્પરતા દેખાડો, તો તો પૂરેપૂરો તાલ આવે!"

મમતારામે ઘણી ખુશીથી ટ્રસ્ટી થવાની હા પાડી. મદનપાલશેઠની અને મમતારામની વિક્રમની વીસમી સદીની સુધરેલી ગતો જોઇને કેશવલાલ તો દંગજ થઈ ગયો!!!

પછી મમતારામે મદનપાલશેઠ પાસથી જવાની રજા લીધી. કેશવલાલ તો ત્યાંજ બેસી રહ્યો. એટલે એ એકલોજ, મદનપાલશેઠે આજે જે જે વાત કહાડી હતી તેનું મનન કરતો, બંગલાની બહાર નીકળ્યો, પોતાના મનમાં એ કહેવા લાગ્યો—"આ તે કેવો દૈવયોગ છે કે જ્યાં જ્યાં હું મારો પગપેસારો કરૂં છું, ત્યાં ત્યાં એક શત્રુ પણ તરતનો દાખલ થયલો હોય છે. ધનપાલશેઠ પાસથી નથુશેઠને સારૂ પ્રથમ રૂપીઆ પચાસ હજાર કહડાવ્યા, ત્યારે જોગાનજોગે તેજ સમયમાં, કેશવલાલનો હિતચિંતક વિહારીલાલ, **વીલીઅમ્સ અને વીલીઅમ્સન** સોલીસીટરોની આફીસમાં નોકરીએ રહ્યો. નથુશેઠનું ખત ઘડવાનું કામ ધનપાલશેઠે તેનેજ સોંપ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે જેનું મ્હોં જોવાને હું રાજી નહોતો તેનીજ ખુશામત કરવાનો મને વારો આવ્યો. હું જ્યારે તેને રાજી રાખવા બસો રૂપીઆ આપવા ગયો, ત્યારે તેણે મારી જોડે જે તુંદમીજાજથી વાત કીધી હતી અને રૂપીઆ રાખવાની ના પાડી હતી

તેનું સ્મરણ તો મારા મનમાં હજીએ ખટક્યાં કરે છે! વળી હમણાં મારા મુરબ્બી જેવા નથુશેઠને સારૂ રૂપીઆ પચાસ હજારની ખીજી જોગવાઈ કરૂં છું, અને એ કામ મદનપાલશેઠ દ્વારા અનાયાસે પાર પાડવાની અણી ઉપર આવ્યું છે, ત્યારે બરાબર તેજ વખતે કેશવલાલ મદનપાલશેઠને ત્યાં સેક્રેટરી તરીકે રહે એ કેવો સંજોગ !! શું એ પ્રમાણે કરીને મારૂં દૈવ મારી મજાક કરે છે, અથવા મને ખબરદાર રહેવાની ચેતવણી આપે છે ! તે તો ગમે તેમ હો, પણ મમતારામ તું ચેતતો રહેજે. નથુશેઠ પાસે તારી ઘરાકી વધારવા તેં એ શેઠને ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ જેવાં ઘરાકો મેળવી આપ્યાં ખરાં, પણ તારાં ઘરાકો આ વિહારીલાલ અને કેશવલાલ ઉભાં થયાં છે તે તું જો ? અને નભરવશ નહિ થા ? બાકી તારૂં ગાડું અત્યાર સુધી તો ઠીક ગબડ્યું છે. પણ હવે રખેને તું છકી જાય અને ઓચીંતું વાદળ ઘેરાઈ જાય ! ”

“ વિહારીલાલ તો વીલીઅમ્સ સાહેબને ત્યાં રહ્યો તેથી વસ્તુતઃ કાંઈ ફેર પડ્યો નહોતો, કેમકે ધનપાલશેઠનો મેલાપ કરાવી આપનાર તેજ શખસ હતો. પણ આ કેશવલાલ પેલી ધુમાડા મંડળીના આગેવાન શેઠીઆનો સેક્રેટરી થયો એ વિચારવા જેવું છે, કારણ કે કેશવલાલ મને સારી પેઠે ઓળખે છે ને હજીએ વધારે સારીપેઠે ઓળખશે. વળી કેશવલાલનું નથુશેઠની માબહેન આગળ હજીએ જબરૂં ચલણ છે. હજીએ ભાંગ્યું ભાંગ્યું પણ ભરૂચ છે. તેઓના કાન જો કેશવલાલ ભંભેરે તો બચ્ચા મમતારામ, નથુશેઠના ઘરને તારે રામરામે કરવા પડે ! નથુશેઠ જોકે મારી પાછળ ઘેલો ગાંડો થઇ ગયો છે, પણ હજી એની ઉમર કાચી છે. વળી આખરે મુંબઇના શેઠીઆ, એટલે બાલકની પેઠે એક રમકડું ગયું તો બીજું લઈ રાજી થાય. પણ ત્યારે શું કેશવલાલ, પહેલીવાર રૂપીઆ લીધા તે બધું જાણતો હતો ? જાણતો હોવોજ જોઇએ. એના બોલવાપરથી તો એમ જણાય છે. વિહારીલાલ સિવાય બીજું એને કોણ કહે ? તો એ હજીસુધી ચુપચુપ બેસી રહે અને નથુશેઠની માબહેનને કાને એ અણસારોએ ન નાંખે એનો શો અર્થ ? પણ કેશવલાલ કંઈ ઉંડા પાણીમાં તો નથી રમતો ? અથવા નથુશેઠની માબહેન, મારો અને નથુશેઠનો તાલ જોવાને હાલ તરત તો ખામોશ રાખીને બેસી તો નથી રહ્યાં ? મારા મનમાં ઘણીએ વાર થઈ આવતું કે કેશવલાલનો નથુશેઠ આગળ ઘડો લાડવો કરી નાખું, પણ અત્યાર— સુધી મેં ખામોશ રાખી કે જરાક થોભવું. પવન કેમનો વાય છે તે જોયાં

કરવું, પછી જોઈએ તો સહડો છોડી મેલવાં. ખરે હવે તેજ વખત પાસે આવ્યો છે. મારે એવી યુક્તિ પુરઃસર કામ લેવું જોઇએ કે નથુશેઠને કેશવલાલ જોડે બારમો ચંદ્રમા થાય એટલુંજ નહિ, પણ નથુશેઠની ભાબહેન આગળ કેશવલાલ ઝાઝી ધરપચ્ય કરે તથાપિ એનું કંઈ વળે નહિ. આવી રીતે (મમતારામ પોતાને ધન્યવાદ આપતો બોલ્યો) બીજાને તો ભારે થઇ પડે હોં! પણ બંદાને તો, નથુશેઠ નામના એક ભુલોકના દેવ હાજરાહજુર છે! બંદાને એવી એવી તદબીર કોઇની પાસે શીખવા જવું પડે એમ નથી! નથુશેઠની કુંચી તો એવી ફેરવીશ કે બસ, એની ને કેશવલાલની આંખે આંખ લડે અને આપણે તો જાણે 'નરો વા કુંજરો વા.' કોઇ વાતનો જાણે કશો ભાર ઉદ્ધાર હોય નહિની તેમ!"

વાલકેશ્વરથી પોતાને ઘેર જતાં આવા આવા વિચારો કરતો મમતારામ હરખાવા લાગ્યો. મદનપાલશેઠનો વિચાર આવતાં એણે કહ્યું—"એનો રોબ અને જાહોજલાલી તો કોઇ રાજાને ત્યાં નહિ હોય. વળી એ શેઠ હું ધારતો હતો તેમ બેવકુફ નથી. એક ઇન્દ્રિનું જ્ઞાન ખરૂં, પણ તે પહેલા નંબરનું. વળી સાથે બહુ ઉત્સાહી અને આગ્રહપૂર્વક કામ કરનાર જણાય છે. મારી પાસે હા ભણાવી ત્યારેજ એને નીરાંત વળી, પણ મને રાજી રાખવાને એ શેઠ ધનપાલ શેઠને સમજાવે એ વાત મારા ધ્યાનમાં જરાક ઉતરતી નથી હોં! મને રાજી રાખવામાં એની શું મતલબ હશે? મારી પાસે એની ધુમાડા મંડળીમાં ભાષણ કરાવવાની અને ટ્રસ્ટડીડમાં ટ્રસ્ટી બનાવવાની તો નહિ હોય! તે તો ગમે તેમ હો, પણ નથુશેઠને બીજા પચાસ હજાર હવે મળ્યા જાણવા, અને મમતારામ, તું જાણે છે કેની કે દશ તારા ધારે તો પાંચ મારા પણ ધારજે. માટે એ—ને તારે તો આનંદ લહેર કર્યાં કરવાની છે."

મમતારામના જવા પછી મદનપાલશેઠે કેશવલાલને કહ્યું.

"આજે મારી અને તમારી પ્રથમ મુલાકાત છે. મમતારામની સાથે હું જે ઢબથી અને હઠ લઇને કામ લેતો હતો તેથી, મારે માટે તમારા મનમાં રખેને ખોટો વિચાર પ્રથમમાંજ બેસી જાય તે સારૂ મને બહુ કાળજી રહેછે. વ્યાજ ખાવાનું, કે નથુશેઠને, કે મમતારામને રાજી રાખવાનું, મને બીલકુલ પ્રયોજન નથી, જો કે બહારથી તો મેં મમતારામને રાજી રાખવાનો વેષ ભજવી બતાવ્યો હતો."

મદનપાલશેઠ કેશવલાલ સામું જોઈ રહ્યો. કેશવલાલને લાગ્યું કે કંઈ

બોલવું જોઈએ, તેથી મનમાં જે પ્રથમ વિચાર આવ્યો તે એણે કહ્યો—"સાહેબ, તમારી જાહેરસભામાં ભાષણ કરાવવાને અને ટ્રસ્ટી બનાવવાને તમે એને રાજી રાખતા હશો."

"એને એવી રીતે ઉપયોગમાં લઇ લેવો એ વાત તો મને પાછળથી સુઝી હતી. પણ લ્યોની, હું તમને ખરી વાત કહી દઉં. તમારી અરજી વાંચ્યા પછી મને એમ લાગ્યું કે તમે સેક્રેટરીનું કામ ચલાવવાને યોગ્ય નીવડશો. પણ નથુશેઠ દેવાદાર અને ઉડાઉ તમારી શીખવણીથી થયો હોય એવો મને શક ગયો. નીતિબહાર વર્તનારાને મુંબઈ શેહેરના અમારા જેવા અગ્રેસરોથી આસરો કેમ અપાય? જો કે તમારે માટે ધનપાલશેઠ અને અનંગપાલશેઠ મારી આગળ સારૂં બોલ્યા; તથાપિ મારી પોતાની ખાતરી કરવાને માટે, મેં તમને બંનેને એક વખતે હાજર રાખવાની ગોઠવણ કીધી, કે જોઇએ વાતચીત ઉપરથી નથુશેઠને બગાડનાર કોને ગણવો. હવે મારી પણ ખાતરી થઇ છે કે તમે નિર્દોષ છો, પણ મારી પેઠે બીજાઓ પણ તેવી શંકા કરે એ સ્વાભાવિક છે, માટે મારી સલાહ માનો તો, તમારે એવી તજવીજ કરી જોઇએ, કે તમારૂં નામ વગર લેવે દેવે મમતારામની સાથે કે એકલા, ખરડાય નહિ."

"સાહેબ, એમાં હું શું કરૂં? જે સત્ય હશે તે તરી આવશે."

"એ તો ખરૂં, પણ મારે બદલે કોઈ બીજા શખસે ઉડતી વાતજ સાચી માની, મારી પેઠે તપાસ ન કરી હોત, તો તે તમને સેક્રેટરી તરીકે રાખત?" કેશવલાલે ના કહી અને મદનપાલશેઠ પાછો બોલ્યો—"સત્ય તરી આવશે એ વાત ખરી. પણ એવો કંઇ નિયમ છે કે સત્ય તરતજ તરી આવશે? તેમાં વિલંબ થાય અને દરમ્યાન આપણને નુકસાન લાગે તો? માટે એ બાબત તમારે કંઈ કરવું જોઇએ એવો મારો તો વિચાર છે."

કેશવલાલને મદનપાલશેઠનું કહેવું ખરૂં લાગ્યું. પણ શું કરવું ને કોની સલાહ લેવી તેનો એને વિચાર પડ્યો. થોડી વારમાં મદનપાલશેઠે એને રજા આપતાં કહ્યું—

"ઠીક છે ત્યારે, હવે તમે આવતી કાલથી વખતસર નોકરી પર હાજર રહેજો, અને નિયમસર અને રીતસર સર્વ કામ તમે બજાવજો. નિયમસર કામ કરવાથી આપણા મનમાં એક જાતની સુગમતા આવે છે, રીતસર કામ ચલાવવાથી મુસ્કેલીઓ એની મેળે દૂર થઈ જાય છે અને વખતસર કામ

લેવાથી કોઇ દહાડો ગુંચવણ પડતી નથી. માટે હું નિયમ, રીત અને વખતને અનુસરીને ચાલું છું અને મારા હાથ નીચેના માણસો પાસથી પણ, તેવીજ રીતે કામ લેવા ઇચ્છું છું. પણ તમે બી. એ. માં પાસ થયા છો એટલે એ બાબત તમને શીક્ષણ આપવું પડે એવી જરૂર હું જોતો નથી, માત્ર તમને કહી રાખવુંજ બસ છે."

પછી કેશવલાલ ત્યાંથી ગયો. બંગલા બહાર થોડુંક ચાલ્યો હશે અને વિહારીલાલ એને સામો મળ્યો. એને ત્યાં જોઇને વિહારીલાલને તો નવાઈ લાગી. કારણ પુછતાં કેશવલાલે જણાવ્યું કે મદનપાલશેઠે મને સેક્રેટરી તરીકે સો રૂપીઆના પગારથી રાખ્યો છે. વિહારીલાલ બહુ ખુશી થયો. કેશવલાલે તેને ઘેર કોઈ કારણસર મળવાની ઇચ્છા જણાવી અને બંને છુટા પડ્યા.

ભીખારીલાલની સલાહ પ્રમાણે ચાલી વિહારીલાલ મદનપાલશેઠ પાછળ મચ્યોજ રહ્યો હતો. જાતજાતનાં કામો કહાડી એ મદનપાલશેઠ પાસે જવા આવવા લાગ્યો. તેને રાજી રાખી એવી રીતે એ કામ લેતો કે મદનપાલશેઠ પોતાનું ઘણું ખરૂં કામ એની મારફતે એના સોલીસીટરોને સોંપવા લાગ્યો. ધનપાલશેઠ તો તેઓના જુના અસીલો હતા. નથુશેઠ પણ મમતારામની શીખવણીથી, વિહારીલાલને રાજી રાખવા પોતાનું કામકાજ એની મારફતે કરાવવા લાગ્યો. વિહારીલાલને લીધે સારા સારા કેસોમાં વધારો થયો છે, એમ કેશીઅરે જણાવી એની ભલામણ કીધી; તેથી વિહારીલાલનો પગાર પોણોસો હતો તે વીલીઅમ્સ સાહેબે વધારીને સવાસોનો કીધો.

અંદરખાનેથી એ હોંશીઆર હતો તેથી કામકાજમાં હવે એને ઝાઝો મુઝારો પડતો નહોતો. રેહેતે રેહેતે એની પણ ખાતરી થવા આવી હતી કે મેનેજીંગ ક્લાર્કને કાયદાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી. એ તો રામને નામે પથ્થર તર્યા કરે! મેનેજીંગ ક્લાર્કનું કામ તો અસીલોને રાજી રાખીને અને તેઓના પગ વરતી, જે જે બાજુએ તેઓનું સુકાન ફરતું હોય તે બાજુએ રહીને, વાત કરવી એટલુંજ છે. એ તાલીમ વિહારીલાલ પહોંચેલો હોવાથી ઝટ શીખી ગયો, અને અસીલોમાં અને સીનોરની આગળ, એક ચાલાક મેનેજીંગ ક્લાર્ક તરીકે એનાં વખાણ થવા લાગ્યાં.

ટ્રસ્ટડીડમાં ટ્રસ્ટીઓનાં નામ લેવાને મસે વિહારીલાલ મદનપાલશેઠ પાસે આવ્યો હતો. આજે શેઠ પાસે નામની ઉઘરાણી પાછી કરતાં મદનપાલશેઠે જણાવ્યું કે હાલ તો નામના ખાડા રાખવા. પણ ચાર ટ્રસ્ટીઓમાં

એક પોતે અને બીજો મમતારામ થશે. બીજાં બે નામ, ધનપાલશેઠ કે અનંગપાલશેઠ કે એવાંજ બીજાં નામ, મદનપાલશેઠ આપવા ચહાત તો આપી શકત; પરંતુ ધુમાડા મંડળીએ લોકમાં ઠીક જડ ઘાલી છે એમ દર્શાવવા સારૂ, તેમાં ભેલસેલ રીતે નામ આવે તો ઠીક દેખાય એવા હેતુથી, મદનપાલશેઠને શેઠીઆઓનાં નામો તેમાં દાખલ કરાવવાં નહોતાં. એણે વિહારીલાલને કહ્યું કે એક નામ તમે જેને પસંદ કરો તેનું નાંખવામાં આવશે. અને બીજું નામ પસંદ કરવાનું હું કેશવલાલને કહીશ; પણ પસંદ કરવા પહેલાં તેઓને ધુમાડા મંડળીનો ઉદ્દેશ અને હેતુ કહી સંભળાવવા અને તેઓની રજામંદી લઈ રાખવી ઠીક છે.

"તમને કોઈ એકાદ એવા શખ્સનું નામ યાદ હોય તો કહો?" મદન-પાલશેઠે પુછ્યું.

"સાહેબ, મારો એક મિત્ર **ભીખારીલાલ** કરીને છે. તે આપની મંડળીનો ઉદ્દેશ બહુ સારી રીતે જાણે છે એટલુંજ નહિ, પણ ટ્રસ્ટી તરીકે કામ બજાવવાની તેનામાં યોગ્યતા છે."

"કયો **ભીખારીલાલ**"—મદનપાલશેઠે પુછ્યું—"જેની સામે એના બાપના મુનીમે દાવો બાંધ્યો છે, અને જેનું કામ **માસ્તરસાહેબ** આગળ હીસાબસારૂ આજ કેટલાં વર્ષો થયાં ચાલ્યાં કરે છે તેજ કે?" વિહારી-લાલે હા પાડી અને મદનપાલશેઠ બોલ્યો—"ઠીક છે. એ નામ સામે મારે કંઈ વાંધો નથી. વળી તે તમારો મિત્ર થાય છે તે પણ ઠીકજ છે. તેના બાપને હું ઓળખતો હતો ખરો, પણ તેનું નામ મને યાદ રહેવાનું કારણ કે, તેના મુનીમના કામનો એક સમન્સ મારાપર થયો છે અને મારે **માસ્તર-સાહેબની** આગળ, અમુક સાલના ચોપડા લઈને હાજર થવાનું છે. જો કે હું શી બાબત જાણું છું તે હુંજ જાણતો નથી!"

"સાહેબ, આપની પેઠે ધનપાલશેઠ પર પણ સમન્સ થયો છે અને એ શેઠ પણ પોતાની અજાણી બતાવતા હતા, કે પોતે કાંઈ જાણતા નથી અને સમન્સ થયો છે."

મદનપાલશેઠ વધારે જાણવા માગતો હોય એમ વિહારીલાલ તરફ જોવા લાગ્યો એટલે એણે કહ્યું—"ભીખારીલાલનો એ કેસ હોવાથી મારા જાણવામાં એ કેસની તમામ હકીકત છે. આગળ ભીખારીલાલના બાપે રૂપીઆ વીસ હજારનું ઝવેરાત વેચ્યું હતું, તે વખતે મુનીમે ઠીક ધાપ મારી

હતી. અને તે છુપાવવાને તેણે રૂપીઆ ત્રીસ ધનપાલશેઠના ગુમાસ્તાને તે વખતે આપ્યા હતા. અલબત તે બાબતનું નામું ધનપાલશેઠના ચોપડામાં શેનું હોય? પણ મુનીમજીની મતલબ **માસ્ટરસાહેબ** આગળ કામ લંબાવવાની છે, તેથી ભલતા ભલતા પર સમન્સ કહડાવ્યાં કરે છે.

"ધનપાલશેઠને બોલાવ્યો છે તે તો જાણે સમજ્યા કે એના ગુમાસ્તાને રૂપીઆ ત્રીસ આપ્યા હતા, પણ મને શું કામ બોલાવતો હશે?"

"વસ્તુતઃ તો કંઈ કારણ નથી, પણ તમે જાણો છોની સાહેબ, મુનીમજીની બાજી તો કામ લંબાવવાની રહી, એટલે થોડાક તમને સવાલ પુછાવશે, થોડાક ધનપાલશેઠને, અને તમે બધા ના ના કહેશો તોપણ તે દહાડો તો પૂરો થશે, એટલે એક મહીનો તે કામ પાછું ટોલ્લે ચહડશે."

"દુનીઆમાં કેવો પ્રપંચ વધી ગયો છે! હું તો સમજતો હતો કે મુનીમ બહુ અશરાફ દેખાય છે તે વાજબી રીતે કેસ લડતો હશે."

"સાહેબ, આપને ફુરસદ નથી, બાકી એ મુનીમનું ખરેખરૂં ચિત્ર હું કે **ભી**ખારીલાલ તમારી આગળ દર્શાવીએ તો આપ સાહેબ તો આંગળાં કરડો!"

"તમારી વાત ખરી હશે—અને મારી જુબાની લેવાશે ત્યારે બધું જણાઈ જશે—તો ખચીત મુનીમ સામે અમારી નાપસંદગી બતાવવાને હું ને ધનપાલશેઠ અને બીજા શેઠીઆઓ, **શેઠીઆપારટીમાં** તેને નોતરૂં દઇએ છઇએ તે બંધ કરશું, એટલુંજ નહિ પણ અમને એ બળીશે કરશે તો એને કેટ કરશું."

પ્રકરણ ૪૨ સું.

ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપનીની એક વાંધલીઆ મીટીંગ—અનંગપાલશેઠે ત્યાં રાખેલો રંગ.

પાનસોની ચીઠ્ઠી ને છસો રોકડા,
તોએ કન્યાનું મ્હોં નજરે ને દીઠું.

(જુની કવિતા.)

દેહાન છુટે ગીરાન, એ પ્રમાણે મીટીંગ મળવાના દહાડાના પ્હો ફાટવાની સાથે, ધનપાલશેઠ અને તેના માણસો જમવાનું નોતરૂં કરે તેમ, ઘેરે-

ઘેર ભીખ માગવા લાગ્યા કે આજે મીટીંગમાં જરૂર આવવું અને શેઠની તરફ હાથ ઉંચા કરવાને ભુલવું નહિ. જેમ જેમ ધનપાલશેઠ વધારે ઠેકાણે ધુમતો ગયો તેમ તેમ એના જાણવામાં આવતું ગયું કે વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારા શેરહોલ્ડરો (રેક્વીઝીશનીસ્ટો) માં એક સંપ, કે એક મત બીલકુલ રહ્યો નહોતો; તેમ આજે મીટીંગમાં જઇને એક મતે શું ઠરાવ પસાર કરાવવો તે પણ નક્કી નહોતું. ઘણાક તો માત્ર એમ સમજતા હતા કે પંદર વર્ષ સુધી ડીવીડન્ડનું મ્હોં જોયું નહોતું, માટે ત્યાં જઇને પોતપોતાના પેટનાં બળતરાં જેટલાં કહડાય તેટલાં કહાડવા સિવાય, મીટીંગ મેળવવાનું બીજું કારણ નહોતું. આવી આવી બાતમીઓ જેમ જેમ મળતી ગઈ, તેમ તેમ ધનપાલશેઠ વધારે હરખમાં આવતો ગયો અને તેનામાં વધારે ને વધારે જોમ ભરાતું ગયું. ખાવાપીવાનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. બપોર સુધીમાં તો પોતાના વગીલા બસો જણને ત્યાં ધુમી આવ્યો!

કંપનીની હેડ આફીસનું ઠેકાણું ધનપાલશેઠની આફીસ હતી. બે વાગ્યા અને શેરહોલ્ડરોની ત્યાં ધમાલ થવા લાગી. એક મ્હોટા દીવાનખાના જેવા ઓરડામાં, એક છેડે ટેબલ મુકી ત્યાં પાંચ સાત ખુરશીઓ ગોઠવી દેવામાં આવી હતી. તેની બંને બાજુએ બીજી તેવીજ ખુરશીઓની ચાર ચાર હારો કરી દીધી હતી. એ પ્રમાણે ત્યાં પાંચસે માણસોને બેસવાની ગોઠવણ રાખી હતી. પ્રમુખના ટેબલની બંને બાજુએ બે નહાનાં ટેબલ અને થોડીક ખુરશીઓ મુકી હતી. એક બાજુએ કંપનીનો સોલીસીટર અને બીજી બાજુએ રીપોર્ટરને બેસવાની સોઈ કરી આપી હતી.

મીટીંગનું કામકાજ બરોબર ચારવાગે શરૂ થવાનું હતું છતાં, ત્રણવાગ્યા નહિ ને મીટીંગનું દીવાનખાનું ચીકાર ભરાઇ ગયું. હજીએ લોકની અને શેરહોલ્ડરોની ધમાલ તો એટલી ને એટલી ચાલુંજ રહી. આવેલામાંના કેટલાક તો શેરહોલ્ડરો નહિ છતાં તમાશો જોવાને ભેગા થયા હતા. તેઓને બેસવાને સારૂ ખુરશીની હારો પાછળ બાંકો મુકવાની જરૂર પડી. ધનપાલશેઠે ભાડું ખરચીને કેટલાક તમાશગીરોને ત્યાં હાજર રાખ્યા હતા. તેઓનું કામ ધનપાલશેઠની વિરૂદ્ધમાં કોઈ બોલવા ઉઠે તેને હીસ હીસ કરવાનું અને ધનપાલશેઠની તરફમાં શાબાશીના પોકાર કરી પગ ઠોકવાનું હતું. જો કે ધનપાલશેઠના મનમાં ખાતરી હતી કે વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલનારા ફાવવાના નથી, તથાપિ સાવચેતીના આખેરના ઉપાય તરીકે, એને એવા બાહુતી માણસોને

પણ એકઠા કીધા હતા. તેઓને શીખવી રાખવામાં આવ્યું હતું કે ધનપાલશેઠની બાજી હાથમાંથી છેક જતી જણાય તો, તેઓએ ત્યાં એટલો ગોંધાટ અને ધાંધલ કરી મેલવી કે સભાનું કામ બીલકુલ ચાલેજ નહિ, અને કંઇપણ ઠરાવપર આવ્યાવગર મીટીંગને એની મેળે બરખાસ્ત થવાની જરૂર પડે! જો કે આવા પ્રકારની યુક્તિ ધનપાલશેઠ પોતે, નીતિને ધોરણે ઝાઝી પસંદ કરતો નહોતો, તોપણ એણે અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે એવો સિદ્ધાન્ત કીધો હતો, કે શત્રુ સામે જેમ ફાવે તેમ શસ્ત્ર અસ્ત્રો વાપરવાં વાજબી છે. એવી એવી યુક્તિઓ વાપરી વાપરીને એ શેઠ અનેક મીટીંગોમાં ફાવી ગયો હતો. આવી આવી બાબતોપર એ મીટીંગને અંગે ધનપાલશેઠે નજર દોડાવી રાખી હતી, એટલે **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા કરતાં એને જય મળવાનો વધારે સંભવ હતો.

તમાશગીરોને બનતા સુધી નોખા બેસાડવામાં આવતા હતા. શેરહોલ્ડરોને અને **પ્રોક્સી**થી મત આપનારાઓને ખાસ કરીને ખુરશીપર બેસાડવામાં આવતા હતા. એ બધા શેરહોલ્ડરોમાં **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા શેરહોલ્ડરો, અથવા ધનપાલશેઠના પ્રતિપક્ષીઓ સહેજમાં ઓળખાઈ આવતા હતા. તેઓના ચહેરા ઉદાસ અને ફીક્કા પડી ગયા હતા. જાણે કે મીટીંગમાં પોતે ફાવવાના નથી તે સૂચક ચિન્હજ તેઓએ ધારણ કીધું હોયની! તેઓ બીચારા લોહી ઉડી ગયલા જેવા દેખાતા તેમાં નવાઈ નહોતી, કારણ કે તેઓમાં પહેલેથી ફાટફુટ પડી ગઈ હતી, અને ધનપાલશેઠે પોતાના લાગવગ અને પૈસાના જોરથી, તેમાં વધારો કીધો હતો. તેને સાંધી દેવાને તેમાંના કેટલાક સમજુ માણસોએ બહુ પ્રયત્ન કીધું, પણ દૈવ પ્રતિકૂળ હોવાથી તેઓ ફાવ્યા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ જોતજોતાંમાં તે શેરહોલ્ડરોમાં જાતજાતનાં તડ અને તેની શાખા પ્રશાખા વધતીજ ચાલી!

ત્રણ વાગ્યાથી શેરહોલ્ડરો નહાનાં નહાનાં ટોળાં મળી માહોમાંહે ઘુસપુસ કરતાં દેખાતાં હતાં. ધનપાલશેઠની ગત પારખી જનારા કેટલાક ચતુર શેરહોલ્ડરો બીજાઓને વિનવીને કહેતા હતા કે ભાઇઓ, હજી પણ આપણે સમજી જાઓ. જો આપણે એક સંપ થઈ એક વાતને વળગીને નહિ લડશું, તો આપણો સુક્રરવાર વળવાનો નથી. જો કે **લીક્વીડેશન**માં જવાથી આપણા પૈસા ડુબશે, અને તે પંદર વર્ષ થયાં ડુબી તો ગયાજ છે, પણ ધનપાલશેઠની વરસની લાખેક રૂપીઆની કમાણી ધુળ મળશે એજ આપણને મ્હોટો લાભ!

એ તો મુવો વર ને બળી જાન! એમ કરશું તોજ ધનપાલશેઠની આંખ ઉઘડશે! ત્યારે કેટલાક ડાહ્યા થઈને કહેવા લાગ્યા કે નારે ભાઈ, એમ નાક કાપીને અપશુકન કોણ કરે? લીક્વીડેશનના ખરચમાં આપણે તણાઇ જઇએ. શેરમાં ભરેલી મુડીએ જતી રહે અને ગાંઠનું ગોપીચંદન થાય! માટે આપણે તો નફાપર કમીશન આપવાની દરખાસ્તનેજ વળગી રહેવું. ચોખ્ખા નફાપર ભલે એ શેઠ કમીશન લેની! આપણે પણ કમાઇશું અને એ શેઠ પણ કમાશે. ધનપાલશેઠ પોતે ક્યાં સમજતા નથી કે કંપની લીક્વીડેશનમાં જશે તો એને ખોટ નહિ આવે! માટે સમજશે. પણ લીક્વીડેશનની વાત નહિ કરો તો. કેટલાક કહે કે આપણે એ બળીઆ જોડે બાથ ભીડવામાં કોઈ કાળે ફાવવાના નથી. માટે આ બધી લડત મુકી દો અને એ શેઠની મુનસફીપર તમામ વાત સોંપો, તોજ આપણો દહાડો વળે. એ તો ભાઈ આર્ટીકલ્સમાં ખીલાડું તાણ્યું તે વખતે આપણે વિચાર કીધો નહિ, ત્યારે આજે આપણને ખતા ખાવી પડે છે. માટે ગાંડતળે હાથ આવ્યો છે તે કળે કરીને કહાડવો. આપણે કરગરશું તો એ શેઠને જરૂર દયા આવશે! બીજા કહે ના એ દયાની વાતજ ખોટી! તમે ધનપાલશેઠને પીછાનતા નથી. પૂરેપૂરો વાણીઓ છે, તે આહાર અને વહેવારમાં શરમ શેની રાખશે? કોઈ કહે જોજો, મારૂં કહેવું યાદ કરજો, ધનપાલશેઠ મા મને કોઠીમાંથી કહાડ એવું કર્યાવગર રહે તો મને કહેજો! એતો ભાઇ કમીશન ખાઇ ખાઇને ગબ્બર થયો છે તે એને જાતજાતની તદબીરો સુઝી આવે છે. આપણી આજની ખોડ ભુલાવશે ત્યારેજ એ વાણીઆને જંપ વળશે. માટે મુંગા મુંગા કંઇ પણ કીધા વગર ઘેર ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો ધરમ કરતા કરમ નડશે.

જ્યાં બધા ડાહ્યા થાય અને ડાહી ડમરી વાતો કરી શુરાતન દેખાડે ત્યાં કામ તે શી રીતે પાર પડે? બીચારા સમજુ શેરહોલ્ડરો થાકીને બેસી ગયા કે હવે જે થાય તે ખરી.

એ મીટીંગમાં ધનપાલશેઠના મિત્રોમાં, આપણા ઓળખીતા મદનપાલશેઠ, અનંગપાલશેઠ, દુલારામ અને વનમાલીદાસની વતી નવલશા આવ્યા હતા. મમતારામ નથુશેઠની મા અને એનનો પ્રોકસી લઇને નથુશેઠની સાથે ત્યાં આવ્યો હતો. એ સર્વે, જાણે કે ત્યાં હાથોહાથની લડાઈ ચાલવાની હોય અને તેમાં ધનપાલશેઠનું રક્ષણ કરવાનું હોયની, તેમ તેની આસપાસ વીંટળાઇ ગયા!

ચાર વાગ્યા અને સભાનું કામકાજ શરૂ થયું. પ્રમુખસ્થાને મુંબઈનો એક શેઠીઓ બેઠો. પછી સભા મેળવવાને જે **વિજ્ઞાપનપત્ર** શેરહોલ્ડરોએ મોકલ્યું હતું તે સેક્રેટરી તરીકે ધનપાલશેઠે વાંચી સંભલાવ્યું. જો કે આજની મીટીંગના કામકાજ પર ધનપાલશેઠનું લાખેક રૂપીઆનું કમીશન લટકતું હતું, છતાં **વિજ્ઞાપનપત્ર** વાંચતાં વાંચતાં એની છાતી જરાકે ડગી નહિ. ડીવીડન્ડ આપવાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ, જેવા ભાર અને દરજ્જાથી વાંચે તેવી રીતે, **વિજ્ઞાપનપત્ર** વાંચ્યું અને પોતાની ખુરશીપર છેક નમ્રરવશ હોય તેમ બેઠો. એટલે પ્રમુખે ઉભા થઇને જણાવ્યું—"આજની મીટીંગમાં બહુ ધાંધલ થવાનાં ચિન્હો અત્યારથીજ મારા જોવામાં આવે છે. માટે જોકે સર્વને બોલવાની છુટ છે ખરી, તથાપિ જો કોઈ પણ, સુધરેલી રીતિની બહાર જઇને આડી વર્તણુક ચલાવતો જણાયો છે તો, અથવા સભ્યતાથી પોતાની દરખાસ્ત કે દલીલ રજુ નહિ કરે તો—પ્રમુખ તરીકે મને મળેલા અધિકાર પ્રમાણે મારે તેવા શખસને બહાર કહડાવવાની ફરજનો અમલ કરવો પડશે. માટે જોજો, રીતસર વાત કરજો અને કોઇપિણ કંઇ અંગત બોલ્યું છે, તો મારી સત્તાની રૂએ, ભલે ધનપાલશા ગોડી હશે તો તેને પણ, હું બેસાડી દઇશ!"

સભાનું કામકાજ હવે આગળ ચાલ્યું.

વિજ્ઞાપનપત્રમાં સહી કરનાર એક ઉશ્કેરાઇ ગયલો શેરહોલ્ડર ઉઠીને બોલ્યો—"સાહેબો આજે આપણી કંપની સ્થપાયાને પંદર વર્ષ થયાં, પણ વ્યાજનું નામ શું તે આપણે જાણતા નથી! એજ ધનપાલશેઠ મીલ કહડાવવા સારૂ આપણે ત્યાં આવી આપણા કાલાવાલા કરી શેરો ખરીદ કરાવવાને આપણને વિનવતો હતો અને ડીવીડન્ડોના ગાંસડા અને ટોપલા આપણને હથેલીમાં દેખાડતો હતો! પણ હવે તે વખત બદલાઇ ગયો છે. હવે તો 'કેદી યજમાન તે હાજી, પરોણો છે થયો કાજી' એમ થઇ ગયું છે. કમીશનમાં લાખો રૂપીઆ વરસો વરસ ખવાયા જાયછે, ત્યારે અમે શેરહોલ્ડરોએ શું ગધેડી પકડી છે કે અમને કંઇ નહિ મળે! અમે કંઈ કોઈની જોડે લડવા આવ્યા નથી. કોઇને ગાળો દેવાનું અમારૂં કામ નથી. અમને તો ડીવીડન્ડ જોઇએ છઇએ, તે આપો એટલે અમે તો ગંગા ન્હાયા!" (એટલે એક જણ બેઠો બેઠો બોલ્યો—"**આર્ટીકલ્સ**માં સહી કીધી ત્યારેજ ગંગા ન્હાયા હતા, આજે ન્હાવાનું શેનું!") પેલા શેરહોલ્ડરે બોલવું શરૂ રાખ્યું—"ખરેખર તેમજ થયું છે. પણ હું વધારે બોલું તે પહેલાં, આપણા માનવંતા સેક્રેટરી સાહેબને શું કહેવું છે તે જાણવું જરૂરનું છે કે પછી અમારે શું કરવું તે સુઝ પડે."

ધનપાલશેઠ ચડપ લઈને ઉભો થયો ને હર્ષની ગર્જના વચ્ચે બોલ્યો—"ઘણું સારૂં થયું કે સભામાં દરખાસ્તો મુકાય તેની પહેલાં મારા વિચાર જાણવાની કેટલાક **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા માગણી કરેછે. મને તો એ **વિજ્ઞાપનપત્ર** વાંચી એકતરફથી હસવું આવે છે. તેમાં સહી કરનારાઓએ કોઇ ધારા શાસ્ત્રીની સલાહ લીધી નહોતી કે શું ?" (એકજણ બોલ્યો—"ડીવીડન્ડ મળે નહિ તે ક્યાંથી સલાહ લઇએ.") "કે પોતાની અક્કલ ઘેર મુકીને સહી કીધી હતી!" (કેટલાક બોલ્યા—"અક્કલ પાસે હોત તો **આર્ટીકલ્સ**માં સહી શું કામ કરત!" એટલે પ્રમુખે કહ્યું જો આ પ્રમાણે બોલતો કોઈ મારી નજરે પડ્યો છે તો હું તેને બહાર કહાડીશ। વધારે ગોંધાટ અને હુરીઓ) જાણે કે કંઈ નહિ બન્યું હોય એમ ધનપાલશેઠે બોલવું જારી રાખ્યું—"મીલ્સનું જે બંધારણ **આર્ટીકલ્સ**થી બંધાયું છે તેમાં, જોઇએ તો તમે બધા શેરહોલ્ડરો એક તરફ થઈ જાઓ, તોપણ મારી મરજી વિરૂદ્ધ શું તમે ફાવવાના હતા? આપણી કંપનીનો સોલીસીટર તમને કહેશે કે મારી બહાલી વગર, મારા લાભની એક પણ સરતમાં તમને ફેરફાર કરવા કારવવાનો અખત્યાર નથી. એ કંપનીને ઉભી કરવાને, તેને સારા પાયાપર લાવવાને, અને તેને માથે દેવું નહિ થાય તે સારૂ, આજ વર્ષોનાં વર્ષો થયાં મને જે કષ્ટ વેઠીને મહેનત કરવી પડે છે ને રાત અને દહાડો ઉંઘ પણ આવતી નથી, તેનો કંઈ તમને ખ્યાલ છે? તેના બદલામાં મને જે કમીશન મળે છે, તે જો કે બીલકુલ પૂરતું નથી છતાં આજ પંદર વરસ થયાં હું તો કંઈ બોલતો કે ફરીઆદ કરતો નથી। શું કરીએ, માથા સાથે કાન જડ્યા તે કોને કહીએ! પણ મને લાગે છે કે મારી ચુપકીદીનો તમે આજ દીન સુધી ખોટો અર્થ કર્યા કરો છો; ને તમે બધા આજે મને ખાલી પજવવાને બહાર પડ્યા છો, તો હું તમને સો વાતની એક વાત કહી દઉં છું, કે ચોખ્ખે નફે કમીશનની સરતને હું બીલકુલ સ્વીકારવાનો નથી! જોકે હું ઇચ્છુંછું એટલું કમીશન મને મળતું નથી, તોપણ તમે જો એવો ઠરાવ પસાર કરશો, તો મારા ગાંઠના પૈસા ખરચીને હું હાઇકોરટ સુધી, **પ્રીવી કાઉન્સીલ** સુધી અને હેઠના હેઠ સુધી લડીશ! તેની જોખમદારી તમે તમારે શિર હોરવાને તૈયાર છો? તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને તમે દરખાસ્તમાં મત આપજો." એ પ્રમાણે ઠંડે પેટે બોલી ધનપાલશેઠ બેસી ગયો.

એટલે એક બીજો શેરહોલ્ડર ઉઠીને બોલ્યો "ભાઇઓ, તમે જોયું, ધનપાલશેઠ શું કહે છે તે? ચોખ્ખે નફે કમીશન આપવાની એ શેઠ હાથ

ઘસીને ના પાડે છે! ત્યારે હું એવી દરખાસ્ત મુકું છું કે આપણી કંપનીને **લીક્વીડેશન**માં લઈ જવી. ભાઇઓ, મારૂં પેટ આજે બળી જાય છે, ને હું કહું છું કે આપણી કંપનીને કમીશનનું ભૂત વળગ્યું હતું; તેમાં તેનો ડીવીડન્ડરૂપી જીવ શોષાઈ ગયો! આજે તે શબ જેવી થઈ પડી છે! ધનપાલશેઠે પ્રાણપોક મુકાવી છે! અહીં આગળ આપણાથી રડાયકુટાય તેટલું રડોકુટો અને હવે ડાધુઓ થઇને એ કંપનીને **લીક્વીડેશન**ના શ્મશાનમાં લઈ ચાલો ને તેના નામ પર ભડકો મુકો! ધનપાલશેઠના કમીશનનો ધટાસ્ફોટ કરો! તેનું બારમું અને તેરમું **લીક્વીડેટરો**ને ખાવા દો! જો આપણે તેના બારમા તેરમામાં જમવા બોલાવશે તો ઠીક છે. આપણે જે ટુકડો રોટલો નાંખશે તે ખાઈને સંતોષ ધરીશું. પણ વગર ડીવીડન્ડવાળી કંપનીને નામે આપણે એકવાર સ્નાન કરી લેવું એજ ઠીક છે. **લીક્વીડેશન**માં જવાથી કદાચને આપણે રોકેલી થાપણ પણ જતી રહેશે ને **લીક્વીડેટરો** કરશે પણ તેમજ! તોપણ જ્યારે આપણે ડુબશું ત્યારે ધનપાલશેઠનું કમીશન પણ ડુબશે એજ આપણને લાભ!!! માટે આપણી કંપનીને **લીક્વીડેશન**માં લઈ જવાની દરખાસ્ત શેરહોલ્ડરો આગળ હું મુકું છું."

"ઉભા રહો"—ધનપાલશેઠ પાછો ઉભો થઇને બોલ્યો—"એ **લીક્વીડેશન**ની દરખાસ્ત સામે મારે બે બોલ બોલવા જરૂરના છે. પછી તમારે જોઇએ તે તરફ મત આપજો."

કેટલાક ગોંધાટ કરવા લાગ્યા કે ધનપાલશેઠ **આરડર**ની બહાર છે. પણ પહેલીવાર એ શેઠ બોલ્યો તે ફક્ત માગેલો ખુલાસો હતો એમ જણાવી પ્રમુખે ઠેરવ્યું કે ધનપાલશેઠ **આરડર**માં છે એટલે એ બોલ્યો—

"ભાઇઓ, તમે **લીક્વીડેશન**માં જઇને શું કાંદો કહાડવાના છો? જોકે કેટલાંક વર્ષો થયાં તમને ડીવીડન્ડ મળતું નથી એ વાત ખરી છે, અને તેથી કરીને હજાર રૂપીઆના શેરનો ભાવ આજે બજારમાં પાંચસેનો બોલાય છે, તોપણ તમે જો **લીક્વીડેશન**માં જશો તો એટલોએ ભાવ રહેવાનો નથી. તમે જાણતા નથી કે મુંબાઈ શેહેરમાં લેવા જતાં લેવાઇએ અને વેચવા જતાં વેચાઇએ! તમારી અલીજહાં જેવી મીલ વેચવા જતાં તમે વેચાઈ જશો ને એક ફુટી બદામનુંએ મ્હોડું તમે જોવાના નથી! અને એટલેથી પતે તો તમે પોતાને ભાગ્યશાળી માનજો. **લીક્વીડેશન**ની સામે હું ઠેઠના ઠેઠ પરમેશ્વરની દરબાર સુધી લડીશ. તમે નકામા ખરચમાં ઉતરશો ને દેવાદાર થઈ

જશો. આ તો ઠીક છે કે તમારી મીલ કમાય છે તેમાંથી તમે મને આજ દિન સુધી કમીશન આપ્યાં કીધું છે. પણ **લીકવીડેટરો**ને તમે કમીશન ક્યાંથી આપશો તેનો કંઈ તમને ખ્યાલ છે? માટે મારી સલાહ માનતા હો તો એ **લીકવીડેશન**ની વાત તમે એક કોરે મુકો. તે લડતમાં તમે બીલકુલ ફાવવાના નથી."

એક શેરહોલ્ડર બોલ્યો—"પણ સાહેબ, તમે અમને જણાવશો કે અમારે કરવું શું? તમે ચોખ્ખે નક્કે કમીશન લેવાની ના પાડો છો અને અમે **લીકવીડેશન**ની વાત કરીએ છઇએ, ત્યારે તમે અમને હાઇકોરટનો અને લખલુટ ખરચનો ડર બતાવો છો. ત્યારે હવે અમારે તે કરવું શું?"

કોઇનો અવાજ સંભળાયો કે કંપનીના નામની પોક મુકીને રડવું, એટલે પેલો શેરહોલ્ડર બોલ્યો—"તે તો આપણે કરીએજ છઈએ! આજે એજ સારૂ ભેગા મળ્યા છઇએ!"

એટલામાં ત્યાં અતિશે ગોંધાટ અને ધાંધલ થઈ રહી. કોઈ કોઇનું બોલવું સંભળાયું નહિ. કોઈ—ઓ કંપનીરે—ઓ કમીશનરે—ઓ **લીકવીડેશન** રે—ઓ **લીકવીડેશન**ના લાડવા રે—એમ કહેવા લાગ્યા. કોઈ **આરડર, આરડર,** બોલ્યા. કોઈ હીસ હીસ કરવા લાગ્યા અને કોઈ શાબાશ, શાબાશ કહેવા લાગ્યા. કેટલાક ડાહ્યા થઇને—બેસી જાઓ—બેસી જાઓ—સાંભળો—સાંભળો એમ કહેવા લાગ્યા. માણમાણ પ્રમુખે ઉભા થઇને, એક પછી એક તમામને બેસી જવાની ધમકી સાથ ફરજ પાડી, અને થોડી ઘણી શાંતિ પથરાઈ.

હવે **મદનપાલશેઠ** બોલવાને ઉભો થયો. કેટલાકે હર્ષની ગર્જના કીધી ને એ બોલ્યો—"પ્રમુખ સાહેબ, **લીકવીડેશન**માં જવાની દરખાસ્તની સામે મારે કંઈ કહેવું છે. આ શેરહોલ્ડરોના લાભને માટે હું કહું છું કે જો તેઓ **લીકવીડેશન**માં જશે તો નિશ્ચે તેઓ ધુળ મળી જશે! હું મુંબઇનો શેઠીઓ છું. આપણા સેક્રેટરી સાહેબ પણ મુંબઈના અગ્રેસર શેઠીઆ છે એટલે હું એ સાહેબને સારી પેઠે ઓળખું છું." (કેટલાક બોલી ઉઠયા—"અમે પણ ઓળખ્યા!) માટે તમે સમજો. નહિ તો એ શેઠ તમારી પાછળ લાગશે તો તમને ખાખાવીખી કરી નાંખશે એ તમે સત્ય જાણજો હો!"

એ વખતે ત્યાં એટલી બધી હોહા થઈ રહી કે મદનપાલશેઠને બોલવાનો વારો આવ્યો નહિ. થોડું નહિ સંભળાય એવું બોલી એ બેસી ગયો.

થોડાક જણ હવે **લીકવીડેશન**માં જવાની તરફમાં અને સામે, એક સાથે બોલવા લાગ્યા. કેટલાક તો મરણીઆ જેવા થઇને ધનપાલશેઠની વિરૂદ્ધ અંગત વાતો કરવા લાગ્યા. **અનંગપાલશેઠ**નો પિત્તો ઉછળ્યો તોપણ એ ખામોશ રાખીને બેસી રહ્યો. **મદનપાલશેઠ** પાછો કંઈ કહેવા ઉઠયો. કેટલાકે **આરડર, આરડર** એવી બુમ પાડી મુકી. એક બે જણે પ્રમુખનું તે સંબંધે મત માગ્યું. સાધારણ રીતે દરેક સભાનો એવો નિયમ હોય છે કે એકની એક દરખાસ્તપર એકજણથી બે વાર બોલાય નહિ. હવે પ્રમુખ સાહેબ જોકે **મદનપાલશેઠ**ના પક્ષનો હતો તોપણ, એ શેઠ **આરડર**માં છે એમ તેનાથી કહેવાઇ શકાયું નહિ. સામા થનારાને તે પરથી જોર આવ્યું અને **મદનપાલશેઠ**ને બેસાડી દેવાનો તેઓ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. **મદનપાલશેઠે** કહ્યું—"પણ તમે સાંભળો તો ખરા હું શું કહેવા માગુંછું તે ?" બધા એકદમ બોલી ઉઠયા—"બેસી જાઓ, બેસી જાઓ, શેઠીઆ બેસી જાઓ." પણ એ તો બેઠો નહિ. એટલે કેટલાકે લાજશરમ છોડી દઈને કહ્યું—"અરે શેઠ કોણ, અને વાત કોણ, બેસી જાયછે કે નહિ !"

મદનપાલશેઠ ભુઠો પડી ગયો ને દયામણું મ્હોં કરીને બેઠો. એવામાં **અનંગપાલશેઠ**ની એના પર નજર પડી. તેનો મ્હોંનો ચહેરો ઉતરેલો જોઇને **અનંગપાલશેઠ**નો મીજાજ હવે હાથમાં રહ્યો નહિ. અત્યારસુધી માણમાણ ખામોશ રાખી હતી તે હવે જતી રહી ને એ ઉભો થઈ બાંય ચહડાવતો બોલ્યો.—

"અરે બેસરે બેસ, તું બેસ કહેનારો કોણ ! એક ત્રણ કોડીનું માણસ તે આ **મદનપાલશેઠ**ને બેસ બેસ કહે ને તે હું સાંખી રહું ! એ શેઠે પોતાનો જન્મારો દેશકલ્યાણના કામમાં અર્પણ કરેલો છે. તેના તો તમારે પગ ધોઇને પૂજવા જોઇએ, ને તેનું ભાગ્યશાળી નામ સવારના ઉઠીને લેવું જોઈએ, તેને આમ તુચ્છકારતાં તમને શરમ આવતી નથી ?" (કેટલાકે **આરડર, આરડર** અને બેસી જાઓ એમ કહ્યું.) "પણ એમ તમારા કહેવાથી હું ડરવાનો નથી. એ તો **મદનપાલશેઠ** બીચારા ભલા છે કે બેસી ગયા, પણ આવી જાઓ જોઉં, કોની માએ શેર સુંઠ ખાધી છે કે મને બેસી જવાનું કહે છે !" એમ કહી **અનંગપાલશેઠે** પાઘડી ઉતારી ખુરશીપર મુકી અને ધોતીઆનો કાછોટો વાળી મલ્લયુદ્ધની એ તૈયારી કરવા લાગ્યો ને ફરી બાંય ચહડાવતો એ બોલ્યો—"આવી જાઓ જોઉં, કોઇ માઇનો પુત છે કે મારી

સાથે લડો! પ્રમુખને અને રીતભાતને એક કોરે મુકો! આ જગોએ આ સઘળા શેરહોલ્ડરો દેખતાં જેને જોઇએ તે મારી સાથે લડો ને જોઇએ કોણ જીતે છે! તમે જીતો તો તમારી વાત અમારે કબુલ અને અમે જીતીએ તો અમારી વાત તમારે કબુલ! પછી કંઇ છે? બાયલાની માફક મ્હોડે બોલ્યાં કરવાથી શું વળ્યું. ખરી હોંશીઆરી તો ક્યારે, કે મારી સામા થાઓ ને મને હરાવો તો! કેમ કોઇ વિરલો નીકળશે!"

તમામ ઠેકાણે શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. એક લડવૈયા મલ્લના જેવો **અનંગપાલશેઠનો** દેખાવ જોઇને કંપનીનું કામકાજ અને **લીક્વીડેશનની** વાત તો એક કોરેજ રહી ગઇ! બધા, જાણે કે કોઇ સરકસમાં જોવાને ગયા હોય, કે કોઇ અખાડાનો ઇનામનો મેલાવડો જોવાને આવ્યા હોય તેમ, સ્તબ્ધ થઇ, આંખો ફાડી ફાડી **અનંગપાલશેઠને** જોવા લાગ્યા. **નથુશેઠને** તેથી શૂર છુટ્યું અને **મમતારામે** ઘણો વારવા છતાં એ પણ બાંય ચહડાવી બોલી ઉઠ્યો—"હા ભેનસા, તમારી વાત મને એક લાખ રૂપીઆની લાગે છે. આવી જાઓ, એક તરફ આપણે ધનપાલશેઠ તરફ અને એકતરફ આ બધા સામા થનારા; જોઇએ કોણ જીતે છે!"

અનંગપાલશેઠને આમ ટેકો મળતો જોઈ એ વધારે ખીલ્યો. માથેથી ટોપી ફેંકી દીધી. ડગલો ઉતારી નાંખી વાસકુટની બાંય કોણીપર ચહડાવી દીધી. એક હાથે ધડીકમાં બીજા હાથના દંડને ઠોકતો અને ધડીકમાં જાંગ ઠોકતો, સામસામી ખુરશીઓની વચ્ચે જે ખુલ્લું મેદાન જેવું હતું ત્યાં આવી એ ખડો થયો. **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા બીધા! તેઓ તો પોતાનાં પેટનાં બળતરાં કહાડવાને આવ્યા હતા. વાક્પ્રહાર કરવાને આવ્યા હતા—દંડનીતિ ચલાવવાને નહિ! તેથી તેઓ સ્તબ્ધ થઇ ગયા! તેઓને લાગ્યું કે જો ત્યાં ખરેખરી મારામારી થઇ તો ધનપાલશેઠના પક્ષવાળાનું ત્યાં પરિબળ હતું. વાત વધી પડે તો હાડકાં પાંસળાં ઘેર સલામત જશે કે નહિ તેની તેઓને શંકા પેઠી.

અનંગપાલશેઠનું ભારે શરીર અને રાતી ચોળ જેવી આંખો જોઇને જોનારાઓ તો એના તેજમાં અંજાઈ ગયા. જો તે વખતે કોઇએ જરાકે ચેં કે ચું કીધી હોત તો **અનંગપાલશેઠ** તેનો કુટો કરી નાંખત! વિરૂદ્ધ શેરહોલ્ડરોને નકામા તોફાન કરતાં જોઇને અને પોતાના મિત્ર **મદનપાલશેઠને** દબાવતાં જોઈને તેઓ તરફ એ એટલોબધો ખીજવાઈ ગયો હતો. બધા

શેઠ ખાઈ ગયા. કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહિ. પ્રમુખ પણ સડક થઈ ગયો ને તેણે બ્હીતાં બ્હીતા કહ્યું—“અનંગપાલશેઠ, બેસી જાઓ.”

“ખબરદાર જો, તમે કોઇ બોલ્યા છો તો! તમે મારા દોસ્દાર થાઓછો, પણ જો તમે મને બેસવાનું કહ્યું છે તો આજે હું તમારો કે કોઇનો અનંગ-પાલ નથી! આ ખુરશી સાથે તમને બારીએથી ફેંકી દઇશ! માટે જેને બોલવું હોય તે વિચારીને બોલજો. આતે કંઇ સાળી રીત છે! તમે સરવે તમારા મનમાં સમજો છો શું? ધનપાલશેઠને શું તમે વાણીઓ બાણીઓ ધારો છો! તેની કુમકે રહેનાર શું અમે હાથમાં ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છઇએ, કે આજે તમે ધીંગામસ્તી કરી એ બીચારા અશરાફ માણસને નાહક સતાવવા મંડ્યા છો! વગર કમીશને એ કંઇ તમારો શું નોકર બોકર છે કે કામ કર્યાં કરશે? ચોખ્ખે નફે કમીશનની વાત કહેતાં તમે લાજતા નથી? તમને નફો નહિ મળે તો ભોગ તમારા, પણ ધનપાલશેઠે શું તમને ગુલામીખત કરી આપ્યું છે, કે વગર કમીશને તમારૂં કામકાજ કરે! જાઓ મારા સાહેબ, જરા વિચાર તો કરો? જો એની જગોએ કોઇ બીજો સેક્રેટરી હોત, તો તમારી કમ્પની ક્યારનીએ દેવાદાર થઇને ગુઇ ગઇ હોત! તેને બદલે આ બીચારો સાહુ ધનપાલશેઠ, માત્ર એક શેઠીઆ તરીકે પોતાના નોકને સારૂ, વખતે કમીશન મળે છે, વખતે નહિએ મળતું હોય, તોપણ આજ પંદર વરસ થયાં, વગર લેવે દેવે, તમારૂં રાત અને દહાડો કામકાજ કરે છે ને પેટ ભરીને પૂરૂં ખાતોએ નથી, ત્યારે તમને આજે આવી આવી બાકરખંધી સુઝે છે કેમ? એ ભલા શેઠના તો તમે પગ ધોઇને પીઓ તોએ ઓછું છે. તેને બદલે આ મસ્તી ને તોફાન શું લઇ બેઠા છો! તમે જરા વિચાર તો કરો કે કમીશન ખાધા પછી કંઈ વધે તો તમને આપે કે તેની પહેલાં?”

“તમારા બોલને હું બોલે બોલ ટેકો આપુંછું”—નથુશેઠ બેઠા બેઠા બોલ્યો.

પ્રમુખે ધનપાલશેઠ અને મદનપાલશેઠ જોડે કંઇ ખાનગી મસલત કીધી ને તેઓ ત્રણે જણા ઉઠીને કંઇક બ્હીતા બ્હીતા, જ્યાં અનંગપાલશેઠ ખુરશીની હારો વચમાં ઉભો હતો ત્યાં ગયા ને એને સમજાવવા લાગ્યા કે તમે પાઘડી લુગડાં પહેરી ખુરશીપર બેસી જાઓ. આ તો સભા છે, કંઇ અખાડો નથી કે મલ્લયુદ્ધ થાય. પણ અનંગપાલશેઠ જરાકે ડગ્યો નહિ, બધાને તુચ્છકારી કહાડીને એણે કહ્યું—“બસ, તમે બેસી જાઓ. આ શેરહોલ્ડરોની

આજે મેં આંખ ઉઘાડી છે! તેઓ મારી સામા થવાની હામ ભીડતા નથી, તો હવે ધનપાલશેઠના લાભની જે જે દરખાસ્તો મુકાવવી હોય તે મુકાવો. ત્યાર પછીજ હું આ સભાને બરખાસ્ત થવા દઇશ. ખબરદાર જો, કોઈ ઉઠયું છે તો! મારી નજરે પડ્યો તો તેના ભોંગજ ફરી વળશે! અને ખબરદાર જો, અમે દરખાસ્તો મુકીએ તેની સામા કોઇ થયું છે તો! સામા થવું હોય તો આવી જાઓ, હું ઉભો છું; તમને જેવી રીતે ફાવે તેવી રીતે તમારી સાથે લડવાને હું તૈયાર છું."

"બસ, તમે સરવે બેસી જાઓ અને હું જે જે દરખાસ્તો મુકું તેની કંપનીના દફ્તરમાં રીતસર નોંધ કરી લ્યો."

"પહેલી દરખાસ્ત—'**વિજ્ઞાપનપત્ર**' મોકલનારા શેરહોલ્ડરોની આંખ અનંગપાલશેઠે ઉઘાડી છે." એવું **વિજ્ઞાપનપત્ર** તેઓએ મોકલ્યું તે સારૂ તેઓ ખરેખર દલગીર છે. યાવત્ ચંદ્રદિવાકરૌ ધનપાલશેઠ, ગમે તેટલું કમીશન ખાય તેની આડે તેઓ આવ્યા નથી, આવતા નથી અને આવશેએ નહિ."

એમ બોલી અનંગપાલશેઠે બધા શેરહોલ્ડરો તરફ ફરીને કહ્યું—"કેમ તમે કોઇ આ દરખાસ્તની સામા થાઓછો? સામા થવું હોય તો આવી જાઓ, હું લડવાને તૈયાર છું."

કોઇ સામું થયું નહિ, એટલે એણે નથુશેઠને કહ્યું—"શેઠ, તમે ઉભા થઇને મારી દરખાસ્તને ટેકો આપો." નથુશેઠે ખુશીથી તેમ કીધું. અનંગપાલશેઠે તે દરખાસ્ત કંપનીના દફ્તરમાં લખી લેવાની પ્રમુખને ફરજ પાડી ને પછી બોલી ઉઠયો—"**પહેલી દરખાસ્ત પસાર.**"

બીજી દરખાસ્ત અનંગપાલશેઠે એક શેરહોલ્ડરને જોરજુલમથી ઉઠાડી મુકાવી કે:—

"પંદર વર્ષસુધી કંપનીનું કામકાજ ધનપાલશેઠે ઇમાનદારી અને હોંશીઆરીથી ચલાવ્યું તે સારૂ **વિજ્ઞાપનપત્ર** મોકલનારા શેરહોલ્ડરો તેનો અંતઃકરણથી આભાર માને છે."

તે દરખાસ્ત પણ બીજા શેરહોલ્ડર પાસે ફરજીઆત ટેકો અપાવી પસાર કરાવી. છેલ્લી દરખાસ્ત એણે એવી પસાર કરાવી કે, પ્રમુખ સાહેબે સભાનું કામકાજ ચાલાકીથી ચલાવ્યું માટે, આ સભા તેનો ઉપકાર માને છે. એટલે નથુશેઠે અનંગપાલશેઠ પર તુષમાન થઇને પોતાની બુદ્ધિથી એવી દરખાસ્ત મુકી કે સભાનું કામકાજ સુલેહશાંતિથી ચલાવવા સારૂ અનંગપાલશેઠે

જે હીંમત દેખાડી છે તેને માટે હાજર રહેલા તમામ લોકો તેનો મ્હોટો આભાર માને છે.

"જાઓ, હવે આ સભા બરખાસ્ત છે. પણ હવેથી મુંબઇના શેઠીઆની સામા થવા પહેલાં પાકો વિચાર કરજો!" એમ બોલી અનંગપાલશેઠ પોતાની ખુરશીપર જઇને બેઠો; અને કંઈ નહિ બન્યું હોય તેમ, ધીરે ધીરે વાસા કોટ, ડગલો અને ખોખું પહેરવા લાગ્યો.

તરતજ ત્યાં એટલો ગોંધાટ અને શોરબકોર થઇ રહ્યો કે કોઇનું બોલવું સાંભળી શકાયું નહિ. એટલે શેરહોલ્ડરો અને તમાશગીરો અનંગપાલશેઠની એક મગની બે ફાડની રીતિને વખાણતાં છુટા થયા કે કેમ, તે કંઇ જાણી શકાયુંજ નહિ!!!

બીજે દીવસે મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ થતાં છાપાંઓમાં એ સભાનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આવ્યો હતો.

એક તોફાની મીટીંગનું સુલેહ ભર્યું પરિણામ.

"ગઈ કાલે ધી ડીવીડન્ડ પેઈંગ મીલ કંપનીની એક અસાધારણ **જનરલ મીટીંગ**, કંપનીની **રેજીસ્ટર્ડ આફીસ**, જે કોટમાં ધનપાલશેઠની આફીસમાં આવેલી છે ત્યાં મળી હતી. કેટલાક તોફાની શેરહોલ્ડરોએ એવું **રેકવીઝીશન (વિજ્ઞાપનપત્ર)** મોકલ્યું હતું કે કંપનીનો તમામ નફો સેક્રેટરી અને મેનેજર, કમીશનમાં અને કમીશનમાં ખાઈ જાય છે; માટે કાંતો કંપનીને **લીક્વીડેશન**માં લઈ જવી, કે કાંતો સેક્રેટરી અને મેનેજર ચોખ્ખે નફે કમીશન લે એવો બંદોબસ્ત કરવો. એવા **વિજ્ઞાપનપત્ર**ને આધારે ધનપાલશેઠે એ મીટીંગ પોતાની આફીસમાં બોલાવી હતી. સભાનું કામ બરોબર ચાર વાગતે શરૂ થયું. પણ તે પેહેલાં ઘણો વખત અગાઉથીજ આખું દીવાનખાનું શેરહોલ્ડરો અને **પ્રાક્સીથી** ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું એટલુંજ નહિ, પણ તોફાની શેરહોલ્ડરોએ, કેટલાક ભાડુતી તમાશગીરોને ત્યાં એકઠા કીધા હતા. તેમ કરવામાં તેઓની મતલબ એવી હતી, કે જો પોતાના ધારેલા ઠરાવો પસાર કરાવવામાં તેઓ નહિ ફાવે તો, પેલા ભાડુતી તમાશગીરો મારફતે ત્યાં હીસ હીસ અને હુસ હુસના પોકારો કરાવીને અને ખુબ રમખાણ મચાવીને સભાના રીતસરના કામમાં અડચણ કરવી. પ્રમુખસ્થાને આપણા શેહેરના અગ્રેસર શેઠીઆ—બિરાજ્યા હતા. તેઓ સાહેબે સભા મેળવવાનાં કારણો સેક્રેટરી પાસે વાંચી સંભળાવ્યાં કે તરત ત્યાં પેલા તોફાની

શેરહોલ્ડરોએ ગથલ મથલ કરવી શરૂ કીધી. ધનપાલશેઠે અને મદનપાલશેઠે, કંપનીની વ્યવસ્થા કેવા સંગીન પાયા ઉપર ચાલે છે, અને ધનપાલશેઠની દેખરેખ નહિ હોત તો કંપની કેવી પાયમાલ થઇ ખાડામાં પડી ગઇ હોત તે બધું; આંધલાને પણ દેખાય એવી રીતે આબેહુબ દેખાડી આપ્યું! તેઓના બોલવાની અસર સભા ઉપર એવી તો સારી રીતે થઇ કે થોડોવાર સુધી ત્યાં શાંતિ શાંતિ થઇ રહી. પણ જ્યારે તોફાની શેરહોલ્ડરોએ જોયું, કે તેઓ પોતાની આગલથી કરી રાખેલી ધારણામાં ફાવવાના નથી, અને સભાના ઠરાવો તેઓની વિરૂદ્ધ જશે ત્યારે, તેઓએ ત્યાં પાછો ગોંધાટ અને મસ્તી તોફાન શરૂ કીધાં; અને ભાડુતી તમાશગીરોએ તેમાં એટલો બધો તો વધારો કીધો કે કંપનીના ખરા ખેરખાઓ પણ નાસીપાસ થઇ ગયા. તેઓને (ખેરખાઓને) મીટીંગમાં હુલ્લડ કે જબરી મારામારી ચાલવાનો ભય લાગ્યો, અને છેક લાઈલાજ થઈ, સભા બરખાસ્ત કરવાની તેઓ ખાનગી-મસલત કરવા લાગ્યા એટલામાં, આપણી મુંબઇના એક માનવંતા શેઠ, નામે મી. અનંગપાલ, જેઓએ થોડાક દિવસ ઉપર એક ઉજાણી મંડળી સ્થાપી છે, અને જે દ્વારા દેશનું અને દેશીઓનું દલદર ફીટાડવાની તેઓ મજબુત કારણોથી આશા અને ઉમેદ રાખે છે, તેઓ સાહેબે, એક સિંહની પેઠે ગર્જના કરી બોલવાને કંમર કસી! પોતાના બોલવાનો ધાક પડે એવું તેમનું ઉહાઉ અને હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર જોઇને આખી સભા શેહ ખાઈ ગઈ! મી. ધનપાલશેઠને કમીશન ખાવા દેવાથી, શેરહોલ્ડરોને શા શા લાભો થયા હતા અને થયાં કરશે તે બાબતસર મી. અનંગપાલશેઠે પોતાની દલીલો ટુંકામાં, પણ એવી તો અસર કરે તેવી રીતે, સભા આગલ ધરી દીધી કે તરત ત્યાં બધું ચુપચાપ થઈ ગયું! તોફાની શેરહોલ્ડરો જેઓ પોતાની સુધસાન ઘેર મુકી આવ્યા હતા તે તરત ઠેકાણે આવી ગયા! ભાડુતી તમાશગીરો મી. અનંગપાલશેઠની દલીલ રજુ કરવાની છટા પર કુરબાન થઈ ગયા! અને તેઓ મી. અનંગપાલશેઠના દાખલા દલીલોને હર્ષના પોકારો અને ખુશાલીની તાળીઓથી વધાવી લેવા લાગ્યા! એ પ્રમાણે જે સભામાં પ્રથમ ધીગામસ્તી થવાનો સંભવ હતો તે સભા, બીજી સભાઓને દાખલો આપે એવી સુધરેલી રીતે, પોતાનું કામ આગળ ચલાવવા લાગી! ખરેખર જો મી. અનંગપાલશેઠ ઉપલી સભામાં હાજર નહિ રહ્યા હોત, તો અમે નથી ધારતા કે સભાનું કામકાજ ચાલ્યું હોત! અને આવો સારો રીપોર્ટ આપવાને બદલે, સુધરેલી

તાજીમ તવાજોને એબ લગાડે એવો કેવોએ ખરાબ રીપોર્ટ આપવાની અમને ફરજ પડી હોત! મી. અનંગપાલશેઠ બહુ થોડું પણ આબાદ મુદ્દાસર બોલનારા છે! બોલતી વખતની તેઓ સાહેબની રીતભાત, હાવભાવ અને ચાળા ચેષ્ટા સભાને આંજી નાંખે તેવાં છે! વચમાં વચમાં જ્યારે પોતાના બોલવાની પુષ્ટિમાં તેઓ સાહેબ હાથ ઠોકતા, ત્યારે આખી સભા થરથરી જતી હતી એટલું બધું તેમનું બોલવું વજનદાર હતું!! મી. અનંગપાલશેઠની વક્તૃત્વ શક્તિનો ખરો ખ્યાલ તો જેઓ તે સભામાં હાજર હતા તેઓજ ફક્ત લેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. ઈશ્વરે આપેલી તેમની એ શક્તિનાં અમે તો જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. મી. અનંગપાલશેઠના ભાષણ પછી આખી સભાએ નીચેના ઠરાવો એકમતથી બાખુશીથી પસાર કીધા હતા.

પહેલો ઠરાવ કે, ધનપાલશેઠનું વાજબી કમીશન ખાઈ જવાને જે **વિજ્ઞાપનપત્ર** તોફાની શેરહોલ્ડરોએ મોકલ્યું હતું, તે માટે તેઓ અને બધા શેરહોલ્ડરો અને મીટીંગ દલગીર છે. બીજી દરખાસ્ત મી. ધનપાલશેઠ ઇમાનદારીથી કંપનીના વહીવટ ચલાવતા હતા તે સારૂ તેઓ સાહેબનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવાની હતી. ત્યાર પછી પ્રમુખની ચાલાકી માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ પસાર કરી સભા વિસર્જન થતી હતી તેવામાં, આપણી મુંબઈ નગરીના ધનાઢ્ય શેઠીઆ મી. નથુશેઠે એક દરખાસ્ત મુકી હતી. તેઓ સાહેબ હમણાંજ ભણીગણીને લોક મંડળમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા લાગ્યા છે, અને પોતાની વિદ્વત્તાથી અને સભ્યતાથી આ શેહેરના એક પ્રકાશતા તારા થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. અમારા વાંચનારાઓને યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી, કે થોડાજ દિવસ ઉપર તેઓ સાહેબે પોતાની હમેશની ઉદારતા પ્રમાણે, મી. મદનપાલશેઠની ધુમાડા મંડળીમાં રૂપીઆ પાંચસે ભરી તે મંડળીના એક **પેટ્રન** થવાની પોતાની ખુશી દેખાડી છે. આપણા તે ઉધરતા જુવાન શેઠે મી. અનંગપાલશેઠનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરાવ્યો. તે ઠરાવ બંને શેઠીઆઓને પરસ્પર શોભા આપનારો હતો.

ઉપલી સભાના હેવાલ ઉપરથી આપણને એક ધડો મળે છે કે આપણા જે વાજબી હકો હોય તે કોઈ કાળે ડુબી જતા નથી. તોફાની શેરહોલ્ડરો કે તેના જેવા બીજા હલકા લોકો, ભલે શારીરિક સામર્થ્યને સર્વ હક સંપાદન કરનારૂં ગણે. પણ એવું શારીરિક સામર્થ્ય મનોબળ આગળ કુછ બીસાતમાં

નથી. જો એમ નહિ હોય તો તોફાન કરવાને ખાસ એકઠા કરેલા તમાશગીરો, તોફાની શેરહોલ્ડરોનો પક્ષ છોડી દઈ, મી. અનંગપાલશેઠની દલીલ આધીન થાત નહિ. ઉપલી નશીઅત કંઈ આજે આપણે પહેલીવાર શીખ્યા નથી; પણ ઈતિહાસોમાં અને બીજે ઠેકાણે, તેના જેવા જે અનેક દાખલાઓ નોંધાયા છે તેમાં, ઉપલી સભાનો હેવાલ પણ એક ઉત્તમ દાખલો ગણાશે."

